

નમોગ્રંથ

ઝઘાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ.

ભાગ ૨.

ક્રિષ્ના ૧-૮-૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

• [ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૬૨૭૦૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ નમિત્તે

વિષય દે- : દ

મુંબઈ ધલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

નર્મગદ્ય

અથવા

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરના

ગદ્યાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ.

ભાગ ૨.

સુધારો કરનાર,

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

સી. આર્થ. ઈ.

મા. ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એડ્યુકેશન ડિપાર્ટમેન્ટ.

આઠમી આવૃત્તિ.

આ પુસ્તકની માલીફી સને ૧૮૬૭ના ૨૫મા આક્ટ પ્રમાણે નોંધેલી છે.

પ્રસિદ્ધ કર્તા,

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ-મુરત.

(આ પુસ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.)

સને ૧૯૨૪.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨ ૭૦૧
૪-૧૬

સુરત લોઠાના પૂલ ઉપર આવેલા “સુરત સિદ્ધિ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
ઠાકોરદાસ માનસિંહે છાપ્યું.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
રાજ્યચરિત્ર (૧૮૭૧-૭૪).....	૧
દર્શન ૧મું. (પ્રલયકાળથી તે ઇ. સ. પૂ. સૈકા ૨૨ સુધી).....	૨
હિંદુસ્તાન	૨
એસિરિઆ	૨
ચીન	૩
ઇજિપ્ત.....	૩
દર્શન ૨મું. (ઇ. સ. પૂ. સૈકા ૨૨-૧૬)...	૩
હિંદુસ્તાન	૩
ઇજિપ્ત.....	૪
ચાલ્ડી વંશ	૪
ગ્રીસ	૫
દર્શન ૩મું. (ઇ. સ. પૂ. સૈકા ૧૬-૧૦) ...	૫
હિંદુસ્તાન	૫
ઇજિપ્ત.....	૫
ચાલ્ડી રાજ્ય.....	૬
ફીનિશિઆ	૭
ગ્રીસ	૭
દર્શન ૪મું. (ઇ. સ. પૂ. સૈકા ૧૦-૬).....	૮
હિંદુસ્તાન	૮
ઇજિપ્ત	૯
એસિરિઆ	૯
ઇરાન	૧૧
ગ્રીસ	૧૨
રોમ	૧૫
દર્શન ૫મું. (ઇ. સ. પૂ. સૈકા ૫-૪).....	૧૬
ઇરાન	૧૬
ગ્રીસ	૧૬
કર્થેજ	૨૧
રોમ	૨૧
દર્શન ૬મું. (ઇ. સ. પૂ. સૈકા ૩-૨-૧)...	૨૩
રોમ	૨૩
હિંદુસ્તાન	૩૧
દર્શન ૭મું. (ઇ. સ. પૂ. સૈકા ૧-૫).....	૩૨
રોમ	૩૨
પહાડી રાજી લોક	૩૬
ઇરાન	૩૭
હિંદુસ્તાન	૩૮
ચીન	૩૮
દર્શન ૮મું. (ઇ. સ. સૈકા ૬)	૩૮
ગ્રીસરાજ્ય (મોન્સર્ટાનોપલવાળું)...	૩૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઇરાન	૩૯
ઇટાલિ	૩૯
સ્પેન	૩૯
ક્રોસ	૩૯
બ્રિટન	૪૦
દર્શન ૯મું. (ઇ. સ. સૈકા ૭)	૪૧
અરબસ્તાન	૪૧
દર્શન ૧૦મું. (ઇ. સ. સૈકા ૮-૬-૧૦) ...	૪૩
અરબસ્તાન	૪૩
સ્પેન	૪૪
ઇટાલિ	૪૫
ક્રોસ	૪૫
જર્મનિ.....	૪૭
બ્રિટન	૪૮
હિંદુસ્તાન	૪૮
ચીન	૪૯
દર્શન ૧૧મું. (ઇ. સ. સૈકા ૧૧-૧૨).....	૪૯
તુર્કી રાજ્ય	૪૯
ક્રોસ-ખ્રિસ્તીઓની મુસલમાન ઉપર ચલાઈ પાઠ	૫૦
શિવલરી-ચોરેસ્વારપણું	૫૧
ઇટાલિ.....	૫૧
જર્મનિ	૫૧
બ્રિટન	૫૨
હિંદુસ્તાન.....	૫૪
દર્શન ૧૨મું. (ઇ. સ. સૈકા ૧૩-૧૪).....	૫૬
બ્રિટન	૫૬
સ્પેન	૫૮
ક્રોસ	૫૯
જર્મનિ.....	૬૦
ઇટાલિ	૬૧
એશિઆમાં મુગલ રાજ્ય	૬૩
ઓટોમન તુર્કનું રાજ્ય.....	૬૪
હિંદુસ્તાન	૬૪
દર્શન ૧૩મું. (ઇ. સ. સૈકા ૧૫)	૬૮
બ્રિટન	૬૮
ક્રોસ	૬૯
સ્પેન અને પોર્ટુગાલ.....	૭૧
ઇટાલિ	૭૩
જર્મનિ.....	૭૪
ઓટોમન તુર્કનું રાજ્ય.....	૭૪
હિંદુસ્તાન	૭૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
દર્શન ૧૪મું. (ઇ. સ. સૈકા ૧૬)	૭૬	યુરોપના લોક.....	૧૧૬
બ્રિટન	૭૬	ચીન	૧૧૬
ફ્રાન્સ	૮૧	સંસ્થાન	૧૧૬
જર્મની	૮૩	દર્શન ૧૬મું. (ઇ. સ. સૈકા ૧૮).....	૧૧૭
સ્પેન	૮૬	ગ્રેટબ્રિટન	૧૧૭
નેધર્લેન્ડ્સ	૮૬	ફ્રાન્સ	૧૨૧
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૮૭	પ્રશિયા	૧૨૬
ધર્ટાલિ	૮૭	જર્મની	૧૩૦
હંગરિ ને બોહીમિયા.....	૮૭	સ્પેન	૧૩૨
રશિયા	૮૭	હોલાંડ	૧૩૨
ઓટોમન રાજ્ય-તુર્કસ્તાન (કોન્સ્ટાંટિ- નોપલવાળું)	૮૮	રશિયા	૧૩૩
હિંદુસ્તાન	૮૯	સ્વીડન	૧૩૪
ચીન	૯૪	પોલાંડ	૧૩૫
સંસ્થાનો	૯૪	તુર્કસ્તાન	૧૩૬
ખ્રિસ્તી ધર્મનો પુનઃસંસ્કાર	૯૪	ઇરાન	૧૩૭
ભાષા, કળા, વિદ્યા.....	૯૫	હિંદુસ્તાન	૧૩૭
દર્શન ૧૫મું. (ઇ. સ. સૈકા ૧૭)	૯૫	વર્તમાન દર્શન-(ઇ. સ. સૈકા ૧૯).....	૧૪૭
ગ્રેટબ્રિટન.....	૯૫	ગ્રેટબ્રિટન.....	૧૪૭
ફ્રાન્સ	૯૯	ફ્રાન્સ	૧૪૨
હોલાંડ	૧૦૨	સ્પેન	૧૪૮
જર્મની.....	૧૦૩	પોર્ટુગલ	૧૪૯
ધર્ટાલિ.....	૧૦૪	ધર્ટાલિ.....	૧૪૯
સ્પેન	૧૦૫	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૬૦
રશિયા	૧૦૫	જર્મની.....	૧૬૧
પોલાંડ.....	૧૦૬	આસ્ટ્રિયા.....	૧૬૨
સ્વીડન.....	૧૦૬	પ્રશિયા	૧૬૩
ડેન્માર્ક	૧૦૭	હોલાંડ ને બેલ્જિઅમ.....	૧૬૪
ઓટોમન રાજ્ય-તુર્કસ્તાન.....	૧૦૭	ડેન્માર્ક ને સ્વીડન	૧૬૪
ઇરાન	૧૦૮	રશિયા	૧૬૫
હિંદુસ્તાન	૧૦૮	તુર્કસ્તાન ને ગ્રીસ	૧૬૬
મુઝલ રાજ્ય	૧૦૮	ઇરાન	૧૬૭
મરેકાનું રાજ્ય	૧૧૪	હિંદુસ્તાન.....	૧૬૭
શીખલોક	૧૧૫	ચીન	૧૭૧
		યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ.....	૧૭૨

મહાદર્શન પહેલું.

૧. ધર્મમૂર્તિ કાળ (પ્રલયથી તે ઇ. સ. પૂ. ૭૭૬ સુધી).....	૧૭૩
૨. કામમૂર્તિ કાળ (ઇ. સ. પૂ. ૭૭૬થી તે ઇ. સ. પૂ. ૩૨૩ સુધી)	૧૮૨
૩. અર્થમૂર્તિ કાળ (ઇ. સ. પૂ. ૩૨૩થી તે ઇ. સ. ૪૭૬ સુધી)	૨૦૭
મહાકાળ સ્વરૂપ.....	૨૨૩

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨	પ્રવતે	પ્રવર્તે
”	૧૩	તોતલી	તોતડી
૫	૨૨	બહારોબહાર	બારોબાર
૭	૨	હુનરી	હુમરી
૧૫	૧૨	આવો	એવો
૧૬	૪૧	વણાણો	વહાણો
૨૨	૩૪	કરાવો	હરાવો
૨૫	૨૨	વષ	વર્ષ
૪૯	૩૯	શકે	શક
૬૮	૩૨	ઓસેસ્ટર	ઓસ્ટર
૭૯	૪	કીઓ	કોયો
૮૧	૨૪	ફડિનાંડ	ફડિનાંડ
૧૦૯	૩૪	મહોબતખાને	મહોબતખાનને
૧૧૧	૨૭	મદદ	મદદે
૧૨૯	૨૯	ભાજી	ભાગી
૧૩૧	૪૨	મણી	ગણી
૧૫૫	૨૨	પેન્સન	પેન્શન
૧૬૯	૨૫	બાંહેધરી	બાંહધરી
”	૨૮	પાછાં	પાછા
૧૯૬	૧૯	સામસામાં	સામસામી
”	”	આવતાં	આવતી •
૨૨૬	૩૮	કરાં	કરા

રાજ્યરંગ.

એક છે, અનેક છે; નિવર્તે છે, પ્રવર્તે છે, આનંદે છે; એકને અનેક અર્થ છે, એકને અનેક કામ રાજે છે, એકને અનેક ધર્મ પ્રતાપે છે; પ્રેમ પોષે છે, શૌર્ય પ્રકાશે છે ને જય વિલાસે છે:—સર્વકાળ શ્રીરંગ !

બીજા, વૃક્ષ ને ફળ, લય, ઉત્પત્તિ ને સ્થિતિ, સ્વભાવ-જ્ઞાન ને યોગ, સદુદ્દેશે ને સત્કર્મે ! અકળલીલા! અનંત-શક્તિ ! અગાધજ્ઞાન ! પ્રેમભક્ત હું વંદુ-વિજય વિજય શ્રીરંગ !

પ્રશ્નાંડમાં પૃથ્વી શું ? પૃથ્વી ઉપર જનસમૂહ શું ? રાજ્ય શું ? રાજ્યના રંગ શું ? હું નર્મદ શું ? એ સંધું રસસિંધુના કંઠ ઉપરની કણિકા પણ નથી; તોપણ તે કંઈ છે, ને રંગ છે. એ રંગ હું મારી તોતલી વાણીએ વર્ણવવા ઇચ્છું છઉં, દે પ્રસાદ રંગાઈ—હૃદય હૃદય શ્રીરંગ !

સૂર્યમંડળનો એક ગ્રહ આ પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, તેજ આકાશથી વેષિત છે, હૃદયિન્ન પ્રાણી ઇત્યાદિ સમુદ્ધિથી ભરપૂર છે, પોતાનો ને પોતાની ઉપરનાનો અનાદિ વ્યવહાર નિયમપૂર્વક સદૈવ વર્તમાન વિરાજિત રાખે છે—એ મહારંગમાંના અંશમાં જનરંગ છે ને એના વંશમાં એક કુળ રાજ્યરંગ છે. એ પ્રતાપી છે, જનનાં સુખદુઃખનું મહાકારણ છે, એની બલિહારી છે.

લોક પોતપોતાના સંસાર વ્યવહારના અખંડ સુખને માટે, પરસ્પર અન્યાય તથા વિરોધ વ્યાપેથી હાનિ થાય તે નિવારવાને માટે પોતપોતાના દેશમાં અક્ષેપી મોટી સત્તાને આધીન થઈ રહે છે. જેટલા પ્રદેશમાં જેટલા લોક જે સત્તાને વશ વર્તે છે તેટલા પ્રદેશમાં તેટલા ચાકના ઉપર તે સત્તાનું-સત્તા પ્રતિનિધિનું-સત્તા-

ધારીનું રાજ્ય છે એમ કહેવાય છે; અને જે પ્રદેશના લોક એકાદી સત્તાને માને છે તે પ્રદેશ પણ એક રાજ્ય કહેવાય છે. રાજ ધાતુનો અર્થ શોભતું છે ને રાજ્ય એટલે સત્તાને માનનાર શોભતું જનમંડળ અથવા જનમંડળ ઉપર શોભતી સત્તા. સર્વ સૌંદર્યમાં સત્તાસૌંદર્ય શ્રેષ્ઠ છે તો રાજ્યનું સૌંદર્ય સર્વોપરિ છેજ; કોઈ પ્રદેશના જનમંડળ ઉપર ધર્મની, કોઈ ઉપર ધર્મ તથા બળ બંનેની અને કોઈ ઉપર કેવળ બળનીજ સત્તા હોય છે. જેમ મોટું જનમંડળ ને જેમ મોટી સત્તા તેમ તે મોટું રાજ્ય છે. જે પ્રદેશના લોક તનમનધનબળમાં વિશેષ આગળ પડતા તેમ તેઓ વિશેષ શોભે છે ને એવાઓ પણ જે સત્તાને વશ છે તે સત્તા વિશેષ શોભવી જોઈએ ને શોભે છે.

કાળે કાળે અનેક રાજ્યો થપાયાં ને લય પામ્યાં-કેવી રીતે મંડાયાં, કેવાં શોભ્યાં ને કેમ લય પામ્યાં-પાછાં નવાં થયાં, દીપ્યાં ને ગયાં.—એ રૂપાંતરોનાં જે વિધિવિધ દર્શન તે રાજ્યરંગ છે; અને એ રંગો કંઈક લાસ નિત્ય રમરણમાં રહે માટે એ ચિત્રપટ છે, ને એને પણ હું રાજ્યરંગ કહું છઉં.

મૂળથી તે આજદિન સુધીમાં પૃથ્વી ઉપર કેટલાં રાજ્ય થપાયાં ને ઉથાપાયાં તે કોઈ જાણતું નથી. માત્ર પાંચ હજાર વર્ષસુધીના કાળમાં જે જે ઉપજ્યાં ને પાછાં સમાયાં છે તે સંબંધી થોડીઘણી જાણ જનવાર્તા છુટક લેખ, સિક્કા વગેરે નિશાની એ ઉપરથી રહી છે; અને એ ઉપરથી વિદ્વાનોએ જુદા જુદા પ્રદેશનાં જનમંડળોના જુદા જુદા ઇતિહાસ તથા સર્વ રાજ્યના સમગ્ર ઇતિહાસ રચ્યા છે. એ ઇતિહાસોમાંથી અને વર્તમાન રાજ્યોનાં વૃત્તાંતોમાંથી આ સારૂપ લઘુગ્રંથ હમણાના ગુજરાતના લોકને અર્થે યથાબુદ્ધિ રચું છઉં:-

દર્શન ૧૬.

સૂર્ય ચંદ્રવંશી રાજ્ય (સત્યયુગ.)

આર્યજનનાં પુરાણોમાં લખ્યું છે કે નારાયણે મમ્બરૂપ ધારણ કરી વૈવસ્વત મનુને વહાણમાંથી જળ-પ્રલયની ભીંસ દેખાડતાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ કીધો હતો. એ પ્રલયના નાશથી ઉગરવામાં મનુ, તેનું કુટુંબ, સાત ઋષિ, વેદ અને ઉદ્ધિભિજ્જ તથા સઠળ પ્રાણી એનાં ખીજ એ હતાં. તે વહાણ જળ ઓસર્યા પછી સુમેરૂ પર્વત ઉપર ઘોળ્યું હતું.

વૈવસ્વતે પોતાનું સુમેરૂ પર્વતના ઉપદેશનું રાજ્ય પોતાના નવ પુત્રને વહેંચી આપ્યું; તેમાં ઇક્ષ્વાકુએ અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી ગાદી સ્થાપી અને એની બેન ઇક્ષ્વાને ચંદ્રના પુત્ર બુધથી પુરુરવા પુત્ર થયો તેણે પ્રયાગમાં પોતાની ચંદ્રવંશી ગાદી સ્થાપી.

વૈવસ્વત મનુથી સત્યયુગનો આરંભ થયો. એ યુગમાં ઇક્ષ્વાકુથી તે આઠક લગી ૩૧ રાજ થયા તેમાં ધણાએક પ્રતાપી લેખાયા છે, પણ તેમાં ચક્રવર્તી

હોયે પ્રલય નાનો હતો. મહાજળપ્રલય તો આ ચાલતા સ્વેતવરાહકલ્પને આરંભે હતો. સ્વયંભૂ મનુએ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને ધ્યાન ધર્યું ને નારાયણે વરાહરૂપ ધરી દાદેવતી પૃથ્વીને જળમાંથી ઉપર આણી. સ્વયંભૂ સૃષ્ટિ વધારી ધણા કાળ રાજ્ય કરી તપશ્ચર્યાએ ગયો ને એના પછી એના પુત્ર પ્રિયવ્રતે પૃથ્વીમાં અટન કરી તેના સાત દ્વીપ કર્યા. એને ૧૩ પુત્ર ને એક પુત્રી તેમાં હોયે તપશ્ચર્યાકર્મ આદર્યું ને ખીજ સાતે પિતાની આણમાં રહી અકેકા દ્વીપમાં રાજ્ય કર્યું. પ્રિયવ્રતના વંશજોમાં ધ્રુવ, ચક્રુરા, પૃથુ, પ્રયેતા, દક્ષ એ વિશેષે પ્રસિદ્ધ છે. જંબુદ્વીપમાં અગ્નિધ્રુવે રાજ્ય માંડેલું ને તેના નવ પુત્રમાં વડો નાભિ હતો ને એના પુત્ર ઋષભને સો પુત્ર થયા તેમાં ૮૨ બ્રહ્મકર્મ તથા ૯ યોગાભ્યાસ કરતા થયા ને બાકીના નવે રાજ્ય વહેંચી લીધું. એ નવમાં વડો ભરત હતો ને તેનો પ્રદેશ ભરતવર્ષ (હિમાલયથી તે સમુદ્રસુધીનો) કહેવાયો છે. ધણેક કાળે સ્વયંભૂની સૃષ્ટિ ટળી ને સ્વારોચિશ મનુની થઈ. પછી કેટલેક કાળે ઉત્તમની ને પછી તામસની ને પછી રૈવતની ને પછી ચાક્ષુષ મનુની એમ સૃષ્ટિ થઈ. ને વહી ગઈ. આ કલ્પમાં વર્તમાન સૃષ્ટિ સાતમા મનુ વૈવસ્વતની—સૂર્ય પુત્રની છે.

હું જે પ્રદેશનાં સીમાબિંદુ દાલના બામિયન, કાબુલ ને ગીઝની થાય તે પ્રદેશમાં સુમેરૂ હશે એમ અટકળ થાય છે ને એજ ભૂમિ આર્યજનનું મૂળ વતન હતું. (ટાડનું રાજસ્થાન) [તાતારદેશમાં હિંદુકુશ પર્વત શણીનો પ્રદેશ.]

આન્ધાતા, રણથર ગુણકંઠ ને સત્યવાદી તથા દાનશીલ હરિશ્ચન્દ્ર એ અધાપિ સતેજ છે. ચંદ્રવંશીમાં થયાતિ રાજ મહા પ્રતાપી ગણાયો છે.

એ યુગમાં લોક ઇંદ્ર વરુણ વાયુ અગ્નિનાં સ્તવન ભણતા, યજ્ઞકર્મ કરી તે દેવતાઓને સંતોષતા ને પ્રસાદ વાંચતા, તેમ ઉત્તમ પુરુષો તપશ્ચર્યા કરતા. એ યુગમાં કોઈને અધર્મથી લાભ થતો નહિ; સૌ સત્ય બોલતા ને સત્ય આચરતા; પ્રથમ નતિભેદ નહોતો, પણ પછવાડેથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, ને શૂદ્ર એમ ગુણકર્મ ઉપરથી નતિ મનાઈ હતી; તોપણ ભોજન તથા લગ્નસંબંધી દાલના જેવા પ્રતિબંધ નહોતા. આવડાં મોટાં હતાં ને સૌ પોતપોતાના ને સમગ્રરૂપે સંપીલા આનંદમાં હતા. એ યુગના અંતમાં બ્રાહ્મણોનું પ્રાબલ્ય હતું ને તેઓએ ક્ષત્રિવર્ગનો અનાદર કરવા માંડ્યો હતો. ગાંધી રાજના પુત્ર વિશ્વામિત્રે ઋષિ-પદ મેળવવાને વસિષ્ઠની સામા થઈ બહુ પ્રયાસ કીધો હતો ને અતે તે તે પદ પામ્યો હતો.

એસિરિઆનું રાજ્ય (ઈ. સ. ૫૦ ૨૨૩૪)

‘બાઈબલ’ ખ્રિસ્તી ધર્મપુસ્તકમાં લખ્યું છે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયા પછી ૧૯૫૬મે વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૫૦ ૨૩૪૮મે વર્ષે મહાજળ પ્રલય થયો હતો. ચાળીસ દહાડા લાગલાગટ વરસાદ પડ્યો હતો ને ૧૫૦ દહાડા પૃથ્વી ઉપર પાણી રહ્યું હતું. નોહા પોતે તથા તેનું કુટુંબ (૮ માણસ) અને દરેક જાતની વસ્તુનું ખીજ તથા દરેક પ્રાણીનું જોડું એ સૌ ઈશ્વરની આજ્ઞાથી નોહાએ બંધાવેલા એક વહાણમાં શ્રેમ ઉમાર્યા હતાં. તે વહાણ જળ ઓસર્યા પછી આર્મીનિયામાં એરેરેટ પર્વત પર અટક્યું હતું.

નોહાએ જફેથ, શેમ, ને હામ એ નામે પુત્રોને પૃથ્વી વહેંચી આપી હતી. તેમાં યુરોપ તથા ઉત્તર એસિઆ જફેથને ભાગે, મધ્ય એસિઆ શેમને ભાગે, ને આફ્રિકા હામને ભાગે, આપ્યાં હતાં. પછવાડેથી એ ભાઈઓના વંશજોમાં કલહ ઉત્પન્ન થયો હતો.

હામનો પુત્ર કુશ ને એનો પુત્ર નિમરોડ એણે

■ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ષ ઈ. સ. ૫૦ ૪૦૦૪નું માનેલું છે. પૃથ્વીનો આકાર નહોતો—સંધું જળમય ને અધકારરૂપે હતું. ઈશ્વરની આજ્ઞાએ સૃષ્ટિ સ્થાઈ અને આદમ ઉત્પન્ન થયો. આદમ તથા ઈવની સૃષ્ટિના નાશમાંથી ઉગરેલો નોહા આ ખીજ સૃષ્ટિનો મૂળપુરુષ ગણાય છે.

શેમના પુત્ર આશુરને શિનારજ પ્રાંતમાંથી હાંકી કાઢ્યો ને એક મોટું નગર વસાવી રાજ્ય સ્થાપવા માંડ્યું. વળી એક અતિ ઉંચો મિનારો બાંધવા માંડ્યો, પણ તેવામાં ૪૦ સં ૫૦ ૨૨૪૭મે વર્ષે ઈશ્વરસત્તાથી તે લોકની ભાષા જુદી જુદી થઈ ગઈ-કેટલાકનું બોલ્યું કેટલાક સમજી શક્યા નહિ ને પછી તેઓ જ્યાં ત્યાં વેરાતા થઈ ગયા. એ બનાવ બન્યો તે ‘બાબેલ’ (ગોંધળ) કહેવાયો ને એ જગાની આસપાસ પછ-વાડેથી કેટલેક વર્ષે યુફ્રેટિસ નદીને તીરે એમિલોન નામનું પ્રખ્યાત નગર વસ્યું હતું.

આશુરે પર્વતની તળેટી બાણી જઈ પોતાનાં ટોળાંને માટે ટાઈગ્રિસ નદીને તીરે નિનિવે નામનું નગર વસાવી એસિરિયાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું-૪૦ સં ૫૦ ૨૨૩૪માં.

ચીનનું રાજ્ય (૪૦ સં ૫૦ ૨૨૦૭)

ચીનનું રાજ્ય નોહાના વંશજેમાંના એક ફોહી એણે ૪૦ સં ૫૦ ૨૨૦૭માં સ્થાપ્યું. એણે પોતાના લોકનાં સો કુટુંબ હીધાં તથા અઠેકનું નામ આપ્યું; અને લગ્નનાં વિધાન ઠેરવ્યાં. એ ફોહી ૧૧૫ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો હતો. રાજ્યના લોક ખેતી કરતા, ઢોર પાળતા ને ધાતુ ગાળી ધાટ બનાવી ભણતા.

ઈજિપ્તનું રાજ્ય (૪૦ સં ૫૦ ૨૧૮૮.)

ઈજિપ્તમાં પ્રથમ ચક્રવર્તિ લોકની સત્તા હતી, પણ મીનિસ—મિઝરેમ એણે ૪૦ સં ૫૦ ૨૧૮૮માં રાજ-ગાદી સ્થાપી. એણે એક બધ બધાવી નાઇલ નદીનો ફાટો બીજે માર્ગે વાળ્યો હતો ને તેથી કેટલાક નગરને રેલથી થતાં નુકસાનમાંથી ઉગાર્યા હતાં. તેણે દેવપૂજન તથા ચક્રવર્તિસંબંધી પોતાના લોકને બોધ કર્યો હતો અને સુખમનુષમાં રહેવા સંબંધી કેટલીક નવી રીતભાત દેખાડી હતી.

વિદ્વાનોએ ૩૫ રંગ ઉપરથી મનુષ્યજાતિના ત્રણ વર્ગ કર્યા છે—ગોરા અથવા ‘ક્રોકોસિઅન,’ બદામી અથવા ‘મેંગોલોસિઅન,’ અને છેકજ કાળા અથવા ‘ઈથિયોપિન.’ ભાષા ઉપરથી ‘સેમેટિક,’ ‘એરિયન’ ને ‘દ્રેનિઅન’ એ નામના વર્ગો કર્યા છે. આસિરિયાના લોક, અરબ લોક, ચાહુદી લોક વગેરેની ભાષા હાલ જુદી જુદી છે તેઓની મૂળ ભાષા એકજ હતી. હિંદુસ્તાન-હરાન-ગ્રીસ-રોમ અને યુરોપના પશ્ચિમ તથા મધ્ય ભાગના પુરાતની લોકની ભાષાઓ કોઈ એક મૂળમાંથી જુદી પડી છે; અને ઉત્તર એશિયા તથા

• ટાઈગ્રિસ ને યુફ્રેટિસ એ બે નદીઓની વચમાંનો રસાળ પ્રદેશ.

ઉત્તર પૂર્વ યુરોપના લોકની ભાષા મૂળ એક છે. એ ત્રણ વર્ગના લોકમાં એરિયન ને સેમેટિક લોકેજ્ય કરી રાજ્ય મેળવ્યાં છે. સમૃદ્ધિ વધારી છે ને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ સુખના લહાવા લીધા છે. દ્રેનિઅન લોકે કોઈ કોઈ વાર હુમલા કરી રાજ્યોને તોડ્યાં છે ને ચોરીકવાર હીધાં છે, તોણે બહુ કરીને તેઓએ નિરંતર અહીં તહીં કુટુંબસહિત ભટકવામાં ને પોતાના મંડળના સંપત્તિસંપત્તિ સુખ માન્યું છે. એરિયન લોકનું એક ટોળું પંજબમાં આવી વસ્યું, એક હરાન મીડિઆમાં રહ્યું, એક ખોરાસાનમાં થઈ રશિઆનો પ્રદેશ કાપી કાળાસમુદ્ર તથા ગ્રેસબાણી ગયું, એક ક્રોકોસસ પર્વત ઓળંગી ઉત્તર ગ્રીસમાં ને ત્યાંથી ડાન્યૂબ નદીને તટે રહી જર્મનિમાં જઈ વસ્યું. એ ટોળાં સાથી ને ક્યારે જુદાં પડ્યાં તે ભણ્યામાં નથી આવ્યું; તોપણ તેઓના અટનમાર્ગ ઉપરથી ને ભાષા ઉપરથી નક્કી થયું છે કે તે સંધાં મૂળે એક ભતનાંજ હતાં ને તે સેમેટિક ને દ્રેનિઅન જાતિનાં ટોળાંથી જુદી ભતનાં હતાં.

એ ત્રણ વર્ગનું અથવા મનુષ્યસૃષ્ટિનું મૂળ વતન હાલના તાતાર દેશની એકસસ ને જકસાર્ટિસ એ બે નદીઓની વચમાંનો પ્રદેશ હતો એમ નક્કી કર્યું છે. જુની સૃષ્ટિના નાશમાંથી જે ઉગર્યા તેમાંથી કેટલાએક પશ્ચિમ બાણી ને કેટલાએક દક્ષિણ તથા દક્ષિણપૂર્વબાણી વેરાતા જઈ રહ્યા. તેઓ નવા નવા પ્રદેશની નવી નવી વસ્તુઓને માટે અને સ્થાયી વાસને લીધે-જ્ઞાનની શક્તિવડે કેટલીએક નવી તથા કળવાયલી એવી રીતની પોતપોતાની જુદી જુદી ભાષા બોલવા લાગ્યા. બાઈબલનો ને પુરાણનો કથનસાર એક સરખો છે. બાઈબલમાંનો ઇડન બાગ ગમે તેવો હોય, પણ કાશ્મીરનો બાગ પુરાતન કાળથી પ્રખ્યાત છે ને આજ પણ પ્રત્યક્ષ છે; નોહાના વંશમાંના કેટલાક કાલડીઆ ને પછી કેનાનમાં આવી વસ્યા અને મનુના વંશજેમાં કેટલાક પંજબમાં ને ત્યાંથી પછી ચમુના ગંગાના પ્રદેશમાં વધ્યા.

તે કાળમાં આર્યપ્રજા, નોહાપ્રજા, ફોહીની ને મિઝરેમની પ્રજા પોતાની બાહ્ય સ્થિતિમાં બહુ કરીને એક સરખી હતી. તેની સમૃદ્ધિ ખેતીમાં, ઢોરમાં ને ધાતુના ઘડેલા ધાટમાં હતી; તેનાં શરીર કઠાવર ને આવર્દા મોટાં હતાં ને લોક નિત્ય ઉઘમ ઉમંગમાં રહેતા.

હર્શન રજું.

સૂર્ય ચંદ્રવંશી રાજ્ય (ત્રેતાયુગ.)

એ યુગનો પ્રથમ રાજ સગર તેણે શત્રુ સંહાર્ય ને હથ દુરાચારીઓને દંડ્યા. તેના વંશજેમાં કાશ્મીરજ,

અંબરીષ, ઋષ્યપર્ણ, દિલિપ, રઘુ, અઞ્જ, દશરથ, રામ ને હલ્લો કુશ એ પ્રસિદ્ધ છે.

એ યુગના આરંભમાં ક્ષત્રીઓ મદમાતા યઈ બ્રાહ્મણોને દેખવતાં નહિ, પણ ન્યારે સહસ્ત્રાર્જુન, જમદગ્નિ ઋષિની હામદંધા હરી ગયો ત્યારે ઋષિના પુત્ર પરશુરામે માત્ર પોતાના વેરીનોજ નહિ, પણ ધણાંખરાં ક્ષત્રિ-કુળનો સંહાર કીધો હતો એ નાશમાંથી ઉગરેલું રાજ્ય એક અયોધ્યાનુંજ હતું-એનું તેજ વધતું ચાલ્યું. લંકામાં બ્રાહ્મણ પણ રાક્ષસ રાજ પૂર્ણ સમૃદ્ધિમાં રાજ્ય કરતો. એ રાવણ અયોધ્યાના દશરથના પુત્ર રામની સ્ત્રી સીતાને હરી ગયો ને રામે મોઢું યુદ્ધ કરી તેને માર્યો. એ પછી રામે પોતાના રાજ્યને 'રામરાજ' એવી કહેણીમાં આવડ્યું-સૂર્યવંશી રાજ્યનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ કીધો. એ યુગમાં રાજાઓ પ્રભુનું કલ્યાણ કરનારા, સદાચારી ને શૂરવીર હતા; બ્રાહ્મણ તે હિંચા ક્ષત્રી જ્ઞાની હતા ને વૈશ્ય શુદ્ધ પોતાના કર્મમાં કુશળ રહી સુખ માનતા; યજ્ઞાદિક કર્મો ઓછાં હતાં પણ હામહામ વેદની, તત્ત્વશાસ્ત્રની ને પદાર્થશાસ્ત્રની ચર્ચા ચાલતી.

ઇજિપ્તનું રાજ્ય (ઇ. સ. ૫૦ સૈકા ૨૨-૧૬.)

ઇજિપ્તનું રાજ્ય મીનિસે સ્થાપ્યું ત્યાર પછી પાણું તે જુદી જુદી સંસ્થાનોમાં વહેંચાયું ને ત્યાં જુદા જુદા રાજાઓ (ને ધણાંખરા એક વંશના) પોતપોતાની સત્તા ચલાવતા; પણ સંધાં સંસ્થાનમાં ચીપ્સનું સંસ્થાન મોઢું હતું. એ મીનિસના વંશને રાજ્ય કરતા તેવામાં 'હિક્સોસ' નામે ભરવાડ લોક (અરબસ્તાનના) ઇજિપ્ત ઉપર ઉતરી પડયા ને સંસ્થાનો લેતાં લેતાં અંતે પૂરા ધણીઆતા યઈ રહ્યા. એ રાજાઓએ મેન્ફિસને (વધલો અને નીચલો પ્રદેશ) મુખ્ય સંસ્થાન કર્યું. એ ભરવાડ રાજાઓએ બસેક વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પણ પછી પાછાં જુના રાજકુળમાંના કેટલાકે ભરવાડોની સત્તા તોડીને ફેરો એ ઉપનામ રાખી તેઓ રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

ઇજિપ્તના લોક ચાર જાતના કહેવાતા. યજ્ઞ કરાવનાર ઉપાધ્યાયો પ્રથમ વર્ગમાં, ક્ષાત્રકર્મ કરનારા ખીજ વર્ગમાં, ખેડૂત વેપારી કારીગરો ત્રીજ વર્ગમાં અને ખલાશી તથા ભરવાડ છેક હલકી જાતના કહેવાતા. તેઓ જીવનાં જન્માંતરો માનતા ને જમદીશ્વરને સર્પની મૂર્તિ કરી પૂજતા; અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇત્યાદિને પણ દેવ ગણતા; તેઓ પશુપક્ષીને અને વૃક્ષોને દેવતાઓનાં માનીતાં સમજી પવિત્ર ગણતા, ને દેહશ-ઓમાં યાપતા.

તેઓ ઈશ્વરજ્ઞાન, ધર્મનીતિ, રાજનીતિ, યુદ્ધકળા, ન્યોતિષ, ભૂમિતિ, શિક્ષ ઇત્યાદિ વિષયથી સારી પેઠે જાણીતા હતા. તેઓ પરદેશનાં બંદરો સાથે વેપાર કરતા ને એથી કેટલાક પરદેશીઓ રોજગાર અથવા વિદ્યાને માટે ઇજિપ્ત આવી રહેતા.

ચાહુદી વંશ (ઇ. સ. ૫૦ સૈકા ૨૦-૧૬.)

ચાહુદીવંશનો મૂળ પુરુષ એબ્રાહામ રોમકુળનો હતો ને તે એરેરાટ પર્વતની તળેટીના યુદ્ધેટીસ નદીના કાંઠાના એક પ્રદેશમાં જન્મ્યો હતો. તે ત્યાંથી નીકળી (ઇ. સ. ૫૦ ૧૯૨૧માં) પોતાનાં કુટુંબટોળાં સાથે ઇજિપ્ત તથા ખીજ કેટલાક પ્રદેશમાં ફરતો ફરતો છેલ્લો કેનાન (પેલેસ્ટાન-જુડીઆ) પ્રદેશની સીમ-બાણી આવી વસ્યો. અહીં તેની સમૃદ્ધિમાં પુષ્કળ ટોર હતાં.

એ મહાપુરુષ પોતે રાજ નહોતો તોપણ એને ખીજ રાજાઓ પોતાના બરોબરીઆ જેવો ગણતા અને સલાહ પૂછી વર્તતા. એબ્રાહામ ઇચ્છામાં આવે ત્યારે તેઓમાં લડાઈ ને સલાહ કરાવી શકતો. રખેને કોઈને વિચાર આવે કે અમારી આપેલી સમૃદ્ધિથી તે શ્રીમંત થયો છે માટે તે કોઈનું નજરાણું રાખતો નહિ. તે શરીર બળીઓ, પ્રોઠ વિચારનો, પ્રમાણિક ને મોટા ધર્મીક હોતો.

એને ઘડપણમાં જે દીકરા થયા-આઇઝાક ને ઇસ્માએલ. આઇઝાકના વંશને તે ચાહુદી ને ઇસ્માએલના વંશનેમાં અરબની કેટલીક જાત છે. આઇઝાકનો નાનો દીકરો જેકબ અથવા ઇસ્રાએલ તેને બાર દીકરા હતા ને એઓનો પાછો વિસ્તાર ચાલ્યો તેથી ચાહુદીઓનાં બાર કુળ-ટોળાં કહેવાય છે. તે બાર દીકરાઓમાં જેસેફ મોટી ને રૂડી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. જેસેફને ખીજ બાઈઓ સાથે બનવું નહિ ને તેઓએ તેને વેચ્યો. સત્તર વર્ષનો જેસેફ પોતાના ધણીની સાથે ઇજિપ્ત ગયો. (ઇ. સ. ૫૦ ૧૭૨૮માં). અહીં તેનું કેટલેક વર્ષે ભાગ્ય ભળ્યું ને તે ત્યાંના 'ફેરો' રાજાનો પ્રધાન થયો. તેણે પોતાના રાજની સત્તાને દૃઢ કીધી ને કરતું ધોરણ બાંધી લોકને સુખ કીધું. તેણે ત્યાંના એક ઉપાધ્યાયની પુત્રી સાથે લગ્ન કરી પોતાનો મોબલો વધાર્યો ને રાજ્યમાં ઉપાધ્યાય વર્ગનું ને સૈન્યવર્ગ બંનેનું ચલણ હતું તે ટાળી કેવળ ઉપાધ્યાય વર્ગનુંજ રાખ્યું તેની જાતના કેટલાક ઇજિપ્તમાં અનાજ ખરીદ કરવા આવેલા તેઓની સાથે પ્રસંગ પડેથી જેસેફે પોતાના ચાહુદી બાઈઓને કેનાનની સરહદના, પ્રદેશમાંથી ઇજિપ્ત તેડાવ્યા ને ત્યાં રાજની સનદથી તેઓને

ઈશાન ભાગમાં 'ગોરીન' નામના પ્રદેશમાં રાખ્યા (૬૦ સ૦ ૫૦ ૧૦૬૭); ને એમ કરવાથી ઇજિપ્તના રાજ્યને તેણી તરફના શત્રુનું ભય પણ ઉગર્યું, કારણ કે તે ચાહુદી લોક બળીઆ ને લડવૈયા હતા.

૬૦ સ૦ ૫૦ ૧૬૩૫ માં જોસેફ મરણ પામ્યો. ત્યાર-પછી ઇજિપ્તમાં ચાહુદીઓની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ ને એથી રાજ્યને ભય ઉત્પન્ન થયું. તે લોકની વસ્તી સંખ્યા ઓછી કરવાને રાજ્યે હુકમ કર્યો કે કાંઈપણ ચાહુદી સ્ત્રીને છાકરો અવતરે તેા તેને તરતનો તરત નાઈલ નદીમાં ફેંખાડી દેવો. એક સ્ત્રી પોતાના તરત જન્મેલા બાળકને ધાસ સરોડાંની ઓળીમાં સુવાડી નદીતીરે ભોંયાંઓ હતાં ત્યાં મૂકી દઈ ઘેર ચાલી ગઈ. તે બાળક રાજપુત્રીની દૃષ્ટિ પડ્યો ને એણે તેનું મોઝિજ (પાણીમાંથી કાઢેલો) એકું નામ પાડી પોતાની સંભાળમાં રાખ્યો (૬૦ સ૦ ૫૦ ૧૫૭૧માં)

મોઝિજને ખંતથી બાણાવવામાં આવેલો તેથી તે વિદ્વાન થયો ને દરબારમાં માન પામ્યો. તોપણ પોતાની ભતના લોકને દરબાર તરફથી જે પીડા થતી તે જોઈને તે મનમાં ઈર્ષ્યાયાં કરતો. એકું બન્યું કે ઇજિપ્તનો વતની એક જણ એક ચાહુદીને સતાવતો હતો તે જોઈ ન શકાયાથી મોઝિજે તેને ધા કરી મારી નાખ્યો. પછી તે શિક્ષાને ભયે બહારોબહાર નાઠો ને રાતા સમુદ્રની પાસે અરબસ્તાનના એક પ્રદેશમાં જઈ રહ્યો (૬૦ સ૦ ૫૦ ૧૫૩૧). અહીં તેણે ચાલીસ વર્ષ લગી પોતાના સસરા જેથ્રોનાં ઢાર ચરાવ્યાં કીધાં ને પોતાના દુઃખી ભતભાઈઓને ઇજિપ્તના રાજના ત્રાસથી ઉગારવાના વિચારો કર્યા કીધા.

ઓસ (૬૦ સ૦ ૫૦ સૈકા ૨૨-૧૬)

ગ્રીસમાં પ્રથમ વસનારું પિલેસજિયન લોકનું આયોનિયન (યવન) નામનું એક ટોળું હતું. એ પિલેસજિયન ને હેલીનીઝ લોક ઉત્તર ને પૂર્વ બણીથી રાક્ષીપ-સિથિયામાંથી ગ્રીસમાં આવી વસેલા હતા એમ વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે.

ઇજિપ્તમાં ભરવાડ રાજ્યોના ત્રાસથી અકળાએલા ત્યાંના કેટલાક સરદારો ગ્રીસમાં આવી રહ્યા હતા. તેમાં ઇનેકસ એણે આર્ગોલિસ સંસ્થાન પોતાનું કરી લીધું હતું (૬૦ સ૦ ૫૦ ૧૮૫૬માં); ને ત્યાર-પછી ખીલ્લું સંસ્થાનો ઉપરાઉપરી સ્થપાયાં હતાં. એલેટિકા નામના પ્રદેશમાં પિલેસજિયન રહેતા.

ફીનિશિયન લોક પણ ગ્રીસનાં બંદરોમાં મુકામ કરતા, પણ તેઓ તેા માત્ર આસપાસનાં ગામડાં લૂંટી લોકને ગુલામ દાખલ વેચવાને લઈ જતા.

પણ સોળમા સૈકામાં સીકોપ્સ એણે ઇજિપ્તથી આવી એથેન્સ વસાવ્યું.

પરદેશીઓએ જંગલી વતનીઓને વશ કરી લીધા ને એઓ તેઓની સંગતિથી સુધરવા લાગ્યા. વતની લોક પરદેશીથી ભય પામીને પહાડોમાં ભરાઈ રહેલા તેઓએ પણ ઇજિપ્તના રાજ્યના ધારા ને ત્યાંની રીતભાત પોતાનામાં દાખલ કીધી.

ધરતીકંપને લીધે પેન્યુસ નદી ઉભરાઈ ગએલી તેથી થેસેલી સંસ્થાનમાં પાણી ફરી વળ્યું હતું (૬૦ સ૦ ૫૦ ૧૫૨૬માં) ને એ રક્તને લીધે હેલેનીઝ લોકે પોતાનું ફેસિસ વતન છોડી થેસેલીને માર્ગે ગ્રીસમાં જ્યાં ત્યાં બધે ફરી વળી પિલેસજિયન લોકને હાંકી કાઢ્યા.

(૬૦ સ૦ ૫૦ ૧૫૨૧માં) હેલેનીઝ સંસ્થાનોએ પોતપોતાના લાભ ભળવવા બહારના શત્રુઓને નિવા-રવાના હેતુથી એકસંપી કરાર કીધા. તેઓના વકીલો થેમોપિલી ને ડેલ્ફી એ બે એક ઠેકાણે મળતા ને વિચાર કરતા.

દર્શન ઉત્તું

સૂર્ય ચંદ્રવંશી રાજ્ય (દ્વાપરયુગ.)

દ્વાપરયુગમાં સૂર્યવંશી પહેલો રાજ, રામના પુત્ર કુશનો પુત્ર હતો. એ વંશ થોડોક ચાલ્યો ને પછી છેલ્લા વીરસેનથી સમાપ્તિ થઈ પછીના સૂર્યવંશી કહેવાતા રાજ તે શાખામાંના હતા એ યુગના ચંદ્રવંશી રાજ્યો સારી પેઠે દીપ્ત્યા. હસ્તિન એણે હસ્તિનાપુર વસાવી એને રાજનગર કીધું. હસ્તિનના વંશમાં પ્રતીપ, શન્તનુ, વિચિત્રવીર્ય એ રાજ થયા.

એ યુગમાં મથુરાનું, મગધનું, વિદર્ભનું, ચૈદીનું, પંચા-ળનું, મત્સ્યનું, અંગનું, સિંધુ નદીના પ્રદેશનું, હત્યાદિ અનેક નાનાં નાનાં રાજ્ય હતાં, પણ સંધામાં સર્વોપર રાજ્ય હસ્તિનાપુરનું હતું. દેશી રાજ્યોને બહારના રાજ્યો સાથે સંબંધ વ્યવહાર હતો ને બહારના લોકનું આ દેશમાં કાર્યપરત્વે રહેવું થતું. કાણુલનો કળયવન મગધના જરાસંઘની તરફથી કૂબળને યુદ્ધ આપવા આવ્યો હતો. રાજ્યો યુદ્ધકાર્યમાં ને સમૃદ્ધિ વધારવાના કાર્યમાં કુશળ હતા. તેઓ ધર્મવિષયે ઝાઝા આગ્રહી નહોતા, તોપણ મોટાઈમાં મોટા મોટા ચક્ષુ કરતા. ગ્રાહ્યોમાં કેટલાક યજ્ઞમાનોને કર્મકાંડ કરાવવાના વ્યવસાયમાં પડ્યા હતા ને કેટલાક તત્વશોધનમાં અનેક મત ધરાવતા થયા હતા.

ઇજિપ્ત (૬૦ સ૦ ૫૦ સૈકા ૧૬-૧૦.)

ઇજિપ્તમાં ભરવાડ રાજ્યને હાંકી મેલ્યા પછી જે રાજ્ય

વંશ ચાલ્યો તેમાં સિસોસ્ટ્રસ મહા પરાક્રમી થયો (૬૦ સં ૫૦ પંદરમા સૈકામાં). તેણે લીબિયા, એથિયોપિયા, મીડીઆ, ઇરાન, બેક્ટ્રિયા, સીથિયા ને એસિયામૈનર એ સંધા પ્રદેશોમાં પોતાની હાક બેસાડી ત્યાંથી ખંડણી આવતી કીધી હતી. તેણે પોતાના જીતેલા પ્રદેશના ૩૬ ભાગ કીધા હતા ને ત્યાંથી ખંડણી હિમરાવવાને કામદારો નીમ્યા હતા. તેણે ધણેક ઠેકાણે નહેરો ખાંધી હતી. વહાણમાં લશ્કર રાખી દરીઆમાં જખરો લડાઈ કરનારો ઇન્જિનનો પહેલો ને બહાદુર રાજા સિસોસ્ટ્રસજ હતો. આંધળો થયેથી તેણે પોતાના રાજ્યને તેત્રીસમે વર્ષે આત્મઘાત કર્યો હતો. તેનાં નામ, તેના ખિતાબ, તેની લડાઈઓ ને તેની ફતેહ એ સધળાંની નિશાનીઓ આજપણ લક્ષ્મર, કેરનાક, થીબ્સ ને ન્યુબિયા અહીંના મહેલો ને દેવલોની દિવાલ ઉપર કોતરેલી મુસાફરોના લેવામાં આવે છે. સોળથી તે દસમા સૈકાસુધી ઇન્જિનના રાજ્યકારભારમાં અંત્રાધુંધી ચાલતી, તોપણ બીજે સર્વ પ્રકારે રાજ્યનો દરજ્જો હતો.

ચાહુદી રાજ્ય (૬૦ સં ૫૦ સૈકા ૧૬-૧૦).

મોઝિઝે ઈશ્વરી પ્રેરણાથી ઇન્જિનના દરબારમાં જઈ કહ્યું કે ચાહુદી લોકને પોતાને વતન જવાની રજા આપો. ફેરો ઉપનામના રાજાએ આજ્ઞા ન આપતાં ઉલટી વધારે સખ્તી ચલાવી. એને જ્યારે પોતાની વતની પ્રજામાં આતરે આંતરે દસ વાર મોટી મરકી ચાલી ત્યારે ફેરોને મોઝિઝના સંદેશા વિષે ખાતરનીશા થઈ ને તેણે રજા આપી. ચાહુદીએ પોતપોતાના કુળ પ્રમાણે ટુંકડીઓ ખાંધી લશ્કરની હારની પેઠે ઇન્જિન છોડી ચાલવા માંડ્યું (૬૦ સં ૫૦ ૧૪૯૧). થોડીક વાર પછી ફેરોની ખુદ્દિ બ્રહ્મ થઈ ને એણે તેઓની પછવાડે લશ્કર મોકલ્યું. આગળ દરીઓ પાછળ લશ્કરે જઈ ચાહુદીઓ ગભરાઈ ગયા, પણ તરતજ દરીઓ આમ તેમ થઈ ગયો ને તેઓ આગળ વધ્યા. લશ્કર તેઓની પાછળ પડ્યું પણ તે દરીઆનાં પાછાં એક થઈ જતાં પાણીમાં ડૂબી ગયું.

ઇન્જિન છોડ્યા પછી ત્રણ મહિને જે વારે ચાહુદીઓ સેનાઈ પર્વત આગળ આવેલા તે વારે મોઝિઝે ઈશ્વરની દસ આજ્ઞા વિષે, ધર્મકર્મ તથા વ્યવહારકર્મ વિષે સૌને બોધ કર્યો. મોઝિઝનો બોધ કેઈ માનવું નહિ ને એણે અનેક દેવકૃતિ સરખાં અદ્ભુત કામ કરી પોતાના ઉપર તેઓનો વિશ્વાસ બેસાડ્યા—ખાવાને માટે માત્રા નામના પદાર્થને ધાન્યનીવતી ઉપયોગમાં આવડ્યો.

કડવાં પાણી મીઠાં કીધાં, ખડકના ઉપર લાકડી મારી નિર્મળ પાણીના ઝરા વહેતા કીધા, અને પૃથ્વીને કહી ઉડો માર્ગ કરાવીને તથા આકાશમાંથી અગ્નિ વરસાવીને તથા મરકી ચલાવીને હબરો જણને દટાઈ ગયેલા, બળી ગયેલા, મરી ગયેલા ધરી બીજા સૌને ઈશ્વરી આજ્ઞા માનવાની ચાનક લગાડી. વળી જે પ્રદેશમાં જઈ વસવાતું હતું તેને જોઈ આવેલા રાખસોના બોલવા ઉપર ચાહુદીઓ ભરોસો રાખતા નહોતા તેથી તેણે શાપ કીધો ને તે શાપથી જોશુઆ તથા કાલેબ અને વીસ વર્ષની વયની અંદરના તે સિવાય બીજા સૌ મરણ પામ્યા.

ચાલીસ વર્ષ ચાહુદીઓ અરબસ્તાનના મેદાનમાં અહીં તહીં ભટક્યા ને પછી તેઓ નિર્માણ પ્રદેશની સમીપે આવી રહ્યા. મોઝિઝે સૌને એકઠા કીધા; ધર્મ-વ્યવહારશાસ્ત્ર ઉપદેશકોને આપ્યું ને પછી સૌને ઉત્તેજન સહિત રૂડો બોધ કરી રૂડસીની ઈશાને દસ માઇલ ઉપર પિલુગાઝની ટકરી ઉપર ચઢી દેહ છોડી (૬૦ સં ૫૦ ૧૪૫૧).

જોશુઆએ લડવૈયા ચાહુદીઓના સરદાર થઈ શત્રુ રાજાઓને હરાવી કેનાન પ્રદેશ (જુડીઆ પ્રાંત) કીધો ને અહીં ચાહુદીઓનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું. જોશુઆ ૬૦ સં ૫૦ ૧૪૪૩માં મરણ પામ્યો.

ન્યાયાધીશો (જોશુઆના મરણ પછી) ચાહુદીઓ ઉપર રાજ્યસત્તા ચલાવતા, ને લડાઈમાં સરદારી કરતા. દરેક શહેરમાં અકેકો ન્યાયાધીશ ને બીજા તેવીસ તેવીસ કારભારીઓ હતા. થોડેક કાળે ચાહુદીઓ પરસ્પર દુશ્મના દટા બખેડા કરતા તથા તેમ અસહ્ય રહેનારા તથા સંબંધી પ્રદેશના લોકની પેઠે મૂર્તિ-પૂજા ઉપર ભાવ બેસાડવા લાગ્યા. ૬૦ સં ૫૦ ૧૦૯૫ સુધીમાં પંદર ન્યાયાધીશ તથા તેમાં ગીડીઅન મોટો લડવૈયો, સેમ્સન મોટો જોરાવર મહા અને છેલ્લો સેમ્યુએલ તે મોટો બાવિ વક્તા હતા. પોતાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ચાહુદીઓને વચમાં વચમાં સાત વાર ફિલિસ્ટેન લોકની સત્તાને આધીન થઈ રહેવું પડ્યું હતું. એ કાળમાં ગીત-સંગીત કવિતા ધર્મ તથા નીતિ વિષયની ને વન તથા ભરવાડ વિષયની ધણીક રચાઈ હતી.

સેમ્યુએલના દીકરાઓથી નારાજ થઈ ચાહુદીઓએ સાઉલને પોતાનો રાજા માન્યો. એણે પ્રથમ તો ન્યાયથી ને હડાપણથી રાજ્ય ચલાવ્યું, પણ પછવાડેથી તે મદભર્યો ને તામસી થયો. તે ધણુ ખર્ચ ફિલિસ્ટેન લોક સાથે લડવામાં મચ્યો રહેતો. તેના ત્રણ

દીકરા એક લડાઈમાં 'પંખા ત્યારે જુહાકુળનો ડેવિડ નામનો એક જુવાન ભરવાડ રાજ થયો. બીજાં અગિયાર કુળના લોકે સામા થઈ સાઉલના ચોથા દીકરાને રાજ માન્યો સાત વર્ષ લગણુ પરસ્પર ખખેડો થયા પછી સૌએ ડેવિડને રાજ માન્યો. (ઈ. સ. ૫૦ ૧૦૪૮માં). એણે જુના રાત્રનો પૂરો પરાભવ કીધો અને ભૂમધ્ય સમુદ્રથી તે યુફ્રેટીસ નદી લગીનો ને ફીનિશિયાથી તે રેડ સી સુધીનો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યો. વળી અરબી અખાત ઉપરનાં કેટલાંક શહેરો લઈ વેપારને વધાર્યો. પાછળથી તેણે પોતાના ભત્રાઈઓનાં ને કુટુંબીઓનાં મન દુખવ્યાં તેથી તે કમભર થયો ને બહારના રાત્રુઓએ સતાવવા માંડ્યું. તે તેત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૭૦ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો (ઈ. સ. ૫૦ ૧૦૧૫માં). એનાં જોડેલાં પ્રભુસ્તવન "દાઉદનાં ગીત" એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ડેવિડ પછી તેનો દીકરો સોલોમન રાજ થયો તેણે જેરુસેલમમાં મોટું દેવળ બધાવ્યું. તે બાપની પેઠે કવિતા કરતો ને તેણે નીતિસૂત્રો કરી લોકોક્તિમાં આણ્યાં. તે ઇજિપ્તની રાજકન્યા સાથે પરણ્યો હતો ને એ સ્ત્રીના બાધથી સોલોમન મરતાં પહેલાં થોડાં વર્ષ ઉપર મૂર્તિપૂજક થયો હતો. તે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૬૦ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૫૦ ૯૭૫માં મરણ પામ્યો.

સોલોમનના દીકરાને ૧૦ કુળના લોકે રાજ માન્યો નહિ ને એઓએ પોતાનો નવો રાજ કર્યો. એ પ્રમાણે ચાહુદીઓમાં બે રાજ્ય થયાં-એક જુહાનું (દક્ષિણનું) ને બીજું ઇસ્લાએલનું (ઉત્તરનું) કહેવાયું. ઇ. સ. ૫૦ ૯૧૪માં જુહાના રાજાએ પોતાના દીકરાનાં ઇસ્લાએલના રાજાની બેઠી સાથે લગ્ન કર્યાં ને એથી લે કે બે રાજ્યને સંબંધ થયો તોપણ પછવાડેથી પાછો કુસંપ વધેથી બંને રાજ્યની પડતી ચાલુ થઈ.

ફીનિશિયા.

*સિરિયાના પશ્ચિમ કાંઠાનો પ્રદેશ ફીનિશિયા કહેવાતો તે ૧૫૦ માઇલ લાંબો ને ૨૪ માઇલ પહોળો હતો. ત્યાંના લોકનું કંઈ એક રાજ્ય નહોતું પણ તેઓનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાન હતાં ને એ સમૂહને કે સ્નેહે નહિ

*સિરિયાનું એક રાજ્ય નહોતું પણ ડમાસ્કસ, હામથ વગેરે શહેરોમાં જુદા જુદા સત્તાધારી હતા. એઓ ચાહુદી રાજ્ય ને બીજાઓ સાથે લડાઈ કરતા અથવા સલાહ રાખતા. ઇ. સ. ૫૦ ૯૪૦માં સિરિયાના રાજાએ કેટલાંક આજુબાજુનાં રાજ્યોને પોતાની સત્તામાં આણ્યાં હતાં. એ રાજ્યને નિનેવેના રાજાએ ઉધું વાળ્યું હતું.

પણ હવે અથવા હાલે સંપીલાં રહેતાં. તે લોક મોટા વેપારી ને દુનરી હતા. વહાણ ખેડવામાં તેઓજ માત્ર તે કાળમાં સારી પેઠે બણીતા ને સાહસિક હતા. તેઓ અબણી ભૂમિ ખેળી કહાડી કામકામ નવાં બંદરો વસાવતા. તેઓના જેવી દ્રવ્યસમૃદ્ધિ બીજા કોઈ લોકની નહોતી. એઓનો ઉત્કર્ષ ઇ. સ. ૫૦ ૧૦૦૦થી તે ૩૩૨ સુધી હતો. સીડન ને દાયર * એ બે તેઓનાં મુખ્ય શહેર હતાં-ખડુ જુનું સીડન તે ઇ. સ. ૫૦ ૧૨૫૫માં વસ્યું હતું.

ગ્રીસ (ઈ. સ. ૫૦ ૫૦ સૈકા ૧૫-૧૦.)

ગ્રીસમાં સીકોપ્સ (સોળમા સૈકામાં) એથેન્સ વસાવ્યું, પણ થેસ્થુસ (તેરમા સૈકામાં) બાર સ્વતંત્ર કર્યા-તાલુકાને એક રાજસત્તામાં આણી એથેન્સને રાજધાની કરી. તેણે પ્રત્યેક કર્યાની રાજસભા ટાળીને એક રાજસભા એથેન્સમાં રાખી તેમાં સૌએ મિનર્વા દેવીનો ઓચ્છવ કરવો એવું ઠેરવ્યું.

થીબ્સનો કિલ્લો ફીનિશિયાના કેડમસે ઇ. સ. ૫૦ ૧૪૬૩માં બાંધ્યો. તેણે પોતાની બાબાના પંદર વર્ષ ગ્રીક લિપિમાં વધાર્યા.

ક્રિટમાં મિનસ ઇ. સ. ૫૦ ૧૪૩૧માં રાજ ગાદીએ બેઠો. એણે પોતાના લોકને માટે કાયદા કર્યા; એ કાયદાને આધારે પછવાડેથી બીજાં સંસ્થાનના અધિકારીઓએ પોતપોતાના રાજધારા કીધા હતા.

કોરિન્થમાંથી ત્યાંના રાજવંશને હાંકી મહેલો પીલોપ્સના દીકરાઓ સત્તાધારી થયા (તેરમા સૈકામાં). એ પીલોપ્સ પોતાનું એશિયાના પ્રદેશનું વતન છોડી દક્ષિણ ગ્રીસમાં આવી વસ્યો હતો.

ઈ. સ. ૫૦ ૧૨૬૩માં થેસેલીનો જેમન, ઓર્ક્યુસ, હર્ક્યુલીસ, પેલ્યુસ આદિ લઈ કેટલાક શર સાહસિક પુરુષો સોનેરી બિનની બાળ કહાડવાને (ગ્રીસમાં બિન આવડું કરવાને) વહાણો તૈયાર કરાવી નવે નવે બંદરે ગયા હતા-એ પુરુષો આર્ગોનાટ કહેવાયા.

મહાબળીઆ હર્ક્યુલીસે આખા ગ્રીસમાં પોતાનું બળ જણાવ્યું હતું ને થેસ્થુસે દેશાટન કરી એશિયા ખડના પશ્ચિમ કાંઠાના લોક સાથે સંબંધ વધાર્યો હતો બારમા સૈકામાં ગ્રીસના રાજાઓ એક સંપ થઈ

*એ શહેરના રાજાની બેન ડાઈડો એણે આફ્રિકાની ઉત્તરે કિનારા ઉપર કાર્યજનું નવું સંસ્થાન થાપ્યું હતું-ઈ. સ. ૫૦ ૮૯૦માં (કેટલાક કહે છે કે ૧૨૨૩માં). ઇરાનમાં સાઈરસ, કેમ્બાહસિઝ ને ડરાયસ એના વખતમાં (૫૫૦-૪૮૦) કાર્યજ જમીન ને દરીઓ એ બંને ઉપર હવે ઉપજવનારું હતું.

લશ્કર સાથે વહાણમાં ચઢી ટ્રોજન લોકોની સામા લડવા ગયા. એ ચઢાઈ કરવાનું કારણ આ કે ટ્રોય નગરના પ્રાચીનનો દીકરો પેરિસ ગ્રીસના લેસીડી-અન સંસ્થાનના રાજા મેનેલેઅસની સ્ત્રીનું હરણ કરી ગયો હતો. દસેક વર્ષથી તે ટ્રોજનોએ ગ્રીકને હાકાબા, પણ પછી એઓએ શત્રુ રાજાઓનો મોટો સંહાર કરી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ટ્રોય લીધું લૂટ્યું, બાળ્યું અને ત્યાંના રાજ્યનો અંત આણ્યો (ઇ. સ. પૂ. ૧૧૮૪માં).

ટ્રોયથી પાછા આવતાં ને આવ્યા પછી લડવૈયા ગ્રીક બહુ બહુ આપત્તિમાં આવી પડવાથી કમળેર બની રહ્યા હતા. રાજ્યોમાં બખેડા થયા હતા. એકીઅન લોકો હકર્યુલીસના વંશજોને પેલોપોનીસમાંથી હાંકી મૂક્યા હતા, પણ એઓ ડોરીયન, ઇટોલિયન ને લોક્રિયન લોકોની કુમકે પાછા ત્યાં આવી રહ્યા હતા. ડોરિયન લોકે પેલોપોનીસસ ઉપર હુમલો કરી તે લીધું ને સ્પાર્ટાને રાજધાની કરી (ઇ. સ. પૂ. ૨૧૦૪). એકીઅન લોકને ખસવું પડ્યું ત્યારે એઓએ એઓનિયન લોકની જમીનો છીનવી લીધી.

એટિકનો પ્રદેશ કૃષ્ણદ્રુપ ન હોવાથી તે ઉપર કોઈ સાહસિક ટોળાએ નજર કરો નહિ. પણ નાસ-રણે આવેલા બહુ લોક ત્યાં આવી રહ્યા હતા. એથેન્સનો છેલ્લો રાજા કેડરસ ઇ. સ. પૂ. ૧૦૯૫માં મુઓ ત્યારપછી લોકે રાજગાદી કાઢી નાખી. આરકન એ ઉપનામના અધિકારીઓ ઠેરવી તેમને રાજ્ય-કારભાર સોંપ્યો પહેલો આરકન, કેડરસનો દીકરો ગ્રીડન જ્યાં ત્યાંથી હતો, પણ પછવાડેથી વર્ષે વર્ષે નવ નવ આરકન નિમાતા થયા હતા.*

અગિયારમા સૈકામાં ઘણાક લોક ગ્રીસ છોડી બીજા દેશોંતરે ઇટાલિમાં, ભૂમધ્ય સમુદ્રના દાપુઓમાં ને એશિઆમૈનરમાં જઈ વસ્યા.

દસમા સૈકામાં હીસિઓડ ને હોમર એ બે ગ્રીક કવિયો નામાંકિત થયા. હીસિઓડે ગ્રીકનાં દેવીદેવીઓનું અને દિવસદિવસનાં કર્મનું વર્ણન કર્યું છે. હોમરે ઇલિયડમાં ગ્રીક ટ્રોજનની લડાઈનું અને ઓડીસિમાં યુલિસિઝ જોદ્ધાને ટ્રોયથી પાછા આવતાં ઘણી ઘણી વિપત્તિ પડી તેનું વર્ણન કર્યું છે. હીસિઓડ ઇ. સ. પૂ. ૬૪૪માં ને હોમર ૬૦૭માં હતો.

દસ દસ વર્ષે આરકન બદલાતા થયા તે ઇ. સ. પૂ. ૭૫૪થી અને વર્ષો વર્ષ નવા થવા લાગ્યા તે ૬૮૪થી.

દર્શન ૪થું.

ચંદ્રવંશીરાજ્ય-(દ્વાપરનો અંત ને કલિયુગનો પ્રારંભ).

આર્યાવર્તમાં દ્વાપરને અંતે કૌરવપાંડવનું મોહું યુદ્ધ થયું ને તેમાં પાંડવો જીત્યા. એમાંના યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરનું રાજપદ ધારણ કરી પોતાના નામનો શક પ્રવર્તાવ્યો. છત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને પાંડવો હિમાલયે ગયા ને કલિયુગનો આરંભ થયો. અર્જુનના દીકરાના દીકરા પરીક્ષિતે ૬૦ વર્ષ ને એના જન્મેજયે ૮૪ વર્ષ ને એના દીકરા શતાર્નિહે ૮૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી પચીસમા રાજા ક્ષેમક-ક્ષેમરાજને નંદકુળના વિશારદે મારી નાખી ચંદ્રવંશી ગાદીનો અંત આણ્યો. મગધમાં (બહાર પ્રાંતમાં) જરાસંઘના વંશજો રાજ્ય કરતા તેની સમાપ્તિ નંદે દીધી ને એના વંશજો રાજ્ય કરતા થયા. એ રાજ્યોએ ઘણાએક ક્ષત્રીઓનો સંહાર દીધો.

ઇરાનના બાદશાહ ડરાયસે સિંધુ ને સતલજ એ બેની વચમાંના પ્રદેશને જીતી પોતાનો એક સુબો ગણ્યો હતો ને અહીં તેનો એક છત્રપ રહેતો.

તત્ત્વજ્ઞાન વિષય ઘણો ચર્ચાયાથી અનેક મત ચાલ્યાં હતાં ને કેટલાક બ્રાહ્મણ પંડિતો પણ નિરીશ્વરવાદ પ્રગટ કરતા. વેદોક્તધર્મના આગ્રહી બ્રાહ્મણો કાળવર્તમાનનો વિચાર ન કરતાં લોકને આચાર શુદ્ધિ વિષયનોજ બોધ કર્યા કરતા ને જાતિભેદ વધારતા પરદેશી લોકના આવવાથી, રાજ્યોની અવ્યવસ્થાથી ને અનેક મતવાદથી લોકનાં મન પોતાના સંસારવ્યવહારમાં ને ધર્મવિષયમાં અતિ ચંચળ હતાં. પરિણામે આ જોવામાં આવ્યું કે કેટલાએક બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રીઓએ મળીને વેદોક્ત ધર્મથી જુદો પણ તે કાળના સર્વ જાતિના લોકને અનુકૂળ આવે તેવો ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. એ બૌદ્ધ ધર્મને પુષ્ટિ આપનાર નેપાળની તળેટીના એક પ્રદેશના ક્ષત્રી રાજાનો પુત્ર હતો. એ વેરાળી થઈ

* ઈજિપ્તના સિસોસ્ટસ રાજાએ અને એસિરિયાની સેમિરામિસ રાણીએ અને ગ્રીસના બાકસે હિંદુસ્તાનમાં પોતાનાં લશ્કર મોકલ્યાં હતાં એમ કેટલાએક જાણે લખ્યું છે. પણ તે હાલના વિદ્વાન માનતા નથી. ઇ. સ. પૂ. ૬૪૮થી તે પછ્ય સુધીમાં સિથિયન લોક હિંદુસ્તાનમાં આવેલા એમ માનવાને કારણ છે કે એજ કાળોંતરમાં તે ભટકતા લોક ઇરાન ઉપર પણ વટી પડયા હતા. તક્ષક વંશના દસ પુરુષોએ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કીધું હતું એમ પુરાણોમાં લખ્યું છે તે સિથિયન હશે. ડરાયસે ઇરાનમાં ઇ. સ. પૂ. ૫૨૧થી ૪૮૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. હિંદુસ્તાનના મુખાની વસુલાત ઇરાની રાજ્યની કુલ વસુલાતનો ત્રીજો હિસ્સો હતો.

જ્ઞાન પામી ચોથા શુદ્ધ-શાક્યમુનિ-ગૌતમ એ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. એના મરણનું વર્ષ યુરોપિયન પંડિતો ઇ. સ. ૫૦૦ પાસે નક્કી કરે છે. એ ધર્મમાંથી એક નવો ફાંટો નીકળેલો તે જૈનધર્મ કહેવાયો અને એનો ચોવીસમો વીર્યજીવ મહાવીર વિક્રમ રાજની પહેલાં ૪૭૦ વર્ષ ઉપર હતો એમ જૈન પુસ્તકોમાં લખેલું છે.

ઈજિપ્ત (ઈ. સ. ૫૦૦ સે. ૧૦-૬.)

ઈજિપ્તના એક રાજની દીકરીને સોલોમન પરણ્યો હતો અને સૈરાકે જુડીઆ ઉપર હુમલો કર્યો હતો (૬૭૧.) રાજ્ય પ્રદેશોના બાર ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા (૬૭૧ માં) ને અક્કેકમાં અક્કેકો રાજ રાજ્ય કરતો. એઓમાં પરસ્પર કલહ થયેથી પોતાનામાંના એક સેમેટિકસને હાંકી કહાડવામાં આવ્યો હતો, પણ એણે ગ્રીક લોકના મુસારદાર લશ્કરની મદદે પાછા આવી રાતુઓને લગાડ્યા ને પોતે એકલો સ્વતંત્ર રાજ થયો ને મેમ્ફિસને રાજધાની કરી. એણે પરદેશી વેપારીઓને બદરોમાં આવવા દીધા ને વેપારને વધાર્યો. પૂર્વ આફ્રિકા સંજ્ઞાવાળું લખાણ હતું, પણ એના રાજ્યથી વર્ણલિપિવડે લખાણ ચાલવા માંડ્યું. એ રાજની પહેલાં એક સિસોસ્ટ્રસ સિવાય બીજો કોઈ લડવૈયો નેસસાવાળો નહોતો. સેમેટિકસે લોકના ઉપર ઝાઝો કારભાર મૂક્યા વિના રાજ્યને આબાદ કર્યું. એ ગ્રીક લોકનો પક્ષકારી હતો ને એથેન્સના લોક સાથે વધારે મેળાપ રાખતો.

એનો દીકરો ફેરો નીકો (૬૧૭-૬૦૧) એણે દેશો જીતવાના મનસુબા કરી મોટી ગોઠવણ કરી હતી. યુક્રેટીસ નદી સુધીનો પ્રદેશ જીતી લઈને ત્યાં મોટું લશ્કર રાખ્યું હતું. જુડાનો રાજ નેસાયા લડાઈમાં કપાઈ ગયો હતો ને તેનું રાજ્ય ઈજિપ્તના તાબામાં ગણાવું. નીકોએ નાઇલ નદી ને રાતો સમુદ્ર એ બેને નહેરથી જોડી નાખવાનું કામ ચલાવ્યું હતું, પણ તે પાર પડ્યું નહોતું-કહેવાય છે કે (૧૨૦૦૦૦) માણસ મરણ પામ્યાં હતાં. તેના હુકમથી ફીનિશિયન વહાણોનો એક કાફલો ત્રણ વર્ષે આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યો હતો.

* એક અંગ્રેજ ૪૭૭ ઠેરવે છે. ચીનમાં કોનફ્યુ-શિયસ જેણે રાજ્યમાં સર્વ પદવીનું માન મેળવ્યું હતું ને જેણે મોટા તત્ત્વશોધક આચાર્યરૂપે ચીનાઓને નવો ધર્મશાસ્ત્ર આપ્યો હતો ને રાજત્રારા બાધ્યા હતા તે ઇ. સ. ૫૦૦ પાસે સેકમાં જન્મ્યો હતો. ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાની પિથાગોરસ ૫૮૦-૫૧૦ સુધીમાં હતો અને ઇરાનના જરથોસ્તને માટે કેટલાક કહે છે કે તે પણ તે કાળમાં જ હતો.

ઈ. સ. ૫૦૦ ૬૦૬માં એસિરિયાનો નેબુકેડનેઝર બીજો એણે ઈજિપ્તના રાજને હરાવ્યો હતો, ને ત્યારથી ઈજિપ્તના રાજ્યની સત્તા સરહદ બહારના પ્રાંતો ઉપરથી ટળી હતી. નીકો ૬૦૧માં મુઓ ને તેનો દીકરો સામિસ રાજ થયો; એ છઠ્ઠે વર્ષે મુઓ ને એમિથલ થયો તેને નેબુકેડનેઝરે હરાવી મરાવી નાંખ્યા. એ પ્રમાણે ઇ. સ. ૫૦૦ પાસે સેમેટિકસના વંશની સમાપ્તિ થઈ. પછી અમાસિસ ગાદીએ બેઠો. એ એક ગ્રીક સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો. ઈજિપ્તના એજ રાજ્યે સૈપ્રસ ટાપુ પોતાની સત્તામાં આણ્યો હતો. તેના રાજ્યમાં પિથાગોરસ, સોલન, થાલિસ એ પંડિતોએ નાઇલ નદીનાં તટ જોયાં હતાં. તેણે કેટલાએક જુદા કાયદા જે વચમાં બંધ પડ્યા હતા તે પાછા ચાલુ કર્યા અને વર્ષે વર્ષે પોતાની પ્રજાની ગણતરી કરવાનો ચાલ કાઢ્યો. તેણે ૪૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ને ઇરાનનો કમ્બે-સિઝ તેના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મુઓ. પછી સમિનિટસ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં (ઈ. સ. ૫૦૦ પર ૫) ઇરાની લશ્કર નાઇલ નદીને બંને કાંઠે ફરી વળ્યું ને એક લડાઈ કરી ઈજિપ્તને પોતાના તાબામાં લીધું તે ફરી પાછું સ્વતંત્ર થયું નહિ.

એસિરિયા (ઈ. સ. ૫૦૦ સે. ૬ સુધી.)

આસૈર, મૈનારમાં (બેબિલોનિયામાં) વસ્યો હતો પણ પછી તેણે ઉત્તર તરફ નિનેવે ને બીજાં શહેરો વસાવ્યાં હતાં. એજ કાળે અથવા થોડુંએક પહેલાં નિમરોડ જે પણ બેબિલોનિયામાં વસ્યો હતો તેણે આસૈરને હાંકી મેલ્યો હતો. પછી તેણે એસિરિયામાં જઈ આસરને હસ્તક થોડોક પ્રદેશ રહેવા દઈ બાકીનો પોતાની સત્તામાં આણ્યો હતો. નિમરોડ પછી તેર રાજ થયા ને પછી ઇ. સ. ૫૦૦ ૧૬૬૮માં નૈનસ રાજ થયો. એણે બેબિલોનિયા, મીડીઆ આર્મીનિયા ને બીજાં પ્રાંતો તાબે કર્યા. બેક્ટ્રિયન લોક સામા થયા હતા પણ તેઓ પણ પકવાડેથી તાબે થયા હતા.

નૈનસે નિનેવે શહેરને ફરીથી બહુ સુંદર બંધાવ્યું તેમ તેની સ્ત્રી સેમિરામિસે બેબિલનને વધારે સુંદર

* મીનિસથી ગણતાં ૨૬મો રાજવંશ પુરો થયો. સિકંદરના મરણ પછી ટોલેમીએ ૩૨૩માં નવી રાજગાદી ધાપી તે ઇ. સ. ૫૦૦ ૩૦ સુધી કબીઓપેટ્રાના વખત સુધી રહી ને પછી ઈજિપ્ત રોમના રાજ્યનો પ્રાંત ગણાયો. સેરેસન, મેમેલ્યુક એ લોકના તાબામાં અનુક્રમે આવ્યો ને હાલ તુર્કસ્તાનના તાબાનો ગણાય છે.

બંધાવ્યું-વીસ લાખ માણસ એ વર્ષે તે બાંધી રહ્યા હતાં. એ રાણીએ ખીન્ન પણ કેટલાંક રાહરે નવાં બંધાવ્યાં હતાં તેમ તેણે પોતાના રાજ્યમાં કામ કામ પાણીની નહેરો વાળી હતી. પહાડોને ખોદી સપાટ પ્રદેશ કર્યા હતા ને રસ્તાઓ બંધાવ્યા હતા. બેતાલીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૬૨ વર્ષની ઉંમરે સીમિરામિસે પોતાના દીકરા નિનીયસને ગાદી સોંપી. એ નિનીયસથી માંડીને તે સારડેનેપેલસ સુધી જેટલા રાજા થયા તે સધળાઓએ રાજકાજથી દૂર રહી મોજમજામાં કાળ જીવ્યો હતો. ઇજિપ્તના સિસોસ્ટ્રિસે એસિરિયાના રાજ્ય ઉપર ખંડણી નાખી હતી, પણ રાજસત્તામાં હાથ ધાલ્યો નહોતો.

સારડેનેપેલસ એ એસિરિયાનો છેલ્લો રાજા હતો. એ ધણેજ વિષયાસક્ત ને આળસુ હતો તેથી તેના ઉપર તેની પ્રજાનો અભાવ થયો હતો. બેબિલોનનો એક ઉપાધ્યો બેલેસિસ એણે મીડિઆના મુખા આરબે-સિસ સાથે ગોઠવણ કરી બંડ ઉઠાવ્યું. એની જાણ થતાંજ સારડેનેપેલસ થોડા દહાડા મહેલના એક ખુણાના ઝોરડામાં બરાઈ રહ્યો, પણ પછી હિંમત આણી તેણે ભરોસાદાર લડવૈયાઓનું લશ્કર એકઠું કરી બલવાખોરોની સામા લડી તેઓને ત્રણ વાર હરાવ્યા. પણ નિનેવેનું લશ્કર જેણે એ વર્ષ સુધી તેા શત્રુની સામા ટકાવ કીધો હતો તેને કુમક કરવા રાજાને પાણું રાજધાની તરફ આવવું પડ્યું. તેવામાં વળી ટાઈગ્રિસ નદીમાં પૂર આવ્યાથી કોટનો ધણો ભાગ પડી ગયો હતો ને શત્રુઓ ધસ્યા આવતા હતા. સારડેનેપેલસે શત્રુને હાથ ન મરવું એવા વિચારથી મોટી ચિંતા ખડકાવી અને તેમાં તે પોતાની સ્ત્રીઓ તથા ધનમાલ સાથે બળી મુઓ-૬૦ સ૦ ૫૦ ૭૫૬માં.

પછી એસિરિયાનું બહુ મોટું રાજ્ય ત્રણ રાજ્યમાં વહેંચાયું;-નિનેવેવાળું ૧૩૦ પછી પાણું બેબિલોનની સાથે બેડાયું; બેબિલોનવાળું જે બેલેસિસે હસ્તગત કરેલું તેનો ૨૨૦ વર્ષ પછી ઇરાનના સાર્ધરસે અંત આણ્યો અને મીડિઆનું રાજ્ય જે આરબેસિસે સ્વતંત્ર પોતાનું કીધું તે પણ સાર્ધરસે ઇરાની રાજ્યમાં ભેળ્યું. એ ત્રણ સંબંધી જાણવા જેવું આ પ્રમાણે છે:-

નિનેવેનું રાજ્ય સારડેનેપેલસના દીકરા પદલ એણે ચલાવ્યું ને એનો દીકરો ટીગલેથ પીલેસર એણે ૭૪૦માં ઈસાએલના રાજ્ય ઉપર હલ્લો કર્યો; ડમાસ્કસનું રાજ્ય ઉધું વાળ્યું, એ બંને રાજ્યના કેટલાક લોકોને બંધીવાન કરી પોતાના રાજ્યમાં આણી રાખ્યા અને જુડીઆના રાજ્ય ઉપર ખંડણી નાખી. તે ઓગણીસ

વર્ષ રાજ્ય કરીને ૭૨૮માં મુઓ. એનો દીકરો શેલમાનીઝર એણે ઈસાએલના રાજ્યની સમાપ્તિ કીધી (મંડાયા પછી ૨૫૪ વર્ષ) અને ફીનિશિયાનાં ધણાંક સંસ્થાનો જીતી તે ઉપર ખંડણી બેસાડી. શેલમાનીઝર ૭૧૪માં મુઓ ને તેનો દીકરો સેનેકરિબ ગાદીએ બેઠો તેણે જુડીઆ ઉપર હલ્લો કીધો. પણ લશ્કરમાં મરફી ચાલવાથી તે જેડસલેમ રાહરે લઈ શક્યો નહિ. એ બળાપામાં તે ચાહુદીઓ ઉપર અતિશય નિર્દય થયો-તે દર રોજ ધણાક જનને કાપી નખાવતો. તેને તેના બે દીકરાઓ ૭૦૭માં મારી નાખી નારી ગયા તેથી ત્રીજો દીકરો એસારહેહન ગાદીએ બેઠો. તેણે બેબિલોનના રાજ્યમાં બબેડા તથા તેનો લાભ લઈને તે રાજ્યને ૬૮૦માં પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું. (બેબિલોનમાં નિનેવેના અમલદાર ૬૪૭ સુધી હતા). તેણે સીરિયા ઇજિપ્ત, એથિયોપિયા વગેરે રાજ્યોને તાબામાં રાખ્યાં હતાં તે બેતાલીસ વર્ષ રાજ્ય કરી મુઓ ને તેનો દીકરો નેબુકેડનેઝર એણે મીડિઆના ફેઓરટિસને હરાવી કાપી નાખ્યો (૬૨૫ માં). તેણે મોટું લશ્કર જુડીઆમાં મોકલ્યું પણ તે હાર્યું અને ત્યાર પછી તેની જ્યાં ત્યાં હાર થતી ચાલી તે બાવીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને મુઓ. એના દીકરા રાજ્યનાં નેબોપોલસર જે બેબિલોનનો મુખો હતો તેણે પોતાને સ્વતંત્ર રાજા કહેવડાવ્યો ને મીડિઆના રાજ્ય સાથે મેળાપ રાખ્યો. પછી એ બંને રાજ્યનાં લશ્કરે નિનેવેને ઘેરો ઘાલી તેનો નાશ કર્યો. એથી નિનેવે એસિરિયાનું ખીજ વારનું રાજ્ય બેબિલોનના રાજ્યમાં ગણાયું (૬૨૫ માં).

બેબિલોનના રાજ્યમાં નેબોનેસર એણે ૭૪૭માં પોતાના નામનો શક ચલાવ્યો. પછીના રાજા નિર્બળ થયા ને રાજ્ય ૬૮૦થી તે ૬૨૫ સુધી નિનેવેના રાજ્યમાં ગણાયું નેબોપોલસર એણે પાણું તે સ્વતંત્ર કીધું એની સત્તા વધી ગઈ જઈ ઇજિપ્તના નીકોએ યુફ્રેટીસ નદીની પશ્ચિમનો સધળો મુલક પોતાના તાબામાં આણવાને લડાઈ ઓ કીધી, પણ નેબોપોલસરનો દીકરો નેબુકેડનેઝર (એ મોટા કહેવાયો છે) તેણે નીકોને હરાવ્યો ને જેડસલેમને ઘેરો ઘાલ્યો. તેવામાં તેના બાપના મરણના સમાચાર આવ્યા તે ઉપરથી તે ધણાક ચાહુદીઓને બંદીવાન કરી સાથે લઈ રાજગાદીએ બેસવાને બેબિલોન પાછો આવ્યો (૬૦૪માં). એ વર્ષથી ચાહુદી લોક બેબિલોનમાં કેદી રહ્યા. તેઓનો છુટકારો ૭૦ વર્ષ પછી સાધરસે કીધો હતો.

નેબુકેડનેઝરે બેબિલોનના રાજ્યનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ કર્યો.

જુડીઆ, ઐડયુમિયા, આમન, મોઆન એ સંધાને જીત્યાં. સિરીઆની સત્તા એક તોડી પાડીને ઇરાનને તાબે કર્યું. તેણે જેરુસલેમને અઠાર મહીના ઘેરો ઘાલ્યો. પછી ૫૮૭માં લીધું તેણે ઘણાંક ફીનિશિયન લોકનાં નગર લીધાં ને ઈજિપ્ત તથા એથિઓપીઆને અગ્નિ તથા તરવારવડે પોતાની આજુ માનતાં લીધાં; પાછાં બેબિલોન આવીને તેણે વેપાર ઉદ્યમ હુલરને ધણુ ઉત્તેજન આપ્યું. ને બુકેડનેઝર ૫૬૧માં મુઓ ને તેના દીકરાને મારી નાખીને રિગિલ્સસર (૫૫૬ માં) ગાદીએ બેઠો. એ સાર્ધસ સાથે લડતાં (૫૫૫માં) મુઓ ને તેના દીકરાને નવ મહીના પછી તેની પ્રજાએ મારી નાખ્યો. વળી પાછો અસલ રાજકુળનો બેલ-શાઝર ગાદીએ આવ્યો. એ મોજમજામાં ગુલતાન રહેતો, પણ તેની ઠાહી મા નેટોક્રિસ જે રૂડી રીતે રાજ્ય ચલાવતી તેણે મીડિઆના રાજ્યના હુમલામાંથી બચાવવાને બેબિલોનના કિલ્લાને મજબુત કર્યો હતો ને લીડિયાના રાજ્ય સાથે મેળાપ રાખ્યો હતો. ૬૦ સં ૫૦ ૫૪૫માં ચિમ્બરાની લડાઈમાં મીડિઆનું મોટું ભરકર હાર્યું, પણ પાંચ વર્ષ પછી સાધરસે બેબિલોનના મોટા રાજ્યનો નાશ કરી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું.

મીડિઆ જુના વખતથી એસિરિયાનો એક સુબો

* એશિયામાઈનરમાં ઘણાંએક નાના રાજ્યો હતાં, પણ તેમાં લીડિયાનું રાજ્ય ત્યાંના રાજ આલિઆટિસે ૬૦ સં ૫૦ સાતમા સૈકામાં સીથિયન લોકને પાછા હઠાવ્યા ત્યારપછી બહુ જોરાવર ગણાતું થયું. લીડિયન લોક પિલાસજીયન હતા તે પછવાડેથી હરક્યુલીસના વશમાંના ફોઈએ રાજ્ય માંડ્યું હતું. લીડિયા તથા મીડિઆ વચ્ચે ૬૦૧ની ૩૦મી સપ્ટેમ્બરે લડાઈ ચાલતી હતી તે સુરજ આખો ઘેરાઈ ગયાથી બંધ પડી હતી. આલીઆટિસનો દીકરો ક્રીસસ તેણે ૫૬૦થી ૫૪૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેણે એશિઆનાં સઘળાં ગ્રીક સસ્થાનોને પોતાની સત્તામાં આવડ્યાં હતા. જેવામાં તે પોતાના બાપની સાથે રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં સોલન ઇસપ વગેરે કેટલાક ગ્રીક વિદ્વાનો તેની યાસે હતા તેણે એક પ્રસંગે સોલનને પૂછ્યું કે તારા જોવામાં શ્રદ્ધ સુખી કોણ આવ્યું છે ? સોલને ઉત્તર વાળ્યો હતો કે માણસે જ્યાં લગી પોતાની જિંદગી સુખમાં પુરી નથી કીધી ત્યાં લગી તે પુરો સુખી છે એમ કહેવાય નહિ. જ્યારે સાધરસની સામે લડાઈ કરતાં તે હાર્યો. ને રાજધાની સારડિસ રાત્રીને હાથ ગઈ ત્યારે સાધરસના હુકમથી તે જીવતો બળી મરવાને ચિતા આગળ આવી ઉભો તેટલે તેને સોલનનું કહેવું યાદ આવ્યું ને તેણે ત્રણવાર સોલનનું નામ લીધું હતું તેનું શા માટે નામ લીધું તે પૂછી લેતાં સાધરસ પણ સમજીને તેને જીવતો રાખી પોતાનો દોસ્ત કરી માન્યો હતો.

ગણાતો, પણ ૬૦ સં ૫૦ ૭૫૬માં તે સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું હતું ડાયોસીડે ૫૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું (૭૩૩-૬૮૦) તેમાં તેણે માજ અને ખીન પાંચ નતિના લોકને એકત્ર કરી એક રાજસત્તામાં રાખ્યા. ફેઓર્ટિસ એણે ૬૮૦માં ઇરાનને તાબે કર્યું. સીઆકસરીસ પહેલો એણે (૬૪૮) સીથિયન લોક જેઓ એશિઆમાં જ્યાં ત્યાં ફરી વળ્યા હતા ને જેઓ ઈજિપ્તની સરહદ સુધી પહોંચ્યા હતા તેઓ થકી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. તેણે બેબિલોન સાથે મળીને નિનેવેનો નાશ કીધો. તે ૫૮૫માં મુઓ ને તેનો દીકરો એસ્તીઆજસ મોટી સત્તા ધરાવનારો રાજા કહેવાયો.

ઈરાન (૬૦ સં ૫૦ સૈકા ૬-૫).

એ પ્રદેશ ધણો કાળ એસિરિયાની ને કેટલોક કાળ મીડિઆની સત્તા તળે હતો, તોપણ ત્યાંના કારભાર કરનારા અધિકારીઓ તો ઇરાનીઓજ હતા, ને તેમાં એક મુખ્ય અધિકારી રાજા જેવો હતો. ઇરાનની જુની તવારીખમાં બાદશાહ જમશેદ જેને ગ્રીક લોક સેર-સરના પૂર્વજમાંનો એક ગણે છે તેજ નામાંકિત હતો. ૬૦ સં ૫૦ ૬૮૦માં જ્યારે ઇરાન મીડિઆની સત્તામાં ગયું ત્યારે ત્યાંના લોકની દસ ભત હતી. ત્રણ ભત અમીર તથા લડવૈયાની ને એમાંની એક રાજસત્તા ચલાવતી; બીજી ત્રણ મહેનત મજૂરી કરનારી ને ચાર ભરવાડની હતી; ઇરાનીઓ સૂર્ય-અગ્નિને જમ-દીશરનું ગુણ સ્વરૂપ માની પૂજતા ને ગ્રહતાસને પણ માનતા. મીડિઆમાં માજ નામના ધર્મોપાધ્યાયોએ ઇરાનીઓના ધર્મમાં ધણુંક નવું ધર્મકર્મ દાખલ કર્યું હતું, પણ જરૂરથીસ્ત પેગંબરે પાછો ફેરફાર કરી નાખી ઇરાનીઓને નવોજ ધર્મબોધ કીધો.

ઇરાનના રાજા કેમ્બીસાર્ધઝનો દીકરો સાર્ધસ (કેખુ-શક) એણે પોતાની માનો બાપ આસ્તેઆજસ જે મીડિઆનો રાજા હતો તેને લડાઈમાં હરાવી કેદ કીધો (૫૫૬માં) ને મીડિઆના લોકે સાર્ધસને પોતાનો રાજા કરી માન્યો. તેણે ૫૪૬માં લીડિયાના રાજ્યને હુલુ વાળ્યું. એશિઆ માઈનરમાં ગ્રીક લોકે વસાવેલાં શહેર હતાં તે સાર્ધસના સરદાર હારપેગસે તાબે કર્યા. સાર્ધસે ૫૩૮માં બેબિલોનના મોટા રાજ્યનો અંત આવડ્યો અને ત્યાંના રાજાઓએ ૫૦ હજાર ચાકુદીઓને કેદ કર્યા હતા તેઓનો છુટકારો કરી તેઓને વતન જવાની રાજ આપી. ૫૩૬માં તેનો મામો મરણ પામ્યો ને તેવામાં તેના બાપે પણ તેને ઇરાનની ગાદી સોંપી. પછી તે આસાજુદે નામના સીથિયન લોકની સાથે લડતાં કપાઈ પડ્યો. સાર્ધસ ઇરાનથી ભરકર લેઈ દેસ

જીતવા પ્રથમ નીકળેલો તે ૫૬૦માં; પણ ૫૩૬ થી તે પરદ સુધી તેણે રાજ્ય કીધું. એના રાજ્યનો વિસ્તાર ભૂમધ્યસમુદ્ર તથા ઇજિપ્તથી તે હિન્દી મહાસાગર સુધી અને એશિઓપિયાથી તે યૂકસૈન તથા કાસ્પિયન સમુદ્ર સુધીનો હતો. સાઈરસે પર્શિયોલિસ રાજધાનીમાં મોટા મહેલ બંધાવવો શરૂ કીધો હતો. ને તે ઝકર્સીજની કારકીર્દીમાં પુરો બંધાઈ રહ્યા હતા.

સાઈરસની પછી કેમ્બીસીએ ૫૨૧ સુધી રાજ્ય કર્યું ને તેમાં ઇજિપ્તને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડ્યું. ઇજિપ્તથી પાછા આવતાં તેણે સાંભળ્યું કે માછ લોકે સ્મેર્ડિસ નામના એક રાજાને રાજગાદીએ બેસાડવાની તજવીજ કીધી છે; તરતજ તે ઘોડા ઉપરથી નીચે ફરી પડ્યો. પણ તેટલે તરવારનું મ્યાન નીકળી પડ્યું ને તેની બંધમાં જખમ થયું ને એથી તે મરણ પામ્યો. યજ્ઞવાલકે સ્મેર્ડિસ કગારને બોલી કાઢી મારી નંખાવવામાં આવ્યો ને માછ લોકની પણ કતલ કરાવવામાં આવી હતી. ડરાયસ હિસ્ટેસ્પસે (૫૨૧ થી તે ૪૮૫ સુધી) રાજ્ય કર્યું તેમાં તેણે આયોનીયન સંસ્થાની લોકોનો એક સંપ હતો તે તોડ્યો અને ગ્રેસ, મેરીડોન, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન ને આફ્રિકા એ પ્રદેશોમાં સત્તા બેસાડી પણ સીથિયન લોકોના ઉપર હુમલો કરતાં તે પોતે હાર્યો (૫૧૩ માં) ને ગ્રીસમાં તેના લશ્કરે મેરેથનની લડાઈમાં ભારે હાર ખાધી (૪૮૦ માં). ડરાયસે લડાઈમાં કરીને પોતાનું રાજ્યબળ ઓછું કર્યું હતું, પણ તેણે પોતાના રાજ્યના વીસ સુખા કરીને રાજ્યકારભારની ગોઠવણ ધણી સારી કરી હતી.

ગ્રીસ (૬૦ સં ૫૦ સૈકા ૯-૬).

સ્પાર્ટા સંસ્થાનમાં એક કાળે બબ્બે રાજા સાથે રાજ્ય કરતા. ૬૦ સં ૫૦ ૮૮૪માં એક રાજા બાળક હતો ને તેની વતીનો કારભાર તેનો કાકો લાઈર્કર્ગસ કરતો. એણે પોતાના રાજ્યના લોકોને કાયદા આપવાની જરૂર જોઈ પ્રથમ તો કીટ જઈ મૈનસના કાયદાનો અભ્યાસ કીધો ને પછી એશિઆ ઇજિપ્તમાં જઈ ત્યાંના રાજ્યકારભારની રીત જાણી લીધી. અઠાર વર્ષ પ્રવાસ કરી તે પાછો સ્પાર્ટામાં આવ્યો. પછી તેણે રાજ્યમાં નવી વ્યવસ્થા કરી અને લોકોને શપથ લેવડાવ્યા કે હું પ્રવાસ કરી પાછો આવું ત્યાં સુધી કોઈએ મારા કરેલા ધારા ફેરવવા નહિ ને તે પ્રમાણેજ વર્તવું. પછી તે પાછા ન આવવાનો વિચાર કરી પ્રવાસ કરવા નીકળી પડ્યો.

લાઈર્કર્ગસની રાજ્યનીતિમાં બે હેતુ હતા—એક આ કે રાજાઓને વંશપરંપરાથી જે મોટું માન મળે છે તે

કાયમ રાખવું; અને બીજો આ કે લોક શ્રા ને સદ્ગુણી થાય—દેશાભિમાન ને યુદ્ધનીતિમાં મચ્યા રહે. ધર્મ-વિષયમાં તેણે નવો ફેરફાર કીધો તે આ કે દેવદેવી-ઓની મૂર્તિઓને શસ્ત્ર ધારણ કરાવ્યાં. તેના કાયદાથી મરણ પામેલા યોદ્ધાઓ ને માનસ્મરણમાં સુંદર મિનારા નહોતા બધાતા ને તેઓનો શોક પણ થતો નહોતો. બે રાજા સાથે રાજ્ય કરતા, પણ ૨૮ જાણની રાજસભા હતી. જમીનની સરખી વહેંચણી કરવામાં આવી હતી. ૯ હજાર વાંટા સ્પાર્ટનને ને ૩૦ હજાર લેકોનિયનને આપવામાં આવ્યા હતા અને ગુલામો તે સધળી જમીન ખેડતા. લોઢાના સિક્કા ચાલતા. સ્પાર્ટન લોક એક ઠેકાણે સાથે જમતા. છોકરાંઓ તે રાજ્યની મિલકતમાં ગણાતાં ને જે ખોડવાળાં અથવા અશક્ત માલમ પડતાં તેઓને મારી નાખવામાં આવતાં. સ્પાર્ટન છોકરાઓ મરણબચને ધિક્કારતા; વડીલ ઉપરીને આજ્ઞાકિત રહેતા; ને દુસ્સાધ્ય સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરતા. તેઓ અડવાણે પગ ફરતા ને આખા વર્ષમાં એકજ વસ્ત્ર પહેરતા. વીસ વર્ષની વયે તેઓની કેળવણી પૂરી થતી. દેશભક્તિનાં શોડાંક ગીત મોટે રાખવાં ને ટુંકાં વાક્ય બોલી મનનો અભિપ્રાય કહી જણાવવો એજ તેઓનું બાજુતર હતું.

સ્પાર્ટા ને મેસ્સેનિયા એ બે સંસ્થાન વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેમાં પહેલી ૭૪૩-૭૨૩ સુધી ને બીજી ૬૮૫ થી તે ૬૬૮ સુધી; એ લડાઈઓનું છેવટ આ આવ્યું કે મેસ્સેનિયન લોક હાર્યા ને તાબે થઈ રહ્યા.

મેસ્સેનિયાનો પ્રદેશ રસાળ હતો તે ઉપર સ્પાર્ટાના પહાડી લોકની દાઢ હતી. મેસ્સેનિયન લોક સુધા ને ખેતી કામ કરનારા હતા તોપણ લડવૈયા ઓછા નહોતા. જ્યારે ત્યારે બંને સંસ્થાનો વચ્ચે ટંટાના બનાવો બન્યા કરતા. પહેલી લડાઈમાં મેસ્સેનિયન એરિસ્ટોડીમસ દેશરક્ષણને અર્થે પોતાની દીકરીનો દેવને ભોગ આપી લડ્યો હતો, પણ પાછળથી તે હાર્યો હતો ને તેણે પોતાની દીકરીની કબર ઉપર પોતાને હાથે પોતાનો શિરચ્છેદ કીધો હતો. બીજી વાર લડાઈ ચાલી તેમાં એરિસ્ટોમીનીસ મોટા સદ્ગુણી યોદ્ધો હતો, તેણે બહુ બહુ રીતે દેશનું રક્ષણ કરવાના ઉપાય કીધા, પણ ન ફાળ્યું ત્યારે તેને નાસી જવું પડ્યું હતું સ્પાર્ટાના સૈન્યના સરદારી લંગડા દીર ટચુસ નામના એથીનીયને કરી હતી—તે એક નિશાળનો મહેતાજી હતો; હથિયાર રાખતો પણ લડવૈયા દાખલ તે વખણાયો નહોતો; તેણે પોતાનાં જોડેલાં યુદ્ધગીતથી સૈન્યને હશ્કેરી જીતાડ્યું હતું. મેસ્સેનીઓએ ગુલામોની સાથે મળીન ત્રીજી વાર (૪૬૪-૪૫૫) લડાઈ કીવી હતી, પણ તેઓ હાર્યા હતા ને એઓમી શહેર ગુમાવ્યા પછી નાસભાગ કરતા બીજો દેશ વેરાતા જઈ રહ્યા હતા.

હલીઓમીનીઝ રાજ (૫૧૫-૪૯૧) શરૂ પશુ ઉદ્ભવ હતો. તેણે આર્ગોલિસ સંસ્થાનના લોકને લડાઈથી છુટ્યા. તેણે કેટલીક વખત એથેન્સના સહાય દાખલ ને કેટલીક વાર શત્રુ દાખલ લડાઈ કરી હતી.

એથેન્સના લોકોએ સ્પાર્ટાનું જોઈને અને પોતાનામાં કલહ થતો જોઈને પોતાના માટે કાયદા ઇચ્છ્યા. એ કામ તેઓએ ટ્રેકે આર્કનને સોંપ્યું (ઇ. સ. ૫૦ ૬૨૪ માં). એ પુરુષ જોવા કરડો તેવો ન્યાયી પણ હતો. તેના કાયદામાં મોટા તેમ નાના અપરાધને માટે મોતની શિક્ષા હતી તેથી તે ધણો કાળ ચાલ્યા નહિ. વળી શ્રીમંત, ધંધાદારી ને શરીરશ્રમ કરનારા એ ત્રણ વર્ગના લોકમાં રાજ્યનીતિ વિષયમાં ધણાક મતભેદ પડ્યા હતા. ક્ષત્રુપ પ્રદેશના લોક શ્રીમંતોની મંડળીને રાજસત્તા આપવાને ઇચ્છતા, પહાડી લોક સૌ લોકનીજ સત્તા થાય તેમ ઇચ્છતા ને કિનારાના પ્રદેશના લોક ઇચ્છતા કે લોકે મત આપવું પણ રાજ્યવસ્થા રાખવાને થોડાએક અધિકારીઓ જોઈએ. ન્યાયાધીશો પક્ષપાતથી ન્યાય કરતા ને તેઓનાજ લેણદાર સામા થતા એ જોઈ લોકે બડ ઉઠાવ્યું. પોતાનામાંથી એકને મુખો કરી તેઓએ બંદીખાનાં ખુદ્દાં દીધાં અને રાજ્ય ઉમામી જમીનની વહેંચણી, સધળાં કરજની ફીટણી ને નવી રાજ્યનીતિ માગી. મોટી લડાઈ ઉઠત પણ તેટલામાં કોડ્રસનો એક વંશજ સોલન એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો કાયદા આપનારો અને આર્કન ઠર્યો (ઇ. સ. ૫૦ ૫૯૪ માં).

એ ઇ. સ. ૫૦ ૬૩૮ માં જન્મ્યો હતો. એ કુલીન પણ નિર્ધન સ્થિતિમાં હતો તેથી તે પરદેશ જઈ વેપાર ધંધો કરતો ને પોતાને અવકાશ મળતો તેમાં તે વિદ્યાજ્ઞાન સંપાદાન કરતો. તે કવિતા પણ કરતો. સેલેમિસ ટાપુને માટે, એથેન્સ ને મેગેરા એ બે સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ ચાલેલી તેમાં એથીનીયન લોકે હારીને પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લીધો હતો. સોલને ૧૦૦ લીટીની કવિતા જોડી ગાંડાનો વેષ ધરી બનરમાં ગાઈ તે ઉપરથી એથીનીયન લોક પાછા ઉશ્કેરાયા હતા. એઓએ સોલનને પોતાનો સરદાર કરી લડીને સેલેમિસમાં પોતાની સત્તા પાછી બેસાડી. પાછી લડાઈ ચાલી પણ સ્પાર્ટાએ એથેન્સના પક્ષનું મત આપ્યું તેથી તે ટાપુ એથેન્સનીજ સત્તામાં રહ્યો. સોલનને સેલેમિસમાં જગીર મળી હતી તે ઉપરથી તે સેલેમિસનો પણ કહેવાય છે સોલન તે કાળના સાત મહા પંડિતોમાંનો એક ગણાતો-બીજા છ આ હતા. માર્કલેટસનો યાચિઝ (૫૮૬ માં). પ્રાયોનીનો ઐઆસ (૫૮૬ માં), લાસીડીમનનો ક્રેયો (૫૮૬), મીટીલીનીનો પિદેકસ (૫૬૯). રહોડસનો કિલ્લોખ્યુલસ (૫૮૬), કોરિથનો પેરીઅંડર (૫૮૫). એ છેલ્લો પંડિત નહોતો પણ પંડિતોને આશ્રય આપનારો હતો એવું હાલના વિદ્વાનો કહે છે.

સોલને ખૂનના સિવાય બીજા બધા કાયદા (ડેક્રીના) રદ કર્યા. મિલ્કત પેદાશ પ્રમાણે લોકના વર્ગ કર્યા, સધળાં દેવાં માંડી વાળ્યાં, બ્યાજ ઓછું ફીધું ને દેણદારને ગુલામ ન કરવા તથા તેઓનાં છાકરાં ન વેચવાં એવું ઠેરવ્યું. લોકની મંડળીઓમાં ને ઇન્સાફની દરબારોમાં સર્વ વર્ગના લોકને આવવાનો ને મત આપવાનો હક્ક કર્યા પણ ન્યાયાધીશો ને રાજસભાના ગૃહસ્થો ઉપલા ત્રણ વર્ગમાંથીજ નિમાતા દીધા. જે વર્ષને માટે જે આર્કન (મુખ્ય ન્યાયાધીશ) નિમાયો હોય તે વર્ષમાં તે કોઈ પણ લડાઈમાં જઈ શકતો નહિ રાજસભામાં વૃદ્ધ, થોડાધણુ દ્રવ્યવન્ત ને માનવન્ત એવા ૪૦૦ નગરજન હતા ને તે ચિઢીઓ નંખાઈ નિમાતા. લોકની મંડળીઓમાં ચારે વર્ગના લોક હતા ને એઓને નવા કાયદા બહાલ રાખવાનો અથવા રદ કરવાનો ન્યાયાધીશો પસંદ કરવાનો રાજસભાનાં સોંપેલાં કામોની ભાંજગડ કરવાનો અને રાજ્યસંબંધી મોટા ગુનાના કામમાં વિચાર આપવાનો હક્ક હતો. વળી જોઓએ કોઈ વાર પણ આર્કનનું કામ કર્યું હોય તેવાઓની એક સર્વોપરિ દરબાર કચેરી (એરીઓપેગસ) હતી તેને લે કમંડળીના ઠરાવ સુધારવાની અથવા રદ કરવાની તેમ લોકની ને આર્કનપણું દરેણું એવા રાખસોની નીતિવિષે ચોકસી રાખવાની અને મોટા ગુનાની તપાસમાં છેલ્લો નિવેડો આણવાની સત્તા હતી. સોલનના કાયદાથી થેલિસ-ચોથા વર્ગને-અનેક જાતના મિશ્ર લોકને રાજકાજમાં સત્તા મળી; અને જોકે એ વર્ગને રાજસભાનો ને એરીઓપેગસનો અંકેશ હતો તોપણ તેણે દહાડે દહાડે પોતાની સત્તા ધણીજ વધારી દીધી.

એમ કહેવાય છે કે સોલને શપથ ખવડાવ્યા હતા કે અમુક કાળ સુધી તો તેઓએ કાયદા ફેરવવા નહિ ને પછી તે પ્રવાસ કરવા ગયો હતો. વીસમે વર્ષે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે લોકમાં પાછલા ટંટા ચાલતા જોયા. એ ટંટાઓનું છેવટ આ આવ્યું કે કોડ્રસનો એક વંશજ પિસિસ્ટ્રેટસ એણે રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી (ઇ. સ. ૫૦ ૫૬૦ માં). તેણે સેલેમિસની લડાઈમાં ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેણે લાખણી છટાથી તથા મળતાવડાપણાથી (સોલન સારી-

જોઓને વર્ષનું ઉત્પન્ન ૫૦૦ પુરાણ ધાન્ય હતું તે પહેલા વર્ગમાં, ૪૦૦ પુરાણના ઉત્પન્નવાળા બીજા વર્ગમાં, ૩૦૦ ના ઉત્પન્નવાળા ત્રીજા વર્ગમાં અને એથી ઓછા ઉત્પન્નવાળા તે ચોથા વર્ગમાં. એક પુરાણ તે સાત કે આઠ રતલ.

પેઠે સામો થયા છતાં) લોકને વશ કરી લીધા ને પછી અંતરક્ષક જનસમૂહને વધારી દિલ્લો લીધો ને શત્રુઓને હાંફી દાઢયા પાંચ છ વર્ષ પછી પિસિસ્ટ્રેટસ ને પહાડી લોકનો મુખી હતો તેને સપાટ પ્રદેશના શ્રીમંત લોકના મુખી લાર્કિર્ગસે કાઢી મૂક્યો. પણ કાઠા પ્રદેશના ધણાક લોકની સહાયતાથી તે પાછો આવી સત્તા ચલાવવા લાગ્યો (ઇ. સ. ૫૦૦ પૂ. ૫૫૪ માં). તેણે પોતાના શ્વશુરપક્ષને અપમાન કરેલું ને એઓએ લોકને ઉશ્કેરેલા તેથી તેને વર્ષ પુરે ન થયું તેટલામાં નાસી જવું પડ્યું. પણ વળી ૫૪૨માં તેણે પાછો આવી સંબંધ દ્રવ્ય ને સહાયસૈન્ય વધારી પાછી સત્તા મેળવી ને ૫૨૭માં મુઓ ત્યાંમુધી નિરાંતે ભોગવી.* પિસિસ્ટ્રેટસે વિદ્વાનેને આશ્રય આપ્યો. લોકોપયોગી પુસ્તક-શાળા સ્થાપી. હોમરની કવિતાનો સંગ્રહ કરાવ્યો. જાહેરખાગની ગોઠવણ કીધી, ઇત્યાદિ કામો કર્યા હતાં.

એની પછી એના દીકરા હિપ્પારકસે ૩૩ી રીતે રાજ્ય કીધું, પણ તે હાર્મોડિયસ તથા એરિસ્ટો-જીટન† એ બેના શસ્ત્રધાવથી ૫૧૪માં પડ્યો; ત્યાર-પછી તેના ભાઈ હિપ્પીઅસે કરડા થઈ સત્તા ચલાવી. એ ઉપરથી એથીનિયન લોકે સ્પાર્ટાની સહાય માગી તેને કાઢી મૂકી આલ્કમીઓનીડી એને સત્તા આપી (૫૧૦માં). હિપ્પીઅસ નાસીને ઇરાન જતો રહ્યો.*

ઇ. સ. ૫૦૦ પૂ. ૫૦૮ માં ક્લીસથીનીસે સત્તા ચલાવી. એણે લોકની ચાર જાતિની દસ કીધી ને અકેકનાં સો સો મંડળ દીધાં; ધણાક નવા લોકને નગરજનનો હક્ક આપ્યો ને ગુલામોને સ્વતંત્ર કીધા. તેણે સીપાણીમાં મત લખી આપવાનો ધારો કહાડ્યો કે જેથી લોક પોતાનામાંનો જે શત્રુ જેવો લાગતો તેની વિરુદ્ધ તાબ-ડતોળ મત આપી દેતા. એસાગોરસે ક્લીસથીનીસ

* હક્કદાર વારસની સામા થઈ અથવા લોકની ઇચ્છા ઉપરાંત થઈ જેઓ જખરી સત્તા વધારતા તેઓને ગ્રીક લોક ટાઈરેટ કહેતા કે પિસિસ્ટ્રેટસમાં સનાલોલ એજ એક દોષ હતો, બાકી બીજી સઘળી વાતે તે સદ્ગુણી સત્તાધારી હતો.

† એ બે શબ્દ સ્વતંત્રતાને અર્થે જ્યારે ત્યારે સત્તાધારીઓની સામા થતા હાર્મોડિયસને હિપ્પારકસના રક્ષકજનોએ કાપી નાંખ્યો, પણ એરિસ્ટોજીટન નાસી ગયો—એ પછવાડેથી પટ્ટાયો હતો ને હિપ્પીઅસે મરણની સજા કરી હતી.

● એ બનાવ ગ્રીસ ને ઇરાન વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેનું મૂળ કારણ કહેવાય છે.

પાસેથી સત્તા છીનવી લેવાને સ્પાર્ટાની મદદ માગી, પણ તે ફાળ્યો નહિ.

થોડાં વર્ષમાં એથેન્સ પોતાના સત્તાધારીઓના ત્રાસથી છૂટ્યું ને તેણે થીબ્સ સંસ્થાનના મદને ઉતાર્યો. ઉન્મત્ત કાલ્સીડિયન લોકને શિક્ષા પહોંચાડી, એથેન્સના લોક સાથે લડાઈ કરી ટક રાખ્યો અને સ્પાર્ટા-લેસિડીમન ઈર્ષ્યા કરવું તેની સામા પોતાનું બળ તેજ વધાર્યા કીધું. તે લડાઈઓથી મળેલી લૂટ વડે મિનારા મકાન વગેરેથી શોભીતું થયું હતું. હેલેસ્પોંટના ઉપર ધણેક ઠેકાણે કોઠીઓ ધાલવામાં આવી હતી તેથી ઉત્તર ગ્રીસમાં પણ તેનાં વગ વજન વધ્યાં હતાં. થ્રેસના કેરસોનીસના કારદીઆમાં મિલેટાએડિસનું કુટુંબ રાજ્ય કરવું ને તે પોતાની રાની પ્રજાને સ્વદેશનાં નામને માન આપતાં શીખ-વતું હતું.*

સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીક એકઠા મળી નિયમિત કાળે દેવતા તથા શરવીર પુરુષોના સ્મરણ નિમિત્ત કેટલા-એક ઓચ્છવ કરતા, ને તેમાં ઓલિમ્પિયા નગરની પાસે અલિક્યુસ નદીને તીરે ચાર ચાર વર્ષને આંતરે ઓલિમ્પિક નામનો ઓચ્છવ થતો. એ ઓચ્છવ કરવાનો પ્રથમ આરંભ ઇ. સ. ૫૦૦ ૧૩૫૪માં થયેલો, પણ વચમાં તે બંધ પડ્યો હતો નવમા સૈકામાં તે પાછો ચાલ્યો થયો. તોપણ તેનો ખરો મહિમા તો ઇ. સ. ૫૦૦ પૂ. ૭૭૬ના બુલાર્થ મહીનાથી ચાલ્યો—એટલે એ વર્ષથી એ પહેલા ઓલિમ્પિયડના પહેલા વર્ષથી સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીક લોકે પોતાના વ્યવહારમાં કાળની ગણતરી કરવા માંડી—ચાર વર્ષનું એક ઓલિમ્પિયડ. એ ટાણામાં એલિસ સંસ્થાનને સૌ ગ્રીક પવિત્ર માનતા ને તે શત્રુના લયથી મુક્ત રહેવું. સઘળો કારભાર એલિયન ગ્રીકજ કરતા. ગ્રીસનાં સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીકજ ભેગા થતા એમ નહોતું પણ પરસંસ્થાનના ગ્રીક, ને એશિયા આફ્રિકામાંથી બીજા લોક તે ઓચ્છવખેલ જોવાને આવતા. એ ઓચ્છવ ખેલને અર્થે કોઈ એકાદો પુરુષ સૌને બોલાવતો એમ

* નવમા સૈકાને અંતે આરગોલીસના હેલીનિક લોકનું એક ટાળું એમેથીઆમાં જઈ વસ્યું હતું ને મેસીડોનના રાજ્યનો પાયો નંખાવા જેવું થયું હતું. ઇ. સ. ૫૦૦ ૫૧૦ માં તે લોક ઇરાની રાજ્યના તાબામાં ગયા, પણ ગ્રીક લોકના તે રાજ્ય ઉપર જય થયા તેથી તેઓ ઇરાની ઝુંસરીથી પાછા છૂટ્યા હતા. ખાટીની લડાઈથી (૪૭૬) તેઓ સ્વતંત્ર હતા; તોપણ સિકંદરનો બાપ ફિલિપ એનાજ રાજ્યમાં મેસીડોન એ ગ્રીક રાજ્યોમાંનું એક ગણાવા લાગ્યું હતું.

નહોતું. પણ ધણીખરાં શહેરની રાજમંડળીની તરફથી કામ કામ નોતરાં જતાં; અને ભેગા થએલા લોક ઓલિન્પિયાના દેગના મેમાન રૂપે મનાતા. જ્યાં અખાડા રચાતા તે જગા જ્યાં પુરુષોનાં પુતળાંઓથી શણગારવામાં આવતી. ત્યાં અનેક પ્રકારની દસરત થતી; પગદોડ, ઘોડદોડ, રથદોડ થતી ને પુસ્તક વંચાતાં તથા બાખણો થતાં. જે જન જીતતો અથવા શ્રેષ્ઠ જણાતો તેને હોરલ અથવા ઓલિવ ઝાડનાં પાતરાંનો માત્ર હાર પહેરાવવામાં આવતો. એ માન સધળા શ્રીકની તરફથી અપાયું મનાવું ને જેને મળવું તેનાં કુટુંબનાં તથા નગરનાં જન પોતાને માન મળ્યું સમજતા. એથેન્સમાં આવો ધારો હતો કે ત્યાંનો કોઈ જીતતો તેને બેંક રૂપીઆ બક્ષીસ આપવામાં આવતા ને તેને ન્યાયાધીશની દેખણ પાસે બેસવાનો હક મળતો; અને સ્પર્ધામાં આવો ધારો હતો કે તેને રજુ-સંગ્રામમાં જીતી પદવી આપવામાં આવતી. ઓલિન્પિયામાં ને તેના પોતાના નગરમાં તેનો વરધોડો કાઢવામાં આવતો અને તેનાં તથા તેના બાપદાદાનાં તથા નગરનાં યશગીત ગવાતાં.

રોમ (૬૦ સં ૫૦ સૈકા ૮-૬).

ઇટાલિ દેશમાં જુદી જુદી જાતના ને જુદી જુદી બોલી બોલતા ને જુદી જુદી સ્થિતિના લોક વસતા હતા ને એઓ પરસ્પર લડાઈઓ કરી એકમેકને અહીંથી તહીં ને તહીંથી અહીં એમ ખસેડતા હતા. ૬૦ સં ૫૦ ખારમા સૈકામાં મૂળ વતની લોકે જોરાવર થઈ બીજા સૌને ખસેડી દીધા હતા. એ લોક પોતાના રાજ લાટિનસના નામ ઉપરથી લાટિન કહેવાતા. કેટલાક કહે છે કે ટ્રોયની લડાઈમાંનો ઈનીઅસ યોદ્ધો ઈટાલિમાં આવી લાટિનસની દીકરીને પરણ્યો હતો ને લાવીનીયન વસાવી ત્યાં રાજ્ય કરતો. એના વંશનો તેરમો પ્રોકાસ હતો. એને બે દીકરા ન્યુમિટર ને આમ્યુલિયસ એ પરસ્પર દ્વેષ રાખી લડતા તેમાં આમ્યુલિયસનું ફાળું હતું, પણ ન્યુમિટરના દીકરાના દીકરા રોમ્યુલસ ને રીમસ એ બે ભાઈઓએ આમ્યુલિયસને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો હતો.

રોમ્યુલસ બાળપણમાં ઘેરા ચરાવતો. તે ન્યુમિટરને ગાદીએ બેસાડી પોતે પોતાના ત્રણેક હબર છુટારા સાથીઓ સાથે પેલેસ્ટાઈન ડુંગરી ઉપર આદ્દભાથી થોડેક છેટ વસ્યો અને ખુનીઓ તથા નાસી આવનાર ગુલામોને આશ્રય આપી તેણે વસ્તી વધારી. એ રીતે લાઈમર નદી ઉપર મોટું ગામ વસ્યું ને તે રોમ કહેવાયું (૬૦ સં ૫૦ ૭૫૩). ગામમાં સ્ત્રીની

વસ્તી નહોતી માટે તેણે એક ઓચ્છવ ખેલ કરવો ઠેરવ્યો ને પાડેશના રાજ્યના લોકને બેવા તેઓ. સબૈન ને લાટિન લોક બેવાને આવ્યા એટલે જુવાનીઆ તે ઉપર ધર્યા ને સ્ત્રીઓને લપાડી લેઈ નાઠા. એ ઉપરથી ભારે લડાઈ ચાલી, પણ પછી સબૈન સ્ત્રીઓએ ચાલતી લડાઈમાં ધસી આવી પોતાના ધણી તથા બાપ એઓને કહ્યું કે હવે પતાવી નાખો. સલાહ થઈ ને તેમાં કંઈ કે બન્ને રાજ્ય એકઠાં કરવાં ને બન્ને રાજ સાથે રાજ્ય કરે. એ રીતે રોમમાં બે રાજ રાજ્ય કરતા, પણ પછવાડેથી સાથી રાજને અદાવતીઆઓએ મારી નાખ્યો ત્યારે રોમ્યુલસ એકલોજ રાજ્ય કરતો થયો. તેણે પોતાની પ્રજાના (પેટ્રિશિયન) (શ્રીમંત) ને પ્લેબિઅન લોક એવા વર્ગ કર્યા, ધારા બાંધ્યા અને એક રાજસભા ઠેરવી. તેણે સબૈન લોકની ધણીક રીતભાત પોતાના લોકમાં દાખલ કરી. કેટલેક વર્ષ તેણે ધણો જીલમ કરવા માંડ્યો ને રાજસભા-સદોએ વાવાઝોડાના અંધારામાં તેને મારી નાખ્યો (૭૧૫ માં). તેઓએ તેનું રાજ સંતાડી રાખ્યું ને ખૂમ ચલાવી કે તેને સ્વર્ગમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે ને તે દેવ થયો છે; ને પછી કિવલિસની ડુંગરી ઉપર તેનું દહેરું બાંધવામાં આવ્યું હતું.

એક વર્ષ લગણુ તો રાજસભાએ સત્તા ચલાવી પણ, પછી ન્યૂમા પેટ્રિશિયસ નામના સબૈનને ગાદીએ બેસાડ્યો. રોમ્યુલસે લોકને લડવૈયા કીધા હતા ને ન્યૂમાએ હુન્નર બંધા શીખવ્યા. તેણે લાઈકર્ગસના કાયદા ઉપરથી નવા કાયદા કીધા અને પૂજન તથા બીજા ધર્મક્રિયાનો વિધિ નક્કી કર્યો. તે ૪૩ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૬૭૨માં મરણ પામ્યો. ટલિસ હોન્સ્ટિલિયસના રાજ્યમાં (૬૬૭માં) આલ્બન લોક સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં રોમની તરફથી ત્રણ ભાઈ હોરેશિયે, આલ્બન તરફના ત્રણ ભાઈ કમરેશિયે સાથે લડ્યા ને જીત્યા અને આદ્દભા રોમના રાજ્યમાં બેસાડ્યું. થોથો રાજ આંકસ માર્શિયસને કરવામાં આવ્યો તે સારો કહેવાયો. (૬૧૬માં) ટાર્કિવન રાજ થયો તેણે શહેરને પત્થરનો કોટ કરાવવા માંડ્યો, રાજસભાસદની સંખ્યા ૩૦૦ની કીધી અને કેટલાંક લોકોપયોગી કામો કર્યા. આંકસ રાજના દીકરાઓએ બે મારાઓ મોકલી ટાર્કિવનને મરાવી નાખ્યા ને પોતે નાસી ગયા. (૫૭૮માં) ટાર્કિવનનો જમાઈ સર્વિયસ ટલિયસ રાજ થયો. તેણે રોમના રાજ્યને પાડોસનાં રાજ્યોમાં મુખ્ય ગણાવું કર્યું. શહેરનો કોટ પુરો કરાવ્યો, મુલકની મહાદમમાં વહેંચણુ કરી, વસ્તી

મણવાનો ધારો કાઢ્યો, દોલત પ્રમાણે લોકના વર્ગ અને અકેશ વર્ગના સોસો વિભાગ કીધા. એ રાજને તેના જમાઈ ટાકિવને ઠેર કર્યો ને પછી એ રાજ-સલાની મંજુરીયત લીધા વિના રાજ થયો ને મુઝફ્ફર એ ઉપનામે ઓળખાયો. તેણે લોકથી ન સહન થાય તેવા જુલમી કાયદા કીધા અને અંગ સલાળવાને ધણાં માણસો રાખેલાં હતાં તેને બળે તેણે શ્રીમંત લોક ઉપર પણ બહુ જુલમ ગુજાર્યો. તોપણ તેણે રામના રાજ્યનું ઉપરીપણું ખીલ રાખ્યો પાસે કબુલ રખાવ્યું હતું. તેના દીકરાએ દયુકેશિયા નામની સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કર્યો તે ઉપરથી લોકે ટાકિવને તેનાં કુટુંબ સહિત રામમાંથી કાઢી મૂક્યો. -ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૦૬ માં.

દર્શન પમું.

(ઈ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૫-૪).

ધરાન.

ડરાયસ (૫૨૧-૪૮૫) પછી અર્કિસજ ગાદીએ બેઠો; તેણે ઇજિપ્તના બળવાખોરોને શિક્ષા કીધી અને ત્યાંના લોકના ઉપર કરોડો અમલ કરવાને પોતાના ભાઈને મૂક્યો. તેના બાપે યાહૂદીઓને હુકમ આપ્યા હતા તે તેણે કાયમ રાખ્યા. તે ૪૮૦ ના વસંતમાં મોટું લશ્કર લઈ ગ્રીસ જીતવાને નીકળ્યો, પણ થર્મો-પિલી, સેલેમિસ, ખ્વાટીઆ ને મૈકેલ આગળની લડાઈઓમાં હાર ખાઈને પાછો આવ્યો. તે ઘણો ધાતકી ને વ્યસની હતો. તે ૪૬૫માં ખૂનીઓને હાથે મુઓ ત્યાર પછી સત્રપોએ બખેડા જગાવ્યા ને એમાંના કેટલાએક તથા ગ્રીક સંસ્થાનીઓ સ્વતંત્ર થયા. બાદશાહો મોજલા થયા હતા, દરબારમાં સ્ત્રીઓનું ચલણ ચાલવું, સત્રપો એક ખીલ સાથે લડતા, ને ગાદીના વારસને માટે વાંધા બેડતા એ કારણેથી ધરાનનું રાજ્ય કમજોર થઈ રહ્યું. વચમાં, એથેન્સ તથા સ્પાર્ટાના ઝગડામાં ધરાની રાજ્યે ૩૮૭માં તે બંનેનું સમાધાન કરી, એશિયાનાં ગ્રીક સંસ્થાનો પોતાની સત્તામાં રાખવાં ઠેરવી પોતાનું મોટું રાખ્યું હતું; અને (૩૫૬-૩૩૮) ઇજિપ્તને પાછું પોતાની સત્તામાં લીધું હતું. આરબેલાની લડાઈથી ધરાનનું રાજ્ય જે વિસ્તારમાં હિંદુસ્તાનના હસ્તાં ત્રીજે હિસ્સે વધારે હતું તેને જોતાં જોતાંમાં સિકંદરે ઉધું વાળ્યું- (૩૩૧માં) છેલ્લો બાદશાહ ડરાયસ (દાશ) નાઠો ને પોતાનાજ સત્રપને હાથે માર્યો ગયો.

ગ્રીસ.

ધરાનની રાજસત્તામાં આવેલા આયોનિયન સંસ્થાનના ગ્રીક એથીનિયનની મદદથી બળવો ઉઠાવેલો ને સાર્ડિસ શહેર બળી ગયેલું (૪૬૯) તે ઉપરથી અને ધરાનની દરબારના આશરામાં જઈ રહેલા હિરિષ-યસ ગ્રીકની ઉશ્કેરણીથી ડરાયસે એક લાખ વીસ હજાર માણસનું લશ્કર છોડે વહાણ બરી ગ્રીસ મોકલ્યું. ડેલિસ ને આરટેકેરનિસ એ બે સરદારોએ હિરિષયસના દેખડાવ્યા પ્રમાણે પોતાનાં લશ્કરને એથેન્સની ઈશાને ૧૫ માઇલ ઉપર મેરેથેનના મેદાનમાં છાવણી કરાવી (૪૬૦ માં).

એથીનિયન લડાઈ આપવાને સામા ચાલ્યા. સત્તા-ધારીઓએ કામ લાગે તેવા સૌ નગરજનને અને સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા રાખનારા ગુલામોને પણ હથિયાર બંધાવ્યાં. ધારા પ્રમાણે દસ સરદાર નિમાયા ને તેમાં એક મુખ્ય થયો ને બંને તરફનાં લશ્કર એક મ ઇલને અંતરે સામસામાં ઉભાં. કેટલાક સરદારો ખોલ્યા કે સ્પાર્ટાની મદદ માગી છે માટે ત્યાંથી આવનાર લશ્કરની વાટ જોવી, પણ મિલટીઆડિસે કહ્યું કે હિરિષ-યસ ધરાનના સોનાવડે લાંચ લાલચથી નગરમાં ને છાવણીમાં ખટપટ કરવે ચૂકે તેવો નથી ને સામું લશ્કર બહુ મોટું છે માટે હવે વધારે ખોટી રહેવામાં હાનિ છે. પછી મુખ્ય સરદારે લડાઈ શરૂ કરવાનો હુકમ આપ્યો ને એકેક સરદાર વારાફરતી સરદારી કરતો થયો.

મિલટીઆડિસની સરદારીમાં ગ્રીક લશ્કર કંઈક ઉચી જમીન ઉપરથી દુરમન ઉપર એવું તો ધસીને વૂટી પડ્યું કે ભેળંભેળા થઈ ગઈ અને એમાં ધરાનીઓ છૂટે ને ઉતાવળે હાથે હથિયાર વાપરી રાક્યા નહિ; તેઓની વચલી દુકડીએ ટક્કર લીધી પણ ગ્રીક લશ્કરની પાંખ દુકડીઓએ ધરાનીઓને કિનારા તરફ હાંકી કાઢ્યા. એઓને કાદવવાળી જમીનમાં મુસીબતથી લડતા રાખી મિલટીઆડિસે પોતાની પાંખ દુકડીઓને એકઠી કરી દઈ ધસારો કીધો ને ધરાની ફોજની જળરી વચલી દુકડીને વાઢી નાખી. રહેલી ફોજમાંના કેટલાએક નાસલાગ કરતા કાદવ પાણીમાં મુઆ ને કેટલાક પોતાનાં વહાણો પર ચઢી ગયા એ હાર પછી ધરાનીઓએ એટિકાના દક્ષિણ પ્રદેશ ઉપર હલો કરવાને વહાણ ઉપાડ્યાં, પણ એથીનિયનો ચોડુંક લશ્કર લૂટની તથા કેદીની ચોરી કરવાને રાખી કિનારેથી વહાણો દેખાતાં થયા તેની પહેલાં એથેન્સ આવી પહોંચ્યાં હતાં. ધરાનીઓએ નિરાશ થઈ વહાણ

પાછાં ફેરવ્યાં. એ જયથી એથેન્સમાં મિલ્ટીઆડિસની સત્તા વધી. તેણે મેરાસ ટાપુ ઉપર ચડાઈ કરી, પણ તેમાં તે હાર્યો. તેના ઉપર રાજ્ય અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો ને ન્યાયથી હર્યું કે તેણે પોતાનું ખાનગી વેર લેવાને મેરાસ સાથે લડાઈ કરાવી રાજ્યને મોટા ખર્ચમાં નાખ્યું માટે લડાઈનો ખર્ચ ને ૫૦ ટાલેન્ટ (૧,૨૧,૮૭૫) દડ આપે. એ દડ તેનાથી અપાયો નહિ ને તે કેદમાં જ મુક્યો (૪૮૬ માં).

એરિસ્ટાઈડિસ ને થેમિસ્ટોકલિસ એ બે જણે કારભાર કરવામાં આગળ પડી એથેન્સના પ્રભુ-સત્તાક રાજ્યને વિશેષ બળવાન ને કીર્તિમાન કીધું. તે બેમાં એક શ્રીમંત કુળનો પણ નિર્ધન, દેશાભિમાની હોયો ને ન્યાયી હતો. અને એથેન્સના લોકમાં તે વીરહો હતો. માટે તેને ન્યાયી એ વિશેષણ પણ જોડાયું હતું. બીજો, એક ઉપાધ્યાયકુળનો, વગવસીલા-વાળો, વિચક્ષણ, સમય સ્થિતિ સમજ જઈ તે પ્રમાણે વર્તનારો ને દૂરંદર્શી હતો. બંને ગ્રીસના રાજ્યને મોટાઈ અપાવવાને મહેનત લેતા, પણ એક, એકલો જાતે તથા સૂઝે રસ્તે ને બીજો ધણીને સાથે રાખી ખટપટથી રાજકાજની ચર્ચામાં થેમિસ્ટોકલિસ જ્યારે ત્યારે સત્તાવાળાઓની સામે થતો. તેણે ૪૮૩માં વિના આરોપ ને વિના અન્યાય એરિસ્ટાઈડિસને માટે એસ્ટ્રાસિઝમથી ઠરાવ કરાવ્યો કે તેણે સ્વરાજ્યમાં ન રહેવું. પછી એકલા થેમિસ્ટોકલિસનું જ રાજ્યમાં ચલણ થયું. ૪૮૧માં આર્કિન થયા પછી તેણે લૅરિથિમના પ્રહારની ખાણોમાંથી રૂપું નીકળવું તેને વિષે ઠરાવ કરાવ્યો કે તે નાણું વગરજનને વહેંચી ન આપતાં લશ્કરી વહાણો બંધાવવામાં વાપરવું. એ ઠરાવ તેણે અમલમાં આણ્યો ને એથેન્સનું દરિઆઈ જોર વધ્યું.

જ્યારે અર્કિસઝ ગ્રીસ ઉપર ચઢી આવવાની સાડિ-સમાં તૈયારી કરતો હતો તેવામાં સ્વતંત્ર રાજસુખને ઇચ્છનારા ગ્રીક સંસ્થાનોના મુખીઓએ એકસંપીલા થઈ રહેવાને સલાહ ભરીને કેટલીક ગોઠવણ કરી રાખી. અર્કિસઝે લશ્કરી વહાણના કાફલાઓ ઉપરા ઉપરી મોકલ્યા ને પોતે વીણી રાખેલાં લશ્કર સાથે ઉપલે ખુસકીને રસ્તે ગ્રીસમાં ઉતર્યો. એક પાસથી દરીઆમાં ને બીજી પાસથી જમીન ઉપર લડાઈ ચાલી. અર્કિસઝ ફતેહ કરતો કરતો થેર્મોપિલીની નેજ લગી આવી પહોંચ્યો. એ ઠેકાણે સ્પાર્ટાના રાજા લીઓનિડાસ ૩૨ હંબરે લશ્કર સાથે ધરાની મોટી ફોજને ટકર આપવાને વાટ જોઈ હોયો રહેલો તેણે બે દહાડા

લગી તો લડાઈ કરી દુરમનની ફોજને હંકારી; પણ પછી એક દેશદ્રોહી ગ્રીક અર્કિસઝને એક હુમરીની વાટ દેખાડી તે ઓળંગવાનું કહ્યું. લીઓનિડાસે જાણ્યું કે હવે બચવું કઠણ છે ને તેણે લશ્કરના મોટા ભાગને વિદાય કીધો. ત્રણસે સ્પાર્ટાને, મરવું કથુલ કરી રહેલાં એવા ચારસે થેરિપ્પાઝન, સો થીબન, મેસિનીનાં ૮૦ લડવૈયા અને બીજા ગુલામો મળીને બે હંબર માણસ ધરાની ફોજનાં મોજાંઓની સામા મર્યા. થીબન સિવાય બીજા સૌજ કપાઈ પડ્યા (૪૮૦ માં). અર્કિસઝે આગળ વધી એથેન્સ લૂટ્યું ને બાળ્યું-રહે-વાસીઓ આગળથીજ આબુખાબુના ટાપુઓમાં જઈ રહ્યા હતા. થોથી આગસ્ટે થર્મોપિલીની લડાઈ થઈ તે રાતે દરીઆમાં પણ એક લડાઈ થઈ હતી. વીસમાં ઓક્ટોબરે સેલેમિસની ખાડીમાં ગ્રીકનાં ૩૮૦ વહા-ણને ધરાનીનાં ૧,૦૦૦ વહાણ સામા લડાઈ ચાલી ને તેમાં ધરાનીઓની પુરેપુરી હાર થઈ. તે અર્કિસઝે એક ટકરી ઉપર બેસી ક્ષોભ પામતાં જ્યાં કીધી, અર્કિસઝ ૩ લાખ માણસ માર્ડોનિયસને સોંપી ઉતાવળે પાછો પોતાના રાજ્ય તરફ વળ્યો. બીજે વર્ષે પોસેનિયસ ને એરિસ્ટાઈડિસ એ બેની સરદારી તળે ગ્રીક લશ્કરે પ્લાટીઆની લડાઈમાં ધરાનીઓને હરાવી લગાડ્યા ને તેજ દહાડે એશિઆ માધ્યમમાં માર્ડોકેલથી થોડેક દૂર વહાણની લડાઈ થઈ તેમાં તેઓનાં રક્ષાંસલાં વહાણોનો પુરેપુરો નાશ થયો.

સેલેમિસમાં મંજેલી જીતથી ગ્રીક લોકની સ્થિતિ ઉપર દેશમાં ને પરદેશમાં મોટી અસર થઈ. તેઓ સ્વદેશનું રક્ષણ કરતાં પરરાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરતાં થયાં. એશિઆમાંના ગ્રીક લોકને અમારે ધરાનના રાજ્યનાં જીલમમાંથી છૂટા કરવા જોઈએ એ બહાને તેઓએ લડાઈ કરવી જારી રાખી. ગ્રીસમાં તે કામધુમનાં વખતમાં સ્પાર્ટા સંસ્થાન મુખીપણું કર્યું; પણ પોસેનિયસના મરણ પછી એથેન્સે તે કરવા માંડ્યું. એ ઉપરથી સ્પાર્ટા જ્યારે ત્યારે અરિસ્થાથી વંકાયું રહ્યું. ગ્રીસમાં એથેન્સના રાજ્યનું પ્રબળ થયું હતું તેમ ત્યાં વિદ્વાનો પણ પ્રગટે થતા દેખાતા હતા. મોટકે લખનારામાં એસકલિસ પરપમાં જન્મ્યો હતો, જે સો મરથોન, સેલેમિસ, ને પ્લાટીઆની લડાઈમાં હોદ

પોસેનિયસ લિઓનિડાસનો ભત્રીજો થતો. રાજ્ય બહાર રહેલા એરિસ્ટાઈડિસે પોતાની વરફવું થોડુંક નવું લશ્કર, ઉણું કરી, સેલેમિસની લડાઈને પ્રસંગે ધરાનીઓને વહાણોમાંથી ઉતરતાં ખસેડ્યા હતા.

સેન્ટ્રલિસ્ટ ૪૫માં ને યુનીચિફીકેશન ૪૮૦માં જન્મ્યો હતો.

સેન્ટ્રલિસ્ટને ઘણી સાવધાની રાખી ક્રીકેને ઉત્તેજન આપી સેન્ટ્રલિસ્ટની છત કસવી હતી ને એમ વહાણના લશ્કરને બળે એથેન્સની ચઢતી છે એવું સ્પષ્ટ દેખાડ્યું હતું તેમ તેણે એથેન્સના રક્ષણને માટે કોટ બાણીઓ હતા, બંદરો ભેરાવે કીધાં હતાં, ને દર વર્ષે નવાં વહાણો બંધાવવાને નાણાનો ઠરાવ કરાવ્યો હતો. સ્પાર્ટન લોકો તેના ઉપર વહોમત મૂક્યું કે તે પોસેનિયસને મરાવી નાખવામાં સામેલ હતો ને તેણે ઉચાપત પણ ઘણી કરી હતી; તે ઉપરથી તેને એથીનીઓએ ઓસ્ટ્રાસિઝમથી રાજ્યની બહાર કાઢ્યો (૪૭૧).

પછી મિલીટાયેડિસનો દીકરો ક્લાઇમન એથેન્સના રાજ્યકારભારમાં આવળ પડ્યો. તેનામાં તેના બાપનું સૌંદર્ય, સેન્ટ્રલિસ્ટની દીર્ઘદષ્ટિ ને એરિસ્ટાઇડિસનું ન્યાયપણું એ હતાં. તે દ્રેક્ષમાં ને એશિઆમાઇન-શમાં ઇરાનીઓ ઉપર ફતેહ મેળવી પ્રખ્યાત થયો હતો. તેણે યૂરીમેડનની લડાઈઓમાં (૪૬૬માં) આર્ટેમિડિસનાં લશ્કરને જમીન ઉપર ને દરીઆમાં પૂરાં હરાવ્યાં ને એથી આયોનિયન નગરો ઇરાની રાજ્યથી છુટાં થયાં. તેણે ચઢાઈ કરીને કેસોનીસ પાછું લીધું, ને ૪૬૩માં થેસોસ તાલે થયાથી થ્રેસના સામા કિનારા ઉપરથી સોનાની ખાણો એથીનિયન લોકોના હવાલામાં આવી.

પેરીકલિસ (માઇકેલની ફતેહ કરનાર કાંચિપ્પસનો દીકરો) ને ૪૬૯થી રાજ્યકાજસંબંધી તકરારોમાં લાગ લેતો થયો હતો. તેણે લોકોના પક્ષમાં રહીને શ્રીમંત વર્ગના સાઈમનની સામા થવા માંડ્યું. તેણે પોતાના એક મિત્રની પાસે દરખાસ્ત કરાવી પછી પોતે ઉપાડી લઈ એક ઠરાવ કરાવ્યો કે એથી એરિઓપેગસની સત્તા લોક ઉપરથી ઘણી ખરી ભડી ગઈ.

સ્પાર્ટાએ મેસ્સેનિયન સામા લડતાં એથેન્સની મદદ માગી ને સાઈમને લશ્કર મોકલ્યું. એ લશ્કરથી સોંપેલું કામ બન્યું નહિ ને સ્પાર્ટાએ તેને પાછું વિદાય કીધું. એથીનિયન લોકો કોઈ ભરાઈ સ્પાર્ટાની સાથેનો સંબંધો સંબંધ તોડી નાખ્યો અને સાઈમન સ્પાર્ટાના પક્ષ કરનાર હતો માટે તેને રાજ્યમાંથી કાઢ્યો (૪૬૧માં).

કોર્નિથ ને મેગેશ એ સંસ્થાનો વચ્ચે વાંધો પડેલો તેમાં એથીનિયને મેગેશનો પક્ષ કીધો ને તેથી કોર્નિથ તથા એથેન્સને લડાઈ ચાલી. ઘણાં ખરાં

ખીન સંસ્થાનો પોતપોતાના પક્ષમાં સામેલ થયાં. મેગેશની લડાઈમાં એથીનિયન છતાં ને દેનાઓની લડાઈમાં (૪૫૭) સ્પાર્ટન તથા સાથીઓ છતાં. ખીન વર્ષે એથીનિયને ઓઈનો ક્રેટની લડાઈમાં કોર્નિથનોને ભારે હાર ખવાડી ને સ્પાર્ટનનું મોટું શત્રુગાર બાળી નાખ્યું, પણ ઇજિપ્તમાં તેઓએ ઇરાનીઓનો માર ખાધો ને થેસલિયાંથી તેઓને પાછા હટકું પડ્યું (૪૫૪). એથેન્સમાં ગભરાટ થઈ રહ્યો; તેને મટાડવાને પેરિકલિસે બહુ બહુ તજવીજ કીધી, પણ તેનું ફાળું નહિ. લોકોની ઇચ્છા સૈમનને પાછો બોલાવવાની છે એમ જાણી પેરિકલિસે તેવો ઠરાવ કરાવ્યો. સાઈમને (૪૫૩માં) આવી પાંચ વર્ષ સુધી લડાઈ બંધ રાખવાના સામસામા રાજ્ય વચ્ચે કોલ-કરાર કરાવ્યા. ૪૪૯માં તે ઇરાનીઓની સામા લડવાને સાઈમસ ગયો, પણ ત્યાં તે મરણ પામ્યો. ૪૪૮માં ડેલફિઅન ને ફેરિસિઅન ગ્રીક વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેમાં એથેન્સે પેરિસિઅનનો અને સ્પાર્ટાએ ડેલફિઅનનો પક્ષ લીધો. એ લડાઈમાં એથીનિયન હાર્યા ને એઓએ કેટલોક પ્રદેશ ખોયો. ૪૪૫માં યૂબીઆના ને મેગેશના લોકો બળવો ઉઠાવ્યો તેમ સ્પાર્ટા તથા ખીન રાજ્યોમાંના એકસંખી લશ્કરે આટલા ઉપર હુમલો કર્યો. એ હુમલો પત્યા પછી ૪૪૦ માં સમેસ ટાપુમાં બળવો ઊઠેલો તેને પેરીકલિસે સમાવ્યો ને તે ટાપુ એથેન્સની સત્તામાં લીધો. ૪૩૩માં કોર્નિથ તથા કોરસિરા એ બેને લડાઈ ચાલી તેમાં (૪૩૩માં) એથીનિયનોએ કોરસિરાને મદદ કરી. ૪૩૨માં પેલો-પોનીસસનાં ઘણાંક શહેરના પ્રતિનિધિઓની સ્પાર્ટામાં સભા મળી ને ત્યાં ઠર્યું કે લડાઈઓ કરીને હિંમત થએલા એથેન્સને શિક્ષા કરવી.

૪૩૧-૪૩૦માં સ્પાર્ટાના રાજ્યે આટલા ઉપર હુમલો કર્યો, પણ તેની એથેન્સ ઉપર ચઢાઈ કરવાની હિંમત ચાલી નહિ. પેરીકલિસે વહાણમાં લશ્કર લઈ જઈ સ્પાર્ટાના કિનારાને લગતા પ્રદેશને ઉજાડ કીધા, એજના તાલે થયું ને કોર્નિથનાં વહાણો હાર્યા. ૪૩૦માં એથેન્સમાં મરફી ચાલી ને તેમાં મોટા મોટા પુરુષો મુઆ. એ આપત્તિનું મૂળ પેરીકલિસ છે એવું માની લોકો તેને પદબ્રજ કીધો ને દડયો; પણ વળી થોડા દહાડા પછી તેને પાછો કારભાર સોંપવામાં આવ્યો. એ છત તેનાથી ભાગવાઈ નહિ-તે મરફીના આજરથી સપડાયો ને મરણ પામ્યો (૪૨૯).

પેરીકલિસ યુક્તિજ્ઞવાળો, મોટાં કામમાં હામ બીડનારો, વાચાળ ને દ્રવ્યવાન હોવાથી તે પોતાની

ધર્મ પ્રમાણે લોકને વર્તાવતો. તેણે લડાઈમાં સરદાર દાખલ ને રાજ્યના મુખી કારભારી દાખલ મોટી ખ્યાતિ મેળવીને પોતાનો ને રાજ્યનો પૂરો ઉત્કર્ષ ભેજો. તેની ૪૦ વર્ષની કારકીર્દીમાં શાસકના વેપારની વૃદ્ધિ કીધી; બાપલુકર્તા, તત્ત્વચોધક ને બીજા વિદ્વાનોની મંડળી વધી; અને સામા ફળવાઈને શુદ્ધ તથા સરસ અલંકૃત થઈ (૪૩૮-૪૩૨) તેણે ઘણાંક મકાનો બંધાવી શહેરને શોભાવ્યું; પણ એ બાબતમાં તે છેક કલંક રહિત નથી-ધરાનની સામા લડાઈ ચલાવવાને બીજાં સંસ્થાનોએ નાણાંનો જે બંડોળ એથેન્સને હવાલે કરેલો તેમાંથી તેણે કેટલુંક ઉપાડીને પોતાના શહેરને શોભાવ્યું હતું. રાજ્યના ઉત્કર્ષમાં પેરીકલિસની સાથે શોભતા મહાજનોમાં એનેકસેગોરાસ (તત્ત્વજ્ઞાની ને પેરીકલિસનો શુરુ), ફીડિયાસ (શિસ્પશાહી ને પેરીકલિસનો મિત્ર), એલખાસિયા (વાચાલંકારશાસ્ત્ર બજાનારી ને પેરીકલિસને સુંદર વક્તા કરનારી ને પછવાડેથી તેની સ્ત્રી થયેલી) અને સોફોકલિસ એ મુખ્ય હતા.

પેરીકલિસ પછી એથેન્સમાં કલીઓન મુખી થયો. સ્પાર્ટન સરદાર એસિડાસને લડાઈ આપતાં હાર્યો ને પડખો (૪૨૨). પછી એલસિબાઈડિસે લાંબાં લાંબાં બાપલો કરીને સિસિલિ ઉપર ચડાઈ કરવાની ગોઠવણ કીધી. તે ટાપુમાં કેટલાંક ગ્રીક સંસ્થાન હતાં, પણ મુખ્ય શહેર સાઈરેક્યૂઝ તે કાર્યજને તાબે હતું અને સાઈરેક્યૂઝની રાજ્યસભા નબળાં શહેરોના ઉપર બુલ્લમ ગુબરતી તેથી એ શહેરોએ એથેન્સની મદદ માગી હતી. ૪૧૫માં એલસિબાઈડિસ લશ્કરી વહાણ લઈ ચાલ્યો. વહાણ હકારવા માંડ્યાં હતાં તેટલે તેના ઉપર દેવદેરોનો માલ ચોર્યાનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું અને પાછું એથેન્સ જઈ પડશે તેની બીકે તે સ્પાર્ટા જઈ પોતાના દેશનો શત્રુ થઈ રહ્યો. સ્પાર્ટાએ સાઈરેક્યૂઝને મદદ મોકલી. એથીનિયન વહાણ તથા લશ્કરનો નાશ કરાવ્યો.

એથીનિયનોએ એલસીબાઈડિસને પાછો બોલાવ્યો ને તેના બીજા વારના કારભારમાં (૪૧૧-૪૦૭) એથીનિયનોએ સ્પાર્ટન ઉપર ધણીક ફતેહ મેળવી. પણ તેમ ૪૦૫માં સ્પાર્ટન સરદાર લાઈસેંડરે એથેન્સનાં વહાણોના કાફલાનો લશ્કર સુધ્ધાં નાશ કીધો; ૪૦૪માં પીથ્યુસ બંદર લીધું ને પછી જયબીત ગાતાં એથેન્સની દિવાલ તોડવા માંડી. જ્યારે એથીનિયનોએ, કોટ કિલ્લા તોડી પાડવા; માત્ર બાર વહાણ રાખી બાકીનાં સ્પાર્ટને આપી દેવાં, ખંડણી આપતાં શહેર પાસે ખંડણી ન લેવી, રાજ્ય બહાર કરેલાઓને પાછા બોલીવવા અને સ્પાર્ટાના હુકમ વિના કોઈની સામા

લડાઈ કરવી નહિ; એવી કલુલાત આપી ત્યારે લાઈસેંડરે નગર તથા નગરજનને જેમ રાખ્યાં ને લડાઈ બંધ કીધી. એ આપત્તિની સાથે બીજા આ પડી કે એથેન્સમાંથી પ્રભસત્તાક રાજ્ય યુધ્ધ ને સધળી ગજસત્તા લાઈસેંડરના નીમેલા ત્રીસ આર્કનને હાથ ગઈ. સ.પૂ.૪૨૧થી એથેન્સ ને સ્પાર્ટા એ જે વચ્ચે લડાઈ ચાલેલી (જે પેલોપોનીસસની લડાઈ કહેવાય છે) તે સત્તાવીસ વર્ષ પૂરી થઈ-એથેન્સનું રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થયું ને સ્પાર્ટાએ પોતે ગ્રીસમાં સર્વોપરિ બળવાન રાજ્ય એવું કહેવડાવ્યું.

જે તારીખે સેલેમિસની જીત થયેલી (૪૮૦માં) તેજ તારીખે (૪૦૪) એથેન્સ પડ્યું. એ સત્તાવીસ વર્ષની લડાઈનાં મૂળ કારણ સ્પાર્ટાની અરીશ્યા ને એથેન્સનો મદદ એ હતાં. એ દેશાસિ કોરિંથની લડાઈ ને પોટીડીબાનો બળવો એ જે પ્રસંગમાં ધમાચો ને પછી લડકો થયો-આખા ગ્રીસમાં, ટાપુઓમાં ને એશિયા માઇનોરનાં સંસ્થાનોમાં સંધે જવાળા ફરી વળી-જમીન ઉપર ને દરીઆમાં લડાઈઓ ચાલી. લડાઈને ચોથે વર્ષે (૪૨૮) સ્પાર્ટાને એટિકા ઉપર ત્રીજવારનો હલ્લો કીધો ત્યારે એથેન્સમાં મિલ્કત ઉપર કર (પહેલવહેલોજ) મૂકવામાં આવ્યો. ૪૨૭માં સ્પાર્ટાનાં વહાણ પહેલવહેલાંજ એશિયા માઇનોર તરફ ગયાં; એથેન્સમાં વળી મરદી ચાલી. ૪૨૬માં સ્પાર્ટાના મુલકમાં ધસ્તીકંપ થયો; એથીનિયનોએ પલ્લેક ઠેકાણે ફતેહ મેળવી. ૪૨૫માં સ્પાર્ટાનોએ પાંચમી વારનેજ એટિકા ઉપર હલ્લો કીધો; પણ પછી એથીનિયનોની ફતેહ બરી રહી. ૪૨૨માં એગ્રીપોલિસની લડાઈમાં કલીઅન ને સ્પાર્ટન સરદાર એસીડાસ બંને કપાઈ પડ્યા ને એથીનિયનો હાર્યા. ૪૨૧માં ૫૦ વર્ષને મટિ કાલકરાર થયા. ૪૨૦માં એલસીબાઈડિસે ખટખટ કરી સ્પાર્ટાને ઓલિમ્પિક ઓલિમ્પમાંથી યાજ્ઞ ૪૧૮-૪૧૭-૪૧૬માં સ્પાર્ટા ને આગોસ એ બંને લડાઈ ચાલી. એથેન્સે આગોસને મદદ કીધી. ૪૧૫-૪૧૪માં સિસિલિમાં ચાલેલી લડાઈમાં સ્પાર્ટા ને એથેન્સ સામસામા પક્ષમાં હતાં; પછી પેલોપોનીસસમાં લડાઈ ચાલી. ૪૧૩માં સ્પાર્ટન રાજ એજસે એટિકા ઉપર ચડાઈ કરી; સેરાક્યૂઝની લડાઈમાં સ્પાર્ટન બિલિપ્પસે એથીનિયનોને હરાવ્યા ને સિસિલિની લડાઈનો અંત આવ્યો; સ્પાર્ટા દરીઆની લડાઈમાં પણ ભેરાવર હતું. ૪૧૨માં ધરાન તથા સ્પાર્ટા વચ્ચે પહેલવહેલા કરાર થયા ને એથીનિયનોએ એશિયા-મૈનરમાંનાં કેટલાંક શહેર પાછાં મેળવ્યાં. પછી સ્પાર્ટાનોનું કઈક નબળું પાડું દેખાયું. ૪૦૫માં લાઈસેંડરે ઈગ્રોસ-પોટમી આજળ એથીનિયનોને પુરેપુરું હરાવ્યા ને એશિયામૈનરમાંનો તેઓનો સધલો મુલક લીધો. ૪૦૪માં લડાઈનો અંત આવ્યો.

એ ત્રીસ ટાયરંટ (નલ્લમ સત્તાધારીઓએ) ત્રણ વર્ષ એથેન્સમાં જંગલી રીતનું ધાતકીપણ વાપરી રાજ્ય ક્યું-તેઓએ ત્રાસ બેસાડવાને ને ધનાઢય થવાને અપરાધી ને નિરપરાધી એવા ઘણાક લોકને ઠાર કર્યા ને દેશનિકાલ કર્યા. પણ ટ્રેસીબ્યુલસ નામના એથીનિયને પોતાના દેશીઓને ઉશ્કેર્યા ને એઓએ નલ્લમોને હાંકી મેલ્યા; અને પોતાનું જીવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. સોક્રેટિસનું મરણ (૩૯૯)માં થયું ત્યારપછી ડેમોસ્થોસ એથીનિયનો સ્પાર્ટાની ઝૂંસરીથી છૂટા પડ્યા; તેઓએ કોટ દિવાલ ફરીથી ચણાવ્યાં ને એથેન્સને પાછું આબાદ કરવા માંડ્યું. એથેન્સની આબાદી થતી અટકાવવાને સ્પાર્ટાનો એલ્કિબિએડસ તજવીજ કરતો હતો, પણ તેટલામાં તેનાં લશ્કરી વહાણો ઉપર ઇરાનીઓએ હાથો માર્યો. એ હારથી સ્પાર્ટાના રાજ્યને ઇરાનના રાજાના કલા પ્રમાણે કોલકરાર કરી આપવા પડ્યા-સ્પાર્ટાના રાજ્યનો મદ ઉતર્યો ને તે ઇલિજત થઈ રહ્યું.

ચોડાક કાળ પછી થીબ્સનું રાજ્ય ચોડીક વાર ચળક્યું. એક સ્પાર્ટન સરદારે થીબ્સના તાબાના કેક્રોમીઆના કિલ્લાનો એરવાજખી રીતે હળવે કર્યો હતો. તે કિલ્લો પાછો લેવાને થીબ્સના પેલોપિડાસ નામના દેસાલિમાની શર તરફે યુક્તિ કરી. આવી કે તે તથા ખીલ તેર સાથી ખેરાનો વેષ લેઈ એક કેક્રોમી જ્યાં સ્પાર્ટાનો સાથે જમવાને ભેગા થએલા ત્યાં ગયા ને તેઓએ મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને કાપી નાખ્યા એ ઉપરથી લડાઈ ચાલી. સ્પાર્ટાને ખીલ ઓક ગાજ્યોની મદદ હતી તેથી થીબ્સને હારવાનોજ સંભવ હતો; પણ થીબ્સનો એપેમિનડાસ નામનો સરદાર શરે ને યુદ્ધકળા નજીનારો હતો તેણે છ હજાર લશ્કરે પચ્ચીસ હજાર સ્પાર્ટનને હથુકટાની લડાઈમાં હરાવ્યા ને મોટી ફતેહ મેળવી (૩૭૧).

એ સરદારના સફળતા ને તેનું મોટપણ દુર્ગુણી દુર્જનો જોઈ શક્યા નહિ ને એઓએ તેને મોટ દેહાંત દંડનો કસાવ કરાવવાની તજવીજ કરી; પણ તેમાં ન ફાવેથી તેને થીબ્સના રસ્તા વાળનારાઓનો ઉપરી કરાવ્યો. એપેમિનડાસે આટલું બોલી તે કામ કરવા માંડ્યું કે 'કામ મને માન નહિ આપે તો હું કામને માન આપીશ.' પણ ચોડા હજાર પછી થીબ્સનોએ તેને માન આપી લશ્કરનો સરદાર કરી સ્પાર્ટાના લશ્કરની સામા લડવા મોકલ્યો. તેણે માંડીનિયાની લડાઈ જીતી, પણ લડાઈની ખાયાખાયમાં એક સ્પાર્ટને તેને ખાલીમાં ખંજર માર્યું ને તે પડ્યો (૩૬૨).

મેસીડોનના સ્કેવાસીઓને દક્ષિણના મુધરેલા ઓક લોક પોતાનાથી જુદા ને જંગલી જેવા ગણતા. તેઓ ૪૦૦ વર્ષ સ્પાર્ટા, એથેન્સ ને થીબ્સ એ રાજ્યોની સત્તા તળે હતા. તેઓનો રાજા એમિંટાસ ખીલે (૩૬૯)માં મરણ પામ્યા પછી માંડોમાંડેની લાંજગડથી બળેડા ચાલતા તેની પેલોપિડાસે ત્યાં લશ્કર લેઈ જઈ સમાધાની કરી હતી. એ વખતે તેણે પોતાની સાથે એમિંટાસના સૌથી નાના દીકરા કિલિપને પણ ખીલઓની સાથે ઓળમાં થીબ્સ આણી રાખ્યો હતો. એ કિલિપે થીબ્સના રાજ્યમાં ફેળવણી લીધી હતી. તેનો ભાઈ જે મેસીડોનમાં રાજ્ય કરતો હતો તેના મરણ પછી કિલિપને તેવીસ વર્ષની ઉંમરે ત્યાંના રાજ્યની ગાદી હવાલે કરવામાં આવી (૩૫૮)માં. તેણે પ્રથમ તો લશ્કરને કરડી કવાયતથી મેળવ્યું ને પછી રાજ્ય વધારવાનો ઉદ્દેશ આરંભ્યો. તેણે મેસીડોનના કિનારા ઉપરનાં ઓક રહેરોને તાબે કીધાં ને ફેશિયન લોકને પોતાના રાજ્યમાં ગણ્યા.

એથેન્સમાં ડીમોસ્થેનીસ ઉપરાઉપરી લાપણ કરીને લોકને સમજવતો હતો કે કિલિપનો વિચાર સ્વતંત્ર ઓકના ઉપર રાજ્ય કરવાનો છે મોટ તેની સામા થવાને સંપળજ વધારવું જોઈએ. લોડો ઉશ્કેરાઈ થીબ્સને મળી સામા થયા, પણ કેરોનીઆની લડાઈમાં (૩૩૮)માં તેઓ હાર્યા ને ઓસની સ્વતંત્રતાનો અંત આવ્યો. પછી ઓકનાં સધળાં રાજ્યોના મુખ્ય પુરુષો કોરિંથમાં મળ્યા ને ત્યાં કર્યું કે ઇરાનની સાથે લડાઈ કરવી ને સધળાં ઓકરાજ્યોનાં લશ્કરનો ઉપરી મેસીડોનનો રાજા થાય. કિલિપ ઇરાન ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તેને કોઈએ મારી નાખ્યો (૩૩૬માં).

અલેક્ઝાંડર—સિકંદર અને ઇરાનનો ડરાયસ (દારા) એકજ વર્ષમાં પોતપોતાની ગાદીએ બેઠા (૩૩૬માં). ઇલિરિયન વગેરે લોક સ્વતંત્ર થવાને સામા જોડેલા તેમને શિક્ષા કરી આવ્યા પછી અલેક્ઝાંડરે થીબ્સને જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યું. એ ઉપરથી ખીલ ઓકરાજ્ય જે પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવવાના ઉદ્દેશમાં હતાં તે દબાઈ ગયા-એથેન્સ જે થીબ્સને મદદ કરનાર હતું તેણે વહીવટ મોકલી પોતાની તાબેદારી જણાવી.

અલેક્ઝાંડર પોતાના ઓસનાં રાજ્યની વ્યવસ્થા રાખવાનું એડીપેટરને સોંપી પોતે ૩૩૪ના વસંતમાં ૩૦ હજાર પાયદળ ને પાંચ હજાર ઘોડેસ્વાર લેઈને એશિયામાં ઉતર્યો. અહીં તેણે ઇરાનના સત્રપોનાં

લશ્કરને હરાવી, પ્રદેશો જીત્યા ને પછી ઇસિસની લડાઈમાં (૩૩૩માં) ઇરાનના રાજા ડાયમાસને હરાવ્યો. પછી તેણે સિરિયા, ફીનિશિયા, ને ઇજિપ્ત એ તાબે કર્યાં. એ અવકાશમાં ડાયમાસ અનેક જાતના લોકોનું ૬ લાખ લશ્કર એકઠું કરી જીતી લડાઈ આપવાને તૈયાર રહ્યો હતો. અલેક્ઝાંડરે આરબોલા આગળ પહેલે સપાટ લશ્કરને વીખેરી નાખ્યું ને પછી થોડીક વાર લડાઈ ચાલી, પણ તેમાં ડાયમાસ નાહો (૩૩૧માં) ને માર્યો ગયો. પછી અલેક્ઝાંડરે ઇરાનની રાજધાની પર્સેપોલિસ જઈ ત્યાંનો ભંડાર લૂટાઈ જતો બચાવ્યો ને શહેરને બાળી મુકાવ્યું. પછી તે હિંદુસ્તાન પર હતર્યો ને પંજાબના એક પ્રદેશના હિંદુરાજ પોરસ તથા તેના સહાયો સાથે લડીને તે તથા બીજા કટલોક સિંધુ નદીનો તટ પ્રદેશ જીતીને પાછો ફર્યો (૩૨૬માં).

પાછાં આવતાં સૂસામાં ને એક્યુમેટાનામાં થોડા દહાડા રહી બેબિલોન ગયો ને ત્યાં તાવના મંદવાડથી ૩૨ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો (૩૨૩). *

અલેક્ઝાંડરના મરણ પછી ગ્રીસમાં ડીમોસ્થેનીસના ઉરફેરલા એથીનિયનોએ બીજાં રાજ્યો સાથે સંપ કરી મેસીડોનની સત્તા તળેથી છૂટા પડવાને લડાઈ કીધી ને એંટીપેટરને જે વાર હરાવ્યો. પણ કાનોનની લડાઈમાં તેઓ હાર્યા ને એથેન્સ મુસીબતે બચ્યું- ડીમોસ્થેનીસ નાસીને એક દેવળમાં ભરાયો ને ઝેર ખાઈ મુઓ. મોટાં રાજ્યની વહેંચણીને માટે સરદારોમાં બાવીસ વર્ષ લાંબગડ ચાલ્યા પછી ૩૦૧માં વ્યવસ્થા થઈ તે આ પ્રમાણે કે મેસીડોન, ગ્રીસ ને પશ્ચિમમાં કાર્થેજ, શ્રેષ્ઠ, બીથીનિયા, ને ઉત્તરમાં લીસિમેક્સ, ઇજિપ્ત ને દક્ષિણમાં ટોલેમી તેમ સિરિયા ને પૂર્વમાં સેલ્યુકસ રાજ્ય કરે. એ સેલ્યુકસે ૩૧૨થી બેબિલોનમાં રાજ્ય માંડ્યું ને પોતાનો શક ચલાવ્યો (તે ૬૦ સં ૫૦ ૬૫ સુધી ચાલ્યો.)

જો ચોથા સૈકામાં પ્લેટો ને એરિસ્ટોટલ (તત્ત્વજ્ઞાની), એનોફન (ઇતિહાસ લખનારો), ને ડીમોસ્થેનીસ (લાલણ કરનારો) એ બીજાં વિકાસમાં મુખ્ય ગણાયા છે.

કાર્યજ.

કાર્યજના રાજ્યમાં વિશેષ શ્રીમંત કુળની સત્તા હતી-લોકસભા, સો જણની રાજસભા ને જે ન્યાયાધીશ

* સિંક્રસ્ટ અરિત્ર જોડું.

એઓ રાજકારવાર કરતા; ન્યાયાધીશો જુનાં, કુલીન ને શ્રીમંત કુળમાંથી વર્ષે વર્ષે ચોધીને નીમવામાં આવતા. ત્યાંના લોક આકાશના પદાર્થોને પૂજતા ને રાજ્યઆપત્તિમાં ત્રણસે કુલીન છોકરાઓને મોલોડેવતા ધગધગતા હાથમાં આપતા ને તે બળી મરતા. કાર્યજ વેપારનું મોટું મથક હતું ને વેપારનીજ દોલતે તે રાજ્યસત્તા ભોગવતું. તેનાં વહાણ દરીઆમાં સધળે ઠેકાણે ફરતાં ને તેનાં સંસ્થાન તથા કોઠીઓ એ દરીઆ કિનારે કામકામ હતાં. તેઓનાં વહાણ આફ્રિકાની પશ્ચિમે ગીનિ લગી ને બ્રિટનની દક્ષિણ લગી જતાં, તેમ ત્યાંનો વહુબર કાફો પૂર્વમાં ઇજિપ્ત ને દક્ષિણમાં ફેનન લગી જતો. કાર્યજના સત્તાધારીઓ સ્પેનની ખાણોમાંથી સોનું નીકળતું તેમાંથી સ્પેન, લિગ્યુરિયા, ને ઇટાલિ એ દેશનાં માણસોનું મુસારેદાર લશ્કર રાખતા સિસિલિ, માલ્ટા, સાઈડનિયા, કેસિકા ને બીજાં ટાપુ એ કાર્યજને તાબે હતા.

કાર્યજ ઇરાની રાજ્યના સંબંધમાં આવ્યું હતું; ફેશિયન લોકનાં વહાણો સાથે લડ્યું હતું અને તેણે રોમના રાજ્ય સાથે કાલકારનો વહેવાર કીધો હતો; ૫૦૯માં સિસિલિના ટાપુમાં માત્ર સાધરાકયુઝ કાર્યજનું હતું. એણે આખો ટાપુ પોતાની સત્તામાં આણવાનો ઠરાવ કરી લશ્કર મોકલ્યું. પણ ત્યાંનો એક વતની ગેલો એણે તેને હરાવી પાછું કાઢ્યું હતું (૪૮૦માં). સાધરાકયુઝનો ડાયોનિશિયસ પહેલો એણે પાછી કાર્યજ સાથે લડાઈ કીધી હતી (૪૦૬માં). થોડે કાળે રોમના રાજ્યનો લોભ પણ સિસિલિનો ટાપુ પોતાનો કરવાનો થયો અને એ ઉપરથી પછવાડેથી જે રાજ્ય વચ્ચે મોટી લડાઈઓ ચાલી. ચોથા સૈકાને અંતે રોમે છીંડાં શોધી કાર્યજની સત્તા તોડવાના ઉપાયો કરવા માંડ્યા-પણ તેની પોતાની સત્તા કાર્યજની પ્રદેશસત્તાની આગળ કંઈજ નહોતી.

રોમ.

રોમમાંથી બાદશાહી નીકળી ગયા પછી પદભ્રષ્ટ ટર્કિવને પક્ષકારોની સહાયતાથી લશ્કર એકઠું કરી રોમ ઉપર ઘણીકવાર હુમલા કર્યા, પણ તેનું ફાળું નહિ ને અંતે તે મુઓ (૪૯૪માં).

પછી ૪૫૧ સુધી આબુબાબુનાં રાજ્યના લોકે રોમ સાથે લડાઈઓ કરી ને તેમાં વોલસિયન ને ઇરિવચન એ લોકે રોમના રાજ્યને ધણોક ભાગ પોતાનો કરી લીધો, પણ વીએનટૈન લોકને તો ૪૦ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાની રોમ પાસે માગણી કરવી પડી. લિગ્યુરિયસ કેસિયસે રોમની તરફથી લેલિન તથા

હર્નિકન લોક સાથે મળીને સંધિકરાર કીધા કે તેઓ વોલસિયન ને ઇકિવચન લોકને ચઢી આવતા અટકાવે.

૪૪૬માં ઉત્તરેથી સબૈન ને ઇશાનેથી ઇકિવચન એ લોક રામ ઉપર ઉતરી પડ્યા. રામન લોકે પ્રથમ તો જેમ તેમ ટકાવ કર્યો. પણ પછવાડેથી વેલ્લેરિયસ ને ફોરેસિયસ એ કોન્સલોએ જીત મેળવી; અને (૪૪૨ માં) આરદીયામાં સંસ્થાન સ્થાપી વોલસિયન લોકના હુમલા બંધ કીધા. ૪૦૫માં રોમે વીઆઈ એને ઘેરો ધાક્યો ને તે શહેર દસ વર્ષે વૂટ્યું; કેમિલિસ ધણી લૂટ લઈને મોટા કાઠથી નગરમાં આવ્યો (૩૬૬).

૩૬૦માં કોસોલ નામથી ઓળખાતા લોકનાં જુડ ઉપરાઉપરી ઇટાલિમાં ઉતરી આવતાં હતાં તે ટાળાં-માંનો એક બ્રેનસ એણે પોતાના ૭૦ હજાર લશ્કરને રામના ૪૦ હજાર લશ્કર સાથા લડાવ્યું ને જીત મેળવી. ૩૬૦માં તેણે રામને લુટાવ્યું ને સધળાં ઘેરોને બાળી નંખાવ્યાં સાત મહીના રામમાં રહ્યા પછી બ્રેનસ હજાર રતલ સોનું લઈને પોતાનાં લશ્કર સાથે સ્વદેશ ગયો.

રામમાં પાછી વરતી પતી હતી તેવામાં ઇકિવચન, વોલસિયન ને ઇટ્સકન એ વળી પાછા હજી કરવા લાગ્યા, પણ કેમિલિસે તે ત્રણેને હરાવી પાછા કાઢી રામને ક્ષેમ રાખ્યું (૩૮૬). એ વર્ષ પછી ઇટ્સકનનું રાજ્ય રામની સત્તામાં આવ્યું. ૩૬૧માં ગોલ લોકે બીજી વાર આવી સપડાવવાનું કીધું હતું. પણ રામ-નોએ તેઓનું કાવવા દીધું નહિ. પછી લેટિન, હર્નિકન એઓએ રામન સાથે મૈત્રી કરાર કીધા (૩૫૮ માં). પણ તેટલે ટાર્કિવનના પક્ષી લોકે એકએક ટેકરી ઉપ-રથી નીચે ઉતરી ફેબીઅસ કોન્સલને હરાવ્યો. તે રામમાં આવ્યાજ હોત, પણ તેટલામાં રામન લશ્કરે તેઓને પાછા ભગાડ્યા. વળી પાછી લડાઈ ચાલી પણ પછી ૩૫૧માં તેનો અંત આવ્યો. એ વર્ષ પછી ગોલ લોક ત્રીજી વાર હુમલો કરવાને આવ્યા, પણ વેલ્લેરિયસે તેઓને પાછા વાળ્યા.

ઇટાલિના કમ્પેનિયા પ્રાંતની ઉત્તરે પહાડી પ્રદેશમાં સેમનાઈટ નામના ચગારી લોક વસતા હતા તેઓ કમ્પેનિયાના રાજ્ય ઉપર ન્યારે ત્યારે હજી કરતા. તે રાજ્યના લોકે રામનની મદદ માગી ને એઓએ આપી. સેમનાઈટ સાથે પહેલી લડાઈ ૩૪૩-૩૪૧ લગી ચાલી ને તેમાં રામન જીત્યા. પછી લેટિન સાથે લડાઈ ૩૪૦-૩૩૮ ચાલી ને તેથી લેસિયમ રામની સત્તામાં

• પશ્ચિમ યુરોપમાં કેલ્ટ નામના લોક વસતા હતા તેઓની બે મોટી જાતિ હતી-એક ગોલ ને બીજી કિંબ્રી કહેવાતી.

આવ્યું. બીજી વાર સેમનાઈટ સાથે લડાઈ ૩૨૬-૩૦૪ ચાલી તેમાં પણ રામન જીત્યા; ને ત્રીજી વાર લડાઈ ૨૯૮-૨૯૦ ચાલી તેમાં સેમનાઈટ લોક પૂરા હાર્યા ને તાણે ગયા.

એ લડાઈઓથી રામનું રાજ્ય ને આબુબાબુનાં રાજ્ય એઓના પરસ્પર સંબંધ વહેવાર પાછા સ્થપાયા ને રામનું મોટપ વળન ઇટાલિના દૂર પ્રદેશોમાં પણ મનાવા લાગ્યું.

અંતર્વિચિતિ.—ટાર્કિવનને કાઢ્યા પછી વર્ષે વર્ષે શ્રીમંતવર્ગના બખ્ખે જણ રાજ્યના મુખી થઈ સત્તા ચલાવતા. તેઓ પ્રીટર કહેવાતા. રાજસભાના ગૃહસ્થો પણ શ્રીમંતવર્ગના હતા. એ રીતે રામમાં ૫૦૯થી તે ૩૬૭ સુધી શ્રીમંતજન સત્તાધારી હતા. પહેલવહેલા પ્રીટર જે પછવાડેથી કોન્સલ કહેવાયા તેમાં પ્રુટસ રાજ્યવંશ ઉદનારો ને નિબુર પણ યથાન્યાય વર્તનારો હતા અને વેલ્લેરિયસે લોકલોકમાં ધારા કીધા હતા-તેના એક ધારાથી કોન્સલના ચુકાદા ઉપર લોકને અપીલ સાંભળવાની સત્તા મળી હતી. પછી જે કોન્સલ થયા તેમની કારકીર્દીમાં શ્રીમંતો લોકની (હક્કની) જમીન તેઓની પાસેથી છીનવી લેતા. લશ્કરી લોકને જીત-લૂટમાં મળેલી જમીનના હિસ્સા મળતા ને તે ઉપર તેઓનો નિર્વાહ ચાલતો; એવો જુનો વહીવટ હતાં શ્રીમંતો ન્યારે તેઓની જમીન લઈ લેતા ત્યારે તેઓ બાળે નાણાં કાઢી કરજદાર થઈ કરજ વાળતાં લગી લેણદારની ગુલામી કરતા. શ્રીમંતોએ લોકનો પોકાર સાંભળી તેઓનું મન મનાવવાને તેઓનો પસંદ કરલો એક સર્વોપરિ અધિકારી-ડિક્ટેટર (પોતાનામાંનો) ઠેરવ્યો (૪૬૮માં). એણે પણ લોકની દાદ સાંભળી નહિ તેથી ને એક લશ્કરી સિપાઈની દુખિઆરી હાલત જોઈ તથા તેની વાત સાંભળી લોકે બળવો ઉઠાવ્યો. ધણી ભાજગડ થયા પછી આ પ્રમાણે ક્યું કે પ્લેબિઅન (લોકવર્ગ) પોતાનાં રક્ષણને માટે પોતાનામાંથી પાંચજણને વર્ષોવર્ષ મુકરર કરે ને એઓ રાજસભાના લોકવિરુદ્ધ કરાવોને રદ પણ કરી શકે (૪૬૩).

રાજ્યને લૂટમાં મળેલી જમીન લોક તથા શ્રીમંત જનનેના ધારા પ્રમાણે મળે કે શ્રીમંતજ તે સધળી લઈ લે એ વિષે ભાજગડ ચાલ્યાંજરતી હતી; તેવામાં કપૂરિયસ કેસિયસ જે ત્રીજી વાર કોન્સલ થયો હતો તેણે જમીન સંબંધી બંને વર્ગના લોકના હક્કસંબંધી કાવદા-અગ્રેરિયન લોક કરાવવાને રાજ્યસભામાં ચર્ચા ચલાવી. તેના સાથી શ્રીમંતોએ તે ચર્ચા ઉપર બીજું બ્યાન આપ્યું નહિ ને કેસિયસને રાજ્ય અપરાધ ક્યાંના અરિષ્ટે મરણહક કીધો (૪૮૪). લોક પોકાર કરતાં

અટક્યા નહિ-ઠેલકાક લરકરમાં ચાકરી કરવાની ના પાડતા ને ઠેલકાક લડવા જઈ હથિયાર ન ઉઘામતાં હારીને પાછા આવતા. એ ઉપરથી રાજ્યધારા નક્કી કરવાને ડિસેમ્બર-દસ જણને નીમવામાં આવ્યા. ધારાનો ઉદ્દેશ આ કે લોક તથા શ્રીમંત, રાજ્યમાં એક સરખા ગણાય ને કોન્સલો ટળી દસમાંનો અઠેકજણ વાશકસ્તી દર રોજ વડા ન્યાયાધીશનું કામ કરે (૪૫૧) પ્રથમ નિમાએલા દસ જણ ડાહ્યા હતા, પણ પછવાડેના નિર્દય, લોભી ને વિધવાસક્ત હતા અને એઓને શ્રીમંતો આશ્રય આપતા. એ કારણ ઉપરથી અને ડિસેમ્બરમાંના એક એપિથસે એક જુવાન સ્ત્રીના ઉપર બળાત્કાર કર્યો તે પ્રસંગ ઉપરથી ડિસેમ્બરેની પદવી લોકોએ કાઢી નખાવી ને પાંચ બીજા ટ્રીબ્યુનો નીમ્યા (૪૪૯). પછી ઠેલકાક ભાંજગડ થયા બાદ શ્રીમંતવર્ગમાંના બે જણ વેલ્ફેરિસ ને હોરેશિયસ ને બંને વર્ગના હિતુ હતાં તેઓને કોન્સલ ઠેરવવામાં આવ્યા. એઓએ ધારા કીધા; ને તેમાં બે મુખ્ય હતા-એક તો તેઓએ જુનો પણ બંધ પડેલો ધારો રાજ્યસભાના ઠરાવ ઉપર લોકને અપીલ કરવાનો પાછો વહીવટમાં આવ્યો. ને બીજો નવો કર્યો કે લોકની મંડળી ને ધારા કરે તેનો અમલ રાજ્યસભાના ધારાની પેઠે શ્રીમંત ને લોક બંને વર્ગના ઉપર સરખોજ થાય. લોકવર્ગ ને શ્રીમંતવર્ગ એ બેમાં પરસ્પર લગ્નવહેવાર ન કરવાનો કાયદો હતો તે ૪૪૫માં રદ થયો. પછી લોકવર્ગમાંના પણ કોન્સલ થાય એ વિષેની ભાંજગડ ૮૦ વર્ષ ચાલી.

૩૭૬માં લિસિનસ ફેરોલો ને સેક્રસટિયસ એ બેને લોક પોતાના ટ્રીબ્યુન કીધા ને એઓએ આ પ્રમાણે આગ્રહથી માગ્યું:-કોન્સલ નિમાય, તેમાં એક લોકવર્ગમાંથી પણ નિમાય, લેજુદાર દેજુદાર સંબંધી ધારામાં ફેરફાર થાય અને જમીનસંબંધી ધારા વહીવટમાં આવે. એ ધારા ને લિસિયન ધારા કહેવાયા તે તે ૭ વર્ષ ભાંજગડ થયા પછી વહીવટમાં આવ્યા-૩૬૬માં સેક્રસટિયસ લેટરનસ એ લોક વર્ગમાંથી પહેલો કોન્સલ નિમાયો; ૩૫૯થી ડિકટેટર, ૩૫૧થી સેન્સર, ૩૩૭થી ટ્રીબુન ને ૩૦૧થી ધર્માચાર્ય, લોકવર્ગમાંથી નિમાતા થયા.

એ પ્રમાણે શ્રીમંત ને લોક બંને વર્ગ રાજ્યના સામાન્ય ધારાની સત્તામાં આવેથી વર્ગભેદ ટળી ગયો ને રોમના રાજ્યની વૃદ્ધિ થતી ચાલી (૨૮૬).

* ડિસેમ્બર ગયા પણ તેઓના ધારા ધણો કાળ રહ્યા. ધારા તે 'બાર દેખવ'ના ધારા કહેવાયા.

દરીન ૬૬.

(૪૦ સં પૂં સેકા ૩-૨-૧).

રોમ.

લેટિન ને સેમનાઈટ એ લોકને પોતાની સત્તામાં આણ્યા પછી રોમનોએ ટેરેટાઈન લોક ઉપર ચઢાઈ કરી. ટેરેટમ એ સંસ્થાન ૪૦ સં પૂં ૮મા સૈકામાં ઇટાલિના દક્ષિણ પ્રદેશમાં લેસીડીમન શ્રીકે વસાવ્યું હતું. એ સંસ્થાની શહેરો દ્રવ્યસત્તા ને વિદ્યાજ્ઞાનમાં સર્વ વાતે વખણાયાં હતાં. પછવાડેથી ટેરેટાઈન લોક મોજલા થઈ ગયા હતા. તેઓ રોમની ચઢતીની સામા પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ નહોતા તેથી તેઓએ ઇપાઈરિસનાં (ગ્રીસની વાયવ્ય દિશાએ પ્રદેશ હતો ત્યાંના) રાજ્ય પિહ્સુનીક મદદ માગી તેણે ત્રીસ હજાર લરકર સાથે આવી હેરેકિલિઆ ને એસ્ક્યુલમ એ બેના મેદાનમાં જીત મેળવી (૨૮૦-૨૭૯ માં). ૭ વર્ષ પછી તેને રોમનું ઉપરીપણું કબજ કર્યું પડ્યું ને ૨૭૧માં ટેરેટાઈન તાબે થયા. આનો નદીથી તે મેસીડીનાની સામુદ્રધુની મુખીનો પ્રદેશ રોમના રાજ્યમાં ગણાયો. રોમનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત થયું હતું; લરકરમાં કસાએલા ને રાજ્યમાં કેળવાએલા સંસ્થાનીઓ હારેલા લોકને બચમાં ને બચમાંજ રાખતા. સાત વર્ષ પછી રોમે સિસિલિમાં કાર્યેજની સત્તા ખસેડી ત્યાં પોતાની કરવાના હેતુથી તે રાજ્ય સાથે લડાઈ ચલાવી.

રોમ પોતાના બળમાં વધવું તોપણ કાર્યેજથી ડરવું ને દક્ષિણ ઇટાલિના પોતાના રાજ્યને રખેને દાર્ય-

એ કુલીન ને તરુણ રાજ જગતમાં થઈ ગએલા મોટા લડવૈયા સરદારોમાંનો એક ગણાય છે. એને પોતાનું રાજ્ય છોડી દેવું પડ્યું હતું, પણ ઇબ્રિસના ટાલેમીની મદદથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું (૨૯૫). પછી તેણે માસીડની જીતવાની તબવીજ કરી ને સાત મહીના ત્યાં લીસીમાકસનાં સાથે રાજ્ય કોધું; પણ પછી તેને ત્યાંથી પણ કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો. પછી તેણે ૭ વર્ષ ઇપાઈરસમાં નિરાંતે રાજ્ય કીધું. ટેરેટાઈનના બેલાવવા ઉપરથી તેણે ઇટાલિમાં ફતેહ મેળવી ને તે છેક રોમની નજીક જઈ પહોંચ્યો. રોમનોએ સલાહના કસાર ન કીધા તેથી તે પાછો ફર્યો હતો. ઇપાઈરસ પહોંચ્યા પછી તેણે ચઢાઈ કરી મેસીડીનની રાજગાદી (બીજી વાર) મેળવીને પછી સ્પાર્ટા તથા આર્ગોસ ઉપર ચઢાઈ કરી. તે ૨૭૨માં મરણ પામ્યો હતો.

જવાળા છેડે મઠિ તે કાર્યજની સત્તા સિસિલિમાંથી ખસેડી ત્યાં પોતાની કરવાને ખતીલું થયું હતું; વળી સિસિલિ પોતાની સત્તામાં હોય તો કોઈવાર કાર્યજની પણ ખબર લેવાય. રોમની દાઠ સિસિલિ લેવાની હતી તેવામાં વળી પ્રસંગ આવ્યો. મેમરટાર્નિ એ નામથી ઓળખાતા લશ્કરી સિપાઈઓએ મેસાના શહેર લઈને ત્યાંના લોકને કાપી નાખ્યા હતા. તે ઉપરથી સાર્દે-ક્યુજનો સરદાર ને કાર્યજની સરકારએ બેએ સાથે મળી મેમરટાર્નિને શિક્ષા કરવાની તૈયારી કરી. એ લોકે રોમની મદદ માગી ને એઓએ આપી. એ ઉપરથી રોમ કાર્યજને લડાઈ ચાલી.

પહેલી લડાઈ ૨૬૪થી તે ૨૪૧ સુધી ચાલી. રોમનોની પાસે વહાણોનો કાફલો નહોતો, પણ તેઓએ તે ઝડપથી તૈયાર કરીને ૨૬૦માં વહાણની પહેલી લડાઈમાં કાર્યજનિયન ને દરીઆમાં લડાઈ કરવે એકા કહેવાતા તેઓને હરાવ્યા. બીજી ધણીક ફતેહ મેળવીને કાર્યજનિયનોને સિસિલિની દક્ષિણ-પશ્ચિમે હાંકી કાઢ્યા, પણ (૨૪૯)માં ડ્રેપોના આગળ રોમનોએ નેતું વહાણ ને ૨૮ હજાર માણસ ખોયાં. કાર્યજ સખળું થયું ને તેના સરદાર હેમિલકર ખાકી એણે સિસિલિમાં રહી થોડે વહાણે ને થોડે લશ્કરે રોમનોને ભય ઉપજાવ્યાં કીધું. એઓએ એક પાસથી લજ્યાં કીધું ને હાર્યાં કીધું, પણ બીજી પાસથી ૨૦૦ વહાણોનો કાફલો તૈયાર કીધો. એ કાફલાએ ૨૪૧માં રોમનોને જય અપાવ્યો-કાર્યજ સરકાર સિસિલિ ટાપુ રોમને હવાલે કરી દે ને વીસ વર્ષમાં ૨,૨૦૦ ટાલેટ લડાઈ ખર્ચના આપે એવા સંધિકરાર થયા.

એ લડાઈ બંધ પડ્યા પછી રોમનોએ ઇલિરિયાના ચાંચીઆઓને તોજ્યા ને તે પ્રસંગમાં ગ્રીસનાં રાજ્યો સાથે પ્રથમજ રાજ્યવ્યવહાર કીધો (૨૨૮). પછી છ વર્ષ ગોલ લોક સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં રોમે ૭ લાખ પાંચદળ ને ૭૦ હજાર ઘોડેસ્વાર એકઠા કીધા હતા. હલ્લો કરનાર રાત્રીએ રોમનું ૫૦ હજાર લશ્કર કાપી નાખ્યું, પણ ટેલેમોનની લડાઈમાં રોમે જીત મેળવી ને લડાઈનો અંત આણ્યો (૨૨૨). પછી ઈટાલિનો ઉત્તર પ્રદેશ તાબે કરી, ઇસ્ટ્રિયા તથા ઇલિરિયા જીતી (૨૧૯) રોમે ગ્રીસમાં પેસવાનો રસ્તો કરી રાખ્યો.

કાર્યજના સરદાર હેનિબાલે સ્પેનમાં એગંટમને ઘેરો ધાલી તે લીધું હતું (૨૧૯ માં) સેગંટમને રોમ

કાર્યજના મુસારદાર લશ્કરે બંડ ઉઠાવેલું તેને રાંજ્યના હેમિલકર સરદારે બેસાડેલું તે પ્રસંગમાં રોમ વચમાં પડયું નહોતું, પણ જ્યારે સાડિનિયામાં

સાથે મિલાપ હતો તે ઉપરથી રોમે કાર્યજને સંદેશો કહાળ્યો કે હેનિબાલને અમારે સ્વાધીન કરો. હેનિબાલના દુશ્મનોની તો તેમ કરવાની ઇચ્છા ખરી, પણ રોમનાં નામ ઉપર સૌને ધિક્કાર હતો તેથી કાર્યજ સરકારે જવાબ આપ્યો કે સેગંટમ ઉપર ચઢાઈ ન કરવી એવું કંઈ કોલકરારમાં નથી. રોમની તરફથી સંદેશો લઈ જનારામાંનો એક જણ પોતાનો જીવતો જીવો હાથમાં લઈ બેવડ વાળી બોલ્યો કે, 'આમાં હું સલાહ ને લડાઈ લઈ ફરું છઉં, ઇચ્છા હોય તે કહી દો;' કાર્યજનો ન્યાયાધીશ બોલ્યો કે 'તમારી ઇચ્છા હોય તે અમને આપો;' રોમને કહ્યું 'ત્યારે લડાઈ લો' ને સલાસદોએ કહ્યું કે 'અમારે કબુલ છે, આવજો.' એ પ્રસંગ ઉપરથી બીજવાર રોમકાર્યજની લડાઈ ચાલી (૨૧૮-૨૦૨).

હેનિબાલ સ્પેનમાંથી ૩૦ હજાર લશ્કર સાથે નીકળ્યો ને પિરીનીસ પહાડ, હોન નદી, આલ્પ્સ પર્વત એ ઓળંગી ઇટાલિમાં ઉતર્યો અને ટિસિનસ આગળ રોમન કોન્સલ સિપિયો સામે થયો તેને હરાવી આગળ વધ્યો. એ બીજી લડાઈ જીતીને ૨૧૬માં તેણે કાનીની લડાઈમાં ૭૦ હજાર રોમન લશ્કરને મારી પાડ્યું. એ જીતથી ઇટાલિનો દક્ષિણ પ્રદેશ તેના હાથમાં આવ્યો. પછી તેણે કેપ્યુઆમાં ધાવણી રાખી. રોમન રાજસભા હેનિબાલની સામા લશ્કર આણવાને શક્તિમાન નહોતી તોપણ તે હારી બેઠી નહોતી. હેનિબાલનું લશ્કર મોજલા કેપ્યુઆમાં શિઆળે ગાળવું હતું તેવામાં રોમનરાજસભા નવું લશ્કર ઉભું કરતી હતી, મળતીઆ રાજ્યોને સમનવતી

મુસારદાર લશ્કરે રોમની મદદ માગેલી ત્યારે રોમે કાર્યજને સપડાવી સાડિનિયા તથા કોસિકા એ ટાપુ-ને ૧,૨૦૦ ટાલેટ લીધા હતા. એ ભુડી દાનત બેઈ હેમિલકરે વેર લેવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી રાખ્યો. પણ કાર્યજની રાજસભામાં તેના રાત્રી બહુ હતા તેથી ધાર્યા પ્રમાણે કંઈ થઈ શકવાનું નથી એમ વિચારી તેણે સ્પેન જીતવા જવાની સભા પાસે રળ માગી. હેમિલકર પોતાનો જમાઈ હેસ્કુબલ તથા નવ વર્ષનો દીકરો હેનિબાલ એઓને સાથે લઈ સ્પેન ગયો (૨૩૬ માં). તે હેનિબાલને સાથે તેડી લાવવાનો નહોતો, પણ તેના કરગરવા ઉપરથી તેને સાથે લીધો હતો ને અગ્નિકુંડ આગળ રાખતા ખવાડ્યા હતા 'કે જીવીશ ત્યાંસુધી રોમના રાજ્યનો રાત્રી રહીશ.' હેમિલકરે આઠ વર્ષ સ્પેનમાં રહી કેટલોક ચશ મેળવ્યો ને લશ્કર તૈયાર કર્યું. એ એક લડાઈમાં મરણ પામ્યો (૨૨૯ માં) ત્યારે હેસ્કુબલે સરદારી કરી ને એનું ખૂન થયા પછી હેનિબાલ સ્પેનની ફોજનો સરદાર થયો હતો (૨૨૧માં).

હતી અને સિસિલિ, સ્પેન, સાર્ડિનિયા ને ગ્રીસ એ દેશોમાં ફતેહ સાથે લડાઈ ચલાવ્યાં કરતી હતી. હેનિબાલ કને પુરતો ખોરાક નહોતો ને તે સ્પેનથી મંગાવતો; ને તેનું લશ્કર મોજાઈ યઈ ગયું હતું; તેવામાં રોમે લાગ જોઈ લડાઈ કરી કેપ્યુઆ ને ટેરેન્ટમ પાછાં લીધાં (૨૦૬માં). હેનિબાલનો લાઈ ૬૦ હજાર લશ્કર સાથે કુમકે આવતો હતો તે વચમાં અટક્યો ને લડતાં પડ્યો. હેનિબાલ પંદર વર્ષ કાર્યેજ સરકારની કાઈ પણ રીતની મદદ વગર ઇટાલિને પોતાના હાકમાં રાખી રહ્યો હતો. તે મદદ મળેથી રોમ લેવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં કાર્યેજ સરકારે તેને સિપિયોની સામા લડવાને બોલાવ્યો— એ વેળા તે શોક કરી બોલ્યો હતો કે ‘દેવતાઓ કાર્યેજ ઉપર રૂઠ્યા છે.’

જેમ હેનિબાલ ઈટલીમાં આવી લડ્યો તેમ સિપિયો એણે આફ્રિકામાં જઈ કાર્યેજના રાજ્યમાં લડાઈ મચાવી. હેનિબાલે કાર્યેજ જઈ વિખરાવું લાગવું મુસારદાર લશ્કર એકઠું કરી સિપિયોને ઝાઝા આગળ લડાઈ આપી, પણ એમાં તે હાર્યો (૨૦૨માં) અને રોમે નિહુર મનથી કબુલાત લઈ કાર્યેજને નાશથી ઉભાયું. કાર્યેજ પોતાનો બહારનો મુલક સધળો રોમને આપે, લડાઈનાં સધળાં વહાણ ને સધળો સરંજામ આપે, પચાસ વર્ષમાં ૨ કરોડ રૂપિયા ભરે, અને રોમની મંજૂરીઆત વિના કાંઈ પણ લડાઈમાં ઉતરે નહિ, એ પ્રમાણે કબુલાત કરાવી સિપિયો રોમ આવ્યો ને આફ્રિકાની એ ઉપનામે વિખ્યાતિ પામ્યો.

સિપિયો મોટા કુળનો દેશાભિમાની, નીડર ને ઉદ્ધત થોડો હતો તે ન્યાયથી વર્તનારો પણ સ્વાર્થ ભળવે પાકો અને મમતી તથા ખારીલો પણ ધોતાળ તથા દયાળુ હતો. તેનો શત્રુ હેનિબાલ ધડાયલો, ઠરેલ, અનુભવી, રાજ્યકાજમાં બુદ્ધિશાળી, નિરાશમાં ઉધમી, ચતુર ને ડાહ્યો થોડો હતો પણ કાંઈ કાંઈ પ્રસંગે તે અભિમાન, અવિવેક ને નિર્દયપણું એ વિશેષ બહાર પાડતો.

* કાર્યેજ રોમ સાથે કોલકરાર થયા ત્યારપછી હેનિબાલ ત્યાંનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ ઠર્યો હતો ને તેણે રાજ્યનાં નાણાં પ્રકરણ સંબંધી એવી તો મોટી ગોઠવણ કરી કે દસ વર્ષમાં કાર્યેજ રોમનું દેણ પતાવવાને શક્તિ-માન થયું હતું. તે ધણાંક રાજ્યોને કાર્યેજ સાથે સંપ કરાવી રોમ ઉપર તૂટી પડવાનો વિચાર કરતો હતો, પણ તેવામાં રોમે કાર્યેજને કહેવડાવ્યું કે, હેનિબાલને અમારે ત્યાં મોકલી દો. એ કાર્યેજ છોડી નાસીને

ખીજ વારની કાર્યેજની લડાઈ પત્યા પછી રોમે ખીલ રાજ્યો પોતાની સત્તામાં આણવાનો લોભ કીધો. હવે દુનિયામાં ખીલ ત્રણ રાજ્ય મેસિડોનિયા, ગ્રીસ, ને સિરિયા એજ બળીઆં હતાં તે રોમે અનેક ખટપટ ને ધણીક લડાઈઓ કરીને છતી લીધાં— મેસિડોનિયા ૧૯૭માં; સિરિયા ૧૯૧માં, ને ગ્રીસ ૧૪૬માં. કાર્યેજ સાથે ત્રીજી વાર લડાઈ ચાલેલી (૧૪૬-૧૪૬) તેનું છેવટ આ થયું કે તે શહેરને આગ લગાડી લોક તેમાં બળી મુઆ. વળી સ્પેનમાં પણ લડાઈઓ ચાલેલી (૧૪૪-૧૩૩) તેમાં પણ રોમન જીત્યા. આલ્પ્સ પર્વતના ઇટાલિ બાણીના મોઢા લોક ન્યારે ત્યારે ઉત્તર ઇટાલિ ઉપર ચડી આવતા તેઓને છેલ્લે (૧૯૧માં) હરાવી વીખેરી નાખ્યાં હતા. (૧૬૩-માં) સિસિલિમાં ગુલામોએ બળવો ઉઠાવેલો તે લડાઈ ૧૩૪થી તે ૧૩૧ સુધી ચાલી હતી. આફ્રિકામાં ન્યૂ મિડિયાના (હાલનું અલ્જીર) રાજ બજરથા

સિરિયાનો રાજ જે રોમની સામા લડતો તેના આશયમાં જઈ રહ્યો (૧૬૩). હેનિબાલે તે રાજને કેટલીક સલાહ આપી પણ રાજએ તે ન માની ને તે હાર્યો (૧૬૦). રોમનોએ તેની પાસે જે કબુલાત કરાવી તેમાં એક હેનિબાલને આપી દેવાની હતી. હેનિબાલ સમજી ગયો ને નાસીને ખીયનિયાના રાજ્યાશ્રયમાં કેટલાંક વખ રહ્યો. રોમે ફેડો ન મૂક્યો ને તે રાજને પણ કહેવડાવ્યું; હેનિબાલે જોયું કે હવે નાસવું મુશ્કેલ છે ને શત્રુને હાથ પકડાઈ રિખાઈને મરવું તેના કરતાં મારે મારે હાથેજ મરવું એ વધારે સારું છે એમ વિચારી તેણે પોતાની વીંટીમાં રાખેલા ઝરનો ઉપયોગ કર્યો—૬૫ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૨માં એજ વર્ષમાં સિપિયો પણ મુઆ. સિપિયો રાજ્યધારાને માન નહોતો આપતો તેથી તેના ઉપર લાંચ ખાધાનો અપરાધ મૂકવામાં આવેલો, પણ જવાબ આપવાને દહાડે તે પોતાના લોહાંક સાથીઓને ભેગા કરી બોલ્યો કે, પહોર આજજ આપણે હેનિબાલને જીત્યો હતો. ચાલો રોમને દહેરે જઈ દેખનો પાડ માનીએ ને પ્રાર્થના કરીએ કે સિપિયો જેવા સરદાર રોમમાં બહુ થાય. એ ઉપરથી લોકને તે જીતવું સમજાયું, ને તેઓએ આજ્ઞા કીધી ને સિપિયો ઉપર આવડું કામ માંડી વાળ્યું. પછી તે રોમ છોડી પોતાની એક જમીન હતી ત્યાં જઈ રહ્યો હતો ને મસ્તી વેળા કહી ગયો હતો કે, રોમ નગરું બેઠકર છે માટે ‘મારી રાખ કાંઈ ત્યાં લઈ જશો નહિ.’ એ ન્યારે રોમની તરફથી ઓટીઓકસની દરબારમાં વકીલ દાખલ હતો ત્યારે એણે હેનિબાલને એક દિવસ પૂછ્યું હતું કે દુનિયામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ લશ્કરી સરદાર કોણ ? હેનિબાલે જવાબ કીધો હતો કે, હું, તમે, સિકંદર ને પિહસ. તેમાં અનુક્રમ કેમ છે ? એમ પૂછેલું ત્યારે જવાબમાં કહ્યું હતું કે સિકંદર, પિહસ, હું ને તમે. સિપિયે પૂછ્યું કે ઝામાની લડાઈમાં તમારી ફતેહ થઈ હોત તો ? હેનિબાલે જવાબ કીધો હતો કે સૌથી શ્રેષ્ઠ હું થાવ.

સાથે લડાઈ ચાલી તે ૧૧૧માં પૂરી થઈ—ને રામને રામમાં ફેદ રાખી બૂખે મારી નાખ્યા હતા. કેમચિયન ને ટચુલન લોક મોઢા તથા ઇંદાલિ બંને ઉપર ચડાઈઓ કરતા (૧૦૫થી) તેનું ઉવટ અને ઇંદાલિમાં ગુલામોએ (૧૦૩થી) લડાઈઓ મચાવેલી તેનું ઉવટ ૧૦૧માં થયું—એ કાળે રામને કોઈ રાજ્ય કે કોઈ જોશવર મંડળ છોડવું બાકી રહ્યું નહિ—રામનું રાજ્ય પૃથ્વીમાં ચક્રવર્તી થોભ્યું.

પણ રાજ્યની અંતર્સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી— સિસિલિ ને ગ્રીસના સંબંધે કરીને રામનો ત્યાંના લોકના વિદ્વાજ્ઞાનના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા ને નવા ગ્રંથો લખતા થયા હતા. તેઓએ પોતાની ભાષા શુદ્ધ સુધક હેલિન એ નામે જગતમાં જાળખાવી હતી. ૪૦ સ. ૫૦ ૨૮૬થી તે ૧૩૩ સુધી રામનોમાં પરસ્પર ક્લેશ નહોતો તોપણ તેનાં બીજા રાખાયાં હતાં. કાર્યેજ પછા પછી ત્યાંની છૂટથી લોક નાણાંવાળા થઈ મોજાયા થયા હતા. સિપિયો આફ્રિકેનસે ને થોડાક બીજા શ્રીમંતોએ ગ્રીક લોકનો પહેરવેશ ને તેઓની રીતભાત પોતાનામાં દાખલ કરવા માંડી. કેટલે ને કેટલાક બીજા સામા થયા કે નવી રીત રાજ્યમાં નજ દાખલ કરવી. ૧૯૫માં રામન શ્રીમંતાણીઓએ કેટલે બહુ સામો હતો તોપણ એપિચન લો ૨૬ કમંબો—એ ધારો આવો હતો કે થોડા એક ઠેરવેલા તહેવાર સિવાય કોઈ હઠાડો શ્રીઓએ અડધો ઔસ સોનાથી વધારે અગે સજવું નહિ, એક વસ્ત્રમાં ધણા રંગ દોય તેવું પહેરવું નહિ ને કોઈ બીજાં શહેર-ગામમાં જવું નહિ. દરેક વર્ષ પછી એકસ હેબના દારૂડીઆ લક્તોની ધણી મંડળીઓ વધા ને તેથી વ્યભિચાર ને ખૂન વધ્યાં. રાજ્યસભામાં મોટા સળો આ પેઠા કે કેટલેએ (ભ્યારે સેન્સર હતો ત્યારે) ધણા સભાસદોને કાઢી મૂક્યા, મિતાહાર સંબંધી ધણાક ધારા કીધા. લોકની ખાડીઓ ઉપર ને પહેરવાનાં વસ્ત્ર ઉપર કર નાખ્યા, સૌને અર્થે બાંધેલી ટાંકીઓમાંથી લોકે નળ પોતાનાં ધરોમાં કીધા હતા તે બંધ કીધા અને જે મકાનો સરિઆમને આડાં આવતાં તે તોડાવ્યાં—તેણે રાજ્યની વસુલાત ધણીએક વધારી હતી ખરી.

જેમ રામમાં મોઝમઝા વધી તેમ મુલકમાં કારભારીઓએ લોકને દમવા માંડ્યું—દહેરાં ને મકાનો લૂટવા માંડ્યાં—હજારોને ગુલામ દાખલ વેચવા માંડ્યા. શ્રીમંત લોકમાં વિરોધ વિરોધ માન મેળવવાને સરસાઈવાળો લોચ ઉત્પન્ન થયો ને તેઓ સરકારી કામદારોની જગ્યા મેળવવાને અતિ ખંતીલા થયા. આટલી ઉમર વિના

કોઈ સરકારી કામમાં દાખલ થઈ શકે નહિ એવો કાયદો થયો હતો; લાંચને માટે ને કામદાર પસંદ કરવામાં જે ખટપટ થતી તેને માટે કાયદોઓ થયા હતા. પણ તે અમલમાં આવતા નહોતા. લાંચ, ઉચાપત, હરામખોરી એની વપાસ રાખવાને ચાર નવા ટ્રાઈબ્યુનલ નીમવામાં આવ્યા હતા, પણ ઈન્સાફ કરનાર કામદારો તેજ પોતાના ચુકાદા વેચતા હતા.

લોક વર્ગમાંના ધણાક મોટી પદવી ધરાવનારા થએલા તેઓ પણ શ્રીમંત કુળના ગણાવા લાગ્યા હતા. અનેક લડાઈઓને લીધે પ્રદેશ પ્રદેશના લોક રામન સાથે બળી મચા હતા. એ કારણથી રાજસભા આગળની પેઠે પ્રજાનો ડર રાખતી નહિ ને તેને માન પણ આપતી નહિ. લોકની સત્તા રાજ્યકારભારમાં ન વધવા દેવાને રાજસભા ખંતીલી થઈ હતી ને અમલદારી પણ પોતાનામાંનાજ કરે તેવી બુક્તિ ચલાવતી હતી. એ ખટપટમાં વળી ૧૪૪-૧૪૩માં પાક એછો થવાથી ને ત્રીસ વર્ષમાં રામમાંથી કોઈ લોક બહાર જઈ વસેલા નહિ તેથી લોકને શ્રીમંતની ગુલામી કરી પેટ ભરવાનો વખત આવ્યો ને એ દુઃખમાં કેટલાક લોકે બળવા ઉઠાવ્યા. એકસ, ટાઈબેરિઅસ ને કેઅસ એઓના દીલમાં દીન લોકનું દુઃખ વશ્યું ને તેઓએ ધણી મહેનતે થોડાક ધારા સુધરાવી રાજસભાનું જોર તોડ્યું (૧૩૩-૧૨૧). તેઓનાં મરણ પછી સુધારેલા ધારા રાજસભાએ ફેરવી નાખ્યા. એ સધળાં કારણોથી રાજસભાને ને લોકને સામસામી મચી અને કેન્સલ જે તેઓની બાંજબડથી દૂર રહેતા તે હવે પોતેજ પરસ્પર લડતા થયા ને તેઓની લડાઈઓએ રામને ને રામના રાજ્યને ખલળાવી નાખ્યું.

મેરાયસ કોન્સલ ન થાય તેવી તજવીજ કરવામાં રાજસભાએ કઈ બાકી રાખી નહોતી. પણ તેમ છતાં તે છઠીવાર લોકની તરફથી કોન્સલ થયો (૧૦૦માં). તેના મળતીઆ અમલદારોએ મહોન્મત થઈ રાજસભા પક્ષનો ને લોકને પ્રિયકર એવો જે મેટેલસ તેને દેશનિકાલ કરાવ્યો, ઇંદાલિના ઉત્તરના મોઢા પ્રદેશની જમીન મેરાયસના હસ્તકરને વહેંચી આપી, ને કેટલાક બીજા ધારાને માટે દરખાસ્ત કીધી; વળી તેઓએ કેટલાંક ઉધારેછોક ખૂન કીધાં; એ ઉપરથી લોકે સામા થઈ તે અમલદારોને મારી નાખ્યા; નવા ધારા ૨૬ કર્યા; મેટેલસ પાછો આવ્યો ને મેરાયસ એસિઆમાં જઈ રહ્યો (૯૬માં).

મેરાયસ મોટા હસ્તકરી સરદાર હતો ને લોકના દુર્ગુણ તેનામાં પણ હતા તેથી તે ક વાર કોન્સલ થયો,

પણ પોતે બંને-કારભાર કરવે નિર્ણય તેથી તેણે રાજ્યની સામા અપરાધ કરનારાઓનું ધાવરી વાળવાનું કીધું ને તેથી તેના ઉપરથી લોકની પ્રીતિ ધરી. ઈસસ ટ્રાઈબ્યૂન જે શ્રીમંતપક્ષનો હતો તેણે બંને વર્ગમાં સમાધાની આણવાને પ્રયત્ન કીધા, પણ પછવાડેથી તે પણ લોકનો અણમાનીતો થયો. ઈસસે રાજ્યની સામા બળવો ઉઠાવવાની તજવીજ કીધી, પણ તેવામાં તેને કાઈએ મારી નાખ્યો (૬૧)

જે પ્રમાણે રામમાં ચાલતું હતું તેવામાં ઇટાલિના ધણાક લોકે બળવો ઉઠાવ્યો (૬૦માં). તેઓની તકરાર આ હતી કે તેઓએ રામની પ્રજાસત્તાની વફાદારીની ચાકરી કરી છે, રામનાં લશ્કરમાં જે લાજ જેટલું લશ્કર પૂરું પાડ્યું છે અને રાજ્યો છતીને રામને આપેલાં છે ને હજી રામનો તેઓને પોતાનાથી જુદા ગણે છે. તેઓએ ઉપરાષ્ટ્રપરી પરગણાં લેવા માંગ્યાં. કોન્સલો એક પાસથી તેઓની સામા લશ્કર લઈ ગયા ને બીજી પાસથી રાજસભાએ કાયદો કરી જે પરગણાં બળવામાં સામિલ થયાં નહોતાં તથા થઈને પાછાં અટક્યાં હતાં તેઓને રામનું સ્વતંત્રપણું આપ્યું ને નવેસરથી લોક રાજ્યમાં મોંઘાયા. એથી કંઈ બળવાખોર પાછા હઠ્યા નહિ ને ભારે લડાઈ ચાલી (૮૬). બંને તરફનાં મળીને ત્રણ લાખ માણસ લડતાં મુઆં ને બન્ને તરફેણ લડતાં નબળી પડી ત્યારે લડાઈનો અંત આવ્યો ને પરિણામ આ થયું કે સધળા ઇટાલિયનોને રામ નગરજનના જેટલાજ હક્ક મળતા થયા (૮૮માં).

એજ સમા ઉપર સમાચાર આવ્યા કે પોંટસના રાજ મિશિડેટિસે ૮૦ હજાર રામનોને કાપી નાખ્યા છે ને એસિઆમાંના રામના રાજ્યને છતી લીધું છે. ને હવે રામને માટે તૈયારી કરે છે. તેની સામા લડવા જવાને શ્રીમંતપક્ષના સહીને સેનાપતિ ઠેરવવામાં આવ્યો, પણ મેરાયસે તે ઠરાવ રદ કરાવી પોતાને માટે કરાવ્યો. સહા નોલા રહેરને ઘેરો ધાલતો હતો ત્યાંથી હતાવળો લશ્કર સાથે રામ આવી પહોંચ્યો ને મેરાયસને નાસીને આક્રિષ્ટ જઈ રહેલું પડ્યું. સહા મિશિડેટિસ સામા થોડી વાર લડયો ને ફતેહ પામ્યો. (૮૪માં) સલાહ થઈ ત્યારે તેની રૂએ ગ્રીસ, મેસિડોન, આયોનિઆ ને બીજા પ્રાંત રામને પાછા મળ્યા ને ફેરલાંક વહાણ પણ મળ્યાં.

* એણે એસિઆથી પાછા આવી ઇટાલિમાં રામના એક-લશ્કરની સરકારી કરી હતી.

રામમાં સિસા નામના કોન્સલે સહાની ગેરહાજરીમાં મેરાયસના પક્ષના લોકને સબળ કરી મેરાયસને આક્રિષ્ટથી પાછો તેડાવ્યો ને એણે આવતાં વારને વેર લેવા માંડ્યું. મુખ્ય મુખ્ય રાજસભાસદોને ગુલામો પાસે ઠાર કરાવ્યા—એક ઉચી પદવીનો ધર્માચાર્ય મરાયો અને એક લાખણ કરનારનું ડોકું ખાણા વખત મેરાયસને દેખડાવવામાં આવ્યું. પાંચ દહાડા ને પાંચ રાત નગરમાં ફેલકું પડ્યું. સિસા ને સર્ટોસ્થિસ એ જે જણે રાજ્યમાં સ્વસ્થતા આણવાને ફેરલાંક ખૂનીઓને તેઓની બાંવણીમાં મુતેલા ઠાર કર્યા. તેવામાં સહાના જયના વર્તમાન મેરાયસને કાને પડ્યા ને એ ગભરાયો. એણે અતિથે દારૂ પીવા માંડ્યો ને એથી તે ૭૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો (૮૬માં)—એ વેળા તે સાતમી વારનો કોન્સલ હતો.

સહા રામ આવ્યો ને શ્રીમંતોએ તથા લશ્કરના મોટા ભાગે તેનો પક્ષ ધર્યો; પણ તે દરવાજા આગળ હતો તે વખતે મેરાયસના પક્ષકારોએ રાજસભાસદોને કાપી નાખ્યા હતા. સહાએ પોતાને ડિક્ટેટર કહેવડાવ્યો ને મેટો સંહાર કર્યો. કોન્સલના સંબંધમાંના ૩૩, પ્રીટર ૭૦, સેનીલ ૬૦, રાજસભાસદ ૨૦૦ અને દોઢ લાખ રામના રહેવાસી એટલાના પ્રાણ ગયા ને હજારો માણસ બૂખે મરતાં ને લીખ માગતાં થયાં. તેણે રાજસભાના હાથમાં સધળી સત્તા રાખી લોકના ધણાક હક્ક છીનવી લીધા અને ઇટાલિનાં રહેરોને રામનું સ્વતંત્રપણું આપવામાં આવ્યું હતું તે રદ કીધું. તેણે ચાર નવા ટ્રાઈબ્યૂન કીધા, પ્રીટરને વધારી આઠ કીધા, પ્રાંતોના અમલદારો જે પોતાની પ્રજાને નીચાવતા તેને માટે સખ્ત બંદોબસ્ત કીધા અને ન્યાયાધિશનું કામ કરવાને લાયક થવાના ઉમેદવારના ગુણ ને તેનું વય એ નક્કી કીધાં—ડિક્ટેટર થવાને જે વર્ષ થયા પછી તેણે પોતાના બોધાનું રાજનામું આપ્યું ને પછી થોડે દહાડે તે મરણ પામ્યો (૭૮માં).

પછી એક પાસ લેપિડસ ને ક્લડસ એઓ લોક-પક્ષના થઈ આગળ મળ્યા, પણ પેર્ટોસ્થિસ એણે તેઓનું ફાવવા કીધું નહિ. એણે ઇટાલિનું, આક્રિશનું, સ્પેનનું મળીને દસ હજાર લશ્કર સાથે એક લાખ વીસ હજાર લશ્કરના ચાર રામન સરદાર સામા લડાઈ કીધી ને મેટેલ્સ તથા પોર્મી એઓને હરાવ્યા, પણ તેટલામાં તેના હાથ નીચેના અમલદારે તેને મારી નાખ્યો (૭૨માં). જેવામાં સ્પેનમાં સર્ટોસ્થિસ સામા ને એસિઆમાં મિશિડેટિસ સામા લડવામાં રામ મર્યું હતું તેવામાં ગ્રેસના ફેરલાંક તાલીમ-

ખાલેએ સ્વાર્થેકસને મુખી કરી ત્યાંના અમલદારોને હાંકી કાઢ્યા હતા. તેઓએ નાસતા ફરતા ગુલામો, ભસ્વાડો ને બીજા મળીને ૭૦ હજાર લશ્કર એકઠું કર્યું હતું ને રોમના લશ્કરને હરાવ્યું હતું. પછી કેસસે લડાઈ કરી તેઓને ભગાડ્યા હતા (૭૧માં).

૪૦ સ. ૫૦ ૭૦માં પોમ્પી અને કેસસ એ બે સાથે કોન્સલ થયા. પોમ્પીને લશ્કરનું જોર વિશેષ હતું ને તેણે ધણી ફતેહ મેળવી હતી; તે કીર્તિનો વિશેષ લોભી થયો હતો. તેમ કેસસ, પણ લોકમાં માન મેળવવાને તરસતો હતો. તેને જે પોતાની પાસે એકઠી થએલી દોલતનું ધણું જોર હતું ને તે રાજસભામાં સારો વક્તા હતો; વળી તેણે પોતાના મળતાવડાપણાથી ને ધોતાળપણાથી રાજ્યકારભારમાં મોટી સત્તા મેળવી હતી. તેઓ એકએકથી ચઢિઆતા થવાને પ્રયત્ન કરતા ને અરિયામાં એકમેકની સામા થતા. બંને જણને માટે ઠરાવ થએલો કે તેઓએ પોતપોતાના લશ્કરથી અલગ થવું. પોમ્પી ઇચ્છતો કે પ્રથમ કેસસ લશ્કરને રજા આપે ને એ ઇચ્છતો કે પોમ્પી પહેલો આવે. પણ પછી કેસસે પહેલ કીધી હતી. જેમ કેસસે હજારો જણને જમાડી, ગરીબગરબાને અનાજ વહેંચી લોકની પ્રીતિ મેળવી તેમ પોમ્પીએ લોકની વિરુદ્ધમાં સલાએ જે કાયદા કીધા હતા તે રદ કર્યા; એકસના વખતમાં ન્યાય ચુકવવાની સત્તા નાઈટ્સ લોકને આપવામાં આવેલી પણ પછવાડેથી તેઓની પાસેથી લેઈ લેવામાં આવેલી તે પાછી તેઓને આપી, અને દ્રાહ્મયૂનના ગએલા હજુ પાછા જરી કીધા. એ ફેરફાર જલદીથી થયો તેના કારણમાં મોટું આ હતું કે વેરીસ નામના એક અમલદારે સિસિલિમાં લોકના ઉપર ધણેજ જુલમ ગુજાર્યો હતો તેની રોમમાં તપાસ ચાલતી હતી ને તેમાં સૌ સરદાર લોક તેના પક્ષના હતા ને સિસિલિના લોકે વકીલ સિસરોને પોતાની તરફથી મુકદ્દમો ચલાવવાનું સોંપ્યું હતું. એ તપાસ એરામાં ચાલતી હતી તેવામાં વેરીસ નિરાશ થઈ રોમ છોડી બીજે દેશ જતો રહ્યો. તેની ગેરહાજરીમાં તેના ઉપર ગુના સાબીત થયા હતા.

નાઇટ લોકને સત્તા મળી તેના બદલામાં તેઓએ મિલિશિઆના ચાંચીઆઓના ઉપર ચઢાઈ કરનાર લશ્કરી વહાણોની સરદારી પોમ્પીને આપી. પોમ્પીએ તેઓને હરાવ્યા ને દરીઆમાં તેઓનું એકે વહાણ

ક્રમટ્રિશિઅન ને પ્લેબિઅન અથવા જુના કુળના શ્રીમંત સરદાર અને લોક એ બે વર્ગની વચ્ચેમાં એક નવો વર્ગ જે નવી દોલતવાળા લોકનો કરવામાં આવ્યો હતો તે નાઈટનો બંધવાતો.

ફરવું ન રાખ્યું. પછી તે ૨૦ હજાર ફીઓને હજાર થયેલાં શહેરોમાં વસાવી ચાલીસ હજારે પાછા રોમ આવ્યો હતો. વળી પેન્ટસના મિથ્રિડેટીસે એશિઆ-માઇનરમાંના કેપ્રેડાશિયાના પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કરેલી તેની સામા થવાને રોમે બે સરદારોને મોકલ્યા હતા પણ તેમાંનો એક હાર્યો હતો ને રોમના લશ્કરી વહાણોનો નાશ થયો હતો. પછી પોમ્પીએ જઈને એક રાતે છાપો મારી દુશ્મનના લશ્કરને કાપી નાખ્યું હતું ને મિથ્રિડેટીસ આઠસે ઘોડા સાથે નાસી ગયો હતો. એ રાત રોમના મુલકમાં લડાઈ લઈ જવાની ગોઠવણ કરતો હતો પણ તેવામાં તે પોતાનાજ દીકરાની ખેવફાઈ જોઈ ઝર ખાઈ મુઓ હતો (૬૩માં).

કેટિલાઈન નામનો એક કુલીન શ્રીમંત છેક નિર્ધન ને વ્યસનલંપટ થઈ ગએલો તેણે રાજ્યને ઉધું વાળવાની ગોઠવણ કીધી. પ્રથમ તો તે કોન્સલના ઓફીસને માટે ઉમેદવાર થયો, પણ તેમાં તેનું ન વળ્યું; બે વર્ષ પછી તેણે ધણાકને પોતાની તરફના કીધેલા પણ સિસરો સામે થયેથી તે કોન્સલ થયો નહિ. તેની તરફના કેટલાકે એડુરિયામાં લશ્કર એકઠું કીધું ને કેટલાએકે રોમમાં દુશ્મનોની કતલ કરી નાખવાની ને રોમને બાળી મૂકવાની તજવીજ કરી રાખી. એ તરફની સધળી હકીકત સિસરોના જણવામાં આવેથી તેણે કેટિલાઈન ઉપર રાજ્યઅપરાધ મૂક્યો. ધણાક શ્રીમંતોએ તેને ઉગારવાનું કર્યું, પણ સિસરોએ પણ મજબુત પુરાવાથી ને ધારાની કલમે લાગુ પાડીને તેને અપરાધી ઠેરવ્યો. કેટિલાઈન નાઠો ને જે લશ્કર તેના સાથીઓએ ઉભું કરેલું તેનો સરદાર થઈ લડવા આવ્યો પણ તેને એડોનિયસ કોન્સલે હરાવ્યો ને તે લડાઈમાં પડ્યો (૬૩માં). તેની અગાઉ તેના સાથીમાંના કેટલાકને પકડી કેદ કરવામાં આવ્યા હતા, ને કેટલાકને મારી નાખવામાં આવ્યા હતાજ. સિસરોને સ્વદેશનો પિતા એ ઉપનામ જોડાઈ મોટું માન મળ્યું.*

*સિસરો ૬૩ના જન્યુઆરિની પહેલીએ કોન્સલ થયેલો ત્યારથી તે શ્રીમંતવર્ગના, લોક સાથે વિશેષ સંબંધ રાખતો પણ આમ કરીને તેણે પોતાનો ઓછો છાડ્યો કે કેટલાક લોક તેના સામા થયા ને કેટિલાઈનના કામમાં જસ મેળવી વડાઈ ખોર થયો હતો તેથી પોમ્પી ને કેસસના મનમાંથી પણ તે ઉતર્યો હતો. એક નવો ધારો પસાર થયો કે ન્યાય કીધા વિના જેણે કોઈ પણ નમરજનને મરણની શિક્ષા કરી હોય તેને રાજ્ય બહાર કઢવો-ને સિસરોએ તેવું કરેલું તે ઉપરથી તેના દુશ્મન ક્લોડિઅસે સિસરોને રાજ્ય બહાર કાઢવાની હુખાસ્ત કીધી

પોમ્પી એશિઆમાં ફતેહ મેળવી પાછા રોમ આવ્યો (૬૦માં); પણ રાજસભાએ તેની ફતેહને મંજૂરીયત આપી નહિ તે ઉપરથી તે સીઝરને મળ્યો. પછી તે બે સત્તાલોભીઓએ ધનલોભી કેસસને પોતાની સાથે બેળ્યો—પોમ્પી તથા કેસસને અણુખનાવ હતો, પણ સીઝરે પાછી મૈત્રી કરાવી હતી. તે ત્રણે જણે રોમના મોટા રાજ્યની સત્તા પોતાને હાથે રાખવાને પરસ્પર સંપ બાંધ્યો (૬૦માં). એ ઐક્ય પ્રગટ નહોતું, પણ તેઓની વર્તણુક ઉપરથી તે પ્રગટ થઈ ત્રિમૂર્તિ-રાજ્ય કહેવાયું.

(૫૬માં) સીઝર કોન્સલ થયો ને તેણે લોકની પ્રીતિ મેળવી. (૫૮માં) કોન્સલપણાનું વર્ષ થયા પછી ગોલ્ડ તથા ઇલેક્ટ્રિકમ એ બે પ્રદેશની તેન પાંચ વર્ષ લગીની અમલદારી મળી. (૫૫માં) પોમ્પી તથા કેસસ બીજી વાર સાથે કોન્સલ ઠર્યાં. પોમ્પી સ્પેનનો ને કેસસ એશિઆનો અમલદાર થયો. પોમ્પી પોતાની વતીના અમલદારને સ્પેન મોકલી પોતે રોમની આબુખાબુનાં શહેરોમાં રહેતો. કેસસ એશિઆમાં ગએલો તે પાર્થિઅન લોક સાથે લડતાં હાર્યા પછી તેઓના સરદારની મુલાકાત લેતાં માર્યો ગયો હતો (૫૩માં).

પોમ્પી ને કેસસ કોન્સલ હતા તેવામાં સીઝરે બીજાં પાંચ વર્ષ ગોલ્ડમાં રહેવાનો ઠરાવ કરાવ્યો હતો. સીઝર ગોલ્ડમાં ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવે છે તે કોઈ દહાડો રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લેશે એ વિચારથી પોમ્પી અદેખો થયો હતો. તેની સ્ત્રી—સીઝરની દીકરી (૫૪માં) મરણ પામ્યા પછી તેણે સીઝરની સામા થવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જેવામાં રોમમાં છ

ને સિસરો ગ્રીસ જઈ રહ્યા (૫૮માં). તેના મિત્રોએ તેને પાછો બોલાવવાની તજવીજ કરેલી ને તે (૫૫માં) પાછા રોમ આવ્યો, પણ તે રાજ્યખટલામાં પડ્યો નહિ તોપણ તેને (૫૨માં) સિલિશિએ જઈ ગવર્નરનું કામ કર્યું પડ્યું જેવામાં પોમ્પી તથા સીઝર એ બેની લડાઈ શરૂ થઈ હતી તેવામાં તે પાછો રોમ આવ્યો. તેણે પોમ્પીનો પક્ષ કીધો હતો તોપણ પછવાડેથી સીઝરે તેને ક્ષમા કરી પ્રીતિપાત્ર ગણ્યો હતો. સીઝરનું ખૂન થયા પછી તેણે લોકપક્ષમાં રહી એટલિની વિરુદ્ધ લાપણ કર્યાં. એટલિની ફતેહ થઈ ત્યારે મરણહંદની ટીપમાં તેનું નામ આવ્યું ને તે મારાઓની સામા પોતાનું માથું ધરી કપાઈ પડ્યો (૪૩માં). સિસરોના ગ્રંથોમાં અલંકારશાસ્ત્રના ૭ ને રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, સંસારનીતિશાસ્ત્ર, માનસિકશાસ્ત્ર ને ઈશ્વરજ્ઞાન એ વિષયના ચાર છે. વળી મિત્ર તથા સગાંને કાવળો લખેલા તે ૮૦૦ ને ૫૬ જાહેર લાપણો પણ છે.

મહીના અંધાધુધી ચાલી રહી હતી તેવામાં સામસામી ટોળીઓના કલહમાં વધારો કીધો. અમલદારીને માટે મત મેળવવાના કામમાં લાંચ રૂવત છયોડ અપાતી લેવાતી ને રાજસભા તથા લોકને નામે ખોટા ઠરાવો બહાર કરવામાં આવતા. પ્રીટર થવાનો ઉમેદવાર ક્લોડિયસ તથા કેન્સલ થવાનો ઉમેદવાર માર્કસ એ બે જણ એક બીજાના કદા વેરી થઈ પડ્યા હતા ને તેઓએ પોતપોતાના અગરક્ષણને માટે માણસો રાખ્યાં હતાં. એક દહાડો બંને તરફના માણસોને મારામારી થઈ તેમાં લોકનો માનીતો ક્લોડિયસ માર્યો ગયો (૫૨).

એ અંધાધુધીનો અંત આણવાને રાજસભાએ પોમ્પીને કોન્સલ ઠેરવ્યો. એણે સીઝરના લાભની વિરુદ્ધમાં કેટલાએક કાયદાને રાજસભાની મંજૂરીઅત અપાવી—પોમ્પી લોકપક્ષનો રહી સર્વોપરી સ્વતંત્ર મુખી થવાને ઇચ્છતો હતો. તે શ્રીમંતનું વળું રાખતો થયો.

સીઝરે કેટલાક અમલદારોને લાંચ આપી આપીને પોતાના લાભમાં બોલતારા કરી રાખ્યા હતા એમાંના એક ક્યુરિયો, એણે (૫૦માં) રાજસભામાં દરખાસ્ત કીધી કે પોમ્પી ને સીઝર બંને જણે પોતપોતાના લશ્કરને રજા આપવી—કેમકે પોમ્પીનાં લશ્કરના ધાકને લીધે લોકથી રાજકાજના વિચાર સ્વતંત્ર ઇચ્છા પ્રમાણે થઈ શકતા નથી. એ વાત ઉપર રાજસભાએ કાંન દીધાજ નહિ, પણ સીઝરને લશ્કર કાયમ રાખવાનું બહાનું મળ્યું. ૬૦ સં ૫૦ ૪૯ના વર્ષને માટે જ કોન્સલ ઠર્યાં તે પોમ્પીના પક્ષના હતા. ક્યુરિયોએ સીઝરના કાગળો રાજસભામાં રજુ કર્યા—તેમાં હવું કે પોમ્પીનું લશ્કર રોમની પાડોશમાંથી આવે જય તો હું એક સાધારણ માણસ દાખલ રોમમાં આવી કોન્સલપણાનું માટે ઉમેદવાર થાઉં. બારે લાંબગડ ચાલ્યા પછી ઠર્યું કે સીઝરને રાજ્યરક્ષણ બહાર ગણવો ને કોન્સલોએ વિશેષ સત્તા વાપરવી. બીજે દહાડે રાતે સીઝરના પક્ષના આંટની ને એક બીજે (ટ્રીબ્યૂન) એ બે જણ તે ઠરાવ વિરુદ્ધ પોતાના મત લખી રોમમાંથી નાસી ગયા. તેઓ સીઝરને મળ્યા ને એ પોતાનું મોટું લશ્કર જેને સરહદ ઉપરજ રાખ્યું હવું તે લઈને ધસ્યો આવ્યો—રાજ્યસભાસદ રોમ મૂકી ગ્રીસ જતા રહ્યા ને સીઝરે ૬૦ દહાડામાં આખું ઇટાલિ તાબે કીધું તેણે રોમમાં જઈ રાજબંડારનો કબજો કીધો ને પછી એટલિ તથા લેપિનિસ એ બેને પોતાના લેફ્ટનન્ટ દાખલ ત્યાં રાખી પોતે સ્પેન ઉપર ચડાઈ કરી. તે

પણ તાજે દીધું ને તરતજ ત્યાંથી ગ્રીસ જઈ ફ્રાન્સિ-
આની લડાઈમાં પોમ્પીને પૂરો હરાવ્યો (૪૮).
પોમ્પી ઇજિપ્ત નાઠો તો સીઝર પણ ત્યાં દોડ્યો.
ઇજિપ્તના રાજ્યની સાંજગડ પતાવી ત્યાંની ક્લીઓપેટ્રા
રાણી સાથે પ્રેમસંબંધ કરી તેનું રાજ્ય તેને આપી
સીઝર આફ્રિકે ગયો ને ત્યાંનું રોમન રાજ્ય પોતાના
તાબામાં આણી-સધળા રાત્રીઓને પરાભવ પમાડી તેણે
રોમમાં આવી વિજય ઓગળવ કીધા-તે રોમના ચક્ર-
વર્તી રાજ્યનો સદાનો ડિક્ટેટર થયો ને સ્વદેશનો
પિતા કહેવાયો *

સીઝરે ખવડાવી પીવડાવી, તમાસા દેખડાવી રોમના
લોકની ને જમીનની બક્ષીસથી લશ્કરની પ્રીતિ મેળવી
અને વિદ્વાકળાને ઉત્તેજન આપી અને સ્વસ્થતા રહે
તેવા કેટલાક ધારા કરી રાજ્યના લોકને પ્રસન્ન કર્યા.
તોપણ રોમમાં એક જણનું રાજ્ય ન જોઈએ, પ્રજા-
સત્તાકંજ જોઈએ એ વિચારના કેટલાક જણ અને
કેટલાક અદેખા તથા કેટલાક દુઃખથી વેરીલા થએલા
તે સાઠેક જણે મસલત કરી તેને મારી નાખવાની
ગોઠવણ કીધી—કેરિસયસ ને ષૂટસ મુખ્ય હતા.
૯૦ સં ૫૦ ૪૪માં તા. ૧૫મી માર્ચે ભરી દરબારમાં
એક જણ પોતાના દેશનિકાલ થએલા બાઈને પાછો
ગોઠાવવાની અરજી આપવાને બહાને સીઝરની પાસે ગયો
ને તે સંબંધી ચર્ચા ચાલે છે તેવામાં એક બીજાએ જઈ
તેનો ઝલ્લો ખેંચ્યો ને ત્રીજાએ જઈ તેને જખમ કર્યું
ને પછી બીજાએ પણ જખમ કર્યા ને સીઝર પડ્યો.

એટલે પાંચ છ કરોડનો ભંડાર પોતાના તાબામાં
લીધો ને તે દ્રવ્યવડે મોટા વગવાળાઓને વશ કીધા.
સિસરોએ તેની વિરુદ્ધ ઘણાં ભાષણો કર્યા, પણ તે
મિથ્યા ગયાં. રાજસભાએ ઓક્ટેવિયસને સર્વોપરિ
સત્તાધારી દાખલ હોય કીધો. લડાઈ ચાલતી તેવામાં
એટલે કઈ સમજ્યો ને એણે ઓક્ટેવિયસને
સિસરોના પક્ષમાંથી ખસેડી લીધો ને લેપિડસને સાથે
રાખી ત્રિમૂર્તિરાજ્ય કર્યું (૪૩માં). કેરિસયસ
ને ષૂટસ ગ્રીસ જઈ ભેરાવર લશ્કરની સરદારી કરી
સામા થયા, પણ ફિલિપ્પીની લડાઈમાં તે બે
પડ્યા (૪૨માં).

પછી રાજ્યની અમલદારી કરવા વિષે નવી ગોઠવણ
થઈ કે પૂર્વ પ્રદેશમાં એટલે, ઈટાલિ તથા પશ્ચિમ
પ્રદેશમાં ઓક્ટેવિયસ અને આફ્રિકામાં લેપિડસ અમલ-
દારી કરે. એટલે લોકની પાસથી નાણું કઠાવવાને

*સીઝરનું ચરિત્ર જોવું.

પશ્ચિમ એશિયામાં ગયો હતો ત્યાં તે ઇજિપ્તની રાણી
ક્લીઓપેટ્રાને મળ્યો, તેનો આશક થયો ને પછી
પોતાના રાજ્યકાળની દરકાર ન રાખતાં તેની સાથે
ઇજિપ્તમાંજ રહ્યો.

ઓક્ટેવિયસ ગ્રીસથી પાછા આવતાં માંદો પડેલો
ને જૂમ પડેલી કે તે મુઝો તે ઉપરથી લશ્કર બળવો
કરવાની તૈયારી કરવું હતું, પણ તેટલે તે સારો થયો ને
તેણે પોતાના દુસ્મનોની જમીન તેઓની પાસેથી છીનવી
લઈ લશ્કરને સંતોખ્યું. કેટલાક સંતોખાયા તેમ કેટલાક
ભૂખે મરતા થયા ને એઓ બળવો ઉઠાવવાને કોઈ
આગળ પડનારાને ખાળતા હતા તેવામાં એટલેની
ત્રી ને એટલેનો બાઈ (કોન્સલ હતો) એ બે જણે
વિચાર્યું કે ઓક્ટેવિયસ એટલેની ગેરહાજરીમાં રાજ્યમાં
સર્વોપરિ થઈ બેસશે ને તેઓએ લશ્કર એકઠું કરી
લડાઈ કરી, પણ ઓક્ટેવિયસના એક સરદારે તેઓને
હરાવી પેરશિયામાં ધાલી રાખ્યાં.

જેવામાં તેની ત્રી, તેનો બાઈ ને તેના મિત્ર ઇટાલિ-
માંથી જતાં રહેવાના ગજરાટમાં હતાં તેવામાં એટલેને
પોતાના ભાગના રાજ્યમાં પાચિઅન સામા લડતાં
હાર ખાધી હતી. તેની ત્રી વગેરે સંબંધીજન
એટલેને ગ્રીસમાં મળ્યાં. પછી એટલેને સિસિલિના
પોમ્પીયસ સાથે મળી ઓક્ટેવિયસ ગોલમાં હતો તે
લાગ જોઈને એક નગર ઉપર છાપો માર્યો, પણ પછી
સામસામાં લશ્કરોએ પોતપોતાના સરદારને સમજાવ્યા
ને સલાહ થઈ. એટલે ને ઓક્ટેવિયસ મિત્રરૂપે
રોમમાં આગ્યા ને એટલે ઓક્ટેવિયસની બેન
સાથે પરણ્યો.

સિસિલિના પોમ્પીયસે ઇટાલિ ઉપર ચઢાઈ કરી
તેમને બીવડાવ્યું (૪૦-૩૯માં), પણ પછી તેને માટ
કર્યું કે સિસિલિ, સાર્ડિનિયા, કોર્સિકા તેનીજ
સત્તામાં રહેવા દેવા ને એકેઈઆ પણ તેનીજ સત્તામાં
આપવું. લેપિડસને આફ્રિકાનું રાજ્ય હવંજ-રોમનું
રાજ્ય ચાર અમલદારોએ વહેંચી લીધું.

એકેઈઆને માટ એટલેને વાંધો લઠાવ્યો તે ઉપ-
રથી પોમ્પીયસે ઇટાલિનાં વહાણોને દરીઆમાં ફરતાં
અટકાવ્યાં; ને એમ પાછી લડાઈ ભગી-ઓક્ટેવિયસે
ઉપરાઉપરી વહાણો મોકલ્યાં, પણ તેમાંનાં ઘણાંએક
તોફાનમાં નાશ પામ્યાં ને એકવાર લડાઈ થઈ તેમાં
તે હાર્યો-પણ પાછી ૯૦ સં ૫૦ ૩૬ની ત્રીજી સપ્ટેમ્બરે
મેસીનાની સામુદ્રધુની પાસે લડાઈ થઈ તેમાં પોમ્પી-
અસ પુરેપુરે હાર્યો ને લેસ્પોસ ટાપુ તરફ વહાણ
હંકારી ગયો. સિસિલિની સાથે ચાલેલી લડાઈમાં

લેપિડસે મદદ લીધી હતી પણ તે લડાઈ પૂરી થયા પછી તે પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવા લાગ્યો. ઓક્ટે વિયસે લોડાંક લશ્કર સાથે તાલીમથી જઈ તેની ધાવણીને ઘેરે ઘાલ્યો; તેનું લશ્કર વીખરાઈ ગયું ને લેપિડસે માફ માગી. ઓક્ટેવિયસે તેને મારી ન નાખતાં રોમ જઈ રહેવાનું કહ્યું. એ પ્રમાણે રોમના રાજ્યના ચાર અમલદારમાંથી બે ઓછા થયા.

એટલે પોતાની સ્ત્રીને (ઓક્ટેવિયસની પત્ની) ત્યાગ લીધેલો, એશિયાનાં રાજ્યની સંભાળ ન રાખેલી ને રાત્ર રાત્ર સામા લડતાં હારેલો, ક્લીઓપેટ્રાના હંદમાં મોજલો થઈ ગયેલો. એ સંધા ઉપરથી ઓક્ટેવિયસે લોકમાં ચલાવ્યું કે એટલેના વિચાર ઇજિપ્ત અને આર્મીનિયા રોમના રાજ્યમાંથી ટાળી ક્લીઓપેટ્રાની સત્તામાં આપવાનો છે. ૪૦ સં ૫૦ ૩૨ ને અંતે રાજસભાની સત્તાથી ઓક્ટેવિયસે ક્લીઓપેટ્રા સામા લડાઈ કરવા જવાની ધામધૂમ કરી.

એ સમાચાર સાંભળી એટલેની સુસ્તી જડી ને તેણે વહાણનો કાફલો તૈયાર કરાવ્યો; પણ પછવાડેથી તેના સરદારોને ઓક્ટેવિયસે હરકોઈ રીતે સમજાવી પોતાની તરફના કરી લીધેલા તેથી કે ક્લીઓપેટ્રાને લીધે લડાઈની ખટપટથી કંટાળી ગયેલો તેથી એટલેને જમીન ઉપર લડાઈ કરવાનું માંડી વાળી લશ્કરી વહાણને ઓક્ટેવિયસ સામા લઈ જવાનો કરાવ લીધો. ઓક્ટેવિયસ આગળ દરિયાઈ લડાઈ થઈ તેમાં એટલે તથા ક્લીઓપેટ્રા હાર્યા ને એટલેનું લશ્કર ઓક્ટેવિયસને સરણુ ગયું (૪૧માં). બીજે વર્ષે જુલાઈમાં ઓક્ટેવિયસે ઇજિપ્ત ઉપર ચડાઈ કરી. એટલેને લશ્કરની સરદારી કરી ને ક્લીઓપેટ્રાએ વહાણની સરદારી કરી પણ તે ફાવ્યાં નહિ ને અલેક્ઝાંડ્રિયા ઓક્ટેવિયસને તાબે થયું. પછી તે આરાક માથુક આપઘાત કરીને મરી ગયાં હતાં.

ઓક્ટેવિયસ પોતાના રાજ્યનું પહેલું વર્ષ ઓક્ટોબરની લડાઈથી ગણતો, પણ તે લડાઈઓથી પરવારીને રોમના મહારાજ્યના સર્વોપરિ સરદાર ઓગસ્ટસ સીઝર એ પદનામ ધારણ કરી સ્વસ્થપણે રાજ્ય કરતો થયો, ૪૦ સં ૫૦ ૨૭થી. એ વેળા ભૂમધ્ય-સમુદ્રની આસપાસનાં—હાઈન, ડાન્યૂબ, યુક્રેલિસ એઓથી ને સિરિયા તથા આફ્રિકાના રણથી વેષ્ટિત ને બહુ મોટા ને સુંદર પ્રદેશ બાર કરોડ લોકની વસ્તીનો તે બધામાં રોમનું રાજ્ય હતું. લોક લડાઈથી થાકેલા ને કંતાળેલા હતા તેઓને નિરાંતનું સુખ પ્રાપ્ત થયું.

એ સૈન્યમાં વર્જિલ, હોરેસ, ઓવિડ, આદિ કવિઓ, સિસરો, હોર્ટેન્સિયસ. સીઝર આદિ વક્તાઓ, સાલ્વસ્ટ, ક્લિવિ, આદિ ગદ્યમાં ઇતિહાસ લખનારા, સેલસસ આદિ વૈદ્ય, વિદ્રવિપસ આદિ શિક્ષણાત્મી, ને બીજા બહુએક હતા. ૪૦ સં ૫૦ ૪માં જુડીઆના બેથલેહેમમાં ઇસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ થયો.

ઓગસ્ટસે સ્પેનનો બળવો બેસાડ્યો, એથિયોપિયા સાથે સલાહ લીધી, પાર્થિયન લોકને હાકમાં રાખ્યા અને જર્મનિના લોકને તાબામાં આણ્યા. તે રાજધારાને સુધારવા ઉપર લક્ષ રાખતો, મોટાં ને સુંદર મકાનો બંધાવતો અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો. ઓગસ્ટસના રાજ્યમાં સ્વસ્થતા ને વિશાકળા ને બીજી સ્મૃત્તિ હતી તે ઉપરથી કોઈ પણ દેશના તેવી આબાદાનીના વખતને ઓગસ્ટન ઓજ કહેવાની રીત પડી છે.

હિંદુસ્તાન.

મગધમાં નંદવંશને મૌર્યવંશે ખસેડ્યો હતો. એ વંશનો પહેલો ચંદ્રગુપ્ત એની પાટલિપુત્રની (પટણાની) દરબારમાં સિકંદરનો સરદાર સેલ્યુકસ જેણે સિરિયામાં (૩૧૨-૨૮૦) રાજ્ય લીધું હતું તેણે પોતાનો વડીલ રાખ્યો હતો. સેલ્યુકસના રાજ્યનો એક પ્રદેશ ને બેક્ટ્રિયા કહેવાતો ત્યાંના અધિકારીએ સ્વતંત્ર થવાને બંડ લડાવેલું તે બેસાડવાને સેલ્યુકસનો

કબ્જેક ગ્રંથકાર લખે છે કે “અઠાર વર્ષની ઉંમરે તે ઠીંગણો, નાજીક, રોજ માંદો તે એક પગે લચકતો હતો, તે ગમડાટથી, અંધારાથી ને દુસ્મનથી ખીતો. તે સહેલથી બોલી શકતો નહિ. પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ લખીને વાત કરતો ને લોકની મંડળીમાં પોતાની વતીનું બીજા પાસે બોલાવતો. જેઓ તેને બચ ઉપજાવતા તેઓનો તે કદો વેરી થતો, પણ બીજું કંઈ તેનામાં સૌંદર્ય નહોતું. જુલિયસ સીઝરના મરણ પછીના ગડબડાટના વખતમાં વારસ દાખલ તેણે સર્વોપરિ સત્તાનો દાવો કરવાની મોટી હામ લીડી. એ પ્રસંગે રાજકીય લાભ મેળવવા વિષે તેનો બેસ્સો હતો.” એક બીજો લખે છે કે “લડાઈમાં કળકયો નથી, પણ તે સાવધાન રહી ધીરજથી કામ કર્યો જતો—તેણે લોકનું મન દુખાવવાને પોતાને રાજ ન કહેવડાવ્યું, પણ રાજ કરતાં વિશેષ સત્તા સૌને રાજ રાખી ભોજવી.” “તે વેરીલો ને નિર્દય હતો પણ રાજ્ય મળ્યા પછી દયાળુ ને ક્ષમાળુ થયો હતો તે મોટો રાજ હતો પણ ધરનો દુઃખીઓ હતો—તેની સ્ત્રી ઉત્ત પ્રકૃતિની હતી ને ઇચ્છા પ્રમાણે સત્તા ચલાવતી અને તેની દીકરી નડારી ચાલતી હતી તેને રાજ્ય બદલ રાખી હતી.

દીકરો એટીઓકસ એણે ચંદ્રગુપ્તની મદદ માગી હતી. તેને સિંધુ નદીના કાંઠાનો કેટલોક પ્રદેશ આપ્યો હતો (એમ એક ગ્રીક ગ્રંથમાં છે). ચંદ્રગુપ્તના દીકરાનો દીકરો અશોક એ મોટા પ્રતાપી રાજા કહેવાયો. તે પોતાના બાપના વખતમાં ઉજ્જનના રાજ્યનો અધિકારી હતો. મગધની ગાદીએ બેઠા પછી તેની સત્તા નર્મદાની ઉત્તરનાં સઘળાં રાજ્યો ઉપર હતી. તેણે પોતાનાં મોટાં રાજ્યના જુદા જુદા પ્રદેશમાં નિરામિતને રહેવા તથા રાજાને ઓસડ આપવા માટે ઘરો બંધાવ્યાં હતાં, ઘોરી રસ્તાઓ ઉપર કુવા, વાવ ચોતરા એ બંધાવ્યાં હતાં, ને રસ્તાની બાજુઓએ ગોડા રાખાવ્યાં હતાં. અશોકે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારી તેને મોટા રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. ઇ.સ. ૫૦૦ ૨૫૦માં તેણે ધર્મનો બહોળો પ્રસાર કરવાને માટે સભા મેળવી હતી ને દેશાંતરે ઉપદેશક સાધુઓને મોકલ્યા હતા. તેનો ભાઈ તથા તેની બેન એ બે જણે સિલોન (લંકા) જઈ ત્યાંના રાજાને બૌદ્ધધર્મનો કીધો હતો અને થોડાક સાધુઓ તિબેટ, ચીન, સિયામ, ખલદેશ એ દેશોમાં પણ પ્રમતા. સ્તંભ, ગુફામંદિર, વિહાર—આશ્રમ—મઠ એ ઠામ ઠામ હતાં. એ અશોક પછી સાત પુત્રોએ મગધનું રાજ્ય કીધું.

દિલ્હીમાં નંદકુળના વિશારદના વંશ પછી ખીલ બે વંશે રાજ્ય કર્યું—છેલ્લા રાજા રાજ્યપાળને શકવંતશકાદિત્ય એણે કુમાઉ પર્વત ઉપરથી ઉતરી આવી પદબ્રજ કર્યો હતો.*

ઇ.સ. ૫૦૦ ૧૯૧ સૈકામાં માળવાનો ભર્તૃહરિ રાજા પોતાની સ્ત્રીના નરકર્મ ઉપરથી વિરાગી થઈ ચાલતો થયો ત્યાર પછી ત્યાં ચોડીચાર અંધાધુધી હતી; પણ પછી તેનો ભાઈ વિક્રમ જે પ્રવાસ કરતો ગુજરાતમાં આવી રહ્યો હતો તે ઉજ્જન જઈ ગાદીએ બેઠો. તેણે ઉત્કલ, વંજ, કચ્છ, ગુજરાત પોતાની સત્તામાં આણ્યાં અને ધણાક શક લોકને જીતી શકાદિત્યને દિલ્હીની ગાદી ઉપરથી હાંડી મૂક્યો. તેણે દિલ્હીને રાજધાની ન કરતાં ઉજ્જનનેજ રાખી ને શક ચલાવ્યો (ઇ.સ. ૫૦૦ ૫૬ માં). તે સમય નર્મદાની ઉત્તરના ધણા ખરા પ્રદેશોમાં આજ પણ ચાલે છે.

વિક્રમ પરાક્રમી, પ્રતાપી, પરદુઃખભંજન હતો. તે વેદશાસ્ત્રોક્ત ધર્મ પાળતો ને વિદ્વાનોને આશ્રય

* ઇ.સ. ૫૦૦ ૧૨૭માં સૈબીરિયાના સીચિનલ લોકે બેક્ટ્રિયાનું રાજ્ય ઉધું વાળ્યું હતું ને ત્યાંથી તેઓએ હિંદુસ્તાનના ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રદેશ ઉપર ચડાઈઓ કરી હતી ને કેટલાંક રાજ્ય પણ ચાપ્યાં હતાં.

આપતો. કાલિદાસ, વરુચિ, અમરસિંહ આદિ વિદ્વાનો તેની રાજ્યસભામાં વિરાજતા.

એ સૈકામાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના રાજ્યના લોક, રામના મોટા રાજ્યના પ્રદેશોના લોક સાથે વેપાર સંબંધ રાખતા. પાંડય-મહારાના રાજાએ રામના ઓગસ્ટસ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલ્યો હતો.

દર્શન ૭મું.

ઇ.સ. ૧—૫ સુધી.

રોમ.

ઓગસ્ટસ ૭૬ વર્ષની ઉંમરે ઇ.સ. ૧૪માં મરણ પામ્યો. બુલ્ગિયસ ઓગસ્ટસ ને તે પછી જે દસ થયા તે સિઝરરાજાએ કહેવાયા છે. ટાઈબેરિયસ વરવો, વિકરાળ, વહેમી ને નિર્દય હતો. આટલા આટલા જણ રાજ્યનો ઘાટ ધડી નાખવાની કુખી મસલત કરે છે એવું એક તેના માનીતા સરદારે સમજાવ્યું તે ઉપરથી ટાઈબેરિયસે તે સઘળાઓને મારી નંખાવ્યા. તેણે ગાલ, સ્પેન ને ગ્રીસ અહીંના કેટલાક ધનવાન લોકને નજીવે બહાને મારી નંખાવ્યા કે તેઓની દોલત પોતાને મળે. તેણે એક ગરીબ સ્ત્રી પોતાના મરી ગએલા દીકરાને રડતી હતી તેને પણ મરણની શિક્ષા કરી હતી. તેણે એટલા બધા લોકને ગરદન મરાવ્યા હતા કે તેઓના ઉપરાઉપરી સીચેલા ઢગ રસ્તામાં ઠામઠામ નજરે પડતા. ટાઈબેરિયસને તેના રક્ષક સિપાઈઓએજ ઓસીસે પટકી ગુંગળાવી મારી નાખ્યા (૩૭ માં).

કેલિગ્યુલાએ આઠ મહીના તો બલી રીતે રાજ્ય-કાજ કીધું, પણ પછી તે ઘેલો થયો ને ઘેલખમાં તેણે હજારો જણના પ્રાણ લીધા—તેણે હોડીઓનો પૂલ (ત્રણ માઇલનો) બંધાવ્યો, પછી તે ઉપર ઘરો બંધાવ્યાં, પછી તેમાં મોટું ખાનું કીધું ને છેલ્લી વારે જમવા આવેલા મેમાનોમાંના ધણાકને દરીઆમાં ફેંકી દેવડાવ્યા. તેણે રાજબંડાર બરવાને રોમ છટાલિના લોક ઉપર જબર-દસ્તી કીધી ને ગોલ જઈ લશ્કર પાસે તે હુડાવ્યું ને દરીઆકાંઠે ખાંગડાં ફોડાં છીપ એકઠાં કરાવ્યાં ને તે બોલ્યો કે ‘જેવો દરીઆને જીતી લૂટ્યો છે?’ તે પોતાનાં વિકરાળ પશુઓને નગર લોકનાં તથા કેદીઓનાં શરીરનું બક્ષ આપતો. તેણે પોતાની સ્ત્રીને તથા પોતાના ઘોડાને વડા અમલદારની પદવી આપી—તે પોતાના ઘોડાને સોનાના કટારામાં દાડ પાતો. ‘હું દેવ છઉં, હું દેવી છઉં’ એમ કહી પોતાનાં ફહેરાં બંધાવતો.

ને મૂર્તિની પૂજા કરતો. તેને તેના એક અંગરક્ષકે મારી નાખ્યો (૪૧).

કેલેડોનિયસને રાજસભા સામી થએલી છતાં શહેર લશ્કરના લોકે રોમની ગાદીએ બેસાડ્યો. તે પોતાના બે માનીતાને વરા થઈ પડવાથી તેના રાજ્યમાં ૩૫ રાજસભાસદ ને ૩૦૦ નાહટ લોક શિરચ્છેદ કરનારાને હાથે પડયા હતા. તે અશક્ત ને બેરોગ્ય હતા. તેને તેની સ્ત્રીએ એક ભટ્ટોણા કરનારની મદદે ઝેર પાઈ મારી નાખ્યો (૫૪માં). તોપણ તેના રાજ્યમાં કેટલાક સારા ધારા પસાર થયા. શહેરના કોટનો પરિઘ વધ્યો ને એક બંદર બંધાયું. રાજ્યમાં સ્વસ્થતા હતી.

નીરો એણે યુરસ તથા સેનેકા એ બેની બુદ્ધિએ પાંચ વર્ષ તો ડાહી રીતે રાજ્ય કીધું. પણ પછી તેણે ઘેલાઈ કરવા માંડી—શહેરના રસ્તા પહોળા કરાવવા માટે તેણે શહેરમાં આગ લગડાવી ને એક ઉંચા તબક્ક ઉપર બેવા બેસીને ટ્રોય શહેર બળી ગયું હતું તે વિષે પોતે જે કવિતા બનાવી હતી તે સતારમાં ઉતારી ગાઈ; શહેર બળી નાખવાનો દોષ ખ્રિસ્તી લોક ઉપર ઢાળી પાડ્યો ને ધણાકને મારી નખાવ્યા; તેણે જખર-દસ્તીથી પોતાની પ્રભુતાના ધનવંતો પાસેથી નાણાં કઢાવ્યાં અને મા, સ્ત્રી, બાઈ, સેનિકા, લ્યુકન વગેરેને મારી નખાવ્યાં. નીરોનો જીવન ભેઈ તેના લશ્કરી અમલદારોએ બંડ લઠાવ્યું ને નીરોનું ભતવું લશ્કર તેઓને મળી ગયું. તે રોમથી ૪ માઇલ છેટે એક ધર હતું ત્યાં જઈ બસાયો ને પછવાડે પકડવા આવેલા સ્વારના ઘોડાઓના પગના પડધા સાંભળી તેણે પોતાને હાથે પોતાનો શિરચ્છેદ કર્યો (૬૮માં). નીરો જીવિયન વંશના રાજાઓમાં છેલ્લો હતો.

પછી બે વર્ષમાં ચાર રાજા થયા તેમાં ચોથો વેસપેશિયનસ સિરિયાનાં લશ્કરની મદદથી ગાદીએ બેઠો (૬૯). ચાહુદી લોકે બળવો લઠાવ્યો હતો, રાજ્યના બીજા પ્રાંતોમાં પણ બળેડા હતા, રોમના મહોલ્લાઓમાં કાપાકાપીથી લોહી પડતાં, બ્લેપિટરનું દહેજ બળી ગયું હતું, ગોલ્ડમાં બળવો હતો, હેન ઉપર જર્મન અને અક્રેટિસ ઉપર પાર્થિયન ડોકાવી રહ્યા હતા—એ અંધા-ધુધી વેસપેશિયને દૂર કરી રાજ્યમાં સઘળે સ્વસ્થતા આણી. અગિયાર વર્ષ તેણે મિતવૃત્તિથી રાજ્ય કીધું; તેના હુકમથી તેના કુંવર ટાઇટસે જેરુસલેમના ઘેરાની લડાઈ પૂરી કીધી ને શહેરને બાળી નાખ્યું (૭૦માં). એ ઘેરા ૭ મહીના રહ્યો હતો ને તેમાં ૬ લાખ માણસ મૃત્યુમાં હતાં. ૧૧૫૮૮૦ બૂખમરાથી મૃત્યુમાં હતાં.

ટાઇટસે બે વર્ષ (૭૬-૮૧) રાજ્ય કીધું. તે મળતાવડો તથા ઉદારવૃત્તિનો હતો. તેનું દીલ એક ચાહુદી રાજકુંવરી ઉપર લાગ્યું હતું, પણ તેને છાત્રી દેવી પડી હતી. રોમનો કેટલોક ભાગ બળી ગયો, મરહી ચાલી, વીસુવીયસ નામનો બળતો પહાડ ફાટ્યો ને તેથી હકર્યુલિનિયમ, ચોન્ડિપ્પાઇ, સ્ટેબીઈ એ શહેરો દટાઈ ગયાં (૭૬ ની ૨૪ મી ઓગસ્ટ)—એ આપત્તિઓ ટાઇટસે ભેઈ હતી.

ટાઇટસના બાઈ ડોમિશિયન તેણે મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવી શહેરને રોબીવું કીધું, પણ વગર કાયદાની ધણીએક લડાઈઓ કીધી. તેના એક સરદાર એમિલિયાએ બ્રિટનનો દક્ષિણ પ્રદેશ જીતી લાવે કર્યો (૮૫). તેણે રોમમાંથી વિદ્વાન લોકને કાઢી મૂક્યા, રાજસભાનો તુચ્છકાર કીધો અને દરબનવાળા ભલા તથા સારા લોકને મારી નખાવ્યા. તે પોતાને દેવાંશી સમજતો, પણ ખૂનીના છરાથી પડ્યો (૯૬માં).

પછી પાંચ સારા રાજા થયા તેમાં પહેલો નર્વાસ સાંત પ્રકૃતિનો ને ડાહ્યો હતો, બીજો ટ્રેજેનસ (૯૮-૧૧૭) તેણે ડેશિયા લાવે કરી રોમનાં રાજ્યમાં બેડયું, આર્મીનિયાને લાવે કર્યું, પાર્થિયા ઉપર ચઢાઈ કરી. ત્યાંના લોકને સપડાવ્યા ને આગળ વધતો હતો તેવામાં તેને પાછું વળવું પડ્યું—સાઈપ્રસ, ઇલિય વગેરેમાં ચાહુદીઓએ બળવો લઠાવી રોમન લોકને કતલ કરી નાખ્યા હતા. એનો બંદોબસ્ત કરવાની તે વેતરણ કરતો હતો તેવામાં તે સિલીસિયામાં મરણ પામ્યો. તે સાદો, પ્રમાણિક, ન્યાયી ને ડાહ્યો હતો. તે બહુલો નહોતો પણ મોટો હિંમતવાળો હતો. તેણે સરહદ બહારના જંગલી લોક સાથે લડાઈઓ કરીને રોમની બહાદુરીથી તેઓને ડસ્તા રાખ્યા હતા. એકવાર તેના જખમી સોલ્ડારોનાં જખમ ઉપર પાટા બાંધવાને કપડું હાજર નહોતું તે વેળા તેણે પોતાનો પોશાક ફાડી આપ્યો હતો. તેણે રસ્તાઓ ને પુસ્તકશાળા તથા નાટકશાળાઓ બંધાવ્યાં હતાં; તે પ્રભુનું કલ્યાણ ધ્યાન-નારો હતો એટલું છતાં તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે તેનો શિરચ્છેદ કરવો એવો ધારો કીધો હતો; ને તેથી ધણાંક પુરુષસ્ત્રીઓ મરણ પામ્યાં હતાં. ત્રીજો રાજા એલિઅન એણે (૧૧૭-૧૩૮) સ્વસ્થતા વધારી ડહાપણથી રાજ્ય કીધું; ચોથો રાજા પાયસ એણે (૧૩૮-૧૬૧) મોજમઝાનો ત્યાગ કરી પ્રભુનું કલ્યાણ કરવાની બુદ્ધિએ રાજ્ય કીધું. પાંચમો ઓરેશિયસ એલો-નાઇનસ (૧૬૧-૧૮૦) તે પાયસ જેવો પણ વધારે કરડો પ્રકૃતિનો હતો. તેના રાજમાં દુકાળ ને

મરહીબી કેટલાક પ્રાંત ઉત્તર યથા હતા અને રાજ્યની બારે સરહદ ઉપર લડાઈઓ શરૂ થઈ હતી.

પછી કોન્સ્ટાન્ટિન યથા તેનો સગા કામદાર ઉપરથી લેરોસો ભરી ગયો હતો ને તે ઘણો નિર્દય હતો. તે ૧૬૩માં માર્યો ગયો. પછી વર્ટિનાકસ ત્રણ મહીના રાજ્ય કરી મુઝો ત્યારે શહેરનાં લશ્કરે રોમના રાજ્યનું લીલામ કરી એક ડિડિયસ નામના મીમંતને સ્વાધીન કીધું-એણે બખ્ખે હબર રૂપીઆ દરેક સોલ્જરને આપવા કમુલ કીધા હતા. તેના રાજ્યથી લોક રાજ ન થયા ને બ્રિટન, સિરિયા ને પેનોનિયા એ ત્રણ ઠેકાણાનાં લશ્કરે પોતપોતાની તરફથી રાજ મુકર કીધા. પણ તેમાં પેનોનિયાવાળા એવેરસનું ફાળું. એ ઇટાલિમાં આવ્યો એટલે શહેરનું લશ્કર તેને મળી ગયું ને રાજસભાએ ડિડિયસનો શિરચ્છેદ કીધો (૧૬૩ માં).

એવેરસ આફ્રિકાનો વતની હતો તે છતાં ઉંચી પદવીએ ચઢ્યો. ચાર વર્ષમાં તેણે લોકહિતનાં કેટલાંક કામ કીધાં તોપણ તેણે શહેરી લશ્કર ચારગણું વધારી તેના આશર ઉપર લેરોસો રાખી રાજસભાસદ તથા તેઓનાં કુટુંબ એમાંનાં ઘણાંકને મારી નાખ્યા. તે ૨૧૧માં મુઝા પછી કેરેકલ્લા થયો. તે મોટો ખારીલો ખૂની હતો; તેણે હબરો જણને કાપી નાખ્યા ને રાજ્યના દરેક પ્રાંતમાં ધાતકીપણું કીધું; પણ તેણે લશ્કરને પ્રુથ રાખ્યાં કીધું તેથી તે ટક્યો હતો. તે પોતાના અંજરફકમાંના એકના છરાથી પડ્યો (૨૧૭માં).

પછી ત્રણ રાજ થયા ને પછી લશ્કરે ઠેરવેલો મેક્સિમિયેનસ ૨૩૫માં ગાદીએ બેઠો તે દેશનો એક ગામડીઓ હતો. તે સહેલા હેટિન રાખેનો ઉચ્ચાર પણ કરી શકતો નહિ ને મૂર્ખ હતો; મોટા શરો પણ હીણો ધાતક હતો. તેનું (૨૩૮ માં) ખૂન થયા પછી કેટલાક રાજ્યોએ થોડાં થોડાં વર્ષ રાજ્ય કીધાં ને ૨૮૪ માં ડાયોકલેશિયનસ રાજગાદીએ આવ્યો. તેણે પરદેશી જંજલીઓના હુમલા અટકાવવાને મેક્સિમિયેનસ એને સાથી કીધો. એ પશ્ચિમનું રાજ્ય સંભાળવાનું માથે લઈ રોમ છોડી મિલેન શહેરમાં રહ્યો ને ડાયોકલેશિયનસ એસિઆમાં બીથિનિયાના નિકેમીડિયા શહેરમાં રહ્યો. એ રાજ્યમાં બ્રિટનનો અમલદાર પોતાને રોમથી સ્વતંત્ર કહેવડાવતો તે હાર્યો; જર્મનોના હાથમાંથી ગોલ પાછું આવ્યું અને ટાઈમિસના પેલી પાસના પાંચ પ્રાંત પાછા આપી દેવાની ઇરાનીઓને ફરજ પડી. ડાયોકલેશિયનસે ૨૧ વર્ષ રાજ્ય કરી રાજગાદી છોડી (૩૦૫ માં) અને

તેજ દહાડે મેક્સિમિયેનસે પણ મિલેનમાં રાજકોજ ઓડયું.

પછી થોડીક વાર છ જણે જુદા જુદા પ્રાંતના ધણીખાતા થઈ રાજ્ય કર્યું. પછવાડેથી એકને તેના દીકરાએ હઠાડી મેલ્યો, એક મરી ગયો, એક (૩૧૨માં) લડાઈમાં હારી ભાગતાં ટાઈબર નદીમાં ડૂબી ગયો અને છતનારો કોન્સ્ટન્ટીનસ રોમની ગાદીએ બેઠો. બીજા બે પરસ્પર લડ્યા તેમાં એક હાર્યો તથા રાજસભાગાર રહિત થયો ને બીજો કોન્સ્ટનસ સાથે લડ્યો ને હાર્યો પણ પોતાના પૂર્વ પ્રદેશનું રાજ્ય રાખી રહ્યો. નવ વર્ષ પછી તેની પાસેથી સત્તા છીનવી લેવામાં આવી ને તેને મારી નાખવામાં આવ્યો; અને કોન્સ્ટન્ટીનસ જે ૩૦૬માં ભાગીઓ રાજ થયો હતો તે રોમના આખા રાજ્યનો ૩૨૩માં સ્વતંત્ર મહારાજ થયો.

કોન્સ્ટન્ટીનસ હવેમી ને સત્તાલોભી હતો. રોમના રાજ્યોમાં પ્રથમ તેણેજ ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો. કેટલાક કહે છે કે પોતાના રાજ્યની ખ્રિસ્તી પ્રજાની સહાયતા વડેજ તે પોતાના સાથીઓના ઉપર (૩૧૨માં) ફાવી શક્યો હતો. તેણે રોમને ટાળી બીઝેનશિયમ-કોન્સ્ટાંટિનોપલ (કુસ્ટનતુનિયા)માં રાજધાની કરી (૩૩૨). તે ૩૩૭માં મરણ પામ્યો ને તેના ત્રણ દીકરાએ રાજ્ય વહેંચી લીધું. વડો ને છેક નાનો મુઝા પછી વચલો કોન્સ્ટનશિયસ એકલો સ્વતંત્ર રાજ થયો-૩૫૩.

કોન્સ્ટનશિયસ ૩૬૧માં, બુલિયન ૩૬૩માં ને આઠ મહીને બેવિએનસ મરણ પામ્યા પછી એસિઆમાં લશ્કર એકઠું થયું હતું તેણે વેલેન્ટીની-એનસને રાજગાદી આપી. એણે વેલેન્સને સાથી કીધો ને બે જણે રાજ્ય વહેંચી લીધું-એકે પશ્ચિમ પ્રદેશનું ને બીજાએ પૂર્વ પ્રદેશનું; એકે રોમને અને બીજાએ કોન્સ્ટાંટિનોપલને રાજધાની રાખી (૩૬૪).

વેલેન્સ મરી ગયા પછી રોમના થેસિયેનસે (વેલેન્ટિનિયેનસનો દીકરો) સ્પેનથી થીઓડોશિયસને બોલાવી એને પૂર્વ પ્રદેશનો રાજ કીધો (૩૭૯). એણે ગોથ નામે ઓળખાતા વિદેશી શત્રુઓને છતી પોતાના રાજ્યને તેઓના ઉપદ્રવથી મુક્ત કીધું. પશ્ચિમના રાજ્યમાં થેસિયેનસ (૩૮૩ માં) ખૂનીને હાથે માર્યો ગયો ત્યારપછી તેનો ભાઈ ગાદીએ બેઠો હતો પણ તેવામાં આવપ્ત પર્વતની પેલી પાસના પ્રાંતોના અમલદારે ઇટાલિ ઉપર ચઢાઈ કરી. થીઓડોશિયસ ઇટાલિના રાજની તરફથી લખ્યો ને તે અમલદાર પડ્યો (૩૮૮). પણ જ્યારે (૩૯૨માં) ઇટાલિનો રાજ ખૂનીને હાથે પડ્યો ત્યારે રોમની ગાદી ફાંક નામની વિદેશી જાતિ-

માંના એકે લઈ લીધી. એને થીઓડોશિયસે લડાઈમાં હરાવ્યો ને પછી એ આખા રોમના રાજ્યનો સ્વતંત્ર રાજા થયો. થોડે મહીને એ મરણ પામ્યો (૩૯૫ માં) ને પાછાં બે રાજ્યો જુદાં પડ્યાં તે ફરી એકઠાં થયાંજ નહિ. થીઓડોશિયસનો દીકરો હોનોરીયસ પશ્ચિમનો ને આર્કેડિયસ પૂર્વનો રાજા થયો.

એ ચારસે વર્ષમાં રાજાઓના ધાતકીપણાથી તથા જીલમથી રોમના કુલવંતાં કુટુંબો સમૂળાં ઉપડી ગયાં અને ખુદ્દિ તથા સદ્ગુણના અંકુરો ચંપાઈ ગયાં; રાજ્યમાં લશ્કરનીજ સત્તા કર્તાહર્તા થઈ પડી-પ્રથમ રાહરના લશ્કરે નાણાંના લોભમાં રાજા ચાપ્યા હયાપ્યા ને પછી કોઈ વાર આ પ્રદેશના ને કોઈ વાર તે પ્રદેશના લશ્કરે પોતાનામાંનાને રાજા, પ્રધાન સરદાર કીધા; દરબાર, લપકો ને ઠાઠમાઠ એથીજ શોભતી ને કારભાર સ્ત્રીઓ તથા હીજડાઓ કરતા; ઠામઠામનાં લશ્કર પોતાનું ભરે વધારવાને લોકને નીચોવતાં, પરસ્પર સરસાઈ કરતાં ને ક્વાયત ઉપરથી આક્ષેપ ખસેડી મોજમજામાં ગુલતાન રહેતા; લોક માગ્યા કર લરતા; ખેતી ધંધા કરતા ને વિદેશી લશ્કરીઓ રાજ્યમાં શું અરબડ કરે છે તે વિષે તદ્દન બેદરકાર રહેતા-વળી તેઓમાં ધર્મ વિષયમાં તડાં પડ્યાં હતાં; દુકાળ ને મરકીએ કેટલોક ધાણુ વાળ્યો હતો; અને વિદેશી રાની ફ્રેન લોક રાજ્યની સરહદ ઉપર ઝુઝુમ્યાં કરતા હતા.

પૂર્વનું રાજ્ય-ગ્રેસ, એશિઆમાઈનર, સિરિયા, ઇજિપ્ત, ડેશિયા, મેસીડોનિયા એ પ્રાંતોનું રાજ્ય આર્કેડિયસે જુદું ચલાવેલું (૩૯૫ થી) તેમાં તેણે વીસિગોથ નામના વિદેશીઓને વર્ષે વર્ષે અપાતી ખંડણી ખંધ કીધી, ને એ ઉપરથી તેઓના સરદાર એલેરિકસે ધસી આવી એડ્રિઆટિકથી તે બોસ્ફોરસ સુધીનો પ્રદેશ હજ્જડ વાળ્યો ને એથેન્સને છાપો માર્યો. આર્કેડિયસે ખિતાબ વગેરેથી એલેરિકસનું મન મનાવ્યું (૩૯૮ માં). આર્કેડિયસ પછી તેનો સાત વર્ષનો દીકરો થીઓડોશિયસ બીજો એ (૪૦૮-૪૫૦) રાજા હતો. પણ ખરેખરો કારભાર તેની બેન પ્લેકેરિયા કરતી. એના વખતમાં રોમના ધારાનો પહેલવહેલોજ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. પછી માર્શિએનસ થયો તેણે ફ્રેન લોકનો એટિલિ નામનો સરદાર રાજ્ય ઉપર વૂટી પડવાનું કરતો હતો તેનું ફાવવા ન દીધું ને રાજ્યમાં ધર્મ સંબંધી લાંબગડો ચાલતી તે પતાવી-તે મુઆ પછી ૪૫૭માં હીઓ જાદીએ બેઠો ને તેની પછી ઝીનો ને તેની પછી જલ્દિન પહેલો ૫૧૮માં બેઠો.

પશ્ચિમનું રાજ્ય-ઇટાલિ, આફ્રિકા, ગાલ, સ્પેન,

બ્રિટન, નોર્થિકમ, પાનોનિઆ, ડાલમેશિયા, એ પ્રાંતોનું રાજ્ય હોનોરીયસ એણે ૩૯૫થી ચલાવ્યું. તેનો પ્રધાન શૂરો ને ચતુર ક્લિલિકો (વેંડાલ નતિનો) એણે આફ્રિકામાં થએલું ખંડ બેસાડ્યું (૩૯૮ માં) ને વિસિગોથ એઓને બે લડાઈમાં હરાવી એઓની સીસની લૂટ રોમમાં આણી (૪૦૨ માં). વિસિગોથ ને હૂન એ બે નતિનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરે ઇટાલિમાં ફરી વળી રોમ ઉપર આવવાની તૈયારી કરેલી. પણ ક્લિલિકોએ પોતાની ચતુરાઈથી તેઓને ડુંગરામાં બાંધી બૂખે મારી છાપ્યા ને તેઓના સરદારનો શિરચ્છેદ કીધો (૪૦૬માં). વેંડાલ, સ્વેવી, આલની એ વિદેશી નતિના લોકે ગાલનો ધણેક પ્રદેશ હજ્જડ વાળ્યો હતો, પણ તેઓને ત્યાંના અધિકારીએ હડાવી કહાડ્યા હતા.

ક્લિલિકોનું માન વધતું જઈ એક કામદારે ખટપટ કરી હોનોરીયસને લંબેર્યા ને એણે ક્લિલિકોને ગરદન મરાવ્યો (૪૦૮માં). એ સંધિ જઈ એલેરિકે એકલમ ધસારો કરી રોમને ઘેરો ધાલ્યો ને ૫ હજાર રતલ સોનું, ૩૦ હજાર રતલ રૂપું, ૪ હજાર રેશમી પોશાક, ૩ હજાર રાતાં ચક્રક ચાન ને ૩ હજાર રતલ મરી (એ નવાઈનો મોલો પદાર્થ મનાતો) એટલું આપવાનું કબજા કરાવી તે પાછો વળ્યો. પછવાડેથી હોનોરીયસે હઠ ધરી દગો કીધો તેથી એલેરિક ફરીથી (ત્રીજી વાર) રોમ ઉપર પડ્યો-કેટલાએક ગુલામોએ મધરાતે દરવાજો ઉઘાડ્યો ને મહોલ્લાઓમાં મોથ લોકોની તલ્લીઓ વાગી ને લોક લખમાંથી ચોકી બઠ્યા. વસ્થા પછી અગિઆરસે ત્રેસઠ વર્ષ જેણે દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય લોગવ્યું હતું તે રોમનગર છ દહાડા સુધી સીધિયન ને ગોથ એ વિદેશી હુમલો લોકે લૂટી લીધું (૪૧૦). પછી દક્ષિણનાં બીજાં શહેર ઉપર પડવાની તૈયારી થઈ હતી તેવામાં એલેરિક એકએક મરણ પામ્યો. એના દીકરાને હોનોરીયસે પોતાની બેન પરણાવી મનાવ્યો ને બનેલીએ સાળાના રાજ્ય પ્રાંતમાં બળવા બઠ્યા હતા તે બેસાડ્યા. હોનોરીયસના મરણ પછી (૪૧૪માં) તેની માદીએ જે બેઠો તેના વખતમાં આફ્રિકાના અમલદાર વેંડાલ નતિના જેનસરિકને તેડ્યો ને આફ્રિકાનું રાજ્ય, સિસિલિ, સાડિનિયા વગેરે ટાંચ્યો, એ સૌ રોમની સત્તામાંથી છૂટ્યાં (૪૩૫). ફ્રેન નતિનો એટિલિ ઇટાલિમાં ફરી વળ્યો ને સધળાં રાહરની દોલત લૂટી લઈ ચાલ્યો ગયો (૪૫૨)-તે રોમ ઉપર મલ્યો નહોતો. જેનસરિકે (૪૫૫) ચોદ દહાડા રોમ લૂટ્યું;

દેવદેવીની ને યોદ્ધાઓની મૂર્તિઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રવર્ત્યા પહેલાંની જે હતી તે, જેસેલેમની સોનાની મેજ ને સમેદાની, ખ્રિસ્તી દહેરાં ને રાજમહેલમાંની કીમતી વસ્તુઓ, સુમાર વિનાનું જવાહીર એ સંધુ લૂટી લઈ વળી હજારો સ્ત્રી ને પુરુષ ખૂબસુસ્ત તથા અક્ષલવાળાં અને રાણી એઓને કેદ કરી પોતાની સાથે આફ્રિકા (પોતાના રાજ્યમાં) લઈ ગયા.

પછી વીસ વર્ષમાં નવ રાજ્યોએ રોમની ગાદી સપી. ઇટાલિનાં લશ્કરનો સરદાર ઓરેસ્ટિસ એણે રોમના રાજ નેપોલસને હઠાડી મેલી એટ્રિયાના દીકરા ઓબર્ટ્યુલસ અને રોમની ગાદીએ બેસાડ્યો.

એ સમા હપર વિદેશી લશ્કરોએ એકઠાં મળી ઇટાલિના પ્રદેશની જમીનનો ત્રીજો હિસ્સો માગ્યો, પણ પછુ તે ન મળવાથી બળવો હઠાવ્યો ને તેઓના સરદાર ઓડોએસર એણે ઓરેસ્ટિસના લશ્કરને પેવિઆની લડાઈમાં હરાવ્યું ને ઓરેસ્ટિસ કપાઈ પડ્યો. એટ્રિયાનો દીકરો જેને રોમ બહાર કંપેનિયાના પ્રગણામાં રાખ્યો હતો તે પણ થોડે કાળે મરણ પામ્યો ને ઓડોએસરે પોતાને ઈટલીનો રાજ એવું કહેવડાવ્યું. (૪૭૬).

બ્રિટન સ્વતંત્ર થયું; ગોલમાં માત્ર થોડાંક પ્રગણાં રોમની સત્તાને માનતાં રહ્યાં; ગોથ ને સ્વેવી એ લોક સ્થેનને માટે લડતા થયા; વેડાલ લોકે આફ્રિકા લીધું હતું અને ઇટાલિની ઉત્તરે તથા પૂર્વે ધણીક જર્મન ભતિઓએ આવી વાસ કીધો હતો.—રોમનું મોટું રાજ્ય વૂટી પડ્યું. પણ રોમે જેને આશ્રય આપ્યો તે ખ્રિસ્તી ધર્મે તે મોટાં રાજ્યના લોકના મન ઉપર એકચક્રે રાજ્ય કરવાનું આરંભ્યું. રોમના રાજ્યોએ ખ્રિસ્તીઓને દસ વાર ૪૦ સં ૬૪-૬૫-૧૦૬-૧૬૬-૨૦૨-૨૩૫-૨૫૦-૨૫૮-૨૭૨-૩૦૩માં મોટી મરણ આપદાને પમાડ્યા હતા; તોપણ કોન્સ્ટંટીનસે અને પછીના એક બે સિવાય બીજા બધાઓએ આશ્રય આપ્યો હતો ને ખ્રિસ્તીધર્મ મોટાં રાજ્યના ધણાએક પ્રાંતના લોકમાં મનાતો પળાતો થયો હતો.

પહાડી રાની લોક.

મધ્ય એશિયા—સૈબીરિયા ને હિંદુસ્તાન એ બેની વચમાંના પ્રદેશે ધણીક વાર પોતાના પહાડી રાની લોકને દોડાદોડ કરાવી રોબીતાં રાજ્યોની ખરાબી કરાવી છે. ૪૦ સં ૫૦ ૭મા સદીમાં તે લોક ઈજિપ્તસુધી જઈ પહોંચ્યા હતા ને મીડિઆના રાજ્યે મુશ્કેલીતથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું હતું. તે લોકના મેસેજેટી

એ નામના ટોળાની રાણીએ ઈરાનના સાધરસનું ડોકું હડાવ્યું હતું (૫૨૬માં) અને ડરાયસ તે લોકથી હાર્યો હતો (૫૧૩), બેક્ટ્રિયાનું મોટું રાજ્ય જેની પૂર્વ સીમા સિંધુ નદી લગીની હતી તેને તે સીધિયન—શક લોકે ઉધું વાળ્યું હતું (૧૨૭માં) ને પછી હિંદુસ્તાનમાં પણ તેઓએ કંઈ કંઈ પોતાનાં થાણાં ધાલ્યાં હતાં. એ લોકનું હન નામથી ઓળખાતું ટાળું યુરોપના ગ્રેસમાં ૪૦ સં ૩૭૬માં વસ્યું હતું ને તેઓના સરદાર એટ્રિયાએ રોમના રાજ્યને હજાર વાળ્યું હતું (૪૩૪—૪૫૩).

૪૦ સંની પૂર્વે રોમન રાજ્યમાં ન ગણાતો એવો જેટલો યુરોપ ખંડનો પ્રદેશ તેમાં ત્રણ ભાગના લોક વસતા હતા—ફ્રાન્સ, બ્રિટન ને આયર્લેન્ડમાં સેલ્ટ અથવા ગોલ્, મધ્ય યુરોપમાં ટ્યુટન અથવા જર્મન અને ઉત્તર તથા પૂર્વમાં સ્લેવોનિયન. પહેલા બે તો મધ્ય એશિયામાંથી આવેલા હતા.

ગોલ લોક ખુશમિલજ, ચંચળ ને નેસ્સાવાળા હતા. તેઓ પશુઓનો શિકાર કરી તથા માછલાં મારી ગુજારો કરતા ને તીરકામઠાંથી તથા કુહાડા ફરસીથી લડતા. તેઓ સુરવાલ ને ઝલ્લો પહેરતા. કેટલેક કાળે તે લોક મોટા સાહસ શર થયા અને દક્ષિણના ફ્રેન્ક્રૂપ દેશે ઉપર વૂટી પડ્યા. તે લોકે ઓન્સને સરદાર કરી રોમ ઉપર હુમલો કરી તે લીધું હતું (૪૦ સં ૫૦ ૩૬૦માં). જુલિયસ સીઝરના વખતમાં તેઓની દસ ભાગ હતી. તેઓની રાની સ્થિતિ કાંઈક બદલાઈ હતી, તેઓએ કેટલાંક શહેરોને કોટ બાંધ્યો હતો. રોમનના જેવા ક્વાયતમાં કેળવાયલા નહોતા ને તેઓનાં હથિયાર તેટલાં સારાં નહોતાં, તોપણ તેઓ સીઝર સાથે નવ વર્ષ લડ્યા હતા. સીઝરે ૧૦ લાખ કાપી નાખ્યા ને બીજાઓને અનેક રીતે સમજાવ્યા ત્યારે તે તાબે થયા હતા (૫૦માં). પછી તેઓએ રોમન લોકની રીતભાવ પોતાનામાં દાખલ કરી—ભાષા પણ બદલીને લેટિનને મળતી કીધી ને ઇટાલિના લોક સાથે સરસાઈ કરી રાજકારણમાં મોટી પદવી ને મોટાં માન મેળવ્યાં. રોમના રાજ્યમાં એક નામાંકિત સરદારે, ધારાના વહીવો, ને ઈશ્વરવિદ્યાના બહુનારા થઈ ગયા તેમાં ધણાએક ગોલ લોક હતા.

જુલિયસ સીઝરના વખતમાં ઉત્તર અક્ષાંશ ૫૬ તથા ઠાન્યૂબનદી અને હાઈન તથા વિસ્ત્રુલા એ બે નદી એની માંહેના પ્રદેશના લોક ટ્યુટન—જર્મન કહેવાતા. એ લોક રોમના રાજ્યની ઉત્તર સરહદ ઉપર ઝલ્લમતા. તેઓને મરાયસે હાંકી મહેલ્યા હતા. ટ્યુટનમાં ગોલ

નામનું એક ટાણું હતું જ્યારે કોઈ પૂર્વ તરફના જળરા લોકે વિશ્વુલાના મુખને લગતા પ્રદેશના ગોથને હાંકી કાઢ્યા ત્યારે એઓ ડેશિયાની સરહદ ઉપર આવી વસ્યા હતા (૬૦ સં ૨૧૩ પહેલાં). ઓરેલિયન રાજ્યે તેમને કાળા સમુદ્રને લગતા પ્રદેશમાં વસવાની રજા આપી હતી ને અહીંથી તેઓનાં બે ટાળાં ઓસ્ટ્રેલોથ ને વિસિગોથ એ નામે ઓળખાયાં—પૂર્વ પ્રદેશના તે ડોનથી તે નીસ્ટર નદી મુધીના રહેનારા અને પશ્ચિમ પ્રદેશના તે નીસ્ટરથી તે ડાન્યૂબ મુધીના રહેનારા હતા. જર્મન લોક રોમન તથા સેલ્ટ લોકના જેવાજ શરૂ ને લડાઈ કરવે હોંસીલા હતા, પણ પોતાને ગમતી સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં રહેવું વિશેષે ઇચ્છતા. તેઓ ક્રીઓ પ્રત્યે માનપૂર્વક વર્તતા—દાસી જેવી નહોતા ગણતા. જર્મન ક્રી પોતાના ધણીના કામ કરવામાં સાથી ને મંત્રી હતી, માત્ર કોમ્યપદાર્થ રૂપે નહોતી. જર્મનો હંમેશા ખુશમિનજી પણ કોઈ કોઈ વાર છેકળ હ્રદાસ રહેતા; ને ખુદ્દાં મનના ને સાચાંને ચહાનારા હતા. તેઓની જમણવાર ધણા દહાડા ચાલતી ને તેમાં તેઓ સરસાસરસીમાં ધણેક જવનો દારૂ પીતા. તેઓ રાનની ઝાડીઓમાં ઝુંપડીઓમાં રહેતા, લેંસ સાખર ભૂંડનો શિકાર કરતા. શિકાર કરવા અથવા લડવા જવાની તૈયારી વેળા રણશીંગડું થયું કે તરત સૌ એકઠા થઈ જતા. જર્મન લોકનાં નાનાં મંડળ હતાં ને તે જુદાં જુદાં ગામમાં રહેતાં તેઓના સરદારો પ્રદેશ પ્રદેશનાં રાજ્ય નહોતા કરતા પણ તેઓ પોતપોતાનાં મંડળ મોટાં કરવાનો લોભ રાખતા અને મંડળના લોક પોતાના સરદારોને પૂર્ણભક્તિથી વળગી રહેતા.

સ્થેવોનિયન લોકની ભાષા, રીતભાત ને લડાઈની ક્વાયત જર્મન લોકથી તદ્દન જુદી હતી. તેઓ પોતાના ઘોડેસ્વાર લશ્કર ઉપર વિશેષે ભરોસો રાખતા અને તેઓ પોતાની સ્થિતિ ન સુધારવા વિષે મમતી રહેતા. તેઓમાં સરદારોની મંડળી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખતી, પણ લડાઈ વેળા એક જણ સરદારી કરેતો. તેઓ કોઈ ઠેકાણે કાયમ મુકામ કરી રહેતા નહિ ને જ્યારે તેઓ કોઈ પ્રદેશ તાબે કરતા ત્યારે તેઓ શહેરની બહાર પડતા. તે લોક જર્મનોને ધિક્કારતા.

૬૦ સં સૈકા પાંચમાં જર્મન જાતિના લોક જુદા જુદા પ્રદેશમાં સ્થાયી વાસ કરી રાજ્યો માંડતા થયા. પેનોનીઆમાં લોગમાર્ડ હતા ને ઇગ્રાલિમાં ઓસ્ટ્રો-ગોથ થીઓડોરીકે ૪૯૩માં રાજ્ય સ્થાપ્યું દક્ષિણ દ્વાઇન ને વીસર એને લગતા પ્રદેશના લડવૈયા ક્રાંક લોક ગોલમાં આવી વસ્યા હતા. (૩૫૮ પહેલાં)

તેઓના સરદાર મેરોવિઅસે પોતાની :રાજ્યગાદી (૪૪૮માં) થાપી; અને એનો વંશ પરવાર્યા પછી ક્લોવીસે ગોલમાં પોતાની સત્તા વધારી (૪૮૧માં). સ્પેનમાં વેંડાલ (૪૩૮—૪૬૩) હતા તેઓને વિસિ-ગોથે કહાડી પોતાનાં રાજ્ય થાપ્યાં હતાં (૪૫૧—૪૮૪). જર્મનિયન લોક ઓડર ને વિશ્વુલા નદી આગળથી ખસી આલ્સેસ ને પશ્ચિમ સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ એ પ્રદેશમાં આવી વસ્યા હતા (૪૧૪). રોમન લોકે ૪૨૬માં ક્રિટન છોડ્યું ત્યાર પછી સેકસન લોક ત્યાંના સત્તાધારી થયા હતા (૪૫૪—૪૬૧).

ધરાન.

સિકંદરે ૬૦ સં ૫૦ ૩૩૧માં ધરાનનું રાજ્ય ઉધું વાળ્યું ત્યાર પછી ધરાનના લોકે સિરિયાના રાજ્યની અને ૬૦ સં ૫૦ ૨૫૦થી તે ૬૦ સં ૫૦ ૨૬૬ભી પાર્થિઆના કરાજ્યની સત્તા માની હતી. ધરાનીઓ પોતાના સત્તાધારીઓને વિદેશી સમજી તેઓ સાથે હંજ્યા નહોતા ને સત્તાધારીઓએ ક્રીક લોક સાથેજ સંબંધ રાખ્યો હતો. આર્ટેક્સસિક-અરદેશર જાળીગન એ ધરાની નામીઓ લશ્કરી પોતાના પાર્થિ-યન રાજ આર્ટેએનસને ત્રણ વાર હરાવી પોતે રાજ થયો, (૨૨૬માં) ધરાનનું રાજ્ય વળી સ્થપાયું. અર-દેશરે જરથોસ્તિ ધર્મ (અગ્નિપૂજનો) પાછો ચાલતો કીધો અને રાજ્યવ્યવસ્થા કરી રોમન લોક સામા ફોલ્દમંદીથી લડાઈઓ ચાલુ કીધી (૨૩૦માં). તે ચૌદ વર્ષ સતેજ રાજ્ય ભોગવી મરણ પાગ્યો ને પછી શાપુર રાજ થયો. તે બાળપણથીજ લડાઈમાં ટેળવાએલો હતો તેથી પોતાનાં લશ્કરને પણ સખ્ત ક્વાયતમાં રાખતો. તેણે ધરાનની પશ્ચિમ સરહદને લગતા પૂર્વ રોમન રાજ્યના પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈઓ કરી મહારાજ વેલેરિઅસનને હરાવ્યો ને પછી સિરિઆ, સિલિશિયા, ક્રેપેરાશિયા એ રાજ્યોમાં મોટા નારા કીધો, પણ પછવાડેથી તેને પાણું હાલું પડ્યું હતું (૨૬૧). તેણે આર્મિનીયાને પોતાના રાજ્યમાં જોડી નાખ્યું હતું, પણ ત્યાંનો રાજ મારાઓના હાથમાંથી છટકી જઈ રોમનોનો આશરો ધરી રહ્યો હતો. એણે પછી ૨૯૭માં પાછી ગાદી મેળવી હતી. શાપુર ૨૭૩માં મરણ પાગ્યો ત્યાર પછી નોશરવાન ૫૩૧માં ગાદીએ

હવે રાજ્ય મંડાયું તેની પહેલાં બાહ્દિયાનું રાજ્ય મોટી સત્તા ધરાવતું. સિકંદરના વખતથી ૬૦ સં ૫૦ ૨૫૫ સુધી તે પ્રાંત સિરિયાના રાજ્યને તાબે હતો. પણ થિઓડોટસ એણે બળવો હાલવી પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કીધું હતું—એ રાજ્યને પાર્થિઅને ૬૦ સં ૫૦ ૧૩૪માં પોતાના રાજ્ય સાથે જોડ્યું હતું.

બેઠો તે દરમિયાનમાં ધણુક રાજ્યોએ પોતપોતાના વારામાં પૂર્વ રોમન રાજ્ય સાથે લડાઈઓ કરી હતી.

હિંદુસ્તાન.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મગધમાં મૌર્યવંશ પછી ત્રણ-વંશે રાજ્ય કીધું; તેમાં ત્રીજો વંશ આંધ્ર કહેવાતો એ વંશ ઇ.સ. ૫૦ થી ૨૦૫ થી તે ઇ.સ. ૪૩૬ સુધી ચાલ્યો હતો. કનોજનું રાજ્ય ઇ.સ. ૪૭૦માં હતું. ગુજરાતમાં વલ્લભીપુરનું રાજ્ય ૧૪૪માં સ્થપાયું હતું તે પછવાડેથી ૫૨૪માં ઉધું વળ્યું હતું.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ગોદાવરીને કાંઠે પૈઠણમાં (હૈદરાબાદની ઈશાને ૪૦ કોસ ઉપર) શાલિવાહને રાજ્ય સ્થાપી ઇ.સ. ૭૮થી પોતાનો શક ચલાવ્યો હતો. એ શક હજી પણ ચાલે છે.

હિંદુસ્તાનમાં વિક્રમ પછી ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં ઉપર જણાવ્યાં તે વિના વળી ખીજાં કેટલાંક રાજ્યો હતાં ને તેમાં કેટલાંએક ઉત્તરથી તથા પશ્ચિમથી આવેલા પરદેશી લોકનાં માંડેલાં હતાં. પરદેશી લડવૈયાઓનાં ને ખીજા સંસ્કૃતિમાં રાજકુળ તે રજપુત કુળ કહેવાયાં.

બૌદ્ધ ધર્મમાંથી દૈવત બિહુ હતું-લોક આસ્થા રહિત થતા હતા ને સાધુઓ આશ્રમ રોધતા વેરાતા પડતા હતા; જૈનધર્મ ગ્રંથવાંલાવ્યો હતો અને આલ્મણ પુરાણ રચવાના ઉદ્યમમાં મગ્યા હતા.

ચીન.

હનયુશિયસ (ઇ.સ. ૫૦ થી ૫૫૦) પછી ધણેક કાળે ઇ.સ. ૫૦ થી ૨૧૩માં ચીનાઓની અનેક જાતિ ટળી એક જાતિ થઈ. ચીનાઓએ ઇ.સ. ૫૦ થી ૧૨૦થી હિંદુસ્તાની, ઇરાની ને ચાહુદી લોક સાથે સંબંધ વહેવાર રાખતા થયા. એક જાતના કાગળો તેઓ ખનાવી જાણતા. ઇ.સ. ૨૦૦ આરંભમાં ચીનનું રાજ્ય કોરીઆથી તે ચિનાઈસસુદ્ર સુધી વિસ્તારમાં હતું ઇ.સ. ૬૫માં ફેનું પૂજન એઓમાં દાખલ થયું- ને ૯૭માં તેઓએ કાસ્પિયન સમુદ્ર સુધી પાર્થિયન લોક સાથે વહેવાર કીધો. તેઓ રોમન રાજ્યને તત્સિન નામે ઓળખતા. રોમના રાજ્યે (૧૬૬માં) ચીનના રાજાને હાથીદાંત ને ગેડાનાં શીંગડાં મોકલ્યાં હતાં. ઇ.સ. ૧૨૦માં ચીનનાં મોટાં રાજ્યનાં ત્રણ નાનાં રાજ્ય થયાં હતાં, પણ ૨૮૦માં એક સરદારે તે પાછાં બેડી નાંખ્યાં; તોપણ ખડાગીઆ રાજ્યો હંમેશા એક ખીજા સાથે લડાઈઓ કરતા. ઇ.સ. ૩૨૧માં નાન-

કીન ચીનના રાજ્યની રાજધાની થયું. ૩૮૬માં ચીનની ઉત્તરે તાર્તરીનું-તાતાર દેશનું નવું રાજ્ય થયું. ૪૨૦માં ચીનનાં બે રાજ્ય થયાં.

દર્શન ૮મું.

ઇ.સ. સૈકા ૬૬૦.

ગ્રીકરાજ્ય.

રોમનલોકનું પૂર્વ પ્રદેશનું કોન્સ્ટાંટિનોપલવાળું રાજ્ય ને પછવાડેથી ગ્રીકરાજ્ય એ નામથી ઓળખાયું છે. ગ્રેસ પ્રાંતનો ગામડીઓ જન્સિન એણે (૫૧૮-૫૨૭) રાજ્ય કીધું ને પછી તેનો સગો જન્સિનિયન ગાદીએ બેઠો. તેનો સરદાર બેલિસેરિયસ એણે ઇરાનીઓ સાથે લડાઈઓ કીધી. વેંડાલ લોકને કાઢી કાર્થેજ લીધું ને ત્રણ મહીનામાં ઉત્તર આફ્રિકાનાં રાજ્યને તાબે કરી ગ્રીક રાજ્યમાં બેઠ્યાં (૫૩૪). સિસિલિ તાબે કરી નેપલ્સની ખરાબી કરી રોમ લીધું (૫૩૬). વિટિ-જીસગોથના દોઢ લાખ લશ્કરે તેને રોમમાં ગોંધી રાખ્યો, પણ બેલિસારિયસની સ્ત્રી એન્ડોનીના લશ્કર લઈ ધણીની કુમકે આવી પહોંચી ને વિટિજીસ પાછો હઠ્યો (૫૩૮). કોન્સ્ટાંટિનોપલની દરબારમાં ખટપટ ચાલેથી બેલિસેરિયસને ત્યાં પાછો બોલાવવામાં આવ્યો હતો. તે ખીજી વાર (૫૪૪માં) ઇટાલિ ગયો ને ફટલીક લડાઈ કીધા પછી રોમ પાછું પોતાને હાથ ફેર્યું (૫૪૬). વળી ૫૪૮માં તેને બોલાવી લીધો હતો. બેલિસેરિયસે ૪૦ વર્ષ લશ્કરી નોકરી કરી પોતાની દેશભક્તિ ને રાજ્યભક્તિ દેખાડેલી, તોપણ તેની માલમિલકત દરબારે જપ્ત કરી લઈ તેને હેરાન કીધો હતો. તે ૫૬૫માં મુઓ. ત્યારપછી નારસિંહે લશ્કરની સરદારી કરી. એણે ક્રાંક આલ્લેમાની ગોથ લોકને હરાવ્યા હતા ને રોમની કુંચીઓ કોન્સ્ટાંટિનોપલ મોકલી હતી.

રાજધાનીમાં સર્કસના તમાશા તથા તેમાં શ્રીમંત સરદારોમાં પરસ્પર લડાઈ ચાલતી ને તેઓને એક ખીજા ઉપર એટલું વેર હતું કે રાજ્યમાં જ્યારે ત્યારે બખેડા થતા ને સૈકડો જણ કપાઈ મરતા. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બે મત પડ્યાં હતાં. તેમાં એરિથનના નવા પંથના તેલીલા રંગનો ને મૂળધર્મના તે આસમાની રંગનો પોશાક પહેરતા-એઓ જન્સિનિયનને પોતાનામાંનો ગણતા. એ બખેડાઓ અને સિરિયા વગેરે પ્રાંતોમાં થએલા ધરતીકંપ (૫૨૬ ને ૫૫૭માં) એથી કેટલોક

નાશ થયો ને મરકી ચાલી તેથી પ્રાંતના પ્રાંત ઉજ્જડ વળ્યા ને કોન્સ્ટાંટિનોપલમાંથી ૪ લાખ માણસ ઓછાં થયાં. રાજ્યમાંથી માણસ ને ધન એ ધણાં ઘટી ગયાં ને જસ્ટિનિયનનું લશ્કર ૬ લાખ ૪૦ હજારનું હતું તેનું ૧ લાખ ૪૦ હજારનું ગણાયું.

ધરાનના બે ખ્રિસ્તી સાધુ ચીન જઈ ત્યાંથી રેશમના કીડાનાં ઇંડાં પોલી લાકડીમાં સંતાડી જસ્ટિનિયન પાસે લઈ આવ્યા હતા ને એણે પોતાના રાજ્યમાં રેશમના પાકનાં ને વસ્ત્રનાં કારખાનાં કઢાવ્યાં હતાં; ધણાંક સુંદર દેવળ પણ બંધાવ્યાં હતાં. જસ્ટિનિયને પાછલા દસ સૈકામાં રોમનાં રાજ્યમાં થએલા ધારા, ફેંસલા વગેરેને એકત્ર કરાવી ગોઠવાવી સારાંશ કઢાવી સંગ્રહ પુસ્તક રચાવ્યાં હતાં (૫૨૯-૫૩૩).

જસ્ટિનિયન ૩૮ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો (૫૬૫માં). ત્યારપછી સૈકાની આખર લગીમાં થએલા રાજ્યોએ ધરાનીઓ સાથે ને આવર તથા તુર્ક લોક સાથે લડાઈઓ કરી હતી, પણ કંઈ નવલ કીધું નહોતું. ૯૦ સં ૫૮૦થી લાટિન ભાષા બોલાતી બંધ થઈ.

ધરાન.

નોશરવાન (૫૩૧) એણે બખેડા દંગા તોડી રાજ્યમાં સ્વસ્થતા આણી અને અદલ ધારા તથા ઈન્સાફ કરી અદલ એ વિશેષણ પોતાના નામ સાથે બેડાવ્યું. તેણે ખેતીવાડીના ઉદ્યમને ઉત્તેજન આપ્યું. વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો, વૈદકશાળા સ્થાપી અને રાજ્યની વર્ષ વર્ષની હકીકત લખાવવાનો કરાવ કર્યો. તેણે પિલ્ગે નામના હકીમને હિંદુસ્તાન મોકલ્યો હતો ને એ જ્યારે પાછો ધરાન આવ્યો ત્યારે એણે રાજ્યનીતિવાર્તા (પંચોપાખ્યાનની) લોકને સંભળાવી હતી ને શેતરંજની રમત શીખવી હતી. પશ્ચિમના વિદ્વાનો તેની દરબારમાં જતા. જસ્ટિનિયનના સરદારો ક્રોધ મેળવે છે એ સાંભળી અને તે રાજ્ય એકસસ નદી ઉપર વસેલા હન લોકને ધરાન ઉપર વૃદ્ધી પડવાને ઉશ્કેરે છે એવી મતલબના લખાએલા સંદેશા વાંચી નોશરવાને ગ્રીક રાજ્યની સામા ક્રોધમંદીથી લડાઈઓ ચલાવી હતી. તે ૫૭૯માં મરણ પામ્યો ને પછીના રાજ્યોએ તુર્ક લોક સાથે અને ગ્રીક રાજ્ય સાથે લડાઈઓ ને પછી સલાહ કીધી હતી.

ઇટાલિ.

થીઓડોરિક જેને કોન્સ્ટાંટિનોપલમાં બાળમાં રાખી ભણાવવામાં આવ્યો હતો તેણે ૪૮૯માં લશ્કર સાથે ઇટાલિમાં આવી ઓડોઆસરને હરાવ્યો ને ૪૯૩માં

પોતાને ઇટાલિનો રાજ્ય કહેવડાવ્યો. તેણે ઈલીરિયા, પાનોનિયા નોરિકમ, રહીશિયા એ પ્રાંતો પોતાના રાજ્યમાં ભેડ્યા; બેવેરિયન લોક તેને બંડણી આપતા થયા ને બીજી ધણીક જ.તના જર્મનો તેના રાજ્યવા-રાની સત્તામાં રાજ થઈ રહેતા થયા. તેણે બર્ગડિયન ને ફ્રેંક એઓ સાથે લડાઈઓ કરી પોતાના રાજ્યને વધાર્યું. તેણે રોમનો કોટ ફરીથી બંધાવ્યો; મહેલ, દેવળ, નાટકશાળા એ બંધાવ્યાં, નહેર ને હમામખાનાં દુરસ્ત કરાવ્યાં અને રોમના ધારા તથા રોમની રીત-ભાત એ કાયમ રાખ્યાં. તે ૫૨૬માં મુઓ કે તેના રાજ્યથી અસ્તાવ્યસ્તા થઈ ને લોમ્બર્ડ લોક સત્તા-ધારી થયા (૫૬૮માં).

લોમ્બર્ડ એ જર્મન ભતિ અસલ ઓડર નદીને કાંઠે વસતી હતી, પણ જસ્ટિનિયને તે લોકને પાનોનિયામાં વસવા દીધા હતા (૫૨૭). નારસિજે, તેડેલો તે ઉપરથી લોમ્બર્ડ લોકનો સરદાર એલ્બોઈન ઇટાલિમાં આવ્યો અને એણે રોમ, રવેના ને થોડોક પૂર્વનો પ્રદેશ એ સિવાય બીજા બધો દેશ જીતી લઈ ચેચિયાને રાજધાની કરી. ૯૦ સં ૫૯૦માં આજુબાજુ રાજ્ય થયો તે તથા તેની રાણી એ બેને આશ્રયે પોપ (ખ્રિસ્તીધર્મગુરુ) ગ્રેગરીએ લોમ્બર્ડ પ્રજા પાસે ખ્રિસ્તીધર્મ પળાવ્યો હતો.

એલ્બોઈને જીતેલા પ્રદેશની અમલદારી ૩૬ ડચ્ચકને (પહેલી પદવીના અમીર) વહંચી આપી હતી પણ તેના મરણ પછી તેઓ સ્વતંત્ર રાજ્ય થઈ પડ્યા હતા. જ્યારે ગ્રીક રાજ્યનાં ફ્રેંકના લશ્કરે તેઓના ઉપર ચઢાઈ કરવા માંડી ત્યારે તેઓએ પોતાના રક્ષણને માટે પોતાના રાજ્યને પોતપોતાના પ્રદેશનું અડધું વસુલ આપવાનું અને કેટલુંક લશ્કર પુરું પાડવાનું કબુલ કીધું હતું; જો કોઈ ડચ્ચક મહા અપરાધ કરે તો અથવા પુરુષ વારસ વિના મરી જાય તો તેનો પ્રદેશ રાજ્ય જપ્ત કરે એવો ધારો રાખ્યો હતો.

સ્પેન.

પાંચમા સૈકામાં સ્વેવી, વેંડાલ, આલ ને વિસિગોથ એ લોકે પોતપોતાનાં રાજ્ય માંડ્યાં હતાં. છઠ્ઠા સૈકામાં વિસિગોથનું રાજ્ય સ્પેનમાં સૌથી મોટું ને જોરાવર હતું ને તે લોક (૫૮૬ થી) તથા સ્વેવી લોક (૫૭૦ થી) ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતા થયા હતા.

ફ્રાન્સ.

ગોલમાં વસેલા ફ્રેંક લોકની ધણીક ભતિ હતી તેમાંની એકનો સરદાર ક્લોવિસ હતો (૪૮૦ માં),

તેની સત્તા થોડાક પ્રદેશમાં હતી. તેણે (૪૮૬માં) પોતાની પાડોસની એક ફ્રેંક નતિને જીતી ને ૪૯૩માં તે બર્ગિડિયન રાજની ખ્રિસ્તી દીકરીને પરણ્યો. પછી તેણે ગ્રાલની ફ્રેંક નતિનો સરદાર ને ગોલના સઘળા ખ્રિસ્તીઓનું રક્ષણ કરનાર એવો પોતાને કહેવડાવ્યો. તેણે આદ્વીમાત્રીને હરાવ્યા ને પછી વિસિગોથને તથા બર્ગિડિયનને પોર્ટીટીસ આગળ લડાઈમાં જીતી ગોલનો સઘળો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યો (૫૦૫). તેણે (૫૧૦માં) દ્વર્સમાં આવી ઓચ્છવ કીધો ને રાજ કહેવડાવ્યો ને પારિસને રાજધાની કરી. ક્લોવિસ લોશી તથા નિર્દય હતો ને પોતાની મતલબ પાર પાડવાને તેણે ધર્મરક્ષણનું બહાનું બહાર પાડ્યું હતું. તે (૫૧૧માં) મુઆ પછી ફ્રાન્સમાં નાનાં રાજ્ય થયાં ને તેમાં પરસ્પર મારામારી ચાલી.

સેલિયન નતિના ફ્રેંક (૪૨૧માં) ધારા બાંધેલા તે સેલિકલો સઘળા ફ્રેંક નતિમાં ચાલ્યા હતા ને પછી આખા ફ્રાન્સમાં ચાલ્યા હતા. ખૂનના દડને માટે ૫૦ થી તે ૬૦૦ સોનાના કડકા હતા; ખરાખોટાનો ઈન્સાફ સામસામા એકલા એકલી લડયાથી ચુકવાતો; જીતેલો પ્રદેશ જીતનારાઓને વર્ષે વર્ષે વહેંચી આપવામાં આવતો. આવા કારણથી દેશના રક્ષણને માટે સૌએ લશ્કર પુરું પાડ્યું; સ્ત્રીઓને જમીનદારી ને રાજ્યગાદી ન મળે એવું રાખ્યું હતું. ગોલ ફ્રાન્સના લોક પ્રથમ સેલ્ટ હતા, પછી સેલ્ટ રોમન થયા, પછી રોમન જર્મન થયા, ને પછી ફ્રેંક કહેવાયા.

બ્રિટન.

એ ટાપુ ઉપર રોમના જુલિયસ સીઝરે ૬૦ સં ૫૦૦ ૫૫-૫૪માં ચડાઈઓ કરી હતી, પણ લોક* પૂરા

* કિમ્રી લોક ને સેલ્ટ લોક બ્રિટનમાં વસતા. બધી મળીને લોકની ૪૫ કુળ નતિ હતી. તેઓ પહોડી રાની લોકની પેઠેજ રહેતા ને વર્તતા. તેઓને ખોરાકમાં દૂધ તથા માંસ ને પહેરવા ઓઢવામાં ચામડાં હતાં; તેઓ પોતાના અંગને વિચિત્ર રંગતા, તેઓનાં ઘર લાકડાં ને બરસરોડાંનાં હતાં; મોટી ઝાડીવાળાં રાનમાં તેઓ ગામ વસાવતા; તાંબું લોહું આપી લઈ પોતાનો વહેવાર ચલાવતા; સરદારો ઝાડીમાં ખેસી દાતરડાંથી લડતા, પણ લશ્કર તો પગે ચાલતુંજ લડતું. હુંડ કહેવાતા ધર્મગુરુઓના બોધ પ્રમાણે ધર્મ પાળતા; તે ધર્મમત આણું કે જીવ અમર છે ને તેને જન્માંતર છે, દેવતાઓને પૂજવા, નઠારું કામ કરવું નહિ ને બહાદુરીથી વર્તવું; વળી માણસોને મદુલીઓમાં બાળી મૂકી રહેલા દેવને રીઝવવામાં આવતા; જે ઓકના ઝાડ ઉપર મિસલટો નામનો વેલો ચઢ્યો હોય તે બહુજ પવિત્ર મનાયું.

તાબે થયા નહોતા. રોમના રાજ ક્લોડિયસે જાતે ને પછી બે સરદારે આવી લડાઈઓ કરી ધણીક નતના લોકને તાબે કીધા ત્યારથી (૬૦ સં ૪૩) બ્રિટન, રોમના રાજ્યમાં ગણાવું થયું હતું ૬૦ સં ૭૮માં એમિલિયા રોમથી બ્રિટનમાં હાકમી કરવા આવ્યો. તેણે સાત વર્ષ રહી છેક ફોર્થ નદી સુધી (કેલિડોનિયા સિવાય) આખુ બ્રિટન રોમની સત્તામાં આણ્યું. તેણે બ્રિટનના લોકને બાણવા લખવા ઉપર રુચિ કરાવી ને તેઓમાં રોમન પહેરવેશ; લેટિન ભાષા અને ખરચાળ મોજલી ચાલચલણ એ દાખલ કીધાં; વળી રસ્તાસડકો બંધાવ્યાં. રોમનું ૪ લીજિયન લશ્કર બ્રિટનમાં રહેવું.

ઉત્તર તરફના કેલિડોનિયન ને પછી પિક્ટ ને સ્કોટ એ પહોડી લોક જ્યારે ત્યારે રાજ્ય પ્રદેશમાં ઉપર ચઢી આવતા ને એઓને રોમન અમલદારો પાછા હાંકી મેલતા. જેવામાં રોમના રાજ્યે રાજધાનીના રક્ષણને માટે બ્રિટનમાંનું લશ્કર બોલાવી લીધેલું (૪૦૮) તેવામાં પિક્ટ ને સ્કોટ એઓએ ફરીથી ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો બ્રિટનોએ રોમની મદદ માગી, પણ એ આપી શક્યા નહિ. પછી રાજ્યના ૩૩ પ્રજણમાંના એકનો વહીવટદાર વોર્ટિગર્ન એણે દક્ષિણમાં આવી રહેલા લુટરા સેક્સન લોકની ટાળીને બોલાવી; ને એની મદદે બ્રિટનના લોક પિક્ટ સ્કોટના ભયથી હજાર્યા (૪૪૯). સેક્સન ટાળીના સરદાર હેજસ્ટ ને હોરસા એ નામે હતા. પછવાડેથી એ સરદારો અને તેઓની મદદ લેનારા વતની એઓ વચ્ચે ભારે લડાઈ ચાલી ને તેનું પરિણામ એ થયું કે સેક્સન લોકે કેટલાં પોતાનું રાજ્યસ્થાન કીધું (૪૫૫) ખીલું સેક્સન ટાળું જર્મનિથી આવ્યું તેની સામા વતની લડયા, પણ અતે સેક્સન એક ખીલું રાજ્યસ્થાન સેક્સનોએ કીધું (૪૬૧). એમ ત્રીલું ને પછી ચોથુ ટાળુ જર્મનિમાંથી આવ્યું ને વેસેક્સ ને એસેક્સ એ રાજ્યો સ્થપાયાં (૫૧૯ ને ૫૨૭ માં). નોર્થબર્તાડનું (૫૪૭ માં) ને પૂર્વ આંગલીઆનું (૫૭૫ માં) એ સંસ્થાનો આંગલ લોકે સ્થાપ્યાં ને સાતમું સંસ્થાન મરસીયાનું થયું (૫૮૨ માં). એ સાતમાંના એક રાજ્યની સર્વોપરિ સત્તા ખીલ સૌ માનતાં. બ્રિટનના લોક પરદેશોએ સામા લડયા હતા ને કોર્નિશ બ્રિટનના રાજ આર્થરે ધણી ફતેહ મેળવી હતી. પણ તે પોતાનાં સગાંની સામા લડાઈમાં લડતાં પડ્યો (૫૪૨). ત્યાર પછી બ્રિટન લોક થાક્યા ને પશ્ચિમમાં, વેલ્સમાં કોર્નવાલમાં, ડેવનશાયરમાં, ને સ્કોટલેન્ડમાં જઈ રહ્યા.

પરદેશીઓએ ધણીક વતની લોકની કતલ કરી નાખી ને તેઓના ધર્મનો તથા કળાકામનો ઉચ્છેદ કીધો. લાવા બદલાઈ, સુધારો વધારો બંધ થયો ને લોક પોતાની જંગલી હાલતમાં આવવા લાગ્યા, પણ તેટલામાં રોમના પોપ ગ્રેગરિયો સેક્સન લોકને ખ્રિસ્તી કરવાને ને રોમની ધર્મસત્તા સર્વોપરિ મનાવવાને પાદરીઓ મોકલેલા તે આવી પહોંચ્યા (૫૯૬). સેંટઓગસ્ટાઈન દેશીધર્મગુરુઓને તાબામાં લઈ શક્યો નહિ, પણ તેણે સધળી જાતના સેકસેનોને ખ્રિસ્તી કીધા.

દર્શન દમું.

ઈ. સ. ૬૬૦ ખ્રી.

અરબસ્તાન.

સિકંદરે આરબ લોકને પોતાની સત્તામાં આણવાનો લોક રાખ્યો હતો-ઓગસ્ટસ ને દેજન એ રાજાઓ તેઓને તાબે કરવાને મથ્યા હતા, પણ ફાળ્યા નહોતા. ઈ. સ. ૫૨૯માં એબીસિનીયાવાળાએ અરબસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી ધણીક પ્રદેશ જીતી લીધો ને પછી કેટલોક કાળ ત્યાં અમલ કીધો હતો. આરબ લોક ભસ્વાડો હોવાથી તેઓને લડાઈઓ કરવાનો મહાવરો બાળપણથીજ હતો. તેઓની ધણીક જાત હતી, પણ સંકટ સમે સૌ એક થઈ જઈ કોઈ એકને સરદારી આપતા; કેટલીક જાત ચોર હુટારાનુંજ કામ કરતી. આરબ લોક આકાશના ગ્રહ ઉપગ્રહ આદિને પૂજતા. આસપાસનાં રાજ્યોમાં લડાઈ બખેડા જીતી ચાલતા તેથી કદાચ તે ત્યાંના ધણીક લોકો અરબસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં આવી વસ્યા હતા. મહમદની પહેલાં ૬ સે. વર્ષ ઉપર ચાહુદીઓ આવી રહ્યા હતા; ને અમનના રાજાઓ ઈ. સ. ૭૦૦ના ચોથા સૈકાથી ચાહુદીઓનો ધર્મ પાળતા થયા હતા. દેશદેશના ખ્રિસ્તીઓ પણ રાજાઓના જીતીને લીધે અરબસ્તાનમાં વસ્યા હતા. તે પોતાના ધર્મનો બાંધ આરબોમાં કરતા.

ગોરેશ જાતિનું હાસમકુલ વંશપરંપરા મક્કામાં કાબાનાં દરેશનો વહીવટ કર્યું. એ કુળમાં મહમદ ઈ. સ. ૫૭૦માં જન્મ્યો. તેનો બાપ અબ્દલ્લા ને ચાહુદેણુ મા અમીના મરણ પામેથી મહમદ સગાને ત્યાં ઉછર્યો હતો ને તે વેપારીને ત્યાં ગુમાસ્તો રહ્યો હતો ને એ વાર સિરિયે જઈ આવ્યો હતો. પચીસ વર્ષની ઉંમરે તે એક તર્વજર બાઈ કહીના વિધવાને

ત્યાં નોકર રહ્યો ને પછવાડેથી તેની સાથે પરણ્યો. મહમદ કદાવર ને ખૂબસુરત હતો; તેને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહિ, તોપણ તે વાચાળ બહુ હતો. તેને નાનપણથીજ એકાંત ગુફાઓમાં જઈ વિચાર કરવાની ટેવ હતી ને એવી મનની હાલતમાં તે નવો ધર્મ ચલાવવાની ગોઠવણ કર્યા કરતો. ઈ. સ. ૬૦૯માં તેણે પોતાનું ધર્મમત લોકમાં પ્રગટ કર્યું. પ્રથમ તો તેની સ્ત્રી ને એક બે બીજાં એઓએ તે મત માન્યું; ત્રણ વર્ષ પછી ૧૪ જણ ને બીજાં ૬ વર્ષ ગુજર્યા બાદ સવાસો જણ તે ધર્મ માનનારા થયા. તેની જાતના લોક સામા થયા ને મહમદ મક્રેથી નાસી યાત્રેજ શહેરમાં આવ્યો. ઈ. સ. ૬૨૨ની ૧૨મી જુલાઈએ-ને યાત્રેજ શહેર મદીના એ નામે વિખ્યાતિ પામ્યું. મદીનાના લોકે તેને રાજ તથા પેગંબર માન્યો. તરત પછી મહમદે હુકમ કીધો કે મૂર્તિપૂજકોની સામા લડાઈઓ કરવી ને જેઓ લડાઈમાં પડશે તે પોતાનાં પાપથી મુકાયો. તેણે સિરિયાના રોમન અમલદારની દરબારમાં વકીલ મોકલી પોતાનો ઇસ્લામ ધર્મ માનવાનું કહેવડાવ્યું. તે અમલદારે વકીલને મારી નખાવ્યો, પણ મહમદે પોતાનાં ચોડાંક ઝનુની લશ્કરને ૩૦ હજાર લશ્કર સામા મોકલવાની હામ લીડી હતી. તેણે પોતાનું ચોડુંક લશ્કર લઈ જઈ ગોરેશ લોક સામા ધણીક લડાઈઓ કરી તેમને હરાવ્યા (૬૨૫). પછી અરબસ્તાનના ધણીખરા ભાગમાં પોતાની રાજધર્મસત્તા કબજ કરાવી. મહમદે ૬૩ વર્ષની ઉંમરે દેહ છોડી (૬૩૨). તેણે ધર્મવિષે ને સંસાર વહેવારવિષે જે ધારા કાઢી કીધી તેનો સંગ્રહ કુરાન કહેવાય છે. મહમદ પછી આરબ રાજધર્મની સર્વોપરિ સત્તા તેના સગા વારસોએ ખલીફ નામ ધરી ચલાવી. સો વર્ષમાં હિંદુસ્તાન થકી તે આટ્લાંટિક સુધી-ઇરાન, સિરિયા, ઇજિપ્ત, આફ્રિકા ને રુમેનમાં આરબનું રાજ્ય થઈને મહમદનો ધર્મ મનાતો થયો હતો.

પહેલો ખલીફ અબુબકર એણે ધર્મનો પ્રસાર કરવાની મતલબથી લડાઈઓ ચલાવી; બીજો ખલીફ (૬૩૪) ઓમર તેણે અરબસ્તાની સરહદ ઉપરનાં ત્રણ રાજ્યોની કતેહ કરી; ત્રીજો ખલીફ ઓથમાન (૬૪૪-૬૫૬) તેની કારકીર્દીમાં છતેલાં રાજ્ય પુરાં તાબે થઈ રહ્યાં ને દરિઆઈ લડાઈમાં આરબોની કતેહ થઈ ચોથા ખલીફ અલીની પાંચ વર્ષની કારકીર્દીમાં આરબોમાં માંહોમાંહે લડાઈ ચાલી ને તેનું ઉવટ આ થયું હતું કે અલી માર્યો ગયો ને ઓથમાનના

મહમદનું ચરિત્ર લેવું.

એણે ખલીફની આદી પોતાના વંશને માટે આપી (૧૬૦).

અણુબકરના ઘરકરે બોલવાને ઘેરો ધાલી તે લીધું ને ઉમારકસને ઘેરો ધાલ્યો. કોન્સ્ટાંટીનોપલનો રાજા હેરેકલીઅસ એણે પોતાના સિરિયાના રાજ્યને સંકટમાંથી ઉઠાવવાને ૭૦ હજાર ઘરકર મોકલ્યું પણ તે હાર્યું; ને ૭૦ હજાર ઘેરો રાખ્યા પણ આરબોએ ઉમારકસ લીધું. જેસલમ ચાર મહીના ઘેરમાં રહીને ૬૩૭માં તાબે થયું ને એમ સિરિયાનો ધણીખરો પ્રદેશ આરબોએ છતી લીધો. અમરુએ (૧૩૮માં) ૪ હજાર આરબની સરદારી કરીને ચેલુસિયમ લીધું ને મેઝીસને ઘેરો ધાલ્યો; સાત મહીના ઘેરો રાખી છાપો મારી તે શહેર લઈ બાળી મૂક્યું ને કેરે નામનું શહેર વસાવ્યું. ચૌદ મહીના ઘેરો રાખી ૨૩ હજાર માણસોનો ધાણ વાળી અલેક્ઝાંડ્રિયા લીધું ને ત્યાં ખ્રિસ્તી વાવટો ખસેડી મહમદીઆન અર્ધચંદ્ર વાવટો હડાવ્યો (૧૪૦). તે નામીયા શહેરમાં ૪ હજાર મહેલ, ૪ હજાર નાહવાનાં સ્થળ, ૪૦૦ નાટકશાળા એ હતી. ત્યાં ૪૦ હજાર ખંડણી આપતા ચાહુદીઓ રહેતા હતા. શહેરના લોકના છવ હજારવામાં આવ્યા, પણ એમનાં હુકમથી ત્યાં ટાલેમી રાજાઓના વખતથી જે મોટા પુસ્તકસંગ્રહ હતા તે બાળી નાખવામાં આવ્યો, સાઈપ્રસ, ફ્રોડસ ને બીજા ટાપુઓ પણ ૧૫૩ લખીમાં તાબે થયા. હવે પૂર્વમાં યુક્રેટિસ ટેમિસ નદીને લગતા પ્રદેશો છતી આરબો ધરાન ઉપર ઉતર્યા. ધરાનનો રાજા ચલદેજર્દ એણે ખલીફની આના મેદાનમાં આરબોને લડાઈ આપી, પણ તેમાં ધરાનીઓ હાર્યા. બીજા વાર ચલદેજર્દ ઘરકર એકઠું કરી નાબંદેહ આમળ લડાઈ આપવા આવ્યો, પણ આરબ ઘરકરના ખસારા સામું ધરાની ઘરકરથી ટકાયું નહિ ને ચલદેજર્દ નાઠો (૧૪૧)—તેણે દસ વર્ષ રખડતાં રહી આરબોને ધરાનમાંથી કાઢવાની તજવીજ કીધી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ ને તે જેને ત્યાં છૂપો રહ્યો હતો તેનેજ હાથે માર્યો ગયો (૧૫૨). ૪૦ સ. ૧૫૬માં જ્યારે અલી ખલીફ થયો ત્યારે તેણે મોઆવિઆ પાસેથી સિરિયાની હાકેમી છીનવી લેવાનો હુકમ કીધો. મોઆવીઆ તે હુકમ ન માનતાં ઘરકર લઈ અલીની સામા ગયો. એકસો ને દસ હજાર લડાઈ ચાલી પણ કોઈની હારજીત નહી થઈ નહિ. તેવામાં ત્રણ ઝડૂની આરબોએ અલી, મોઆવીઆ, ને અમરુ એ ત્રણ જણને મારી નાખી લડાઈનું ઉવટ લાવવાને સોગન ખાધા. માત્ર અલી એકલોજ ખૂનીના ધાથી પડ્યો; પણ તેના બે દીકરા હસન ને હુસેન એ બેએ ખલીફ કહેવડાવવા માંડ્યું, પણ તેમ મોઆવીઆની તરફના લોકને વારસામાં કંઈ જોઈ સના મળી નહિ વળી યોડીકવાર મારામારી

ચાલ્યા પણ ખલીફની આદી વંશપરંપરાની થઈ (૧૬૦) પ્રથમના ખલીફ તો આરબોએ પોતાનામાંથી નીવેડીને નીમ્યા હતા.

અલી ને પહેલા ત્રણ ખલીફ એઓ વચ્ચે ઝમઝો ચાલેલો તે ઉપરથી મહમદીઆન લોકમાં જે તડાં પડ્યાં છે—સૂની કહે છે કે મહમદે કુરાન સિવાય બીજા પણ કટલાક ધારા ને હુકમો કહ્યા છે, તેઓ ચારે ખલીફને સ્મરણમાન આપે છે પણ અલીને બીજા ત્રણના જેવો પવિત્ર ને ધર્મી ગણતા નથી;—તુર્કલોક સૂની છે. શિહા ફક્ત કુરાનનેજ માને છે ને અલીને પેગંબરના જેવુંજ માન આપે છે;—અરબસ્તાન ને ધરાનના મુસલમાન શિહા છે. અણુબકર ઉદાર ને મધ્યમ પ્રકૃતિનો (ઉમ્મ નહિ તેમ શાંત નહિ) હતો; તે લૂટમાં મળેલી સમૃદ્ધિનો પોતાનો ભાગ ઘરકરી સિપાઈ તથા ગરીબ લોકને વહેંચી આપતો ને સૌની કુર્યાદ સાંભળતો. જાતે અમલમાં લાવીને, દાખલા કહી સંભળાવીને, તે પોતાના લોકમાં સરળપણે સદગુણનો બોધ કરતો. અલીના પક્ષીઓ તેને હકદાર ખલીફ નથી માનતા તોપણ તેના સદગુણને મોટું માન આપે છે. ચાહુદી—ખ્રિસ્તીઓનું જત્રાનું પવિત્ર સ્થાન જેસલમ એને તાબે કરવા મોકલેલા સરદારને અણુબકરે કહી સંભળાવ્યું હતું કે તારાં માણસો ઉપર રહેમ માયા રાખજે, જરૂરની વખતે તારા હાથ નીચેનાની સલાહ પૂછજે અને દુસ્મન સામા વધારે હઠે લરાઈને બહાદુરીથી લડ તેવું તેમને ઉત્તેજન આપજે; છત થાય તો ધરડા, અરાકત, ખેરાં ઓકરાંને ઉમારજે; ફળનાં ઝાડો ને અનાજનાં ખેતરનો નાશ કરીશ નહિ ખપ જેટલાં ટોરને કપાવજે; વચન કરાવામાં ચળવચળ થઈશ નહિ, મકમાં રહેતા ધર્મી માણસોને મારીશ નહિ ને દહેરાંઓને છેડીશ નહિ, પણ સેતાનને મ નનાર લોક જેઓ પોતાનું તાલકું મુંડાવે છે તેઓ જે ઈસ્લામધર્મ કબુલ નકરે તો તેઓની ખોપરીઓ કાપી નાખજે. એમર જેવો સાદો તેવાજ કરડો હતો. તે એક નાના સરખા ધરમાં રહેતો; ખપોર પહેલાં તે મસ્જીદોમાં નીમાજ પઢવામાં ને વાએજ કરવામાં રોકતો; પાછલે પહેરે તે બજારમાં ફટોવૂટો ઝલ્લો પહેરી કુર્યાદ સાંભળતો ને ઇન્સાફ ચુકવતો; મોટાં રાજ્યનાં કામ કરતો ને પરદેશી મોટા મોટા રાજ્યોના વકીલોને મળતો; તેણે આરબોને હિન્દી સમ્પત્તિ વર્ષ ગણતાં શીખવ્યું; તેણે કટલાક શહેરોમાં ફોજદારી સિપાઈ રાખ્યા, ઘરકરી સિપાઈઓને નિયમિત પગાર આપવાનો ધારો કર્યો; જેઓએ મહમદને સંકટમાં સહાય કરેલી પણ જેઓ ધડપણથી ને જખમથી દુઃખી થઈ ગએલા તેઓની ખોરાકી પોશાકીનો બંદોબસ્ત રાખ્યો—એટલું છતાં તે અક્ષરશૂન્ય હતો ને તેણે ટાલેમીનું સ્થાપેલું પુસ્તકાલય બાળી નખાવ્યું. તેની સાડાદસ વર્ષની કારકીર્દીમાં

મોઆવીઆએ ડમાસ્કસને રાજધાની કરી (૬૬૧). આફ્રિકાના લોક ગ્રીકરાજ્યને ખંડણી આપતા, પણ તેઓના ઉપર એક બીજો દંડ લાગવાનું નાખેલું તે ઉપરથી તેઓએ પોતાની મદદમાં આરબોને બોલાવ્યા. ૪૦ સં ૬૫૫માં ગ્રીક લોક ૮૦ હજાર જીવ ખોઈ ફાંચા ને આરબોએ વહાણના કાફલા તૈયાર કરવા માંડ્યા. ૭ વાર આરબો કોન્સ્ટાંટિનોપલ આગળ આવ્યા, પણ ૭ વાર તેઓથી ગ્રીકના અગ્નિ સામું ટકાયું નહિ ને મોઆવીઆએ સલાહથી માગણી લીધી. તેણે ૫૦ થોડા, ૫૦ ગુલામ, સોનાની કોથળી ૩ હજાર આપવી કબુલ કરી ત્યારે ગ્રીક રાજ્યે લડાઈ બંધ રાખી. મોઆવીઆના મરણ પછી માંહોમાંહે ટંટા ભગ્યો હતો પણ તેનો જલદીથી બંદોબસ્ત થયો હતો. એ માંહોમાંહેની ખટપટથી આફ્રિકાની લડાઈ બંધ રહી હતી. પણ ૬૬૨માં ઇબ્રિહીમનો અમલદાર હુસૈન એણે ઉપરાઉપરી ચઢાઈઓ કરીને ઉત્તર આફ્રિકાનાં રાજ્યોને તાબે લીધાં—કાર્યજ ૬૬૮માં પડયું ને ગ્રીકરાજ્યની સત્તા આફ્રિકામાંથી સામટી ટળી. બર્બરી સંસ્થાન જીતવું આરબોને બારે પડયું. ત્યાંની રાણી કાહીના એણે હસનને પાછા ફરવાની ફરજ પાડી; પણ એના મરણ પછી મુસાએ તે સંસ્થાન લીધું ને ત્યાંના લોક ખ્રિસ્તી ધર્મ છોડી મહંમદીઆન ધર્મ પાળતા થયા.

અખઠલ મહેક ખલીફની કારકીર્દીમાં (૬૮૪-૭૦૫) મુસલમાન લોક હિંદુસ્તાનમાં પણ જઈ ચઢ્યા હતા.

દર્શન ૧૦મું.

૪૦ સં સૈકા ૮-૬-૧૦.

અરબસ્તાન.

ખલીફ વાલીદ (૭૦૪) ને ખલીફ સુલેમાન (૭૧૪) એઓએ કોન્સ્ટાંટિનોપલ મેળવવાને બહુ ચત્ત લીધેલો, પણ તેઓના લશ્કરને ધણું નુકસાન ખમી પાછા ફરવાની જરૂર પડી; તોપણ એ હારનો બદલો સ્પેનની જીતે ૭૧૧માં લાવ્યો. આરબ લોકે ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ તેમાં તો તેઓને શરમાઈને પાછું હઠવું પડ્યું (૭૩૨). સુલેમાન પછી ખલીફે થયા તેઓથી રાજ્યમાં બ્યવસ્થા રખાઈ નહિ ને અબુઆબાસ મેરવાનને ઉઠાવી મૂકી પોતે ખલીફ થયો (૭૫૦). આબાસે મેરવાનનાં સગાંસંબંધીઓનો સંહાર લીધો. પણ એક રાજવંશી જુવાન અબ્દુલ રહેમાન નાસીને

મહંમદને માનનારા આરબતુર્ક-સેરેસેન એઓએ સિરિયા, કેલ્ડીઆ, ઇરાન ને ઇજિપ્ત એ તાબે લીધાં; ૩૬ હજાર ચહેર મામ લીધા, ખ્રિસ્તી દેવળ અને અગ્નિનાં તથા મૂર્તિવાળાં દહેરાં ૪ હજાર તોડી પાડ્યાં અને બૌદ્ધ મસ્જિદો બાંધી.

સ્પેન ગયો ને ત્યાં તેણે કોર્ડોવામાં ખલીફની જુદી ગાદી માંડી—તે ગાદી તેના વંશજોએ ૨૭૫ વર્ષ સુધી ભોગવી હતી. આબાસ પછી અલમનસર (૭૫૩) ખલીફ થયો તેની કારકીર્દીમાં માંહોમાંહેના દંગા બખેડામાં ૬ લાખથી વધારે જીવની હાનિ થઈ. તેણે અખઠલમાં પોતાની ગાદી રાખી (૭૬૨). મોહાલી ખલીફે (૭૭૪) ગ્રીક સામા પાછી લડાઈ શરૂ કરી. તેના દીકરા હુસૈન અલ રશીદે તેવીસ વર્ષની કારકીર્દીમાં ગ્રીકરાજ્યના પ્રદેશમાં આઠવાર ચઢાઈ કરી સામાં લશ્કરને હરાવ્યાં હતાં ને રાજ પાસેથી વર્ષે વર્ષે ખંડણી લેઈ બગદાદની તિલેરી લરી હતી. ગ્રીક રાજ્યને તથા કોર્ડોવાના ખલીફનો દુરમન છઈ એવી પોતાની મોટાઈ જણાવવાને તેણે ફ્રાન્સના રાજ શાર્લમેન એની દરબારમાં એલચી મોકલ્યો હતો (૭૬૬). તે વિલાકળાને કિત્તેજન આપતો; પણ તેણે અદેખાઈથી પોતાના બે નિરપરાધી રાજ્યકારભારીઓને ને તેઓના સગાને મારી નખાવ્યા. એ કર્મ તેના રશીદ—ન્યાયીપણાને કલંક લગાડનારું હતું.

હરને ગ્રીક રાજ્યને ડરાવીને પોતાની તિલેરી વધારી. પણ એનાજ વખતથી અસ્ખી રાજ્યની પડતી જણાવવા માંડી—૪૦ સં ૭૫૬માં સ્પેન સ્વતંત્ર થયું. એ ખલીફ ૮૦૮માં મરણ પામેથી ત્રણ વર્ષ અંધાધુધી રહી ને પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેઠો. પણ તેના વખતમાં ગ્રીક સાથે લડાઈ કરવી પડેલી તેમાં બે લાખ પ્રાણની હાણ થઈ હતી. મોખ્સમ ખલીફે પોતાની ગાદીને સલામત રાખવા સારૂ ૫૦ હજાર તુર્ક લોકને પોતાના લશ્કરમાં રાખ્યા. ઓકસસ નદીની પેલી તરફના લડવૈયા તાતાર લોકની એક ભત તુર્ક કહેવાતી એઓ પોતાના ધણીને નખળાં ભેઈ રાજ્યમાં કર્તા હતાં થઈ પડ્યા—એવો વખત આવ્યો કે એઓ ઠેરવે તેજ ખલીફની ગાદીએ બેસે. એ ગડબડમાં કેટલાક પ્રાંતના અમલદારોએ પોતાને રાજ કહેવડાવવા માંડ્યું. આબાસના વંશના છેલ્લા ખલીફે મહંમદ નામના તુર્કને અગ્રીર અલ ઉમરાવ (સરદારોનો સરદાર)—રાજ્યનો કુલ અખત્યારી એ પદવીએ ચઢાવ્યો (૬૩૫). એ ઉપરથી બીજા સરદારો સામે થયા ને તેનું ઉવટ આપું આવ્યું કે ઇરાનના અમલદારે વંશપરંપરા તે પદવી ધારણ લીધી (૬૪૪). રાજ્ય બહુ નિર્બળ થઈ ચાલ્યું ને ગ્રીક લશ્કરોએ સિરિયા વગેરે ધણાક પ્રાંત પાછા પોતાના તાબામાં લીધા.

મહંમદની દીકરી ફાતિમાના વંશના એક જણે આફ્રિકામાં ખલીફની જુદી ગાદી માંડી હતી (૬૦૮). ને પછી તેની પેઢીના એકે ૬૬૦માં સાર્ડિનિયાની ને ઇજિપ્તની ફતેહ કરી કેરે ચહેર બાંધી ત્યાં ગાદી

આણી; પણ એમ થવાથી પશ્ચિમ તરફના પ્રતિ સ્વતંત્ર થવા-એ પ્રમાણે બગદાદની ગાદીની સત્તા કામઠામ એકી થતી ચાલી. તેવામાં વળી તુર્ક નતના સામાની વંશના એક અલ્લમગીને ગઝનીમાં ગાદી કીધી (૬૧૧); ને એના જમાઈ સબક્તગીનના દીકરા મહમૂદ લાહોર, મુલતાન, ગુજરાતમાં ચઢાઈઓ કરી હતી.

એ ત્રણ સૈકામાં આરબ લોકની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી:—૪૦ સ. ૭૫૪માં અબ્બાસીયન અલીફ થયો તેણે, તેના દીકરાએ ને તેના દીકરા હૃદય અલ રશીદે આરબોના વિલાસ્યાસને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. એ આરબોએ અલેક્ઝાન્ડ્રિયાની લાયબ્રેરિ બાળી નાખી હતી તેની સંતતિએ ગ્રીક ભાષા લણી તેમાંના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કીધાં હતાં. ને પછી ખગોળ રસાયન, વૈદ્યક, ગણિત, ખીજગણિત, શિલ્પ, યંત્રકળા એ વિષે નવા ગ્રંથો લખ્યા હતા, અને એમ કેળવણીના વધારાથી બગદાદ, ઇસ્પહાન, કયુફા, ડમાસ્કસ ને કોર્ડોવા એ સહેરો શોભતાં થયાં હતાં. આરબ શાહેરો ને આરબ તવાંરીખ લખનારા હતા ને આરબોએ ફિલસુફી લણીને અરીસ્ટોટલ (આરિસ્ટોટલ)ના ગ્રંથો યુરોપીઅન લોકની બહુમાં આણ્યા હતા. કામઠામ મકતબો સ્થાપવામાં આવી હતી. બર્બરી સંસ્થાનના લોક એ મૂર કહેવાતા તેઓની શિલ્પકળા વખણાય છે. એ ત્રણ સૈકામાં ઈસ્લામ ધર્મમાં અનેક મત ને પંથ ચાલ્યા હતા ને વિરોધી મતવાળાઓના કલહથી સેંકડો લઢાઈ ને હંબરો છવની હાલુ થઈ હતી.

સ્પેન.

સ્પેનના ગાય લોકના તાબામાં આફ્રિકાના કિનારા ઉપર થોડોક પ્રદેશ હતો ને ત્યાંના અમલદાર કાઉન્ટ જુલિયને રાજદ્રોહ કીધો તે પ્રસંગમાં આરબો* પ્રથમ સ્પેનમાં દાખલ થયા હતા. તારિક પ હંબર લશ્કર સાથે સ્પેનને કાંઠે ઉતર્યો ને એક શહેર લીધું કે જે પછી બિઝાલ્દરને નામે ઓળખાયું (૭૧૦). રેહરિક નામના ગાય રાજાએ કેડિક આગળ ત્રણ લઢાડા લડાઈ કરી પણ તે હાર્યો ને નાસતાં ગ્યાડાલકીવીર નદીમાં ડૂબી મુઓ (૭૧૨). પછી પંદર મહીનામાં સ્પેન મહંમદખર્મી લોકની સત્તામાં આવી રહ્યું. અમલદારોએ ખ્રિસ્તીઓના ઉપર જુલમ ન કરતાં તેઓને તેઓના કાયદા પાળવા દીધા, કેટલાએકને ફરજી આપ્યા, કેટલાએકને લશ્કરમાં નોકર રાખ્યા અને

હસ્પેનના આરબ મુસલમાનને ખ્રિસ્તીઓ મૂર કહેતા-કારણ કે તેઓ આફ્રિકાના મૌરીટાનિયા નામના બંદરેથી સ્પેન આવવાને વહાણમાં ચડ્યા હતા.

મુસલમાન સાથે પરણવાની રત્ન આપી. સ્પેનના અમલદારોની ત્રીમણ્ય આફ્રિકાના નવાબો કરતા. સ્પેનની અવસ્થા કરી આરબોએ ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈઓ કરી, પણ હુઆર આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં તેઓ હેરાન હાર્યા (૭૩૨).

એશિયામાંથી કેટલાંક કુટુંબ આવી વસેલાં તેથી ખેતી વેપાર વધ્યાં; અને ખલીફ આબાસના સંહારમાંથી ઉગરેલા અબ્બાસ રહેમાને સ્પેનમાં આવી કોર્ડોવામાં ખલીફની નવી ગાદી માંડી ત્યાંથી તેા સ્પેન આબાદાનીથી વિરોધ શોભ્યું. કોર્ડોવાની મકતબોમાં યુરોપના લોકને અભણી એવી કેટલીક વિદ્યા શીખવવામાં આવતી ને તેથી ધણાક ખ્રિસ્તી લોક પણ તેમાં લણવા જતા. ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુ સિલ્વેસ્ટર બીએ એણે પ્રથમ સ્પેનમાં અભ્યાસ કીધો હતો. અનેક કારીગરીનાં કામ ને વહાણ ખેડવાની વિદ્યા અરબોએજ યુરોપના લોકને શીખવી. ચેતરંજી, ગલીયા, કસબ તથા રેશમનાં ભરત કામ, લોઢાનાં કામ વગેરે સ્પેનમાં ધણાંજ સારાં બનતાં. સંખ્યા ગણવાના અંક, કાગળ, ને ફોડવાનો દાર એ આરબ લોકેજ યુરોપમાં દાખલ કીધાં હતાં.

૪૦ સ. ૮૦૧માં આરબો ફ્રેંકલો સાથે લડયા પણ તેમાં બાર્સેલોના ખોયું. પછી તેઓએ વહાણનો કાફલો તૈયાર કરી બૃમધ્ય સમુદ્રના કાંઠા ને તેમાંના ટાપુઓ એ ઉપર હલ્લા કીધા, પણ તેમાં કંઈ બહુ રહે તેવી ફતેહ થઈ નહિ. ઓલીડોના ખ્રિસ્તીઓ ટેગસ નદી સુધી ધસી આવેલા તેઓના વારંવારના હુમલા ને આરબ અમલદારોના માંહોમાંહેના અગડા એથી ખલીફની સત્તા ઘટવા માંડી. તોપણ નવમા સૈકાને અંતે ઇટાલિ, બર્બરી, સ્વેબિયા, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ, પ્રોવેન્સ એ રાજ્યોમાં આરબોએ ફરી વળી પોતાની હાક ગળવી હતી.

૪૦ સ. ૯૧૨માં અબ્બાસ રહેમાન ત્રીજે એણે બળવાખોર અમલદારોને તાબે કીધા ને આફ્રિકામાં કેટલીક ફતેહ મેળવી, પણ ખ્રિસ્તી રાજાઓની સામા લડતાં તેના ૮૦ હંબર મુસલમાન પડ્યા (૯૩૮). પછી તે ખલીફે ૨૦ વખત ખ્રિસ્તી રાજ્યો ઉપર ચઢાઈ કરી પોતાને યએલાં નુકસાનનો ખલ્લો મેળવ્યો. ખલીફ ૯૬૧માં મુઓ ત્યારપછી ખ્રિસ્તી મુસલમાન વચ્ચે ભારે લડાઈઓ ચાલી કે જેનું છેવટ આ આખું કે ખ્રિસ્તીઓએ પોતાનાં રાજ્ય વધારી જબરાં કીધાં.

સ્પેનમાં આરબો અમલ કરતા તોપણ ત્યાંના કેટલાક પહાડી પ્રદેશમાં ભરાઈ રહેલા ખ્રિસ્તી રાજાઓ ધીમે ધીમે બહાર પડી મુસલમાન સામા ધણીક લડા-

ઈઓ કરી હારતાં જીવતાં દુસ્મનને હઠાવી પોતાનાં રાજ્યોની સરહદ વધારતા આઠમા સૈકામાં ઓવેડોનું ખિસ્તી રાજ્ય સ્થપાયું (૭૧૮માં); નવમા સૈકામાં નવાર ને લીઓન એ બે મંડાયાં ને દસમા સૈકામાં કાસ્ટીલનું રાજ્ય લીઓનના રાજ્યથી જુદું પડ્યું. (૯૬૦માં).

ઇટાલિ.

ઇટલીમાં ત્રણ રાજ્ય હતાં—લોમ્બાર્ડ લોકે ૪૦ સં ૫૬૮માં માંડ્યું હતું; રેવેનાવાળું કોન્સ્ટાંટિનોપલના ગ્રીક રાજ્યમાં ગણાતું, પણ ત્યાંના અમલદાર લોમ્બાર્ડને ખંડણી આપતા; અને રોમના વીનિશિઆ પ્રાંતના લોક ફ્રાંકના ત્રાસથી નાસીને નજીકના ટાપુઓમાં રહ્યા હતા (૪૫૨માં);—એઓએ (૬૯૭માં) હેરાકલીઆમાં એકઠાં થઈ ગ્રીક રાજ્યની સત્તાને માન આપતાં રહી પોતાનામાંથી એકજણને પોતાનો મુખ્ય અધિકારી ઠેરવી વેનિસના પ્રભુસત્તાક રાજ્યનો પાયો નાખ્યો હતો.

આઠમા સૈકામાં ખિસ્તી ધર્મના આચાર્ય રોમના પોપ એઓની ધર્મરાજ્યસત્તા સ્થપાઈ. રોમમાં રેવેનાવાળાના તાબાના ડચ્ક અમલ કરતા ને એઓ લોકના ઉપર જીલ્લમ ગુજારતા. લોક મુખ્ય ધર્મગુરુને વળગતા જતા ને એઓ સત્તાધારીઓને જીલ્લમ ઓછો કરાવવા વિષે સમજાવતા. ગ્રીક રાજ લીઓ એણે મૂર્તિપૂજક ખિસ્તીઓની વિરુદ્ધ એક હુકમ કાઢ્યો તે ઇટાલિમાં રેવેનાના રાજ્યમાં અમલ થવા આવ્યો. રોમનો ધર્મોપાધ્યાય ગ્રેગરી બીજો ને મૂર્તિપૂજક ખિસ્તી પંથનો હતો તે સામે થયો ને ઇટાલિમાંના ગ્રીકલોકે પોતાના ડચ્કોને કાઢી મૂક્યા. રેવેનાના લોકે પોતાના એક્સાર્ક પોણને મારી નાખ્યો ને લોમ્બાર્ડ રાજ દચ્કોદપ્રાંટે રેવેના ઉપર તલપ મારી રોમના લોકે પોતાનું પ્રભુસત્તાક રાજ્ય કીધું ને બિશપ —મુખ્ય ઉપાધ્યાયને રાજ્યના વડાની સત્તા આપી. રેવેનાનું રાજ્ય લોમ્બાર્ડને હાથ ન જવા દેવું એ વિચારથી ગ્રેગરીએ વેનિસના રાજ્ય સાથે છૂપી મસલત કરી ને એણે વહાણનો કાફલો રેવેનાવાળાની મદદે મોકલ્યો. એ કાફલાએ દચ્કોદપ્રાંડને કાઢ્યો પણ પછી રોમ લેવાને તેની સાથે કરાર કીધો (૭૨૯માં). ૪૦ સં ૭૩૧માં ગ્રેગરી ત્રીજો ગ્રીક રાજ લીઓની આજ્ઞા વિનાજ પોપની ગાદીએ બેઠો અને મૂર્તિખંડક ખિસ્તીઓની વિરુદ્ધ લાલણ કરવા લાગ્યો. લીઓ એણે કોષે લસઈ પોપના રાજ્યને તાબે કરવાને કાફલો મોકલ્યો. પણ તે તોફાન લાગવાથી નાશ પામ્યો. ૪૦ સં ૭૪૧માં પોપ ને લીઓ બંને મરી ગયા ને ૭૪૩માં દચ્કોદપ્રાંડ પણ મુઓ.

લોમ્બાર્ડ રાજ ઓસ્ટોલોફસ એણે રેવેનાના રાજ્યને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડ્યું (૭૫૨); અને રોમના લોકને કહેવડાવ્યું કે તમે મારી સત્તા તળે છો. રોમના લોક ગલરાયા, વિચારમાં પડ્યા, પણ પછી તેઓએ પોતાની મદદમાં ફ્રેંક લોકને બોલાવ્યા (૭૫૪). ફ્રેંકના રાજ પેપિને ઇટાલિમાં આવી લોમ્બાર્ડને હરાવી રેવેનાનું રાજ્ય પોપ સ્વીકૃત ત્રીજાને આપ્યું. પછી ફ્રેંકનો રાજ શાર્લમેન એણે લોમ્બાર્ડ રાજ્યની સમાપ્તિ કરી હતી.

ઇટાલિમાં ફ્રેંક લોકની સત્તા ખિસ્તી લોકને બહુ લાલકારી થઈ પડી—તેઓએ ત્યાં આવવા માંડેલા મુસલમાન લોક સાથે ઘણીએક લડાઈઓ કીધી; એ લડાઈઓથી અને ડચ્કોમાં પરસ્પર ઝગડાઓ મચ્યા તેથી ૪૦ સં ૮૭૫માં ઇટાલિના દક્ષિણ પ્રદેશમાં ગ્રીક, મુસલમાન અને ઐર્વેટોના ડચ્ક એ ત્રણનાં રાજ્ય થયાં. પછી ફ્રાન્સના રાજ ને જર્મનીના રાજ, બંને ઇટાલિના રાજ્યને માટે દાવો કરતા થયા; તેમ કેટલાએક ડચ્ક—અમીરો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. દસમા સૈકામાં રાજઓ અને પોપ એક બીજાની અદેખાઈ કરતા થયા. પોપ એ ધર્મના આચાર્ય અને ઇટાલિના કેટલાક પ્રદેશના રાજ હતા; તેઓની સત્તા એટલી મોટી હતી કે મોટામોટા રાજઓ તેઓની મંજૂરીઅત લઈ પોતાનાં રાજ્યપદને દઢ કરતા. પછવાડેથી ખિસ્તી પોપ વિષયી ને દુરાચારી થવા માંડ્યા હતા.

ફ્રાન્સ.

પેપિન એણે ૪૦ સં ૭૫૨માં કાર્લોવિન્ચિયમ કુળની ગાદી થાપી. તેણે લોમ્બાર્ડ લોક ને રોમ ઉપર ચઢાઈ કરતા તેઓને અટકાવ્યા ને ઇટાલિના કેટલાક પ્રદેશમાં સત્તા કીધી; ફ્રાન્સની દક્ષિણમાં કુસેલા મુસલમાનોને હાંકી કાઢ્યા અને જર્મનીમાં પોતાને જોરાવર કહેવડાવ્યો. તેણે મરતી વેળા (૭૬૮માં) પોતાનું રાજ્ય બે દીકરાઓને વહેંચી આપ્યું. તે બે જણને બનવું નહિ ને અણબનાવથી રાજ્ય નિર્બળ થાત, પણ તેવામાં નાનો લાઈ કારલોમન ને ઓસ્કેશિયા તથા બર્ચાર્ડનો રાજ હતો તે મરણ પામ્યો (૭૭૧).

મોટા લાઈ આર્ચર્સ શાર્લમેન પોતાની સ્ત્રીને તલાક આપી ઇટાલિના ઉત્તરના પ્રદેશમાં લોમ્બાર્ડનું રાજ્ય હતું ત્યાંના રાજની દીકરી સાથે પરણ્યો. એ રાણીનો પણ થોડે દહાડે તેણે ત્યાગ કીધો ને પછી લડાઈ ચાલી. તેમાં તેણે સસરાને હરાવી રાજગાદીએથી ઉઠાવી મેલી (૭૭૪) તેની સબધાની પેપિયા મુદેરમાં

પોતાની આજી ફેરવાવી-પોપ એડ્રિયન એણે લોમ્બાર્ડિનો લોહમુઠ શાર્લમેનને માથે મૂકી તેને સંસ્કારી રાજ કીધો. શાર્લમેને લડાઈઓ કરીને ખ્રિસ્તીધર્મ મનાવવાને બહાને હબરોને મારી નાખીને અને ધણા એકને પોતાના રાજ્યના જુદા જુદા પ્રદેશમાં વેરાતા રાખીને સેક્સન લોકને (૭૭૨-૮૦૩) પુરેપુરા તાબે કીધા. એ એકત્રીસ વર્ષના દરમિયાનમાં તેણે સ્પેન ઉપર ચડાઈ કરી હતી-કારણ આ હવું કે ત્યાંના ખલીફ અબદલ રહેમાને કેટલાક અમીરોની પાસેથી તેઓના પ્રદેશની સત્તા છીનવી લીધી હતી ને એઓએ શાર્લમેનની મદદ માગી હતી. સ્પેનની લડાઈમાં પહેલે તે કતેહ મળી હતી પણ પછવાડેથી હાર થઈ હતી ને તેના બહાદુર તથા વહાલા સરદારો કપાઈ ગયા હતા.

રોમને પોપ લીઓ ત્રીજો એની સામા પાછલા પોપના સગાઓએ બપેડા હાલેલા તેને બેસાડવાને શાર્લમેન રોમ આવેલો-એ ઉપકારના બદલામાં પોપે શાર્લમેનને રોમનો મહારાજા એ પદ મેટપ ધારણ કરાવ્યું (૮૦૦ માં) તેનું પોતાનું રાજ્ય પણ ધણું મોટું હતું તેથી શાર્લમેને પશ્ચિમનો મહારાજા એ ઉપનામ પણ રાખ્યું. તેનું રાજ્ય સ્પેનની ઈશ્રો નદીથી તે જર્મનિની એલ્બ નદી સુધી અને ઇટાલિમાં નેપલ્સ સુધી હતું. તે ગ્રીક રાજદરબાર સાથે પ્રસંગ વહેવાર રાખતો ને બીજી ઘણીએક રાજમંડળીઓનું ઉપરીપણું કરતો; તેની દરબારમાં હજાર બેસ રસીદના વકીલો આવતા. તે ૮૧૪માં મરણ પામ્યો.

શાર્લમેન વર્ષે વર્ષે પાદરીઓની ને અમીરોની સલાહરતો ને એઓ લોકહિતના કાયદા બાંધતા; તે વખતે વખતે કામ કામ ઈન્સાફદારો મોકલતો ને રાજ્યને શોભા મળે ને લોકને ફાયદો થાય તેવાં કામ કરતો. તેણે નાણાનું ચલણ મુકરર કીધું. રરતા બંધાવ્યા, નિશાળો સ્થાપી ને પુસ્તકસંગ્રહ કરાવ્યા. તેના રાજ્યમાં પાદરીઓ સિવાય બીજા લોક બહુ ગણ્ય નહોતા. તેને પોતાને ૩૨ વર્ષની ઉંમર લગી તો લખતા પણ આવડતું નહિ, પણ પછવાડેથી તે ઘણીક વિદ્યામાં પાઠ લેતો ને ઘણીક ભાષા બોલી જાણતો. તે પોતાના દુસ્મનો ઉપર બહુ ધાતકીપણું વાપરતો-તેણે ત્રીસ હબર સેક્સનોનો સંહાર કીધો હતો તે પોશાકમાં સાદો, ખાવાપીવામાં નિયમ રાખનારો, મળતાવડો ને રોત-રંજનો શોખીલો હતો, રાતે ૨૦ જણ નાખી તરવારે ને બળતી મસાલે તેના બિજાનાની ચોદી કરતા.

શાર્લમેનના દીકરા લુઈના મરણ પછી એના બે દીકરાએ વડા ભાઈની સામા લડાઈ કરી તેને હરાવ્યો

(૮૪૧) ને વહેંચણુ થઈ તેમાં એચુલ્, સોન ને ફ્રોન એ નદીઓનો પશ્ચિમ પ્રદેશ આર્લ્સ (તાલ પડેલા) એણે, જર્મનિનો પદેશ લૂથને અને ઇટાલિનો પ્રદેશ લોથેરને મળ્યો-હાલ જે ફ્રાન્સનું રાજ્ય કહેવાય છે તેનો મૂળપુરુષ આર્લ્સ ગણાયો. એ ત્રણ રાજ્ય એક કુટુંબના પુરુષોની સત્તાને આધીન થયાથી, વળી તે પુરુષો નિર્બલ હોતે પરસ્પર સરસાઈ કરતા તેથી તેઓ પોતાની સરહદ કાયમ રાખી શક્યા નહિ. જર્મનિ-વાળો આર્લ્સ (નડો) એણે ૮૮૪માં ત્રણે રાજ્યને એકઠાં કર્યા, પણ તેને તેની પ્રજાએ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો એટલે રાજ્યના પાછા કકડા થયા-ફ્રાન્સ, ઇટાલિ ને જર્મનિ એ ત્રણ રાજ્યો અને લોથેરન, બર્જાંડી ને નવાર એ ત્રણ સંસ્થાનો જુદાં જુદાં ગણાયાં.

ફ્રાન્સમાં અમીર ને પાદરીઓ એ બે વચ્ચે બતાવ નહોતો. વળી અમીરો પોતપોતાના પ્રદેશમાં કુલ અખત્યારીથી સત્તા ચલાવતા. એ અવ્યવસ્થાનું પરિણામ આ થયું કે પારિસના એક કાઉન્ટ (અમીર) જી કાપેટ એણે ફ્રાન્સનો રાજ લૂંછ પાંચમો મરી ગયો કે તરત લશ્કર એકઠું કરી ગાદી લેવાને દોડ કરી ને ફ્રીન્ક્સમાં મુગટ પહેર્યો (૯૮૭). એ ૯૯૬માં મુઆ પછી તેનો દીકરો રોબર્ટ (ડાહ્યો) ફ્રાન્સની ગાદીએ બેઠો ને કાપેટવંશનો બીજો રાજ મનાયો.

નોર્મન (ઉત્તરના લોક-ડેન્માર્ક, સ્વીડન ને નોર્વે એ દેશના) જેઓએ પરંપરાથી ચાંચીઆનો ધંધો કરેલો, ચોથા સૈકાથી છેક રોમ સુધીના ને આફ્રિકાનાં પણ બંદરો લૂટવા શરૂ કરેલાં, શાર્લમેનને પણ પજવેલા તેઓએ ૮૪૩થી ફ્રાન્સમાં બંદરો ઉપર ઉપરાઉપરી હતરવા માંડ્યું. ૮૪૫થી તે ૮૬૧ લગીમાં તેઓએ ત્રણવાર પારિસને લૂટ્યું. ૮૮૬માં તેઓ ફરીથી દેખાયા, પણ પારિસના કાઉન્ટે તેઓની સામા થઈ ધણાકનો નાશ કીધો. તેઓમાંનો એક રોહો ફ્રાન્સના એક પ્રદેશમાં વસ્યો, ખ્રિસ્તી થયો રોબર્ટ નામ રાખીને નોર્મંડીનો ડચ્ક કહેવાયો (૯૧૨ માં). નોર્મનની પેઠે આફ્રિકાથી મુસલમાનો પણ વખતે વખતે આવીને ફ્રાન્સના લોકને ઉપદ્રવ કરતા.

આઠમા સૈકાથી ફ્રાન્સના રાજ્યની વ્યવસ્થા ફેચૂડલ સિસ્ટમ પ્રમાણે ચાલતી થઈ. આવી રીતે કે રાજકુળના પુરુષો તથા સરદારો જેઓ પોતપોતાનાં લશ્કરથી રાજને સહાય કરતા તેઓને રાજસેવાના બદલામાં નાણું નહિ પણ જમીન મળતી. કેટલાકને એકલી જમીન ને કેટલાકને જમીન તથા પદવી બંને મળતી,

પણ તે એવી સરતથી કે તેઓએ રાજને માન આપવું. શત્રુઓથી તેનું રક્ષણ કરવું, કદી પકડાયો હોય તો તેને છાડવો, તેની સાથે કચેરીએ જવું, તેની સાથે લડાઈમાં જવું અને જ્યારે તે કહે ત્યારે પોતપોતાના તરફથી લશ્કર ઉઠાં કરી રાજસેવામાં મોકલવાં. તે જમીનદારો રાજસેવક કહેવાતા. તેઓ પોતાની જમીન પોતાનાથી ઉતરતા અધિકારી અથવા શ્રીમંતનેજ આપતા ને એઓ તેઓના સેવક કહેવાતા. એ બીજી પ્રતિના જમીનદારોને ખેતીને માટે બળદ પૂરા પાડતા અથવા મુદત ઠેરવી તેઓની જમીન ખેડતા અથવા તેઓની સાથે લડાઈમાં જતા. એ પ્રમાણે રાજ કોઈની બાકરીમાં નહિ, પણ બીજા સૌ લોક પોતપોતાના ઉપલા વર્ગના-ઉપરીઓના સેવક હતા ને સૌજ લશ્કરી સિપાઈઓ હતા. રાજને લશ્કરનું કામ પડે કે તે વડા જમીનદારોને કહેતો, એઓ પોતાના ગણોતીઆને કહેતા ને તેઓ પોતાના ખાતેદાર ગણોતીઆને કહેતા ને મોટું લશ્કર તરત ઉઠું થવું ઇ. સ. ૮૮૭ પછી એ વ્યવસ્થા પ્રકારમાં વિકાર પેઠો-સરદાર વડા જમીનદારોએ પોતાની પદવી કાયમ રાખી પોતપોતાના પ્રદેશને સ્વતંત્ર રાજ્ય કર્યા; અને પોતાથી ઉતરતા ગણોતીઆઓ તે પોતાની વાખેદાર રૈયત છે એવી રીતે તેઓ પ્રત્યે વર્તવા લાગ્યા. એમાંના એક સરદારે ૯૮૭માં ફ્રાન્સનું રાજ્ય પદ ધારણ કર્યું હતું તે પાછળ જણાવેલું છે.

રોમની લેટિન ભાષા ગોલના લોકની ભાષામાં હતરી, એવી ભાષામાં ફ્રેંક તથા બીજી જાતના લોકની ભાષા મળીને એમાંથી એક નવી રોમાનેસકયુ નામની દેરાભાષા ઉત્પન્ન થઈ કે જેમાં લેટીન શબ્દ વિશેષ પણ તેમાં સેક્ટ-ટ્યુટન-ગોથ એ લોકના શબ્દો પણ ધણા હતા. એ રોમાને સકયુ ભાષાએ કળવાતાં કળવાતાં આઠસે વર્ષે હાલની ફ્રેંચ ભાષાનું રૂપ ધારણ લીધું છે.

જર્મનિ.

શાર્લમેનના દીકરાનો દીકરો લૂઈ તેણે ઇ. સ. ૮૪૩થી જર્મનિનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. લૂઈના દીકરાઓએ રાજ્યની વહેંચણી કરી લીધેલી, પણ પછી બેનાં મરણ પછી ચાર્લ્સ (નડો) તેણે (૮૮૧-૮૮૭) જુદાં પડેલાં રાજ્યોને પાછાં એકઠાં લીધાં ને ઇટાલિને પોતાના રાજ્યમાં ભેડી નાખી મહારાજ કહેવડાવ્યો. ચાર્લ્સથી વ્યવસ્થા રખાઈ નહિ ને લોકે તેને પદબ્રષ્ટ લીધો ને આરનલ્ફને રાજ ઠેરવ્યો.

જર્મન ને પૂર્વ સરહદના સ્લેવોનિયન લોક જ્યારે

ત્યારે હુમલા કરતા ને પ્રદેશને વલુસાડતા તેઓને હાલતાં કાઢતાં જર્મન રાજ્યોને બહુ મહેનત પડતી હતી.

ઇ. સ. ૯૮૮ માં ચાર્લ્સ (નડો) મરણ પામેથી ફ્રાન્સ તથા જર્મનિ એ બેના રાજ્યોનો સગપણ સંબંધ યાજ્યો-આરનલ્ફ જર્મનિનો હતો. ૯૧૧માં જર્મનિના આઠે રાજ્યના લોકની સામાન્ય સભાએ કોનરાડ ક્રેકોનિયાનો ઉચ્ચક અને રાજ ઠેરવ્યો. કોનરાડ મુઆ પછી સેક્સનીનો ઉચ્ચક હેત્રી સર્વાનુમતે રાજ થયો (૯૧૯માં) ફ્રાન્સના રાજ્યમાં બખેલા ચાલતા તેનો લાભ લઈ હેત્રીએ હોરેન પ્રમણું જીતી લીધું ને હંગરિના લોક એ રાજ્યને ઉપદ્રવ કરતા તેઓને મારી કાઢ્યા. તેણે કેટલાક કિલ્લાઓ મજબુત લીધા ને કેટલાંક શહેરને પોતપોતાનું રક્ષણ કરવાનો હક્ક આપ્યો.

હેત્રી પછી તેનો દીકરો ઓથો ૯૩૬માં રાજ થયો. તેણે ઇટાલિને પોતાની સત્તામાં ચાણી ને હંગેરિયન લોકને પૂરા હરાવ્યા. ૯૬૨માં તેણે મિલેન શહેરમાં લોગબાર્ડિનો લોહમુગટ ધારણ કર્યો ને રોમમાં પોપે મહારાજનો સોનાનો મુગટ તેને માથે મૂક્યો. ઓથોએ પોતાના કુટુંબના પુરુષોને રાજ્યમાં વર્તાવ્યાં તાલુકદારોના ઉપર નીવેબાની રાખવાનું કામ કેટલાએક કાઉન્ટને સોંપ્યું અને ધર્મગુરુઓની પ્રદેશસત્તા વધે તેને અટકાવવાને કેટલાએક અમલદાર નીમ્યા. તેણે ફ્રૂડલ હક્કને વધતા અટકાવ્યા હતા, પણ તેના મરણ પછી પાછા જોર મારતા થયા હતા.

ઓથો બીજો ૯૭૩માં રાજ થયો. તેણે ફ્રાન્સમાં ને ઇટાલિમાં મુસલમાન સામા લડાઈઓ લીધી, પણ તે ફતેહમંદીવાળી નહોતી. તેણે ગ્રીક રાજપુત્રી સાથે લગ્ન કર્યા પછી એમ્બુલિયા ને કલેઝિયા એ પ્રાંતો પહેરામણીમાં માગ્યા. એ ઉપરથી બે રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેમાં ઓથો પડ્યો (૯૮૩માં). તેનો છ વર્ષનો દીકરો ઓથો ત્રીજો રાજ કહેવાયો પણ સધળો રાજ્યકાર્યાર તેની મા (ગ્રીકરાજપુત્રી) કરતી. એ રાજ્યમાં ફ્રૂડલ હક્ક ધરાવતા સ્વામી સેવક વચ્ચે ઝગડા ચાલતા અને ડેન તથા સ્લેવોનિયન એ લોક સરહદ ઉપર હુમલાઓ કરતા. કાર્યાર પોતાને હાથ લીધો પછી ઓથોએ ઇટાલિમાં ને રોમમાં પોતાની સત્તા બેસાડવાના ઉદ્દેશમાં કાળ નિર્મમન લીધો. તે મુઆ પછી તેને દીકરો ન હોવાથી બેવેસ્મિઆનો ઉચ્ચક હેત્રી (સેક્સન વંશનો છેલ્લો રાજ) બાદીએ બેઠો (૧૦૦૨).

હિસ્ટ્રી.

સેકસનનાં સાત રાજ્યોમાં બેસેકસનું રાજ્ય આઠમા સૈકાને અંતે ભેરાવર હતું. ત્યાંના રાજા એગ્નર્ટ, હેટ, એસેકસ, એગ્નિયા એ રાજ્યોને પોતાનાં રાજ્ય સાથે જોડ્યાં અને નોર્થગિથ્રિયા તથા મર્સિયાના રાજાને ખંડણી આપતા કીધા. એ પ્રમાણે સાત રાજ્ય મળી એક થયું ને તે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય કહેવાયું (૮૨૭). એગ્નર્ટ હિસ્ટ્રીમાં જન્મ્યો હતો, પણ તેણે ક્રાન્સમાં ચાર્લમેનની દરબારમાં કેળવણી લીધી હતી ને તેથી તે ખીલ સેકસન રાજાઓ કરતાં વધારે જાણીતો ને સુધક હતો.

એના રાજ્યમાં ધણેક ઠેકાણે ખનરો મંડાતાં, હથિ-માર બખ્તર બનાવવાનાં કારખાનાં હતાં, પણ ખીલ હુમરનાં નહોતાં. ઘરો દેખાવડાં નહોતાં. સેકસન સ્ત્રીઓ સીવવા ભરવામાં કુશળ હતી. જમણવારને પ્રસંગે સ્ત્રીપુરુષોના મેળાવડા થતા ને ત્યાં વાદ્ય વગાડી માનાશ ગાઈ નાચી ટોળ કરી સૌને રીઝવતા. લોકના ત્રણ વર્ગ હતા. જગીરદાર-સરદાર લોક, ખેતીનું કામ કરનારા ને ગુલામો. એગ્નર્ટ અને પછીના રાજાઓના વખતમાં નોર્મન-ડેન (ડેન્માર્ક તથા નોર્વેના) લોક ઇંગ્લાંડના કાંઠા ઉપર ધણેક ઠેકાણે ઉતરી બંદરો લૂટતા ને સામા થતા તેમને મારી નાખતા;—સેકસનો તેમને પૂરા પડી શકતા નહિ.

ઇ. સ. ૮૭૧માં સેકસન રાજા ડેન સાથે લડતાં કપાઈ પડ્યો ને તેના ભાઈ એલ્ફ્રેડને સાત વર્ષ રાજ ગામડાંઓમાં સંતાતાં ભટક્યાં કરવું પડ્યું. તેણે સારગી વગાડનાર માણસનો વેશ લઈ છાવણીમાં જઈ ડેન લોકની સંખ્યા જાણી લીધી ને પછી તે મોટું લશ્કર ભેળું કરી દુસ્મનને હરાવી ધણાકની કતલ કરી નાખી રાજગાદીએ બેઠો (૮૭૮). એગ્નિયા ને નોર્થગિથ્રિયાના ડેનોએ એલ્ફ્રેડની સરા માની ને ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો.

લડાઈથી પરવારી નિર્ભય થઈ એલ્ફ્રેડે રાજ્યની રૂઢી વ્યવસ્થા કરી ત્યાંનો કિલ્લો જખરો કીધો ને રાજ્યથી ભરી રાખ્યો; દૂરનાં બંદરોનું રક્ષણ કરવાને અને વેપાર વધારવાને વહાણો બંધાવ્યાં; પાછલા રાજાઓના બાંધેલા કાયદા સુધાર્યા ને કેટલાક નવા કીધા; ઇન્સાફનો લાભ સૌને સહેલથી મળે માટે રાજ્યના વિભાગો કીધા; નિશાળો સ્થાપી; અને પાદરીઓ અમલુ હતા તેઓને પોતાના દાખલાથી સરમમાં નાખી વિદ્યાવ્યાસ કરતા કીધા. એલ્ફ્રેડ ૯૦૧માં મરણ પામ્યો.

એલ્ફ્રેડે સાત વર્ષ દુઃખ ભોગવી ખંડ રાખી, યુક્તિઓ કરી, સાધન મેળવી લડાઈ કરી પોતાનું રાજ્ય મેળવ્યું—તેણે સૌ મળીને ૫૬ લડાઈઓ કીધી એ તેનાં આગ્રહ, શૌર્ય ને પરાક્રમ દેખાડે છે. તેણે રાજ્યકાર્યની વ્યવસ્થા કરી કાયદા બાંધ્યા. રાજતેજની વૃદ્ધિ ઇચ્છી ને પ્રજાને અર્થે કામ કીધાં એ તેના રાજપણાના ચરા છે. તેણે ખવપદમાં કેટલાક વિષયના ગ્રંથ લખ્યા ને વિક્કાનોને પોતાની પાસે રાખ્યા એ તેનું ઉજળું કોડ હતું. તે સૌ સાથે લલો તથા મળતાવડો, કામ કરવે ધીમે, દેખાવમાં માનવતો, મુખકાંતિમાં પ્રસન્ન, સાચો, સુધો, કાવકો ને ગરીબનો બેલી હતો.

એલ્ફ્રેડ પછી એડવર્ડે પૂર્વ કિનારા તરફના ડેનને હાંકી કાઢ્યા, ને કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. એથલસ્ટન રાજાએ ૯૨૫થી તે ૯૪૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેણે સ્કોટલેન્ડનો ઘણોક પ્રદેશ ઉજ્જડ વાળી ત્યાંના રાજાને પોતાનું ભેર દેખાડ્યું હતું અને પરદેશી ખીલ રાજ્યોની સાથે ઇંગ્લાંડના રાજ્યને પણ ગણાવું કર્યું હતું. કેટલાક નિરાશ થયેલાં પરદેશી રાજકુટુંબ એથલસ્ટનને આસરે ઇંગ્લાંડ આવી રહ્યાં હતાં; અને પારિસનો કાઉંટ લૂ, જર્મનિનો રાજા એથેલ ને એક જર્મન રાજકુવર એથલસ્ટનની બેનો સાથે પરણ્યા હતા.

ઇ. સ. ૯૩૬થી ડેન લોક વળી પાછા ઉપરાઉપરી ઇંગ્લાંડના કિનારા ઉપર ઉતરી નાશ કરતા થયા હતા. તેઓની સામે થવાને રાજાઓ શક્તિમાન નહોતા ને દસમા સૈકાને અંતે ડેન લોકે ઇંગ્લાંડનો ઘણોક પ્રદેશ પોતાનો કરી લીધો હતો.

હિસ્ટ્રી.

કનોજમાં (૪૭૦થી) રાઠોડ રાજા હતા; અજમેરમાં ચોહાણ રાજા હતા (માણેકરાય ૬૬૫માં); દિલ્હીમાં (૭૯૨થી) ટુંવાર વંશના રાજા હતા; ચિતોડમાં (૭૨૮થી) ગેલોટ રાજા હતા; માળવામાં પરમાર રાજા હતા (૧લો ભોજ ૫૭૫, ખીજો ૬૬૫ ને ત્રીજો ૧૦૪૪માં); ગુજરાતમાં અનહિલવાડ-પાટણનું રાજ્ય ચાવડા વંશજો (૭૪૬) સ્થાપ્યું હતું તે તેના વંશજોએ ૯૪૨ સુધી ભોગવ્યું ને પછી સોલંકી મૂળરાજ ૯૬૭ સુધી હતો; બંબાણામાં પાલ ઉપનામના રાજા નવમા સૈકાથી હતા.

દક્ષિણમાં ઇ. સ. ૭૦૦માં કલ્યાણીનું રાજ્ય ભેરાવર હતું; તૈલંગણનું હતું; ને ચેરનું (ત્રાવણકોર, મલબાર, કોઈમટુર) હતું તે દસમા સૈકામાં નારા પામી આસપાસનાં સંસ્થાનોમાં વહેંચાઈ ગયું.

ધર્મસંબંધી રૂતાંત આણું છે કે સાતમા સૈકામાં

બૌદ્ધધર્મ હિંદુસ્તાનમાંથી છેલ્લાં હયાળો ભરી ગયો તે સમયે બ્રાહ્મણધર્મનું પ્રબળ હવું-અંગાણના કુમારિલક્ષ્મી દક્ષિણમાં જઈ બૌદ્ધ વાદીઓને કુટિત કીધા હતા ને સુધન્યા રાજ્યે બૌદ્ધધર્મ જનોની કતલ કરાવી હતી. ૮મા સદીમાં શકરાચાર્યે બૌદ્ધ તથા જૈન ને બીજા અનેક ધર્મમાર્ગનું ઉચ્છેદન કરી, વૈદિક ધર્મ સ્થાપી વેદાંતજ્ઞાનનો અને શિવ, શક્તિ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણપતિ એ પંચાયતન દેવતાની પૂજા કરવાનો ઉપદેશ કીધો હતો.

પરદેશી મુસલમાનના સંબંધમાં હકીકત આ છે કે ખલીફ વાલીદની કારકીર્દિમાં (૭૫૧માં) મહમદ કરીમ નામના સરદારે ઇરાનથી આવી સિંધના દેવળ ગામના દાહીર રાજ સાથે લડી સિંધ તથા મુલતાન મુસલમાનની સત્તામાં આણેલાં; પણ પછવાડેથી જ્યારે મુસલમાન સ્વસ્થાને જતા રહ્યા ત્યારે તે પાછાં હિંદુઓના તાબામાં આવ્યાં હતાં (૭૫૦). પછી સવાબસે વર્ષ સુધી હિંદુઓ પરદેશી લોકના હુમલાઓથી ભીર્યા હતા.

જેવામાં ગઝનીની ગાદીએ સખતગીન+ બેઠો (૬૭૭) તેવામાં સિંધુ નદીના પ્રદેશના રાજ્યોએ પોતાની પાડોશમાં ઉન્નત પરદેશીઓનું રાજ્ય છે તે જાણ લેવાડો હેરાન કર્યો એમ વિચારી તેઓને ગઝનીમાંથી કાઢવાનો નિશ્ચય કરી પેશાવર ને કાબુલ એ બેની વચ્ચેમાંની ખિંડમાં ઘેરા ધાલ્યા ને સખતગીનને લડાઈ આપવા તેઓ. લશ્કર સામસામાં હતાં છે તેવામાં વા, વીજળી, વરસાદ થઈ આવ્યાં-હિંદુઓ હીકળથી હેરાન થયા ને ઈશ્વરી કોપ માની પાછા હઠ્યા-લાહોરનો જયપાળ ૫૦ હાથી આપી બીજું દ્રવ્ય પછી આપવાનું કબુલ કરી પાછો ફર્યો.

જયપાળે પોતાની કબુલાત ન પાળતાં ઉધરાણી કરવા આવેલાઓને બંદીબાને નાખેલા તે ઉપરથી સખતગીન લશ્કર લઈ લાહોર ઉપર આવ્યો. જયપાળે દિલ્હી, અજમેર, કલંજર ને કનોજ એ રાજ્યનાં લશ્કરોની મદદ રાખીને એક હબર સવાર સાથે જઈને લડાઈ આપી પણ તે હાર્યો; અને સખતગીન તેની બાવણી

૧. એ સંવત ૮૪૫ના વૈશાખમાં સુદ દસમે જન્મ્યો હતો.

+ ૪૦ સં ૮૦૦માં કોઈ તાહીર નામના મુસલમાન સરદારે ખોસસનને ખલીફના રાજ્યમાંથી છુટું પાડ્યું હતું. તેના વંશે રાજ્ય કીધા પછી સુફર ને સામાની એ વંશના રાજ થયા. સામાની વંશના એક રાજાના સરદાર તુર્ક ભતિના અલ્પતગીને ગઝનીમાં જુદી રાજગાદી સ્થાપી (૬૬૨). તેણે પોતાના ગુલામ સખતગીનને દરબારે બધીસર્તા પોતાના જમાઈને વારસ ફેરવ્યો હતો.

લડી, આસપાસના પ્રાંતોમાંથી ખંડણી લઈ સિંધુ નદી સુધી દેશ છૂટી ને પછી પેશાવરને ધાલું કરી એક હબર સવાર મૂકી પોતાની રાજધાની બાણી વાળ્યો.

ચીન.

૭૬૧ સદીમાં બૌદ્ધધર્મ ચીનના રાજ્યમાં કામ કામ મનાતો ગયો. નવમા સદીના આરંભમાં હીન્ડાઓએ રાજકારનાર પોતાને હાથ રાખી રાજ્યમાં બળેડા જગાવ્યા હતા, પણ ૮૪૫માં તેઓને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા. પછવાડેથી પ્રાંતોમાં અંધાધુધી ચાલી તેથી તાતાસા ચોકે ઉત્તર તથા પશ્ચિમ પ્રદેશો ઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા હતા.

દર્શન ૧૧મું.

૪૦ સં સદી ૧૧-૧૨.

તુર્ક રાજ્ય.

તાતાર દેશના લોકમાં ત્રણ ભત હતી-તુર્ક, મુખલ ને માન્ચુ. તુર્ક લોક ખલીફના લશ્કરમાં ને રાજકારનારમાં હતા એમ આગળ જણાવેલું છે. ૪૦ સં ૧૦૩૮માં ગઝનીનું રાજ્ય ઉધું વળ્યું ને ફતેહ કરનાર સલ્જુક ભતની તુર્ક લોકે તોચલેબેગને પોતાનો વેડો સરદાર કીધો. સોળ વર્ષમાં તેણે બલખ, કાશ્ગારનિય, તાબેરિસ્તાન એ મુલકો છૂટ્યા ને ખલિફના હુકમથી ઇરાનના હાકેમને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો. ખલીફે તોચલેબેગને બગદાદનો મુલતાન કરી સ્થાપ્યો અને આરખ રાજ્યના પૂર્વ પશ્ચિમ બંને રાજ્યનો તેને અમલદાર માન્યો છે એમ જણાવવાને તેને બે તાજ પહેરાવ્યાં ને બે લશ્કર તેવી ડાબી જમણી હબર બાંધી તોચલેબેગને પોતાની રાજધાની કરી. ૧૦૬૪માં તોચલેબેગ મુઓ ને તેનો ભતીજા આલ્પતગીન મુલતાનની ગાદીએ બેઠો. તેણે આર્મિનીઆ ને જીતી લીધા એ પ્રાંતો રાજ્યમાં ભેડી છૂદીથી તે ટેમિઝ નદી સુધીના મુલકનું રાજ્ય કીધું. તેણે ગ્રીસ રાજ્યને હરાવી કેદ કીધો હતો; તેની મહેરબાનીમાં રહેલા ખાર્સે રાજ હતા ને તે બે લાખ જનના લશ્કરમાં સરદાર હતો. તે ૧૦૭૩માં મુઓ ને તેનો વડો દીકરા મલેકશાહે ચીન યકી તે ઉંક મેન્ડોરિનીપલ સુધીના બહોળા મુલકની હાકમી કરી. તે ખાર વખત પોતાના રાજ્યમાં ફરી વળ્યો હતો. તેણે હ્યારેટો અંધાવી ધણાંક શહેરને રાણગારી, વિધાનરૂઢિ ઉત્તેજન આપ્યું ને રાકે ચલાવ્યો. ૪૦ સં ૧૦૯૩માં તે મુઓ ત્યારપછી પ્રાંત પ્રાંતના નવાબોએ આપ-

અખતારીથી હાકમી કરવાનો ઉદ્દેશ થયો. સિરિ-
આના તુર્ક લોકે ખલીફની ગાદી કાઢી નાખી ને સેલ્-
હીનને ઇજિપ્તનો નવાબ કીધો. (૧૧૭૧માં)—તે
લોકે વર્ષે સ્વતંત્ર થયો ને તેણે દ્વિપોલિથી તે તૈમિસ
સુધી ને આર્મીનિઆના પહોડથી તે હિંદી મહાસાગર
સુધી હાકમી કીધી.

કુસેડ—ખ્રિસ્તીઓની મુસલમાન ઉપર ચઢાઈ.

દેશદેસના ખ્રિસ્તી લોક જોડસલમમાં પોતાના ધર્મની
પવિત્ર જગતું દર્શન કરવા જતા. તેઓને મુસલમાનો
બહુ પીડા કરતા. જ્યાંસુધી તે શહેર આરખાના
તાબામાં રહ્યું ત્યાંસુધી તો તેટલું નહિ પણ જ્યારથી
તે તુર્ક લોકના હવાલામાં ગયું ત્યારથી એઓ દેશી ને
જત્રાણુ ખ્રિસ્તીઓ ઉપર અનેક રીતે બુલ્લમ ગુજારતા.
ગ્રીકરાજ એલેક્ઝાન્ડરે દેશ દેશના ખ્રિસ્તી રાજાઓને
હાજળ લખી મુસલમાનનો બુલ્લમ ને ખ્રિસ્તીઓનાં
દુઃખ એ વિષે જણાવ્યું; ખ્રિસ્તી સાધુ પૌત્ર એણે દેશ
દેશમાં ફરી લાપણુ કીધાં; અને પોપ અર્બન બીજો
એણે ક્રાન્સમાં જઈ સલાહ કરી કેલેઈ કરવી.
જે કોઈ ધર્મનું રક્ષણ કરવાને લડશે તે પોતાનાં પાછલાં
આત્મામાં પાપથી મુક્ત થશે એવો નિઃશ્વેષ અનુમત્ત
ધર્મચૂકો સમજાવ્યો. ૬૦ સં ૧૦૬૬ના ઓગસ્ટની
૧૫મીએ યુદ્ધને અર્થે નીકળવાનું કરેલું તોપણ તેની
પહેલાં કેટલાંક ખ્રીષ્ટીઓનાં ગુંડ પીટરને આગેવાન
કરી ક્રાન્સથી નીકળ્યાં; માર્ગમાં બીજાં ગુંડો પણ
મળ્યાં. તે ઉન્મત્ત લોકે પ્રથમ તો હાન ને મોસેલ
નદીઓના પ્રદેશમાં રહેનારા હબરો ચાહુદીઓને લટકા
ને કાપી નાખ્યા. ખ્રિસ્તી ગુંડ કોન્સ્ટાંટિનોપલ પહોંચ્યાં
પણ તે એટલાં ઉન્મત્તપણે વર્તતાં કે ગ્રીકરાજ
એલેક્ઝાન્ડરે પોતાના રાજ્યને લેમ રાખવાને તેઓને
વહેલાં વહેલાં એશિઆમાં હટાર્યા. નૈસના મેદાનમાં
મુલ્કીમાને ૩ લાખ ખ્રિસ્તીઓની કતલ કરી નાખી.

૬૦ સં ૧૦૬૬માં બોઈલોનો ગોડફ્રી, દુલા-
ઉસનો રેમંડ ને વરમાનડોઈનો લૂ એ ત્રણ જણ
પોતપોતાનાં બુદ્ધિ લશ્કર લઈ ક્રાન્સમાંથી નીકળ્યા ને
બુદ્ધે બુદ્ધે રસ્તે થઈને નવ મહીને કોન્સ્ટાંટિનોપલ
આવી એકઠા થયા. બીજે વર્ષે બીઝિનિયાના મેદાનમાં
૧ લાખ ખ્રિસ્તી સરદાર લડવૈયાઓએ બે ઠેકાણે
લડાઈ કરી; એશિઆમાંનો પસાર કરી આંદિઓકને
ધરો લાવ્યો; ને સાત મહીને તે શહેર તાબે કર્યું. પણ
પછી કિલ્લામાંનાં લશ્કરે અને તુર્ક આરખનાં બીજાં લશ્ક-

રેએ ખ્રિસ્તીઓને ઘેરી લઈ કાપવા માંડ્યા. પચીસ
દહાકા ખ્રિસ્તીઓ નાશને આધીન રહ્યા, પણ પછી
મરણીઆ થઈને તેઓએ પાછો દુરમનનો ધાણુ વાળ્યો.
પણ વળી દુકાળ ને મરહી ચાલ્યાં તેથી કેટલાક
ખ્રિસ્તી મરણુ પામ્યા—ફલેડર્સ પ્રદેશના કાલ્વટને લીખ
માળી પેટ ભરતું પડતું હવું ને હચુક જીઓફ્રી એણે
પોતાને બેસવાને કોઈનો ઘેરો મંગાવ્યો હતો. એ
હાલતમાં પણ કેટલાક પાદરી ને સરદાર એઓ લશ્કરને
યુક્તિપ્રયુક્તિથી ઉત્તેજન આપ્યા કરતા. દસ મહીના
પછી ખ્રિસ્તી લશ્કરે જોડસલમ તરફ ફર્યું કીધી ને ૭
અઠવાડીઆનો ઘેરો નાખી તે શહેર લીધું (૧૦૬૯માં)—
ખલીફ ઓમરે પ્રથમ લીધેલું ત્યારપછી ૪૬૦ વર્ષે
ત્રણ દહાકાની કતલમાં ખ્રિસ્તીઓએ ૭૦ હજાર મુસલ-
માનોને વાઢી નાખ્યા, ઘણાંક ચાહુદીઓને તેઓના
દેવળમાંજ બાળી મૂક્યા ને કેટલાકને કેદ રાખ્યા, પછી
હવાડે માથે તથા હવાડે પગે અને દીન થઈ પશ્ચાત્તાપથી
ક્ષમા માગતા ને પાદરીઓ ઉચે સ્વરે પ્રભુના જે
સ્તવન લાલુતા તે ધ્યાનથી સાંભળતા, ખ્રિસ્તીઓ ડુંગરી
ઉપર ચઢ્યા ને કાઈસ્ટની કબરનું ચુંબન કરી સૌએ
હરખનાં આંસુ પાડ્યાં. પછી લશ્કરી લોકે ગોડફ્રીને
જોડસલમનો રાજા માન્યો. પણ તેણે તે ખિતાબ ન
લેતાં હોલી સેપલકરનો—પાક કબરસ્તાનનો બેશન
એ ખિતાબ કબુલ કીધો; પણ તેટલે ઇજિપ્તનો સુલતાન
૩ લાખ લશ્કર લઈ લડવા આવ્યો. ગોડફ્રીએ લડાઈ
આપી મુસલમાનને હરાવ્યા. એ પ્રમાણે ગોડફ્રી ને બે
બોલ્ડવિન એઓનાં પરાક્રમે સિરિઆમાં ફ્રેંક લોકનું
સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું.

૧૦૬૬ની પહેલી કુસેડમાં ગોડફ્રીના બાઈ બોલ્ડ-
વિને ઇટેક્સા શહેર તાબે કર્યું હવું તે ૧૧૪૫માં
દુરમનોએ પાછું લીધું હવું. એ ઉપરથી પશ્ચિમ યુરોપમાં
ખ્રિસ્તીઓએ ૧૧૪૭માં બીજી કુસેડ કીધી. જર્મનિનો
મહારાજ કોનરેડ ત્રીજો ને ક્રાન્સનો રાજા હુઈ
સાતમે એ બે જણ સિત્તેર સિત્તેર હજાર ઘોડેસ્વાર
લડવૈયા સાથે નીકળેલા તે જૂખ તરસનાં ને દુરમનના
મારનાં અનેક સંકટ વેઠતા એશિઆમાં ગયા. ઇટે-
ક્સાને પડવું મૂકી તેઓએ ડમાસ્કસ ઉપર ચઢાઈ કરી
પણ તેઓ હારીને ખિત થતા પાછા ફરી પોતપોતાનાં
રાજ્યમાં આવ્યા (૧૧૪૯).

સેલ્હીને ૧૧૮૭માં જોડસલમ પોતાના તાબાનું
કરેલું તે ઉપરથી ત્રીજી કુસેડને માટે પોપે તૈયારી કરાવી
અને ઇબ્રહીમ રિયાર્ડ કુરડી લાચન, જર્મનિથી ક્રેડ-
રિક બારબરોક્સ ને ક્રાન્સથી ફિલિપ ઓમરેટસ
એ ત્રણ ૧૧૮૮માં નીકળ્યા. એઓએ જઈ ફ્રેંક લશ્કરને

મદદ કરી ને એકર શહેર લીધું, ફિલિપ તથા રિચર્ડ એ બેને અણબનાવ થયો તેથી ફિલિપ ફ્રાન્સ ગયો ને પછી રિચર્ડ ઉપરાઉપરી ફ્રાન્સ મેળવી પણ તે ટકી નહિ. ખ્રિસ્તી ભત્રાણાઓને મુસલમાન તરફથી હરકત ન થાય, ને બંધકથી તે ઢાચર લગીનો સમુદ્ર કાંઠો ફેંકના તાબામાં રહે એવા કોલકરાર સેલેહીન પાસે કરાવી રિચર્ડ ૧૧૯૨માં સ્વદેશ જવા પાછો ફર્યો.

વળી બીજી પાંચ કુસેડ થઈ હતી, પણ તે પેલે સ્થાનમાં નહોતી ને ફ્રાન્સમાંથીવાળી પણ નહોતી.

શિવલરી—ચોડેસ્વારપણું.

ફરુડલ સ્વામીસેવકની સ્થિતિમાં બળીઆ સરદાર નિર્બળ સરદારને જ્યારે ત્યારે દગ્યા કરતા, મારી નાખતા ને તેઓના કિલ્લા છીનવી લેતા. સરદાર વર્ગ છટેલ, જીલમી ને જંગલી રીતે વર્તેતો. જ્યારથી ફ્રાન્સમાં સરદાર લોક પોતપોતાના મહાલમાં રાજ્યપદનો ઠાક કરી દરબારો ભરતા થયા ત્યારથી કેટલાક કુળવંતા જીવાનોને દરબારી ટેક, સુધડતા ને રીતભાતમાં કેળવણી લેવી સુખમ થઈ પડી હતી ને એ પ્રસંગ ઉપરથી શિવલરીની નીતિરીતિ નીપજ હતી.

નિર્બળને સહાય થઈ તેના શત્રુ સાથે લડવું, સાહસ સૌર્ય ચાતુરી વિવેક દેખાડાવવાં, પોતાની પ્રિયા પ્રત્યે કોઈ વાતનો પડદો ન રાખતાં માનવિવેકે વર્તવું, પોતાના સદ્ગુણના ચમને કુલીન ક્ષીઓની પ્રસન્નતાથી અંકિત કરવા, માન રાખી મનમાં રહેવું ને માનનો લોભ સખવો, જનદયાથી પરોપકાર કરવા ને ધર્મ ઉપર આસ્થા રાખી રહેવું,—એ શિવલરીની નીતિ હતી. એ નીતિ પ્રમાણે વર્તનારા જે ધણું ખરું ઘોડેજ બેસવાની શક્તિ પાળતા તેઓ નાઈટ કહેવાતા—એકવીસ વર્ષની ઉંમર પછી માનવંતું નાઈટ પદ ધારણ કરી તેઓ દેશમાં પ્રવાસ કરતા ને પોતામાં સૌર્યાદિ સદ્ગુણ દેખાડાવવાને જીવસદ્દાના પ્રસંગો બોળતા ને સંકટમાં આવેલાં માણસોનાં દુઃખ નિવારણ કરતા. શિવલરીની ઉત્પત્તિ ફ્રાન્સમાં થઈ, પણ પછી બીજા ધણાક દેશોમાં તે ચાલી હતી.

નાઈટ એડી લગી આવતો ઝૂલતો ઝૂલતો પહેરતા; તરવાર, કટાર, ફરશી, ગદા ને એક લાંબો લાલો, બખ્તર ટોપ વગેરે સજા ઘોડા ઉપર સવારી કરતા; અને એક હજીરીઓ બિદમતગાર હંમેશ સાથે રાખતા. તેઓ મોર, રાજહંસ વગેરે પક્ષીઓમાંથી એકને પોતાની શિવલરીનું ઇશ્વરપણી સમજતા ને ધર્મભાવથી માન આપતા—તેઓ જ્યત્ કર્તાના, કાઈસ્ટની મા વર્ણનના ક્ષીઓના ઇશ્વરપણીના સોજન ખાતા. તેઓ પોતપોતાનાં જાળ ચાતુર્ય દેખાડવાને કોઈ કોઈ વાર પરસ્પર લડતા

ને એ તમાલો એવાને ચેંકચે ચીપુચ્ચ મળતાં જે જીતેતો તેને એકાદી કુલીન રૂપકુંદરી પોતાનો રમાલ અથવા પહોંચી બક્ષીસ આપતી.

હયાલિ.

નોર્મનીના કેટલાક નોર્મન લોક હવિવાર સાથે રાખી હયાલિનાં દેવળોની ભત્રા કરવા આવેલા તેઓને એક લોમ્બર્ડ રાજાએ મુસલમાનની સાથા લડવાના કમમાં લગાડ્યા હતા (૧૦૧૬માં) તેઓએ લડીને દક્ષિણ હયાલિ ને સિસિલિ મુસલમાન પાસેથી હાં લીધાં. પોપ તેઓની માગણીની સાથા થયો પણ પકડાયો તેથી એપલિઆ ને કલેશિયા એ પ્રગણાં નોર્મનોએ તેની પાસેથી પડાવ્યાં (૧૦૫૩). નોર્મનોએ એક નેપલ્સમાં ને એક સિસિલિમાં એમ બે રાજ્ય સ્થાપ્યાં.

વેનિસ, જીનોઆ ને પીઝાસા એ ત્રણ પ્રબલતાક રાજ્ય પોતપોતાનાં વહાણોથી એશિયાનો માલ યુરોપ લાવી વેચતાં તેથી તે ધણાં દોલતમંદ થયાં હતાં. તેઓ પોતાના લશ્કરથી ચાંચીઆઓની ને મુસલમાનોની સાથે થઈ પોતાનું રક્ષણ કરતાં, પણ પરસ્પર સ્પર્ધા સખેથી કુસંપને લીધે તેઓને વખતે વખતે નોર્મન રાજ્યના તાબામાં રહેવું પડતું હતું.

રોમના પોપે રાજપદ આપવાની ને પાદરીઓ નીમવાની સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી, પણ જર્મનીના રાજાઓ તે સત્તા રદ કરી પોતાની કરવાના ઉદ્દેશમાં રહેતા. હેન્રિ ચોથો, પોપ ગ્રેગરી સાતમાની સાથા થયો—બંને જણે સલાહ કરી એકબેકને પદબ્રજ કલા; એમ રાજા તથા પોપ વચ્ચે દ્વેષ ચાલવાથી પશ્ચિમ આ યંત્ર કે અમીર લોકને પોતાના હક બળવી રાખવાની જોગવાઈ મળી, શહેરોમાં અંધાધુધી થઈ ને હવિયારબંધ માણસોનાં ઝુંડોળી દોડાદોડીમાં ખેતરના પાક પણુસ્યા.

જર્મનિ.

ઈ. સ. ૧૦૨૪થી ફ્રેંકોનિઆન વંશના રાજાઓએ ૧૧૨૫ સુધી રાજ્ય કીધું. હેન્રિ ત્રીજો (૧૦૩૬-૧૦૫૬) તેણે હંગરિમાં લોકને હરાવી કાલેનબર્ગ ને લૈપઝા એ બેની વચમાંનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો. હયાલિમાં ત્રણ ઉમેદવાર પોપપદને માટિ દાવો કરતા હતા પણ હેન્રિએ બાઈબર્ગના બિશપને કલેમેંટ બીજો એ નામે પોપ કીધો. હેન્રિએ ઈટાલીની ભગીર રાજ્યમાં નેડી નાંખી. હેન્રિ ચોથાની (૧૦૫૬-૧૧૦૬) કારકીર્દીમાં રોમના પોપ ગ્રેગરી સાતમાએ સલાહ કરી કરાવ કીધો કે કોઈ રાજાએ કોઈને બિશપ પદ આપવું નહિ—તે સત્તા માત્ર પોપ-

નીચે છે. હેન્રી પોતાના રાજ્યના અમીર તથા પાદરી
જોશીની સલાહથી એમરિને પદ્મજા ઠેરવ્યો (૧૦૭૬).
એમરિને હેન્રી ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર-પતિત ને રાજ્ય
પદ્મજા ઠેરવ્યો. કેટલાએક અમીર તથા સેકસન લોકો
પોપની હસ્તેસ્થીથી હથિયાર હથકવા ને રોડાલ્ફ
દરબારમાં જઈ રાજાને રોકી ઉઠાડી મેલવાનો ડર
બતાવ્યો. હેન્રીએ ઇટાલિ જઈ પોપનું મન મનાવ્યું,
પણ પછી લાગ જોઈ લડાઈ કરી રોડાલ્ફને હરાવ્યો ને
રણમાં પાડ્યો; તેમ તેણે ઇટાલિમાં પણ કુતેહ મેળવી.
૧૦૮૫માં એમરિ મુઘે ત્યારપછી પણ હેન્રીને જંપ
નહોતો-એક બીજે અમીર ગાદીનો દાવો કરવા નીકળેલો
તેની સામા અને પોતાનાજ દીકરાએ પોપની હસ્તેસ્થીથી
બળવો ઉઠાવેલો તેની સામા હેન્રીને મથકું પડ્યું
હતું; તેમ તેની સ્ત્રીએ પોતાના દોષ ખરેખરા કહી
દીધા તેથી મથકું તે બેકસાર થયો હતો. પછવાડેથી તે
રજાનો રહી ખાવાનું ન મળવાથી હેરાન થઈ મરણ
પામ્યો હતો. હેન્રી પાંચમો રાજાઓના હક
ભજનવામાં પોપની સામે હતો, પણ પતિત કરવાની
ને રાજ્યપદ ખોવાની બીકે તેણે પોતાનો મમત મૂડી
કીધો હતો. તેના મરણ પછી જર્મનીએ સેકસનીના
ડયુક લોથરને મહારાજા ઠેરવ્યો. તેણે ધર્મગુસ્તી
બીજી સધળી વાત કમ્પલ રાખી, પણ ૧૧૨૨ની વરમની
સલાના કસવ પ્રમાણે તે વર્ત્યો નહિ-તે કસવ આ
હતો કે 'કનવેન્ટ્સ્યુર',-બિશપ પદ સંસ્કાર
કાઠને કરવા હોય તો તે રાજથી ચાલ નહિ, તે સત્તા
પોપનીજ છે; પણ મહાદ્વ પ્રજાના પાદરીઓને વિષે
તેનો હક કાયમ છે. લોથરે પોતાના સામાવાળા
સ્વેબિયા કુળના મુખીઓની સત્તા તોડવાને ને પોતાના
ને પછી પોતાના જમાઈને વારસો મળે તેવું કરવાને
બની તેટલી તદબીર કીધી. લોથરનો જમાઈ હેન્રી
બાવેરિયાનો ડયુક હતો. માની તરફથી તેને લંચનખર્જ
મળ્યું હતું. લોથરની એકની એક દીકરી સાથે પરણ્યાથી
હેનોવર તથા બ્રંઝવિક એ સંસ્થાનો તેને મળ્યાં
હતાં ને લોથરે સેકસનીની હતી તેને આપી હતી.

લોથરના મરણ પછી (૧૧૩૮ સ્વેબિયાના
કેન્ટરેડને તેની પક્ષકારોએ વહેલો વહેલો મહારાજા
ઠેરવી દીધો. કોનરેડે વૃત જગાવ્યું, કે જે હતી (વડી
અમીર) ધારા પ્રમાણે કોઈ એક જણાથી રખાય નહિ,
માટે હેન્રીએ એક આવી દેવી જોઈએ. હેન્રીએ ન
આપી તે ઉપરથી તેની સધળી તાલુકદારી કોનરેડે
છીનવી લીધી. એ વખતથી જર્મનીના તાલુકદારોમાં જે
પક્ષ પડ્યા-જેઓ હેન્રી પક્ષના-સેકસનીના તે બેકસ

અને કોનરેડ પક્ષના-સ્વેબિયા કુળના-રોમનિયાના-
રાજપક્ષના તે બી બીલેન કહેવાયા; એ નામ
ઇટાલિમાં જ્યાં ત્યારે ત્યાંના લોક, રાજપક્ષનાને બી
બીલેન અને પોપના તથા રાજના રાત્રીઓને બેકસ
કહેતા થયા.

ઇ. સ. ૧૧૫૨માં ફ્રેડરિક બારબેરોસસ
મહારાજા થયો. તે શક્તિમાન ને રાજનીતિ કુશળ તેમ
તે વખતમાં સૌથી મોટો ગણાતો લશ્કરી સરદાર
હતો. ઇટાલિમાં પોપપદને માટે જે ઉમેદવાર ઝગડો
મચાવી રહ્યા હતા, તેમાં જે પોપ પદ્મજા હતો તેણે
અને લોમ્બર્ડીનાં નાનાં શહેરોએ ફ્રેડરિકને તેડ્યો.
એણે આવી મિલેનના લોકને શિક્ષા કરી પદ્મજા પોપને
પાછો સ્થાપ્યો ને પોતે મહારાજાનો સુખદ ખારણું
કીધો. જે પોપ નિમિત્ત લડાઈ ચાલી તેમાં એડ્રિઅન
તરફ મહારાજા અને અલેક્ઝાંડર તરફ ઇંગ્લાંડ તથા
ફ્રાન્સના રાજા અને પ્રભસત્તાક રાજનગર એ હતાં.
છઠ્ઠી વારે મહારાજા હાર્યો હતો ને તેને અલેક્ઝાંડરને
કુબળ કરવાને ને એ ખચ્ચર ઉપર ચઢતો તે વખત
રકાબ પકડી રાખવાની ફરજ પડી હતી. ૧૧૮૩માં
તેણે રાજનગરોનો હક ને તેઓની રીતસાત એ કાયમ
રાખવાં એવો ફરમાન નહેરે કીધો હતો. તે કુસેડમાં
જતાં એક નદી પાર કરતાં તણાઈ જઈ ડૂબી મુઓ હતો
(૧૧૯૦માં). હેન્રી છઠ્ઠાએ લડાઈઓ કરીને
સિસિલિ તથા નેપલ્સ એ રાજ્યો પોતાના મહારાજામાં
જોડ્યાં-ઇટાલિમાંથી નોર્મનવંશની સમાપ્તિ થઈ.
હેન્રીના જે વર્ષના દીકરાને રામનોએ ફ્રેડરિક બીજો
કરી રાજ માન્યો, પણ જર્મનીમાં જે ઉમેદવાર ઉભા
થયા-હેન્રી છઠ્ઠાનો ભાઈ ફ્રિડ્રિખ અને બ્રંઝવિકનો
ઓથો. ફ્રિડ્રિખના પક્ષવાળાએ ફ્રિડ્રિખને, ઓથાના
પક્ષવાળાએ ઓથાને અને પોપે ફ્રેડરિકને રાજ
માન્યો-એક કાળે ત્રણ રાજાની આજુ વર્તી.

બિટન.

સેકસન રાજાએ ૧૦૦૨માં ડેન લોકને ઇંગ્લાંડમાંથી
કાઢવાનો ઉલ્લેખ પ્રથમ કીધો, પણ તે મિથ્યા ગયો.
ડેન લોકનો સરદાર સ્વેન તેણે એથલરેડ બીજાને
બગાડ્યો ને પોતાને રાજા કહેવડાવ્યો (૧૦૧૪).
એથલરેડ નોર્મનીમાં જઈ રહ્યો. સ્વેન પછી કેન્યુટ,
હેરકુડ, હરડિકેન્યુટ એ ડેન રાજાઓએ રાજ્ય કીધું.
પછી પાછો સેકસન રાજવંશમાંનો, 'એડવર્ડ
ધી કન્ફેસર' (૧૦૪૧) રાજ થયો ને તે ૧૦૬૬માં
મુઘો ત્યારે હેરકુડ બીજો એણે ગાદી ચઢાવી

હીધી. જીનીલ ત્રણ ઉમેદવાર નીકળ્યા તેમાં એનો તો હેરલ્ડે પ્રસાદ લીધો, પણ નોર્મનીનો ડચ્ક દાવો કરતો પાછો હાથે નહિ. જેવામાં હેરલ્ડે રાજ નહિ તેવામાં તેણે ડચ્કને સોગ્રન ખાઈ કહેલું કે એડ્વર્ડ મુઆ પછી તને ગાદી મળે તેમ હું કરીશ; અને હેરલ્ડે તેમ ન કરતાં પોતાને રાજ કહેવડાવ્યો. એટલાજ બહાના ઉપરથી સમોસાધુ ડચ્ક સાતસે વહાણ સાથે ઇંગ્લાંડ હતર્યો. હેરલ્ડે આજળ લડાઈ થઈ તેમાં હેરલ્ડે તીર ભાંકાયાથી પડ્યો ને નોર્મનીનો ડચ્ક વિલ્યમ ઇંગ્લાંડનો રાજ થયો. — એંગલો સેકસન વંશની સમાપ્તિ થઈને નોર્મન વંશનો આરંભ થયો (૧૪ ઓક્ટોબર, ૧૦૬૬).

વિલ્યમે રાજ્ય કામદારોની, હેરલ્ડનાં સગાં વાર-સોની ને વેપારી વગેરે ખાનગી તવંગર લોકની સ્થાવર જંમ મિલકત પોતાના કબજામાં લઈને કેટલીક પોતે રાખી ને કેટલીક પોતાના સરદારોને વહેંચી આપી. બેરન નાઇટ એ પદ ધરાવતા સરદારોને તાલુકદારી, કિલ્લા, શહેર, કસ્ટા મળ્યા ને તેઓના અનુભવીઓને પણ થોડો હિસ્સો મળ્યો. ઠેકાણે ઠેકાણે કિલ્લા કેટ નવા બંધાયા; પ્રજાની પાસેથી હથિયાર છીનવી લેવામાં આવ્યાં ને તેને નોર્મન રાજની રાજસત્તાને માન આપવાની ફરજ પાડી. સેકસન એ રાજ નિંદાતો થયો એવો કે એક આખા સૈકામાં કોઈ પણ સેકસનને કોઈ પણ સરકારી દરજ્જે મળ્યો નહિ. સેકસન બાપા પણ નિંદાવા લાગી; નિશાળોમાં ફ્રેંચ બાપા શીખવવામાં આવી ને એડ્વર્ડ ત્રીજાનું રાજ્ય થયું ત્યાં સુધી કાયદાકાનુનમાં નોર્મન બાપાના રૂઢિપ્રયોગ વપરાતા રહ્યા.

વિલ્યમ રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કરી નોર્મની ગએલો તેવામાં સેકસનોએ મગરૂબ અમલદારો ઉપર ખીજવાઈ જઈને બળવો ઉઠાવ્યો. એની બખર નોર્મની ગઈ કે વિલ્યમે તરત ઇંગ્લાંડ આવી અઢાર હજાર ઘેરો રાખી એકિસદરને કિલ્લો લીધો ને બળવાખોરને શિક્ષા કરી. સ્વતંત્રતાને કચ્છનારા સેકસન સ્કોટ્લેન્ડના રાજને આશ્રયે જઈ રહ્યા છે જણી વિલ્યમે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી ને કેટલોક પ્રદેશ જીતી લીધો. સ્કોટ્લેન્ડના રાજને હારેલા પ્રદેશને માટે ઇંગ્લાંડના નવા રાજના ક્યૂડલ સેવક દાખલ રહેલું કપુલ કરતું પડ્યું.

● એડ્વર્ડ, કેટલા તાલુકદાર ગોડવિનની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો; એડ્વર્ડને છોકરાં યયાં નહોતાં. જે હેરલ્ડે ગાદી ઝડપી તે ગોડવિનનો દીકરો હતો.

વિલ્યમે પોતાના સરદારોને જમીનની વહેંચણી કરી આપી તેના બદલામાં તેઓ હુકમ થાય ત્યારે પોતા પોતાની કબજાત પ્રમાણે થોડેસવાર લશ્કર પુરું પાડવાને બંધાયા હતા; ને એ રીતે ૬૦ હજાર થોડેસવારનું લશ્કર ઉભું થયું હતું. વિલ્યમની સાથે ઇંગ્લાંડે આવી છત મેળવેલી તે નોર્મન-પ્રથમ વર્ગના સરદાર લોક કહેવાતા. પદવીમાં પહેલી રાજની, ખીજ કાઉન્ટની-પ્રમણના હાકેમની, ત્રીજ વાર્થકાઉન્ટની-કાઉન્ટના નવાબની ને પછી મોટા લશ્કરી સિપાઈઓની જેવી કે બેરનની, નાઇટની ને એસ્કવાયરની.

વિલ્યમ ઇંગ્લાંડમાં છતે તેના વડા દીકરા રોબર્ટ નોર્મન સરદારોની આગેવાની કરી નોર્મનીનો ડચ્ક થવાની તજવીજ લીધી. બાપે એક વાર તો (૧૦૭૬માં) દીકરાને હરાવ્યો પણ એણે તકરાર ઉઠાવી કે જ્યારે વિલ્યમ પશ્ચા દેશનો રાજ થયો ત્યારે નોર્મનીની હાકેમી તેના વડા દીકરાને મળવીજ જોઈએ. કાન્સનો રાજ જે પોતાના ક્યૂડલ સેવક વિલ્યમની સત્તા વધેલી જેવામાં પોતાને કોઈ દહાડો લાય છે એમ વિચારતો તેણે રોબર્ટને મદદ કરી. વિલ્યમ પારિસ ઉપર ચઢાઈ કરવા જતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૦૮૭).

પછી તેનો ખીજો દીકરો વિલ્યમ રૂફસ (રાતા-કેશનો) ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠો. રોબર્ટ, નોર્મની તથા મેન એ પ્રાંત પોતાના બાઈ વિલ્યમ રૂફસને ૭૦ એક હજાર સાડા ચીરો દાખલ હવાલે કરી લશ્કર ઉભું કરી કુસેડમાં જવા સાડા નીકળ્યો. રૂફસે હડાઉપણામાં રાજ્યભંડાર ખાલી લીધો ને ખાડો પુરવાને તેણે કર તથા દંડભારથી પ્રજાને ત્રાસ ઉપજાવ્યો. તે શિકર રમવા ગએલો ત્યાં પોતાના મિત્રના છટકેલા તીરથી કે દુઃખી થએલી પ્રજામાંના કોઈએ દેખથી મારેલા તીરથી તે ખીજ ઓગસ્ટે મરણ પામ્યો (૧૧૦૦).

પોતાનો બાઈ રોબર્ટ પેલેસ્ટાઈનમાં હતો તેથી હેબિ ઓ કલાર્ક (સુંદર લલિયો) એણે ઇંગ્લાંડની ગાદી પોતાની કરી. તેણે સેકસન રાજવંશના એડ્ગર એથલિંગની બત્રીજ તથા સ્કોટ્લેન્ડના માલુકમ ત્રીજાની દીકરી મલિલડા સાથે લગ્ન કરી સેકસન પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી; અને પ્રજાના હક્કમાં રૂડા ધારા ને રાજ્યના રૂડા બંદોબસ્ત કરવા વિષે બહેરનામાં કહાડયાં. પણ તે બધી તદખીર રોબર્ટનાં હક્કની સામા થવાની હતી. કાન્સનો રાજ છૂઈ છૂટો એણે રોબર્ટની ગરહાજરીમાં તેના દીકરાને ઇંગ્લાંડ ઉપર દાવો માંડવા ઉભો લીધો. ૧૧૦૧માં રોબર્ટ પેલેસ્ટાઈનથી પાછો આવી બુલ્હાઈની ૧૬મીએ

ચોર્ટકમથ બંદરે હત્યો. બંને તરફના તાલુકદારોએ વચમાં પડી સમાધાની કરાવી; પણ હેન્રિએ કાલકાર તોડ્યા ને રોબર્ટના નોર્મડી પ્રાંત ઉપર ચડાઈ કીધી. લડાઈ થઈ તેમાં રોબર્ટ હાર્યો, ને પકડાયો. પછી તે ૨૮ વર્ષ કેદમાં રહી મરણ પામ્યો હતો. રોબર્ટનો દીકરો હેન્રિ સત્તાબ્યાં કરતો, પણ ૧૧૨૮ માં તે લડાઈમાં પડ્યો ત્યારપછી થોડીવાર ઇંગ્લાંડ ક્રાન્સ વચ્ચે સલાહ રહી હતી.

હેન્રિનો દીકરો ૧૧૨૦માં ડૂબી મુઓ હતો ને તેની દીકરી મટિલ્ડા જે જર્મનિના રાજ સાથે પરણેલી ને પછી ૧૧૨૮માં રંડાઈ હતી તેને હેન્રિએ જીયોફ્રી પ્લેન્ટેજનેટ નામના ફ્રેંચ અમીરને ફરીથી પરણાવી હતી ને એ અમીરથી તેને ૧૧૩૩માં દીકરો જન્મ્યો હતો. હેન્રી ૧૧૩૫માં મુઓ ત્યારપછી વીસ વર્ષસુધી મટિલ્ડા અને તેની ફોઈનો દીકરો સ્ટીફન એ જે વચ્ચે લલક જળ્યો ને છેવટે ઠર્યું કે સ્ટીફન રાજ્ય કરે ને તેના મરણ પછી મટિલ્ડાનો દીકરો રાજ્ય કરે.

ઈ.સ. ૧૧૫૪માં મટિલ્ડાનો દીકરો હેન્રિ બીજો એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. વારસાથી ને લગ્નથી તેના તાબામાં ક્રાન્સનાં નોર્મડી, એન્જુ, મેન વગેરે દરેક પ્રગણાં હતાં. તેણે પાછલા રાજ્યમાં ઉન્નત થએલા અમીરોને દબાવ્યા અને પાદરીઓ ન્યારે ત્યારે પોતાના હક વધારવાને મથ્યાં કરતા હતા તેઓને ન લેખળ્યા. તેણે ૧૧૬૪માં રાજવારો કીધો કે દેશી પાદરીઓનો ઇન્સાફ રોમનો પોપ ન કરે, પણ દેશી દિવાની અમલદાર કરે અને પોપને જે ઇંગ્લાંડના પાદરીઓને કંઈ હુકમ કરવો હોય તે તે રાજની મંજૂરીઅત લઈ કરે. જ્યુરીથી ઇન્સાફ ચલાવો ધારો બંધ પડ્યો હતો તે લોકે અમીરો નબળા પડવાના પ્રસંગથી પાછો ચાલુ કરાવ્યો.

બેકેટ નામનો પાદરી હેન્રિના ધારાની સામે યએલો તેના ઉપર બહુ જીલ્લમ ગુજારવામાં આવ્યો ને તે પકડાયેથી માર્યો ગયો. એ ખૂનમાં હેન્રિ સામેલ હતો એવો અપવાદ પોપે તેના ઉપર મૂકી તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપી હલકો પાડ્યો. તેના દીકરાઓ પોપ તથા ક્રાન્સના રાજના ઉચ્કેરવાથી બચેડા કરતા થયા; એ દુઃખે હેન્રિ ૧૧૮૯માં મરણ પામ્યો.

એ રાજ્યે દક્ષિણ વેલ્સને પોતાની સત્તામાં આણ્યું હતું ને ૧૧૭૨માં આયર્લેંડ ટાપુ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાંના સત્તાધારીઓને ખંડણી આપતા કીધા હતા.

● રાજ ઉઘડે પગે બેકેટની કબર આગળ ગયો, લાંબો ધઈ પગે પડ્યો ને ઉપરથી પાદરીઓએ માર માર્યો.

બેકેટના પ્રસંગમાં હેન્રિએ ક્રાન્સમાં કેટલીક ફતેહ મેળવી હતી. એ હેન્રિથી નોર્મન સેકસન રાજવંશ લખી ગયા હતા.

રિચર્ડ ૧લો કુર હી લાયન (સિંહહૃદયનો) હેન્રિનો હુલ્લીઓ દીકરો ક્રાન્સથી લંડન આવી ગાદીએ બેઠો એ પ્રસંગે ચાહુદીઓ મોટું મોટું નજરાણું લઈ આવેલા, પણ મના છતાં આવેલા તેથી તેઓ બે-આખર પામ્યા. ખ્રિસ્તીઓને ચાહુદીઓ ઉપર ધર્મદ્વેષ હતો. વળી ચાહુદીઓ નાણું ધીરી બહુ બ્યાજ ખાતા તેથી પણ દ્વેષ હતો. ખ્રિસ્તીઓએ તેઓની કતલ કરીને તેઓનાં ધરખાર ભરી લઈ બાળી નાખ્યાં. પાદરીઓની પણ સાસણી હતી તેથી રિચર્ડે બચેડો બેસાડવાની તજવીજ કીધી છતાં તે ફાળ્યો નહિ.

રિચર્ડને રાજકારભાર કરવા કરતાં લડાઈમાં ધૂમકું વધારે પસંદ હતું ને તે જમીરો, કિલ્લા તથા બીજા રાજ્યો ઉપરના હક વેચી પુષ્કળ નાણું ભેગું કરી મોટી ફોજ લઈ ક્રાન્સના ફિલિપને સાથે આવવા તૈયાર કરી પેલેસ્ટ્રેન ગયો (૧૧૯૦). ત્યાંથી ૧૧૯૨માં પાછા આવતાં વેનિસના અખાતમાં તેનું વહાણ ભાગ્યું. રિચર્ડેને જર્મનિ તાબાના એક પ્રાંતના ડયુક સાથે પાલેસ્ટ્રેનમાં ઝઘડો થયો હતો તે ઉપરથી એણે તેને પકડી જર્મનિના રાજને હવાલે કર્યો. પછી ન્યારે ઇંગ્લાંડ તથા નોર્મડીના લોકે ત્રીસેક લાખ રૂપીઆ દંડના ભર્યા ત્યારે રિચર્ડનો છુટકો થયો ને તે ૧૧૯૪માં ઇંગ્લાંડ આવ્યો.

અહીં જ્યે છે તે જ મોટા પાદરીને રાજ્યે કારભાર સોંપેલો તેને અમીરોએ ઉઠાડી મેલેલો ને જોનને સોંપેલો. જોને પોતાના મોટા ભાઈની માફ માગી ને રિચર્ડે કારભાર હાય લીધો. ક્રાન્સના રાજ્યે જોનને મદદ કરેલી તે ઉપરથી રિચર્ડે તેની સાથે લડાઈ કરી. એક તાલુકદારે બંડ કરેલું તે ઉપરથી તેના કિલ્લા ઉપર રિચર્ડે છાપો મારતો હતો તેવામાં એક તીર ખલામાં લાગવાથી તે હેરાન થઈ મરણ પામ્યો (૧૧૯૯).

હિંદુસ્તાન.

સખતખીનની પછી તેનો વડો દીકરો મહમૂદ ૯૯૭માં ગઝનીની ગાદીએ બેઠો. તે બે વર્ષમાં ખુખારાના સામાની વંશના રાજ્યોથી સ્વતંત્ર થયો ને ખલીફે પોશાક તથા ખિતાબત મોકલી કીધા પછી તેણે પોતાને સુલતાન કહેવડાવ્યો. તેણે ૧૨ વાર હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી:—

પહેલી વાર (૧૦૦૧માં) તેં લાહોરના જયપાળને હરાવી અતિશય લૂટ લેઈ ગઝની ગયો. (જયપાળ

પોતાનું રાજ્ય પોતાના દીકરા અનંગપાળને સોંપી ચિતા કરાવી હાથે સળગાવીને બળી મુક્યો હતો); બીજાવાર (૧૦૦૪માં) આવી તેણે ભાટી રાજ ખંડણી નહોતો આપતો તેને હરાવ્યો (એ રાજ્યે રાજમાં નાસી જઈને જીવ આપ્યો હતો); ત્રીજા વાર ૧૦૦૫માં તેણે મુલતાન ઉપર હુમલો ત્યાંના મુખેદારે બંડ છઠાવેલું તેનો બંદોબસ્ત કીધો; ચોથી વારે (૧૦૦૮માં) આવી તેણે લાહોર, ઉજ્જન, ગ્વાલિયર, કલંજર, કનોજ, દિલ્હી, અજમેર અહીંનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરોને હરાવી ભગાડી નગરકોટ જવાળામુખીનું દહેરું લટકું; પાંચમી વાર (૧૦૧૦માં) તેણે મુલતાન લીધું, છઠી વાર (૧૦૧૧માં) તેણે સ્થાનેશ્વર લટકું; પછી ત્રણ વર્ષમાં બે વાર તેણે કાશ્મીર લટકાવે ચઢાઈ કરી; નવમી વાર (૧૦૧૭માં) તેણે રાજ્ય આવેલા કનોજને ઉપદ્રવ ન કરતાં મથુરા જઈ વીસ દહાડા સુધી તે શહેર લટકું ને દહેરાં અભડાવ્યાં; દસમી વાર તે કનોજના રાજાને સહાય કરવા આવેલો, પણ તે પહેલાંજ બુંદેલખંડ-માંના કલંજરના રાજાએ કનોજના રાજાને ઠોર કીધો હતો; અગિયારમી વાર (૧૦૨૨)માં તે કલંજર ઉપર ચઢી આવ્યો હતો, અને બારમી વાર (૧૦૨૪માં) તે મુલતાન, અજમેર, અનહિલવાડમાં થઈ સોરઠી સોમનાથ ઉપર આવ્યો—અહીં રજપુત લોકે લડાઈ આપી પણ મહમૂદે ત્રીજે દહાડે મોટા ધસારો કરી તેઓને હરાવ્યા ને દહેરામાં પેસી શિવલિંગને લાગતાં પુષ્કળ દ્રવ્ય જડયું તે લીધું.

પછી મહમૂદ ઠામઠામ થાણાં ખેસાડી ગઈ ગયો. ત્યાં તેણે સલ્તનત લોકે બંડ છઠાવ્યું હતું તે લાગ્યું (૧૦૨૭). ઇરાનમાં લડાઈઓ ને હાલોની કતલ કરી આવ્યા પછી મહમૂદ માંદો પડ્યો ને ૧૦૩૦ના એપ્રિલની ૧૬મીએ મરણ પામ્યો.

મહમૂદ મોટો સાહસ શૂર ને ધનલોભી લડવૈયો હતો ને તેનું લશ્કર સંપીલું ને કાફર ઉપર ઉદ્ધત હતું. હિંદુરાજ્યો દહોડ ડાહ્યા માંદોમાંદો લડનારા ને સૈન્યને અવ્યવસ્થિત રાખનારા હતા. મહમૂદે ધસારાથી મારા-માર કરી દહેરાં લાગી ત્રાસ પમાડ્યો ને હિંદુઓ લચલીત થઈ રહ્યા—રાજ્યો મૂર્ચ્છિત થયાં.

* મહમૂદે હિંદુસ્તાનની લૂંટી પોતાની રાજધાની શોલાવી આરસપહાણની મસીદો ને મોટી મોટી હવેલીઓ બંધાવી હતી. સોમનાથના દરવાજા મસીદે મુકાવેલા તે આજ ઇસ્લામમાં છે. જેવો વૈભવ લોભી તેવોજ તે કૃપણ હતો—તેણે ફરદુશી શાહેને રાવડાવ્યો ને મરતી વેળા પોતે પણ રડ્યો.

મહમૂદના વંશજોમાંના કોઈથી હિંદુસ્તાન તરફ નજર કરવાનું બન્યું નહિ ને થાણુદાર મુસલમાન મોજમજામાં બેદરકાર હતા એટલે હિંદુરાજ્યોની મૂર્ચ્છા વળી ને પાછાં સતેજ થઈ શોલ્યાં-પાટણમાં સિદ્ધરાજ (૧૦૬૪-૧૧૫૩), કુમારપાળ (૧૧૪૩-૧૧૭૩ ને ૧૧૭૯થી) લોખોભીમ એ હતા; આબુ ઉપર બેલ પરમાર; ચિતોડ-મેવાડમાં સમરસિંહ, મારવાડમાં નરહરદાસ; બંગાળમાં ૧૦૭૦ પછી સુરજપાળ; અને દિલ્હીમાં અનંગપાળ રાજ્ય કરતો હતો કે જેને મંડોર, નાગોર, સિંધ, પેશાવર, લાહોર ને કુંગરી દિલ્હી, એ તાબે હતાં; વળી કાશ્મી, પ્રયાગ ને દેવગઢ અહીંના રાજ્યો મુજરા આપતા.

અનંગપાળે બે દીકરીમાંની એક કનોજના રાઠોડ બીજાપાળને ને બીજા અજમેરના ચોહાણ સોમેશ્વરને પરણાવી હતી; બંને બેનને દીકરા થયા હતા; અજમેરવાળીના આઠ વર્ષના પૃથ્વીરાજને અનંગપાળે દત્તક લેઈ માદીએ ખેસાડ્યો હતો;—એ ઉપરથી કનોજ ને દિલ્હી એ બે વચ્ચે કલહ પડ્યો ને એ કલહનું પરિણામ આ થયું કે મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય માંડયાં.

કનોજવાળીના દીકરા જયચંદે દિલ્હીનું ઉપરીપણું કબુલ ન રાખ્યું*—વળી તેણે પોતાની દીકરી પૃથ્વીરાજને પરણાવવાનો વિચાર માંડી વાળેલો; એ ઉપરથી બંને રાજ્ય વચ્ચે ધણીક લડાઈઓ ચાલી. અનહિલવાડનો લોખોભીમ ચોહાણનો સદાનો વેરી તે કનોજના પક્ષમાં હતો. જ્યારે પૃથ્વીરાજને નાગોરમાંથી અનર્ગળ ધન જડયું ત્યારે કનોજ ગુજરાતને લાય ઉપભવ્યું ને એઓએ પોતાના લશ્કરમાં તાતાર લોક રાખી એઓની મારફતે ગઝનીના લોરીવંશના રાજાના લાઈ શાહબુદ્દીનને મદદમાં તેડ્યો.

શાહબુદ્દીન હિંદુસ્તાનમાં આવી (૧૧૯૧માં) બિંડ-ડાનો કિલ્લો પોતાનો કરી પાછો પોતાના રાજ્યમાં ગયો. પૃથ્વીરાજ ૨ લાખ લોકો લશ્કર એકઠું કરી તે કિલ્લાને

* જયચંદે અસ્વમેધ યજ્ઞ માંડ્યો ને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ધણાક રાજાને સમારંભમાં તેડ્યા, પણ પૃથ્વીરાજ ને તેનો બનેલી ચિતોડના સમરસિંહ એ બેને ને એઓના પક્ષીઓને તેણે બોલાવ્યા નહિ. સભામાં પૃથ્વીરાજને બદલે એક સોનાની મૂર્તિ કરી આંગણા નજીક લેસાડી હતી. એ પ્રસંગમાં જયચંદની કુંવરી સંયુક્તાનો સ્વયંવર પણ ભેળો હતો—વળી તે કુંવરી પૃથ્વીરાજને પ્રીતમ ભણતી હતી—કુંવરીની ઇચ્છા ને ફાવડ ટાણું છે એમ જોઈ પૃથ્વીરાજ તેનું હરણ કરી ગયો હતો.

ઘેરો ધાલવા નીકળ્યો. એની ખબર થતાંજ શાહજીની લશ્કર લઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. ચાણેશ્વર થકી ૧૪ માઈલ ઉપર લીકરી છે ત્યાં લડાઈ થઈ, પણ તેમાં મુસલમાનનું લશ્કર વીખરાઈ ગયું ને શાહજીની પાછો ગઈ ગયો.

એ છતાંયી કુલાઈ પૃથ્વીરાજ આજસુ ને મોજલો થયો હતો. ૧૧૬૩માં શાહજીને ૨૦ હજાર સવારના અફઘાન લશ્કર સાથે હિંદુસ્તાન આવી પૃથ્વીરાજને મુસલમાની ધર્મ માનવાને કહેવડાવ્યું. પૃથ્વીરાજને તેના સહાય રાજાઓ સંદેશો વાળ્યો કે લડાઈ આપો કે પાછો જાઓ. શાહજીને કહેવડાવ્યું કે તમે કહો છો તેને માટે તમારી રાજ હોય તો હું મારા લાઈની શી મસ્જી છે તે જાણી લઉં-હું કંઈ અખત્યારી નથી, સરદાર છઉં. હિંદુઓએ રાત મોજમજામાં કહાડી, પણ શાહજીને પોતાનું લશ્કર કાગર નહીં પાર ઉતાર્યું ને સવાર પડતાંજ ધસારો કીધો. પાણીપતના મેદાનમાં સાંજ થવા આવી ત્યાં લગી લડાઈ ચાલી-સમરસિંહ ને બીજા રજપુત કપાઈ પડ્યા ને પૃથ્વીરાજ કેદી થયો. શાહજીને છાવણી લૂટી; હજારોને કતલ કરી મુલતાન લીધું ને ઘેરો ધાલવાને તે દિલ્હી લઈ ગયો. પણ પછી તેણે ખંડણી આપવી કબુલ કરાવી દિલ્હીની ગાદીએ પૃથ્વીરાજના દીકરાને બેસાડ્યો અને દિલ્હીની ખાસે ચાલું કરી ત્યાં પોતાના માનીતા ગુલામ કુતુબુદ્દીનને થોડાક લશ્કર સાથે રાખ્યો. પછી તે ગઈ ગયો ને કુતુબુદ્દીને દિલ્હી પ્રાંત તાબે કીધો.

ઈ. સ. ૧૧૬૪માં શાહજીની પાછો આવ્યો ને જયચંદનું રાજ્ય ઉધું વાળ્યું ને કાશીપુરી લીધી. તેના સરદાર કુતુબુદ્દીન તથા મહમદ ખખત્યાર એઓએ અર્ધાધ્યા, બહાર બંગાળા એ રાજ્યો તોડ્યાં. શાહજીની પાછો સ્વદેશ જઈ પોતાનો લાઈ મરી ગયેલો તેની ગાદીએ બેઠો (૧૨૦૬માં).

દર્શન ૧૨મું.

ઈ. સ. સૈકા ૧૩-૧૪.

(ખ્રિસ્ત.)

ઈ. સ. ૧૧૬૬માં જોન રાજ ગાદીએ બેઠો. તેનો લત્રીએ આર્થર ખ્રિસ્તીનો ડયૂક હતો તેને કેટલાક બેર-

પૃથ્વીરાજ રાત્રીને હાથ પકડાઈ માર્યો ગયો હતો. એમ કેટલાક કહે છે ને કેટલાક કહે છે કે ચંદબારોડ જોણે પૃથ્વીરાજનો લપ્પો છે ને જો પૃથ્વીરાજનો મિત્ર હતો તે તેનું મુડકુ ત રાજો માટે તેનું મોત આણવામાં સામિલ થયો હતો.

નોએ ક્રાન્સના રાજની મદદથી ઇંગ્લાંડની ગાદીનો હાલો કરવા હલો કીધો. પછવાડેથી જોને આર્થરને ખંજર મારી મારી નાખ્યો. જોન નોર્મડીનો ડયૂક એટલે ક્રાન્સના રાજનો ફયૂડલ સેવક ને એણે ખૂન કીધું તે ઉપરથી ક્રાન્સના રાજએ પોતાના અમીરોની આમળ જવાબ આપવાને જોનને બોલાવ્યો. જોન ત્યાં ગયો નહિ ને નોર્મડી, એન્જી, મેન, દુરેન એ પ્રગણાં ક્રાન્સના રાજની સત્તામાં ગયાં.

ઈ. સ. ૧૨૦૫માં ઇંગ્લાંડનો મુખ્ય ધર્માધિકારી મરણ પામ્યો ને કેંટબરીના સાધુઓએ પોપની આજ્ઞાથી જોનની મંજુરિયત લીધા વિના પોતાનામાંના એકને નીમ્યો. જોને તે સાધુઓને મઠમાંથી કાઢી મૂક્યા ને પોપે કોધે લરાઈ ઇંગ્લાંડના ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉપાધ્યાઓને આજ્ઞા કીધી કે કોઈએ ધર્મક્રિયા કરાવવી નહિ; એથી દેવજો બંધ રહ્યાં ને મુડદાને ખાઈમાં ફેંકી દેવામાં અથવા ખેતરોમાં દાટવામાં આવ્યાં-ખ્રિસ્તી લોકને પણ માંસ ખાવાની, દાઢી મુડાવવાની વગેરેની મના થઈ હતી. ઇંગ્લાંડમાં શોક વ્યાપી રહ્યો ને લોક ત્રાસ પામી દુઃખી થયા. વળી પોપે જણાવ્યું કે જોન પદબ્રજ છે ને ક્રાન્સના રાજને ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય આપવામાં આવશે. જ્યારે જોને ગભરાઈ માફ માગી ને વર્ષે વર્ષે ખંડણી આપવી કબુલ કીધી ત્યારે પોપે મનાઈ હુકમ રદ કરી ધર્મક્રિયા પાછી ચાલતી કરી હતી. વળી જોને બમણા તમણા કર લેવા માંજ્યા તેથી અમીરો નારાજ થયા હતા. ક્રાન્સમાં ધણાંક ફયૂડલ રાજ્ય હતાં ને તે, ધારા રીતલાત હુકમની બાબતમાં એકએકથી થોડાં થોડાં જુદાં પડતાં હતાં તેણે કંઈ ઇંગ્લાંડમાં નહોતું- ઇંગ્લાંડમાં એક પણ પ્રગણું એવું નહોતું કે જોનનો હુકમ માની બીજાં બધાંને દુઃખમાં નાખે-સૌ પ્રજા સમાન સ્થિતિમાં હોવાથી એકસંપ હતી. બેરનો તથા પાદરીઓ એઓએ એકઠા મળી પોતાનાં તથા બીજા પ્રજાનાં દુઃખનો છેડો આણવાને કેટલીક બાબત લખી કાઢી તે ઉપર રાજની સહી લેવાનો ઠરાવ કીધો. બેરનો લશ્કર લઈ લંડન પહોંચ્યા એટલે જોન ત્યાંથી નાકો પણ પછી એણે ઈ. સ. ૧૨૧૫ના બ્લનની રમી તારીએ 'મેગાચાર્ટ'—સનંદપટા ઉપર સોમન લઈ સહી કીધી. એ પટાના મૂળ આધારો ઉપરથી ઇંગ્લાંડની રાજ્યવ્યવસ્થાનું—પ્રજામાન્ય રાજ્યસત્તાનું પ્રાણથી સારું સ્વરૂપ ધડાયું. પછવાડેથી જોને તે પટો રદ કરવાને બહુ બહુ તદબીરો કીધી. બેરનોએ નિરાશ થઈ ક્રાન્સના રાજના દીકરાને ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેસાડવાને તોડાવ્યો ને એણે આવી લડી જોનને હરાવ્યો. જોન સ્કોટ્લેન્ડ તરફ નાસતાં રહ્યો.

મરણ પામ્યા (૧૨૧૬). બેરનોએ લઈને સમનવી પાછો વિદાય લીધો ને જોનના નવ વર્ષના દીકરાને હેન્રી ત્રીજે એ નામ ધારણ કરાવી ગાદીએ બેસાડ્યો.

હેન્રીની વતી પેન્નોકનો અર્લ ને લૂથર્ડ ઠી બેરો એ બે જણે રાજકારવાર ચલાવ્યા. પુખ્ત ઉમરે સત્તા પોતાને હાથ આવી તોપણ રાજ પોતાનાં સર્ગ સંબંધીઓની સલાહથી ચાલતો ને તેઓનેજ મોટા દરજ્જા આપતો. તેણે લોકને ધણાક કારવારથી ચાંપી નાખ્યા ને પોતાના લાર્ડ રિચર્ડ—કોર્નવાલનો અર્લ ને પછવાડેથી રામનોનો રાજ થયો હતો તેની સાથે લારે અણબનાવ રાખ્યો. ફ્રાન્સના રાજમામલામાં હાથ બાલી તેણે લડાઈઓ લીધી, પણ બંને પ્રસંગે તે ફતેહ પામ્યા નહોતો. લીસ્ટરનો અર્લ ને હેન્રીની બેન સાથે પરણ્યો હતો તેણે બેરનોને સાથે લઈ બંડ ઉઠાવ્યું ને રાજને કેટલાક ધારા સુધારવાની ફરજ પાડી; પણ ૧૨૬૧માં હેન્રીએ પોતાની મંત્રુરીઅત રદ લીધી. ૧૨૬૪માં બેરનો ફરીથી હથિયાર ઉઘડી લડવા ઉભા થયા. રાજ ને તેનો લાર્ડ રિચર્ડ એ પકડાયા. ૧૨૬૫ની ૨૨મી જુન્યુઆરિએ ઇંગ્લાંડના રાજાએ પ્રજાસલાહ બોલાવી હતી તેમાં કલર્લ (ધર્મના ઉપાધ્યાય), બેરન (અમીરો) દરેક પ્રજામાંથી બળે નાંધે ને દરેક કસબામાંથી બળે બળેસ હતા. પાટવી એડ્વર્ડ એણે બંડખોરોને હરાવ્યા, લીસ્ટર કપાઈ પડ્યો ને હેન્રી બંદીખાનેથી છૂટ્યો.

એડ્વર્ડ ૧લો ૧૨૭૨માં રાજ થયો. તે લડાઈના હોંસીલો ને શુદ્ધિમાન હતો, તેણે (૧૨૮૩માં) વેલ્સની જીત કરી ને (૧૨૮૬માં) સ્કોટ્લાંડ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાંના રાજાને કેદ કરી લંડન આવડ્યો. બીજે વર્ષે સ્કોટ્લાંડના લોકે બહાદુર રોબર્ટસની સરદારી તળે રહી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢ્યા. પછી સ્કોટ્લાંડના રાજા જૂસની સામા લડવા જતો હતો તેવામાં એડ્વર્ડ મરણ પામ્યો (૧૩૦૭).

એડ્વર્ડ ૨લો જનાની, બીઠણ ને માનીતાઓને વરા હતો. તેણે ૧ લાખ લશ્કર લઈ સ્કોટ્લાંડ ઉપર ચડાઈ કરી, પણ જૂસે ૩૦ હજાર લશ્કર વડે સ્વર્ણ ગ

જો સલા તે પાર્લમેન્ટનું મૂળ મંડાણ સમજવું.— હાલમાં સરદારસલા ને લોકસલા એમ બે જુદી સલાઓ મળીને પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે તેની સ્થાપના ૧૩૩૬-૧૩૪૩માં થઈ હતી.

ફોર્બર્ડે વેલ્સની જગીર પોતાના પાટવીને આપી હતી તે ઉપરથી ઇંગ્લાંડના રાજાઓના પાટવીઓ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ કહેવાય છે. યુરોપમાં તોપ ઝોળા વાપરતા થયા તે કેસીની લડાઈના વખતથી.

પાસે બેનકર્ન આગળ લડાઈ આપી અંગ્રેજોને હરાવ્યા, ને પોતાના દેશને સ્વતંત્ર લીધો (૧૩૧૪). એડ્વર્ડ વહાણમાં બેસી પોતાના રાજ્યમાં નાસી આવ્યો. તેણે પોતાના માનીતા રુચેન્સરને વખારવાને બીજા ઉમરાવાની જગીરો છીનવી લીધી. એઓએ બળવા ઉઠાવ્યા ને રાણી ઇસબેલાએ પોતાના લાર્ડ ચાર્લ્સ ઝથાને ખબર કરી ફ્રાન્સથી લશ્કર મંગાવ્યું. રુચેન્સરને ફ્રાંસી દેવામાં આવી ને રાજાને કેદ કરી રિયાવીને મારી નાખવામાં આવ્યો.

એડ્વર્ડ ૩લો ૧૩૨૭માં ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૩૩૧માં માર્ચના અર્લ મોર્ટિમરને ફ્રાંસી લીધો ને પોતાની મા ઇસબેલાને કેદ લીધી. (તે કેદમાંજ મરી ગઈ હતી). સ્કોટ્લાંડના જસના મરણ પછી એડ્વર્ડે સ્કોટ્લાંડ જીતવાનો ઉદ્દેશ ચલાવ્યો ને ૧૩૩૩માં મોટું લશ્કર લઈ સ્કોટ્લાંડ ઉપર ચડાઈ લીધી ને હેલિડન હિલ નામની ડુંગરી ઉપર લડાઈ થઈ તેમાં તેણે રાત્રીના ૩૦ હજાર લશ્કરને કાંપી નાખી મોટી જીત મેળવી (૧૩૩૩માં). પછી તેણે ફ્રાન્સને મારે તૈયારી કરી. રુચેન્સર આગળ વહાણની લડાઈ થઈ તેમાં ફ્રાન્સે ધણાક વહાણ ને ૨૦ હજાર માણસ ખોયાં (૧૩૪૦).

એડ્વર્ડે ઇસબેલાના (ફ્રાન્સના ચાર્લ્સ ચોથની બેનના) દીકરા દાખલ ફ્રાન્સની ગાદીને ઇજા કરી પારિસ જગી જઈ પહોંચી કેસી ચામમાં મરણ કરી. ફ્રેંચ રાજ ફિલિપ ૧ લાખ ૨૦ હજાર લશ્કર લઈ સામે આવ્યો તેને એડ્વર્ડે પોતાના ૩૦ હજાર લશ્કરથી હરાવ્યો (૧૩૪૬); ને વેરો બાલી બીજે વર્ષે કેલે રહેર લીધું. અંગ્રેજ લશ્કર ફ્રાન્સમાં છે એ લાજ બેઈ સ્કોટ્લાંડનો ડેવિડ ઇંગ્લાંડ ઉપર જતયો હતો, પણ એડ્વર્ડની રાણી ફિલિપાએ તેને હસવી કેદ કર્યો હતો. ફ્રાન્સના રાજ સાથે કોલકાર થયા ને સાત વર્ષ લડાઈ બંધ રહી. ૧૩૪૬માં મરહીએ યુરોપના ધણા ખરા દેશોમાંથી ત્રીજે હિસ્સે વસ્તી ઝાંખી કરી નાખી-લંડનમાંથી ૫૦ હજાર માણસ ઝાંખા થયાં હતાં. ૧૩૫૬માં પાછી લડાઈ જગી. એડ્વર્ડના પાટવીએ (કાળુ બખ્તર પહેરવાના યોગથી તે બ્લેકપ્રિન્સ-કાળોરાજકુંવર કહેવાતો) આઠ હજાર લશ્કરથી પોર્ટ-ટીસ આગળ ફ્રેંચનું ૬૦ હજાર લશ્કર હરાવ્યું ને રાજા બેનને કેદ લીધો. બ્લેકપ્રિન્સે પોતાના કેદીને કાઢી લંડન લઈ જઈ ધણાં સુખમાનથી રાખ્યા હતા.

પછી બ્લેકપ્રિન્સનું મરણ થયું; ને તેના હેરાલ્ડથી એડ્વર્ડ રાજ વર્ષ પછી મરણ પામ્યો (૧૩૭૭).

એડ્વર્ડ રાજ પોતાની સુંદર, ઘરી ને વેપાર ધંધાને ઉત્તેજન આપનારી ક્વિલિપા સાથે ને બ્લેકપ્રિન્સ એવા પુત્ર સાથે શિવશરીના નાઈટર પ્રતાપી થોડો. તેમ પાર્લમેન્ટ પોતાના હક્ક પંદરવાર તેની પાસે મંજૂર કરાવી રાજ્યનું બળ વધાર્યું. એડ્વર્ડ ન્યારે ત્યારે જોઆનના ભારે ખર્ચની લડાઈઓ કરવાને પાર્લમેન્ટ પાસે નાણાં માગતો અને પાર્લમેન્ટ રકબંધી નાણાં આપતી, પણ પ્રસંગે પ્રસંગે સનદપટા ઉપર સહી કરાવી દેતી. બ્લેકપ્રિન્સ ઇંગ્લાંડ આવ્યા પછી ફ્રાન્સમાંનાં પ્રજાનાં પાછાં ફેર રાજના તાબામાં ગયાં; માત્ર કાલે, બોર્ડો, બાયોન, બ્રેસ્ટ, ગ્રેનુર્જ એ શહેરો અંગ્રેજ સત્તામાં કાયમ રહ્યાં. એડ્વર્ડના ઉપરથી સૌની પ્રીતિ હતી જઈ હતી ને મરતી વેળા પાદરી સિવાય બીજું કોઈજ તેની પાસે નહોતું. તે ને બ્લેકપ્રિન્સ પ્રસંગે અતિકૂર હતા તોપણ તેઓ બીજી વાતે બહુ સફળ હતા. તેના રાજ્યમાં પાર્લમેન્ટ હરવર્ષે મળતી; બિનનો વેપાર વધ્યો, વિદ્વાનોને આશ્રય મળ્યો; ઓક્સફર્ડ પાઠશાળાને ફેંટલાક હક્ક મળ્યા; નોર્મન તથા સેક્સન એવા બેદ લોકમાંથી ટળ્યા અને સૌની એક ભાષા ને એક સરખી રીતભાત થઈ—એડ્વર્ડના હુકમથી સરકારી કામમાં ફ્રેંચ શબ્દ બહુ વપરાતા બંધ થયા. એ કાળથી અંગ્રેજો સેક્સન—અંગ્રેજ ભાષાનું સ્વરૂપ ધડાવા માંડ્યું—એસસરે અંગ્રેજમાં કવિતા લખી.

ઇ. સ. ૧૩૭૭માં બ્લેકપ્રિન્સનો અગિયાર વર્ષનો પુત્ર રિચર્ડ રજો એ નામે ગાદીએ બેઠો—લેન્કાસ્ટર, યોર્ક ને ગ્લોસ્ટર અહીંના ડયુકએ રાજ્ય-કારભાર ચલાવ્યો. એઓના ટંકા બખેડાથી ધણુંક નાણું ખર્ચાઈ ગયું. પંદર વર્ષની વયથી ઉપરના દરેક સીપુકમ ઉપર અરધા રૂપિયા નેટલો વેરા નાખવામાં આવ્યો. ગરીબ લોકને તે વેરા આપવો બહુ કઠણ લાગ્યો; ને તેઓએ વોટ ટાઇલર નામના હુદારની હસ્તે-શીથી મોડું બંડ ઠાંક્યું (૧૩૮૧). ૧ લાખ લોક પોકાર કરતા લંડન ગયા. ટાઇલર તરવાર દેખાડી ધમકાવતો હોય તેમ બોલતો હતો તે ઉપરથી લંડનના એઅરે તેને સોટા માર્યો ને રાજના એક નાઈટ તેને તરવારથી કાપી નાખ્યો. બંડ હઠાવનાર લોકે ગુસ્સાનો પોકાર કરી કામડી ચઢાવી. સોળ વર્ષના રિચર્ડ તેમને કહ્યું કે આકળા કેમ પડો છો, આવો મારી પાછળ;

જોકવારી નાયમાં સેલીસ્બરીની કાઢેસના પત્રનાં મોનનો ગાર્ડર—બંધ પડી ગયો હતો તે એડ્વર્ડે જ્યકીને આપ્યો હતો—કહીને કે ‘જે છું વિચારે તેવું છું થાઓ.’ એ પ્રસંગ ઉપરથી ગાર્ડર નાઈટની શિવશરી કહેવાય છે—(૧૩૪૭).

ને પછી એક ખેતરમાં જઈ રાજ્યને ચોક્કસ માળ્યો પ્રમાણે લખી આપી સૌને પોતપોતાનાં ગ્રામ તરફ વેરાતા કીધા. પછવાડેથી રિચર્ડે તે લોકમાંનાં પ્રજાને ફાંસી કીધા.

રિચર્ડ મોજશોખમાં ગુલતાન રહેતો ને અપાત્ર સાથી-ઓના ઉપર મહેરબાન થતો; રાજ્યકારભારમાં લગાર પણ મન ધાલતો નહિ; ને કારભારીઓ ધન્ય પ્રમાણે વર્તતા ને લોકના ઉપર જીલમ કરતા. તેણે લેન્કાસ્ટરના ડયુકના દીકરા હેન્રિને રાજ્ય બહાર રહેવાનો હુકમ કર્યો હતો, પણ તે પોતાના બાપના મરણ પછી તેનો વારસો લેવાને ઇંગ્લાંડ આવ્યો. ઇંગ્લાંડનું લશ્કર તેને મળી ગયું ને પાર્લમેન્ટ રિચર્ડને પદબ્રજ ઠેરવ્યો. હેન્રિ રાજ થયો (૧૩૯૯) અને રિચર્ડ ફ્રેંચમાં સખ્તી વેઠી મરણ પામ્યો (૧૪૦૦).

સ્પેન

સ્પેનમાં કાસ્ટીલ તથા લીઓનનો એલફોન્સો ૧ઠો એણે મુસલમાન પાસેથી ટોલીડો લીધું (૧૦૬૫) અને આરાગોનના એલફોન્સો ૧ઠાએ ઇબ્રો નદી લગી ફતેહ મેળવીને સેરેગોસા છતી અને પોતાની રાજધાની કીધી (૧૧૧૮). લીઓનના એલફોન્સો ૧ઠાએ ૧૦૬૫માં પોતાની દીકરી બર્બેરા રાજ્યકુળના હેન્રિ નામના નાઈટને પરણાવી હતી ને પહેરામણીમાં નેટલો પ્રદેશ તે મૂર પાસેથી છતે તેટલાની હાકેમી તેને આપી હતી ને એ હક્કથી હેન્રિ પોર્ટુગાલનો કાઠન્ટ થયો હતો. હેન્રિનો દીકરો કાઠન્ટ એલફોન્સો એણે મૂર હાકેમોના એકઠા મળેલા લશ્કરને હરાવ્યું ને તેના પોતાના લશ્કરે તેને પોર્ટુગાલનો રાજ કરી સ્થાપ્યો (૧૧૩૯)—તેનું રાજ્ય મિન્હો ને ડુરો એ બે નદીની વચમાંના પ્રદેશનું હતું. ૧૧૪૭માં તેણે લિસ્બોન શહેર લીધું હતું ને ૧૧૮૫માં મરતી વેળા પોતાનો દીકરો સાંકા ૧ઠો અને ગાદી સોંપી હતી.

અગિયાર ખાર એ સૈકામાં ખ્રિસ્તી ને મુસલમાન રાજઓ વચ્ચે ધણું ખર્ચ લડાઈઓ ચાલ્યાં કરતી. તેમાં સૈકામાં ૧૨૩૦માં લીઓનનો પ્રિંસિપાંડ રજો એણે કાસ્ટીલને પોતાના રાજ્ય સાથે ભેડી નાખ્યું; ૧૨૩૮માં મહંમદે એનેડાનું મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું; આરાગોનના પીદર ૩ઠાએ (૧૨૭૬) સિસિલિના રાજની દીકરી સાથે પરણેલા તે સંબંધે તે યાપુ પોતાનો કર્યો. ચૌદમા સૈકામાં કાસ્ટીલના એલફોન્સો ૧૧ઠાએ મૂર લોકની સામા કીધી મોટી જીત મેળવી (૧૩૪૦). એ ૧૩૫૦માં મરતીના મેળમાં

મુજો ત્યારપછી પીડિત નિર્દય એણે ૧૩૬૬ સુધી રાજ્ય કીધું ને પછી હેન્રી ૨એ ગાદીએ બેઠો. એણે પોર્ટુગલના કાફલાને હરાવ્યો ને ઇંગ્લાંડના કાફલા-એને હરાવ્યા હતા (૧૩૭૦-૧૩૭૧). આરાગોનના બેન્ડુ રાજાએ સિસિલિ ટાપુ ખોળેલો તેના બદલામાં સાર્ડિનિયા ટાપુ મેળવ્યો (૧૩૨૫); ને એ ઉપરથી આરાગોનના રાજાએને જીનોવાના પ્રભુસત્તાક રાજ્ય સાથે જ્યારે ત્યારે લડાઈએ ત્યાંયાં કીધી. પોર્ટુગલમાં ડાયોનિસિયસ પ્રમાણિક ઉપનામનો હતો (૧૨૭૯-૧૩૨૫) તેણે એક પાઠશાળા સ્થાપી, ખેતી વેપારને અને વહાણની તેમ જીજી વિદ્યાએને ઉત્તેજન આપ્યું. ૧૩૮૩માં એલફોન્સો ૧ હાના વંશની સમાપ્તિ થઈ;—છેલ્લા રાજા ફર્ડિનેન્ડ પોતાની રાખેલીની દીકરીને કાસ્ટીલના બેન સાથે પરણાવી હતી ને તેને દીકરો અવતરે તે રાજ્ય કરે એકું ઠેરવ્યું હતું; એમ છતાં તેના મરણ પછી તેનો ભાઈ ડોન બેન ગાદી ઉપર બેઠો. કાસ્ટીલના રાજાએ સિસ્થોનને ઘેરો ધાક્યો, પણ ૧૩૮૫માં બેન પોર્ટુગલના દરબારી લોકની સમ્મતિથી રાજા ઠર્યો ને તેણે દુસ્મનોને પોતાના રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢ્યા.

ફ્રાન્સ

રાજા પછી હેન્રી ને એના પછી ફિલિપ ને એના પછી લૂઈ (બો) ગાદીએ બેઠો (૧૧૦૮માં). એ વખત ફ્રાન્સનું રાજ્ય ધણું જ નાનું હતું—પારિસ એલિયન્સ, બુર્જ અને એ સહેરોને લગતો અથવા પારિસ તથા તેની આસપાસનો ૬૦-૭૦ માઈલ લંબાઈના પ્રદેશ એટલું જ હતું. લૂઈના વખતથી ફ્રાન્સ ઇંગ્લાંડ વચ્ચે લડાઈએ જરી થઈ. લૂઈને જ્યારે ત્યારે પોતાના અમીરોની સામા થયું પડ્યું; ને તેમાં તેને પાદરીઓએ સારી મદદ આપી હતી તેથી તેના મરતા પહેલાં એક આગમય તેની હાક પિરિનીઝ સુધી વાળી હતી. તે ૧૧૩૭માં મુજો ને તેના દીકરા લૂઈ ૭એ જર્મનીના મહારાજા ફ્રાન્કફર્ટ ડબ્લને મળી કુસેડ લેવી કરી, પણ તેમાં તે બંને ફતેહ પામ્યા નહિ.

ઈ. સ. ૧૧૮૦માં ફિલિપ એબરુસ રાજા થયો. તેણે લોલ ને ખંધાઈથી પોતાના અમીરોના તાબાનાં મોટા મોટા પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આપ્યા—નોર્મંડી, બેન્ન, મેન એ પ્રમુખાં પોતાના રાજ્યમાં ભેડ્યાં.

બેન્નની રાણી એલીએનોર પેલેસ્ટાઇન ગઈ હતી તે ફાઈ તરીકે સાથે લાગી હતી. લૂઈએ તલાક આપ્યા પછી તે ઇંગ્લાંડના હેન્રી બીજાને પરણી હતી.

ફિલિપ ખ્રિસ્તીઓને ચાહુલીઓના કરજમાંથી છોડવા ને પછી ચાહુલીઓને પારિસમાંથી કાઢી મૂક્યા. ઈ. સ. ૧૨૨૩માં લૂઈ આઠમો ગાદીએ બેઠો તે ફ્રાન્સની દક્ષિણમાં આલબીએન્સિયસ ખ્રિસ્તીઓની સામા લડવામાં રોકાયો હતો. ઈ. સ. ૧૨૨૬માં લૂઈ ૬મો એઈલ અગિઆર વર્ષની ઉંમરે રાજા કહેવાયો. રાજ્યકારભાર તેની મા કરતી. તેના રાજ્યનાં પહેલાં પંદર વર્ષમાં તે તેના હાલીલા અમીરોએ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવવાને બહુ બહુ ફાંફાં માર્યા, પણ લૂઈની માએ તેમના ઉપર ફતેહ મેળવી. પછી લૂઈએ મધ્યમવૃત્તિ રાખીને ન્યાયબુદ્ધિથી રાજ્ય ચલાવી પોતાનો પ્રતાપ દેખાડ્યો. તેણે બીન પ્રમુખ ઇંગ્લાંડના હેન્રી ૩ને આપી દઈ લડાઈએ યતી અટકાવી ને ફ્યૂડલ ધારાનો સંગ્રહ કરી અમલમાં આવતો કીધો કે જેથી પ્રભુના હક્કનું રક્ષણ થવા માંડ્યું. તે પોતાની મા પ્રત્યે અતિમાનવિવેકે વર્તતો ને તે બહુ જ ધર્મ-વહેમી હતો તેથી તેણે જે કુસેડ કરી; છેલીમાં તે ટયનિસને ઘેરો ધાલતાં ૧૨૭૦માં મરણ પામ્યો. રાજા ફિલિપ ૩એ પાંચેક અમીરોની બગીર પોતાના રાજ્યમાં બેઠી ૧૨૮૫માં ફિલિપ ૪મો ખુબમુસ્ત રાજા થયો તે બધાં છટારો ને લોલી હતો. તેણે પણ કેટલીક બગીર પોતાના રાજ્યમાં આણી. એડ્વર્ડ ૧ લો સ્કોટ્લાંડ સાથે યુવાએલો હતો તેનો લાલ લેઈ તેણે બીન તથા ગેસ્કની એ પ્રમુખાં છટી લીધાં હતાં તેણે શિકાઓનું મૂલ ધટાડેલું, પાદરીઓ સાથે ટંકા કીધેલા ને દુસ્મન અમીરો વેર લેવાને ઝુમી રહેલાં તેના સંકટમાં (પોપની સામા પોતાના મતને પુષ્ટિ મળવાને) સ્ટેડસ જનરલની-સંઘના વર્ગના લોકની સલા માલાવી હતી. ૧૩૦૨માં તેણે ફ્લેન્ડર્સ ઉપર હુમલો કરી લડાઈ કીધી પણ તેમાં તે હાર્યો હતો ને ૧૩૦૫માં તેઓનું સ્વતંત્રપણું તેને કબુલ સખડું પડ્યું હતું. તેણે ટમ્પલર સિવલરીના ધણાક નાઇટોને જીવતા બાળી મૂક્યા ને તેઓની જમીન મિલ્કત સેંદ બેનના હેરિપટેલર નાઇટોને આપી (૧૩૧૨) રાજાએ લોકના ઉપર કર મૂકવાને બીજી વાર સ્ટેડસ જનરલની સલા માલાવી હતી—(૧૩૧૪).

પછી લૂઈ ૧૦મો (૧૩૧૪), ફિલિપ પાંચમો (૧૩૧૬), ચાર્લ્સ ખુબમુસ્ત (૧૩૨૩) ને ફિલિપ ૭મો (૧૩૨૮) એ રાજા થયા. એ છેલ્લો ફ્રાન્સીસ લડાઈ કરી ૧૩૫૦માં મુજો ને તેનો દીકરો બેન એઈ પોપીસની લડાઈ કરી દુર્દશા ભોગવી. અમીરોનો જીલમ ને તેઓનો પિકાર ગામડીઓમાં સંખાવ્યો.

નહિ ને એઓએ ૧૩૫૮માં બળવો કીધો ને ભયંકર ખાણ વાળ્યો. એ બળવો જેકેરીને નામે ઓળખાય છે; એઓએ ૨૦૦ કિલ્લાને બાળી નાખ્યા, ને તેમાંના માણસોને વાઢી નાખ્યા; પછી અમીરો હથેટયા ને એઓએ જામડીઆઓને કાપી નાખ્યા; એમ લોહીની રેલમરેલા થઈ રહી. જોનનો દીકરો ચાર્લ્સ પંચેડા હો (૧૩૬૪) ક્રાન્સના રાજ્યને હવે સ્થિતિમાં આણવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તેવામાં તે ૧૩૮૦માં મરણ પામ્યો. ચાર્લ્સ છઠો બાળક હતો તેથી તેના ત્રણ કાકા-એન્ગુ, બેરી ને બર્ગીડીના ડચ્છક કારભાર કરતા ને અતીશે કરવેરા મૂકી લોકને હેરાન કરતા. ચાર્લ્સ રાજસત્તા પોતાને હાથ લીધી ત્યારે પણ તેના પ્રધાનોએ લોકના ઉપર જીલ્મ કીધો. લોડી વાર પછી (૧૩૯૩માં) ચાર્લ્સ ઘેલો થયો તે પાછો ઠેકાણે આવ્યોજ નહિ ને જીતા કારભારીઓ પાછા રાજ્યમાં સત્તા ચલાવવા લાગ્યા.

હવે ક્રાન્સના રાજ્યની અંતર્સ્થિતિ જોઈએ.-અગિ-આરમા સૈકામાં ક્યૂડલ રાજ્યવ્યવસ્થા પૂરી સળળ હતી-લોક અમીરોના ગુલામ બની રહ્યા હતા ને તેઓના હાંસેલા વૃક્કડા ખાતા. જેમ અમીરો જંગલી બળે લોકને લૂટતા તેમ પાદરીઓ ધર્મભય બતાવી લૂટતા; ન્યાય તો હતોજ નહિ; અમીરો માંહોમાંહે લૂટતા; ખ્રિસ્તી સાધુઓનું જોર બહુ હતું; તેઓ પોપનોજ હુકમ માનતા, રાજ કે અમીર કોઈને ગાંઠતા નહિ. બારમા સૈકાના આરંભમાં ક્રાન્સના રાજના તાબાના મુલકમાં જે શહેર કરબા હતા ત્યાંના લોકે અમીરોના અથવા પાદરીઓના જીલ્મથી કંટાળી બળવા ઉઠાવ્યા હતા ને રાજ અશક્ત હતા તેથી તેણે કેટલાંક શહેરોને પોતાનો બચાવ પોતેજ કરવો એવી છૂટ આપી હતી; ને એ ઉપરથી માત્ર તેજ શહેરો સ્વતંત્રતા ભોગવતાં થયાં હતાં. વળી કેટલીક નિશાળો મંડાઈ હતી ને ત્રણ હબર વિદ્યાર્થીઓ એમેલર્ડનાં ભાષણો મેદાનમાં સાંભળતા. મહેલમાં ને કિલ્લાઓમાં શિવ-લરીની નીતિ પ્રકાશી રહી હતી-ને ટ્રોબેડર કવિઓક પ્રેમ તથા સૌંદર્યને ગાતા હતા. ફિલિપ ઓગસ્ટસે પગાર આપી પાયદલ લશ્કર રાખ્યું તેથી પણ ક્યૂડલ રાજ્યવ્યવસ્થાને થોડોક ધોકો લાગ્યો. કુસેડમાં ગએલા લોક એશિઆમાંથી કોઠનો રોમ લાવ્યા હતા ને એપી રોમ તો દુકાળની પેઠે સાધારણ હતો. લડાઈઓ હંમેશ ચાલ્યાં કરતી ને વચમાં વચમાં ખેતી બંધ પડતી તેથી દુકાળ ને મરકીમાં લોકનો ધાણ વળતો.

ઓગેસ્ટમાં ક્રાન્સની દક્ષિણે ને ઇટાલિની ઉત્તરે અગિઆરમા સૈકાથી તે તેરમાની આખર મુખી ધુમ્મા હતા.

તેરમા સૈકામાં લઈ લે માએ ન્યાયનું બળ દેખ-ડાવી ક્યૂડલ મંડળનું બળ તોડ્યું-તેણે લોહીનો છાંટો પાડ્યા વગર ઘણાંક પ્રમણાં રાજ્યમાં જોડ્યાં; તેણે અમીરોના ટંકામાં પડી નિબક્ષપાત રહી તેઓનું પર-સ્પર સમાધાન કરાવ્યું; તેણે નિમ્નચથી પણ તેમ પોપનું માન રાખીને રાજના હક્કનો બચાવ કીધો ને ૧૨૬૮થી ક્રાન્સના ધર્મોપાધ્યાયને પોપથી કેટલીક વાતે સ્વતંત્ર કીધા; તેણે ક્યૂડલ ધારાના સંગ્રહને થોગે પોતાના તાબાના રાજ્યમાંથી ઘણાંક બળેડાં એછા કીધા ને અદલ ઈન્સાફના ફાયદા બતાવ્યા-મિલકત જપ્ત કરવાનો ધારો કરી કુટુંબની વઢવાડો બંધ કરી; કેટલાક અમીરોએ પોતાના પ્રદેશમાં પોતાના શિક્ષા ચલાવ્યા હતા તેનો અટકાવ કીધો; સાચાં જીકાંનો ઈન્સાફ બે જણ પોતપોતાનાં શસ્ત્રથી લડી પોતેજ કરતા તે બંધ પાડ્યા; પાદરીઓની સત્તા વિધે નિયમ કર્યા. કેટલીએક સરકારી કામકાજની મંડળીમાં શહેરોમાંના કેટલાક જણને ભોલાવવાનો ચાલ કાઢ્યો. ફિલિપની સ્ટેટ્સ જનરલની સલાથી લોકને રાજકાજમાં મત આપવાનો હક્ક મળતો થયો. ચૌદમા સૈકામાં કેટલાક ગુલામ જામડીઆઓને કેટલાક હક્ક મળતા થયા; રાજ્યમાં રાજની નહિ પણ સ્ટેટ્સ જનરલ સલાની સત્તા વધી હતી; પણ વળી પાછી રાજ્યોની સત્તા પ્રબળ થઈ હતી.

નર્મનિ.

માંહોમાંહે લડાઈ ચાલ્યા પછી ફિલિપનું ખૂન થયું ને ઓગો ૧૨૧૮માં મરણ પામ્યો ત્યાર પછી ફ્રેંડરિક એકલો નર્મનિનો સ્વતંત્ર રાજ થયો. કુસેડમાં જવાનું પોપની આગળ કબુલ કીધેલું છતાં પછવાડેથી તેણે આનાકાની કીધી તે ઉપરથી પોપ ગ્રેગરી ૬ માએ ફ્રેંડરિકને ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કરવાનો ડર દેખાડ્યો. ફ્રેંડરિકે હિંમતથી હુકમ કીધો કે ધર્મગુરુઓએ પોતાના ધર્મનાંજ કામકાજમાં મચ્યાં રહેવું; ખીજી આડી ખટખટમાં પડવું નહિ. ગ્રેગરીએ જણાવ્યું કે તે રાજપદને પાત્ર નથી. એમ રાજ તથા પોપ વચ્ચે અણબનાવ થયેથી ઇટાલિમાં લડાઈ ને કાપાકાપી ચાલી, સામસામાં ઝેર દેવાયાં ને ખૂન થયાં. પછી ફ્રેંડરિકે જેરસલમ જવું નક્કી કીધું; પણ પોપે કહ્યું કે પ્રાયશ્ચિત્ત લીધા વિના તેનાથી જવાય નહિ. ફ્રેંડરિક પોપની અવજા કરી ચાલ્યો ને આગળ જોએ ફાવ્યા હતા તેના કરતાં વધારે ફતેહમંદ થયો-જેરસલમ તથા તેને લગતો પ્રદેશ એ ઇજિપ્તના મુલતાને ફ્રેંડરિકને લવાલે કીધાં. ૧૨૩૦થી તે ૧૨૩૬ લગીમાં નર્મનિમાં ઉત્પત્ત ક્યૂડલ

સેવકોએ બખેડા મચાવ્યા હતા અને પોપની ઉશ્કેરણીથી લોમ્બર્ડીનાં શહેરોએ લડાઈ ચલાવી હતી; ને રાજકુંવર હેન્રીએ બળવો ઉઠાવ્યો હતો પણ તે સૌની સામા થઈને ફ્રેડરિક સધળી જગ્યાએ ફતેહ મેળવી. તોપણ, પોપે પોતાનો મમત મૂક્યો નહોતો ને તેણે તેને ખરેખરો ખ્રિસ્તીમંડળ બહાર કીધો (૧૨૩૬); ને તે પતિતની સામા સૌ ખ્રિસ્તી રાજ્યોએ કુસેડ કાઢી લડ્યું એવું બહેરનામું કર્યું (૧૨૪૦). એગરી પછી સેલ્વિસ્ટિન ઇનોસેન્ટ ૪થો એ બે જણે પણ ફ્રેડરિકનો ક્રોડ ન મૂક્યો. ઇનોસેન્ટ (૧૨૪૫માં) ફ્રેડરિકને રાજપદબ્રજ કીધા; શરકરે બળવા ઉઠાવ્યા ને ફ્રેડરિક પામી આગળ હાર્યો. પછી તે નેપલ્સ જઈ શરકર ભૂંડ કરતો હતો તેવામાં તે તાવ લાગુ પડવાથી ૫૭ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો (૧૨૫૦). ફ્રેડરિક ધણો બુદ્ધિમાન ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો.

ઈ. સ. ૧૨૫૦થી તે ૧૨૭૨ સુધી જર્મનિમાં કોઈ રાજની ખરેખરી સત્તા નહોતી-તે કાળાંતર રાજવિનાનો કહેવાય છે. નાના નાના રાજ્યો એક બીજા સાથે લડતા તેવામાં વેપારનાં મોટાં શહેરોની સત્તા ધીમે ધીમે વધ્યાં કરતી હતી. તે શહેરોએ પોતાના રક્ષણને માટે પરસ્પર સંપ કરી રાખ્યો હતો-૧૨૪૧માં લ્યૂબેક ને તેની ખડોશનાં શહેરો બાલ્ટિક સમુદ્રના આંધોઆંધોથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને એકસંપ થયાં હતાં; દેશાવરોમાં તેઓએ વખાર રાખી હતી; લ્યૂબેક, કોલોન, બ્રંઝવિક ડેનઝિક એ શહેરો આગળ પડીને વહીવટ ચલાવતાં.

ઈ. સ. ૧૨૭૩માં આર્ચબિશપનો રોડોલ્ફ એ રાજ્ય કર્યો. તે રાજિમાન ને સમજુક રાજ્યે પોતાના રાજ્યમાં ઠામ ઠામ ફરી ધરતો બંદોબસ્ત કરી સલાહ-સુખ થાપ્યું બોહીમિઆના રાજ્યે બળવો કરેલો તેને

જે શહેરોની આબાદાની ત્રણ સૈકા સુધી ચાલી હતી. તેઓએ પાછલા રાજ્યો પાસે પોતાના હક્કની મંજૂરીઅત લીધેલી તે સંબંધી કેટલુંક દફતર ચાર્સ પાંચમાના એક અમલદારે સંતાડ્યું હતું; ને તે ઉપરથી તેઓએ મહારાજનો બચ ન રાખતા તેને મરણુતોષ માર મરાવ્યો હતો. તે શહેરોએ સ્વીડનના રાજાને માઠી ઉપરથી ઉઠાડી મેલી બીજા એકને બેસાડ્યો હતો. તે શહેરના વેપારીઓની દોલત એટલી બધી હતી કે એક પ્રસંગે બોલ-નાચમાં લોકનાં હસે બેસાને પોતાના કરતાં વધારે શણગારાએલાં બેઈ, ન ખમાચાથી કાનસની શણી, દીલબીર થઈ ત્યાંથી લોહીને ચાલી ગઈ હતી.

હરાવ્યા પછી રોડોલ્ફે આસ્ટ્રિયા, સ્ટીરિયા, કાર્નિ-ઓલા એ પ્રગણાંતું ડચુકડમ (નમીર ને હાકેમી) પોતાના દીકરા આલ્બર્ટને આપ્યું (૧૨૮૩માં). રોડોલ્ફે ૧૨૯૧માં મુઆ પછી બીજો વર્ષે એક બીજાને રાજ્ય ઠેરવવામાં આવેલો પણ ૧૨૯૮માં આલ્બર્ટ તેનો અંત આણી પોતે મહારાજપદ ભોગવ્યું હતું. પછી હુકસમબર્ગનો હેન્રી (૧૩૦૬); બેવેરિયાનો લુઈ (૧૩૧૪), બોહીમિઆનો ચાર્સ ૪થો (૧૩૪૭), ને વેનસેસલેઅસ (૧૩૭૮) એઓએ અનુક્રમે જર્મનિનું રાજ્ય કીધું હતું.

ખાસમા સૈકાની પહેલાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનો થોડોક પ્રદેશ રવેમિયાના, કેટલોક આલ્સેન્ના ને કેટલોક બ્લાકના તાબામાં હતો. તે સધળા તાલુકા સમુહ રૂપે જર્મનિના મહારાજમાં ગણાતા, પણ કેટલીક નમીરો આસ્ટ્રિયાવાળા અમીરની હતી. તેમા સૈકાના અંતમાં આસ્ટ્રિયાના ડચુકના તાબાનો હેપ્સબર્ગનો મહાલ કાઉન્ટ રોડોલ્ફની સત્તામાં હતો ને એ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં મોટી સત્તા ધરાવતો હતો. તેનો દીકરો આલ્બર્ટ જર્મનિનો મહારાજ થયો હતો તેથી તેણે જર્મનિના રાજ્યમાં ગણાતાં પ્રગણાંતું કેટલાંકને આસ્ટ્રિયા તાબા સાથે બેળી નાખવાનો ઉદ્દેશ ચલાવ્યો હતો; ને તે ઉપરથી સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના પહાડી લોકે બળવો ઉઠાવી જર્મનિના જીલમગાર અમલદારોને હાંકી મેલ્યા હતા (૧૩૦૮માં). આસ્ટ્રિયાના લોકે પોતાનું ઉપરીપણું બળવવાને લડાઈઓ કરી, પણ મોરાર્ડનની લડાઈમાં હાર ખાધી; ને થોડાંક પ્રગણાંતું સ્વતંત્ર થયાં (૧૩૧૫). આસ્ટ્રિયાનો એ ક્રોડ ન મૂક્યો, પણ ૧૩૮૬ની સ્લેમ્બાકની લડાઈ પછી તેઓએ આશા છોડી. (પછી ઈ. સ. ૧૪૬૬માં બાવેરિયામાં થયેલા કાલકારથી સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનું સ્વાધીનપણું સંધે કપુલ રાખવામાં આવ્યું હતું.)

ધમ્મલિ.

તેરમા સૈકામાં ઉત્તર ઇટાલિમાંનાં પ્રભસત્તાક રાજ્યો-એ જર્મનિના ફ્રેડરિક ૨ બને પોતાનો મહારાજ

જોસસલર ગવર્નરે પુરી શહેરના બબરમાં એક લાકડી ઉપર ટોપી મૂકી અને નીચાં વળી સલામ કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. રૂઢ નામના રાખસે સલામ ન કીધી તે ઉપરથી કેદ કરી હોડીમાં બેસાડી સરોવર પાર લેઈ જતા હતા તેવામાં તોફાન થઈ આવ્યું ને તે બણીતા પાસે હોડી હંકારવાને તેની બેઠી કાઢી નાખવામાં આવી કેટલેક ફાટી પડી નાકો; ને પછી કેટલેક દહાડે તેણે પોતાના દુશ્મનને તીર મારી પુરો કર્યો હતો. રૂઢ દેશાલિમાની એ ઉપનામે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

ક્રિસ્ટીયનશાળ્યો નહોતો અને એ ઝગડો ધર્મગુરુ પોપ એઓએ વધાર્યો હતો. પણ જે ઝગડો ચાલ્યો તે કોઈ મતને માટે નહિ પણ પક્ષને માટે હતા—ગ્વેલ્ફ તથા ધી બ્રાલેનના અને પોપ તથા જર્મન રાજાના હતા. પ્રબલસત્તાક રાજ્યો આ હતાં. મધ્ય લોઅર્મ્પર્ડીનાં શહેરો (મિલેન, ફેરોના, પાર્મા, મેન્ટુઆ, લોદી ને બીજાં); વેરોનાની માર્ચનાં શહેરો (આડીજ ને જર્મન સરહદ એ બેની વચ્ચેનાં); રોમાનનાનાં શહેરો (બોલોગના, મોડીના ને ફેરેરા); અને ટસ્કનીનાં રાજ્ય. મધ્ય લોઅર્મ્પર્ડીનાં ને રોમાનનાનાં શહેરો ગ્વેલ્ફ, વેરોનાનાં ધીબ્રાલેન અને ટસ્કનીનાં વેળાએ ગ્વેલ્ફ ને વેળાએ ધીબ્રાલેન પક્ષનાં હતાં. ૪૦ સં ૧૨૩૭માં સધળાં શહેરો ફ્રેડરિકની સત્તામાં ગયાં હતાં, પણ પોપે વેનિસ તથા જીનોઆનાં રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં કરેલાં તેથી તેઓએ ફરીથી હથિયાર ઉચ્કર્યાં હતાં. ફ્રેડરિકના મરણ પછી લોઅર્મ્પર્ડીનાં શહેરોમાં હમરાવ તથા લોક એ બે વચ્ચે ઝગડો ચાલ્યો હતો ને તેમાં પણ પોપ પોતાનો ફાયદો જોતો.

ફ્લોરેન્સમાં ગ્વેલ્ફ ને ધીબ્રાલેન બંનેની સત્તા હતી, પણ ૧૨૫૦માં ફ્રેડરિક બીજાના મરવાનાં બે વર્ષ અગાઉ ગ્વેલ્ફે પોપની મદદથી ધીબ્રાલેનને કાઢ્યા ને ત્યાં સ્વાધીન પ્રબલસત્તાક રાજ્ય કર્યું. ધીબ્રાલેન સિસિલિની મદદથી પાછા બરાચા હતા, પણ એઓને પાછા ૧૨૬૭માં ગ્વેલ્ફોએ હાંકી મેલ્યા હતા.

વેનિસ એ પ્રબલસત્તાક રાજ્ય કુસેડના વખતથી વેપારને લીધે મોટપણું પામ્યું હતું—ત્યાંના લોકે ગ્રીક-રાજ્યમાં ને ટાપુઓમાં ને એશિયામાં ધણેક ડેકાલે કોઠીઓ ધાલી હતી; ગ્રીક રાજ્યે તો (૧૨૦૪માં) કઈક રાજકીયસત્તા પણ આપી હતી; કાળા સમુદ્રના કાંઠા ઉપર સધળાં બંદરોમાં વેનિસના વેપારી હતા. વેનીશિઅન લોક ઇલિરિયાને માટે હંગેરિઅન સાથે લડાઈ કરતા હતા, પણ તેવામાં તેઓને પ્રતિસ્પર્ધી જીનોઆ (જીનોઆ શહેરના) સાથે લડાઈઓ કરવી પડી. ૧૨૬૩ તથા ૧૨૬૮માં ભારે હાર ખાધા પછી વેનીશિઅનનાં વહાણ કાળા સમુદ્રમાં ફરતાં બંધ થયાં હતાં. (વેનિસ અને જીનોઆ એ બેની પરસ્પર સ્પર્ધા પ્રથમ ૧૨૬૫માં પ્રગટ જણાઈ હતી). પછી વેનિસમાં હમરાવ તથા લોક વચ્ચે કલહ જાગ્યો ને તેનું ઉવટ આ થયું કે દસ જણની મંડળી (નામની) સત્તાધારી કહેવાઈ, પણ ખરેખરી સત્તા શ્રીમંત લોકનીજ રહી.

જીનોઆ એ વેપારનું શહેર ઇટાલિનું એક રાજ્ય ગણાવે, પણ ૧૨૩૮થી તે લોઅર્મ્પર્ડીનાં શહેરોના સંઘમાં

દાખલ થયું હતું. તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં જીનોઆ લોકે કેન્ટેડાંટિનોપલ તેના ખરા રાજવંશીઓને પાણું અપાવ્યું તેથી તેઓને વિશેષ હક્ક મળ્યા હતા ને એથી તેઓએ પીઝા તથા વેનિસ એ બેની સત્તા તોડી હતી.

પીઝા એ શહેર જર્મન મહારાજાઓના પક્ષમાં રહ્યું હતું; સાર્ડિનિઆ ટાપુ તેને તાબે હતો. પીઝામાં ૧૧૧૭થી પ્રબલસત્તાક રાજ્ય થયું હતું. કોર્સિકો ટાપુને માટે પીઝા તથા જીનોઆ એ બેને લડાઈઓ થઈ હતી; ૧૨૮૪માં તે ટાપુ જીનોઆસને હાથ ગયો હતો. પછી પીઝાના રાજ્યના લોકને માંહેમાંહે ટંકા ચાલ્યા તેથી તેને જીનોઆસ સાથે લડતાં હારી પોતાનું બંદર બંધ કરવું પડ્યું હતું (૧૨૯૦).

નેપલ્સ ને સિસિલિ—ફ્રેડરિક બીજાના મરણ (૧૨૫૦) પછી પોપે નેપલ્સને પોતાના રાજપ્રદેશમાં જોડી નાખવાની ખટપટ લીધી ને પાદરીઓ તથા અમીરોને ઉશ્કેર્યા, પણ ફ્રેડરિકના દીકરા કેનરેડ તથા મેનફ્રેડ એઓએ ફાવવા દીધું નહિ. લડાઈઓ થઈ ને ૧૨૬૬માં નેપલ્સ ને સિસિલિ એબુના ચાર્લ્સના હાથમાં ગયાં. ૧૨૮૨માં આરાગોનના રાજાએ સિસિલિ તાબે લીધું; ૧૨૮૫માં ચાર્લ્સ રજો નેપલ્સનો ને આરાગોનનો જેમ્સ સિસિલિનો રાજ થયો; ૧૨૯૬માં સિસિલિમાં ફ્રેડરિક રજો રાજ થયો હતો.

રોમાના પોપ પોતાનો રાજ્ય પ્રદેશ વધારવાને અનેક રીતે મથન કરતા પણ ફાવતા નહિ; તોપણ તેઓએ રાજ્યો ઉપર પોતાની ધર્મસત્તા ખંતથી કામે લગાડી તેઓને બહુ બહુ રીતે પજળ્યા હતા—ફ્રાન્સ, જર્મનિ, સ્પેન અહીંના રાજ્યોને ખિરતી મંડળ બહાર કરી તેઓની સામા કુસેડો ચલાવી હતી પોપ બોનિફેસ ટમે (૧૨૬૪—૧૩૦૩) એણે પોતાની ધર્મસત્તાનું છેલ્લું બળ દેખડાવવામાં બાકી રાખી નહિ. તે ને તેનો સામાવાળો ફ્રાન્સનો ફ્રિલિપ રજો એ બે જણે પોતપોતાના હક્ક દાવા સરસાઈથી ઉઠવ થઈ પ્રકટ લીધા હતા. તેરમા સૈકામાં પોપની સત્તા જોટલી વધવાની હતી તેટલી વધી રહી હતી.

ચોદમા સૈકામાં પોપની સત્તા ક્ષીણ થતી ચાલી. ઇંગ્લાંડના એડ્વર્ડ ૧લાએ અને ફ્રાન્સના ફિલિપ ચોથાએ પોતપોતાના રાજ્યનાં ધર્મખાતાનાં ઉત્પત્ત ઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા હતા. બોનિફેસના મરણ પછી તેણે જે ફિલિપની વિરુદ્ધ ફરમાન કહાડેલાં તે પોપ બોનિફેસ ૧૧માએ ૨૬ લીધાં; ક્લેમેન્ટ ૫માએ ફ્રાન્સના રાજાની ઇચ્છાથી રોમને ટાળી આંધિઅમાં પોતાની બાકી સખી (૧૩૦૫); ક્લેમેન્ટ ૫મી બીજા

ને ઉત્તરેચર પોપ થયા તે દેવ હતા. પાઠ-સભાના બહુવચી લોકમાં વિચાર કરવાની શક્તિ આવી હતી અને તેઓએ લોક ભાષામાં ગ્રંથો કરવા માંડ્યા હતા; શાસ્ત્રી પંડિતોએ ને દેશાભિમાની પુરુષોએ પોપની સત્તાના પાયાને ખોદવા માંડ્યા હતા; વાર્તા કવિતા લખનારાઓ પોપના દુરાચારને ઉઘાડા પાડતા હતા; અને ફ્રેન્ચિસ્કન મંડળના ખ્રિસ્તી સાધુઓએ પણ પોપને ખ્રિસ્તી ધર્મથી ઉલટા ચાલનારા કહ્યા હતા. (પોપ પણ ઉલટા હવાતીઆમાં અનેક રીતે ત્રાસ ઉપભવતા).

ઇટાલિ તથા બીજા દેશના ધણાખરા લોકની ઇચ્છા એઈને એગરીએ પોતાની ગાદી પાછી રોમમાં આણી (૧૩૭૬). એગરીના મરણ પછી દેવ ઉપાધ્યાયો પોતાનામાંના એકને અને ઇટાલિઅન ઉપાધ્યાયો પોતાનામાંના એકને ગાદી આપવામાં સામસામા થયા. ઇટાલિ, જર્મની, ઇંગ્લાંડ એઓએ રોમમાં પોપ અર્જનને માન્યો અને ફ્રાન્સ, સ્પેન, સ્કોટ્લાંડ, સિસિલિ એઓએ કલેમેન્ટ ૭માને માન્યો. (૧૩૬૮)

રોમમાં સિત્તેર વર્ષ પોપની ગાદી નહોતી તેવામાં ત્યાં અમીર ઉમરાવોમાં ધણાંક તડાં પડ્યાં હતાં—કુટુંબના ગ્રગડાથી કેવળ અવ્યવસ્થા હતી. વચમાં રીનગ્રી નામના ગરીબ માળાપના પણ વિદ્વાનપુરુષે રોમના લોકના ભૂતકાળનાં સ્વતંત્ર સુખ વિષે ને તેઓની વર્તમાન દુર્દશા વિષે લાખણો કરી દેશીઓને ઉશ્કેર્યાં. રોમના લોકે તેને ટીબ્સન ઠેરવ્યો (૧૩૪૭) ને પછી તેણે પોપના ઠેરવેલા રાજકારભારીઓને ઠઠાડી મૂક્યા, શ્રીમંત કુળના કેટલાક દુષ્ટ લોકને મરણદંડ કીધા ને કેટલાકને રોમના રાજ્યની બહાર કાઢ્યા. ઇટાલિનાં શહેરોએ તેની સાથે સંધિકાર્ય કીધાં; હંગરિનો રાજ ને નેપલ્સની રાણી એઓએ તેને પોતાનાં કામમાં પંચ ઠેરવ્યો; મહારાજા લઈએ તેની સાથે મેત્રી કરવી ઇચ્છી ને પોપે પત્ર લખી તેનાં સધળાં કામને પસંદ કરી કણુલ રાખ્યાં, પછી તેણે હુકમ જેવું બહેરનામું કાઢ્યું કે રોમ દુનિયાની રાજધાની છે; અને પોતે ધણાક ખિતાબ ધારણ કીધા. એમ અભિમાનને ઘેર જવાથી પોપે તેને ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કીધો; લોકે તેને છોડી દીધો; અને ઉમરાવો પાછા રોમમાં આવ્યા. રીનગ્રી બચ્કતો ને પોપના કાર-ભારીઓએ તેને પકડી કેદમાં નાખ્યો. વળી તે પોપનો હુકમ લઈ રોમનો કારભાર કરવા આવેલો, પણ પછ-વાડેથી તેને કોઈએ મારી નાખ્યો. (૧૩૫૪). તેણે પ્રથમ સાત ને પછી ચાર મહીના રોમમાં કારભાર કીધો હતો.

જુનોઆના રાજ્યમાં પણ શ્રીમંત કુળમાં-લડાઈ ટંટા ચાલતા, પણ પછી લોકમાંના મુખ્યજનની મંડ-ળની સમજસત્તા થઈ હતી. પહેલવહેલો વડો ન્હાયા-ધીરા ૧૩૩૯માં ક્યો હતો. જુનોઇસ લોક (૧૩૭૮માં) વેનીશિયન વહાણોના કાફલાને હરાવી વેનિસને ઘેરો ધાલવાને હંકારતા હતા, પણ તેવામાં નિરાશ થએલા વેનીશિયનોએ ઇલ્લી હિંમત બીડી વહાણો તૈયાર કીધાં ને જુનોઇસના કાફલાને ઘેરી લઈ તેઓને તાબે થવાની ફરજ પાડી—એ પછી જુનોઆની પડતી થતી ચાલી ને ૧૪૦૧થી શહેરનું રક્ષણ દેવ ગેરિસને આવી કરવા માંડ્યું.

ફ્લોરેન્સમાં જેવી સામસામા ચાલતી તેવી ઇટાલિનાં બીજાં કોઈ શહેરમાં ચાલી નથી—જે પુણી લોકનું પ્રબળ થવું તે બીજા પક્ષવાળાને રાજ્ય બહાર કાઢતા અથવા મારી નાખતા. ચૌદમા સૈકાના અંતરમાં બ્લેક્ષ લોકે મોટા કવિ ડેટીને શહેરમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો ને તે બિચારાએ મરતાં લગી ટક્કની તથા રોમાગનાનાં ગામોમાં બટક્યાં કીધું હતું. ૬૦ સ. ૧૩૪૨માં ફ્લોરેન્સમાં લોકનું રાજ્ય થયું હતું; ને ત્યાં ૧૩૪૮માં મોટી મરફી ચાલી હતી.

ચૌદમા સૈકામાં ઇટાલિમાં મિલેન, ફ્લોરેન્સ જુનોઆ ને નેપલ્સ એ રાજ્યોનો ઉત્કર્ષ હતો; પોપે પોતાના પ્રદેશનું રાજ્ય બ્વવસ્થિત કીધું હતું; અને ગદ્યપદ્ય વિદ્યામાં તથા ચિત્ર વિદ્યામાં ધણાક જણ મોટાં માનને પાત્ર થયા હતા.

એશિયામાં મુગલ રાજ્ય.

ચિનાઈ તાતાર દેશના દુરના પ્રાંતમાં સેલિંગા નદીના કાંઠાના પ્રદેશમાં ૩૦ હજાર કુટુંબનો સરદાર જે મોટા ખાન કહેવાતો તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેના તેમજિન નામના એક બાળકને માત્ર ૧૩ કુટુંબ પોતાનો સરદાર માની રહ્યાં હતાં. એક વાર તે લોક સૌ એકઠા થયા હતા ત્યાં કોઈ ડાહ્યામાં ખપતા રાખસે કણુ કે મેં સાણામાં ઈશ્વરને પોતાની દેવસભામાં બોલતાં સાંભળ્યો છે કે તેમજિન તે ચિંગીસ—જંઘીસ એટલે મોટા ખાન થશે. સૌ મુમલોએ જંઘીસખાનને સરદાર માની તે ન્યાં લઈ નય ત્યાં જવાના સૌગત ખાધા (૧૨૦૬).

જંઘીસે પ્રથમ તો ચીનનું રાજ્ય ઉધું વાળ્યું ને રાજધાની પોતાના તાબામાં લીધી; કોરીઆ જીત્યું; પછી પશ્ચિમ તરફ તિબેટ તાબે કીધું ને કશ્મીરની સરહદ ઉપર રહીને ખારિસ્મના સુલતાનના ૪ લાખ સૈન્યને

હસન્યું; ઇરાન જતું, કાસ્પિયન સમુદ્રના કિનારાનો પ્રદેશ જતો ને રશિયાના ઝારને હરાવી લખાડયો. ચિનાઈ સમુદ્રથી તે કાળા સમુદ્ર સુધીનો મોટા પ્રદેશ તેણે તાબે કીધો હતો. તે ૧૨૨૬માં મરણ પામ્યો, પણ તેના દીકરાઓએ નવા દેશ જીતવા ભરી રાખ્યા હતા—એક જણે મોટા પટની નદીઓ ઓળંગી યુરોપમાં ધસી રશિયા જતું. પોલાંડ ઉપર હુમલો કીધો ને હુબલીન તથા ક્રાકો એ શહેરોનો નાશ કીધો; યુરોપના રાજાઓ કાંપવા લાગ્યા. ક્રેડરિક રાજાએ ને પોપે ખ્રિસ્તીઓને હરક્યા ને લીમનીદ્વ આગળ લડાઈ થઈ તેમાં તેઓ હાર્યા ને મુગલોએ મોટા પ્રદેશ હજીર વાળ્યો, પણ એઓ ઘેરો ધાલવાની રીતમાં ઝાઝા ભણીતા નહોતા તેથી પાછા ફર્યા (૧૨૪૨). તેઓએ ૧૨૫૮માં બગદાદની ખલીફાની ગાદીની સમાપ્તિ કરી—ચાલીસ દહાડા તે શહેર હુલ્લો હતું ને ૨ લાખ માણસ કાપી નાખ્યાં હતાં. કુદલીખાને ૧૨૭૯માં ચીનની પૂરી જીત કરી ને ૧૨૯૪ સુધીમાં તેણે પોતાના મોટા વિસ્તારવાળા રાજ્યને સર્વોપરિ જળકાવ્યું.

પછી તરતજ મુગલ રાજ્યના કઠડા થયા. ઇરાનનું, અઝર્બૈજનું (દક્ષિણ પૂર્વ એશિયાનું), કામચાટકાનું (રશિયાનું), અને ચીનનું એ રાજ્યો થયાં. ૬૦ સં ૧૩૫૫માં પ્રાંતોના અમલદારોએ સ્વતંત્ર કહેવડાવવા માંડ્યું તેમાં બગદાદવાળાએ કાસ્પિયન સમુદ્ર સુધી પોતાનો પ્રદેશ વધાર્યો. તે રાજ્ય ઉપર તુર્ક લોક ને રશિયાના મુગલો હુમલા કરતા પણ તૈમુરલેને તે રાજ્યને ઉધું વાળ્યું.

તૈમુરલેન ઠારો ચારતો ને તેણે ૧૯ વર્ષની ઉંમરે કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવાનો નીમ લીધો હતો. તે પોતાના દેસને કાલકલક લોકના હુમલામાંથી હુગારી સ્વતંત્ર કરવાના વિચાર કર્યા કરતો. તે ૨૭ વર્ષની ઉંમરે અઝર્બૈજની ગાદીએ બેઠો (૧૩૭૦માં). ત્યાર પછી પોતાનું ઝુંડ લેઈ નવા મુલક તાબે કરવા નીકળ્યો તેણે તુર્કસ્તાન ૧૩૮૩માં, ને ઇરાન ૧૩૯૩માં જીત્યું; અને ૧૩ માઇલ જમીન રોકાય તેટલાં મોટાં લશ્કર સાથે તાતારદેશના પૂર્વ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈ કરી તેણે ૯૨ હજાર ઘોડા સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવી કતલ કરી દિલ્હી લીધું ને લૂટ્યું (૧૩૯૮). એક વર્ષ પછી તે તુર્કસ્તાનના બેબેકેદ ૧લાને લડાઈ આપવાને નીકળ્યો. ૬૦ સં ૧૪૦૨માં એગોરાની લડાઈમાં તુર્ક લોક હાર્યા પછી તૈમુર એશિયા ખંડના ઘણા મોટા ભાગનો સ્વતંત્ર સત્તાધારી થઈ ૧૪૦૫માં મરણ પામ્યો હતો.

ઓથમન તુર્કનું રાજ્ય.

સૈકાનિમના સલજુક સત્તાધારીઓ નબળા પડવાથી તુર્ક લોકનાં કેટલાંક કુટુંબોએ એશિયા માઇનોરના પહાડોમાં જઈ નાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં ને ત્યાંથી તેઓ ગ્રીક રાજ્યના પ્રદેશો ઉપર હુમલા કર્યા કરતા. કારાહિસ્સરનો ઓથમન એણે બીચિનિયામાં પોતાની સત્તા વધારી ને તેના દીકરા ઓરકન એણે (૧૩૨૬માં) સુલતાનનો ખિતાબ ધારણ કરી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. કોન્સ્ટાંટિનોપલના કેટલાક દરબારીઓના તેડવા ઉપરથી તુર્ક લોક તે રાજધાનીની પાડોશમાં જઈ રહ્યા ને ત્યાંથી તેઓએ ધીમે ધીમે સઘળો પ્રાંત તાબે કીધો (૧૩૬૦માં). ઓથમન કુળના આમુરેત ૧લાએ ગ્રીક રાજાને એટલો હલકો પાડ્યો કે તેને પોતાના ચાર દીકરા તુર્કની દરબારને ઓળમાં સોંપવા પડ્યા. ઓરકને અથવા આમુરેતે જબરા ખ્રિસ્તી કેદીઓને લડાઈનું કામ શીખવી પોતાનાં લશ્કરમાં રાખ્યા હતા, તેઓ બેનીઝરીઝ-નવા સિપાઈ કહેવાતા. બેબેકેદ સુલતાને ૧૪ વર્ષમાં યુક્રેટિસ ને ડાન્યુબ એ બેની વચમાંનો મુલક જીતી તાબે કીધો. તેણે ૬૦ સં ૧૩૯૬માં હંઝરિના રાજા સીજસ્મંડને અને ક્રાન્સ તથા જર્મનિના મોટા બહાદુર નાઇટોને નીકાપોલિસની લડાઈમાં હરાવ્યા.

હિંદુસ્તાન.

શાહજુદીન ઘોરીના મરણ પછી તેનો સરદાર કુતબુદ્દીન દિલ્હીમાં સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો (૧૨૦૬થી). તે પ્રથમ ગુલામ હતો તે ઉપરથી તેની પછી જે બાદશાહ થયા તે ગુલામવંશના કહેવાય છે. કુતબુદ્દીન ૧૨૧૦માં ને તેનો દીકરો આરામ ૧૨૧૧માં મુઆ પછી કુતબુદ્દીનનો ખરીદ કરેલો ગુલામ જે પછવાડેથી ચઢતાં ચઢતાં તેનો જમાઈ થયો હતો તે શમસુદ્દીન અલ્તમસ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. તેણે સિંધ તાબે કીધું અને બંગાળ તથા બહાર પ્રાંતોનો નવાબ મહમદ બખત્યાર પોતે સ્વતંત્ર કહેવડાવવાની તદખીર કરતો તેની પાસે દિલ્હી સરકારના હુકમ પ્રમાણે વર્તવાનું કબુલ કરાવ્યું. તેણે માળવાનું માંડુ શહેર લીધું ને ગ્લાલિયરના લોકે બંડ લીધું હતું તેનો બંદોબસ્ત કરી તે શહેર તાબે કીધું. પછી મુલતાન ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરે છે તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૨૩૬). અલ્તમસે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં ઘણાં ખરાં રાજ્યો પાસે પોતાનું ધણીપણું કબુલ કરાવ્યું હતું, પણ કેટલાક પ્રાંત ખરેખરા ને કેટલાક નામનાજ તેના તાબામાં હતા. દિલ્હીની પાસે કુતબમિનાર

નામનો ૨૪૨ ધુળો મિનારો છે તે અસ્તમસના રાજ્યમાં પુરો બંધાઈ રહ્યો હતો.

રઘુદીન બાદશાહ રામજની ગવૈયા મસ્કરા એઓમાં જુથ રહેતો ને રાજકારવાર તેની મા કરતી. મુસલમાનોએ તેને ઘડાડી મૂકી તેની બહેન રજિઆ બિગમને ગાદીએ બેસાડી. તે બણી બણેલી નહિ, પણ કુરાન શુદ્ધ વાંચતી; જાતે તે તખ્ત ઉપર બેસી ફરિઆદ સાંભળતી ને વેળાએ ઇન્સાફ પણ કરતી; તે તદ્દખીસ્તી કામ કાઢનારી ને સૌને જુથ રાખનારી હતી; તેણે સરઆતમાં થોડીક બઢાફરી પણ બતાવી હતી. તેણે પોતાના એક હબસી ગુલામને અમીર અલ ઉમરાવનો દરજ્જો આપ્યો તેથી ઉમરાવો નારાજ થયા. અલતુનિયા નામના સરદારે બંડ ઘડાવેલું તેની સામા રજાએ ફોજ મોકલી, પણ એજ ફોજમાં બખેડો થયો; ને ફોજ રજાએ કેદ કરી અલતુનિયાના હવાલામાં સોંપી. રજાએ પોતાના રખેવાળને વશ કરી લઈ તેની સાથે લગ્ન કીધું ને પછી બંનેએ દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કીધી. બે લડાઈ થઈ ને બંને જલ્લ કદી થઈ માર્યા ગયાં. રજાએ સાડાત્રણ વર્ષ રાજ્ય કીધું ત્યાર પછી મોજુદીન બહેરામ બે વર્ષ બે મહીના રાજ્ય કરીને માર્યા ગયો—એના વખતમાં મુગલોએ પંજબ ઉપર હલ્લો કર્યો હતો; પણ તેઓ પાછા ફર્યા હતા. અહમદીન મસાઉદ જે ધાતકી ને રંડીબાજ હતો તેના બે વર્ષના રાજ્યમાં મુગલોએ તિબેટમાંથી ઉતરી બંગાળા ઉપર હલ્લો કર્યો હતા.

નાસરુદીન મહમદે વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું (૧૨૪૬-૧૨૬૬) તેમાં બહુાંક બંડ થયાં ને સરહદ ઉપર હલ્લો થયા તોપણ રાજ્યને કંઈ પણ આંચ લાગી નહિ. તેના વજીર ગ્યામુદીન જુલખને (પ્રથમ તુર્કી ગુલામ હતો) સિંધુની પશ્ચિમે આવી પડેલા મુગલોના લયથી તે સરહદને લગતા પ્રદેશનો એક મુખો કીધો ને તે પોતાના ગુલામ શેરખાનના હવાલામાં આપ્યો; તેની સલાહથી નાસરુદીને પંજબ જઈ ગઈ લોક જે મુગલને મદદ કરતા તેઓને સજા કરી ને જગીરદારોને લસ્કર તૈયાર રાખવાની તાકીદ કરી. પાછલી બાદશાહીની અંધા-ધુખીમાં હિંદુરાજ્યોએ જમનાના બંને પાસના કાંઠાને લગતા પ્રદેશમાં, બુંદેલખંડમાં, ચિતોડ, ચંદેરી, વગેરે ચહેરોમાં બંડો ઘડાવ્યાં હતાં ત્યાં પાછો નાસરુદીને પોતાનો અમલ બેસાડ્યો. તેના સરદાર શેરખાંએ મુગલોને હરાવી ગઝની રાહેર લીધું. પછી તેની જુલખ ઉપર ઇતરાજ થઈ ને તેને વજીરાત ઉપરથી ઘડાડ્યો. જુલખને સરહદ પ્રાંતના મુખેદારો સાથે મોકલવા

કરી તેઓની ફોજ મંજાવી ને નાસરુદીને જુલખને પાછી વજીરાત આપી. બંધીસખાનના ઊકરાતા ઊકરા હોલાકુખાનની તરફથી વકીલ આવેલો તે યજ્ઞે નાસરુદીને પોતાની બાદશાહીનો પુરો કાઠ દેખાડ્યો હતો. નાસરુદીને પોતાના ધરવહેવારમાં બહુજ સાદો હતો. તે કિતાબોની નકલો કરી. વેચી પોતાનો ધરખર્ચ ચલાવતો, તેનું ખાણું છેકજ સાફું હતું; તેનું ખાણું તેની સ્ત્રી ગુલામડીની મદદ વિના શંધીને તૈયાર કરતી; એક પરશ્ચિયત સ્ત્રી સિવાય બીજી કંઈ સ્ત્રીને તેણે રાખી નહોતી; તે વિદ્યા હુમરને ચલાતો; ને લલો હતો. ગ્યામુદીન જુલખ (૧૨૬૬-૧૨૮૬) તદ્દખીરીઓ ખટપટી ને શૂરો ને જલમ બાદશાહ હતો. પછી બાદશાહીને માટે ગઝો બેઠ્યો ને દરખાસ્તમાં ત્રણ તડાં બંધાયાં. અંતે ખીલચી ફોજના સરદાર ૭૦ વર્ષના જલાલુદીને તાતારના સરદારોનું અને ગઝની ઘોરના જુના સરદારોનું ફાવવા ન દેતાં પોતે લસ્કરની મદદે બાદશાહ કહેવડાવ્યું (૧૨૮૮).

ખીલચી જલાલુદીન. લલો ને દયાળુ હતો, પણ એ તેના સ્વભાવથી હુચ્યાઓને લાલ થયો ને રાજ્યનો બંદોબસ્ત ઢીલો પડ્યો. મુખાના અમલદારો બંડણી આપતા બંધ થયા; બાદશાહી હુકમને તરછાડતા થયા ને વટેમાર્ગીઓને લૂટવા લાગ્યા. માળવામાં બંડ થયું તેનો બંદોબસ્ત કરવા બાદશાહ જાતે ગયો ને પંજબમાં મુગલની મોટી ફોજ આવી હતી તેને તેણે હરાવી સલાહમાં પાછી વિદાય કરી—એ વખત ત્રણ હજાર મુગલ મુસલમાન થઈ બાદશાહની નોકરીમાં રહ્યા (૧૨૯૨). ખીલે વર્ષે બુંદેલખંડમાં ને માળવાના પૂર્વ ભાગમાં બંડો થયાં હતાં તે તેના લગ્નીન અલ્લાહીને બેસાડ્યાં. અલ્લાહીને રજવાડાના કિલ્લાઓ લૂટી પોતાની ફોજ વધારી તોપણ જલાલુદીને તેનો ડર ન રાખતાં તેને (કરાનો મુખો આપ્યો હતો ને વળી) અયોધ્યાનો મુખો આપ્યો.

દક્ષિણમાં પહેલો જનારો મુસલમાન સરદાર અહમદીન હતો તેણે વરાડપ્રાંતનાં રાનોમાં થઈને ઈલીયપુર સુધી બંદોબસ્ત કીધો ને નર્મદા ઉતરી દેવગઢ (દોલતાબાદ) ઉપર ધસારો કીધો. ત્યાંનો રજપૂત રાજા રામદેવ અસાવધ હતો તોપણ તે ત્રણ હજાર લસ્કર જેમ તેમ ઉણું કરી લડ્યો પણ લાચો ને એક કિલ્લામાં લરાયો કેળ્યાં કેટલીક મદદ આવી મળી હતી. અલ્લાહીને રામદેવની પાછળ ન પડતાં ચહેર લડ્યું, સાહુકારને નીચેગ્યા અને હાથી ઘોડા ને પ્રધુજ

ઘડાલો મહારાષ્ટ્ર તે દેવગઢ સુધી લઈ

ધન પોતાના સજયમાં મોકલી દીધાં. પછી તે દેવગઢને ઘેરે ઘાલી સમઢેવને ગભરાવી કેટલીક કબજાત કરાવી લડાઈ બંધ રાખતો હતો. તેટલામાં સમઢેવનો દીકરો એકી ફોજ લઈ દુરથી આવી પહોંચ્યો. તેણે આપત્ત ન માનતાં-લડાઈ કીધી અને હારીને હલીચપુર વગેરે પ્રાંત તથા બીજું કેટલુંક ધન એ આપવા કબજ કર્યો; ત્યાર પછી અલ્લાઉદ્દીન ખાનદેશ ચર્ચ માળવે ગયો.

હુકમ વગર અલ્લાઉદ્દીને દક્ષિણમાં સવારી કરી ને પોતાની તરફની કબજા ખખર ન મોકલી તે ઉપરથી બાદશાહને ફીકર થઈ હતી. દરબારીઓએ અલ્લાઉદ્દીનની દક્ષત ઉપર લેરોસો ન રાખવાનું કહ્યું. પણ તેણે હુકમ શુદ્ધિથી સાંભળ્યું નહિ. અલ્લાઉદ્દીને પોતાના લાઈને કાકા પાસે મોકલી તેના મનનો ખતરો કહાડાવ્યો ને વગર ફોજ મળવા આવવાનું ફેરવ્યું. કાકા જત્રીન મળ્યા—અલ્લાઉદ્દીન પગે લાવ્યો ને પછી જલાલુદ્દીન વહાલમાં ગદગદ થઈ બોલે છે તેવામાં જત્રીનએ ઇસારાત કરી મારાઓ પાસે ૭૭ વર્ષના કાકાને ઠોર કરાવ્યો (૧૨૯૫); અને પોતે તેનું માથું લાલા ઉપર ખોસી લશ્કરમાં તથા શહેરમાં બધે ફેલાવ્યું.

અલ્લાઉદ્દીને દિલ્હી આવી કાકાના બે દીકરાને અલય આપી તેઓ ને ઠોર કીધા; કાકાને પણ નજરકેદ રાખી. તેણે ૧૨૯૭માં કરજુલેલાને દક્ષિણમાં બગાડી ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય ઉંધું વાળ્યું; ૧૩૦૦માં સંયુથભારનો કિલ્લો ત્રીજે ઘેરે સર કીધો ને ત્યાંના રાજકુટુંબને મરાવી નાખ્યું; ૧૩૦૩માં ચિતોડનો કિલ્લો લઈ મેવાડનું રાજ્ય જીત્યું; મારવાડમાં ઝલોર ને સેવના એ લીધાં; ૧૩૦૬માં તેના સરદાર કાફરે તૈલંગણને ઉજ્જડ વાળી વરંગુળ લીધું; ૧૩૧૦માં કર્ણાટકના બલ્લાળ રાજ્યની સમાપ્તિ કરી, ને રામેશ્વરમાં એક મસીદ બંધાવી; સમઢેવ મરણ પામ્યા પછી તેનો દીકરો ખંડણી નહોતો આપતો તે ઉપરથી લડાઈ કરી દેવગઢ લીધું ને બધો મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશ ઉજ્જડ કર્યો (૧૩૧૨). કેટલીક લડાઈઓમાં તેના સરદાર મલેક કાફરે કતલ મેળવી હતી.

પછવાડેથી અલ્લાઉદ્દીન કાફરને વશ થઈ રહ્યો; લોક, હમરાવ, કાફરના જુલમથી ત્રાસ પામ્યા; ગુજરાતમાં બંડ થયું, હમીરે ચિતોડ પાછું લીધું ને સમઢેવના જમાઈ હરપાળે મુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી મૂક્યા. એ ખખર સાંભળ્યા પછી થોડે દહાડે (૧૩૧૬માં) અલ્લાઉદ્દીન મરણ પામ્યો; કહેવાય છે કે કાફરે ઝેર આપ્યું હતું. અલ્લાઉદ્દીન શક, સ્વાર્થી, સત્તાલોભી ને ધનલોભી હતો; સગાં સંબંધીઓને, કન્યાઓ, વિશ્વાસ-

ધાતી, કપટી, વહેમી, મધી ને ફૂર હતો; તે લડાઈમાં તદખીરીઓ, ઝડપથી ધસારો કરનારો ને મારમાર કરી જીત મેળવનારો હતો. અલ્લાઉદ્દીને રાજ્ય વધાર્યું તોપણ જ્યારે ત્યારે લશ્કરમાં ફિત્તર ને દંડા થતા; એક વાર તેણે પોતાના લશ્કરમાંના ૧૫ હજાર મુઝલ્મની કતલ કરાવી હતી.

મલેક કાફરે અલ્લાઉદ્દીનના બે મોટા છોકરાઓના ડોળા કહાવ્યા ને ત્રીજાને માસઓને સોંપ્યા, પણ એઓએ દયા આવેથી મુખારીકને જીવતો રાખ્યો. પછી બાદશાહી હજાર લશ્કરના સરદારે કાફરને મારી નાખી મુખારીકને ગાદી આપી (૧૩૧૭). એણે ગુજરાતમાં ચએલા બખેડાનો બંદોબસ્ત કરવાને ત્યાં ફોજ મોકલી, હરપાળને કેદ કરી તેના શરીરની ચામડી સોરી કઢાવી, ને તેના વજરે મલખાર પ્રાંત વાળે કીધો. બાદશાહે રાંડ દારના હંદમાં રાજ્યની કાળજી ઓડીને કેટલાક અમીરોને મરાવી નાખ્યા. પછી વજર ખુરાશ લાગ સાધી મુખારીક તથા તેના કુટુંબને મારી પોતે ગાદી ઉપર બેઠો; પણ પંબળના લશ્કરે ખુરાશને હરાવી પોતાના સરદાર ગાજખાન—આસુદ્દીન તખલખને ગાદી આપી (૧૩૨૧).

આસુદ્દીન તખલખે (૧૩૨૧-૧૩૨૫) ફરી રીતે રાજ્ય તો ચલાવ્યું. પછી મહમ્મદ તખલખની ૨૬ વર્ષની બાદશાહીમાં (૧૩૨૫-૧૩૫૧) તિમુર શીરખાન મુઝલ લશ્કર લઈ પંબળમાં આવ્યો હતો; તેને ખંડણી આપી પાછો કાઢવામાં આવ્યો હતો; દક્ષિણના રાજ્યનો પાકો બંદોબસ્ત થયો હતો; માળવામાં, પંબળમાં ને બંગાળમાં મુસલમાન સરદારોએ બંડ લઠાવેલાં તે બેસાડવામાં આવ્યાં હતાં. પાછળથી અફઝાન ને ગફર એ લોકે લુટફાટથી પંબળને ઉજ્જડ વાળ્યો. કર્ણાટકના બલ્લાળ વંશના રાજાએ વિજયનગરમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી; તૈલંગણના રાજાએ વરંગુળ પાછું લીધું (૧૩૪૪); ગુજરાતમાં મુઝલ ફોજ બખેડો કીધેલો તેનો બાદશાહે જીતે જઈ બંદોબસ્ત કર્યો ને ખંભાત તથા સુરત એ શહેરો લૂટી પ્રાંતને ઉજ્જડ વાળ્યો; દક્ષિણમાં મોટું બંડ થયું ને તે ગરબડમાં બાલણી વંશની બાદશાહી સ્થપાઈ, બાદશાહ બંડખોરની પછવાડે દોડ કરતાં સિંધમાં કહ્લ શહેરમાં તાવના મંડવાટથી મરણ પામ્યો.

મહમ્મદ તખલખ ગાદીએ બેઠો તેવામાં તેણે દવાખાનાં તથા મુસાફરખાનાં કાઢ્યાં હતાં ને દોસ્તોને બક્ષીસ તથા કાબિલ રાખેલોને આશરો આપ્યો હતો. તે જીતે પણ ફારસી અરબીવિદ્યામાં પાઠી માલીતખાની

ધરાવતો. વહેમ અને બેશુમાર જીલમ એથી તે અલ્લાહીનનું મારિયું રાજ્ય વ્યવસ્થિત કરી રાક્યો નહિ ને સુબેદારોએ તથા બીજા અમલદારોએ ઠામ ઠામ બંડો કીધેલાં તે સૌને પુરા પડી રાક્યો નહિ. તેણે ધરાન લેવાને મોટી ફોજ હાવી કરી, ને ફોજે ખબરો ખાલી કરી મુલકને વશુસાડ્યો. ચીનમાં લાખ ફોજ મોકલેલી તે હારી; ને દુરમન પછાડે લાગેલા તેથી પહાડ રાનમાંથી નાસી આવતાં બેચેન જૂટવાથી ને નહીં લાખૂર હોવાથી નાસ પામી. તેણે રૂપાંઆને બદલે ત્રાંબાના કકડા ચલાવ્યા; દિલ્હીને ટાળી દેવગઢને દોલતાબાદ નામ આપી ત્યાં રાજધાની કરી, ને વળી પાછો તે દિલ્હી આવી રહ્યો; વળી તેણે જબરદસ્તીથી લોકો પાસે નાણાં કઢાવ્યાં, એ તેના અવિચાર ને દુકમ મુજબ અમલ થયોજ એઈએ એ તેનો મમત એથી રૈયત કંઠાલ થઈ રહ્યો.

ફરીજી તખલ્લખની બાદશાહીમાં (૧૩૫૧—૧૩૮૮) બંગાળનું ને હિંદુસ્તાનું રાજ્યોનું સ્વતંત્રપણું કબુલ રાખવામાં આવ્યું (૧૩૫૬), સિંધમાં બંડ થતાં તેનો બંદોબસ્ત કરવામાં બાદશાહ ૧૩૮૫ સુધી રોકાયો હતો, તેની દરબારે ડહાપણુ લઈ કાયદા ને રૈયતના ફાયદાનાં કામો કીધાં હતાં—મસજીદો, મખતબો, મુસાફરખાનાં, દવાખાનાં, હમામખાનાં, તળાવો, નહેરો એ બંધાવ્યાં હતાં.

નાસરુદ્દીન તખલ્લખના વખતમાં (૧૩૬૦—૧૩૬૪) ગુજરાતના સુબેદારે બંડ કરેલું તે મુજબરખાને બેસાડયું ને જમનાની પેલી જમ રાઠોડ રજપુતે કરેલું તે પણ સમેટાયું. તે બાદશાહનો વજીર મુસલમાન થયેલો હિંદુ હતો.

મહમુદ તખલ્લખ (૧૩૬૪-૧૪૧૨) બાદશાહી કરવે તદ્દન કમજોર હતો. ખાનજહાંએ જવાનપુરમાં રાજ્ય માંડયું (૧૩૬૪), મુજબરશાહે ગુજરાત પોતાનું કીધું (૧૩૬૬), માળવાનો દિલાવગોરી સ્વતંત્ર થયો (૧૪૦૧), ને ખાનદેસનો પ્રાંત પણ દિલ્હીની બાદશાહીના અમલમાંથી છૂટો પડ્યો. ૪૦ સ. ૧૩૬૮માં તીમુરલેનક હિંદુસ્તાન બણી હતરી દિલ્હી ઉપર પડ્યો. બાદશાહી ફોજ હારી; બાદશાહ ગુજરાતમાં જતો રહ્યો; ને તીમુરે (૨૭મી ડિસેમ્બર) પોતાને હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ કહેવડાવ્યો. તેના મુગલ સરકારે પાંચ દહાડા

એ તુર્કી મુસલમાન બંધીસખાનની એલાહનો હતો ને સમરકંડ પાસેના એક ગામમાં જન્મ્યો હતો—તેણે હિંદુસ્તાન અજવાં પહેલાં એસિઆના મણાક પ્રાંત છતાં કંઈ ને કંઈમા હતા.

સુધી સહેર લૂટયું તથા બાજુને ને હંબરો લોકને કતલ કરી નાખ્યા. પછી તીમુર પુષ્કળ રૂબા અને સેંકડો પુરુષઓને દાસ દાસી કરી તેમને તથા નાચી કામ કરનારા કરીજોને સમરકંડ પોતાની સ્થાવે લઈ ગયો (૩૧મી ડિસેમ્બર).

તીમુરના મથા પછી દિલ્હીને લગતા પ્રાંતોમાં અંધાધુંધી, દુકાળ, ને મરકી ચાલ્યાં; બે મહીના સુધી દિલ્હીમાં વસ્તી નહોતી; પછી દિલ્હીના તખ્તને મટિ સરદારોમાં મારામારી ચાલી; મહમુદ બાદશાહ ગુજરાતથી આવી દિલ્હીમાં રહ્યો. વળી જવાનપુરના તાબાના કનોજમાં જઈ રહ્યો ને જ્યારે એકમાલ નામનો સરદાર મરણ પાળ્યો ત્યારે બાદશાહની ફરીથી દિલ્હીમાં ચાલી સ્થપાઈ (૧૪૦૫) પછી ૧૪૧૨માં તખલ્લખ વંશની સમાપ્તિ થઈ હતી.

૪૦ સ. સૈકા ૧૧થી તે ૧૪માના અંત લગીમાં હિંદુઓની સંસારીસ્થિતિ દયામણી હતી. તોપણ રામાનુજ, મધ્વ વિષ્ણુસ્વામી ને નિંબાદિત્ય એ આચાર્યોએ પોતપોતાનાં વૈષ્ણવ ધર્મમત સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો લખી અને વાદવિવાદ કરી પ્રવર્તાવ્યાં હતાં—રામાનુજ ૧૧મા સૈકાના અંતમાં જન્મ્યો હતો ને ૭૬ વર્ષની વયે ગુજ્યો હતો. ચૌદમા સૈકાના અંતમાં રામાનુજ મતના રાજાનંદે સમલક્ષિનો બોધ હિંદુસ્તાનમાં ઠામ ઠામ કીધો.

દેશી રાજાઓના આશ્રયથી કેટલાક વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં ગ્રંથ લખ્યા, પણ તેમ દેશદેસની પ્રાકૃતમાં પણ ગ્રંથો લખાવા માંડ્યા—સુફુદ્દીન (૧૦૦૦), જાનરેલ ને નામદેવ (૧૩૦૦) એઓએ ગદ્યાશૃંગારોમાં ને અંદાજરેષ્ટે (૧૨૦૦) રજપુતોની ભાષામાં ગ્રંથ લખ્યા.

જેમ હિંદુસ્તાનમાં દેશદેસની પ્રાકૃતોમાં ગ્રંથો લખાવા માંડ્યા તેમ યુરોપમાં પણ વિદ્વાનો લેટિન ભાષા ટાળી ચૌદમા સૈકાથી પોતપોતાની દેશી ભાષાઓમાં ગ્રંથ લખતા થયા. ડેડી પિટાર્ક ને બોફેસિઓ એઓએ ઇટાલિયન ભાષામાં ને બોસાર્દે અંગ્રેજીમાં લખ્યું. જેમ હિંદુસ્તાનમાં વૈષ્ણવ ધર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મનું એક નહું મત હંબરિમાં (૧૩૪૬), ને બીજું નહું મત ઇટાલિમાં (૧૩૬૬) જેમ જ્યાં થયાં હતાં; અને ઇંગ્લાંડમાં ૪૦ સ. ૧૩૬૦માં વિક્ટોરિયે ખ્રિસ્તી ઉપાધ્યાયોના દુરાચાર વિષે લખવા બોલવા માંડયું હતું; તેણે ખ્રિસ્તી નુબેરેમેંટનું ભાષાંતર કીધું હતું.

તેરમા સૈન્યમાં ચક્ષુના સોધ થયે, આરસી, આયના વપરાવા લાગ્યા ને વાંચતાં ધડિયાળ બન્યાં. ચૌદમા સૈન્યમાં આખરમાં હોઠાયંત્ર વપરાવા માંડ્યો. એ ચંત્ર ચીના લોકે ૧૧૦૮માં પ્રથમ શોધી કઢાડ્યો હતો ને મસલમાન લોકે યુરોપમાં આણ્યો હતો. ચૌદમા સૈન્યમાં વિદ્યાનો પુનરુદ્ધાવ થયો તેથી મેઘાં પડતાં પાર્વેર્મેટ (ચામડાં) ટળી ચીથરાંઓના કાગળ બની વપરાતા થયા. ટાંકણીઓ ને રમવાનાં પાનાં એ બનાવવામાં આવ્યાં. લડાઈઓમાં દારૂ તોપ ગોળા વપરાયા.

દર્શન ૧૩મું.

સૈકા ૧૫મો.

ખ્રિસ્ત.

લૅક્ટર કુળનો હેત્રિ ૪થો ૧૩૬૬માં ઇંગ્લાંડનો રાજ થયો, પણ પાછલા રાજના પક્ષના ચોર્ડકુળના સરદારો તથા બીજા રાજાઓ તેની સામા હતા. હેત્રિએ પોતાના ચૌદ વર્ષના રાજ્યમાં ધણાએક અમીર સરદારોનાં બંધો બેસાડ્યાં, પાદરીઓને પોતાની તરફના કરી રાખવાને વિકલ્પિકના ઉપર જીવન ગુળથો અને પાર્લમેન્ટને કેટલાક હક્કને મટિ કબુલાત આપી.

તેના દીકરા હેત્રિ પમાએ વારસાનો દાવો કરી કાન્સ ઉપર ચડાઈ કરી. એપી રોજથી તેનું પોણું લશ્કર મરી ગયું ને તેણે કેલે રહેર તરફ વળવા માંડ્યું. સામું ફેચ લશ્કર મળ્યું ને લડાઈ થઈ તેમાં ધણેજ થોડે લશ્કરે હેત્રિ જીત્યો. પછી કોલકરાય થયા. (૧૪૨૦) તેની રૂએ હેત્રિ કાન્સની રાજપુત્રી કેથેરીન સાથે પરણ્યો ને ફેચ રાજના મરણ પછી કાન્સની ગાદીને માટે વારસ ગણાયો. હેત્રિ ૧૪૨૨ના ઓગસ્ટની ૧૩મી તારીખે નવ મહીનાના કુંવરને મૂકી મરી ગયો. એ કુંવર હેત્રિ ૬ઠો ઇંગ્લાંડ ને કાન્સ બંને દેશનો રાજા કહેવાયો. બેડફોર્ડનો હયુક કાન્સમાં ને ગ્લેસ્ટેરનો હયુક ઇંગ્લાંડમાં કારબાર કરેતો. કાન્સના કેટલાક લાગના લોક હેત્રિને રાજ માલતા નહોતા; તેઓએ પાછલા રાજના વડા દીકરાને આર્લેસ ઉમે એ નામે માન્યો હતો. એણે અંગેલેને કાન્સમાંથી કાઢવાને લડાઈઓ ચલાવી. બેડફોર્ડ ફેચ લશ્કરને ઠામ ઠામ હરાવી છેલી વારે આર્લેયન્સને ઘેરો ધાલ્યો. પણ આર્લેની ભેન-આર્લેયન્સની કન્યા એણે ફેચ લશ્કરની સર-

દારી કરી દિલ્લેને ઘેરામાંથી છાડાવ્યો. પછવાડેથી લડાઈઓ ચાલી, પણ તેનું પરિણામ આ થયું કે અંગેલેને (૧૪૫૩ સુધીમાં) એક કેલે રહેર સિવાય બીજો સઘળો મુલક ખાલી કરી આપવો પડ્યો.

લૅક્ટરના હયુક રિચર્ડ રજનું તાજ બીનવી લીધું હતું ને તે તેણે ને તેના દીકરાએ પક્ષના લોક જખરા હતા તેથી પહેરી રાખ્યું; પણ હેત્રિ ૬ઠો નબળો હતો તેથી ખરા વારસે સામા થવાની વેતરણ કીધી ને ન્યારે હેત્રિને દીકરો અવતર્યો ત્યારે ચોર્ડના હયુકે પોતાનો દાવો લડીને ખરો કરી આપવાનો નિમ્મય કીધો (૧૪૫૨). હેત્રિ ૬ઠાના પક્ષમાં ધણાએક અમીર હતા તેમ ચોર્ડના હયુકની તરફ પણ વોરીકનો અર્લ ને બીજા કેટલાએક હતા. એ બે પક્ષ વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી તે ગુલામની લડાઈઓ કહેવાય છે. લૅક્ટર અથવા રાજ હેત્રિના પક્ષના સરદારો પોતાના માથા પર લાલ ગુલામનું ચિહ્ન રાખતા ને ચોર્ડવાળા સફેદ ગુલામનું રાખતા. ૧૪૫૪માં હેત્રિ માંદો પડ્યો તેવામાં ચોર્ડના હયુક રિચર્ડને રાજચરણ કરવામાં આવેલો, પણ રાજ સારો થયો એટલે તેણે તેને—રિચર્ડને દરબારમાં આવતો બંધ કર્યો. રિચર્ડ કેટલાક અમીરની મદદે ૩ હજાર લશ્કર ઉભું કરી લડવા ઉભો થયો ને રાજાએ ગ્રેટઆલબન્સ આગળ લડાઈ આપી. હેત્રિ ધાયલ થઈ પકડાયો, પણ રિચર્ડે તેનું માન રાખી રાજચરણની સત્તા પોતાને હાથ રાખી. ૧૪૬૦માં હેત્રિની દાણી માર્ગરેટ રાજની તરફથી લડાઈ કીધી, પણ નોર્થફોલ્ક આગળ તે હારી, ને રાજ બીજા વાર કેદી થયો. એણે હયુ કે હેત્રિ ૬ઠો જીવે ત્યાંસુધી રિચર્ડ રાજચરણ રહે ને પછી એ રાજગાદી ઉપર બેસે. માર્ગરેટ રાણીએ પોતાના દીકરાનો હક્ક બળવવાને ૨૦ હજાર લશ્કર ઉભું કીધું. રિચર્ડ ૫ હજાર લઈ સામે થયો, પણ વેકફીલ્ડ આગળ હાર્યો ને માર્યો ગયો. રાણીએ કેટલુંક લશ્કર રિચર્ડના વડા દીકરા એડ્વર્ડની સામા મોકલ્યું, પણ એણે માર્ટિમર કોસ આગળ જીત મેળવી. એ જીત રાણીએ સેન્ટ આલબન્સ આગળ મેળવેલી તેના કરતાં જખરી હતી તેથી ચોર્ડવાળાઓએ રાણીને ઉત્તર તરફ જતાં રહેવાની ફરજ પાડી ને એડ્વર્ડ રાજ ગાદીએ બેઠો (૧૪૬૧ની ૪થી માર્ચે).

એ એડ્વર્ડ જથાને તરત પાછી લૅક્ટરવાળાને લડાઈ આપવી પડી. પણ લાઈલન આગળ તે જીત્યો ને સામાવાળા ઉકે હાર્યા. રાજાએ સાર ભેન બેની વિધવા સાથે લગ્ન કીધાં ને રાણીનાં સમાં સંબંધી જન રાજાને

* એની હમીયત કાન્સના વૃત્તાંતમાં આપી છે.

કારભારમાં હાજર થયાં. વોરીકનો અર્થ જેની મદદે એડવર્ડને રાજ્ય મળ્યું હતું તે નારાજ થયા ને તેણે યોર્કવાળાનો પક્ષ છોડ્યો. વોરીકે લંડન જઈ હેન્રી ૬ઠ્ઠાને કેદમાંથી કાઢી રાજ કીધો (૧૪૭૦) ને એડવર્ડને નેધર્લેન્ડ તરફ નાસી જવું પડ્યું. વળી એડવર્ડે પાછા આવીને ૬૦ હજાર લશ્કરની સરદારી કરી; આને આગળ લડાઈ થઈ તેમાં વોરીક પડ્યો ને તેના પક્ષકારો નાઠા (૧૪૭૧માં). માર્ગરેટ રાણી એક નાહિમત થઈ ને રહી; પણ વળી તેણે લશ્કરની સરદારી કરી ટ્યુકરમરી આગળ એડવર્ડ સાથે લડાઈ કીધી, પણ પાછી તે હારી, ને તે તથા તેનો દીકરો કેદી થયાં. એડવર્ડના ભાઈ ઓસેસ્ટરના ડયુકે હેન્રી ૬ઠ્ઠાના આરડામાં જઈ તેને મારી નાખ્યો; અને રાણી તથા તેનો કુંવર એ. ક્રાન્સના રાજ્યે દંડ ભર્યો ત્યારે છૂટ્યાં હતાં. એડવર્ડ ૪થો ૧૪૮૩માં મરણ પામ્યો ને તેનો વડે દીકરો ગાદીએ બેઠો.

એડવર્ડ પંચેા બાર વર્ષનો હતો તેથી તેનો કાકો કારભાર કરતો. એણે રાજ્યના ધાકતું બહાનું બતાવી ભત્રીજાઓને લંડનના કિલ્લામાં રાખ્યા ને પછી ખટખટ કરી પોતે રિચર્ડ ડબ્લે એ નામ ધારી ગાદીએ બેઠો. પછી તેણે ભત્રીજાઓને લાખમાં મરાવી નાખીને દરબી દીધા (૧૪૮૩ની ૨૬મી જૂન). રિચર્ડ નિરાંતે રાજ્ય ભોગવી શક્યો નહિ; લેક્સ્ટર કુળનો રિચમંડનો અર્થ હેન્રી ટ્યુકર એણે ગાદીને માટે દાવો કીધો. લડાઈ થઈ તેમાં રિચર્ડ મુઓ ને હેન્રીએ તાજ પહેર્યું.

ટ્યુકર વંશનો હેન્રી ઉમેા એણે યોર્કની વારસ એલિઝાબેથ સાથે લગ્ન કીધાં ને એ સંબંધથી બંને કુળના કલહનો અંત આવ્યો કે જે કલહે ૧૨ લડાઈઓ કરાવી ૮૦ રાજપુત્રોના પ્રાણ લીધા, પણ એક ભત્રીજાઓને હણ્યા ને ઇંગ્લાંડને નબળું કીધું. બાપે દીકરા ઉપર ને દીકરાએ બાપ ઉપર હથિયાર વાપર્યા હતાં; રસ્તાઓ બંધ પડ્યા હતા; ગામડાંઓ ઉગ્ગડ થયાં હતાં ને મહેલો ખાલી થયા હતા; ખેતર વલુશ્યાં હતાં અને બનરમાં ને ધરમાં સગાં સંબંધીઓના એકબેકને રાજો લોહી વહ્યાં હતાં.

હેન્રી ઉમાએ (૧૪૮૫-૧૫૦૯) લોકથી જીલમ ભરેલા વેશ ઉધરાવ્યા ને તેમાં અમીર ઉમરાવને ધણા નીચાવ્યા, તોપણ પાછલાં રાજ્યોથી મચેલી અંધાધુધીની તેણે વ્યવસ્થા કીધી, ફ્લેન્ડર્સના કારીગરો બોલાવી બનનાં કારખાનાં મંડાવ્યાં ને વેપારીઓનાં વહાણનાં રક્ષણને માટે બીજા રાજ્યો સાથે શાલકાર કીધા.

ગ્રેટ હેરી નામનું લડાઈનું વહાણ પહેલવહેલું હેન્રીના રાજ્યમાં બંધાયું-આગળ રાજ્યો લડાઈને માટે વેપારીઓનાં વહાણ ભાડે લઈ વાપરતા.

બેરન-તાલુકદારો હથિયારબંધ માણસો પૂરાં પાડવાને બેડાદારો સાથે બંદોબસ્ત કરી રાખતા ને તે માણસો ચોટા, છુટારા, ખૂની, કાળાં કામ કરનારા હોવાથી પાછલાં રાજ્યોમાં મોટા બખેડા થયા હતા:-તે ઉપરથી હેન્રીએ ધારો કીધો કે તાલુકદારો અમુક સંખ્યાથી વધારે માણસોના બેડા રાખે નહિ; વળી મઠમાં ભરાતા ગુનેગારોને ખ્રિસ્તી સાધુઓ પડકવા દેતા નહિ એ તેઓની સત્તા તોડવાને ધારો કીધો કે બીજા વાર ગુનામાં આવેલા શખ્સોને મઠમાંથી પણ પકડવા.

તેના રાજ્યમાં બે બંડ થયાં હતાં-એકમાં કેટલાક અમીરોએ ભડિઆરાના છોકરાને ચોષા એડવર્ડનો ભત્રીજો ઠેરવી બહાર પાડ્યો હતો ને બીજામાં ફ્લેન્ડર્સના ચાહુદીના એક છોકરાની પાસે હેન્રી છઠ્ઠાના કુંવરનો વેશ ધારણ કરાવ્યો હતો-બંડ બેસાડ્યા પછી હેન્રીએ ભડિઆરાને મેહેલના રસોડાનાં એકાં વાસણ માંજવાનું કામ સોંપ્યું હતું, ચાહુદીને ફાંસી દીધી હતો ને અમીરોને સારી પેઠે દડ્યા હતા.

હેન્રીનું રાજ્ય થયું ત્યાંસુધી ઇંગ્લાંડમાં ગાદીગાડાં થોડાં હતાં ને રસ્તા ધણાજ ખરાબ હતા-દૂરના કર્યા ગામવાળાઓને ખરીદી કરવાને બનર નહોતાં, અમુક અમુક વખતે અમુક અમુક ઠેકાણે હાટ ભરાતાં ને ત્યાં આજીબાજીના લોક ખરીદીને માટે જતા.

સ્કોટ્લાંડમાં અમીરો પોતાના મહાસોમાં રાજના જેવી સત્તા ચલાવતા ને માંહોમાંહો તથા રાજ સામે લડતા-રાજ્યમાં ધણીજ અંધાધુધી હતી; ઉત્તરના પહાડી પ્રદેશના લોક જે દક્ષિણના સપાટ પ્રદેશના લોકથી ભાષા વેષ રીતભાતમાં જુદા હતા તેઓને એક બીજાને બનવું નહિ. રાજ જેમ્સ ડબ્લે (૧૪૬૦-૧૪૮૮) અમીરોના બખેડાનો ભોગ થયો, પણ પછી જેમ્સ ૪થો, રાજ તથા અમીર વચ્ચે હંમેશ સલાહ સંપ રહે તેવી રીતે વર્ત્યો હતો.

ફ્રાન્સ.

અમીરોના માંહોમાંહેના ટંચ ને તેઓના જીલમ એથી રાજ્ય અવ્યવસ્થિત હતું. કેટલાંક વર્ષ પછી ચાર્લ્સ ૬ઠ્ઠાનો ભાઈ લૂઈ ઓર્લીયન્સનો ડયુક જે વચમાં રાજ્યનો લેફ્ટેનેન્ટ જનરલ ર્હ્યો હતો તેને બર્જીના ડયુકની તરફના લોકે મારી નાખ્યો (૧૪૦૭). લૂઈનો વડો દીકરો ચાર્લ્સ જે આરમાબનેક

કાઉટની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો. તેણે ઓર્લીયન્સ કુળના વડા દામલ પોતાના ખુનીની સામા થવામાં ઇચ્છાંડના હેતુ રચાવી મદદ માગી અને તેના બદલામાં ફ્રાન્સના રાજ્યના કેટલાક હક તેને આપવા કબુલ કીધા. બર્જીના ડચકે રાજને સમજાવી ઓર્લીયન્સના સંબંધી આરમેજનક વાળાઓને રાજરાતુ ઠેરવી તેઓને હરાવી કાલકંસર કરાવી લીધા. એ ખટપટાથી બર્જીડિઅન ને આરમેજનક એઓનું પરસ્પર સમાધાન તો ન થયું, પણ તેઓમાં ચાલતી લડાઈએ અંધ થઈ.

ઇચ્છાંડનો હેતુ પમો ક્રોટનીના કાલકંસર અમલમાં અણાવવાને ત્રીસ હજાર લશ્કર સાથે નોર્મંડીમાં ઉતર્યો ને કેટલે તરફ ચાલ્યો. ફ્રેન્ચનું દસમણું મોટું લશ્કર સામે મળ્યું; એન્જિનકોર્ટ આગળ લડાઈ થઈ (૧૪૧૫) તેમાં ફ્રેન્ચ હાર્યા—૭ રાજવંશી કુવર તથા ૮૦૦૦ ગૃહસ્થાનન રણમાં પડ્યા ને ૫ રાજવંશી કુવર તથા ૧૪ હજાર માણસો કેદી બન્યાં.

એ હાર પછી પાછા માંહોમાંહેના ટંટા ભેસથી ચાલ્યા ને તેમાં ભોળા લોકે વેળાએ આ પક્ષમાં ને વેળાએ તે પક્ષમાં જઈને પોતાની હાનિ કરી લીધી. ચાર્લ્સ ૬ઠ્ઠાએ પોતાની છટેલ રાણીને કેદખાનામાં નાખી હતી ને એણે બર્જીના ડચકનો પક્ષ કરવાની ઇચ્છા જણાવેલી તે ઉપરથી તે પક્ષના લોકે આરમેજનકના પક્ષની સામા એક બળવો ઊઠેલો. તેમાં સામિલ થઈ પારિસ જઈ પોતાના દુસ્મનોની મોટી કતલ કરી નાખી—ત્રણ હજારમાં પાંત્રાસે જણાના છવ ગયા (૧૪૧૮). એ સમા ઉપર હેતુ પમાએ નોર્મંડી પ્રાંત પોતાનો કરી લીધો હતો. રાણી તથા બર્જીવાળા એએએ પોતાના શત્રુઓની સામા થવાને હેતુ સાથે કાલકંસર કીધા (૧૪૨૦માં)—આ રીતના કે હેતુ ચાર્લ્સ ૬ઠ્ઠાની દીકરી સાથે પરણે ને રાજપ્રતિનિધિ કહેવાય અને ચાર્લ્સ ૬ઠ્ઠાના મુઆ પછી તે ફ્રાન્સનો રાજકહેવાય. તરતજ પછી હેતુ મોટા ઠાઠથી પારિસમાં આવ્યો ને રાજપુત્રીને પરણી રાજપ્રતિનિધિ કહેવાયો. પણ ઓર્લીયન્સ તથા આરમેજનકવાળાઓએ ચાર્લ્સ ૬ઠ્ઠાના ભાઈના વડા દીકરા ચાર્લ્સને રાજપાદવી કરી સ્થાપ્યો ને એણે પોતાની રાજસભા પોઇટીર્સમાં રાખી. એ પાટવીનો પરાભવ કરી હેતુ આખા ફ્રાન્સને છતવાની આશા રાખતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૪૨૨માં); અને એજ વર્ષમાં ચાર્લ્સ ૬ઠ્ઠો પણ મુએ.

પારિસમાં બેડ્ફર્ડના ડચકે હેતુ પાંચમાના બાળરાજ્યનો પ્રતિનિધિ એવું પોતાને કહેવડાવ્યું; અને

પોઇટીર્સમાં પાટવી કુવર ચાર્લ્સ ૭મો રાજ કહેવાયો. અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ વચ્ચે લડાઈ ચાલી—અંગ્રેજોએ ધસી ઓર્લીયન્સને ઘેરા લાલ્યો ને ચાર્લ્સે પોઇટીર્સ ઊડી દક્ષિણમાં ખસવાનું કીધું. એવું બન્યું કે લોરેન પ્રગણના ડોમરેમીના એક ગરીબ ગામડીઆની સત્તાવીસ વર્ષની કુવારી ઊકરીના મનમાં અંગ્રેજોને ફ્રાન્સમાંથી કહાડવાનો યુદ્ધો ઊઠ્યો ને ઘોળાયો—તેને ભગતપણામાં તેજ વાતની ધુધ રહેતી ને જિંધમાં તેજ વાતનાં સાણાં આવતાં. તેણે પોતાની વાત પોતાના ગામના હાકેમને કહી ને એણે તેને ઘેલી કહી કાઢી મૂકી. વળી ખીજ વાતની અરજ ઉપરથી હાકેમે તે ઊકરીને ચાર્લ્સની દરબારમાં મોકલી. ત્યાં તે આર્કની બેએનની પરીક્ષા થઈ—તેણે કાઈ દહાડો ભેએલો નહોતો તે રાજને ઓળખી કાઢ્યો, રાજના મનની વાત કહી જણાવી, એક ન દીઠેલી તરવારનું વર્ણન કરી કહ્યું કે તે વાપરવાને ઈશ્વરે મને મોકલી છે; એ વગેરે કેટલાક ચમત્કાર કરી બતાવ્યા. પછી રાજએ ભેનને સેનાપતિનાં વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં ને તે શરી કુવારી લોઠાનું ચળકતું બખ્તર પહેરી તરવાર લઈ ઘોળા ઘોડા ઉપર ચઢી ખ્રિસ્તની છબીવાળો ઝુંડો દેખડાવતી મોટા સૈન્ય સાથે ઓર્લીયન્સના કિલ્લા બાણી ધસી. અંગ્રેજો પણ તેની તેજસ્વી કાંતિ ભેઈ મોહ પામી ગયા ને ભેને તેઓના સૈન્યની અંદર ધુસી કિલ્લામાં જઈ ત્યાંથી અદ્ભુત પરાક્રમ કરી શત્રુને હઠાવી જય મેળવ્યો (૧૪૨૮); પછી બીજે વર્ષે તેણે ક્રીમ્સ શહેરમાં રાજને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને બેડ્ફર્ડને ઇચ્છાંડથી કુમક ન મળી હોત તો ચાર્લ્સ પારિસ લેત. પછવાડેથી અંગ્રેજોએ ભેનને પકડી હતી ને ડાકેણુ ઠેરવી છવતી બાળી મૂકી હતી (૧૪૩૧).

પછવાડેથી હેતુ ૬ઠ્ઠાની તરફથી બેડ્ફર્ડનો ડચક ને પારિસના રાજ્યોનો કારભાર કરતો તેના જીલમથી બર્જીનો ડચક કંટાળ્યો ને એ સમજી શરમાઈ પડ્યો કે દેશી તથા સમાં સંબંધીઓથી જુદો પડી મેં શું કરવા પરદેશીને રાજયસત્તા અપાવી. એણે (બર્જીના ડચકે) ચાર્લ્સ ૭મા સાથે સંધિ કીધી (૧૪૩૫); ને ચાર્લ્સ ફતેહ કરતો મોટા ઠાઠથી લશ્કર સાથે પારિસમાં આવ્યો—અંગ્રેજોને તે શહેર ખાલી કરવું પડ્યું. ચાર્લ્સની એક રાએ તેને ઉત્તેજન આપી ઉધુક્ત રાખ્યો ને રાજએ લડાઈએ કરી અંગ્રેજના તાબામાં મએલો સધળો મુલક (એક કેસ શહેર સિવાય) પાછો છતી લીધો (૧૪૫૧). એ પ્રમાણે ફ્રાન્સ પરદેશી સત્તાથી છૂટ્યા પછી ચાર્લ્સે પિતાએ ડહાપણવાઈ ધાસવડે

રાજ્ય કીધું. પછવાડેથી તેના પાટવીએ બળવો ઊઠાવી તેનો પ્રાણ લેવાની તજવીજ કીધી, પણ તેટલામાં રાજ્ય મરણ પામ્યો (૧૪૧૪).

ચાર્લ્સનો પાટવી, લૂઈ ૧૧મો એ નામ રાખી રાજ્ય થયો. તેણે બાપની વખતના કારભારીઓને બદલી નાખ્યા ને તે અમીર તાલુકદારોની સત્તા તોડવાનો ઇરાદો નજીવી લોકને વશ રાખવા લાગ્યો; પણ કમ કાઢી લીધા પછી તેઓના ઉપર જીલ્લમ જીલ્લરવાને ચૂક્યો નહિ. તે ઉપરથી તેઓએ બળવો ઊઠાવ્યો. એ બળવામાં બર્મીંગ્હામ ડચ્ક ચાર્લ્સ ધ બ્રાઉન (નીડર) ને બીજા અમીર એઓએ સામિલ થઈ લૂઈ સામા લડાઈ કરી (૧૪૬૫), પણ લૂઈએ ખંધાઈ લયા કોલકતારો કરી લડાઈનો અંત આણ્યો ને નોર્મીડીનો પ્રાંત જે પોતાના લાઈની સત્તામાં આપ્યો હતો તે પાછો લૂઈ લીધો. વળી તેણે એંજુ ને બર્મીંગ્હામ એ પ્રગણાં પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યાં. લૂઈ છૂબ્યો, પ્રપંચી ને નિર્દય હતો ને તેણે પોતાની પ્રજામાંના આળીસ હજારનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો હતો, તોપણ તે, હું નૈથિક ખ્રિસ્તી રાજ છું એમ કહેતો. લૂઈ સાઠ વર્ષની ઉંમરે ૧૪૮૩માં મુઓ.

લૂઈનો તેર વર્ષનો દીકરો ચાર્લ્સ ટમો કહેવાયો. રાજકારભાર તેની બેન એલિઝાબેથે કરતી. એનામાં જેમ સ્ત્રી ભવનું સર્વ પ્રકારનું લલિતસૌંદર્ય હતું તેમ પુરુષનો સ્વભાવ પણ હતો. એમનો કારભાર લૂઈ લેવાને ઓર્લીયન્સનો ડચ્ક લૂઈ ને જુર્જોનનો બેન એ સામા થયા. ઓર્લીયન્સવાળાએ વીસ હજાર લશ્કર હથું કીધું પણ એણે ન ગભરાતાં ધણાક આગેવાનોને તેઓનાજ કિલ્લામાં જઈ પકડ્યા ને મેદાનમાં સામા થયા વિનાજ લડાઈનો અંત આણ્યો (૧૪૮૫). આસ્ટિઆનો મેક્સિમિલિયન બળવાખોરોને મળેલો, પણ તે પોતાનાં લશ્કરને પગાર આપી શક્યો નહિ તેથી તેને લડાઈ બંધ રાખવી પડી; ઓર્લીયન્સનો ડચ્ક હાર્યો ને ફેદી બન્યો; અને બ્રિટનિના ક્રાન્સિસને કોલકતાર કરવા પડ્યા. એ ક્રાન્સિસ થોડે દહાડે મુઓ ને તેની દીકરી ચાર્લ્સ ટમા સાથે પરણી તેથી બ્રિટનિ ક્રાન્સના રાજ્યમાં જોડાયું (૧૪૯૧).

ચાર્લ્સ નેપલ્સની ગાદીનું હક્કદારપણું બતાવી ચાવીસ વર્ષની ઉંમરે ૬ હજાર ફેંચ પાયદળ, ૬ હજાર સ્વિસ પાયદળ, ૫ હજાર ઘોડેસ્વાર ને ૧૪૦ તોપ સાથે ઇટાલિમાં ગયો; ફ્લોરેન્સ તથા રોમે દરવાજા ખુલા કીધા ને નેપલ્સનો રાજ ફર્ડિનાંડ રાજે જતો રહેથી તે શહેર તાબે થયું. પછી ચાર્લ્સે ગ્રીસની ફતેહ કરવી

ધારી પણ તેટલામાં મિલેન તથા વેનિસના રાજ્યવાળાં અને રોમનો પોપ, વળી સ્પેનનો ફર્ડિનાંડ ને મેક્સિમિલિયન એ સૌ એકસંપ કરી સામા થયા. ચાર્લ્સ પોતાનું અડધું લશ્કર નેપલ્સમાં રાખી પોતાના રાજ્ય બહારી પાછો વળ્યો; વાટમાં વેનિસના લશ્કરે લડાઈ આપી, પણ તે હાર્યું ને ચાર્લ્સ ક્રાન્સમાં આવ્યો. નેપલ્સમાં રાખેલાં લશ્કરને દુરમનોને તાબે થવું પડ્યું ને ફર્ડિનાંડ પાછો ગાદીએ બેઠો. ચાર્લ્સ બીજી વાર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૪૯૮); અને તેને કાઈ છોકરું નહોતું તેથી વાલોઇસ કુળનો ઓર્લીયન્સનો લૂઈ ક્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો.

સ્પેન તથા પોર્ટુગાલ.

સ્પેન પોર્ટુગાલવાળા દ્વીપકલ્પનાં નવારનું કાસ્ટીલનું આરાગનનું ને પોર્ટુગાલનું એમ ચાર ખ્રિસ્તી રાજ્ય અને ગ્રેનેડાનું મુસલમાની રાજ્ય એમ પાંચ રાજ્યો હતાં.

નવારનું નાનું રાજ્ય પંદરમા સૈકામાં ત્યાંના રાજની દીકરીઓના લગ્નસંબંધી ફેંચ અમીરના કુળમાં વહેંચાયું તોપણ તેનો મોટો ભાગ આરાગનના રાજ્યોએ પોતાના રાજ્યમાં જોડી નાખ્યો.

કાસ્ટીલના રાજવંશી ધણાજ અનીતિમાન હોઈને કારભારને માટે જ્યારે ત્યારે બખેડા મચાવતા. ઇ. સ. ૧૪૫૪માં હેન્રિ ૪મે ગાદીએ બેઠો તેણે ૫૦ હજાર લશ્કર લૂઈ ગ્રેનેડા ઉપર ચડાઈ કીધી ને ફેલ્લીક ફતેહ મેળવી, પણ એથી લડાઈનો ખર્ચ નીકળવા નેટલો પણ ફાયદો ન થવાથી તે પાછો આવ્યો. હેન્રિ પોતાની સ્ત્રી નવારની રાજપુત્રીને તલાક આપી પોર્ટુગાલની જોઆના સાથે પરણ્યો. હેન્રિ વિધવાસક્ત હતો તેમ જોઆના પણ છટેલ મોજીલી હતી; વળી હેન્રિએ મૂરના ઉપર ફરીથી હુમલા કીધા તેમાં તે પણ હાર્યો; એ ઉપરથી અમીરોએ ટોલીડોના ખ્રિસ્તી આચાર્યને આગેવાન કરી હેન્રિનો લાઈ એલફ્રેન્સો એના નામની આજુ ફેરવી; હેન્રિએ બંડખોરોને મળી બળવો કીધો (૧૪૬૫). અમીરોએ હેન્રિની રાણીના ઉપર છીનાળાનું તહોમત મૂક્યું ને તેની દીકરીને વારસામાંથી ખાતલ કીધી. એલફ્રેન્સો ૧૪૬૮માં મુઓ ને અમીરોએ હેન્રિની બેન ઇસાબેલાને રાજગાદીએ બેસાડવા માંડી. એણે કહ્યું કે જ્યાંસુધી મારો લાઈ (હેન્રિ) જીવે છે ત્યાંસુધી હું ગાદીની હક્કદાર નથી.— પોર્ટુગાલના રાજ ને ગીએનીનો ડચ્ક એ બેજલ્સ ઇસાબેલા સાથે પરણવાની ઉમેદવારી કરતા હતા, પણ

તેટલામાં (૧૪૬૬માં) તે આરાગનના ફર્ડિનાંડ સાથે દ્વિપી રીતે પરણી. હેન્રિ ૧૪૭૫માં મુઝો ત્યાર પછી પાછો રાજ્યમાં બેઠો. એક પક્ષનાએ ઈસાબેલાને રાણી માની ને બીજા પક્ષનાએ હેન્રિની દીકરી જેનો વેવીરાળ પોર્ટુગલના એલ્ફોન્સો રાજા સાથે થયો હતો તેને ગાદીની વારસ માની. ૬૦ સં ૧૪૭૬માં પોર્ટુગલનો રાજા હાર્યો ને હેન્રિની દીકરીના પક્ષવાળાઓ ઈસાબેલા રાણીને તાબે થયા.

આરાગનનું રાજ્ય કસ્ટીલના જેવું મોટું નહોતું તોપણ બંનેમાં તેના જેવુંજ હવું-રાજ્યવ્યવસ્થા વધારે સારી હતી; રાજા વધારે ડાહ્યા હતા ને વેપાર બહોળો હતો. ચૌદમા સૈકાના આરંભમાં સાર્ડિનિઆનો ટાપુ અને પંદરમાના આરંભમાં સિસિલિ એ આરાગનના રાજ્યમાં જોડાયાં હતાં. ૧૪૪૨માં એલ્ફોન્સો મોટા મનનો એણે નેપલ્સને પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યું. એ ૧૪૫૮માં મરણ પામ્યા પછી તેનો દીકરો ફર્ડિનાંડ નેપલ્સની ગાદીએ બેઠો ને તેનો બાઈ જોન રજો એ નામે આરાગનનો રાજા થયો ને તે ૧૪૭૯માં મુઝા પછી તેનો દીકરો ફર્ડિનાંડ કેથોલિક રાજા થયો ને એ કસ્ટીલની ઈસાબેલા સાથે પરણ્યો હતો તેથી એ રાજ્ય જોડાઈ સ્પેનનું એક મોટું રાજ્ય થયું.

ફર્ડિનાંડે પોતાના મોટા રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી એનેડા ઉપર ચઢાઈ કરી. એ વખત મૂર લોકમાં માંહોમાંહે તડાં બંધાયા હતાં ને તેમાંના એકે ખ્રિસ્તીઓને મદદ કરી. તોપણ દસ વર્ષ લગી મોટી કતલની લડાઈઓ ચાલ્યા પછી ખ્રિસ્તીઓ ૫૦ હજાર લશ્કરથી એનેડાને ઘેરો ઘાલી શક્યા. નવ મહીના પછી એનેડા તાબે થયું ને ફર્ડિનાંડ તથા ઈસાબેલા એઓએ જયના ઠાઠથી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો (૧૪૯૨ની ૨૭ જાનેવારીએ). ૭ વર્ષમાં રાણીએ જીનોઆના કોલમ્બસને આશરો આપ્યો ને એણે આટ્લાંટિક મહા-

સમુસલમાનનો ઈન્સાફ મુસલમાનજ કરે, તેઓના ધર્મ તથા રીતલાતને ખ્રિસ્તીઓ આડા ન આવે ને તેઓ વગર હરકતે પોતાની માલમિલકતનો ઉપભોગ કરે ને હાકેમ બિંઆબદેલને (આણુ અબદલ્લા) આલખ્યુક સારાસમાં જાગીર મળે એવા કરાર ફર્ડિનાંડની તરફથી કરી આપવામાં આવ્યા હતા. મુસલમાનોને સ્પેનમાંની તદ્દન હાંધી મેલવામાં આવેલા તે ૬૦ સં ૧૬૧૦માં ક્વિલિપ ત્રીજાના રાજ્યમાં.

સ્પેનના ચાહુદીઓને પણ ઉપલા કરારમાં મળ્યા હતા, પણ તેઓ પ્રત્યે તે કરાર પાળવામાં આવ્યા નહોતા.

સાગર ઓળંગી અમેરિકા તરફના ટાપુઓ-વેસ્ટઈન્ડીઝ ખોળી કહાડયા (૧૨મી અક્ટોબરે).

કાસ્ટીલ તથા આરાગન જોડાઈને એક રાજ્ય થયું, ખ્રિસ્તીઓએ એનેડા લઈ મુસલમાનોનું જોર તોડ્યું અને ઈસાબેલાની દીકરી આસ્ટ્રિઆના આર્ચ ડયૂકના દીકરા ક્વિલિપ સાથે લગ્ન સંબંધમાં આવી—એ મોટાં કારણોથી સ્પેનનું રાજ્ય યુરોપનાં બળીયાં રાજ્યોની સામા લડાઈમાં ઉતરી પોતાની કીર્તિ વધારવાને કૌવતવાળું ને જખરું બન્યું.

પોર્ટુગલમાં બર્જીસના હેન્રિના વંશનો છેલ્લો રાજા ડોન ફર્ડિનાંડ ૧૩૮૩માં મરણ પામ્યો તેને પોતાની રાખથી થયેલી એક દીકરી હતી ને તે કાસ્ટીલના જોન ૧લા સાથે પરણી હતી. પોર્ટુગલના લોકને કાસ્ટીલના રાજા ઉપર અભાવ હોવાથી ફર્ડિનાંડનો બાઈ જોન જુઝાન પોર્ટુગલનો રાજા થવાને શક્તિમાન થયો. એ રાજા જોન ૧લો એણે અંગ્રેજની મદદથી સ્પેન તથા ફ્રાન્સનાં લશ્કરોને હરાવી (૧૩૮૫) પોતાની ગાદી કાયમ રાખી. તેણે જયનાં કામો કરી લોકનું વહાલ મેળવી ૪૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેનો દીકરો એડ્વર્ડ ગાદીએ બેઠો તે ૧૪૩૮માં મુઝો. એલ્ફોન્સો પમો એણે કાસ્ટીલના રાજ્યને માટે ફર્ડિનાંડ સાથે લડાઈ કીધી, પણ તે હાર્યો. પછી કંટાળી મઠમાં જઈ રહેવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો. (૧૪૮૧). જોન રજો એણે અમીરોની સત્તા લોડી રાજ્યસત્તા વધારી. તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો ને તે પ્રમાણે પોતાના રાજ્યની વ્યવસ્થા રાખતો, પોતાના કરેલા અદલ કાયદાઓથી રૂડી રીતે ઇન્સાફ ચલાવવાને ખંતી રહેતો અને દરીઆકિનારાના અનુદયા પ્રદેશના શોધ કરાવવામાં હોંસથી આશ્રય આપતો. તે ૧૪૯૫માં મરણ પામ્યો. ત્યારપછી નારાજ થયેલા અમીરોએ ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારવા માંડી ને પોર્ટુગલના રાજ્યને જીલમી કરવાનો પાયો નાખ્યો.

તેઓ વેપારથી દોલતમંદ થયા હતા. તેઓએ બ્યાજના બંધાથી રાજ્યની દોલત પોતાના હવાલામાં આણી હતી. ધર્મદેવીને દેવાદાર ખ્રિસ્તીઓએ તેઓની વિરુદ્ધમાં ધણી એક ફર્યાદ કીધી તે ઉપરથી સરકારે હુકમ કીધો કે તેઓ પોતાનું સોનું રૂપું જવાહીર મૂકીને ચાર મહોનામાં સ્પેન છોડી બીજે દેશ જાય ને જે નહિ જાય અથવા સોનું રૂપું લઈ જશે તેને મારી નાખવામાં આવશે—૮ લાખ ચાહુદીઓએ સ્પેન છોડ્યું. કેટલાક આફ્રિકામાં, કેટલાક ફ્રાન્સમાં ને ઘણાક પોર્ટુગલ જઈ રહ્યા. ચાહુદીઓના જવાથી સ્પેનનો વેપાર તૂટ્યો ને સરકારની વર્ષોવર્ષની વસુલમાં ઘણો ઘટાડો થયો.

પંદરમા સૈકામાં પોર્ટુગાલના સાહસિક વહાણવટી-ઓએ પોતાના રાજ્યના આશ્રયથી ધણીક અનુયાયી પ્રદેશનો શોધ કીધો. ૧૪૧૯માં મદીરાનો ટાપુ જીત્યો, ૧૪૮૬માં બાથેલોમ્યુ હાયક આફ્રિકાની દક્ષિણ ભૂરાશાક-કેપ ઓફ ગુડ હોપ સુધી પહોંચ્યો અને વાસ્કો ડી ગામાએ ઇન્ડિયાનથી (૧૫૦૦ના જુલાઈની ૧૫મીએ) વહાણો ઉપાડ્યાં ને આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી માડાગાસ્કર ટાપુ જ્યો ને ત્યાંથી તેણે હંકરી હિંદુસ્તાનના કાલીકટ પંદરમાં વહાણ નાંખ્યો (૧૪૯૮ના મે મહીનાની ૧૮મી વારીએ).

જે કાલંબસે આટલાંટિકની પશ્ચિમ બાજીની ભૂમિનો શોધ કીધો તે જીનોઆનો હતો, પણ તે પોર્ટુગાલ સરકારનાં વહાણોમાં નોકરી કરી વહાણ ખેડવાની વિદ્યામાં કુશળ થયો હતો. કાલંબસે પોતાની ત્રીજી સફરમાં (૧૪૯૮માં) ઓરિનોકો નદીના મુખ પાસેની (અમેરિકાની) ભૂમિ જોઈ હતી. ૧૪૯૯માં એલેક્ઝાન્ડ્રો ડી આબેડા નામનો પોર્ટુગીઝ ટ્રેલ ફ્લોરેન્સના અમેરિકો વેસપુટ્સી નામના વેપારી સાથે અમેરિકા ગયો હતો અને ૬૦ સં ૧૫૦૦માં પોર્ટુગીઝ લોક આઝીલનાં પંદરોમાં હત્યા હતા.

ઇટાલિ.

ફ્લોરેન્સમાં ચૌદમા સૈકાના અંતમાં આલબિઝ-ઝીવા પક્ષકારોએ મેદીસીના પક્ષકારોની સત્તા છીનવી લીધી હતી, પણ ૧૪૨૦થી મેદીસી કુળના પાછા સત્તાધારી થવા માંડ્યા હતા. કૅસમો ૧૬૦૧ તેણે સધળા આલબિઝીને ફેલ્દંડ પત્રકમાં નોંધ્યા હતા; પોતાના મરતા લગી (૧૪૬૪) સર્વોપરિસત્તાથી રાજ-કારભાર કીધો હતો; ને દેશ પરદેશમાં સલાહ સંપ રહે તેહું કરવામાં હોંસ ભરી ખંત રાખી હતી-તે યુરોપ, એશિયાને આફ્રિકા એ ત્રણેમાંના ૧૨૮ વેપારી મંડળોનો ઉપરી હતો ને તેણે પોતાની દોલત, મહેલ, મઠ. ઈસ્પિ-તાલ બંધાવામાં, લાઈબ્રેરિઓ સ્થાપવામાં ને વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપવામાં વાપરી હતી. તે, 'સ્વદેશનો પિતા' કહેવાયો છે. લોરેન્ઝો મેદીસી (૧૪૯૨માં મરણ પામ્યો) તે પણ નામાંકિત હતો ને 'વિદ્યા કળાનો પિતા' કહેવાતો. તેના વખતમાં (૧૪૯૦માં) રાજ્ય મોટા કરજમાં આવી પડ્યું હતું.

વેનિસના રાજ્યને, તુર્કલોકો ડોન્સ્ટાંટીનોપલ લીધું ત્યારથી પોતાના પૂર્વ વરફના સંસ્થાનને માટે લય ઉપજ થયું હતું-૧૪૬૩થી તેઓએ ૧૬ વર્ષ લડાઈ ચલાવી, પણ આખરે ફાયદો ન થાય-તેવા કોલકાર

કરી બંધ રાખી. એ લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં વેનિસે આઈબ્રસ ટાપુ પોતાનો કરી લીધો હતો; અને ઇટાલિમાં પણ કેટલોક મુલક પોતાની સત્તામાં આવ્યો હતો. પંદરમા સૈકાના અંતમાં વેનિસના રાજ્યની સ્થિતિ ધણી સારી હતી-ઇટાલિમાં કેટલોક નવો મુલક મેળવ્યો હતો; વેપાર લડાઈનાં વહાણોનાં કાફલો મોટો હતો તેમ ખુશકી ઉપર લડનાર લશ્કર પણ જોરાવર હતું, વસ્તી બહોળી હતી; જમા વસુલ વ્યવસ્થિત હતી, અને સર-કાર પ્રજા પાસેથી વ્યાજ નાણું લેતી તેથી શ્રીમંત લોક રાજ્યમાં બંધનમાં રહેતા-એ સરકારી લોનનો ધારો પ્રથમ વેનિસનાજ રાજ્યમાં નીકળ્યો હતો. તેના સોના રૂપા ને રેશમનાં કારખાનાંઓ દુનિયામાં વખણાતાં હતાં ને વેપાર આબાદ હતો (પણ કેપ ઓફ ગુડ હોપનો માર્ગ ખુલ્લો થવાથી એ રસ્તે એશિયાનો માલ યુરોપમાં જવાનો તેથી વેનિસની પડતી આવવાનો વખત નજીકજ હતો).

મિલ્લાન તથા જીનોવા-કોલિબ્રનોલા ગામનો એક મજુર પંદરમા સૈકાની શરૂઆતમાં લશ્કરમાં રહેલો તે વધતાં વધતાં મોટો લડવૈયો સરદાર થયો હતો ને તેણે સ્વેચ્છાથી લશ્કરી થએલા એવા સાત હજાર જણનાં લશ્કરવડે નેપલ્સના રાજાને આરાગનના વાળા-માંથી છાડાવ્યો હતો. એ પરાક્રમ ઉપરથી તેને રાજ્યનો રક્ષક (કોન્સ્ટેબલ) કરવામાં આવ્યો હતો તેની રાખથી થએલો તેનો દીકરો ક્રાન્સિસ પણ પરા-ક્રમી નીકળ્યો. ૧૪૪૭માં તેનો સસરા મુઝો ત્યારે તેણે મિલ્લાન ઉપર દાવો કીધો ને તે સેવાયનો ડયૂક, નેપલ્સનો રાજા, વેનિસનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ને આર્દી-યન્સનો આર્લ્સ એ સૌની સામા થયો. મિલ્લાનના લોકે ડયૂકની રાજ્યસત્તા કાઢી નાખી પોતાનું પ્રજાસ-ત્તાક રાજ્ય કીધું ને સ્કોર્નને રાજ્યનો સેનાપતિ બનાવ્યો. એ પદવીમાં તેણે ડયૂકનો ખિતાબ ધારણ કીધો ને ૧૪૬૬ સુધી સત્તા ભોગવી-તેની દીકરી નેપલ્સના રાજા સાથે પરણી હતી, અને તેને લઈ ૧૧માની પાસેથી જીનોઆ શહેર મળ્યું હતું. તેના મરણ પછી રાજ્યમાં બખેડા ચાલ્યા ને જીનોઆ પાછું સ્વતંત્ર થયું. ૧૪૮૮માં જીનોઆ ફરીથી મિલ્લાનના વાળામાં આવ્યું, પણ સ્કોર્ન તેને ક્રાન્સનું સંસ્થાન ગણી રાખી રહ્યો હતો.

૬૦ સં ૧૪૬૪માં જેવામાં ફ્રેંચ લોકે હુમલો કીધો તેવામાં ઇટાલિની બાકી સ્થિતિનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હતો-દેશી રાજ્યો હતાં તે પરસ્પર સંધીમાં ને કાઈ પણ

રીતની પરદેશની સત્તાથી મુક્ત હતાં; બાપા, શાસક હતા હુમરમાં ચએલો વધારો પ્રકાશિતો હતો; ખેતી વેપાર આબાદ હતાં; શહેર દેખાવડાં હતાં ને દરબારો દીપતી હતા. વિલાસનાનો વધારો ને સમૃદ્ધિનો વૈભવ એવો ધ્યાલિતો હતો તેવો યુરોપમાં બીજા કોઈ પણ રાજ્યનો નહોતો. અંતર્ધિયતિ પરત્વે લોક બાયલા તથા જનાની, બીજા તથા કાયર તથા અધીર, લાંચીઆ તથા છટલ, જુઠા તથા વિશ્વાસઘાતી તથા દમાખોર હતા. પોપ ઇનોસેન્ટ ટ્રો ને હોરેન્સો દી મેદીસી એ બેની હાથપણ ભરેલી સત્તા વડે બહારની આબાદી ટકી રહી, પણ તે બે ૧૪૬૨માં મરણ પામ્યા પછી ઇટાલિને માંહોમાંહેના ટંટાનાં ને પરરાજ્યોના હુમલાનાં ભયંકર દુઃખો વેઠવાં પડ્યાં.

જર્મનિ.

ઈ. સ. ૧૪૦૦માં બાવેરિઆનો રોબર્ટ ઇટાલિ ઉપર ચડાઈ કરતાં હાર્યો ત્યાર પછી જર્મનો ઇટાલિને પોતાની સત્તામાં આણી રાક્યા નહિ. ઈ. સ. ૧૪૧૧માં હંઝરિનો રાજા ને બેંડનબર્ગનો ઇલેક્ટર જે સીજ-સૂમંડ તે સર્વાનુમતે જર્મનિનો મહારાજા હયો; પણ તે ઓટોમન ટુર્કના હુમલાઓથી પોતાના (હંઝરિના) રાજ્યની સંભાળ રાખવામાં ને ખ્રિસ્તી ઉપાધ્યાયોની લાંજગડ પતાવવામાં યુથાઈ રહ્યો તેથી તેનાથી જર્મનિના મહારાજા રૂપે મોટાં કામ થઈ રાક્યાં નહિ. સીજસૂમંડ ૧૪૩૮માં મરણ પામ્યો.

આસ્ટ્રિઆનો ડયૂક સીજસૂમંડનો જમાઈ ને હંઝરિનો તથા બોહીમિઆનો રાજા ઓલ્બર્ટ રજો મહારાજા થયો તે સારો હતો ને ૧૪૪૦માં ફ્રેડરિક રજો થયો તે નિર્બળ હતો-એની કારકીર્દીમાં બર્જીના ડયૂક મોટી રાજ્યસત્તા ચલાવતા થયા હતા, પણ સૈનાના અંતમાં તેઓનો ધણેક મુલક લગ્ન સંબંધ કરીને આસ્ટ્રિઆના રાજકુળના હવાલામાં ગયો હતો. ફ્રેડરિક ૧૪૬૪માં મુઓ.

આસ્ટ્રિઆનો આર્ચ ડયૂક, મેકસિમિલિયન ૧જો મહારાજા થયો, તેણે મિલ્લાનના ડયૂકની બત્રીજ સાથે લગ્ન કરી ઇટાલિની રાજ્યકીય ખટપટમાં પડવાની સત્તા મેળવી. ઈ. સ. ૧૪૬૫માં તેણે ઇટાલિ ઉપર ચડાઈ કરવાને નાણાંની મદદ માગી તે ઉપરથી સમજા જર્મન રાજ્યોએ જર્મનમાં સલા કરી ઠેરવ્યું કે ન્યાં સુધી સ્વરાજ્યમાં સલાહસંપ ન વધે ત્યાં સુધી પરદેશી રાજ્યસંબંધી કામમાં હાથ ધાલવો નહિ; એઓ પરસ્પર લડે તેઓની પાસેથી મોટો દંડ લેવો ને એની પ્રપાસ રાખવાને ઈમ્પીસિયલ ચેમ્બર નામની ઈન્સાફની

દરબાર હંમેશ રાખવી. ઈ. સ. ૧૫૦૦માં ઓકસપર્ગમાં સલા મળી તેણે જર્મનિનાં પ્રદેશમંડળ મુકરર કંવાનો વિચાર કીધો-પ્રથમ છ ગણવામાં આવ્યાં તે બાવેરિયા, ફ્રેન્કોનિયા, સેક્સની, હાઈન, સ્વેબિયા ને વેસ્ટ ફ્રેલિયા એ હતાં.

ઓટોમન ટુર્કનું રાજ્ય.

લીમુરલેને તુમ્બકાર તથા ખમહીના કાગળોથી બેબલોને ચીઠવી ઓટોમન રાજ્ય ઉપર હુમલો કીધો (૧૪૦૨). સુલતાન કોન્સ્ટાંટિનોપલને ઘેરો ધાલતો હતો ત્યાંથી છાવણી હઠાવી મુગલને લડાઈ આપવા એશિઆમાઈનોરમાં ગયો. ત્રણ દહાડા ને બે રાત લડાઈ ચાલી, એક લાખ ચાલીસ હજાર માણસ કપાઈ પડ્યા, ટુર્ક હાર્યા ને બેબલો સુલતાન કદી બની મરતાં મુખી લોહાના પાંજરામાં રહ્યો. વહાણોની અછતને લીધે લીમુર યુરોપ બહી આવતાં અટક્યો ને પાછો ફરી સમરકંદ ગયો. સિત્તેર વર્ષનો થયો હતો તોપણ તેણે ચીનને છતવાનો લોભ કીધો, પણ તે પોતાની ખારણા પાર પાડતાં પહેલાં ૧૪૦૫માં એપ્રિલની ૧લીએ મરણ પામ્યો.

લીમુરલેનના હુમલાથી ને બેબલોના દીકરાઓના ઝગડાથી ઓટોમન રાજ્યનું આવી બનવા જેવું થઈ રહ્યું હતું; પણ ખૂચસાએ મહારાજા સીજસૂમંડ ઉપર ૧૪૧૨માં ફતેહ મેળવી તેથી ને મહંમદ ૧જોએ ઠાવકી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું તેથી ઓટોમન રાજ્ય પાછું ચળક્યું. આમુરેથ રજો એણે બે લાખ લશ્કરે કોન્સ્ટાંટિનોપલને ઘેરો ધાલ્યો. એ ઘેરો હઠાડવાને ડાન્યુબ નદી ઉપર લશ્કરી વહાણનો કાફલો તૈયાર થાય છે એ બહી ટુર્ક લશ્કરે સર્વિયા ઉપર હુમલો કીધો ને ૧૪૩૫માં સેમેન્દ્રિયા લીધું; પણ હંઝરિના લશ્કરના સરદાર બેન હુન્યોડી એણે બેલગ્રેડ લેવા લીધું નહિ. એ સરદારના વગથી પોલાંડના લેડિસલસને હંઝરિનું તાજ મળ્યું ને પછી તે બે જણે ટુર્કને હંકાવ્યા. આમુરેથને દસ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાની માગણી કરવી પડી. પછી આમુરેથ પોતાનું રાજ્ય પોતાના દીકરા મહંમદ રજોને સોંપી એકાંતવાસ કરવા ગયો (૧૪૪૩). પોપ ધણે અધીરો થયો ને તેજ વર્ષમાં ખ્રિસ્તીઓએ કાર તોડી લડાઈ ચલાવી. આમુરેથ પાછો આવ્યો. ૧૪૪૮માં મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ખ્રિસ્તી લશ્કર હાર્યું. એ છત પછી આમુરેથ પાછો એકાંતવાસ કરવા મેળીશિઆમાં ગયો, પણ બેનીસરી-જના બખેડાથી તેનાથી ત્યાં રહેવાયું નહિ આમુરેથ ફરીથી રાજ્યકારવાર પોતાને હાથ લીધો ને આલ-

બાનિઆના લોકે બળવો ઘડાવેલો તેઓને સજા કરવા તે આલ્થો-કોઈઆના ઘેરામાં તેનું ફાંચું નહિ, ને તે નિસશ્ચ થઈ એડિયાનોપલમાં મરણ પામ્યો (૧૫૫૧માં).

મહંમદ રજો. એણે જે લાખ સાઠ હજાર લશ્કર ને ૩૦૦ વહાણનો કાફલો લઈ કોન્સ્ટાંટિનોપલને ઘેરા લાલ્યો. અહીંના રાજા કોન્સ્ટન્ટીન પેલીઓલોગસ એણે ખ્રિસ્તી રાજ્યોની મદદ માગી, પણ તે ન મળવાથી તે પોતાના માત્ર સાઠ હજાર લશ્કર સાથે મહંમદ સાથે લડવા ઉતર્યો. પુરાતન કોટના ઉપર મોટી મોટી તોપનો મારો ચાલી રહ્યો હતો તેવામાં પાંચ લશ્કરી વહાણ મહંમદનાં વહાણની હાર તોડી ઓક ગેરિસનની કુમકે આવી પહોંચ્યાં. ખ્રિસ્તી લશ્કરે મુસલમાન લશ્કરને હરાવ્યું, પણ વધારે ટકાવાનું નથી એમ જણી કુમકી લશ્કર પાછું હટી ખસ્યું ને સામું લશ્કર ધસ્યું આવ્યું. મુસલમાન લડવૈયા વૃદ્ધા કોટ ઉપર ચઢ્યા, પેલીઓલોગસ આખરજણ લડ્યો ને લડતાં કપાઈ પડ્યો; કોન્સ્ટાંટિનોપલ પડ્યું ને હટાડ્યું, લોક ગુલામ દાખલ વેચાયા;- ઓક રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ (૧૪૫૩ના મેની ૨૬મીએ).

પછી મહંમદે દોઢ લાખ લશ્કરે બેલગ્રેડને ઘેરા લાલ્યો, પણ ત્યાં હંગરિના લશ્કરે તેનું ફાવવા દીધું નહિ. પછી તેણે એલેક્સાન્ડ્રીયા ને ફેલોરેન્સના એક શ્રીમંતે સ્થાપી હતી તેનો નાશ કીધો ને થોડા દહાડા પછી ટ્રેબિઝાંડ, સર્વિયા ને બોસનિયા એ ત્રણેની સ્વતંત્રતા લીધી. વેનિસના રાજ્યે મહંમદની સામે થવામાં શરતન બતાવ્યું, પણ તેથી તેણે વધારે ચીઠાઈ ખ્રિસ્તી ધર્મ નિકંદન કરવાને કામ કામ મસજીદોમાં ખંદખી કીધી. ૧૪૭૦માં તુર્કી વહાણના મોટા કાફલાએ નીઓપોંડનો ટાપુ લીધો ને રહેવાસીઓને કતલ કરી માર્યા. પછી તેણે છનોઆના તાબાનું કાફકા શહેર (વેપારનું મથક) લીધું. હોડસ ટાપુ ઉપર હુમલો કીધો, પણ તેને પાછું ફરવું પડ્યું. તે ૧૪૮૧માં

અખમિમ પ્રદેશનું રોમન રાજ્ય ગ્રાથ લોકથી ૪૭૬માં નાશ પામ્યું; પણ પૂર્વ પ્રદેશનું રોમન રાજ્ય અથવા કોન્સ્ટાંટિનોપલનું ઓક રાજ્ય ને ૩૯૫થી જુદું પડેલું તે લીધુ થતાં થતાં માત્ર રાજધાનીમાંજ આવી રહ્યું હતું. કોન્સ્ટાંટિનોપલ પ્રથમ ૩૩૦માં બંધાયેલું ને ૨૮ વાર દુરમનના ઘેરામાં સપડાયેલું તે ૧૧૨૩ના વર્ષમાં ૨૬મી વારના ઘેરાથી નાશ પામ્યું એ નાશથી ત્યાંની લાઈબેરિઓમાંનાં એક લાખ વીસ હજાર લાવનાં લખેલાં પુસ્તકોનો પણ નાશ થયો.

મરણ પામ્યો. ઝડપવાળી દોડ ને છૂપી ગોઠવણ એ બંધી મહંમદ પોતાની સરદારી ફતેહમંદીવાળી કરી શક્યો હતો. એ કે લડાઈમાં ઘણો વિકરાળ ધાતકી હતો તોપણ તે વિદ્યા હુમરને આશરો આપનારો હતો-તેણે કિતાબખાનાં, મદ્રેસા વગેરેની સ્થાપના કીધી હતી. તે વાદવિવાદ સાંભળતો ને વક્તા તથા કવિઓને ઇનામ વહેંચતો. તે ઇતિહાસ તથા ભૂગોળ વિદ્યામાં જણીતો હતો ને ઓક, લેટિન, હીબ્રુ, અરબી ને ફારસી એ ભાષાઓ બોલી વાત કરી શકતો.

મહંમદને જે દીકરા તેમાં વડો મકાની જન્મ ગયો હતો તેથી નાનો બેલગ્રેડ રજો એ નામે એટિમન રાજ્યનો મુલતાન થયો. એને ઈજીપ્તના મુલતાન સાથે વાંધો પડ્યો ને લડાઈ ચાલી. બેલગ્રેડ ૧૪૮૮માં સિલીસિઆમાં ઇસ્લામ આગળ હાર્યો પણ યુરોપમાં તેણે મોલડેવિયા, બોસનિયા, ક્રોએશિયા એ પ્રદેશ તાબે કીધા ને સ્પેનના ખ્રિસ્તીઓની સાથે લડતાં મૂર લોકને મદદ મોકલ્યાં કીધી.

હિંદુસ્તાન.

ઈ. સ. ૧૪૧૨માં તખલક વંશની સમાપ્તિ થયા પછી પંજબના મુબેદાર ખીજરખાને પંદર મહીના રાજ્ય કીધું. એની પછી સૈયદ મુબારક, સૈયદ મહંમદ ને સૈયદ અહમદીન એ ત્રણ જણે રાજ્ય કીધું-એ એકાના રાજ્યની હદ દિલ્હીના કોટ બહાર પાંચ ૭ કોસથી વધારે નહોતી.

ઈ. સ. ૧૪૫૦થી લોહી વંશના બાદશાહ થયા તેમાં પહેલો બહિલોલખાન લોહી હતો. તેણે પંજબનો બખેરો ખેસાડ્યો ને જવાનપુરના મુસલમાન રાજા સાથે ૨૬ વર્ષ લડી તે રાજ્યને બાદશાહી હકુમતમાં આવડ્યું (૧૪૭૮). દસ વર્ષ પછી તે મુખો ત્યારે તેના રાજ્યની સરહદ પૂર્વમાં કશ્મીર લગી, દક્ષિણમાં બુંદેલખંડ સુધી ને ઉત્તરમાં હિમાલય સુધી હતી. સિકંદર લોહીએ ૨૮ વર્ષના રાજ્યમાં થોડોક મુલક વધાર્યો ને પછી ૧૫૧૬માં હમ્મિદિન લોહી દિલ્હીનો બાદશાહ થયો હતો.

એ સૈકામાં ગુજરાતના સ્વતંત્ર રાજ્યના અહમદ-શાહે (૧૪૧૧-૧૪૪૩) પાટણ ટાળી અમદાવાદને રાજ-નગર કીધું, ૧૪૧૧માં; અને અહમદશાહ બેગડાએ (૧૪૪૬-૧૫૧૨) જુનાગઢના હિંદુરાજ્યનો ૧૪૭૨માં અને ચાંપાનેરના હિંદુરાજ્યનો ૧૪૮૧માં અંત આવડ્યો.

આળવાનો મહમૂદ ખિલજી (૧૪૫૧) ગુજરાત સાથે લડવામાં ફતેહમંદ હતો. ચિતોડમાં કુંભારણ્યનું મરણથી રાજ્ય ૧૪૧૬થી તે ૧૪૬૬ સુધી હતું.

વચકમાં ફોટોગ્રાફ ૧૪૮૪માં; વિભાગમાં પ્રસુદ્ધ આદિશાહે ૧૪૮૬માં, અહમદનગરમાં અહમદશાહે ૧૪૯૦માં ને બીજામાં કાસીમે ૧૪૯૮માં પોતપોતાનાં નવાં રાજ્યો માંડ્યાં.

ઇ. સ. ૧૪૯૮ના મેની ૨૨મીએ પોર્ટુગીઝી વહાણ મલબાર કાંઠાના કલિકટ બંદરમાં આવી નાંખ્યાં. કલિકટમાં ઝામોરિન ઉપનામના હિંદુ રાજાઓનું રાજ્ય હતું. હિંદુથી તથા મુસલમાનથી કાંતિ પહેરવેશમાં ભુલા પડતા ને નવી તરેહનાં હથિયાર રાખતા એવા પોર્ટુગીઝ-ફિરંગી લોકોને જોઈ ઝામોરિન મોટા વિચારમાં પડ્યો; પણ પછી તેણે પોતાના દરબારમાં વારુકો હા બામાની મુલાકાત લીધી ને મુકામ કરવાનું કેમણું બતાવ્યું. બીજે દહાડે ગામાએ જઈ પોતાના રાજની તરફથી ચોડાંક લાલ કપડાં, છ ટોપી, ચોડાંક પિત્તળના પાટ, ચોડાંક લાલ પરવાળાં ને ચોડીક ખાંડ તથા ચોડુંક મધ, એનું નજરાણું કર્યું-દરબારી લોક હસ્યા ને અંદેશમાં પડ્યા. મલબાર કાંઠાનો વેપાર ઇજિપ્ત તથા અરબસ્તાનના લોકો પોતાને હાથ રાખેલો તેઓએ કારવારીઓને લાંચ આપી; ને એઓએ ઝામોરિનને જણાવ્યું કે તે અભણ લોક કોઈ રાજની તરફથી આવેલા વેપારી નથી પણ ચાંચીઆ લોક છે. એ ઉપરથી ઝામોરિનની ફિરંગી તરફ કરી નજર થઈ, ને મૂર નામથી ઓળખાતા વેપારીઓએ તેઓને પળવવા માંડ્યું. ગામા પોતાના વહાણમાં માલ ચઢાવતો હતો તેવામાં તેના બે હસ્કરી ઓફિસરને પકડી કેદ રાખવામાં આવ્યા હતા તેઓને કાંઠે ઉતરતા અટકાવી રાખ્યા ને કહેવડાવ્યું કે અમારાને મોકલો ને તમારાને લો. રાજ આનાકાની કરે છે એમ જોઈ ગામાએ વહાણ ઉપાડ્યાં. તરત કાંઠેથી મલવાઓ આવી પહોંચ્યા ને એકમાં બે ઓફિસરો પણ હતા. મલવાના લોક વહાણ ઉપર ચઢ્યા કે ગામાએ કેટલાકને પાછા ઉતારી મૂક્યા, પણ કેટલાકને સિરખોન જઈ પોતાના રાજને દેખડાવવાને વહાણમાં ગોંધ્યા; પછી તેણે તરતજ નાંખર ઉપાડી પોતાના દેશ તરફ વહાણ હંકારી મૂક્યાં.

એ સૈકામાં કેટલાક રાજ્યમાં મુસલમાનો હિંદુ પ્રભુ ઉપર બુદ્ધિમ કરતા ને કેટલાક રાજ્યમાં તેઓ હિંદુ તરફ બેદરકાર હતા. હિંદુ લોકમાં રામાનંદના શિષ્યો રામભક્તિનો બોધ કરવામાં સારી પેઠે મચ્યા હતા; કબીર સુધર્મા ધર્મમતને ખંડી નિર્ગુણના નામ ગાયનમાં મસ્ત રહેતો; નાનકે પંતળમાં પોતાનો નવો ધર્મ ચલાવવો આરંભ્યો હતો; બંગાળમાં વૈષ્ણવ ધર્મ દાખલ

થવા માંડ્યો હતો ને ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતાએ કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા વધાર્યો હતો.

પંદરમા સૈકામાં સાહસિક વહાણવટીઓને નવા દેશ શોધવામાં ઉત્તેજન મળ્યું. હિંદુસ્તાનનો માલ કાબુલ કંદહાર ને ઇરાનની વાટે કોન્સ્ટાંટિનોપલ જતો; અથવા કાસ્પિયન તથા બુકસૈન સમુદ્રના કાંઠાને રસ્તે થઈ સિરિયાના બંદરોમાં જતો; અથવા રાતા સમુદ્રની વાટે ઇજિપ્તમાં જતો; અને પછી પીઝા, જનોઆ ને વેનિસની વખાણમાં પડતો, અને ત્યાંથી પછી યુરોપના બીજા દેશોમાં જતો. કેપ ઓવ ગુડહોપના શોધથી ને તે માર્ગે યુરોપનાં વહાણો આવવા જવાથી વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું. અમેરિકા તથા તેણી તરફના ટાપુઓનો નવો શોધ થયો. યુરોપમાં બંદુકો વપરાતી થઈ, બીબાંથી ગ્રંથ છાપવાનો શોધ પંદરમા સૈકાના વચગાળામાં થયો અને તરતજ પછી લાંકડાં તથા તાંબાનાં પતરાં ઉપર એનમેલીંગ કરવાનું પણ નીકળ્યું. તેલીઆ રંમથી ચીતરવાનું ૧૪૬૧થી શરૂ થયું. બીજાભણિત વિદ્યા યુરોપના વિદ્વાનોના જણ્યામાં પ્રથમ ૧૪૮૬માં આવી.

દર્શન ૧૪મું.

ઇ. સ. સૈકા ૧૬મો.

બ્રિટન.

હેન્રી ટમો (૧૮ વર્ષનો) ઇ. સ. ૧૫૦૯માં રાજગાદીએ બેઠો. પ્રથમ તો તેણે પોતાના બાપની વખતમાં માન પામેલા (૩૮ વર્ષના) કાર્ડિનલ (મુખ્ય ધર્મધિક્ષ) વુલ્ફીને ઉચે દરજ્જે ચઢાવી ખાસ ખિલબતમાં લીધો. હેન્રીએ બાપનું ભેગું કરેલું નાણું મોજમઝામાં હડાવી દીધું ને પછી તે રાજ્યખટપટમાં મચ્યો. રામના પોપ બુલિઅસ બીજાએ ઇલાહિમાંથી ફ્રેંચ હસ્કર કાઢવાને માટે હેન્રીની મદદ માગેલી તે ઉપરથી હેન્રીએ ફ્રાન્સના લૂઈ ૧૨મા સાથે લડાઈ લીધી; પણ વળી પોપે મને છેતર્યો એવું જણ્યું ત્યારે તેણે લૂઈ સાથે સલાહ લીધી ને પોતાની બેન પરણાવી (૧૫૧૪) વુલ્ફી પદવીએ ચઢતાં ચઢતાં ઇંગ્લાંડનો મુખ્ય પ્રધાન ને મુખ્ય ધર્મધિક્ષ થયો (૧૫૧૫).

ફ્રાન્સનો ક્લેન્સિસ ૧૬૯૧ એણે ૧૫૧૫માં મિલાન શહેર જીતી લીધા પછી હેન્રીને પોતાની તરફનો કરી રાખવા સારૂ વુલ્ફીને સાધ્યો. વુલ્ફીએ રામની ધર્મ-ધ્વજોની સલામોંક દાખલ થવાના લોકમાં હેન્રીએ સમ-

જો સલામોંના એકને પોપની પદવી મળી.

નળ્યો ને એણે ક્રાન્સિસ સાથે પરસ્પર સહાય રહેવાના કાલકાર લીધા (૧૫૧૮). જ્યારે સ્પેન તથા જર્મનિનો ચાર્લ્સ પંચેઃ ઇંગ્લાંડ આવી હેત્રિ તથા વુલ્ફીને મળ્યો. ત્યારે રાજા કુલાયો ને લોભા મંત્રી ચાર્લ્સના વચનથી લલચાયો—ચાર્લ્સે વુલ્ફીને પોપની જગા (ખાલી પડેથી) આપવાનું કહ્યું હતું. હેત્રિએ જ્યારે ચાર્લ્સના રાજ્યમાં જઈ એની ભેટ લીધી ત્યારે ચાર્લ્સે હેત્રિને તથા વુલ્ફીને ક્રાન્સિસના પક્ષમાંથી ખસેડી પોતાના પક્ષના કરી લીધા (૧૫૨૨).

અંગ્રેજોએ ક્રાન્સના મુલક ઉપર હુમલો કરવા માંડ્યો. પોપ લીઓ મરજુ પાગ્યો, પણ ચાર્લ્સે વુલ્ફીને પોપપદ ન આપતાં એક ખીલને આપ્યું. વુલ્ફી નારાજ થયો તેનું મન ચાર્લ્સે ઇંગ્લાંડ જઈ મનાવ્યું. દોઢ વર્ષ પછી પોપ એડ્રિયન મુએ ત્યારે હેત્રિએ ચાર્લ્સને આગ્રહથી લખ્યું કે વચન પ્રમાણે પોપપદ વુલ્ફીને મળવું જોઈએ. તોપણ ચાર્લ્સે ન લેખવતાં ખીલ એકને પોપ કીધો (કલેમેન્ટ ૭મો). એ ઉપરથી વુલ્ફીએ ચાર્લ્સની સામા ક્રાન્સિસ સાથે કાલકાર કરવા વિષે હેત્રિને સમજાવવા માંડ્યો. પણ તેટલામાં (૧૫૨૫માં) પેવિયાની લડાઈમાં ચાર્લ્સના લશ્કર સાથે લડતાં ક્રાન્સિસ હાર્યો ને પકડાયો. હેત્રિએ ક્રાન્સ છતવાનો લોભ લીધો, પણ તેમાં ચાર્લ્સ સામિલ થયો નહિ. પછવાડેથી ઇંગ્લાંડ ક્રાન્સ વચ્ચે કાલકાર થયા ને હેત્રિએ ક્રાન્સ ઉપરથી પોતાનો દાવો તદ્દન-હઠાવી લીધો.

હેત્રિ પોતાના વડા ભાઈની વિધવા કેથેરીન (ફર્ડિનાંડ તથા ઇસાબેલાની ચોથી દીકરી) સાથે પરણ્યો હતો. એ રાણીના ઉપર અભાવ થયાથી હેત્રિ તેને તલાક આપવાની તજવીજમાં હતો. (૧૫૨૭માં) રાણીની તહેનાતમાં રહેનારી એનથુલીન ઉપર રાજા આશક પડ્યો ને મછી તો તે રાણીને તલાક આપવાનો ધણેજ અધીરો થયો હેત્રિએ પોપને જણાવ્યું. પોપ હેત્રિને રાજી રાખવાને ઇચ્છતો, પણ ધર્મવિરુદ્ધ કામ અને કેથેરીન ચાર્લ્સની ફાઈ થતી તેથી તેની છતરાજ થવાની ખીક એ બે કાસણથી મંજૂરીઅત આપી શક્યો નહિ. તોપણ પોપે ૧૫૨૮માં વુલ્ફી તથા કોમ્પેલ્ગો એ બે જણને રાજરાણીની હકીકત સાંભળવાને નીમ્યા; ને એઓએ ૧૫૨૯ના મેમાં કોર્ટ લીધી. રાણીએ કહ્યું કે ખુદ પોપ વિના મારો ઇન્સાફ ખીલથી થાય નહિ ને રાજાને કરગરીને વીનવ્યો, પણ એણે તેને તુચ્છારીને કાઢી મૂકી. ચાર્લ્સ તથા પોપ વચ્ચે સલાહ થઈ ત્યારે ચાર્લ્સની શીખવણીથી પોપે રાજા રાણી ઇચ્છાએ આવી પોતાની હકીકત જણાવે એકું

કેરવ્યું. એ અપમાનથી કોષે ભરાઈ સાધુ વુલ્ફીનું કારસ્તાન છે એવું કહી હેત્રિએ વુલ્ફીને કારભારથી દૂર કર્યો ને લોભથી એકઠી કરેલી તેની સધળી મિલકત દોલત લઈ લીધી—(વુલ્ફી હૈયારોકે ૧૫૩૦માં મુએ). કેન્મર વડો પ્રધાન થયો તેની સલાહથી હેત્રિએ યુરોપની મુખ્ય મુખ્ય પાઠશાળાના અધિકારીઓનાં મત પૂછ્યાં ને એમાંનાં ધણાંએક હેત્રિની ઇચ્છાને અનુકુળ આવ્યાં. વળી તેણે પોપની સત્તા તોડવાને પોતાના રાજ્યના પાદરીઓ ઉપર કોપ કર્યો, ને એઓએ ૧ લાખ પૌંડ આપી રાજનું મન મનાવવાનું કીધું. હેત્રિ મમત લઈ ભેટો કે જ્યાં સુધી તમે મને ઇંગ્લાંડની ધર્મવ્યવસ્થા મંડળીને સર્વોપરિ અધિકારી ન ગણો ત્યાં સુધી હું તમને કદી માફ કરવાનો નથી. એ પ્રમાણે તકૂકી હેત્રિએ ૧૫૩૩માં એનથુલીન સાથે છાનાં લગ્ન કીધાં ને પછી જાહેરમાં તેને પોતાની રાણી કહી. કેન્મર જેને કેન્ટર્બરીનો મુખ્ય ધર્માચાર્ય બનાવવામાં આવ્યો હતો તેણે તલાકનું હુકમનામું કરી આપ્યું કે તરતજ હેત્રિએ મોટા કાઠથી એનથુલીનને તાજ પહેરાવ્યું. પાર્લમેન્ટ એનથુલીનનું લગ્ન મંજૂર રાખ્યું ને કેથેરીનની દીકરી મેરીને ગાદીના હક્કદારમાંથી ટાળી; પોપની સત્તા ઇંગ્લાંડમાં ન જોઈએ એવો ઠરાવ કીધો અને ઇંગ્લાંડની ધર્મવ્યવસ્થાનો સર્વોપરિ અધિકારી એવો ખિતાબ હેત્રિને આપ્યો.

પોપનો ધર્મ માનનાર કે સૂચરનો ધર્મ માનનાર જેણે રાજનું ધર્મવિવચમાં ઉપરીપણું ન માન્યું તે સૌ દેહાંતદંડને પાત્ર થયા. ખિશખ ફિશર ને સ્વર દોમચ મોર એઓએ હેત્રિને સર્વોપરિ ધર્માધિકારી માનવાના સોગન ન ખાધા તે ઉપરથી તેઓને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યા. ઇંગ્લાંડના ખ્રિસ્તી સાધુઓ જમીનદાર હતા ને જ્યારે ત્યારે ભખેડા કરતા તે ઉપરથી હેત્રિએ તેઓનો ઘાટ ધડી નાખવાને કોમ્પેલ્ગને પોતાની વતીનો સેક્રેટરિ કેરવ્યો. એણે રાજની ઇચ્છા પ્રમાણે સાધુઓના મઠોની સ્થિતિનો રિપોર્ટ કીધો ને પાર્લમેન્ટ ધારો કીધો તેથી ૩૮૦ મઠ બંધ થયા. એ બન્ના મઠોની જમાવસુલ ૩૨ હજાર પાઉન્ડની હતી અને એક લાખ પાઉન્ડનો ખીલ સામાન હતો.

થોડા દહાડા પછી હેત્રિએ એનથુલીન રાણીના ઉપર વ્યભિચાર અને રાજદ્રોહ એ બે અપરાધ મૂકી તેને પકડાવી કિલ્લામાં ધાલી ને સત્તર દહાડા પછી ફાંસી દીધી; ને તે ખીલેજ દહાડે જેન સીમોર (રાણીની તહેનાતમાંની) સાથે લગ્ન કીધાં; (૧૫૩૬). જેન સીમોર ૧૫૩૭માં દીકરો જણી તેરમે દહાડે મરજુ પામી; ને હેત્રિએ ક્લીન્સના ડચ્કની દીકરી જેન

સાથે લગ્ન કીધાં એને ને કામ્બેલને બન્યું. રાજ્યે તેના શત્રુઓને હથા કરાવી કામ્બેલ ઉપર રાજ્ય અપરાધ મુકાવ્યા અને જે પાર્લમેંટે તેનાં મોટાં વખાણ કીધાં હતાં તેજ પાર્લમેંટે તેને દેહાંતદંડને પાત્ર ઠેરવ્યો. હેત્રિએ એન રાણીને પણ તલાક આપી, ને મહીનામાં નોકોંકના ડયૂકની બત્રીજ કેથેરીન હાવર્ડ સાથે લગ્ન કીધાં. ૧૮ મહીના પછી તેના ઉપર પણ પરણ્યાં પહેલાં ને પછી બ્યબિચાર કીધાનો અપરાધ મૂકી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. પછી તે લોર્ડ લેટિમરની વિધવા કેથેરીન પ્લાર સાથે પરણ્યો.

હેત્રિએ પોતાના બાપદાદાના વેક્સ દેશને રાજ-સલામાં કરાવ કરી ઇંગ્લંડ સાથે જોડી નાખ્યો ને ઇંગ્લંડના ધારાને આધીન કીધો (૧૩૫૬). ધર્મસંબંધી નવાં મતને સરકારથી આશરો મળેલો એથી આયર્લાંડમાં બળવો ભૂટ્યો હતો, પણ બળવાખોરોનું લશ્કર હાથું ત્યાર પછી બીબ તાલુકદારો તાબે થયા હતા. એમાંના કેટલાકને હેત્રિએ આરબ બનાવ્યા ને આયર્લેંડના ઇન્સાફને માટે ધારા બંધાવ્યા. પછી હેત્રિએ પોતાનો બાલુજ જે સ્કોટ્લાંડનો રાજ જેમ્સ પંચમે તેની પાસે પોતાના ધર્મમત કબુલ કરાવવાની ઇચ્છા કીધી. અંગ્રેજ લશ્કરે થોડાંક ગામ બાળ્યાં; પણ તેટલામાં (૧૫૪૨) જેમ્સ મરણ પામ્યો એટલે લડાઈ બંધ રહી. પછી હેત્રિએ ફ્રાન્સ પર ચઢાઈ કરી બૂલોં લીધું કાલકારમાં ચાર્લ્સ ખસ્યો ત્યાર પછી જે વર્ષ લડાઈ ચાલી હતી, પણ તેમાં કંઈ વિશેષ બન્યું નહોતું. હેત્રિ આઠમો ૧૫૪૭ના બન્યુઆરિની ૧૮મીએ મરણ પામ્યો.

હેત્રિ રણયોદ્ધો કે રાજનીતિકુશળ કે લોકનો હિતુ એવો રાજ નહોતો. રંચીલા, મોજીલા, જીવાન રાજને લોલીઆ વુદ્ધીએ રમાડ્યો ને પોપે તથા ચાર્લ્સે ઠગ્યો. એ ઠગાઈ હેત્રિ પાછળથી સમજ્યો ને વેર લેવાને અધીર થયો તેમ અણુગમતી કેથેરીનનો ત્યાગ કરવાને પણ અધીર થયો. એકદમ તે પોપ સાથુ ઇત્યાદિ ધર્માધિકારીઓ ઉપર ક્રોધ્યો—પાર્લમેંટ થરથરી તાબે થઈ રહી—રાજ્યે પોપની સત્તા હજુતાં યથેચ્છ અનાચાર કીધા—પણ એ સધળું ખ્રિસ્તીધર્મનો પુનઃસંસ્કાર થવામાં કામ લાગ્યું હતું.

એડ્વર્ડ ફૂઠો (જેન સીમોરનો દીકરો) ૧૫૪૭માં દસ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો, ને મુખ્ય કારભારી તેનો કાકો થયો. તે હર્ટફર્ડનો અર્લ—સમર્સેટનો ડયૂક હતો ને પ્રિંસેસ—પોપમતની વિરુદ્ધ હતો. તેણે ને કેન્મરે મળીને ઇંગ્લંડમાંથી રોમન કેથોલિક—રોમનો

ખ્રિસ્તીધર્મ કાઢવાને ગોઠવણ કીધી ને ઉપાયો અમલમાં આણવા માંડ્યા. સમર્સેટ લોકની પ્રીતિ મેળવવાને પાર્લમેંટ બોલાવી કેટલાક ધારા રદ કરાવ્યા ને કેટલાક નવા પસાર કરાવ્યા. તેણે બંડ ઉઠાવનાર પોતાના બાઈને ફાંસી દેવડાવ્યો અને કેથોલિક પાદરીઓની ઉશ્કેરણીથી કેપનશાયર ને નોકોંકના ગામડીઆઓએ બળવો ઉઠાવેલો તે બેસાડ્યો. પછવાડેથી તે ફ્રાન્સ તથા સ્કોટ્લાંડનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કર સામા અને પોતાના શત્રુ વોરિકના અર્લની સામા ફાવી શક્યો નહિ તેને રાજ્યઅપરાધી ઠેરવી ફાંસી કીધામાં આવી હતી (૧૫૫૨). વોરિકનો અર્લ, નોર્થમ્બર્લેંડનો ડયૂક એ નામ ધારણ કરી મુખ્ય કારભારી થયો. એડ્વર્ડ ૧૫૫૩માં મુત્યો; ને નોર્થમ્બર્લેંડે લેડી બેનને (સાતમા હેત્રિની દીકરીની દીકરી ને તેની દીકરી ને પોતાના દીકરાની વહુને) ઇંગ્લાંડની રાણી માની. હેત્રિ ટમાની પહેલી રાણી કેથેરીનની દીકરી મેરી સામા થઈ ને ફાવી. જેન દસ દહાડા રાજ્ય કરી કેદમાં પડી. નોર્થમ્બર્લેંડના ડયૂકને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો (૧૫૫૩માં) ને બીજે વર્ષે જેન તથા તેનો વર પણ તેજ દશાને પામ્યાં.

મેરી કેથોલિક ધર્મની હિમાયતી હતી. તેણે ગાર્ડિનર ને બીબ ધર્માધિકારને કેદમાંથી છૂટા કરી તેઓને તેઓના પૂર્વ અધિકાર સોંપ્યા અને સુધરેલા ધર્મમત માનનારાઓને પદવીભ્રષ્ટ કીધા. કેન્મરને રાજ્યનો અપરાધી ઠેરવ્યો. એડ્વર્ડ છઠ્ઠાના રાજ્યમાં પસાર થએલા જે ધારા કોઈ પણ રીતે નવા મતને પુષ્ટિ આપતા જણાયા તે પાર્લમેંટે રદ કીધા. ઇંગ્લાંડમાંથી પ્રિંસેસેટ મત ટળી કેથોલિક ધર્મ પાછો બ્યવસ્થિતપણે ચાલુ રહે તેટલું કરતાં લગી ધર્માધિકારીની સત્તા પોતાને હાથ રાખી પછી તે પાછી પોપને આપવી એવો મેરીનો વિચાર હતો. તેણે પોતાનું ને પોતાના ધર્મમતનું બળ વધારવાને જર્મનિના રાજધિરાજ ચાર્લ્સ પમાના દીકરા ફિલિપ સાથે લગ્ન કીધાં (૧૫૫૪). એ ફિલિપ ૧૪ મહીના ઇંગ્લાંડમાં રહી પાછો ફ્રેંડ્સ ગયો હતો ને થોડે દહાડે સ્પેનનો તે રાજ થયો. ત્યારપછી તેણે પોતાની મેરી રાણીની દરકાર રાખી નહોતી.

૧૫૫૪ના નવેમ્બરમાં પાર્લમેંટ રોમન કેથોલિકધર્મની પુનઃસ્થાપનાને માટે રાણીને સમ્મત થઈ; અને પોપે રોમથી કાર્ડિનલ પોઉલને ઇંગ્લાંડ મોકલ્યો હતો. મેરીના રાજ્યમાં કેન્મર, લેટિમર, ફ્રાંસ, રિલ્લી આદિ ત્રણસેં જણ જેઓ પોપ વિરુદ્ધ મતનો પ્રસાર

કરવામાં આવેલા હતા તેઓને છૂટા બાળી મૂકવામાં આવ્યા હતા. મેરીની સાવકી બેન (એનબુલીનની દીકરી એલિઝાબેથની પ્રિન્ટિસ્ટ મતના નોકરને મોટી બોધ હતી. તેણે માટે મેરી રાણીએ તેને કિલ્લામાં કેદ રાખી હતી. ૪૦ સ. ૧૫૫૮માં મેરી મરણ પામી ને એલિઝાબેથ ઇંગ્લાંડની રાજમાત્રીએ બેઠી.

એલિઝાબેથને મેરીએ કિલ્લામાં રાખી હતી, પણ નસીબ પાધરાં કે તેની તપાસ ચાલી નહોતી. તે પોતાના એકાંતવાસમાં લાખાઓના અભ્યાસ કરી અંગ્રે વાંચી પોતાનાં દુઃખમાં રીઢી થઈ હતી.

કેમેરીનનું તલાક ને એનબુલીનનું લગ્ન એ પાર્લમેન્ટ મંજૂર કર્યા હતાં, પણ પોપે કીધાં નહોતાં. તેથી ઇંગ્લાંડના કેથોલિક લોકે મેરીસ્કુઅર્ટ (સ્કોટ્લાંડની) લણી બેચું; એણે હેત્રિ સાતમાની દીકરીની પાસેથી રાજમાત્રીને માટે દાવો કીધો ને પોતાને ઇંગ્લાંડની રાણી કહેવડાવ્યું. તે ક્રાન્સના પાટવી સાથે પરણી હતી; એટલે ઇંગ્લાંડ, સ્કોટ્લાંડ ને ક્રાન્સના કેથોલિક તેના પક્ષમાં હતા.

એલિઝાબેથે શત્રુના લયથી વિચારમાં ચંચળ ન થતાં પોતાનો પ્રિન્ટિસ્ટ પંથજ દેશમાં માન્ય કરાવવાનો આગ્રહ ધર્યો. તેણે હુકમ લખી બહાર કીધું કે બીજે હુકમ મળતાં સુધી દેશમાં ધર્મપ્રકાર જેવો મેરીના મરણ સમે હતો તેવોજ રાખવો અને પ્રાર્થના અંગ્રેજમાં કરવી. કેથોલિક સૌ રાજ થયા, પણ દસ દહાડા પછી પાર્લમેન્ટ ડરાવ કીધો કે દેશીજનની પ્રાર્થના પોથી (છુક જોવ કામન પ્રેઅર) સિવાય બીજું કોઈ પુસ્તક ઉપયોગમાં લેવું નહિ અને સધળા ધર્માધિકારીઓએ રાપત લઈ રાણીને દેશમાં સર્વોપરિ ધર્માધિકારી માનવી; ધર્માધ્યક્ષોએ રાપત ન લીધા, પણ તેઓથી ઉતરતી પદવીના ધણાએક ધર્માધિકારીઓએ રાપત લીધા. એ પ્રકારે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય પ્રિન્ટિસ્ટ પંથનું સ્થપાયું.

સ્કોટ્લાંડમાં પ્રિન્ટિસ્ટ પંથ દાખલ થવા માંડ્યો હતો ને નાકસનાં લાખાઓથી લોકનાં મન ચંચળ થતાં હતાં તેવામાં એલિઝાબેથના સેક્રેટરિ સેન્સિલે પક્ષકારોના ઝગડા વધાર્યો કીધો કે જેથી ત્યાંની રાણી મેરીની સત્તા ધટ ને ફેંચ લોકનું ન ફાવે. એ ઝગડા એટલા ભેશમાં ચાલતા કે મેરી જ્યારે ક્રાન્સથી (સાસરેથી) સ્કોટ્લાંડ આવી (૧૫૬૧) ત્યારે તેને ઇંગ્લાંડ ઉપરથી પોતાનો દાવો ઉઠાવી લેવો પડ્યો.

૧૫૬૩માં ધારો ઠરાવવામાં આવ્યો કે પાર્લમેન્ટના ચૂકરોએ, શિક્ષકોધિકારોએ, વકીલોએ ને નકલ કરનારોએ રાણીને સર્વોપરિ ધર્માધિકારી કરી સ્થાપ-

વાના રાપત લેવા—(એ રાપત થોડાક જણે ન લીધે તે પ્રિન્ટિસ્ટથી જુદા પ્યુરિટન એ નામે ઓળખાયા પછી ધર્માધિકારીઓની સલા બોલાવવામાં આવી તેણે ઇંગ્લાંડના લોકે કીઓ ખ્રિસ્તી પંથ કેવી રી પાળવો તે વિષેનાં ૩૬ પ્રકરણ નક્કી કીધાં (એ આ પણ માન્ય છે).

સ્કોટ્લાંડનો મામલો એટલો બારે થઈ પડ્યો મેરીને ઇંગ્લાંડ નાસી આવવું પડ્યું ને અહીં તેને એલિઝાબેથે કેટલાક અપરાધ કર્યાને બહાને કેદમાં ધાક રાખનો પોપ પાયસ પમો એણે એલિઝાબેથ અનેક દોષ અપરાધ દેખાડી સર્વ ખ્રિસ્તી રાજ્યોમાં પોતાની આજ્ઞા જણાવી કે ઇંગ્લાંડની રાણી ખ્રિસ્તી ધ વિકલ્પ પાખંડી મતની છે ને તેની પ્રજાએ તેની આ માનવી નહિ. એ ઉપરથી ઇંગ્લાંડની પાર્લમેન્ટ ઠર કીધો કે જે કોઈ રામની સાથે સંબંધ રાખશે ને રાણી સર્વોપરિ ધર્માધિકારી નહિ માને તેને કરડી શિક્ષ કરવામાં આવશે ને બીજે આ કીધો કે સ્કોટ્લાંડ રાણી મેરીની તપાસ ચલાવવી.

સ્કોટ્લાંડમાં એલિઝાબેથની વતી મોર્ટન રાજ્યકા બાર કરતો તેને કોઈએ મારી નાખ્યો ને મેરીના પક્ષ લોક ઇંગ્લાંડ ઉપર ધસી આવ્યા; આચર્યકમાં કેથોલિક લોકોએ બળવો ઉઠાવ્યો; ક્રાન્સમાં કેથોલિક જીત દેશદેશના કેથોલિકે એકસંપ થવા માંડ્યું. એ સંકટ ઇંગ્લાંડના પ્રિન્ટિસ્ટોએ દેશવિદેશના શત્રુઓથી રાણી રક્ષણ કરવાને પોતાનામાં એક સંપ કીધો અને પાર્લમેન્ટે સૂઈ પંથના ખ્રિસ્તીઓ તથા રામનકેથોલિક પાદરીઓએ એઓને દેશબહાર કાઢ્યા.

મેરીના પક્ષના લોક તેના છુટકારાને માટે અંતજીવજ કરતા તે ઉપરથી એલિઝાબેથ મેરી ઉપર વધ વધારે સખ્તી કરતી. એકજણ કેદમાં પડેલી મેરી સ સંદેશ ચલાવવાનું કરતો હતો તેને રાણીના સેક્રેટરિ સેન્સિલે પકડ્યો. એ ઉપરથી મેરી તૂટ સામિલ છે એવો તેના ઉપર અપરાધ ઠેરવી ૧૫૮૭ આડમી ફેઝુઆરિએ તેને શિરખેદ કરવામાં આજ એલિઝાબેથે શોક બતાવ્યો ને આજ્ઞા વિના શિરચ્છેદ કરાવ્યો તેને માટે પોતાના સેક્રેટરિ વિસનને શિક્ષા કીધી.

ઇંગ્લાંડની રાણીએ નેધર્લેન્ડને મદદ કરી હતી ઉપરથી સ્પેનનો ફિલિપ રજો એલિઝાબેથને નસીબ આપવાને તૈયારી કરતો હતો; પણ તેટલામાં લશ્કરી વહાણની સરદારી કરી વિસ્ખેન તથા કેડિઝ નજીકમાં ધણાંએક સ્પેનનાં વહાણ બાળી નાખ્યાં ને

અમેરિકાથી સ્પેન જતાં દોઢત લાચી વહાણોને પકડી લૂટ દાખલ ઇંગ્લાંડ આણ્યાં. વોલ્સિંગ્હામની ખટપટથી સ્પેનની હુંડીઓ છનોવાવાળાએ સીકારી નહિ તેથી પણ ફિલિપને ઇંગ્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કરતાં વાર લાગી. એ ગાળામાં એલિઝાબેથે વહાણોનો કાફલો તૈયાર કીધો.

૬૦ સ. ૧૫૮૮ના મેની રક્ષાબંધન મહીનાનો હથૂકે સ્પેનિશ આર્મીડો—સ્પેનના લશ્કરી વહાણના કાફલાનો સરદાર થઈ લિસ્બોનથી ઉપડ્યો. તે કાફલામાં મોટાં ૧૩૨ વહાણોમાં ૩૧૬૫ તોપ, ૮૭૬૬ ખલાસી ને ૨૨ હજાર લડવૈયા હતા (પછવાડેથી ડંકર્કે આગળ ૩૦ હજાર વધવાના હતા). એલિઝાબેથનો કાફલો માત્ર ૨૮ વહાણોનો હતો, પણ પછવાડેથી ૧૧૭નો થયો હતો ને તેમાં ૧૧૧૨૦ માણસ એશિ-અહામ હોર્ડ હાવર્ડની સરદારી તળે હતાં. રાણીએ ઘોડે બેસી લાખલુ કરી લશ્કરને ઉત્તેજન આપ્યું કે ઈશ્વરને માટે, મારા રાજ્યને માટે ને મારા લોકને માટે હું મારું લોહી પાડવાને તૈયાર છું—હું મોખરે રહી લડીશ અને જો કે મારો હાથ તે સીનો હાથ છે તોપણ મારો જીવ રાખનો છે ને વધારે શું છે કે તે ઇંગ્લાંડના રાખનો છે. સ્કોટ્લાંડના લોક પણ ઇંગ્લાંડના લોકની પેઠે ફિલિપના હુમલાથી પોતાના દેશને બચાવ કરવાને સારી પેઠે ઉત્કેશાયા હતા. સ્પેનનો કાફલો જુલાઈની ૧૬મીએ ઇંગ્લીશ એનલમાં દેખાયો. અંગ્રેજ વહાણોએ પાંચ વાર હુમલા કીધા ને પાંચ વાર ફતેહ મેળવી. સ્પેનના કાફલાનો સરદાર ડંકર્કના માણસોની કુમક લઈ રાક્યો નહિ ને તેણે વહાણો પાછાં ફેરવ્યાં; તોફાન થયું તેમાં પણ કેટલાંક લાગી ગયાં ને માત્ર ૫૩ વહાણ પાછાં સ્પેન પહોંચ્યાં. ઇંગ્લાંડમાં જયઓઝવ થયો ને સ્પેનને જખરો ધક્કો લાગ્યો; અંગ્રેજ વહાણોએ સ્પેનના કિનારા ઉજ્જડ પાડ્યા ને તેનાં સંસ્થાનો લૂટ્યાં.

આયર્લેન્ડમાં બેઠેલો બળવો ખસાડવાને રાણીએ પોતાના (પ્રીતમ) એસેક્સના આર્લને પૂર્ણ સત્તા આપી મોકલ્યો. એસેક્સથી તે બળવાખોર જીતાયા નહિ ને રાણીની હતરાજી થઈ. એસેક્સે ઇંગ્લાંડ આવી ધાંધલ કરવા માંડી ને રાણીએ તેને દેહાંતદંડ શિક્ષા કીધી. બે વર્ષ પછી રાણી મરણ પામી (૧૬૦૩ની ૨૪ મી માર્ચે).

એલિઝાબેથ પચીસ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠી ને તેણે ૪૫ વર્ષ રાજ્ય કીધું—તેમાં ઇંગ્લાંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ સ્થપાયો. હોલાંડના પ્રોટેસ્ટન્ટોને ઉત્તેજન મળ્યું, દેશ-વિદેશના કેથોલિક આશા ભંગ થયા ને સ્પેનનું રાજ્ય નબળું પડ્યું.

પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકને રાણીની આથ ને રાણીને તે લોકની મદદ હતી; પાર્લમેન્ટમાં ધણા નજી પ્રોટેસ્ટન્ટ હતા ને તે તાબેદાર હતી; દરબારી લોક સાથે તે પ્રેમ-હૃદયી વર્તતી ને તેઓ તેને રીઝવવાને સરસાઈ કરતા; વળી તે પોતે પોતાની સક્તિથી તથા પોતાના સ્વભાવથી રાજ પદનીનું મોટપ ને પ્રસંગે કરડાપણું રાખતી ને દેખડાવતી; એ કારણથી તેની કારકીર્દી ફતેહમંદ થઈ ચળકી તે પાકો, જુઠાણાથી પણ મતલબ સાધનારી ને પોતાનીજ ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારી હતી, પણ તેમ સાવધ ને ડાહી પણ હતી—મોટાં સંકટમાં તે સાહસ કરી મૂર્ખ નહોતી થતી, પણ સ્થિતિને આધીન થઈ રહેતી—તે અદેખી, ખારીલી, કૂલકણી, અહંકારી, પાખંડી, પણ રાજપુત્રી રાખ હેત્રિ આઠમાની પુત્રી, રંગીલી કુંવારી નિરંકુશ રાખરૂપ ઇંગ્લાંડની તેજસ્વી રાણી રોબી. તેને એકન ને સેસિલ (લોર્ડ બર્લે) સલાહ આપનારા કારભારી હતા; લીસ્ટરનો અર્લ ને ફિલિપ સિડની એ લશ્કરના સરદાર હતા. હાવર્ડ ફ્રેંક, હોકિન્સ, સેમ્યોર ને ક્રોમ્વેલ્સ વહાણમાં લશ્કરના સરદારો હતા. ફ્રેંકે વહાણવાટે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી. રાજ-નીતિકુશળ ને વહાણવટી વોલ્ટર રેલે એણે અમેરિકાનો કેટલોક ભાગ શોધ્યો ને વર્જિનિઆમાં અંગ્રેજો જઈ વસ્યા; તંબાકુ, ખટાટા વગેરે અમેરિકાની પેદાશથી ઇંગ્લાંડના લોક નણીતા થયા ધર્માધિકારીમાં હુકર, રાજધારામાં નિપુણ કેાક અને તત્વશાસ્ત્રમાં નામાંકિત એકન એ હતા; સ્પેન્સર ને રોકસપીઆર મોટા કવિ હતા. લીસ્ટર ને એસેક્સ જેવા રંગીલા માનીતા દરબારી હતા. ૬૦ સ. ૧૫૯૧માં અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનની સફર કીધી ને ૧૬૦૦માં હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાને કેટલાક વેપારીઓએ મંડળી સ્થાપી હતી. રશિઆ સાથે પહેલ વહેલો રાજકીય સંબંધ થયો હતો.*

* એ પ્રમાણે રાજ્યનો ઉત્કર્ષ હતો, પણ લોકની સ્થિતિ દયામણી હતી. ઇચ્છા ઉપરાંત પણ નવો પંથ માનવાને લોકને કેદખાનામાં ઘસડી લઈ જવામાં આવતા, ઇચ્છા ઉપરાંત લોકને પકડી લશ્કરમાં ને વહાણમાં સિપાઈ તથા ખલાસી કરવામાં આવતા; વગર બ્યાળે સરકારને નાણું કરજે આપવાની તેઓના ઉપર જખરદસ્તી થતી; ને તેઓની મિલકત ઉપર મમતી ને તબીયતી સ્ત્રીની મરજી અખત્યાર ચલાવતી.

લોક સાત વાગે નાસ્તો કરતા, તેવારે કાફી કે ચા શું છે તે કોઈ નજીતા નહોતા; ને લેડીઓ એલ દારૂ પીને ઉનું ઉનું ગોરા ખાવામાં લહેજત લેતી. ધાતુની તાસક અથવા લાકડાંની થાળીમાં લોક જમતા—તે વારે કાચનાં વાસણુ નહોતાં, પીવાનાં ખાલાં સીંગડાંનાં અથવા તર્વજરને ત્યાં રૂપાનાં હતાં, કાંટા વધ-

ફ્રાન્સ.

જૂન ૧૯મી પોતાની વડિઆઈના વારસ હાખલ મિલ્લાનના ડયૂકનો ખિતાબ રાખી લશ્કર લઈ ઇટાલિ ઉપર ચઢ્યો (૧૫૦૧). વોસ દહાડામાં મિલ્લાન તાબે થયું ને પછી તેણે નેપલ્સ લીધું. થોડે દહાડે ફર્ડિનાંડે આવી ફ્રેંચને નેપલ્સમાંથી કાઢી મૂક્યા. લૂઈ પોતાની દીકરી પરણાવી ફ્રાન્સના મુલકનો ત્રીજો ભાગ પહેરામણીમાં આપવા કરતો હતો, પણ તેણે ૧૫૦૬માં લોક સલાને બોલાવેલી તેણે તેનો વિચાર ફેરવી નાંખ્યો. પછી પોપ બંતે લડાઈ કરવા આવેલો તેની સામા લૂઈને લડવું પડ્યું. ૬૦ સં ૧૫૦૮માં ફ્રેંચમાં મએલા કાલકાર પ્રમાણે લૂઈ, જર્મનિનો મહારાજ મેકિસમિલિયન, સ્પેનનો ફર્ડિનાંડ ને પોપ જુલિયસ બીજો એ સૌ એકસંપ થઈ વેનિસની સામા થયા. ફ્રેંચ લશ્કરે વેનિસના રાજ્યની સત્તા ઇટાલિમાંથી ટાળી માત્ર તેના ટાપુઓમાં રહેવા લીધી. ૬૦ સં ૧૫૧૦માં પોપે વેનિસના રાજ્યાધિકારી સાથે સલાહ લીધી ને બીજા વર્ષે તેણે ફર્ડિનાંડ, હેન્રિ આઠમો ને મેકિસમિલિયન એઓને પોતાના પક્ષમાં લેઈ લૂઈ સામા લડાઈ લીધી. ફ્રાન્સના લશ્કરે પ્રથમ તો ધણી જીત (૧૫૧૨માં) મેળવી, પણ પછવાડેથી તેણે ધણીક હાર ખાધી કે જેથી મિલ્લાનમાં ફ્રેંચની કુળની ને ફ્લોરેન્સમાં મેદીસી કુળની સત્તા સ્થપાઈ. પછી લૂઈ સ્પેનના ફર્ડિનાંડ સાથે ને ઇબ્રાહીમ હેન્રિ (આઠમો) સાથે સલાહ કરી થોડે દહાડે મરણ પામ્યો (૧૫૧૫). લૂઈએ કર ઓળા લીધા હતા, મજુરી કરનાર તથા કારીગર લોકને ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને રાજ્યમાં ઇન્સાફ બરાબર ચુકવાય છે કે નહિ તે ઉપર નજર રાખી કાયદાની સત્તા વધારવાની કાળજી મહેનત લીધી હતી; તે પ્રબળ હિત કરનારો રાજ હતો ને તેને કાર્ડીનલ એમિઆઇસ બેઈએ તેવો ડાહ્યો પ્રધાન હતો. નવા પ્રદેશ જીતી પોતાનું રાજ્ય વધારવું એવો તેના મનનો ફાંટો હતો.

ફ્રાન્સિસ ૧મો એણે લોમ્બાર્ડી ઉપર હુમલો લીધો. સ્વિસ લોકે માર્શિયાની આગળ તેના લશ્કરની સામા બહાદુરીથી લડાઈ આપી. ત્રીજો દહાડો ફ્રેંચ

રાતા નહોતા-લોક હાથેવતી મોઢામાં મૂકતા. રાણીના બોરડામાં સેતરંજ ગાલીચા નહિ પણ એક બતનું ધાસ પાથરવામાં આવતું, હોલાંડેશથી ગાડીઓ આવેલી તે નવીજ હાખલ થઈ હતી. મુસાફરી ઘોડા ઉપરજ કરવામાં આવતી. ઘડિઆલ પણ નહોતું તે પહેલું એજ રાજ્યમાં બેંચમાં આપ્યું-એક જર્મને રાણીને બેઠમાં આપ્યું હતું.

લશ્કરે જીત મેળવી ને સ્વિસ હાર્યા. પછી ફ્રાન્સિસે પોપ લીઓ ૧૦મો એની સાથે ને વેનિસિયન સાથે કરાર કરી નેપલ્સ જીતી લેવાનું તાકયું, પણ વળી તે વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો હતો.

જર્મનિના મહારાજની પદવીને માટે આસ્ટ્રિયા તથા સ્પેનનો ચાર્લ્સ ઉમેદવાર થયો ત્યારે ફ્રાન્સિસ પોતાનો હક્ક દેખાડી તેની સામા થયો. પણ ચાર્લ્સે તે પદવી ધારણ કરી ફ્રાન્સિસનો શત્રુ થઈ રહ્યો. ફ્રાન્સિસે હેન્રિ આઠમો સાથે કાલકાર લીધા, પણ ચાર્લ્સે તે તોડાવ્યા. લીઓ ૧૦મો એણે મિલ્લાનમાંથી ફ્રેંચને હાંકી મેલવાના કામમાં ચાર્લ્સને મદદ લીધી. યુરોપનાં ધણીખરાં રાજ્યો ફ્રાન્સની સામા હતાં; અને ફ્રાન્સિસનો એક મોટો લડવૈયો સરદાર કોન્સ્ટેબલ બુર્ગો રાજથી કંટાળીને શત્રુ પક્ષનો થયો હતો. ફ્રાન્સિસ ડયો નહિ; તે ઇટાલિ જઈ લડ્યો. પણ પેવિઆની લડાઈમાં હાર્યો ને પકડાયો ને સ્પેનના માર્કિડ શહેરમાં જે રહ્યો. ફ્રાન્સિસે પોતાના છુટકારાના બદલામાં બર્જી તાલુકો આપવો કબજા લીધો, પણ ત્યાંના લોકો પરરાજ્યસત્તામાં જવાને ના પાડતા તેથી કાલકાર થયા નહોતા. ફ્રાન્સિસે ચાર્લ્સની સામા થવાને પોપ હેન્રિ આઠમો, વેનિસના સત્તાધારી, ને મિલ્લાનનો ડયૂક એઓ સાથે સંપના કરાર લીધા ને પછી આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગી નેપલ્સને ઘેરો ઘાલ્યો; પણ લશ્કરમાં મરફી ચાલી તેથી તેને ઇટાલિ ખાલી કરી પાછું આવવું પડ્યું. ફ્રેંચમાં સલાહના કરાર થયા (૧૫૨૬) ને છુટકારાનો દંડ ૨૦ લાખ કાલન (૫૦ લાખ રૂપિયા) નક્કી થયો. એ બન્યું તેની પહેલાં બુર્ગોના ડયૂકે (ચાર્લ્સની તરફ થયો હતો તેણે) લશ્કરને આપવાને નાણું નહોતું તેથી રામ લટ્યું હતું ને પોપને જે લીધો હતો.

મિલ્લાનના ડયૂક સ્ફોર્ઝાએ બહાનું કાઢી આપ્યું ને ફ્રાન્સિસે સ્વેચ્છ ને પીડમોંડ એ ઉપર હુમલો લીધો (૧૫૩૬); પણ ચાર્લ્સે ઉતાવળા જઈ ફ્રેંચને આલ્પ્સની પેલી પાસ કાઢ્યા ને ૫૦ હજાર લશ્કર પ્રોવેન્સ બહી આપ્યું, માર્શલ માદ મોરેન્સીએ વચમાંનો પ્રદેશ ઉજ્જડ કરીને પ્રોવેન્સ તથા બીજા પ્રાંત બચાવ્યા. પોપ પોલ ૩મો એણે ચાર્લ્સ તથા ફ્રાન્સિસ એ બંને સમજવી દસ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાના લેસમાં કાલકાર કરાવ્યા. ચાર વર્ષ પછી ફ્રાન્સિસે મુલતાન મુલેમાન સાથે સંપ બાંધી નીસને ઘેરો ઘાલવાની ગોઠવણ લીધી. તુર્કનાં વહાણ આબ્યાં પણ આસિઆની નોઝીમાં જનોઆનો આંકું

ટોરિઆ નામનો વહાણનો લશ્કરના સરદાર હતો તેણે તુર્કને હરાવ્યા. ક્રાન્સિસે એક લડાઈ જીતી, પણ ચાર્લ્સે તહ માગ્યો ને ક્રાન્સમાં રહીને એંદ જવાની ક્રાન્સિસ પાસે રળ માગી. ક્રાન્સિસે ખાર ન લેતાં રળ આપી પછી ચાર્લ્સે હેત્રિ આઠમા સાથે સંધિ કીધી, ને હેત્રિ ક્રાન્સમાં સોંપ્યોન લગી આવ્યો. ખજી ફરપી આગળ સલાહના કાલકાર થયા ને ચાર્લ્સે ક્રાન્સિસનો ટંટો પત્યો (૧૫૪૪). ક્રાન્સિસ ૧૫૪૭માં મરણ પામ્યો.

ક્રાન્સિસ હિંમતવાળો, સાહસિક, બહાદુર ને શિવલ-રીના વિવેકની મોટાઈ બળવનારો પણ અવિચારી ને બલમ રાળ હતો. તેણે વગર સત્તાના ધણાક કર પ્રભ હપર મૂક્યા હતા. તે સ્ટેટ્સ જનરલ-લોકની સલાને નહોતો બોલાવતો, પણ પોતાના વર્ગના નોટેબલ્સ-પ્રખ્યાત નગરજનોને બોલાવી પોતાનાં ધારેલાં કામની મંજૂરીઆત લેતો. તેણે ક્રાન્સમાં ધર્માધિકારીઓને ગુલામ બનાવ્યા હતા ને પોતાની છટેલી ચાલથી લોકની નીતિમાં બગાડો કીધો હતો. તેણે ક્રાન્સની કાલેજ સ્થાપી હતી ને સરકારી કામમાં ફ્રેંચ ભાષા વાપરવાનો ધારો કીધો હતો.

હેત્રિ રજો (ક્રાન્સિસનો દીકરો) રાળ થયો. ચાર્લ્સે પાંચમા સાથે પાછી લડાઈઓ ચાલી. રાળએ મેટ્રઝ, ટાલાં ને વર્ડન એ ચાર્લ્સ પાસેથી ખુંચવી લીધાં (૧૫૫૩) ને ચાર્લ્સે એક લાખ લશ્કર લઈ મેટ્રઝ લણી ચાલ્યો. ગઈજના ડયૂકે ચાર્લ્સને પાછો હટાવી કાઢ્યો. પછી ૧૫૫૬ની ૩જ એપ્રિલે સલાહના કરાર થયા. હેત્રિ ૧૫૫૬માં મરણ પામ્યો. એ રાળ્યમાં ને પાછલામાં દરબારમાં સ્ત્રીઓનું ખટપટી ચલણ ધણું હતું.

ક્રાન્સિસ રજો (સ્કોટ્લાંડની મેરી સ્ટુઅર્ટનો વર) સોળ વર્ષનો ગાદીએ બેઠો ને બીજો વર્ષેજ ૧૫૬૦માં મુજો. લઈ ૧૧માએ હમરાવોની સત્તા તોડી ત્યાર પછી તેઓ દરબારી દાખલ રાળના હુકમમાં રહેતા થયા હતા. ન્યારે પરરાજ્ય સાથે લડાઈઓ બંધ થઈ ત્યારે તેઓ માંહોમાંહે ઝગડા કસવામાં મન રોકતા. ધર્મને બહાને તેઓમાં બે પક્ષ પડ્યા હતા. કોંડાનો રાજકુંવર તથા તેનો ભાઈ નવરના રાળ (બૂર્જો કુળના) પ્રિટિસ્ટન્ટ પંથના હતા અને મેરી સ્ટુઅર્ટના સગા બ્વીઝ કુળના હ ભાઈ કેથોલિક હતા; વળી કોન્સ્ટે-બલ મોંટ મોરેન્સીનું ત્રીજું તકું હતું. બ્વીઝવાળા જે ધણી સત્તા ચલાવતા તેઓનો નાશ કરવાને કોંડા એણે હુખી ગોઠવણ કરી; પણ તે બહેર પડી ગઈ ને

તેને પકડી મરણની સજા ફેરવામાં આવી; પણ તેટલામાં ક્રાન્સિસ મરી ગયો.

ક્રાન્સિસનો ભાઈ દસ વર્ષનો ચાર્લ્સ હ્યો ગાદીએ બેઠો, પણ તેની વતી તેની મા કેથેરીન રાળ્યકારભાર કરતી, તેણે કોંડાને કેદમાંથી છૂટો કીધો, ને મોંટ મોરેન્સીને મહેરબાનીમાં લીધો; વળી, પોતાની તરફનો ત્રીજો પક્ષ હથો કરવા માંડ્યો. લૂગેનોટ નામના કલેવિનિસ્ટ ખ્રિસ્તીઓ જર્મનિ તથા ક્રાન્સમાં ધણા હતા ને તેઓ પ્રિટિસ્ટન્ટની તરફથી પોપમાર્ગવાળાઓની સામા ટંટા કરતા. તે પતાવવાને કેથેરીને પોપમાં સલા મેળવી (૧૫૬૧) પણ તેથી સમાધાન ન થતાં હથટા પક્ષકારોના પરસ્પર દ્વેશ વધ્યા. કેટલાએક લૂગેનોટ એક ઠેકાણે પ્રાર્થના કરવાને મળ્યા હતા તેઓના ઉપર કેથોલિક પક્ષના બ્વીઝના ડયૂકના માણસોએ હુમલો કીધો ને ૬૦ જણને વાઢી નાખી ૨૦૦ જણને ધાયલ કીધા. એ ઉપરથી પક્ષકારોમાં લડાઈ ચાલી.

પહેલી લડાઈ ૧૫૬૨માં નોર્મડિમાં ફૂ આગળ થઈ-કેથોલિક પક્ષના બ્વીઝકુળના ને મોરેન્સી તથા રાળ એ હતા અને સામા પક્ષના કોંડાનો લઈ ને બીજા હતા. બ્વીઝનો ડયૂક આર્લીયન્સને ઘેરો ધાલતાં માર્યો ગયો ને પ્રિટિસ્ટન્ટને તેઓના ધર્મમત પ્રમાણે વર્તવાની છટી મળી (૧૫૬૩). કેથોલિકો ચીઠાઈ ગયા ને તેઓએ લૂગેનોટ ઉપર સખ્તી ચલાવી. સેંદ ડેનિસ આગળ (૧૫૬૭) બીજી લડાઈ થઈ તેમાં કોઈ પક્ષની જીત નહી કહેવાઈ નહિ; પણ મોંટ મોરેન્સી લડાઈમાં પડ્યો. વળી બર્નાકની લડાઈમાં (૧૫૬૯) લૂગેનોટ હાર્યા ને રાળનો ભાઈ એંજુનો ડયૂક હત્યો. કોંડાનો ડયૂક રાણુ થતો હતો તેવામાં તેનું ખૂન થયું. ૭૦ સં ૧૫૭૦માં સલાહના કાલકાર થયા—કેથેરીને પ્રિટિસ્ટન્ટને રાજ સખ્યા; પોતાની નાની દીકરી પ્રિટિસ્ટન્ટ પંથના આગેવાન નવરના રાળ હેત્રિને પરણાવી (૧૫૭૨) ને તે પંથના મુખીઓને જમાડવાને પારિસ તેઓ. અહીં કેથેરીનની હસ્કેસીથી રડમી ઓગસ્ટે સેંટ બાથેલિઅમની સાંજે સધળા પ્રિટિસ્ટન્ટને કતલ કરી નાખવામાં આવ્યા—માત્ર નવરનો રાળ ને કોંડાનો રાજકુંવર એ બે જણ તથા દહાડામાં કેથોલિક થવાની કસુલાત આપી હગ્યા. પારિસમાં ૫૦૦ ગ્રહસ્થ ને બીજા દસ હજાર તેમ આખા રાળ્યમાં બીજા ૭૦ હજાર પ્રિટિસ્ટન્ટની કતલ થઈ. કેથોલિક લોકે મોટી કતલ કરી જીત મળી માની લીધી તે નિમિત્ત રામ તથા માદ્રિડમાં

સ્વવનભક્તિ કરી પ્રભુનો પાડ માન્યો. ૬૦ સં ૧૫૭૪માં ચાર્લ્સ રાજ ભરી ગયો ને તેનો ભાઈ જે પોલાંડનો રાજ ઠર્યો હતો તે હેન્રિ કબ્જે એ નામ ધારણ કરી ફ્રાન્સનો રાજ થયો.

એ રાજ્યમાં કેથોલિક લોકે સંપ કીધો ને (૧૫૭૭) પોપે હત્તેજન આપ્યું. રાજ તેઓના ઉપર અંકુશ રાખવાને અગ્રેસર થયો. ૧૫૮૭માં નવરનો હેન્રિ જે (પ્રોટેસ્ટન્ટ) હતો તેણે રાજ હેન્રિના લશ્કરને હરાવ્યું ને ગ્વીઝનો હેન્રિ જે કેથોલિક હતો તેણે જર્મન કેલ્વિનિસ્ટ લોક જે નવરના હેન્રિની કુમકે જતા હતા તેઓને હરાવ્યા. એ લડાઈએ ચાલતી હતી તેવામાં પારિસમાં સોળ ઠેકાણાના સોળ જણાની એક મંડળી થએલી તેણે ઠરાવ કીધો કે અશક્ત રાજની પાસેથી સત્તા છીનવી લેવી. રાજએ સામા યવાની તજવીજ કરી કેટલાક સ્વિસને પારિસ બોલાવ્યા. પણ બળવા-ખોરાએ હથિયાર ઉચ્કાર્યાં ને રાજ નાઠો-ગ્વીઝ ને તેના મળતીઆઓનું ફાંચું. રાજએ ગ્વીઝ સાથે સલાહના સંદેશા ચલાવ્યા, તેને ફ્રાન્સના લશ્કરનો મુખ્ય સેનાપતિ ઠેરવ્યો ને તેની તથા તેના મળતીઆઓની માગણી ઉપર વિચાર કરવાને સ્ટેટ્સ જનરલની સલાહ બોલાવી (૧૫૮૭, ૪થી અક્ટોબર). એ સભામાં ગ્વીઝ તથા તેના સાથીના વળાના અને પોપની વાત મંજુર રાખનારા ધણા જણ હતા તેથી રાજએ સમાધાનીની આશા રાખેલી તે અર્થ થઈ. રાજ પેતાના શત્રુઓની સામા ખુલ્લો પડી લડવાને શક્તિમાન ન હતો તેથી તેણે ગ્વીઝના ડચ્કને તથા તેના ભાઈને મરાવી નાખ્યા (ડિસેમ્બર ૨૩-૨૪). એ ઉપરથી ધણાંક શહેરોના લોકે ખંડ ઉઠાવ્યાં, પોપે રાજને ખૂની કહી પતિત ઠેરવ્યો; સોળજણની ટાળીએ પાર્લમેન્ટના જે લોક રાજ્યપક્ષના હતા તેમને બેસીલના કેદખાનામાં ધાલ્યા. રાજ પોતાના ભાઈ નવરના રાજ સાથે મળી નજી પોતાનું ને તેનું એમ બે લશ્કર એકઠાં કરી પારિસ ઉપર ચડ્યો; પણ તેટલે એક ખ્રિસ્તી સાધુએ તેને ફરી લોકી મારી નાખ્યો (૧૫૮૬ની ૨૭ ઓગસ્ટ) — જલ્દાય વંશની સમાપ્તિ થઈ.

જુઓ નવરનો હેન્રિ, ફ્રાન્સનો હેન્રિ ૪થો એ નામે રાજ થયો. કેટલાક કેથોલિક પણ સામે પક્ષ મૂકી રાજપક્ષમાં આવ્યા. કેથોલિક સંપનાં લશ્કરનો સરદાર મેએનનો ડચ્ક એણે હાર્ડિનલ ચાર્લ્સને રાજ માન્યો ને મોડું લશ્કર લઈ હેન્રિ ઉપર ચડ્યો. થોડા ભાગમાં રાજ મનાએલો હેન્રિ લશ્કરની તંબીને લીધે નોર્મંડિમાં ભરાયો. અહીં તેને ઇંગ્લાંડથી નાણાંની ને લશ્કરી

માણસોની મદદ મળી આવેથી તેણે મેએનને લડાઈ આપીને હરાવ્યો (૧૫૮૬); ખીજે વર્ષે પણ એવીમાં હરાવ્યો. થોડા દહાડા પછી તેણે પારિસને ઘેરા ધાલ્યો. સામા લશ્કરમાં સાધુ ઉપાધ્યાઓએ પણ હથિયાર ઝાલ્યાં હતાં ને તે જૂમમાં લડતા; તેવામાં મરકી ચાલી; મુએલાં માણસનાં હાડકાંની લાકરી કરી ખાવામાં આવી; એ હાલત નજી હેન્રિએ દુસ્મનને ખોરાક પુરો પાડ્યો હતો, એ ઘેરાને લઠાવવાને સ્પેનના ફિલિપ ખીલનો સરદાર લશ્કર લઈ આવ્યો હતો.

એ લડાઈનાં લડકાં ફ્રાન્સમાં કામઠામ પ્રસર્યાં હતાં તેવામાં કેટલાએક ડાહ્યા લોકના વચમાં પડવાથી સમાધાની થઈ ને રાજ પોતાનો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ તથા કેથોલિક માર્ગનો થયો ને તે ફ્રાન્સના કેથોલિક પ્રોટેસ્ટન્ટ સૌનો રાજ મનાયો (૧૫૯૩). હેન્રિ ૧૫૬૪ની ૨૨મી માર્ચે પારિસમાં આવી રાજગાદીએ બેઠો. તેણે પાર્લમેન્ટ બોલાવી ૧૫૮૮થી થએલા સઘળા ધારા તથા પારિસમાં મળેલી સભાના ઠરાવ એ સૌ રદ કરાવ્યા. ૬૦ સં ૧૫૮૬માં નેન્ડીસમાં રાજ્ય ઠરાવ થયો ને તેથી કેથોલિક પ્રોટેસ્ટન્ટના ૩૬ વર્ષના ગ્રગડાનો અંત આવ્યો—પ્રોટેસ્ટન્ટ ગંધનમાંથી ફૂટ્યા ને તેઓને હક્ક મળ્યા.

એ પ્રમાણે સમાધાની આણી હેન્રિએ સ્પેનના રાજ સાથે સલાહના કરાર કીધા ને પછી પોતાના ડાહ્યા ને સફળુણી પ્રધાન સહીની સલાહતાથી રાજકાજમાં ચિત્ત રાખ્યું; રાજવસુલની રૂડી વ્યવસ્થા રાખી. હેન્રિનું હૈયું સાફ હવું ને ખીલઓ તેને ચઢાય તેવી રીતે તે વર્તી નજીતો. તે રાજ રૂપે બડો નલમ ને ધાતકી જેવો હતો; તે પાર્લમેન્ટને પણ વેળાએ લેખવતો નહિ; તે પોતાની પ્રજાની કીઓ સાથે ફૂટથી રમતો; તોપણ તેને સૌ ચઢાતા ને હજીપણ લોક તેને સંભારે છે. હેન્રિ ૧૬૧૦માં મરણ પામ્યો.

જર્મનિ.

ગ્રેકિસમિલિયને રાજધારા મુધાર્યા; બધુ લશ્કર રાખવાનો નવો ધારો બાંધ્યો; પાયદળ, હથેલ, તોપ-ખાનું, રીજમીટ ને ટુકડીઓ એમ વિભાગ પાડી લશ્કરની વ્યવસ્થા કીધી; અને હંગરિ તથા બોહીમિયાના રાજ્ય સાથે લગ્નદ્વારા સંબંધ કીધો. એ ૧૫૨૬માં મરણ પામ્યો ત્યારે જર્મનિના રાજવિસજની પદવીને મટિ તણુ ઉમેદવાર લેવા થયા. ઇંગ્લાંડનો હેન્રિ આઠમો તે દાવો લેખડાવી ખસી ગયો અને ઈલેક્ટરોએ

ક્રાન્સમાં ક્રાન્સિસ ૧લાને ટાપ્પી સ્પેનના ૧લા ચાર્લ્સને જર્મનિનો રાજધિરાજ ઠેરવ્યો (૧૫૧૯).*

ક્રાન્સિસે નવર ઉપર હુમલો કરી તે લીધું ને પછી તે સ્પેનમાં વધ્યો; પણ ચાર્લ્સના લશ્કરે તેને હરાવી તેની છત ખુંચવી તેને તેના રાજ્યમાં હાંકી મેલ્યો. મિલ્લાનના લોક ફ્રેંચ લશ્કરથી કાયર થઈ સામા થયા ને એઓને મદદ કરવાને ચાર્લ્સ, પોપ લીઓ ૧૦મો, ને ઇંગ્લાંડનો રાજા એઓએ સંપ બાંધ્યો. ફ્રેંચ લશ્કર કામ કામ હાર્યું ને ક્રાન્સિસને ઇટાલિમાંનો પોતાનો મુલક ખાલી કરવો પડ્યો. પોપ લીઓ ૧૫૨૨માં મુઆ પછી એડ્રિયન ૬મો પોપ થયો તેણે ફ્લોરેન્સ તથા બીર્ન રાજ્યો સાથે સંપ કરી ક્રાન્સિસ ઉપર ચઢાઈ કરી. ચાર્લ્સ ને હેનિ એઓએ ક્રાન્સની ઉત્તરે દક્ષિણે પૂર્વે હુમલો કીધો, પણ ફ્રેંચ લશ્કરોએ તેમને પાછા કાઢ્યા. એ છતથી ઉશ્કેરાઈ ક્રાન્સિસે ૧૫૨૫માં ઇટાલિ ઉપર સવારી કરી ને પેવિયાને ઘેરા ધાક્યો. ચાર્લ્સના સરદારોએ આજુબાજુનું પોતાનું લશ્કર એકઠું કરી ક્રાન્સિસને હરાવ્યો ને ક્રેક કરી માદ્રિડ મોકલ્યો. પછી કોલકરાય થયા હતા ને બર્જીની આપી દેવાની કબજાતે ક્રાન્સિસ છૂટ્યો હતો. ઇંગ્લાંડનો રાજા ચાર્લ્સની સત્તા વધવાથી ચેંક્યો. બર્જીનીના લોક જર્મનિના તાબામાં ન ગયા ને પોપ ક્લેમેન્ટ ૭મો એણે ક્રાન્સિસને કોલકરાયના બંધનથી મોકળો કીધો. એ સ્થિતિમાં ક્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ, સ્વિટ્ઝર્લેંડ, ફ્લોરેન્સ, મિલ્લાન ને પોપ એ સૌએ સંપ કરી ચાર્લ્સને સપડાવ્યો; ને ચાર્લ્સે એજમાં રાખેલા ક્રાન્સિસના દીકરા એને પાછા આપ્યા ને મિલ્લાન સ્ફોર્ઝિની પાછું આપ્યું. ચાર્લ્સનું આટલું મોટું રાજ્ય છતાં તેને નાણાંની તરફની ધણીજ બીડ હતી, પણ તે કળે વળે એક પાસથી નાણું ભેંજું કરતો ને બીજી પાસથી લડાઈઓ ચાલુ રાખતો. ચાર્લ્સનાં લશ્કરની સરદારી કોન્સ્ટેબલ બૂર્બો કરતો—એની બગીર ક્રાન્સિસે ખુંચી લીધી હતી તેથી તે ચાર્લ્સની તરફનો થયો હતો. સંપીલા લશ્કરે લડાઈ

* મેક્સિમિલિયન મહારાજા આસ્ટ્રિયાનો ડયુક હતો ને તે બર્જીનીના ડયુકની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો કે જે સૂબંધે તેને નેધર્લેંડના પ્રાંતો મળ્યા હતા. મેક્સિમિલિયનનો દીકરો ફિલિપ-ફરડિનંડ તથા ઈસાબેલાનો જમાઈ સ્પેનની ગાદીએ બેઠો હતો. એ મરણ પામ્યો ત્યારે એના બે દીકરા ચાર્લ્સ ને ફરડિનંડ તેમાં વડા ચાર્લ્સને સ્પેનની ગાદી મળી હતી (૧૫૧૬); ને મેક્સિમિલિયન મુઆ ત્યારે તેના વારસામાં ચાર્લ્સને આસ્ટ્રિયા તથા તેના નેધર્લેંડના પ્રાંતો મળ્યા. એ રીતે ચાર્લ્સ સ્પેનનો ૧લો ને જર્મનિનો પાંચમો કહેવાયો.

ચલાવી. પણ ક્રાન્સિસની તરફથી પુરતી કુમક ન મળવાથી કોન્સ્ટેબલ બૂર્બોએ મિલ્લાનનો પ્રદેશ ઉત્તર વાળ્યો ને તેના લશ્કરી લોક પગાર વિના બળેડા કરતા તેથી તેણે રોમ ઉપર ચઢાઈ કરી—તે તો કપાઈ પડ્યો, પણ તેનાં લશ્કરે રોમ લૂટ્યું ને પોપને ક્રેક કીધો. ૧૫૨૯ના કોલકરાયથી ક્રાન્સિસ તથા ચાર્લ્સને સલાહ થઈ ને પોપનો છુટકારો થયો; ક્રાન્સિસે ઇટાલિ તથા ફ્લેંડર્સ ઉપરથી પોતાનો હાલો ઉઠાવ્યો ને તે ૧૫૩૦માં પોપ ચાર્લ્સને મહારાજાનો મુગટ પહેરાવ્યો ને લોમ્બાર્ડિની રાજ માન્યો.

માર્ટિન લ્યૂથરે (૧૫૧૭માં) પોપના અનાચાર ખુલા પાડ્યા હતા ને ખ્રિસ્તી ધર્મનું સંસોધન કરી નવો પંથ ચલાવ્યો હતો ને ઉત્તર જર્મનિનાં સંસ્થાનોના સત્તાધારીઓ પોતાની પ્રજા સાથે લ્યૂથર-પંથી થયા હતા. ઝેડનબર્ગનો માર્ગેવ બોલબર્ટ જે ટ્યૂટોનિક નાઈટોનો ગ્રાંડમાસ્તર હતો તેણે લ્યૂથરમત તથા પોપ મતના ઝગડાનો લાભ લઈ પ્રશિયાની ટચી જે ધર્મખાતાની કહેવાતી તેને રાજકીયખાતાની કરી પોલાંડના આશરા તળે રાખી. ચાર્લ્સ ૧૫૩૦ના જુલાઈમાં જર્મનિ આવ્યો. અહીં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના અગ્રેસરોએ પોતાનાં મત ચાર્લ્સને જણાવ્યાં. તુર્કલોક હંઝરિ ઉપર ચઢાઈ કરતા તેનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો ને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથીઓને પોતાનાં મત પ્રમાણે વર્તવાની એકદમ છૂટ આપી હેતાં રાજ્યમાં વધારે ગરબડ થઈ જાય તેવું હતું તેટલા માટે ચાર્લ્સે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથીઓને ઉત્તર વાળ્યો હતો કે સલા બરી નકી કરવામાં આવશે.

ચાર્લ્સ પોતાનું રાજ્ય વધારવામાં ફાવ્યો નહિ ને મોટા રાજ્યભાર પોતાને એકલાને નીલાવવો અધરો પડ્યો તેથી તેણે પોતાના લાઈ ફર્ડિનાંડને સાથે રાખ્યો ને તેને રોમનોનો રાજા ઠેરવ્યો (૧૫૩૧). એ ફર્ડિનાંડ; આસ્ટ્રિયા, બોહીમિયા ને હંઝરિની રાજ્યસત્તા ધરાવતો હતો. તુર્ક લોકે હંઝરિ ઉપર હુલો કીધો તેને પાછા હટાવી (૧૫૩૨માં) ચાર્લ્સ સ્પેન ગયો ને ત્યાંથી ટ્યુનિસના બાર્બરોસેસ સાથે લડવા ગયો (૧૫૩૫). ચાર્લ્સની ગેરહાજરીમાં જર્મનિમાં ધર્મના બળેડામાં એનેએપિટિસ્કનો એક નવો પંથ નીકળ્યો હતો ને તે પંથનો લોકે મન્સ્ટર શહેર પોતાને તાબે કીધું હતું. ને ત્યાંના ધર્માધ્યક્ષના સૈન્યની સામા થઈ તે રાખ્યું હતું, પણ પછી તેઓ હાર્યા હતા ને તેઓના મુખીઓને નિર્દયપણે મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. ચાર્લ્સ ટ્યુનિસની છત કરી પાછો આવ્યો કે તેને વળી ક્રાન્સિસ સાથે લડાઈ કરવી પડી. (૧૫૩૬) ચાર્લ્સે

ઇટાલિમાંથી ફ્રેંચને કાઢી ક્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કીધો, પણ અડધું લશ્કર નાશ કરાવી તે પાછો ફર્યો હતો. તુર્કિસ્તાનના સુલતાન તરફથી મહમ્મદે હંગરિ ઉપર હુલ્લો કીધો હતો અને બાર્બરોસા દક્ષિણ ઇટાલિના કાંઠાને ઉજ્જડ કરતો હતો. એ ગભરાટમાં ચાર્લ્સે પોપ પોલ્સે ડબ્લિનના વચમાં પડવાથી ક્રાન્સિસ સાથે દસ વર્ષનો તક ખુશીથી કીધો (૧૫૩૮). ગેટમાં બળવો બેઠેલો તેનો બંદોબસ્ત કરી ચાર્લ્સે ૧૫૪૧માં લશ્કરી વહાણનો કાફલો લઈ આફ્રિકાને કાંઠે ઉતરી ટ્યુનિસને ઘેરો ઘાલવા માંડ્યો-તોફાન થઈ આવવાથી તેનાં વહાણ લાંગા ગયાં ને લશ્કરના મોટા ભાગનો નાશ થયો. ચાર્લ્સ પાછો આવ્યો. બે ફ્રેંચ ભયુસો કોન્સ્ટાંટિનોપલ જતા હતા તેનાં મિલ્લાનમાં ખૂન થયાં હતાં ને ચાર્લ્સે ખૂનીઓની તપાસ કરવાની ના કહી હતી તેથી ૧૫૪૨માં ક્રાન્સિસ ચાર્લ્સ વચ્ચે પાછી લડાઈ ચાલી. ક્રાન્સિસે સુલતાન સાથે કુમકના કરાર ફરીથી કર્યા હતા ને ડેનમાર્ક તથા સ્વીડનના રાજાને સહાયમાં રાખ્યા હતા. ક્રાન્સ, સ્પેન, ઇટાલિ, નેધર્લંડ્સ એમાં બે વર્ષ લડાઈ ચાલી-સેરીસોલીસ આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ચાર્લ્સનાં ૧૦ હજાર માણસ મુઆં, ને શત્રુઓની છત થઈ (૧૫૪૪). પછી ફ્રેંચમાં સલાહના કરાર થયા ને ક્રાન્સિસ તથા ચાર્લ્સ એએએ પોતપોતાનો છતેલો મુલક પાછો આપી દેવાને અને પોતપોતાના રાજ્યમાં નવા પંથનું બળ તોડવાને અને તુર્કની સામા એકસંપે લડવાને એક બીબને કબુલાત આપી.

ચાર્લ્સની ઇચ્છા પોતાના મહારાજ્યમાંના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના રાજા સરદારોને નીચા પાડવાની હતી ને તે પ્રમાણે વર્ષમાં મળેલી સલાએ પ્રોટેસ્ટન્ટોની વિરુદ્ધ ધણાએક ઠરાવ કીધા (૧૫૪૫). સેકસનિનો ફેડરિક અને હેસીનો લેડમેચ એ બેની સરદારી તળે પ્રોટેસ્ટન્ટ હથિયાર લઈ સામા બઢ્યા. ચાર્લ્સે લશ્કર ભેળું કરી પોપના ૧૩ હજારની કુમક સાથે ઉત્તરજર્મનિ તરફ ગયો ને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ માનનારા જે પ્રદેશ હતા તેઓને માથે કર ભારે મૂક્યા. ૬૦ સ૦ ૧૫૪૭માં મૂલહાજન આગળ લડાઈ થઈ તેમાં સેકસનિ ને હેસીવાળા કુંવરો હાર્યા ને કેદી થયા. ચાર્લ્સે સેકસનિનું રાજ્ય ફેડરિકના સમા મોટીસને આપ્યું-એ ફેડરિકની તરફનો હતો, પણ ઠગાઈમાં ચાર્લ્સની તરફનો થયો હતો. પ્રોટેસ્ટન્ટ કમળેર થયા, ક્રાન્સિસ મરી ગયો ને ચાર્લ્સે યથેચ્છ વર્તવા લાગ્યો. રાજ્યમાં કીઓ ધર્મ કેવી રીતે પાળવો તે વિષે એક શિક્ષાપત્રી

ઓગ્સબર્ગમાં મળેલી સલાએ કાઢી ને તે ઉપર પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનાં રાજ્યોને સહી કરવાની ફરજ પાડી. લ્યુથરમતના લોક નબળા પડ્યા હતા, પણ આધીન થયા નહોતા; રાજાઓ ચાર્લ્સની લોભભરી દાનવથી સારી પેઠે ભણીતા હતા; અને સેકસનિનો મોટીસ એણે ચાર્લ્સની સામા થવાની જરૂર ભેઈ. મોટીસ જે ચાર્લ્સના લશ્કરનો સરદાર થયો હતો તેણે ક્રાન્સના હેત્રિ રાજા સાથે જમકના કરાર કીધા ને પછી ડેનમાર્ક વગેરે ઉત્તરનાં રાજ્યો સાથે સલાહ રાખી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને પ્રુદ્ધિ આપવાને જર્મનિની સ્વતંત્રતા સાચવી રાખવાને તે હતો પડ્યો-વીસ હજાર પાયદળ ને ૨ હજાર ઘોડા સાથે તે દક્ષિણ જર્મનિમાં આવ્યો ને કામ કામના લ્યુથરમતના ધર્માધિકારીઓ તથા માછરૂટ એઓને પોતપોતાની પદવીએ પાછા બેસાડ્યા. ક્રાન્સના હેત્રિએ જર્મનિની સ્વતંત્રતાનો અને બંદીવાન રાજકુંવરોનો રક્ષણકર્તા એમ કહેવડાવી લોરેન ઉપર ચઢાઈ કીધી. ચાર્લ્સે સલાહ કરવાને ફાંફાં માર્યા પણ હેત્રિએ કે મોટીસે તેને લેખવ્યો નહિ-મોટીસે ઉતાવળી કૂચે ઈન્સબ્રુક આવ્યો ને તેણે ચાર્લ્સને કેદ કીધોજ હોત, પણ એ રતોવઈ નાસી ગયો ને ઉગર્યો. પ્રોટેસ્ટન્ટોએ ઓગ્સબર્ગ લીધું, મેન નદી ઉપરના ફેક-ફર્ટને ઘેરો ઘાલ્યો અને અભિમાની ચાર્લ્સને તાબે થવાની ફરજ પડી. પાસુમાં કાલકાર થયા તેથી રાજ્ય માહેના બખેડાનો અંત આવ્યો અને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ ક્ષેમ પાયા ઉપર થયો (૧૫૫૨).

એક પાસથી હંગરિમાં તુર્ક સાથે ને બીજી પાસથી ફ્રેંચ સાથે લડાઈઓ ચાલેલી તે બંનેમાં ચાર્લ્સનું લશ્કર હાર્યું. ઇટાલિમાં ઉતરથી તે દક્ષિણ સુધી બળવા હતા. તુર્ક લોકનો કાફલો નેપલ્સના કાંઠાને ઉજ્જડ કરતો હતો. રાજકાજની કાળજીથી કંટાળીને અને યુરોપમાં પોતાનું એકચક્રી રાજ્ય કરવામાં ફાવ્યો નહિ તેથી ચાર્લ્સે ત્યાંથી થવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે પોતાના દીકરા ફિલિપને જીસેલ્સમાં તેડી નેધર્લંડનો રાજા કીધો, ને થોડાં અઠવાડીયાં પછી સ્પેન તથા અમેરિકાના પ્રદેશની રાજ્યસત્તા પણ તેને આપી ૬૦ સ૦ ૧૫૫૬માં જર્મનિના રાજધિરાજનું તાજ પોતાના બાઈ ફર્ડિનાંડને હવાલે કરી ચાર્લ્સે સેનમુસ્કના મઠમાં વાસ કીધો ને ત્યાં તે બે વર્ષ પછી ૫૬ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

ચાર્લ્સે કેવળ સ્વાર્થ સાધનારો રાજા હતો, જેટલે તેને યુરોપમાં પોતાનું એકચક્રી રાજ્ય કરવાનો લોભ હતો. તેણે પોતાનું ધાર્યું પાર પાડવાને અનેક ખટ-

પટ કરી અને બહુ જુઠાણું વાપર્યું. તેના શત્રુઓએ તેની સત્તા તેના ધાર્યા પ્રમાણે વધવા ન દીધી તોપણુ ગાદીએ બેઠો. તે વારના કરતાં વધારે પ્રદેશની વ્યવસ્થા તેણે પોતાના વારસને માટે કરી હતી. તે હરેક વાતનો પ્રથમ લાંબો વિચાર ધીરજથી કરતો ને પછી એક નિશ્ચયને વળગી રહી અંતે શ્રમ કરી ધાર્યું કામ પાર પાડતો.

ફ્રાંકફર્ટ ૧૬૦૧ એ સંસાર તથા ધર્મસંબંધી પોતાના ને રાજ્યના હકને માટે પોપની સામા થયો હતો ને કેથોલિક તથા પ્રોટેસ્ટન્ટ એઓનું સમાધાન કરવાને તેણે મોટી સલાખાલી હતી, પણ કંઈ ફળ થયું નહોતું (૧૫૬૩). મેક્સિમિલિયન રજો એણે પણ સમાધાની આણવાની સારી મહેનત દીધી (૧૫૬૪). તેની કારકીર્દીમાં તુર્ક લોકે હંગરિ ઉપર હુમલો કર્યો હતો. પણ તે હાલવામાં આવ્યો હતો. મેક્સિમિલિયન પછવાડેથી હંગરિનો રાજા પણ થયો હતો.

૪૦ સ. ૧૫૭૬માં ફ્રાંકફર્ટ રજો જર્મનિનો મહારાજ થયો તેણે આસ્ટ્રિઆમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની શક્તિ અટકાવી અને હંગરિના તથા બોહીમિઆના લોકના હક છીનવી લીધા. રાજ્યમાં જ્યાં ત્યાં બપેડા મચી રહ્યા હતા. પ્રોટેસ્ટન્ટોએ પરસ્પર સંપ બાંધ્યો ને હોલાંડ તથા ફ્રાન્સને મદદમાં રાખ્યાં. કેથોલિકોએ પરસ્પર સંપ બાંધ્યો, જહોર લડાઈ થવાની તૈયારી હતી તેટલામાં ફ્રાન્સનો હેન્રી ૪થો જે પોતાનું લશ્કર જર્મનિમાં લાવતો હતો તે માર્યો ગયો (૧૬૧૦). ફ્રાંકફર્ટ પણ (૧૬૧૨)માં મરણ પામ્યો. એ રાજ્યમાં કેરલર જ્યોતિષી નામાંકિત હતો.

સ્પેનમાં ફ્રાંકફર્ટ પછી આસ્ટ્રિઆનો ફિલિપ ને પછી આર્લ્સ રાજ થયો હતો (૧૫૧૬)-એ ૧૫૧૬માં જર્મનિનો મહારાજ પણ થયો હતો. એ રાજાની સ્પેનની કારકીર્દીમાં વધારે જાણવા જેવું નથી. ૪૦ સ. ૧૫૫૫માં ફિલિપ ખીજે રાજ થયો તેણે સ્પેનમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું મૂળ કાઢવાને કરડા ઉપાયો કામે લગાડ્યા ૧૪૬૮માં ઠરાવ કર્યો કે મૂર લોકે પોતાની ભાષા પોતાનાં નામ ને પોતાની રીતભાત એ સૌ છોડી દઈ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળવો. મુસલમાનોએ બળવો કર્યો, પણ તે હાર્યા ને ખ્રિસ્તી પ્રજાઓમાં વેરાતા થઈ ગયા. ૧૫૮૦માં પોર્ટુગલ સ્પેન સાથે જોડાયું ને ૧૫૮૮માં ઇંગ્લાંડ ઉપર હુમલો કરવાને લશ્કરી વહાણનો કાફલો ગયો હતો તે હાર્યો ને ભાગો વટો પાછો આવ્યો.

જે વેળા ફિલિપ ગાદીએ બેઠો તે વેળા મિલાન, નેપલ્સ, સિસિલી, નેધર્લેન્ડ્સ, મેક્સિકો ને પેરુ એ સૌ સ્પેનના રાજ્યમાં ગણાતાં. સ્પેનનું લશ્કર યુરોપમાં પહેલા દરજ્જાનું ગણાતું; ને ફિલિપ પોતે પણ વિચારવાન, ચોડુબોલો, ધીરો ને મહેનતથી થાકે નહિ તેવો હતો; પણ કેથોલિક ધર્મનો-પોપમતનો ખણેજ આમ્રહી હતો ને સદાકાળ તેના મનમાં ધર્મનોજ વિષય રખા રહ્યો હતો તેથી તેણે દેશ કાળ ન બેતાં મોટાં સાહસ કર્યાં કે જેથી તેના મરણ પછી સ્પેન યુરોપનાં રાજ્યોમાં બોણું અત્યંત ગણાતું થયું.

નેધર્લેન્ડ્સ એ રાજ્ય વેપારથી મોટું દોલતમંદ થયું હતું-શહેરોને પોતપોતાની વ્યવસ્થા રાખનારી મંડળીઓ હતી ને લોકના પોતપોતાના સ્વતંત્ર વિચાર હતા. ને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ દાખલ થયો હતો. આર્લ્સ પાંચમાએ નવા પંથને દાખી નાખવાને ધણી મહેનત દીધી હતી, પણ તેનું ફાળું નહોતું. ફિલિપ લોકને ને તેઓના મતને ધિક્કારતો; તેણે એમમંદ હોરનના કાઉન્ટને અને ઓરેન્જના બૂપને અપમાન આપ્યું ને એઓએ જીલમથી પીડાતા લોકની આગેવાની કરી. લડાઈઓ ચાલી-મોટા સંહાર થયો. ઓરેન્જના બૂપે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનાં સાત રાજ્યોનો એકસંપ કરાવ્યો. (૧૫૭૯). પાર્માના રાજાએ કેથોલિકનો સંપ કરાવ્યો. ફિલિપે ઓરેન્જના બૂપના માથાને માટે ઇનામ આપતું ઠેરવ્યું હતું ને એ શક્તિમાન ને દેશભિમાની બૂપ એક ખૂનીની ફરીથી માર્યો ગયો. પાર્માના રાજાએ (ફિલિપની તરફથી) ઉપશાંતિની છત મેળવી. હોલાંડના લોકે એન્ટવર્પ ખાતે ત્યારે ઇંગ્લાંડની એલિઝાબેથ ૫ હજાર પાચદળ ને ૧ હજાર થોડા સાથે લીસ્ટરના અર્લને તેઓની મદદે મોકલ્યો. એનાથી તે લોક સાથે હળીને રહેવાયું નહિ ને રાણીએ તેને પાછો બોલાવી લીધો, પછી હોલાંડના સાત પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યોએ મોરીસને પોતાનો ગવર્નર કર્યો ને અંગ્રેજ લશ્કરની સરદારી લોર્ડ વીલખીને આપવામાં આવી. ૧૫૮૨માં પાર્માના રાજા મરી ગયો ને મોરીસે ૧૫૮૭માં સ્પેનનાં લશ્કર ઉપર મોટી છત મેળવી. ફિલિપ ૧૫૯૮માં મુઆ પછી તેની લીકરીના વરે (આસ્ટ્રિઆના એલ-બર્ટ) હોલાંડ પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રદેશોનો, સ્પેન તાબાના નેધર્લેન્ડ્સ, સ્પેન ને પોર્ટુગલ એઓની સાથેનો વહેવાર બંધ કર્યો. હોલાંડના પ્રોટેસ્ટન્ટોએ સ્પેનિઅર્ડની પછવાડે વહાણનો કાફલો મોકલ્યો ને એ કાફલાએ હિંદુસ્તાન તરફ ફરવા માંડ્યું કે જેથી થોડે કાળે તેઓએ જે વેપાર પોર્ટુગલના લોકે પોતાના હાથ રાખ્યો હતો તે પોતાનો કર્યો.

સ્વિસલંડને જર્મનિની સત્તા તળે રાખવાને મેકિસમિલિયને લડાઈ કરી હતી, પણ સ્વિસલોક છુટ્યા હતા ને સલાહના કારર થયા હતા (૧૫૬૯). ૧૫૧૬માં ઇયુરિયનો એક ધર્માધિકારી (ક્યુચથી પહેલાં) પોપે કાઢેલી મુક્તિપત્રિકા વેચાતી હતી તેની સામા થયો હતો ને તેના ધર્મમત પ્રજારાજ્યની નીતિ એ સંબંધી વિચારે ક્રાન્સમાં નેધર્લેન્ડમાં ને ઇંગ્લાંડમાં ભણ્યામાં આવ્યા હતા, સ્વિસ લડવૈયા યુરોપમાં મરા-હર થયા હતા-ખીલ રાજ્યો પોતાના લશ્કરમાં તેઓને પંજાર આપી રાખતા.

ઇટાલિમાં ક્રાન્સિસ ચાર્સની લડાઈઓ પત્યા પછી સ્વસ્થતા હતી. ત્યાંના રાજ સ્પેનના અથવા તેના આશ્રયમાં અથવા તેના સંપમાં હતા. લોકમાંથી શૌર્ય ધટ્યું હતું ને તેઓ મોજાવા શોખીલા થયા હતા. ફ્લોરેન્સ શહેર બહુ શોભીતું તથા દોલતમંદ હતું ને લોક રૂડા વિવેકી હતા.

હંગરિ ને બોહીમિઆ-હંગરિનું ખ્રિસ્તી રાજ્ય સ્વીકૃત ૧લાના વખતથી (૬૦ સં ૧૦૦૦) પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. એ રાજ્યે તુર્ક લોકના હાથોની સામા ટકાવી રાખી પોતાની વૃદ્ધિ કરી હતી, રાજ પેઢી દર પેઢી થતા, પણ લોક પોતાનામાંના કોઈને અથવા ખીલ દેશના રાજને પોતાનો રાજ ઠેરવતા. બોહીમિઆનું રાજ્ય જે બારમા સૈકાના અંતમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું ત્યાં પણ લોકની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજ નિભાતો, પણ તાજ જર્મનિના મહારાજ પહેરાવતા; તેમ જર્મનિનો મહારાજ સાત રાજ્યોના મતથી કરતો. તેમાં એક મત બોહીમિઆનું પણ હતું. ૬૦ સં ૧૪૯૦માં હંગરિનો રાજ મુઓ ત્યારે લોકે બોહીમિઆના રાજને પોતાનો રાજ ઠેરવ્યો. એ રીતે જે રાજ્ય બોડાયાં-આસ્ટ્રિઆનો ફર્ડિનાંડ ૧લો બોહીમિઆના રાજની બેન સાથે પરણેલો તે બોહીમિઆના રાજના મુઆ પછી ત્યાંની ગાદીએ બેઠો; પણ હંગરિના લોકે તેને માન્યો નહિ ને ધણાક બખેડા થયા તોપણ, ૧૫૬૩માં મેકિસમિલિયન રજો એ હંગરિ તથા બોહીમિઆ બે પ્રદેશનો રાજ થયો હતો.

રશિઆ.

નવમા સૈકામાં રશિઆ નામથી બોળખાતા મોટા પ્રદેશમાં ધણીક ભતના સિયિયન ને તાર્તર લોક વસતા હતા; તેઓનાં ધણાંએક સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં ને તેમાં કીચ ને નોવગોરોડનું એ બે મુખ્ય હતાં ૬૦ સં ૬૫૦માં સ્વીડન નોર્વે તરફના કોઈ ફરિકે

રશિઆમાં આવી રાજગાદી સ્થાપી- બોહીમિયની (૯૮૦-૧૦૧૫) કારકીર્દીમાં લોક ગ્રીક ગચ્છનો ખ્રિસ્તી-ધર્મ પાળતા થયા, હુન્નરો કરતા થયા ને એ રીતે રાજ્યના પાયાને કાંઈક મજબુતી મળી. તેના મરણ પછી તેના દીકરાઓએ રાજ્ય વહેંચી લીધું ને પછી સો વર્ષ સુધી રાજ્યોને માંહોમાંહે લડાઈ ચાલતી ને પોલાંડના લોક હાથી કરતા. ૬૦ સં ૧૨૨૩માં જંધિસ-ખાનના એક દીકરાએ સધળા પ્રદેશમાં ફરી વળી ધણાંક શહેર અને ગામડાંનો નાશ કીધો ને ધણાક લોકને કાપી નાખ્યા. પછી બસે વર્ષ સુધી રશિઆના રાજવંશીઓ સત્તાધારીના હાસ થઈ રહ્યા. ૬૦ સં ૧૪૬૨માં આવન ડબ્લે એણે પોતાના દેશને પાછો સ્વતંત્ર કીધો. ધણાક પ્રદેશને એક રાજ્યમાં આણ્યા ને કોન્સ્ટાંટિનોપલની ગાદી મેળવવાની ઇચ્છા કીધી. તેનો વારસ વેન્સિલી ૪થો એણે નવા પ્રદેશ છતવાનો ઉદ્યમ ચલાવ્યો.

૬૦ સં ૧૫૩૩માં આવન ૪થો એણે પોતાના રાજ્યની સત્તા વધારી ને કાર એ ઉપનામ ધારણ કીધું. તેણે તાર્તર લોકના હાથ હટાવ્યા, હંગરિનું પેદજ લશ્કર કીધું, ને કાયદા બાંધ્યા; લડવૈયા કોસોકસ લોક પોતાના સરદાર ડોન કોસોકસની ઇચ્છાથી રશિઆના રાજ્યમાં ગણાયા (૧૫૪૯) અને ૧૫૮૧માં સૈબીરિયા છુટ્યા પછી રશિઆનું રાજ્ય હતું તેથી બમણું થયું એ રાજ્યમાં કેટલાક અંગ્રેજ વેપારીઓએ રહેત સ્થમુદ્રનો રસ્તો બોળ્યો તે ઉપરથી ઇંગ્લાંડ ને રશિઆ વચ્ચે વેપાર સંબંધ થયો. આવનને સૌ વિકરાજ કહેતા, પણ તે પોતાની રાની પ્રજાને વરા રાખવાને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતો. તેનો વારસ થીઓડોર (૧૫૮૪) અશક્ત રાજ હતો. તેના મરણ પછી તેનો પ્રધાન બોરીસ રાજગાદીએ બેઠો (૧૫૯૮)—ઝરિવંસની સમાપ્તિ થઈ. બોરીસે નવા દેશ છતવાનું કામ ભરી રાખ્યું; હાસ લોકની સ્થિતિ સારી કીધી; પરદેશથી કારીગરો બોલાવ્યા. વેપાર વધાર્યો ને પોતાના રાજ્યના કિલ્લા મજબુત કીધા.

પોલાંડના લોક સ્કેલેવાનિયન ભતના હતા ને તેઓનાં નાનાં રાજ્ય હતાં. ૬૦ સં ૯૬૫માં તેઓ એક રાજ્યમાં મળ્યાં ને તે રાજ્ય જર્મનિના મહારાજના આશરા તળે રહ્યું. ૧૩૭૦માં લોકે હંગરિના રાજ લઈને પોતાનો પણ રાજ ઠેરવ્યો. લઈની પછી તેની કીકરી રાણી થઈ (૧૩૮૨) ને એ લિથુઆનિયાના ડચ્કને ખ્રિસ્તી કરી પરણી. એ પ્રદેશ ૧૫૬૬માં પોલાંડનાં રાજ્યમાં પુરેપુરો ભેડાયો.

પોલાંડના રાજા ઓટોમન તાર્તર ને મસ્કોવીટ એ લોક સાથે હંમેશા લડાઈમાં રોક્યા રહેતા. ૪૦ સં ૧૫૪૮થી તે ૧૫૭૨ લગીમાં પોલાંડના ઉપલા વર્ગના ધણીખરા લોક પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ પાળતા થયા ને ૧૫૭૩માં રાજસભાનો ઠરાવ થયો કે સૌએ પોતપોતાને ખરો લાગતો ધર્મ માનવો ને સોના હક સરખી રીતે ભળવવામાં આવશે. સીલ્ડસ્મંડ ખીલના મરણ પછી એજુના હેવિને રાજ નીમવામાં આવ્યો હતો પણ તે ક્ષપી રીતે ક્રાન્સ જતો રહ્યો ને ત્યાં હેજિ ડબ્લે થયો. પછી દ્રાન્સિલ્વેનિયાના રાજાને ઠેરવ્યો ને તેના પછી સ્વીડનના રાજાને રાજ કીધો—એ કેથોલિક પંથનો હતો ને તેથી પોલાંડમાં બપેડા બેઠ્યા હતા તે મુશ્કેલીથી બેસાડવામાં આવ્યા હતા.

ડેન્માર્ક, સ્વીડન ને નોર્વે એ પ્રદેશોમાં વતની લોકને ખસેડી ગાય લોક વસ્યા હતા. કોઈ ગોરમને કેટલાક પ્રદેશ ભેડી નાખી ડેન્માર્કનું રાજ માંડ્યું હતું, (૮૬૩-૯૦૦). તેના દીકરાના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ લાખાય થયો (૯૭૦). કેન્યુટ (૧૦૧૬) બધું ઇંગ્લાંડ ને સ્કોટ્લેન્ડનો થોડોક ભાગ એ તાબે કીધાં અને ૧૦૩૦માં નોર્વેને પુરેપુરું જીત્યું. પછી પાણું નોર્વેનું રાજ્ય જુદું પડ્યું હતું તે મારમરેટ રાણીએ વારસાથી મેળવ્યું ને લડાઈ જતી સ્વીડનને પોતાના રાજ્ય સાથે ભેડ્યું—એ ત્રણે મળીને એક રાજ્ય ગણાયું (૧૩૯૩). સ્વીડનના લોકને એકઠું રહેવું ગમ્યું નહિ ને તેઓએ ૧૫૨૩માં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કીધું ને ગુસ્તાવસ વારસા એને રાજ કીધો. એ ૧૫૬૦માં મરણ પામ્યો. પછી તેના દીકરાના રાજ્યમાં રશિયા ડેન્માર્ક વગેરે સાથે લડાઈઓ ચાલી હતી. ૧૫૭૦માં સ્વીડનના રાજાએ ડેન્માર્ક સાથે સલાહ કીધી પણ રશિયા સાથે લડાઈ ચલાવ્યાં કીધી. ૧૫૯૨માં સ્વીડન ને પોલાંડ એક રાજ્યમાં ગણાયાં, સીલ્ડસ્મંડ કેથોલિક ધર્મને છોડેજન આખું તેથી બળવો થયો; પછી તેને પદબ્રજ ઠેરવી તેના કાકા ચાર્લ્સને રાજ કરવામાં આવ્યો હતો (૧૬૦૦).

ઓટોમન રાજ્ય-તુર્કસ્તાન.

વેનિસ સાથે (૧૫૦૩) કોલકરાય થયા પછી તે ૧૫૩૭ સુધી ઓટોમન રાજ્યને પડોશના રાજ્ય સાથે ટોટા નહોતો, પણ તેમાં સુલતાનનાજ બે નાના દીકરાઓએ પોતપોતાના પ્રાંતમાં બળવા ઉઠાવ્યા હતા ને તે બેને દેહાંત શિક્ષા સુલતાનના હુકમથી થઈ હતી. તેના બીજા ત્રણ દીકરામાંના એક—સીલીમે પોતાના બાપ બળજેટને ગાદી ઉપરથી ખસી જવાની ફરજ

પાડી ને પછી તેને ઝેર દેવડાવ્યું (૧૫૧૨). સીલીમે લાઈ લત્રીબનાં ખૂન કરાવ્યાં ને ૪૦ હજાર સિઆપંથી—ઓની કતલ કરાવી. તેણે ઇરાનમાં સોફી વંશની સ્થાપના કરનાર શાહ ઈસ્માઈલ સાથે લડાઈ કરી પોતાના ૪૦ હજાર માણસ ખોઈ ઇરાનીઓને ટારિસ આગળ હરાવ્યા. તેણે સલાહથી કે બળથી પણ કુર્દીસ્તાન ને મેસોપોટિમિયા એ પ્રદેશ મેળવ્યા ઇજિપ્તના મોમેન્ટ્યુક સુલતાનના લશ્કરને અલેખો આગળ હરાવ્યું. (૧૫૧૬) ને સિરિયાનો સધળો પ્રદેશ સીલીમના રાજ્યમાં ભેડાયો. તેણે ઇજિપ્ત જઈ લડાઈ કરી કેરો સહેર લીધું ને ત્યાંના ૫૦ હજાર રહેવાશી—ઓની કતલ કરી નાખવામાં આવી—ઈજિપ્ત, તુર્ક રાજ્યનો પ્રાંત ગણાયો. આખાસ વંશનો છેલ્લો ખલીફ તાબે થયો ને કોન્સ્ટાંટિનોપલ આવતાં મરી ગયો; પછી સીલીમે પોતાને ખલીફ દહેવડાવ્યો.

સુલીમાન રજો (સીલીમનો દીકરો) ૧૫૨૦માં સુલતાન થયો. તેણે હંગરિના બેલગ્રેડ તથા ખીલ કેટલાક કિલ્લા લીધા; ક્રોડસ ટાપુ લીધો (૧૨૨૨). વળી લડાઈ કરી હંગરિના રાજાને રણમાં પાડી તેની રાજધાની લૂટી (૧૫૨૬); ને ત્રણ વર્ષ પછી વીએનાને ઘેરો ધાલ્યો—પણ અહીંથી તેને પાછા ફરવાની જરૂર પાડવામાં આવી હતી; પછી તેણે ઇરાન સાથે લડાઈ કરી બગદાદ લીધું.

૪૦ સં ૧૫૧૮માં આલ્જીરમાં બારબેરાસ્સા ખીલને તુર્ક લોકે હાકેમ માન્યો ને એણે સુલતાનના આશર તળે ખ્રિસ્તીઓને હરાવી ટ્યુનિસ લીધું ને પછી તે સુલતાનના લશ્કરી વહાણના કાફલાનો સરદાર થયો હતો, ૧૫૩૦;—ચાર્લ્સ પાંચમાએ ટ્યુનિસ તેની પાસેથી લઈને ત્યાંના આગલા હાકેમને આખું હતું. સુલીમાનનું લશ્કર ઠેકાણે ઠેકાણે ફતેહ મેળવતું. ક્રાન્સિસ ૧લાએ તેની સાથે કોલકરાય કીધા હતા—ખ્રિસ્તી મુસલમાની રાજ્યના સંબંધમાં તે સંધિકરાય પહેલવહેલાજ હતા. દ્રાન્સિલ્વેનિયાનો પ્રદેશ તુર્કી રાજ્યમાં ભેડાયો, ૧૫૫૨. આફ્રિકાના કિનારા ઉપર ખ્રિસ્તી કાફલા સાથે લડાઈ કરતાં જીત મેળવી, ૧૫૬૦, તેથી તુર્કી લશ્કરી વહાણનું બળ ભૂમધ્યસમુદ્રમાં સૌથી વધારે ગણાયું; અને ૧૫૬૨માં કોલકરાય થયા તેની રૂએ હંગરિમાં ફતેહ કરેલો મુલક તુર્ક રાજ્યનો નફી ઠર્યો. એ રીતે બહાર ફતેહ હતી, પણ રાજ્યમાં બપેડા હતા. સુલીમાન ૧૫૬૬માં મરણ પામ્યો.

એની પછી રાજ્યની પડતી થવા માંડી—૪૦ સં ૧૫૭૧માં લીપેટો આગળ તુર્કી કાફલો નાશ પામ્યો,

આમરેથ રાજ્યમાં ૧૫૭૪-૧૫૮૫ બનેસ-
વીએએ દસ વખત બળવો ફીણ ને એક વખત તો
કોન્સ્ટાંટિનોપલને આગ લગાડી હતી કે જેથી ૧૫
હજાર ઘર બળી ગયાં હતાં ને ૫ કરોડ સુકોન બેઠકું
તુકસાન થયું હતું.

એ સૈકામાં ઇરાનમાં એખઝૈદર (અલીનો વંશજ)
એણે સુફી નામ રાખી નવો પંથ ચલાવેલો. તેના
દીકરા ઇસ્માએલે રાજ્ય થાપ્યું. ૧૫૧૪માં સીલીમ
સાથે લડાઈ થઈ તેમાં તેણે પાયતખ્ત ટોરીસ ખેંચ્યું.
તે બેર્જિઆ તાબે કીધા પછી ૧૫૨૩માં મરણ પામ્યો.
તેના દીકરા તમરુચના રાજ્યમાં તુર્ક લોકે ઇરાન ઉપર
ચડાઈ કરી, પણ તેઓ પોતાની ક્ષેત્ર કાયમ કરી
શક્યા નહિ. ૧૫૭૬માં મહંમદ મીરજાં થયો તેણે
ખોરાસાનના સુલતાનને હઠાડી મૂકી તેના નાના દીકરા
આબાસને ૧૫૮૫માં ગાદીએ બેસાડ્યો.

શાહ આબાસે તુર્ક ને તાર્તર લોકે કેટલોક મુલક
તેના બાપની પાસથી છીનવી લીધેલો તે પાછો મેળવ્યો.
આર્મજેનો ટાપુ શહેર સાથે પોર્ટુગીઝ પાસેથી પાછો
પોતાના તાબામાં આણ્યો ને પોતાની રૈયતને માટિ
રૂડાં કાયદા બાંધ્યા. તેણે ઇસ્પહાનને પોતાનું પાય-
તખ્ત રાખ્યું ને ત્યાં મેહેલ, એક મોટી મસજીદ ને
બીજાં મકાનો બંધાવ્યાં. શહેરનો એક ભાગ આર્મિનિયન
લોકને રહેવાને માટે રાખ્યો ને ખ્રિસ્તી લોકના આવવાને
ક્ષેત્ર બાંધ્યું. તે ૧૬૨૮માં મરણ પામ્યો હતો.

હિંદુસ્તાન.

બાદશાહ ઇબ્રાહીમ લોદીના પંખબના સુબેદાર
દોલતખાન લોદીએ ખંડ કર્યું ને મદદમાં કાબુલના
રાજા બાબરને બોલાવ્યો. બાબરે ઇબ્રાહીમના

બાબરે તૈમુર મુગલના વંશમાં છઠ્ઠી પેઢીએ થયો.
તે તુર્કી બોલી બોલતો. તેનો બાપ કાબુલનો હાકેમ
હતો; પણ પછવાડેથી કર્ગીસ પ્રાંતનો હાકેમ થયો હતો;
તે મુઆ પછી (૧૪૯૪) બાર વર્ષનો બાબર કર્ગીસની
રાજગાદીએ બેઠો. તેનો કાકો સમરકંદનો રાજા ને તેનો
મામો એ બે બે બાબરના બાપની સાથે લડાઈ કરતા
તેઓએ બાબરને રાજાવવાનું કીધું. એણે ૧૫૦૪માં
કાબુલ લીધું ને ઘણી વાર હારજીત પામ્યા પછી સમરકંદ
ને બુખારા એ પ્રાંતો પોતાની સત્તામાં આણ્યા (૧૫૧૧).
પછી ઉઝબેક લોકે (તુર્ક, મુગલ ને ફેનિક એ ત્રણ ભવિ
સંકર થઈને થએલા તે) બાબરને સમરકંદમાંથી કાઢી
મૂક્યો. બાબરે ઇરાનીઓની મદદથી લડાઈઓ ચલાવી,
પણ છેવટે તેની તદ્દન હાર થઈ હતી ને તેણી તરફના
મુલકમાં ફક્ત બલખપ્રાંત સિવાય બીજું બધું તેનું
રાજ્ય ગયું (૧૫૧૪). હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે
કાબુલ ને બલખ પ્રાંત બાબરની સત્તામાં હતાં.

અફઘાન લશ્કરને લાહોર આગળ હરાવ્યું, ને તે શહેરને
બાબી મૂક્યું (૧૫૨૪); દીબલપુર લીધું તથા
કિલ્લાદારને ઠોર કીધા; ને દિલ્હી લેવા તે સરહદ
સુધી પહોંચ્યો, પણ પછી તે દિલ્હી ન જતાં પાછો
વળ્યો ને કાબુલ ગયો.

તેના મૂકેલા સરદાર અલાઉદ્દીને લડાઈ કરી ઇબ્રા-
હીમ બાદશાહને હરાવ્યો તેટલે બાબર પણ આવી
પહોંચ્યો. ઇબ્રાહીમ એક લાખ માણસ ને એક હજાર
હાથી એટલું લશ્કર લઈ બાબરની સામે ગયો.
બાબરની પાસે બાર હજાર ફોજ હતી. તેણે મોખરે
તોપોની હાર, પછી પાયદળ ને એની ત્રણ બાજુએ
(છેક પાછલી ને બે બાજુની) માટીના પુરજ કે
લાકડાંની આડ એવી રીતે લશ્કરની ગોઠવણ સંપાદી.
ઇબ્રાહીમ બાબરની ઠાવણી ઉપર ધસ્યો ગયો. તે
બાબરની આગલી હાર સાથે લડે છે તેવામાં એની
ફોજની પાંખો ઇબ્રાહીમની ફોજની પાંખો ઉપર ને
પાછલી હાર ઉપર તૂટી પડી; બાબરે તોપનો મારો
ચલાવ્યો ને વચલી ફોજ ધસીને બહાર આવી; ઇબ્રા-
હીમનું લશ્કર વિખેરાઈ ગયું ને તે મુઆ (૧૫૨૬ના
એપ્રિલની ૨૧મી). એ લડાઈ પાણીપત આગળ
સવારથી તે બપોર સુધી ચાલી હતી. ઇબ્રાહીમનાં
૧૫-૧૬ હજાર માણસ કપાઈ પડ્યાં ને બંનેનાં મળીને
લડાઈમાં ને પછી ૪૦ હજાર માણસનો નાસ થયો
હતો.

એ લડાઈ પછી બાબર દિલ્હી લીધી, આગ્રા લીધું.
(૧૫૨૬ના મેની ૧૦મીએ) દિલ્હીની વાયવ્ય દિશાનો
પ્રાંત અને જમનાને કાંઠે આગ્રા સુધીનો સાંકડો
પ્રદેશ એટલું રાજ્ય તો તેણે સહજ પોતાનું કરી લીધું.
પછી તેણે ધોળપુર ને આલિયર લીધાં, જવાનપુર
તાબે કીધું અને માત્વાડ, બેપુર, મેવાડ એ રજપુત
રાજાઓ સાથે ક્ષેત્રમંદીથી લડાઈઓ કરી. ૬૦ સં.
૧૫૨૮માં તેણે મેહનીરાય ઉપર ચડાઈ કરી ચંદેરી
લીધું; બહાર પ્રાંત જત્યો ને બંગાળના રાજાને મોહ
પમાડ્યો; પછી તે સિંધુ નદીથી તે ગંગા લગીના
પ્રદેશનું રાજ્ય હુમાયૂંને માટે વારસામાં રાખી આગ્રા
રાજધાનીમાં ૫૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો (૨૬મી
ડિસેમ્બર ૧૫૩૦), તેનું મુડું તેના કલા પ્રમાણે કાબુલ
લઈ જઈ ત્યાં દાટવામાં આવ્યું હતું.

બાબરે પોતાની ઉંમર લડાઈઓ કરવામાં કાઢી
હતાં તે પોતાના સગાઓની સાથે લડવામાં ન ફાળ્યો,
પણ ઇબ્રાહીમનાં બંડખખેડાવાળાં રાજાને તેણે, એક
ફોજે ઉધું વાળ્યું ને આગ્રાથી દસ કોશ ઉપર સિંધી

(ફતેહપુર સિદ્દી) આગળ હિંદુ તથા અફઘાન મુસલમાનોનાં એકઠાં મળેલાં સૈન્યના સરદાર સંઘામર્સિદને (મેવાડનાને) હરાવી પોતાના લશ્કરી સરદારની મરજી ઉપરાંત યદ્ય હિંદુસ્તાનમાં મુઘલબાદશાહ સ્થાપી. તે ફારસી તુર્કી ભાષામાં કાળેલ હતો ને તેણે પોતાની છાંદમીનો અહેવાલ લખ્યો છે.

હુમાયૂં (બાબરનો વડો દીકરો) તેણે પોતાના લાઈઓને રાજ્યની વહેંચણી કરી આપી હિંદુસ્તાન માંહેનો મુલક પોતાને માટે રાખ્યો. તે બુદેલખંડમાં કર્ણાજરને ઘેરો ધાલતો હતો તેવામાં અફઘાન લોકે જવાનપુરમાં બંડ લઠાવેલું તેનો ને કાશીની પાસેનો ચુનારમઠનો કિલ્લો ચેરખાન નામનો પઠાણ સરદાર લઈ લેઠો હતો તેનો બંદોબસ્ત કરી હુમાયૂં પાછો આગે આવ્યો (૧૫૩૨). પછી ગુજરાતના મહમ્મદશાહ ઉપર ચડાઈ કરી તેને નસાડયો (૧૫૩૪) ને ચાંપાનેરનો કિલ્લો લીધો (૧૫૩૫). પછવાડેથી (૧૫૩૬) મહમ્મદશાહનું ફાવ્યું હતું ને મુઘલ લોક ગુજરાત તથા માળવા છોડી જતા રહ્યા હતા. હુમાયૂં ગુજરાતની અટપટમાં પડેલો જોઈ ચેરખાને બહાર પ્રાંત છૂટી બંજાળાના રાજાને કાઢી મૂક્યો. હુમાયૂં ચુનારમઠ લઈ પછે જઈ પહોંચ્યો; રસ્તામાં તેને બંજાળાનો મહમૂદ જે ચેરખાનના ત્રાસથી નાસી આવતો હતો તે મળ્યો. ચેરખાન જે પોતાનું જોર તજવીજથી વધાર્યો કરતો તેણે સાલસ કરવામાં લાલ છે એવો નક્કી વિચાર કરી પોતાને બાદશાહ કહેવડાવવા માંડ્યું. હુમાયૂંએ પોતાના લશ્કરને જંગા પાર લઈ જવાને પૂલ બંધાવ્યો; પણ તેટલે ચેરખાને પોતાનાં વીણી કાઢેલાં લશ્કર સાથે રાતે છનામાના જઈ હુમાયૂંની છાવણી ઉપર છાપો માર્યો. હુમાયૂંનું લશ્કર ગલરાટમાં પડી વેરાઈ યદ્ય મર્યું ને તેણે પોતાના ઘોડાને જંગામાં મૂક્યો ને પછી મુશીબતથી તે સાથે કાંઠે હત્યો ને આગે પહોંચ્યો. બીજે વર્ષે હુમાયૂંએ બીજી વાર ચેરખાન સાથે લડાઈ કરી, ને એમાં પણ તે હાર્યો. પછી ચેરખાન-શાહની સામા ટકવાનું નથી એમ વિચારી હુમાયૂં કુટુંબ છોડી તથા કેટલુંક ધન લઈ લાહોરમાં પોતાના લાઈ કામરાનની પાસે ગયો (૧૫૪૦) રખેને હુમાયૂં માંડે રાજ્ય લઈ લેશે ને એને માટે ચેરશાહ સાથે લડાઈ કરવી પડશે એમ વિચારી ચેરશાહને પંજાબ પ્રાંત હવાલે કરી કામરાન પોતાના કાબુલના રાજ્યમાં જઈ રહ્યો.

સઘળી પાસથી નિરાશ થયા પછી હુમાયૂં દોઢ વર્ષ સુધી સિંધ લેવાને મથ્યો, તે ન મળ્યું ત્યારે તે જોધ-

પુરની મદદ લેવા ગયો. અહીંથી પણ નાજમેદ યદ્ય તે નગરફોટ ગયો, ને ત્યાંના રાજા રાણાપ્રસાદની ૧૫ હજાર ફોજ લઈ ફરીથી સિંધ ઉપર ગઈયો પણ ફાવ્યો નહિ. પછી તે ૪૦-૫૦ માણસ સાથે કંદહારને રસ્તે મોટી મુશીબતથી ધરાન જઈ પહોંચ્યો.

ચેરશાહે હુમાયૂંનું સઘળું રાજ્ય પોતાના તાબામાં કરી લઈ બીજે વર્ષે (૧૫૪૨) માળવા લીધું; જોધપુર ઉપર ફાવ્યો નહિ, પણ ચિતોડ ઉપર હલ્લો લીધો ને કર્ણાજરને ઘેરો ધાલ્યો; પણ એટલામાં તે મરણ પામ્યો (૧૫૪૫). એ પઠાણ બાદશાહે ૫ વર્ષ રાજ્ય લીધું તેમાં તેણે રસ્તાની સડઠો કઢાવી, મુસાફરખાનાં તથા કુવા તળાવ બંધાવ્યાં ને ઠામ ઠામ ઝાડો રોપાવ્યાં તે અક્બરનેદ ને શાણો રાજા હતો. તેની પછી તેના દીકરા સીલીમશાહે નવ વર્ષ રાજ્ય લીધું. ને પછી મહમ્મદશાહ સુર એણે ત્રણ વર્ષ લીધું. એ મહમ્મદશાહે ધોતાળપણામાં ખળનો ખાલી લીધો ને સરદારોની જગીરો તેમની પાસેથી છીનવી લઈ નાલાયક શખસોને આપી. તેનાજ ખાનદાનમાંના છપ્પાહીમે દિલ્હી તથા આગ્રા પોતાને તાબે કરી લીધાં ને બંજાળા માળવા વગેરેમાં બંડો થયાં.

એવામાં ધરાન જઈ રહેલા હુમાયૂંએ પાછા આવી દિલ્હી તથા આગ્રા પોતાના તાબામાં કરી લીધાં. (ધરાનથી આવતાં તેને ત્યાંના રાજા તમરુપે ચોદ હજાર સવાર આપ્યા હતા તેની કુમકે કંદહાર અસ્કરી પાસેથી ને કાબુલ કામરાન પાસેથી છીનવી લીધાં હતાં) પછી મહમ્મદશાહ સુરનો વજર હેમૂ હુમાયૂંને કાઢવા આવે છે તેટલામાં હુમાયૂં મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો અકબર ગાદીએ બેઠો. હેમૂને અકબરનો વજર બહેરામખાન એ બેની લડાઈ યદ્ય તેમાં હેમૂ હાર્યો ને પકડાયો. મહમ્મદશાહ સુર પણ બંજાળામાંના બંડખોર સાથે લડતાં ઘોડે દહાડે મરણ પામ્યો. હુમાયૂંમાં ચેરશાહ જેટલું સાલસ નહોતું. તે પોતાના તરફી લાઈ તથા બીજા સમાઓને જ્યારે ત્યારે માફી આપતો ને તેઓ ઉપલક્ષીઆ મદદ કરતા તેથી તેણે રાજ્ય ખોડ્યું હતું, બાકી તે ભણેલો તથા બુદ્ધિમાન નિવૃત્ત પ્રકૃતિનો પણ ધીટ આગ્રહી પુરુષ હતો.

અકબર (તેર વર્ષ ને ચાર મહીનાનો) ૭ ઇ. સ. ૧૫૫૬ના નવેમ્બરની પાંચમીએ આગ્રાની રાજગાદીએ બેઠો. રાજકારવાર સંધ્યા તેના બાપની વખતના સરદાર

• અકબર ૭૦ ઇ. સ. ૧૫૪૨ના અક્ટોબરની ૧૪મીએ હુમાયૂં બીજી વાર સિંધ ઉપર ચડવા નીકળેલો તેને બીજે દહાડે જન્મ્યો હતો. તેની માનું નામ હમીદા હતું. દીકરાના

બહેરામખાનને શિર હટો ને એણે પાંચ વર્ષના કાર-
ભારમાં રાજ્યને ડગે નહિ તેવા પાયા ઉપર આણી
મૂકયું-ધણી જગોનાં ધણાં તડાંના મુસલમાનોની ફોજોના
બળેડા બેસાડયા, આબુબાબુના મુલક ઉપર ચઢા-
ઈએ કરી, ને દૂરનાં રાજ્યોને મોહિત કીધાં પણ
તેની કરી હાકમીથી લોક કંઠાળ્યા હતા ને કટલાક જણ
તેના દુસ્મન બની કુચાઈ કરતા હતા; વળી તે પોતે
પણ મદે બરાઈ વેળાએ અકબરને લેખવતો નહિ.
અકબરે ૧૮ વર્ષની ઉંમરે પોતાનું પરવરાપણું ભર્યું
ને બહેરામખાનું કીધું કે આજથી માં રાજ્ય હું પોતેજ
ચલાવીશ (૧૫૬૦). પછી તેણે બહેરામખાનને તેના
ગુના માફ કરી ધન આપી મક્કે જવાનો હુકમ કર્યો.
તે પછી મક્કે જતાં ગુજરાતમાં માર્યો ગયો હતો.

રાજ્યને પહેલે વર્ષે પંજાબ પ્રાંત અને દિલ્હી તથા
આગ્રાને લગતો પ્રદેશ એટલોજ મુલક અકબરનો હતો.
ત્રીજે વર્ષે અજમેર ને ચોથા વર્ષના આરંભમાં ગ્વાલી-
અર તાબે થયું હતું. રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લીધા
પછી અકબરે અફઝાન લોકના ને પોતાના સરદારોના
બળવા બેસાડી તેઓએ કબજ કરેલો મુલક (જવાન-
પુર, માળવા, અયોધ્યા, અલાહાબાદ) પોતાની કાયમ
સત્તામાં આણ્યો. કાબુલમાં અકબરનો નાનો ભાઈ
મિર્ઝા હકીમ હાકેમ હતો તેણે અકબરને નાગોરમાં
બરાએલા ઉઝબેક લોકનું ખંડ તોડવામાં રોકાએલો
એઈ લાહોર લઈ પંજાબ પ્રાંત કબજે કીધો, પણ અક-
બરે તેને સપડાવી હિંદુસ્તાન બહાર કાઢી મૂક્યો
(૧૫૬૬). એજ વર્ષમાં સંબળના મુલતાન મિર્ઝા નામના
સરદારના ચાર દીકરાઓ હુકમની સામા થએલા
તેઓને અકબરે નશીહત આપી ને પછી તેઓ ગુજ-
રાતના બાદશાહના આરામમાં જઈ રહ્યા હતા.

એ વેળા અથવા એની પહેલાં અકબરે રજપુત રાજ-
ઓને વશ કરી રાખવાનો વિચાર કીધો હતો-અક-
બર જેપુરના રાજ બીહારીમલની બેટી સાથે પરણ્યો
હતો ને તેણે સસરાને તથા સાળા ભગવાનદાસને બાદ-
શાહી લશ્કરમાં મોટા ફરજબ આપ્યા હતા. અકબરે
પોતાની મારવાડવાળી રજપુત રાણીથી થએલા બેટાને
જેપુરની એક રાજકન્યા સાથે પરણાવ્યો હતો. બાબ-
રની સામા સંઆમસિંહ લડ્યો હતો તે બહાને ઉદે-

જન્મની ખુરાબજર હુમાયૂંને પહોંચી ત્યારે સાથીઓને
બક્ષીસ આપવાને તેની પાસે કસ્તુરીની શીશી સિવાય
બીજું કંઈજ નહોતું તેથી તેણે તેનું લઢાણું કીધું હતું, અક-
બરને હમીદા એ બેને મિર્ઝા અસ્કરીએ (હુમાયૂંના ભાઈએ)
બંદીખાનામાં નાખ્યાં હતાં, પણ હુમાયૂંએ હરાનથી
આવતાં બિડલ્યાં હતાં.

સિંહને નબળો એઈ અકબરે ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી.
ઉદેસિંહના સરદાર જેમલ રાઠોડે મુજલ લશ્કરને કિલ્લામાં
આવવા ન દીધું, પણ આજુ બન્યું કે એક રાતે જેમલ
મસાલને અજવાળે મોરચો તપાસતો હતો તેને અક-
બરે દીઠો (એ પણ પોતાની ખાઈ ભેવાને નીકળ્યો
હતો), ને ગ્રાણી મારી તે જેમલના માથામાં વાગી ને
એ મરણ પામ્યો. પછી કિલ્લાદારોની હિંમત રહી
નહિ-તેઓ થાણાં રાખી કિલ્લામાં બરાચા-ઝીંઓને
જેમલના શબ સાથે બાળી મૂકી પાછા બહાર આવી
મરણીઆ થઈ લડયા ને કપાઈ પડયા; અકબરે ચિતોડ
લીધું (માર્ચ. ૧૫૬૮). બીજે વર્ષે રણુચંદ્રોર ને
કર્ણોર એ પહારી કિલ્લા લીધા-રણુચંદ્રોર ઉપર અક-
બર ભતે ગયો હતો. ભેખપુરના માલદેવે ધટ્યો
સત્કાર ન કરેલો તે ઉપરથી અકબરે ભેખપુરનો મુલક
બીકાનેરના રાયસિંહને બક્ષીસ આપવાનું ધાર્યું હતું,
પણ માલદેવ મુઆ પછી તેનો દીકરો સરણુ આવ્યો
ત્યારે અકબરે તેના ઉપર બહુ મહેરબાની કરી હતી.

મિર્ઝા લોક ગુજરાતનાં રાજ્યોમાં બળેડા મથાવી
ત્યાંના મુજફ્ફરશાહને સત્તાવ્યાં કરતા. રાજકારણસી
ઈતિમાદખાને અકબરને તેડયો. મુજફ્ફરશાહ ડબ્બે
એણે પોતાનું રાજ્ય અકબરને હવાલે કરી દીધું (સપ્ટે-
બર, ૧૫૭૨), એણે બંબલાઓરને છટી અમદાવાદમાં
પોતાનો વાવટો ચલાવ્યો (૧૮ મી નવેમ્બર). પછી
વડોદરા, ચાંપાનેર, સુરત એ સધળો મિર્ઝાઓએ કબજ
કરેલો મુલક તેઓને હાંકી મેલી પોતાની રાજ્યસત્તામાં
આણી અકબર પાછે આગે આવ્યો (જૂન ૧૫૭૩).

૪૦ સં ૧૫૬૦માં કટલોક બહાર પ્રાંત અકબરના
તાબામાં આવ્યો હતો, પણ બાહીનો પ્રાંત તથા
બંજાબા એ છતવાનાં રહ્યાં હતાં. બંજાબામાં દાઉદ
અફઝાન રાજ્ય કરતો, પણ તેના વછરે તેને લડાઈ
મેલવાની તજવીજ કરી હતી. તે લાગ એઈ અકબરે
બહાર પ્રાંત છટ્યો ને દાઉદને બંજાબામાંથી નસાડયો.
દાઉદે બોઢિયા પ્રાંત જઈ ફોજ એકી કરી અકબરના
સરદાર ટાડરમલને તથા બીબલોને લડાઈ આપી.
પણ અંતે તે હાર્યો-બહાર તથા બંજાબા એ પ્રાંત અક-
બરના રાજ્યમાં આવ્યા (૧૫૭૫) કાબુલના મિર્ઝા

• ઉદેસિંહે જંમલોમાં લડકયા પછી ઉદેપુર વસાવ્યું.
એના દીકરા પ્રતાપ રાણાએ લડાઈઓ કરી. પણ હારીને
ગુફા રામમાં વાસ કીધો હતો-એણે પઞ્ચાડેથી અકબરના
મસ્તા પહેલાં પોતાનો પલ્લો મુલક પાછે મેળવ્યો હતો.
પણ તે ચિતોડ ચિતોડ કરતો મરણ પામ્યો હતો.

હકીમે પંબળ ઉપર હલ્લો કરી ત્યાંના સુબેદાર માન-
સિંહને નસાડ્યો (૧૫૫૧) તે ઉપરથી અકબરે ત્યાં જઈ
હકીમને હરાવી કાણુલ લીધું, પણ પછવાડેથી હકીમ
તબિ થયો ત્યારે કાણુલનો સુબો તેને પાછો હવાલે
કીધો. પંબળનો સુબો પોતાના સાળા રાજ ભગવાન-
દાસને સોંપ્યો ને સિંધુ નદીના કાંઠા ઉપર અટકનો
કિલ્લો બાંધ્યો, પછી તે આગે આવ્યો હતો. પોતાના
બાઈ હકીમનું મરણ થયે કાણુલમાં બપેડા ન થાય તેને
સાર અકબરે અટકમાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો હતો ને
તેવામાં તેણે ભગવાનદાસને તથા મિર્જા સુલેમાનના
દીકરા શાહરખને કાશ્મીર જીતવાને મોકલ્યા હતા ને
તેઓએ તે પ્રાંત આપ્યો હતો (૧૫૮૫). કાણુલની
સરહદમાં જલાલ નામનો સરદાર હુમલો કરતો તેની
સામા અકબરનો દૂધભાઈ જૈનખાન ને રાજ ખીરખલ
એ લશ્કર લઈ ગયા, પણ લડાઈમાં ખીરખલ માર્યો ગયો
ને જૈનખાન નાસી ગયો; પછી અકબરે રાજ માનસિંહ
તથા ટાડરમલને મોકલ્યા ને એઓએ એ વર્ષ લગી
લડીને જલાલને હરાવ્યો હતો. ૧૫૯૫માં અકબરે સિંધ
પ્રાંત જીતી લીધો. કંદહાર ધરાની લોકે લીધું હતું,
પણ માંદોમાંદે ટંક થયા પછી તે પાછું અકબરના
તાબમાં આવ્યું હતું.

અહમદનગરના રાજ્યમાં અંધેર હતું ને ચાર ટાળી
ખંધાઈ ને તે માંદોમાંદે લડતી. એ ટાળીમાંના એકના
બાલાબા ઉપરથી શાહબંદો મુરાદ ગુજરાતમાંથી
ફેજ લઈ અને ખાનખાનન મિર્જાખાન માળવામાંથી
ફેજ લઈ અહમદનગર ઉપર ચડ્યો; એઓ જે ટાળીને
મદદ કરવા આવેલા તે ટાળીને રાજધાનીમાંથી કાઢી
મૂકી બહાદુર નિજમશાહ નામનો છોકરો ગાદીએ બેઠો
હતો ને રાજ્યકારભાર તેની ફેઈ ચાંદબીબી કરતી
હતી (૧૫૯૫). ચાંદબીબીએ પોતાની દુશ્મન જે
ટાળીઓને સમજવી પોતાની તરફની કરી લીધી ને
વિજયપુરના રાજની મદદ મેળવી. લડાઈ ચાલી તેમાં
કિલ્લેદારોએ મુગલને હરાવ્યા. પછી તદ્દ થયો તેમાં
ચાંદબીબીએ વરાડ પ્રાંત બાદશાહને આપ્યો (૧૫૯૬).
મુરાદને વરાડ પ્રાંતને માટે દક્ષિણના રાજઓ સાથે
ટક ચાલતો તેવામાં ચાંદબીબીના કારભારીએ ફીતર
કરી મુરાદની મદદ માગી. ખાનદેશનો રાજ અકબરની
તાબેદારી કણુલ કરતો તે મુગલ લશ્કરને મળ્યો અને
ગોવળકોંડાનો રાજ અહમદનગર તથા વિજયપુરના
રાજઓને આવી મળ્યો. ગોદાવરીને કાંઠે એ લડાડા
લડાઈ ચાલી ને મુગલ લશ્કર હાર્યા. મુરાદ તથા
ખાનખાનન એ બેને બંધું નહિ માટે બાદશાહે તેઓને

બાલાવી લીધા ને અણુલ ફઝલને દક્ષિણમાં મોકલ્યો-
એણે બાદશાહને દક્ષિણમાં આવવાની જરૂર બણી તે
ઉપરથી અકબર (૧૪ વર્ષ સિંધુનદીના પ્રદેશમાં રહ્યા
પછી) નર્મદા ઉતર્યો (૧૫૯૬). એ વખતમાં
મુગલ લશ્કરે દોલતાબાદ ને ખીજ ધણાએક પહાડી
કિલ્લા સર કરી લીધા હતા. અકબરે બરહાનપુર આવી
પોતાના દીકરા દાનીઅલ અને ખાનખાનન એ બેને,
અહમદનગર ઉપર ઘેરો ધાલવા મોકલ્યા. અહીં માંદો-
માંદે ટંક વધી ગયા હતા; ચાંદબીબીએ નિરાશ થઈ
તહની માગણી કીધી, પણ તેટલામાં મુગલ લશ્કરે તેના
મહેલમાં ધૂસી તેને મારી નાખી-એ રીતે અહમદનગર
જીતાયું (૧૬૦૦માં). આશીરગદ જીતીને ખાનદેશનો
રાજ સામો થયો હતો તેની સાથે લડીને તે
રાજ્યનો અંત આવ્યો. પછી વિજયપુર તથા ગોવળ-
કોંડાના રાજ સાથે સ્નેહ કરી અકબર રાજધાની તરફ
પાછો વળ્યો (૧૬૦૧).

બાદશાહ દક્ષિણમાં ઝાઝી વાર રહ્યો નહિ તે આટલા
માટે કે તેના વડા દીકરા સલીમ પ્રયાગ, અયોધ્યા ને
બહાર પ્રાંતમાં પોતાની આણુ ફેરવાવી હતી ને ત્યાંની
તિજેરીઓમાંથી ૩૦ લાખ રૂપીઆ લઈ લીધા હતા.
અકબરે ધણીક રીતે તેને સમજાવ્યો ત્યારે તે બાદશા-
હના હુકમ પ્રમાણે પ્રયાગ જઈ રહ્યો (૧૬૦૩). અહીં
સલીમને ને તેના દીકરા ખુરાડને ટંક થયો ને એ
ઉપરથી ખુરાડની માએ (માનસિંહની બેને) ઝેર ખાધું,
ને સલીમ હોલેદિલ થઈ અવિચારે વર્તવા લાગ્યો. પછી
સલીમ ખુરાડના ઝગડા વધ્યા; મુરાદ ને દાનિયલ
મરણ પામ્યા; ને અકબર માંદો પડી મરણ પામ્યો-
(૬૩ વર્ષની ઉંમરે ૧૬૦૫ના ઓક્ટોબરની ૧૩મીએ).

અકબર સાવધ, ઉદ્યુક્ત ને પ્રસંગે સાહસ કરનાર
એવો શૂર લડવયો હતો. એણે અફઘાન સરદાર તથા
પોતાના સરદાર એઓના બંડબપેડા લાગ્યા; તોપણ

*એ વડો વજર અકબરનો બહુ માનીતો હતો.
એને ને વડા શાહબંદા સલીમને બનાવ નહોતો.
અકબરે કંઈક હોલેદિલ થયેલા સલીમને રાજ રાખીને
ઠેકાણે આણુવા સાર અણુલ ફઝલને રાજધાનીથી ખસેડી
દક્ષિણમાં મોકલ્યો હતો. એ પાછો આગે જતો હતો
તેવામાં સલીમના મળતીઆ નરસિંહદેવ તેની સામા
લડાઈ કીધી હતી ને તેનું ડોકું સલીમને મોકલાવ્યું હતું.

†રાજધાની હાથમાં આવી, પણ પ્રાંત તાબે થયો
નહોતો. એ રાજ્યની સમાપ્તિ ૧૬૩૭માં થઈ હતી.
ચાંદબીબી ખટખટમાં માહેર, લડાઈના કામથી વાહેર
હિંમતવાળી ને બહાદુર હતી.

તેઓની તરફની તેના મનમાં, દહેશત હતીજ; વળી, કેટલાંક મુસલમાની રાજ્યો હજી ભેરાવર હતાં, ને રજપુત રાજ્યો મુસલમાનથી સ્વતંત્ર રહેવાને ખંતીલાં હતાં-એ સ્થિતિમાં તેણે ભય દેખાડી, મોઢ પમાડી, લખસંબંધ કરી, મોટી પદવી આપી રજપુતોને વશ કીધા, હિંદુ ને મુસલમાન સરદારો પાસે સરસાઈએ કામ કરાવ્યું, પોતે પણ તેવે તેવે ઠેકાણે ફેજને દોરી, ને જીતેલા મુલકનો પાકો બંદોબસ્ત કીધો. એ પ્રકારે અકબરે આખી જિંદગી લડાઈના કામમાં ગાળી આપી હિંદુસ્તાનની બાદશાહી મેળવી, સ્થાપી ને વારસને માટે રાખી.

અકબરની રાજનીતિનું ધોરણ પ્રબળે પોતાની કરી રાખવા ઉપર હતું. તે હિંદુ મુસલમાન પ્રબળે સરખી ગણી યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકાર આપતો, ઇચ્છા પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની છૂટ આપતો, કર વેરા ઓછા કરતો ને વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપતો. તેણે પોતાના કબીલે મસલતદારોની મદદથી રાજકાજની ગોઠવણ કીધી-રાજ્યના ૧૫ સુબા કરી અક્કેની વસુલ ઠેરવી-જમીનની કુલ પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો તે સરકારમાં લેતો (ત્રીસ કરોડ રૂપીઆની જમા દરવર્ષે સરકારમાં ભરાતી); દિવાની ફેજદારી થાપી ને અમલદારોને માટે ધારા બાંધ્યા; ફેજમાં પાંચથી દસ હજાર સવારોની સરદારી શાહનશા ને રજપુત રાજા એઓનેજ માટે રાખી હતી; એવા સરદાર ૩૦ ને બીજા ૪૫૦ હતા ને અક્કે સરદારના હવાલામાં સવાર લશ્કરથી અડધું પાયદળ હતું; પાયદળમાં ચોથો ભાગ બંદૂકીઆનો ને બાકીનો તીરંદાજનો હતો; તેની મુલકી શીર્ષદી સુમારે ૪૪ લાખની હતી. તેણે અટક, ગોપુર, સિકી એ સહેરો વસાવ્યાં હતાં ને આગ્રા તથા પ્રયાગમાં કિલ્લા કોટ કુમટ વગેરે બંધાવ્યાં હતાં.

એક પાસથી લડાઈની ખટપટ કરવી ને બીજી પાસથી રાજકાજ કરવાં, એટલું છતાં તે સિકાર કરવામાં, ગ્રંથો લખાવવામાં, મુસલમાની ધર્મમાં ફેરફાર કરાવવામાં, કવિ પંડિત સાથે વિનોદ કરવામાં કેટલોક વખત કાઢી શકતો. તે પછવાડેથી સલીમની ઉછાંછળી વર્તણૂકથી, અબુલફઝલના મોતથી, કુટુંબકલહથી દુઃખી થયો હતો એ તેની દયામણી હાલત હતી. તેણે નવરોજનો બજાર માંડી રજપુતાણીઓને પટાવી ને કોઈ કોઈ વખત તેને ધટ તેવી કૂરતા દેખાડી, તોપણ તે કુટુંબ ઉપર ને પ્રબલ ઉપર હેત રાખનારો ને દુશ્મનોને માફી બક્ષનારો હતો.

અબુલફઝલ ને દોડરમલ એ, વજીરો લખવાન-દાસ, અનુસિંહ, બીરબલ, અજીજ, ખાનખાનાન

એ સરદારો, અબુલફઝલ, ફૈજ, ખાનખાનાન એ ગ્રંથ લખનારાઓ, ગંગ, નરહર એ કવિ, બીરબલ વિનોદી ને તાજસેન ગવૈયો, -સૌ અકબરની દરબારના રંગ હતા.

સોળમા સૈકામાં યુરોપીઅન લોકે હિંદુસ્તાનમાં થાણું ધાલ્યાં-વાસ્કો ડી ગામાની સફરની ને કાલીકટની હકીકત બહુવાથી પોર્ટુગલની સરકારે હોંસે બરાઈ કાબાલને હિંદુસ્તાનમાં મુલક જીતવા મોકલ્યો (૧૫૦૦). એનો કાફલો ૧૩ વહાણો ને તેમાં ૧૨૦૦ માણસ હતાં; એ બારસેમાં કાલીકટના રહેનારા પણ હતા ને હિંદુસ્તાનના લોકને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરવાને ૮ ખ્રિસ્તી સાધુઓ હતા. હિંદુસ્તાન આવતા તેણે પશ્ચિમ તરફ હંકાર્યું ને દક્ષિણ અમેરિકાનો બ્રાઝીલ પ્રદેશ જોયો ને તેને પોર્ટુગલની સરકારનો કહી તેનો કબજો કીધો હતો. પછી તેણે તોફાન ખાતાં હિંદુસ્તાન આવી કાલીકટ બંદરમાં વહાણ નાગર્યાં. તેણે ગામો-રીનને નજરાણું કરી મહેરબાની મેળવી, પણ મૂર વેપારીઓની ખટપટથી બંભેરાઈ ગામોરીને નવા લોકને કાઢી મૂકવાનો હુકમ કીધો. અમલદારોએ પોર્ટુગીઝ લોકોની કોઠી લૂટી, પણ કાબાલે મૂરનાં દસ વહાણ લૂટી બાળી મૂક્યાં ને તાપની આગે કાલીકટમાં ભડકાં કીધાં. પછી કોચીનના રાજા સાથે દોસ્તી કરી ધણેક માલ લઈ કાબાલ પોર્ટુગલ જતો રહ્યો. પછી પાછો વાસ્કો ડી ગામા આવ્યો તેણે કાલીકટ બાળ્યું ને તે કોચીનથી માલ લઈ ચાલ્યો ગયો-એમ વળી ત્રણેક વાર પોર્ટુગીઝો હિંદુસ્તાન આવી ગયા.

ઇ. સ. ૧૫૦૫માં પોર્ટુગલના રાજા આલમેડાને હિંદુસ્તાન ખાતેના મુલકનો નવાબ કરી મોકલ્યો (એક વીધું લોંચ પણ તેઓની સત્તામાં નહોતી

અને સૈકામાં તૈલંગી લશ્કરણુ બટના ઠીકરા વહીલા-ચાર્યે (૧૪૭૬-૧૫૩૧) ને તેના દીકરા વિકુલનાથે (૧૫૮૩માં મરણ પામ્યો હતો) ગોકુળ મથુરાના પ્રદેશમાં ને ગુજરાત કચ્છમાં બાળકૃષ્ણની ભક્તિનો બોધ ને પુષ્ટિમાર્ગ પ્રવર્તાવ્યો હતો અને વહીલાચાર્યના જમાઈ ચૈતન્ય (બંગાળના નદીઆનો બ્રાહ્મણ ૧૪૮૫-૧૫૨૭) એણે અને તેના શિષ્ય અદ્વૈતાચાર્ય ને નિત્યાનંદ એઓએ મથુરા ને જગંનાથ વચ્ચેના પ્રદેશમાં રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનો બોધ માર્ગ પ્રવર્તાવ્યો હતો. એ સૈકામાં મુરદાસ, કેશવદાસ (શ્રીજ ભાષામાં), તુલસીદાસ (પૂર્વી ભાષામાં) નામાંકિત થયા અને કનોજની હિંદીભાષામાં ફારસી શબ્દો ભેળાઈને લશ્કરમાં જે બોલી વપરાતી થઈ હતી તેનું ઉર્દુ એવું નવું નામ પડ્યું.

તોપણ) તે આવ્યો કે વિજયનગરના રાજાએ નજરાણાં મોકલી સલાહના કરાર કીધા. તેની ને મૂર લોકની વચ્ચે વહાણની લડાઈઓ ચાલી-પોર્ટુગીસને હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર સંબંધ થતો જોઈ વેનિસ અદેખું થએલું તેના હરકેરવાથી ઇજિપ્તના સુલતાને મૂરની મદદે વહાણો મોકલ્યાં, ને ગુજરાતના બાદશાહે પોતાના કાફલાના સરદાર મલેક અચાએને મોકલ્યા; ચોલના બંદરમાં લડાઈ થઈ તેમાં મુસલમાન જીત્યા ને દીવ આગળ થઈ તેમાં મુસલમાનોને બહુ નુકસાન થયું, પણ કાલકરાર થયા હતા. ૯૦ સં ૧૫૦૬માં આવબુર્ક આવ્યો. તેણે ૯૦ સં ૧૫૧૦માં ગોઆ લીધું ને તેને પોતાના ચોડાક મેળવેલા મુલકની રાજધાની કીધી. કનાહ ગર્વનર થઈને આવ્યો તેણે ખંભાત ગુજરાતના કાફલા તથા ઇજિપ્તના કાફલા સાથે લડાઈઓ કરી દીવ બંદરમાં કિલ્લો બાંધ્યો (૧૫૩૬); ને કાસ્ત્રો ગર્વનરે તે શહેર લીધું (૧૫૪૫). પણ ૯૦ સં ૧૫૭૦માં આદેલખાન ને નિઝામ ઉલ મુલક એ બે મુગલ સરદારોએ ઝામોરિન સાથે કુમક કરાર કીધા ને પોર્ટુગીસને હિંદુસ્તાનમાંથી કાઢવાને ગોઆને ઘેરા ધાલ્યો; ભારે લડાઈઓ થયા પણ ગર્વનર આદેલની જીત થઈ હતી.

ચીન.

કયૂખેખાને ચીનમાં મુગલ રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારપછી જે થયા તેમાં પ્રથમના ડાહ્યા હતા, પણ પછવાડેના મોજલા, આળસુ ને જીલમી રાજ હતા. દેશી ચીનાઓ ભાગ લેતાં કરતા ને એક ક્યુ નામના રાખસે ૧૩૩૩માં મુગલ રાજ પાસેથી ગાદી જીનવી લીધી ને ૧૩૬૮થી મિઝ વંશની ગાદી સ્થાપી. એ વંશના પુરુષોએ ૧૬૪૪ સુધી રાજ્ય કીધું ને ચીન આબાદ હવું-ત્યાંનો કાફલો ઇરાની અખાત તથા રાતા સમુદ્ર લગી આવતો. પોર્ટુગીઝ લોક ચીનનાં બંદરો સાથે ૧૫૧૭-૧૮થી વેપાર કરવા લાગ્યા હતા.

સંસ્થાનો.

સ્પેનનાં સંસ્થાનો પ્રથમ હેટી, ક્યુબા ને જમેકા એ ટાપુઓમાં થયાં (૧૫૦૮-૧૦); ને ત્યાંની વસુલ જમા પહેલવહેલાં તો સ્પેનની સરકારને જોશુમાર હતી. ૯૦ સં ૧૫૧૭માં કોર્ટોવા એણે મેકિસકો નામનો પ્રદેશ ખોલ્યો હતો ને ૧૫૧૬માં કોર્ટેએ જઈ ત્યાંના મોંટેઝુયુમા રાજ સાથે લડાઈ કરી તે જીતી લીધો હતો—પીઝેરો એ સરદારે ૧૫૩૧માં પેરૂ પ્રદેશ લીધો હતો—એ સઘળાં રાજ્યોની ન્યવસ્થા ચાલ્સ પાંચમાએ ૧૫૪૨માં ધાર

બાંધી કીધી હતી. ત્યાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો બહારનો કાંક રાખવામાં આવ્યો હતો. અમેરિકામાં બે નવાઓ, રાજ્યકારભારીઓ તથા શહેરના લોકની મંડળી એઓની મદદથી હાકેમી કરતા ને તેઓનું કામ તપાસવાને સ્પેનમાં એક દરબારમંડળી હતી. એ સંસ્થાનોની મુખ્ય પેદારા સોનાહીરાની ખાણોની હતી—એ ખાણો ખોદવાની મજૂરી દેશી વતની લોક પાસે જીલમ સખ્તીથી કરવામાં આવતી. (એઓ પણ જ્યારે ઓછા પગ્યા ત્યારે આફ્રિકાથી ગુલામો આણવાનો ને તેઓને વેચવાનો વહીવટ ચાલ્યો હતો).

પોર્ટુગીસે પશ્ચિમભણીની બ્રાઝીલમાં (૧૫૦૦) સંસ્થાન કીધું અને પૂર્વ ભણી તેઓએ ૧૨૦૦ માઇલના દરીઆ કાંઠા ઉપર થોડી ઘણી પોતાની સત્તા કરી હતી. ઇરાનના બધા કાંઠાના વેપાર ને ઇરાની અખાતના બધા ટાપુ તેઓના હાથમાં હતા; કેટલાક આરબ શાહનશાઓ ખંડણી આપતા ને અરબસ્તાનમાં કોઈ તેઓનું દુસ્મન નહોતું; રાતા સમુદ્રમાં તેઓનીજ સત્તા માન આપવાને લાયક હતી; એખિસિનિમાનો રાજ ને પૂર્વ આફ્રિકાના સરદારો એઓ સાથે ધણીક રીતે વેપારને અર્થે પોર્ટુગીઝોએ સંબંધ રાખ્યો હતો; કેપ રામોઝથી તે કેપ કામોરીઅન સુધીનો મલબાર કાંઠો કોરોમાંડલ કાંઠો, બંગાળનો ઉપસાગર, મલાકા એ સંધા ઉપર તેઓની સત્તા હતી. સિલોન, સુમાત્રા નવા એ ટાપુઓના સત્તાધારીઓ ખંડણી આપતા; ચીનમાં તેઓએ મકાઉ મેળવ્યું હતું, ને જપાનના ટાપુઓ સાથે વેપાર સંબંધ કીધો હતો. ૯૦ સં ૧૫૮૦માં પોર્ટુગીસ સ્પેન સાથે નેડાયાથી પોર્ટુગીઝ સત્તા નિરતેજ થઈ.

ખ્રિસ્તી ધર્મનો પુનઃસંસ્કાર.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થએલી મૂર્તિપૂજા, પોપના હક્ક ને એઓના દુરાચાર, ધર્માધિકારી તથા સાધુ વેરાગી એઓના મતભેદ ને એઓની અનીતિ,—એ સંધાની વિરુદ્ધ વિદ્વાનોએ જુદા જુદા દેશોમાં બોલવા લખવા માંડ્યું હતું; તેનું પરિણામ આ થયું કે પોપ-પક્ષના સ્પેન પોર્ટુગીસના રાજાઓએ નિંદક લોકને પાખંડી ઠેરવી મરણહંડ કરવાને ન્યાયસભા કેર્લ ઓર્ ઇન્કવીઝિશન ઠેરવી ને એ સભાના અધિકારીઓએ હબરોને ક્રેડ કીધા ને હબરોને જીવતા બાળી મુકાવ્યા. જેમ કેથોલિક લોકનો જીલમ વધ્યો હતો તેમ નવા મતવાળા પણ મમતે ભરાયા હતા.

પોપ જીલ્લિઅએ રોમમાં સેન્ટ પીટરનું દેવળ બંધાવાનો ખર્ચ ઉધરાવવાને મુક્તિપત્રિકા કાઢી કાન્સિસસન

મહના સાધુઓને વેચવા આપી. એઓ કામકામ ફરીને બાંધતા કે તમારી સ્ત્રી તથા દીકરીઓનાં મરણાં પણ ઉતારે ને દેવળના ખર્ચમાં આપો ને આ આપણા ધર્માધ્યક્ષ પોપની ક્ષમાપત્રિકા લો. એથી તમે તમારાં સર્વ પાપથી મુક્ત થશો. પોપ હીઓએ પણ તે સાધુઓને ફેરવ્યા. કેટલાક જર્મનો તેઓને પૂછતા કે તમે પણ આમ કેમ બાંધો છો? પોપ શી રીતે મુક્તિ અપાવશે? સાધુઓ કહેતા કે તમે શાપિત છો. ધર્મ ઉપર તમારી આસ્થા નથી ને તમે ધિકારપાત્ર છો. માર્ટિન લ્યૂથર નામના સાધુએ કહ્યું કે, તમે આવી સ્વમાંતરની વાતો કહેતાં કેમ લજવાતા નથી? પોપે લ્યૂથરને ૧૫૧૮માં પતિત ઠેરવ્યો. લ્યૂથરે છતાં પડી પોપ વિરુદ્ધ બાપણુ લખાણુ કીધાં મોટા ઝગડા બહાર; જર્મનિમાં ચાર્લ્સ પાંચમો તથા પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજાઓ એઓને સામસામી થઈ, લડાઈઓ થઈ, ને છેવટે ૧૫૫૫માં ઓગ્સબર્ગની સભામાં કરાવ થઈ લ્યૂથર મતના-પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકને પોતાનો ધર્માચાર પાળવાની છૂટ મળી.

સ્પેન તથા પોર્ટુગલમાં નવા મતવાળા ઉપર બહુ સખ્તી કરવામાં આવી હતી. પ્રોટેસ્ટન્ટ મતનો પ્રસાર યુરોપમાં વધવા માંડ્યો તેનો અટકાવ કરવાને પોપની ઉશ્કેરણીથી જેસુઈટ નામના સાધુઓના મઠ સ્થાપવામાં આવ્યા હતા ને મુખ્ય મઠ સ્પેનમાં હતો. ઇન્કેસિઅસ લોયોલા એણે ૧૫૩૪માં જેસુઈટની મંડળી કાઢી ને ૧૫૪૦માં રોમે તેને કામ ચલાવવાની આજ્ઞા આપી. એ જેસુઈટ લોક પશ્ચિમ યુરોપના રાજ્યમાં ફરી પ્રોટેસ્ટન્ટ મત વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરતા ને હિંદુસ્તાન, એથિઓપિયા ને બ્રાઝીલમાં પણ ઉપદેશકો કરતા થયા હતા. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ઝર્જોએ ૧૫૧૮માં વિરુદ્ધ નવું મત પ્રગટ કરેલું તેનો કેલ્વિને ૧૫૪૧માં પુરો પ્રસાર કીધો. ફ્રાન્સમાં પણ કેટલાક પ્રાંતમાં તે મત ચાલતું થયું (૧૫૩૬) કે જે ઉપરથી ૧૫૭૨માં મોટી કતલ થઈ હતી. ઇંગ્લાંડ, સ્કોટ્લાંડ, હોલાંડ, પોલાંડ એ રાજ્યોમાં પણ નવાં મત દાખલ થઈ ચૂક્યાં હતાં.

ભાષા, કળા, વિદ્યા.

ઇંગ્લાંડ ને હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનો વિષે જણાવ્યું છે. ફ્રાન્સમાં ફ્રાન્સિસે ઇટાલિયી કેટલાક ચિત્રકારને બોલાવી રાખ્યા હતા; લેસ્કોર્સિસ નામના ગ્રીકને બોલાવી રાજની લાઈબ્રેરિને માટે મોટા પુસ્તકસંગ્રહ કરાવ્યો હતો ને પારિસની પાઠશાળામાં ગ્રીક ભાષા લખાવવાને પંડિત રાખ્યો હતો. ફ્રેન્ચ કવિ (૧૫૮૫)

મોંટેન નિબંધી (૧૫૬૫), કેલ્વિન ઈશ્વરજ્ઞાન સમજનારો એ નામાંકિત હતા. સ્પેનમાં અર્સિસ નામનો અને પોર્ટુગલમાં કેમોએન નામનો વીરરસ કવિતા લખનારો હતા. જર્મનિમાં ઓલબર્ટ હ્યુરર (૧૫૨૮) એણે ચિત્રતક્ષક વિદ્યામાં ને હોલાંડમાં લેડનના હ્યૂકે (૧૫૩૩) પોતપોતાની નવી રીત પ્રવર્તાવી. પોલાંડમાં કેપર્નિકસ (૧૫૪૩) જ્યોતિષી થયો. ઇટાલિમાં એલિઓસ્ટો (૧૫૩૩) ને ટેસ્સો (૧૫૬૫) એ કવિયા હતા. માકિઆવેલી (૧૫૨૭) ને ગીકીઆડિની (૧૫૪૦) એ ઇતિહાસ લખનારા હતા; અને ફેરેએલ (૧૫૨૦) ને માઇકેલએન્જેલો એ નામાંકિત ચિત્રકાર હતા-એન્જેલો તો શિલ્પ તથા તક્ષકકળામાં પણ નિપુણ હતા. એ સોળમા સૈકામાં દુરખીનનો શોધ થયો ને ન્યૂસ્પેપર નીકળવા માંડ્યાં.

દર્શન ૧૫મું.

ઇ. સં. સૈકા ૧૭મો.

ગ્રેટબ્રિટન.

એલિઝાબેથના મરણથી (૧૧૮ વર્ષ ચાલેલો) ટ્યૂડર વંશની સમાપ્તિ થઈ ને સ્ટુઅર્ટ વંશનો આરંભ થયો—સ્કોટ્લાંડની રાણી મેરીનો દીકરો જે ત્યાં જેમ્સ ફ્રેંચ કહેવાતો તે એડિન્બરોથી લંડન આવી રાજ-આદીએ બેઠો ને જેમ્સ ૧લો કહેવાયો—ઇંગ્લાંડ સ્કોટ્લાંડનાં બે રાજ્ય બુદ્ધાં હતાં તે બેડાઈ ગ્રેટબ્રિટનનું એક રાજ્ય થયું (૧૬૦૩).

જેમ્સ વિદ્યાભ્યાસી ને બુદ્ધિમાન હતો પણ નીચ વૃત્તિનો, બીકણુ, કુલકણુ તથા અહંકારી હતો—રાજના હક્ક ઈશ્વરી છે એવા વિચારનો તે હતો ને બુદ્ધમયી રાજ્ય કરવા ઉપર તેની વૃત્તિ હતી, પણ તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાને શક્તિ, શૌર્ય ને પ્રપંચ નહોતાં. તે મેરીનો દીકરો છે જાણી દેશાલિક ધર્મના લોકે બહુ બહુ આરાઓ રાખી હતી, પણ જેમ્સે એલિઝાબેથના વખતમાં થએલા ધારા કાયમ રાખ્યા ને પોતે એપિસ્કોપેલિઅન પદ્ધતિ ચાલુ રાખી તેથી તેઓ તેના દેશી થયા.

* ધર્માધિકારીઓમાં આચાર્ય, અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યાય, ઇ. સં. કમ રાખી દેશીના ધર્મની વ્યવસ્થા રાખવી તે. પ્રેસ્બિટરિઅન પદ્ધતિ આવી કે અમુક પ્રદેશમાં જેટલા અધિકારીઓ હોય તે સૌની એક મંડળીએ પોતાનામાંના એકને મુખી કરીને દેશી ધર્મની વ્યવસ્થા રાખવી. તે પ્યૂરિટન લોક કહેવાતા તે એપિસ્કોપલ રીતની સામા હતા ને કેટલીક વાતે પ્રેસ્બિટરિઅન લોકને મળતા હતા—કેટલાક પ્યૂરિટન દેશીને દેશમાં સ્વતંત્ર હકમજવા બેઠાં એવું પણ મત ધરાવતા હતા.

કાટેસ્પી નામનો એક જુના કુળનો ગૃહસ્થ ને રામસ પર્સી એઓએ પોતાના કેથોલિક સાથીઓની મસલતે, રાજ બાપણ કરતો હોય તે વેળા પાર્લમેન્ટ-રાજસભાનું મકાન અને રાજ તથા રાજકુટુંબ અને અમીર તથા લોકના પ્રતિનિધિ એ સૌને બાળી મૂકવાની ઝાઝવણ કીધી—ખરેખર દારૂનાં ચોસક પીપ તે મકાનની તળેના ભોંયરામાં મૂકી છાંડ્યાં હતાં ને તેને માટે ૧૯૦૫ના નવેમ્બરની પાંચમી તારીખ નક્કી કીધી હતી. હસ દહાડા આગમય તે તરફ પકડાયું ને જેમ્સે ગુનેગારોને સજા કરી. કેથોલિકને માટે સખ્ત ધારા ઠરાવ્યા—કોઈ કેથોલિક લંડનમાં રહે નહિ ને વકીલ હાકતર થાય નહિ વગેરે; પણ તે ધારા પછવાડેથી ઢીલા પડી ગયા હતા.

આયર્લીશ આખામાં અંગ્રેજના કાયદા નહોતા ચાલતા પણ થોડોક પ્રદેશ જેને પેલે એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું ત્યાંજ ચાલતા. જેમ્સે આખા, આયર્લીશમાં કાયદા લાગુ પડાવ્યા; ગુનેગારોને માફી આપી ને અંગ્રેજ, સ્કોચ ને ડાલા આઈરિશો એઓને અદલ્તદર પ્રાંતમાં વસાવ્યા.

રાજ પોતાના હલકા માનીતાઓની સલાહથી ચાલતો, તેઓને દરજ્જા આપી વધારતો ને તેઓ છટેલ હડાલ રહી લોક ઉપર સખ્તી ચલાવતા ને કોમન્સ-લોક સભાના પસાર કરેલા ધારાને સમ્મત થતા નહિ. ૪૦ સં ૧૯૨૦માં રાજને ને કોમન્સ-લોક સભાને સામાસામી થઈ. જેમ્સનું બોલવું થયું હતું કે મારું જે અપમાન કરશે અથવા મારી ઇચ્છા ઉપરાંત વર્તશે તેને શિક્ષા કરવાને હું સર્વ પ્રકારે અધિકાર ધરાવું છું; કોમન્સે ઉત્તર વાળ્યો હતો કે અમારા વિચાર છૂટથી બહેર કરવાનો હક અમને પરંપરાથી મળ્યો છે; રાજએ કોપ કરી ઉત્તર વાળ્યો હતો કે આ ગાદીના બેસના-રાઓએ તમને હક આપેલો છે. પણ તે જ્યાંસુધી તમે આજ્ઞામાં રહો ત્યાંસુધી; તોપણ, અંતે લોક પક્ષનું વળી ફાળ્યું હતું ને પાર્લમેન્ટ પોતાના હકસંબંધી રાજ પાસે મંજૂરી લીધી હતી.

જેમ્સની દીકરી એલિઝાબેથ ફેડરિક (ઇલેક્ટર પેલેસ્ટાઈન) સાથે પરણી હતી (૧૯૧૩). ફેડરિકે બોહીમિઆનું રાજપદ સ્વીકાર્યું તે ઉપરથી તેને ને જર્મનિના ફર્ડિનાંડ બીજાને લડાઈ ચાલી હતી; સ્પેન તથા આસ્ટ્રિઆ ફર્ડિનાંડ તરફ હતાં ને ફેડરિક તરફ પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યો હતાં; વળી જર્માઈની પાસથી ઇંગ્લાંડ પણ હતું. એ લડાઈના ખર્ચને માટે પાર્લમેન્ટે ૩ લાખ પાઉંડ આપવા કબુલ કીધા હતા (૧૯૨૪). એજ

વર્ષમાં જેમ્સનો પાટવી ચાર્લ્સ ક્રાન્સના હેમિ ૪થાની દીકરી હેન્રિએટા મરાયા સાથે પરણ્યો; અને ૧૯૨૫માં જેમ્સ રાજ મરણ પામ્યો.

ચાર્લ્સ ૧૯૦૬ ૨૫ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો. સ્પેન સાથે લડાઈ ચાલતી હતી તેના ખર્ચને માટે તેણે પાર્લમેન્ટ પાસે નાણું માગ્યું. પાર્લમેન્ટે આપ્યું તે બોલું પડવાથી તેણે પોતાની સત્તા વાપરી, શિપમનીનોડું વેરો મૂક્યો ને બહારથી આવતા કેટલાક માલ ઉપર જકાત કીધી; વળી ગુનેગારોને માટે બારે બારે દંડ ઠેરવ્યા ને તે ઉધરાવવાને માટે મોસલો નીચા. જેન હેન્ડપડન નામના એક શ્રીમંત ગૃહસ્થે વેરો ન આપ્યો તેથી તેને તથા તેના ચાર સાથીઓને કેદ કરવામાં આવ્યા. એઓએ ઈન્સાફ કોર્ટમાં દરખાસ્ત અપાવી કે બેગુનાહ કેદ કર્યા છે માટે અમને છોડવો. રાજના મારેલા ઈન્સાફદારોએ જવાબ આપ્યો કે એ કામમાં અમે હાથ ધાલી શકતા નથી. ૪૦ સં ૧૯૨૮માં લોક-સભાએ પોતાના હક મુકરર કરવાને અરજી કીધી અને ધણી મુશીબતે—કંઠે પ્રાણ આપ્યા ત્યારે ચાર્લ્સે પોતાની મંજૂરીઅત આપી; પણ લોક સભાને ને તેને એટલી તો સામી બાઝી ગઈ હતી કે તેણે ફરીથી ન બોલાવવી એવો ઠરાવ કરી મળેલી સભાને તુચ્છકારી ઉઠાડી મેલી. એ વખત ઉપર તેના માનીતા બર્કીમ-હામના ડચ્કનું ખૂન થયું હતું; અને કેટર્બરીનો ધર્માચાર્ય લોડ તથા સ્ટાફર્ડનો અર્લ એ બે રાજના મસ-લતદાર થયા હતા;—એઓ દરખાસ્તના હુકમથી લોકના ઉપર બેશુમાર સખ્તી કરતા.

સ્કોટ્લાંડમાં પ્રેસ્બિટેરિયન વિધિ ચાલતો. તે બદલી ત્યાં ઇંગ્લાંડનો એપિસ્કોપેલિયન દાખલ કરવાની ચાર્લ્સે તજવીજ કીધી. ૧૯૩૮માં સ્કોચ લોકે ધર્મ સંબંધી પોતાના સ્વતંત્ર હક બળવવાનો લેખ કીધો ને રાજની સામા બળવો ઉઠાવ્યો. એ સમા ઉપર આય-ર્લીશમાં બળવો થયો ને બળવાખોરે હંજરો પ્રોટેસ્ટન્ટોને કાપી નાખ્યા. એ હાલતમાં ઇંગ્લાંડની લોકસભાએ ઠરાવ કીધો કે આપણા હક મળે ને આપણા ઉપર પડેલાં દુઃખનો બદલો મળે ત્યાંસુધી આપણે મળ્યાં કરવું. એ સભાના ઠરાવથી સ્ટાફર્ડને લોક એ બેને અપરાધી ઠેરવી શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યા—એકને ૧૯૪૧માં ને બીજાને ૧૯૪૪માં લોકસભામાં પ્રેસ્બિટેરિયન ને ખ્રિસ્તિય ધણા હતા તેથી તેઓએ એપિસ્કોપેલિયન વિધિ રાજ્યમાંથી સમૂળો કાઢી નાખવાનો કાયદો કીધો (૧૯૪૩).

ફ બંદર, રહેર, કસ્યા, પ્રમણવાળાઓએ રાજને લડાઈને માટે વહાણો પુરાં પાડવાં તે અથવા તે નિમિત્ત નાણું આપવું તે.

ચાર્લ્સ તથા પાર્લમેન્ટના ઝગડાનું છેવટ લડાઈમાં હતું. તેવામાં ઇંગ્લાંડમાં કંઈ નથુ લશ્કર નહોતું- કામ પડે તો હજુ કરવામાં આવતું. અમીર, જમીનદાર એએએ રાજપક્ષમાં રહી લશ્કર તૈયાર કીધું ને વેપારી તથા વચલા વર્ગના લોક પાર્લમેન્ટને માટે તૈયાર થયા. ૬૦ સુ. ૧૬૪૨થી લડાઈઓ થવા માંડી તે ત્રણ વર્ષ ચાલી. ૧૬૪૫માં નેચ્ચી આગળ ચાર્લ્સ હાર્યા ને સ્કોચ લોકને રાજ્યે જઈ રહ્યા. એએએ રાજને ઇંગ્લાંડની પાર્લમેન્ટના મુખીએને હવાલે કરી દીધો (૧૬૪૭). એ સમે પાર્લમેન્ટના કેટલાક જણ રાજ્યમાં તથા ધર્મમાં પ્રભુસત્તા રાખવાને ઇચ્છતા ને એમાં ઓલિવર ક્રોમવેલ (લોક પક્ષના લશ્કરનો સરદાર) આગેવાન હતો તેણે શક આપ્યા ઉપરથી પ્રેસ્બિટરિયન મતના ૨૦૦ જણને પાર્લમેન્ટમાંથી જબરદસ્તીથી કાઢી મૂક્યા ને પછી પોતાના સાથીઓની સમ્મતિથી ચાર્લ્સના ઉપર અપરાધ મૂક્યો કે રાજ્યની લોકસભાની સામા રાજ્યે લડાઈઓ ચલાવી એ તેણે રાજ્ય-વિરોધ કીધો. પછી રાજને ઇન્સાફ કોર્ટમાં ખોલાવી ત્રણ વાર પૂછવામાં આવ્યું કે તમારા અપરાધના બચાવમાં કંઈ બોલવાનું છે? એના જવાબમાં રાજ્યે ત્રણ વાર કહ્યું કે રાજનો ઇન્સાફ કરવાની સત્તા આ કોર્ટેને નથી. પાર્લમેન્ટને બોલાવો. મુખ્ય ન્યાયાધીશ એડમ્સએ દીપ મારી કે ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટ ઇંગ્લાંડનો રાજ રાજ્ય વિરોધી છે માટે તેનો શિરચ્છેદ કરવો. ૧૬૪૯ના નાન્યુઆરિની ત્રીસમીએ ચાલીસ વર્ષનો ચાર્લ્સ રાજ શિરચ્છેદ પામ્યો.

ચાર્લ્સ પોતાના બાપની પેઠે રાજપદનો અધિકાર ઈશ્વરી સમજતો ને તેણે પોતાનું ધાર્યું ન થયેથી ચીઠાઈને પાર્લમેન્ટની સામા થઈ લોકને ત્રાસ ઉપજાવ્યો; પણ તે ફાળ્યો નહિ તેનું કારણ આજ કે લોકની અંતર્સ્થિતિનું બળ જણવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી ને તેને શક્તિમાન કારભારી પણ નહોતા. ચાર્લ્સ પ્યુરિટન ખ્રિસ્તી અધિકારીઓ ઉપર બહુ જુલમ કર્યો હતો; તેઓને ઉપદેશ કરતા ને લોકને સાંભળતા બંધ કીધા હતા; એ ઉપરથી તે લોકમાંના ધણાએક ઇંગ્લાંડ છોડી અમેરિકા જઈ વસ્યા હતા ને તેઓએ પોતાના પ્રદેશનું નામ નવું ઇંગ્લાંડ એવું રાખ્યું હતું. હેઝલડન, જોન પીમ ને ઓલિવર ક્રોમવેલ એઓ પણ અમેરિકા જવાને નીકળ્યા હતા, -પણ ચાર્લ્સે તેઓને અટકાવ્યા હતા-એજ શખ્સો પાછળથી ચાર્લ્સના કદા દુશ્મન થયા હતા. પાર્લમેન્ટનું ફાળ્યું તેનાં કારણ આ પ્રમાણે છે; પેલોલિનેટ વંશના નિર્બળ રાજાઓ પાસે અમીર તથા પાદરીઓએ લોકની આગેવાની કરી પ્રભુના

હક મંજૂર કરાવ્યા હતા. પણ ટ્યુડર વંશના રાજાઓ તે હક કચરી નાખ્યા હતા ને પાર્લમેન્ટને તાબેદાર કરી રાખી હતી; ધર્મમતની સાંજગરથી કેથોલિક ને પ્રોટેસ્ટન્ટ એવાં બે તડાં પડ્યાં હતાં ને એલિઝાબેથના રાજ્યથી પ્રોટેસ્ટન્ટોનું જોર વધી ગયું હતું; લોક રાજાઓના જુલમથી થતાં દુઃખનો અનુભવ પામી પોતાના હકને માટે પોકાર કરતા થયા હતા; ચાર્લ્સ પાર્લમેન્ટને ન જાંડતાં ઇચ્છા પ્રમાણે જુલમ કીધો, પણ પોતાની ને કારભારીની શક્તિ નહિ તેથી લાગ જોતાં જોતાં પાર્લમેન્ટ લોકનું વળું પોતાની તરફનું કરવા માંડ્યું; તરતના દુઃખી લોકો રાજથી થતાં ઉધાં કામ નજરે જોએલાં તે પાર્લમેન્ટ લણી વળ્યા; પાર્લમેન્ટમાં પ્યુરિટન શબ્દસો આગળ પડ્યા ને એએએ ઉદ્દેશ્યલ લશ્કરને જોરે જનમતપણે ચાર્લ્સની દુર્દશા કીધી ને રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ રાખી.

ક્રોમવેલે પોતાની પાર્લમેન્ટ (એ રજૂ થઈ ગયેલી) સાથે સત્તા ચલાવવા માંડી. સ્કોટ્લાંડમાં માંદોલના માર્કિવેલે રાજપક્ષના થઈ લડાઈમાં કેટલીક ફતેહ મેળવી હતી, પણ તે અંતે હાર્યો હતો ને તેને દેશમાંથી જઈ રહેવું પડ્યું હતું. આયર્લેંડમાં એર્મીડના ડચ્છે રાજપક્ષ ખેંચ્યો હતો ને ધણાક કેથોલિક તેને મળવાના હતા, પણ તેવામાં ક્રોમવેલ મોટું લશ્કર હઈત્યાં જઈ પહોંચ્યો ને શત્રુઓને હરાવી પાછો વળ્યો. ૧૬૫૦માં સ્કોટ્લાંડના લોકે ચાર્લ્સના દીકરાને ચાર્લ્સ રજો કહી રાજ માન્યો. ક્રોમવેલે સ્કોચ લશ્કરને ડનખારે આગળ હરાવ્યું; અને જોકે પછી ચાર્લ્સે પોતાનાં લશ્કરને ઇંગ્લાંડ આવ્યું તોપણ તે જુલેજીર આગળ હાર્યો ને તેને ફ્રાન્સ નાસી જવું પડ્યું (૧૬૫૧). પછી ક્રોમવેલે ધણાં વર્ષ થયાં લાગલાગટ મળ્યાં કરાવી તેની તેજ પાર્લમેન્ટને વિસર્જન કીધી ને પોતે લોર્ડ પ્રોટેક્ટર-સત્તાધારી રક્ષક એ નામ ધારણ કીધું (૧૬૫૩). તેણે પોતાની સત્તા નક્કી કરવાને પાર્લમેન્ટને બોલાવી, એ પાર્લમેન્ટ કેટલાક વાંધા લીધા, પણ તેના ત્રાસથી તે સામી થઈ શકી નહિ. ક્રોમવેલે પાછલા રાજાઓ કરતાં વધારે જુલમ કીધો ને પછવડેથી તે પોતાનાજ રક્ષણને માટે ચિંતાતુર થઈ ૬૦ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો (૧૬૫૮, સપ્ટેમ્બર). ક્રોમવેલની કારકીર્દીમાં ઇંગ્લિશ વહાણોએ ડચ-વહાણનાં વહાણો ઉપર છત મેળવી હતી. સ્પેનના તાબાનો જમૈકા ટાપુ ને ડંકર્ક બંદર એ અંગ્રેજ સત્તામાં આવ્યાં હતાં. વેનીશિયન ને સ્વિસના રાજકારવારીઓ ક્રોમવેલની મૈત્રી ઇચ્છતા. ઇંગ્લાંડમાં લોક સ્વસ્થ નહોતા પણ રાજ્યનો પ્રતાપ બહાર પડ્યો હતો.

કોમ્પેલ પછી તેનો ફીક્સે હોર્ડ પ્રિટિસ્ટર થયો, પણ અનેક પક્ષકારોની ખટપટ અને લશ્કરમાં બંધાએલી ટાળીઓના કવાદાવાઓથી કંટાળીને તે રાજનામું આપી ખસી ગયો. કશક કસારા પુરવો વિચારમાં પડી ગયા ને હોર્ડે રાજકુટુંબની દયા ખાધી. વિચારવંતોએ રાજ તથા પાર્લમેન્ટ એ બેનું રાજ્ય ઇંગ્લાંડને અનુકૂળ છે એવું બંધ્યું. તેટલામાં સ્કોટ્લાંડનું લશ્કર લઈ જનરલ મેંક ઇંગ્લાંડ આવ્યા ને એણે સ્વતંત્ર હોકની એક સભા બેળવી ને સર્વાનુમતે ચાર્ટર્સને ગાદીએ બેસાડવાનું ઠેરવ્યું ને તેને તેડું મોકલ્યું.

ચાર્ટર્સ રહે એણે પોતાની ૩૦મી વરસમાંકને ફક્કાડે લંડનમાં પ્રવેશ કીધો (૧૬૬૦ના મેની ૨૯ મીએ). તેણે આરંભે તો સર્વ પક્ષના હોકમાંના ગૃહસ્થોને પોતાની મસલતમાં રાખ્યા અને પોતાના બાપનું મરણ આણવામાં સામેલ તે સિવાય બીજા બધા ગુનેગારોને માફી આપી. તેણે કોમ્પેલનાં લશ્કરને રજા આપી; એપિસ્કોપલ પક્ષતિ પાછી સ્થાપી અને રાજ્ય અપાવવામાં સહાય કરનારોને હુકાર વાળી રાજ કીધા. પણ તે ધર્મનીતિ વિષે બેદરકાર, વીંટલ, મોટાલો ને આજસુ હતો તેથી તેના હડાકપણા આગળ પાર્લમેન્ટે તેને જે હક મુકરર કરી આપ્યો હતો તે તેને એછો પડ્યો. તેણે ૪ લાખ રૂપીઆ લઈ ડેકર્ડ બંદર કાન્સના લઈ ૧૪માને આપી દીધું; અને પાર્લમેન્ટની તરફથી મદદ મળે માટે તેણે હોલાંડ સાથે વહાણની લડાઈ ચલાવી-એ લડાઈથી ડચનો કાફલો ટમ્સમાં આવ્યો હતો ને લંડન જેમ તેમ કરી ઉઘર્યું હતું (૧૬૬૩);+ વળી તેણે પોર્ટુગલની સાલબદી કેબેરીન સાથે પરણી મુંબઈનો તથા ટાંબેરનો એ કિલ્લો અને ૩૦ લાખ રૂપીઆ જેટલો અવેજ એટલું પહેરા-મણીમાં લીધું હતું.

ચાર્ટર્સ પોતાને પ્રિટિસ્ટન્ટ કહેવડાવતો, પણ અંદર-ખાને તેનો વિચાર ઇંગ્લાંડમાં કેથોલિક માર્ગ તથા પોપની સત્તા એ પાછાં દાખલ કરવાનો હતો. તેનો ભાઈ જેમ્સ (ચાર્લ્સનો ડયુક) પ્રગટ રીતે જેસુઈટ હુપાધ્યાયો સાથે વહેવાર રાખતો. સ્કોટ્લાંડમાં એપિ-સ્કોપેલિઅન પક્ષતિ બળાતકારે દાખલ કરવાની તજ-વીજમાં ૩૦૦ પ્રિસ્ટિયોરિઅનોને તેણે રજળતા કીધા;

+૪૦ સં ૧૬૬૫ના ઉનાળામાં લંડનમાં મરહી આલી હતી ને ૧ લાખ માણસનો ધાણુ વળ્યો હતો ને મરહી બંધ થવા આવી તેટલે મોટી આગ લાગી હતી; એ આગ અડવાડીઆ લગી રહી હતી ને ૧૩,૨૦૦ ધરનો તથા ૯૬ દેવળોનો નાશ થયો હતો.

સામાવાળાઓએ ઘોતકીપણું કીધું તેથી બળવો ઊઠ્યો; એ બળવો રાખ્યો, પણ અંમેજ હોકનો ચાર્ટર્સ હપરથી લરાસો ઊઠ્યો. ૧૬૭૩માં પાર્લમેન્ટે ટેક્સ એકંદ-સરકારી નોકરીમાં રહેનારાઓએ રાજ્યના સ્થાપિત ધર્મના શપથ લેવા એવો ધારો કીધો; દીલ્લસ એલ્ડસ એણે દેશમાં પોકાર ચલાવ્યો કે પોપની સાંસલુથી કેથોલિક હોક પ્રિટિસ્ટન્ટનો ઘાટ ઘડવાની વેતરણ કરે છે ને એ હપરથી ધણાક નિરપરાધી કેથોલિકની કતલ થઈ; ગુનાની તપાસ થયા વિના કાઈને કેદમાં ન રખાય એવો ધારો-હેબીઅસ કોર્પસ એકંદ પસાર કીધો અને જેમ્સને ગાદીના વારસામાંથી ટાળવાને બિલ તૈયાર કીધું. એ બિલ હપરથી કેટલાક રાજપક્ષના ગૃહસ્થ સામા થયા ને રાજ્યે પાર્લમેન્ટને રજા આપી (૧૬૮૧); પછી લંડનમાં, ઇંગ્લાંડની પશ્ચિમમાં ને સ્કોટ્લાંડમાં એકજ વખતે બળવા ઊઠે તેવી ગોઠવણ થઈ ચુકી હતી, પણ તે તરકટ પકડાયું હતું; અને તેમાંના આગેવાન રસલ, સીડની ને બીજા જે રાજને મારી નાખવાના એક બીજા તરકટમાં પણ સામેલ હતા તેઓનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો (૧૬૮૩). ચાર્ટર્સ રહે ૧૬૮૫માં મરણ પામ્યો.

જેમ્સ રહે ગાદીએ બેઠો તેને માટે હોકસભાએ બેઈએ તેના કરતાં વધારે રકમ મુકરર કરી આપી; એકસડુંની પાઠશાળાએ તથા સ્કોટ્લાંડની પાર્લમેન્ટે તેની ' પવિત્ર સર્વોપરિ સત્તાને ' માન આપ્યું અને રાજ્યે પોતે પણ રાજ્યના ધારા પ્રમાણે સત્તા ચલાવવાનો વિચાર પ્રગટ જણાવ્યો. જેમ છતાં સ્કોટ્લાંડમાં આઝાઈલિના ડયુકે ને ઇંગ્લાંડની પશ્ચિમમાં મોન્મથના ડયુકે બળવા હડાવેલા તે જ્યારે બેસાડી રાક્યો ત્યારે તેણે કેથોલિક ધર્મ પાછો રાજ્યમાં સ્થાપવાનો આરંભ કરવા માંડ્યો. તેણે ટેક્સ એકંદને કારણે રાખી કેથોલિકને સરકારી નોકરીમાં દાખલ કીધા; છ પ્રિટિસ્ટન્ટો ધર્મધ્યક્ષો સામા થયા તેને બંદીખાને નાખ્યા ને (પછવાડેથી છોડ્યા હતા); કેથોલિક દેવળો બંધાતાં કીધાં અને પોપની સાથે સંદેશા વહેવાર રાખ્યો; તેવામાં વળી તેના પાટવીનો જન્મ થયો. એ સંધાં ચિહ્નો બેઈ પ્રિટિસ્ટન્ટ પંથના સંધળી સ્થિતિના હોક ધર્માધિકારી ને સરદારો એઓએ વિચાર કરી ખટપટ કરી વિલ્ચમ (જેમ્સની દીકરી મેરીનો વર) જે ઓરેંજનો બૂપ હતો તેને હોલાંડથી બોલાવ્યો.

વિલ્ચમ લશ્કર સાથે વહાણમાં બેસી ઇંગ્લાંડ આવ્યો. તાં ૫મી નવેમ્બરે ટોર્બે બંદરે ઉતર્યો. મોટા મોટા પ્રિટિસ્ટન્ટ સરદાર હોક તેને મળ્યા ને પછવાડેથી

જેમનું લક્ષ્ય પણ સામાજિક સુધારાને મળી ગયું. જેમ પોતાના જમાઈને એક પણ લડાઈ આપ્યા વિના કાનૂન તરફ નાહો (૧૯૮૮).

વિશ્વમને ગાદીએ બેસાડતાં પહેલાં પાર્લમેન્ટ પોતાના હક્કની ચાલી ઉપર ખાસ મંજૂરીઅતની સહી લીધી હતી ને જ્યારે ૧૯૬૮માં વિશ્વમને રાજ ને મેરી રાણી એમ રાજ રાણી સાથે સત્તાધારી ઠર્યા ત્યારે પાર્લમેન્ટ પોતાના હક્કને રાજ્યધારામાં દાખલ કરાવી અટક કીધા—પાર્લમેન્ટની મંજૂરીઅત વિના રાજ લોક પાસેથી નાહું કહાવે તે ધારા-વિરુદ્ધ થાય; પાર્લમેન્ટમાં મોકલવાના ચૂંટણીની નીમણૂક લોક પોતાના સ્વતંત્ર મતથી કરે; પાર્લમેન્ટ ધણીખંડે મળ્યાં કરે; નાક કાન કપવાની સજા બંધ થાય; સૌ પોતા-પોતાનો ધર્મ છૂટથી પાળે; વર્તમાનપત્રો છૂટથી પોતાના મત જણાવે; કોઈ રામન કેથોલિક ઇસ્લામની ગાદીએ બેસે નહિ; વગેરે.

વિશ્વમે વિજય તથા ટોરી બંને પક્ષનાને કારભારમાં લીધા હતા, પણ જેમના પક્ષકાર જે જેકોબાઈટ કહેવાતા તેને લીધા નહોતા; કેટલાક વલ્લભાઓને પણ દરજ્જે ચઢાવ્યા હતા. તેણે ઇંગ્લાંડની પ્રજાના લાભમાં, પ્રોટેસ્ટન્ટ માર્ગના પક્ષમાં ને પોતાની સત્તા કાયમ બેસાડવાના આગ્રહમાં કેટલાંક કામ કીધાં તે અંગ્રેજ પ્રજાને અનુકૂળ ન આવ્યાં, તેપણુ તેણે વખતે લૂટી જઈ, વખતે ઇસ્લામ પ્રમાણે વર્તી, વિજયટોરીઓની લાંજમડ લાંછ, જેકોબાઈટના બખેડા બેસાડી, ફતેહ-મંદીથી રાજ્ય ચલાવ્યું.

તેણે આયર્લેન્ડના કેથોલિક તથા જેકોબાઈટ જેઓએ ખદબદ જેમને રાજ માની કાનૂની કુમકે લડાઈ ચલાવી હતી તેઓને હરાવ્યા હતા (૧૬૯૦) અને કાનૂનના લઈ ૧૪માની સામા બીજા રાજ્યોને સંપત્તિ આણી બહાદુરીથી લડાઈઓ કીધી હતી. સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરની સરદારી કરવા તે જર્મનિ ગયો હતો ત્યારે ઇંગ્લાંડમાં રાણી મેરીએજ રાજ્યસત્તા ચલાવી હતી. એ રાણી ૧૬૬૪માં મરણ પામી. એજ વર્ષમાં ઇંગ્લાંડની નેશનલ બેંકની સ્થાપના થઈ, ફ્રેંચની સાથે ચાલેલી લડાઈનો અંત ફિલ્પીકના કલકરાથી આવ્યો.

જેમ ૧૬માની પાર્લમેન્ટમાં બે પક્ષ હતા, પણ આર્ક્સના વખતમાં તે વિજય ને ટોરી નામથી જહેરમાં આવ્યા. રાજદરબારની તરફના તે સામાવાળાને વિજય કહેતા (સ્કોટ્લાંડમાં થતા જનની લોકને માટે તે સખ્દ વપરાતો તે ઉપરથી) અને લોક તરફના તે દરબારી-ઓને ટોરી કહેતા (આયર્લેન્ડમાં હુદાસાઓને માટે તે સખ્દ વપરાતો તે ઉપરથી).

હતો (૧૬૯૭). સ્કોટ્લાંડના લોક પ્રથમ તે વિશ્વમ ઉપર રાજ હતા, પણ પછવાડેથી ધણી બીજાઈ ગયા હતા ને તેથી જેકોબાઈટ લોક બેસાવર થયા હતા; પણ તેઓ જેમને પાછો ગાદીએ બેસાડવાના હલમમાં ફાંચા નહોતા.

સત્તરમા સદીમાં ઇંગ્લાંડમાં રાજપ્રજાના જગડાના પક્ષકારોના ટંકાબખેડા શુભાર વિનાના હતા, પણ તેનાં પરિણામ રાજ્યમાં ને બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં ધણાં સારાં નીપજ્યાં. પ્રજાએ કેથોલિક રાજ્યોને ખસેડી પરદેશી પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજને પોતાનો રાજ કેરવી પોતાના હક્ક મંજૂર કરાવી લીધા. બીજાં રાજ્યોની સાથે લડાઈઓ ચાલી તેથી ઇંગ્લાંડનાં લશ્કરી વહાણોની ધણેક ઠેકણે ફતેહ થઈ ને વેપાર વધ્યો. કેટલાક અંગ્રેજ ધર્મસંબંધી દુઃખથી ને કેટલાક લોકથી અમેરિકા જઈ વસ્યા, તેમ કેટલાક હિંદુસ્તાન, ચીન વગેરે સાથે વેપાર કરતાં દોલતમંદ થયા. બેલિઝાબેથના રાજ્યમાં વેપાર કરવાની મંડળી સ્થપાઈ હતી. તેણે પ્રદેશમાં કેટલેક ઠેકણે કોઠીઓ ધાલી ને કેટલેક ઠેકણે કિલ્લા બાંધ્યા, શાહુકારો પાસે નાણું વધ્યું ને તેઓ નેશનલ બેંકને હિતેજન આપતા થયા. ચાર્લિસનો અર્લ એ સેનાપતિ, રસલ એ નૌકા સેનાપતિ, બેકન, હોબ્સ, લોક એ ચાન્સી પંડિત, ન્યુટન ગણિત શાસ્ત્રી, હાર્વી વૈદક શાસ્ત્રી, લોર્ડ કલેવેડન ઇતિહાસ લખનારો, મિલ્ટન ને ડ્રાયડન કવિઓ, બુર્ચેસ્ટરનો માર્કિસ વરાજચંત્રનો શોધનાર એ સૌ નામાંકિત પુરુષો હતા. વિદ્યાળામાં શોધ કરવાને રાજ્ય એસાઈટિની સ્થાપના ૧૬૪૫માં થઈ હતી.

ફ્રાન્સ.

બુર્જોઇન વંશનો સ્થાપનાર હેન્રી ચોથો ૧૬૧૦માં મરણ પામ્યા પછી તેનો બાળક દીકરો લઈ ૧૩મો એની આણુ ફરી હતી ને રાજકાજ સૌ તેની મા મેરી કરતી. ૧૬૧૪ના ઓક્ટોબરમાં લઈ રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ રાખવાને વયે લાયક થયો; ને ૧૬૧૫માં તે સ્પેનના ફિલિપ બીજાની દીકરી એન સાથે પરણ્યો. સ્પાઈની દિવાનબીરી છોડી તેને ઠેકણે કોન્સિની (ઇટાલિઅન) દિવાન થયો હતો. તેણે અમીરોને તરજાઓ તેથી તેઓએ કોઈના રાજકુવરને અમેવાન કરી બખેડા કરવા માંડ્યા હતા, પણ પછી તે કલહ પડ્યો હતો (૧૬૧૫). રાણીમા મેરી ને તેનો માનીતો કોન્સિની એ બેના કારભારથી રાજ પણ ઠંડાવ્યો ને એણે પોતાના એક જુવાન દરબારીની સલાહથી દિવાનને મરાબી નાખ્યો. તેની મેરી ઉપર બદ

કીધાનોં ઝુનો ઠેરવી તેને પણ મરણહંડની સિક્કા કીધી અને રાણીમાને પકડાવી બ્લોઈ મોકલી દીધી. મેરીએ કેટલાક અમીરની મદદે બે બંડ ઉઠાવ્યાં, પણ પછી લૂકોના ધર્માધ્યક્ષે (કાર્ડિનલ રિશેલ્યુએ) વચમાં પડી માદીકરાનું સમાધાન કરાવ્યું કેલિવ-નિસ્ક ખ્રિસ્તીના કેટલાક હક જીનવી લેવામાં આવેલા તે ઉપરથી તેઓએ બળવો કીધો હતો. પણ પછી નેન્ડલમાં થએલો કરાવ બહાલ રાખી તેઓનું પતાવવામાં આવ્યું હતું (૧૬૨૨). એ બખેડામાં લૂઈની બે રાજનો ખિલખતી દિવાન હતો તે મુઓ હતો.

૬૦ સં ૧૬૨૪માં રિશેલ્યુ દિવાન થયો ને એ રાક્ષિમાંન પુરુષ ધટતી અધટતી કોઈ પણ રીતે અમીરોને, લુગેનોટ ખ્રિસ્તીઓને અને આસ્ટ્રિઆના રાજકુળને,— એઓને હલકાં પાડવામાં મચ્યો. તેણે રાજની બેન હેન્રિએટને ઇંગ્લાંડના પાટવી ચાર્લ્સ સાથે પરણાવી, ને ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ ને હોલાંડ એ ત્રણેનો મૈત્રીસંબંધ રખાવ્યો. એ ઉપરથી સ્પેન સાથે લડાઈ ચાલી (૧૬૨૫), પણ તેમાં કંઈ ફળ થયું નહિ. પ્રોટેસ્ટંટોએ બળવો ઉઠાવેલો તે ઉપરથી રિશેલ્યુએ રાસેલના કિલ્લાને ઘેરો ધાલી તે તાબે કર્યો (૧૬૨૮) ને સધળાં કિલ્લાવાળાં ચહેરો તેઓની પાસેથી જીનવી લીધાં એ પ્રમાણે પોતાના દેશના પ્રોટેસ્ટંટોને હલકા પાડી આખા રાજ્યને એક સત્તામાં આણીને સ્વીડનના રાજ સાથે દોસ્તી બાંધી ને જર્મનિના પ્રોટેસ્ટંટોને આસ્ટ્રિઆની સાથા લડવામાં મદદ કીધી; આસ્ટ્રિઆના ઇટાલિમાંના પ્રદેશ ઉપર હુમલો કીધો; અને પોર્ટુગલ બે સ્પેનના રાજ્યમાં બેડાયું હતું તેને પાછું સ્વતંત્ર કરવામાં મદદ આપી. એ ખટપટની સાથે તેણે એકેડેમી-પંડિતોની અભ્યાસશાળા સ્થાપી, વિદ્યાલગ્નાને ધોતાળપણે ઉત્તેજન આપ્યું, અને દેશમાં ચાલેલી લડાઈઓથી બે વર્ષમાં વેપાર પડી લાગ્યો હતો તેને જીવતો કીધો. પોતાને અનેક સત્તુઓ છતાં રિશેલ્યુએ પોતાના મરતાં લગી (૧૬૪૨) રાજ્યસત્તા પોતાના ચકમાં રાખી. તે પાર્લમેંટને કે રાજને કે ધારાને કે ઈન્સાફદારને ન લેખવતાં બલમપણે વર્તતો હતો. રિશેલ્યુ પછી થોડેક કાળે લૂઈ પણ મરણ પામ્યો હતો.

લૂઈ ૧૪મો પાંચ વર્ષનો ૧૬૪૩માં રાજગાદીએ બેઠો. રાણીમા એન તે તેની વતીની સર્વોપરિ રક્ષક હહેવાતી ને તેના માનીતા મેઝરીને (ઇટાલિયને) દિવાન થઈ રાજ વચ લાયક થયો ત્યાં લગી કારભાર કીધો—રિશેલ્યુએ પ્રગટ સૌર્ય કામો કીધાં ને માઝરીને

કાવાદાવાથી કીધાં. સ્વીડનની મદદે આસ્ટ્રિઆની સાથા લડાઈ ચાલતી તે વેસ્ટફેલિઆમાં થએલા સંધિકરાર પછી બંધ પડી (૧૬૪૮). એ કરાર પ્રમાણે વહેંચણુ થતાં ફ્રાન્સને કેટલાક પ્રદેશ મળ્યા. કેટલાક અમીરો પાર્લમેંટને મદદમાં રાખી મેઝરીનની સાથા થયા હતા ને હુલ્લીઆ લોકે એક વાર પારિસના રસ્તામાં અવરોધ ઉભા કરી બંદીબાને પડેલા બે અમલદારને છોડી મૂકવાની દરખાસ્ત કરેજ પાડી હતી. કાંડેના બૂપે દરખાસ્તની વિનંતી ઉપરથી બંડખોરોને વેરાતા કરી નાખ્યા ને થોડી વાર સમાધાની રહી; પણ પછી કાંડે તથા બીજા એઓને પરહેજ કરવામાં આવ્યા તેથી તેઓના પક્ષીઓએ હથિયાર ઉચક્યાં ને તેમાં રાજનો કાકો ઓર્લીઅન્સનો ડચૂક આગેવાન થયો. મેઝરીન કોલોન તરફ નાસી ગયો. એણે ખટપટ કરી કાંડેના પક્ષકારોને ખસેડ્યા ને પોતે ૬૦ હજાર લશ્કર સાથે પાછો આવ્યો (૧૬૫૧). કાંડે સ્પેનનો આશ્રય ધરી ત્યાંના લશ્કર સાથે પારિસ આવ્યો. રાજની તરફથી ટ્યુરિને કાંડેને લડાઈ આપી, પણ ઓર્લીઅન્સના ડચૂકની દીકરીએ બેસ્ટીલની તોપ ટ્યુરિનના લશ્કર ઉપર ચલાવવાની લલામણુ કીધી તેથી કાંડેની કૂતેહ થઈ. રાજએ મેઝરીનને દિવાનખીરીથી દૂર કીધો ને લોક પાછા રાજક્ષા માનતા થયા. મેઝરીનને પાછો બોલાવવામાં આવ્યો. એણે અમીરોને સળ કીધી ને પાર્લમેંટને હલકી પાડી. સ્પેન સાથે ચાલેલી લડાઈ હજી બંધ પડી નહોતી. ફ્રાન્સની તરફથી ટ્યુરિન ને સ્પેનની તરફથી કાંડે એ બે સમોવડીઆ સરદારોએ હારજીતને તોળી રાખી હતી. મેઝરીને ઇંગ્લાંડના કોમલેલ સાથે કુમક કરાર કીધા, ને ફ્રાન્સની જીત થઈ-સ્પેનના કબજામાં બચેલું ડંકડું ઇંગ્લાંડને આપવામાં આવ્યું અને કેટલાંક રહેર ફ્રાન્સના તાબામાં આવ્યાં. મેઝરીન ને સ્પેનનો દિવાન એ બેબે પિરીનીસના પ્રદેશમાં મળી કોલકરાર કીધા (૧૬૫૬)—સ્પેને અલ્સેસ ઉપરથી હાલો ઉઠાવ્યો; લૂઈએ કાંડેને માફી આપી; અને સ્પેનના રાજ ફિલિપની દીકરી મરાયા-થેરસા લૂઈ સાથે પરણી. વરસેક દહોટે મેઝરીન મુઓ ને ૨૧ વર્ષના લૂઈએ રાજ્યકારભાર પોતાને હાથ લીધો (૧૬૬૧).

લૂઈએ યુરોપમાં સર્વોપરિ રાજ થવાનો લોભ ધર્યો ને રાક્ષિમાંન પુરુષોને કારભારમાં રાખ્યા. કોલબર્ટ જમાવસુલની વ્યવસ્થા કરી વૃદ્ધિ કીધી, ઉલમ વેપારને વધાર્યો ને વિદ્યાલગ્નાને આશરો આપ્યો. લુવોઈ એણે લડાઈના ખાતાની વ્યવસ્થા કરી; વહાણુ લશ્કર

ને સરંભમ એ વધારી સુધારી તૈયાર રાખ્યા. સ્પેનનો ફિલિપ ૪મો મુઝો કે લ્ધએ પોતાની સ્ત્રીની તરફથી જામંદની ડચીને માટે દાવો કરી સ્પેન પાસે લડાઈ માગી. તેણે ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે ફ્લેન્ડર્સ ઉપર ચઢી કેટલીક જીત મેળવી, હોલાંડ, ઇંગ્લાંડ ને સ્વીડન એ ત્રણ રાજ્યોએ સ્પેનની તરફથી લડવાને સંપ કીધો. મળી એલાશાપેલમાં કોલકરાર થયા (૧૬૬૮) તેની રૂએ લ્ધને કોમટી પાછું આપી દેવું પડ્યું, પણ ફ્લેન્ડર્સ તેની પાસે રહ્યું.

લ્ધએ હોલાંડ ઉપર પોતાનું વેર લેવા સાડ ત્રણે રાજ્યોનો સંપ ભંજવ્યો ને સ્પેનના ચાર્લ્સ બીજા સાથે સ્નેહ બાંધ્યો. નજવાં બહાનાં કાઢી બંને રાજ્યોએ સામટી હોલાંડ ઉપર ચડાઈ કરી (૧૬૭૨);—બંને રાજ્યોનાં મળીને ૧૦૦ વહાણોના કાફલો નીકળ્યો હતો ને ફ્રેંચ રાજ ૧ લાખ ૨૦ હજાર લશ્કર સાથે સરહદ ઉપર ઉતર્યો હતો. વલંદાનાં ૧૩૦ વહાણ હતાં, આઉથ પુકડ એ આગળ વહાણની મોટી લડાઈ થઈ તેમાં કોઈને પણ ફાયદો નેવું થોડુંકજ થયું. લ્ધના ઉપરીપણા તળે ટુરિન, કોંડે, લક્સંબર્ગ એ સરદારોએ ફ્રાંસ નહીં પાર કરી, હોલાંડ ને ઝીલાંડ એ બે સિવાય બીજા બધા મુલક જીતી લીધો. વળી તેટલામાં વલંદાઓએ વહાણની ત્રણ લડાઈઓ જીતી અને ઓરેન્જના ભૂપે કોલ્લન લીધું ને એથી ફ્રાન્સ હોલાંડ વચ્ચેનો માર્ગસંબંધ તૂટ્યો ને લ્ધને પોતાનું લશ્કર ફ્રાન્સ બાહ્ય લેવાની ફરજ પાડી (૧૬૭૩). સ્પેનના રાજ્યે ફ્રાન્સ પાસે લડાઈ માગી અને ખરચનું નાણું પોતાની પાર્લમેન્ટની પાસેથી મળે તેવું નહોતું તેથી તેણે યુનાઇટેડ પ્રોવિન્સીઝના (બેલ્જિયમ હોલાંડના) રાજ્ય સાથે સલાહ કીધી. પાંચ લડાઈઓ થઈ તેમાં ફ્રેંચ લશ્કરની થોડીક જીત હતી, પણ વહાણના કાફલાએ ડચ તથા સ્પેનના કાફલાઓને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં હરાવી લખાવ્યા હતા. નીમેગનમાં કોલકરાર થયા—ફ્રેંચે કોમટીનો પ્રદેશ તથા નેધર્લેન્ડમાંના બીજા ૧૬ કિલ્લા લ્ધને મળ્યા (૧૬૭૮).

લ્ધ પોતાના કેથોલિક ધર્મના આગ્રહમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોને ધિક્કારતો ને હુલ્લડીઆ સમજતો. લુવેઇઝ એની ને મેડમ ડી મેડીનેલ જેની સાથે બાનાં લગ્ન કીધાં હતાં તેની અને જેમ્સેટ લોકની લશ્કરણીથી લ્ધએ મેન્ડુસમાં હેન્રી ૪મીની કારકીર્દીમાં (૧૫૯૮) પ્રોટેસ્ટન્ટોના લક્ષસંબંધી ધારા થયા હતા તે ૨૬ કીધા (૧૬૮૫). બહાંનાં નામ મરણીપમાં લખાયાં. એ ત્રાસથી હલમી હુમરી ૮ લાખ માણસ ફ્રાન્સ છોડી

ચાલતાં થયાં. સાત વર્ષના ઊઠરાઓને કેથોલિક સંસ્કાર કરીને માળાપથી છૂટા પાડવામાં આવ્યા; રાજ્યમાં કેથોલિક વિધિ સર્વત્ર પળાતો કરાવવાને લશ્કરનું બળ કામે લગાડવામાં આવ્યું, દેશ છોડી બહાર રહેવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને તેમ કરવાની મના થઈ; અને પ્રોટેસ્ટન્ટ સાથે લગ્નસંબંધ કરવો તે ધારા વિકલ્પ છે અને તેવા સંબંધથી થએલી સંતતિ અનોરસ છે એવું ઠેરવવામાં આવ્યું.

ઓરેન્જનો ભૂપ વિલ્યમ જે ઇંગ્લાંડનો રાજ થયો તે જર્મનિનો મહારાજ, હોલાંડ, સ્પેન વગેરે એઓએ લ્ધનો મદ ઉતારવાને ઓગ્સમ્બર્ગમાં પરસ્પર સંપ કીધો (૧૬૮૬). લ્ધએ બે મોટાં લશ્કર ફ્લેન્ડર્સ મોકલ્યાં, ત્રીજું લશ્કર સ્પેનિઅર્ડ સાથે લડવાને કેટલોનિઆ મોકલ્યું, અને આયર્લેન્ડમાં જેમ્સ બીજાને કુમક મોકલી. લુવેઇઝે પેલેટીનેટનો નાશ કીધો. લુક્સંબર્ગે ત્રણ ઠેકાણે ઇંગ્લાંડના વિલ્યમને હરાવ્યો અને કેટીનાએ સેવોયના ડયૂકને હરાવ્યો. ૧૬૯૧માં બીચીહેડ આગળ ફ્રેંચ કાફલાએ અંગ્રેજ તથા વલંદાના સંપીલા કાફલાને હરાવ્યો, પણ બીજે વર્ષે લાહેમ આગળ ફ્રેંચ કાફલો હાર્યો. વળી લક્સંબર્ગે સંપીલાં લશ્કરના સરદાર વિલ્યમને લેડન આગળ હરાવ્યો (૧૬૯૩) ને કેટીનાએ સેવોયના ડયૂકને હરાવ્યો. જ્યાં ત્યાં માણસોની કતલ ચાલી હતી ને પ્રદેશો ઉજળડ વળ્યા હતા. ફ્રાન્સમાં પણ ખેતી વેપાર નરમ પડી ગયા હતા ને બે બીજી લડાઈઓ થઈ તેમાં કંઈ નફો થયું નહિ. લ્ધએ ને સામાવાળા સૌએ લડાઈથી કંટાળીને રિઝવિકમાં કોલકરાર કીધા (૧૬૯૭) અને લ્ધએ વિલ્યમને ઇંગ્લાંડનો રાજ માન્યો ને તેની મુખ્ય મુખ્ય જીત તેને પાછી આપી.

લ્ધ ૧૪માએ પોતાને સર્વોપરિ રાજ કહેવડાવાને લડાઈઓ કીધી, જીત મેળવી; પોતાના સહાયોનાં શૌર્ય પરાક્રમ દેખાયાં ને શત્રુ રાજ્યોને ઝાંખાં પાડ્યાં. તેમ કેથોલિક ધર્મનો પૂર્ણ હિમાયતી રાજ કહેવડાવ્યો. રાજ્યકરવારી ને લશ્કરી શુદ્ધિશક્તિમંત હતા. ડીકાર્ડ (૧૬૫૦), પેસકલ (૧૬૬૨), આલ્બોર્સ (૧૭૧૫) એ તરવરાઓ; બોકાર્ડ (૧૬૬૭) ને ડેશિયર (૧૭૨૦) રાજદસાઓ; આલ્બર્ગ (૧૬૨૮) કવિ; મોલીઅર (૧૬૭૩), કોરનીલ (૧૬૮૪) ને રાસીન (૧૬૬૬) એ નાટક લખનારા; બાલ્કાક (૧૬૫૪), જેનેલોન (૧૭૧૫), બેલ (૧૭૦૬), પોઇલે (૧૭૧૧) એ ગદ્ય લખનારા; બોમુએ (૧૭૦૪) વક્તા; ફ્યોર ને જૂન ચીતારા; સાફોલ

(૧૬૬૬) એ યુરોપમાં ભાષા વિષયનું પહેલું ચોપાનીઈ કાઢનારો;—એ સૌ નામાંકિત પુસ્તકો હતા. દરબારી-ઓનો કાઠ, તેઓનું મોજાપણું ને રંજીતી લેડીઓની મહાલામહાલ એ સંધું હતું. પણ પ્રભની સ્થિતિ ને રાજ્યનું અંતરબળ એ કેવાં હતાં તે હવે પછી બહુવામાં આવશે.

હોલાંડ.

સ્પેનનો ફિલિપ બીજો એકત્ર પ્રગણાંઓ સાથે લડાઈ કરતાં ચાલ્યો ને તેણે તે પ્રાંતોની સત્તા પોતાની દીકરી ઇસાબેલા તથા તેનો વર આસ્ટ્રિયાનો આર્ચડ્યુક ઓલ્બર્ટ એઓને સ્વાધીન કીધી, વળી લડાઈઓ ચાલી; હિંદુસ્તાન તથા પૂર્વનો વેપાર પોર્ટુગીઝે પોતાને હાથ રાખ્યો હતો તે ધણેક ડચ-વંશદાને હાથ આવ્યો અને ઓરેન્જ પ્રગણાના મોરીસે ઓલ્બર્ટને આસ્ટ્રેડ આગળ હરાવ્યો (૧૬૦૦). ચાર વર્ષ પછી તે શહેરને ઘેરો ધાલ્યો તેથી સ્પેને ૭૦ હજાર માણસ ખોયાં. પછી સ્પેનની તરફથી સ્પેનોલા એણે સરદારી કરી એ એક લડાઈ જોઈ મત જણાવ્યું કે એકત્ર પ્રગણાં છતાંવાનાં નથી; ને ફિલિપ ત્રીજે બાર વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાનાં તહનામાં ઉપર સહી કીધી (૧૬૦૬).

એ તહથી એકત્રપ્રગણાંનું પ્રભસત્તાકરાજ્ય બહારની લડાઈઓથી પરવાર્યું, પણ માંહોમાંહેના ધર્મસંબંધી ઝગડાઓથી પાણું અસ્વસ્થ થયું. રાજ્યનો ધર્મ પ્રોટેસ્ટન્ટ તો હતોજ, પણ લેડનના બે ધર્માધિકારીઓ ગોમર ને આર્મિનિયસ એ બે વચ્ચે મતવાદ ચાલ્યો. ઓરેન્જ પ્રગણાનો ભૂપતિ મોરીસ ને ધણેક લોક ગોમર પક્ષના હતા ને કેટલાક શ્રીમંત સત્તાધારીઓ બીજા પક્ષના હતા. હુલ્ડ ને બખેડા થયા પછી ડોર્કમાં ધર્મસભા ભરાઈ (૧૬૧૮, નવેમ્બર) તેમાં મોરીસ તથા તેના પક્ષની છત થઈ ને સામાવાળા કેટલાક બંદીખાને પગ્યા, કેટલાક રાજ્યબહાર થયા, કેટલાકે ગેરઈનસાફ તથા જીવન સાંખ્યા ને ૭૨ વર્ષનો ખારનેવેલ્ડ દેશહિતકર્તા શિરચ્છેદ પામ્યો.

ધર્મસભાના ઠરાવથી યુરોપનાં પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યોમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. હોલાંડમાં પણ તોફાન ભડત ને મોરીસની સત્તા ઘટત એવું ડોળ દેખાઈ હતું પણ સ્પેનની સાથે પાછી લડાઈ શરૂ થઈ ને રાજ્યના રક્ષણને માટે મોરીસનું ધામ પડ્યું. મોરીસે પોતાના મરતાં લગી (૧૬૨૫) સ્પીનોલા સાથે ચાતુરી તથા બહાદુરીથી લડાઈઓ કીધી. મોરીસનો ભાઈ ફ્રેડરિક હેન્ડ્રિક એણે પણ સ્પેનને પોતાનું પરાક્રમ દેખાડ્યું.

ને રાજ્યમાંના સામાવાળા ઉપર રહેમ રાખી. હેન્ડ્રિકે દીકરો વિલ્હમ રજો, સેલ્હોલ્ડર-પ્રભરાજ્યોનો વડો થયો (૧૬૪૭) ને બીજો વર્ષે લડાઈનો અંત આવ્યો—મન્ડેલરમાં કોલકાર થયા ને સ્પેને જામનંદ તથા ફ્રેલેડર્સમાં પોતાના તાબાની જગ્યાઓ હતી તે આપી દઈ એકત્ર પ્રગણાંનું સ્વતંત્રપણું કબુલ રાખ્યું. ડચ લોક પોતાના વેપારનો ફાયદો બળવે વિશેષે ખંતીલા હતા; તેઓએ ચેલ્ડ નદીમાંથી સ્પેનનો માલ જતો આવતો બંધ કરાવ્યો ને તેથી એટલે રહેરો ને સ્પેન તાબામાં રહેલાં કેટલાંક શહેરોનો વેપાર તોડ્યો. વિલ્હમ રજો પોતાનીજ સત્તા રાજ્યમાં મનાય તેવું કરવામાં ફાવ્યો નહિ ને અપજરા પામી ૧૬૫૦માં મુઓ.

પછી રાજ્યમાં કે લશ્કરમાં કોઈ સમર્થ મુખી રહ્યું નહિ; વિલ્હમનો દીકરો છેક બાળક હતો. એ સ્થિતિમાં લોકે રાજ્યકારભારમાં કેટલાક લોક મેળવ્યા ને સ્ટેટ્સ જનરલે લશ્કરની વ્યવસ્થા રાખી. એવામાં અંગ્રેજ લોકની દાનત હોલાંડનો વેપાર તોડવાની થઈ. પછી બંને રાજ્યનાં લશ્કરી વહાણો વચ્ચે મોટી લડાઈ થઈ (૧૬૫૨-૧૬૫૪) તેમાં વાનદોંપ ને ડી સ્વેડર એ ડચ સરદારોનું જીતક, ડીન ને મંક એ અંગ્રેજ સરદારો આગળ ચાલ્યું નહિ; સલાહના કારણે થયા તેમાં તેઓએ અંગ્રેજ વાવટાને માન આપવાનું કબુલ કીધું ને ઓરેન્જના બાળકુવરને અથવા તેના કોઈ કુટુંબીને સ્ટેટ્સલેડર્સની પદવી ન આપવી એવી વલંદા પાસે અંગ્રેજોએ કબુલ કરાવી. ઇંગ્લાંડમાં રાજની ફરી સ્થાપના થયા પછી અંગ્રેજ લોકે ડચ લોકની અરીસા કરવા માંડેલી એ જોઈ ડચ પ્રભસત્તાક રાજ્યના કારભારી ડીવેલ એણે રાજની સાથે મૈત્રિકાર કરી રાખ્યા હતા. ધણીક વહાણની લડાઈઓ ચાલી; ચોર્કના ડચ્ચે સામાવાળા નૌકાસેનાપતિ આપડામને હરાવ્યો અને ૧૬૬૭માં વલંદાના કાફલાએ ટેમ્સ નદીમાં ધસી એધામ આગળ ધણાંક લશ્કરી વહાણ બાળી મૂક્યાં. પછી એડાના કોલકારથી લડાઈ બંધ પડી.

લઈ ૧૪માએ હોલાંડ ઉપર ચડાઈ કીધી (૧૬૭૨). તે વખતના ગજરાટમાં લોકે ડીવીટ તથા તેનો ભાઈ એ બંને મારી નાખ્યા અને ઓરેન્જના બાવીસ વર્ષના વિલ્હમ રજોને તેના બાપની પદવીઓ ધારણ કરાવી ને વંણી વિશેષ સત્તા પણ આપી. એણે લઈની સામા બહાદુરીથી લડી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કીધું. ૧૬૭૮માં નીમેગેનના કરારથી સલાહ થઈ. ૧૬૮૬માં

વિશ્વમ ઇંગ્લાંડનો રાજ થયો;—એ જેમ્સ રાજનો બાણેજ તેમ જમાઈ પણ થતો તેથી તેણે ઇંગ્લાંડની સમૃદ્ધિવડે ઇંગ્લાંડનું બળ વધારી દેવ લોકને હુમલા કરતા અટકાવ્યા.

એ સૈકામાં ઇંગ્લાંડમાં સ્પીનોલા (૧૬૭૭) આદિ-કાશ્વ વિષે સમર્થ સંચયકારી, અને યોશિયસ નીતિ-ચામકાર, અને વોલ્સ, હીન્સિયસ, રેકેવેલિયસ, બેલિયસ રાષ્ટ્રસાક્ષી એ પ્રખ્યાત થયા. ફ્રેંડ્સમાં ફ્રેંચ, વાંડિક, રજાંદ ને જ ટેનિયર એ નામાંકિત ચિતારા હતા. ઇંગ્લાંડનો હ્યુડોલ્ફ અણિવસાક્ષી હતો અને વેલ્સ તથા સિલિયસ એ પ્રાણી ધર્મગ્રુષ્ઠ રાક્ષી હતા. જૂનેન્સ એણે દુસ્ખીનમાં ધણો સુધારો કીધો ને લંડનવાળાં ધડિઆળ કેમ બનાવવાં તેનો શોધ કીધો.

જર્મનિ.

ફોલ્ફ પછી તેનો ભાઈ મેથીયસ જેને હંગરિ તથા બોહીમિઆનું રાજપદ મળ્યું હતું તે મહારાજ થયો (૧૬૧૨). પ્રથમ તો લ્યુથરના ખ્રિસ્તી ઉપર રહેમ રાખી હતી, પણ તેઓના સ્વતંત્ર વિચાર આસિટ્ર-આની સ્વેચ્છિક રાજનીતિને અનુકૂળ ન આવવાથી તેણે તે ઉપર અંકોશ રાખવાને માટે સ્પેન સાથે લગ્ન-સંબંધ કીધો ને પોતાનો સગો ફ્રિંડનાંડે જે સ્વીડિઆનો ડચુક હતો તેને હંગરિ બોહીમિઆનું રાજ્યપદ આપ્યું. એ પ્રદેશના લોકે ફ્રિંડનાંડને રાજ માન્યો નહિ ને પ્રેમના ધર્માધ્યક્ષે બોહીમિઆમાં પ્રોટેસ્ટન્ટનાં દેવળો તોડી પાડ્યાં તે ઉપરથી બળવો બીઠ્યો. બોહીમિઅન લોકે ફ્રેડરિક પંચે ઇલેક્ટર પેલેટાઈન (ઇંગ્લાંડના જેમ્સ ૧વાનો બીજો જમાઈ) એને રાજ કીધો. જર્મનિમાં મેથીઅસની પછી ફ્રિંડનાંડ રજો મહારાજ થયેલો (૧૬૧૬) તે સામો થયો. ફ્રેડરિક તરફ સેક્સનિ વતરોમ જર્મનિનાં સધળાં પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યો હતાં અને ઇંગ્લાંડ, ઇંગ્લાંડ ને ટ્રાન્સિલ્વેનિયા અહીંના લશ્કરની કુમક હતી; ફ્રિંડનાંડ તરફ સ્પેનનો રાજ, તેના તાબાના નેધર્લાંડનો ચર્ચર્, આસિટ્રઆનો આર્ચબીશપ આર્ચબીશપ અને બીજાં જર્મન કેથોલિક રાજ્યો હતાં. સ્પીનોલા સ્પેનના ૨૪ હજાર લશ્કર સાથે પેલેટાઈન ઉપર હુમલો; બાવેરિઆના ડચુકે ફ્રેડરિકને પ્રેમ આગળ હરાવ્યો (૧૬૨૦); અને કાઉન્ટ ટિલ્લી પેલેટાઈનમાં ફરી વળ્યો. વર્ષ ૧૬૨૫માં પ્રોટેસ્ટન્ટ ડેનમાર્કના કિમિઅન યથાને આગેવાન કરી જ લડાઈ કીધી, પણ બંનેમાં તે હાર્યા ને ટિલ્લી તથા વેલ્સેન્ડીન એ સરદારોએ મહારાજની તર-

ફથી ઠામઠામ છત મેળવી; ડેનમાર્કના રાજને પાછો હાંકી કાઢવામાં આવ્યો ને એને સલાહ કરવાની જરૂર પડી (૧૬૨૬).

એ છતથી ફ્રિંડનાંડે ફુલાઈને જર્મન રાજ્યોને બીજા દેશોમાં જેમ તાબેદાર હમણેવો હોય છે તેવી હાલતમાં આણી મૂકવાનો ઉદ્દેશ માંડ્યો. તેણે બોહી-મિઆમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ ચાલતો બંધ કીધો અને તે ધર્મના મુખીઓને મારી નખાવી તેઓની મિલકત લઈ લીધી; સાતસે ઉંચાં કુટુંબ મરણ દીપમાં નોધ્યાં ને લોકની પાસે બલાત્કારે કેથોલિક ધર્મ મનાવ્યો. જર્મનિમાં તે બહુ સાવધ રહી વત્યો—સૌને ઇચ્છા-પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની છૂટ હતી તેમાંથી તેણે કેલ્વિન મતના લોકને બાદ કીધા અને રાજકરાવ કીધો કે પાસ્કોના કોલકરાર પછી જેટલી ધર્મખાતાની જમી-નનો પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યોએ કબજો કીધો હોય તેટલી પાછી લેવી; એ ઠરાવની સામા કેથોલિક ઇલેક્ટરો પણ હતા, કેમકે એઓએ પણ થોડીક તેવી જમીન મેળવી હતી. રેટિસબોનમાં સલા બરાઈ ને ઠર્યું કે મહારાજ પોતાનું લશ્કર આણું કરે ને પોતાના સરદાર વેલ્સેન્ડીનને રાજ આપે—એ ધણો અભિમાની થયો હતો ને તેનાં લશ્કરમાં સારો બંદોબસ્ત નહોતો.

પ્રોટેસ્ટન્ટોએ સ્વીડનના રાજ અલ્ફ્રેડસ એડોલ્ફસ સાથે છુપી સંધિ કીધો હતી; કાન્સના રીસાલુએ વર્ષે વર્ષે મોટી રકમની મદદ આપવાનું કબજા કીધું હતું; હેમિલ્ટનનો આર્કિબલ્ડ ૬ હજાર લશ્કર સાથે કુમકે આવ્યો ને બ્રિટનમાંથી ધણાક જણ સ્વેચ્છાથી લડવા નીકળ્યા. પોમરેનિઆમાં જ્યારે એડોલ્ફસ પ્રથમ બહાર પડ્યો ત્યારે તરત તે જર્મનિનાં પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યો સાથે ન થયાં, પણ જેમ જેમ તેની ફતેહ થતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ સામિલ થતાં ગયાં. આઠ મહીનામાં તેણે ૮૦ કિલો લીધા ને પછી સેક્સનિની કુમકે તે લીપ્ઝિક તરફ વળ્યો. મહારાજ ફ્રિંડનાંડની તરફથી તેનો સરદાર ટિલ્લી લડાઈ આપ-વાને સામો આવ્યો. ૧૬૩૧ની ૭મી ડિસેમ્બરે મોટી લડાઈ થઈ ને અંતે સ્વીડનના રાજની ચતુરાઈએ ને તેના લશ્કરના પરાક્રમે પુરી છત મેળવી. તેનું લશ્કર સધળા દેશોમાં ફરી વળ્યું; ટિલ્લી તેનો અટકાવ કરતો હતો તેવામાં તે લડાઈમાં પડ્યો (૧૬૩૨) અને એડોલ્ફસે જીતી લીધું. વેલ્સેન્ડીનને ફરીથી સરદારી મળી ને એણે દુસ્મનોએ લીધેલી કેટલીક જગા પાછી મેળવી, પણ પછવાડેથી લુદ્ધન આગળ લડાઈ થઈ તેમાં સ્વીડન લોકે બીજા મોટી છત મેળવી, પણ એ છત મળતાં બહાદુર એડોલ્ફસ લડાઈમાં પડ્યો (૧૬૩૨).

તોપણ લડાઈ ચાલ્યાં કીધી-૧૬૩૪માં નુર્ડિંગન આગળ સ્વીડ હાર્યાં ને આસ્ટ્રિઅનોની આશા સતેજ થઈ. જર્મન રાજ્યોએ ફરિનાન્ડ સાથે જુદા કોલકરાર કીધા ને. ફરિનાન્ડે ધર્મખાતાંની મિલકત છીનવી લેવાનું કરાવ્યું હતું તે ૨૬ કીધું; લડાઈનો ચાર સ્વીડ તથા દેવ એઓને માથે પડ્યો. ફરિનાન્ડ પછી તેનો દીકરો ફરિનાન્ડ ૩મે મહારાજ થયો (૧૬૩૭). તે ઠાણો હતો પણ તેને બાપની પેઠે પ્રોટેસ્ટન્ટની સામે યુવાની જરૂર પડી. ચાર લડાઈ થઈ તેમાં મહારાજના લશ્કરની હાર થઈ અને ૧૬૪૧માં સ્વીડ સરદાર બોનીઅર એણે ફરિનાન્ડ રેટિસબનમાં સભા ભરતો હતો તેવામાં તેને કેદી કરવાનો લાજ સાધ્યો હતો. ફરિનાન્ડના લશ્કરોની ઉપરાઉપરી હાર થતી ચાલી ને તેના કુટુંબને વીએનામાંથી નાસી જવું પડ્યું અને હુરેન ને પ્રાંજેલ એઓએ અમર હોસન આગળ જીત મેળવી તેથી મહારાજને ત્રીસ વર્ષ થયાં ચાલેલી લડાઈનો અંત આણવાની જરૂર પડી. વેસ્ટફેલિઆમાં કોલકરાર થયા (૧૬૪૮) તેથી ફ્રાન્સ તથા સ્વીડનને ધણેક લાભ થયો; સ્વૂયરન ને કેથોલિક એઓ સરખા ગણાતા થયા;-મહારાજસભામાં જેટલા કેથોલિક તેટલાજ સ્વૂયરન બેસતા થયા.

ફરિનાન્ડ ૧૬૫૭માં મરણ પામ્યો. તેનો દીકરો લીઓપોલ્ડ ૧લો ૧૬૫૫માં હંગરિનો રાજ થયેલો તે ૧૬૫૭માં બોહીમિઆનો પણ થયો અને લૂઈ ૧૪માની સરસાઈ છતાં તેને મહારાજ નીમવામાં આવ્યો (૧૬૫૯). તુર્ક લોકે હંગરિ ઉપર હલ્લો કીધો હતો, પણ તે હાર્યાં હતા ને વીસ વર્ષનો તહ કરવામાં આવ્યો હતો. આસ્ટ્રિઅન દરબારના કરડાપણાથી હંગરિના લોકે કાઉન્ટ ટેકેલીને આગળ પાડી બળવો કીધો. કોન્સ્ટાંટિનોપલવાળાએ તેને હંગરિનો રાજ ને તુર્ક રાજ્યનો ખંડીઓ માન્યો; અને તરતજ સુલતાનનો વજર તહ તોડી ૧૧ લાખ લશ્કર સાથે તેની મદદે આવ્યો. એ એકઠાં મળેલાં લશ્કરે મહારાજના લશ્કરને રાંધ આગળ હરાવ્યું ને ૧૬૮૩ના જુલાઈની પંદરમીએ વીએનાને ઘેરો ધાલ્યો. તુર્ક લોક કિલ્લો સર કરતા હતા તેવામાં સોબીએસ્કી પોલાંડનો લશ્કરી સરદાર આવી પહોંચ્યો ને એણે ૧૨મી સપ્ટેમ્બરે રાત્રીને જ ત્રણ લડાઈમાં હરાવી હંગરિમાંથી હાંકી કાઢ્યા; ઉમરાવોને તોડવા માટે (હંગરિનો રાજ જ્યારે ત્યારે નીમાતો તે ધારો બંધ પાડી) આસ્ટ્રિઆના કુળનો રાજ વંશપરંપરા રાજ્ય કર્યા કરે તેવું ઠેરવ્યું- લીઓપોલ્ડના દીકરા જોસેફને રાજ કીધો (૧૬૮૭).

સવાયના પૂછને એન્ડા આગળ ફોતેડ મેળવી તેથી ક્લોવિલ્ડમાં કરાર થયા ને તુર્ક લોક સાથે ચાલેલી લડાઈનો છેડો આવ્યો (૧૬૯૭).

લીઓપોલ્ડે લૂઈ ૧૪મા સાથે બે વાર લડાઈ કીધી હતી ને પછી રિઝવિકના કરાર થયા હતા (૧૬૯૭). એના રાજ્યમાં નવમો ઇલેક્ટોરેટ થયો- બ્રાન્સવેટ તથા સ્વૂનબર્ગનો ડ્યુક હેનોવરનો ૧લો ઇલેક્ટર થયો, (૧૬૯૨); બ્રેડનબર્ગનો ઇલેક્ટર તથા પ્રશિયાનો ડ્યુક જે ફ્રેડરિક તેણે પોતાને રાજ કહેવડાવ્યો (૧૭૦૧); અને એક સ્થાયી મહારાજસભા સ્થાપવામાં આવી કે જેમાં ઇલેક્ટરો નહિ પણ તેઓના પ્રતિનિધિઓ બેસતા થયા.

એ સૈકામાં જર્મનિમાં કેનરિંગ, યુક્નડોર્ફ ને લીબનીટ્ઝ એ તત્વશાસ્ત્રી ને રાજનીતિજ્ઞ થયા. ઓપિલ્ડ, બોલ્ડ ને કાનિડ્ઝ એ કવિઓ, બોએર, લીલી, નેલર એ ચિતારા અને ગેરિક ને ઓવર એ પદાર્થશાસ્ત્રી ને રસાયનશાસ્ત્રી હતા.

ઇટાલિએ પોતાનું રાજકીય તેજ બોયું હતું. યુરોપનું કોઈ પણ રાજ્ય પોપની કુમક કે સલાહ લેતું નહિ. એ ફેરફાર રેફોર્મેશન-ખ્રિસ્તી ધર્મના પુનઃસંસ્કારથી થયો. નેપલ્સ તથા સિસિલિ ટાપુ અને મિલાન એમાં સ્પેનની સત્તા હતી. નેપલ્સમાં ૧૬૪૭માં બળવો થયો ને સાનીહો નામનો માછી રાજ્યસત્તા લઈ બેઠો. પણ માદ્રિડથી આવેલા નવાબે તેને મારી નખાવ્યો. પછી જ્વીએના ડ્યુકે સત્તા લીધી તેને પણ પછવાડેથી કાઢવામાં આવ્યો હતો. મેસીનાના બળવાળોરે ૧૬૭૪માં લૂઈ ૧૪માને સિસિલિનો રાજ માન્યો. વહાણની એક લડાઈ થયા પછી નીમેગનના કરારની રૂએ સિસિલિ ટાપુ પાછો સ્પેનની સત્તામાં ગયો હતો. વેનિસના પ્રભુસત્તાક રાજ્યમાં ૧૬૧૪માં ફોજદારી કામનો ઇન્સાફ ૧૦ મીમંત ગૃહસ્થોની સભા કરે એવું ઠર્યું હતું. રાજસભાએ કરાવ કર્યો હતો કે રાજ્યની સમ્મતિ લીધા વિના ચોપે વધારે મઠ બાંધવા નહિ ને મિલકતો છીનવી લઈ ધર્મખાતાંની કરવી નહિ. આસ્ટ્રિઆની સાંસદીથી ડેલમેશિયાના ચાંચીઆઓએ વેનિસ તાબાના ટાપુઓ ઉપર હલ્લા કીધા હતા તેને સંજયે હલ્લાવી પોતાની સત્તા કાયમ રાખી હતી. વેનિસે તુર્ક સાથે બે લડાઈ કીધી તેમાં પહેલી કાંડિયામાં ૨૫ વર્ષ ચાલી તે ૧૬૬૯માં પતી હતી-તેમાં વેનિસે તે ટાપુ બોયો હતો; બીજી ૧૬૮૪માં રાર થઈ તેમાં વેનિસે મોહીઆ પાકું જીતી લીધું; અને ૧૬૯૬માં તે મેડીઆ પ્રાંત,

જિંદગી ને સેવાઓના એ ધાપુઓ, ડેલેગેશનમાંના પ્રવાસ કિશોરો, કોર્સો વિદ્યાર્થી કાલકારથી વેનિસના સભ્યમાં ગણાતા થયા હતા.

એ સૈદ્ધાંતમાં ઇટાલિયન વિદ્યા નિસ્તેજ થતી ચાલી. કાલકારીઓએ મલ લખનારો, સાર્પાઈટાવિલા, મેટીવોલીઓ એ ઇતિહાસ લખનારો, ગીડો, આલ્બાનો, ડોમેનીકીનો, સાલવેટર, રાસા એ ચિત્રકારો, મેલિલીઓ ન્યોતિષી તથા પદાર્થશાસ્ત્રી, કમિસની ખગોળમાં શોધ કરનારો ને ટોરીએલો બેરોમીટર—વાયુમાપદર્શક ચંત્ર બનાવનારો એ નામાંકિત હતા.

સ્પેનમાં ફિલિપ ૩એ (૧૫૬૮) આગસ્ટુ ને બાપના નેવો બલમ હતો. તેને નેધર્લેન્ડમાં બેક્ટ પ્રમથુની સાથે ૧૨ વર્ષનો તલ કરવો પડ્યો (૧૬૦૯); અને તેણે ઇનકવિઝિશન—ધર્મી અધર્મીના ઇન્સાફ કરનારોની તથા પોતાના દિવાનની સલાહથી સરકાર ઠરાવ બહાર કીધો (૧૬૧૦) કે મુસલમાન પ્રજાએ ત્રીસ દહાડામાં સ્પેનમાંથી જતા રહેવું. નિકાસ થએલા મુસ્લિમોએ ખંડ લડાવ્યાં, પણ તે ફાત્યા નહિ અને દસ લાખ હુમર ઉઘમ કરનાર માણસોને સ્પેનમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યા. ફિલિપ ૪એ છેક નિર્બળ હતો. જર્મનિમાં ટંચ ચાલ્યા તેનાં કારણોમાં એક કારણ તેનો ખટપટીઓ સ્વભાવ હતો. તે લડાઈઓ વેસ્ટ-ફેલિયાના કારથી પતી હતી. ફ્રાન્સ સાથે ઝગડો મૂકીને તેનું ઉપર પિરીનીઝના કારથી આવું હતું. જામેકા ને હંકર્ક અંગેજને આપવાં પડ્યાં; ને ફ્રેંચોએ સ્પેનના લશ્કરને રોકરના મેદાનમાં પુરું હરાવ્યું. ઇટાલિયામાં ખંડ થયા પછી ૧૬૪૦માં પોર્ટુગલમાં બળવો બેઠો. સ્પેનનું રાજ્ય એટલું તો નિર્બળ થઈ ગયું હતું કે તેને રૂપાનું મૂલ ગણાવું સખી તાંબાના કિંકા વાપરવા પડ્યા હતા. ૬૦ સં ૧૬૪૩માં પોર્ટુગલનું સ્વતંત્રપણું ફિલિપને કબુલ રાખવું પડ્યું. પોર્ટુગલ પાછું સ્વતંત્ર થઈ જુદું પડ્યું તે સ્પેનના બળબળ પડવાથી—ત્યાંના કારભારી જુલમ કરતા ને હરકરનો ખંદોબસ્ત નહોતો. ઇટાલિયાનું ખંડ થયું ત્યારે માદ્રિડ સરકારથી હુકમ આવ્યો કે પોર્ટુગીઝ અમીર સરદારે તે ખંડ ખેસાડવું. તેવામાં ને લોક રાજ્યને ઉધું વાળવાનો ધણ દહાડા થયાં લાગ શોધતા હતા તેઓએ લિસ્બોનના પ્રમુખને આગેવાન કરી બ્રાઝિલના ડયુકને જોન ૪થો એ નામે પોર્ટુગલને રાજ કીધો (૧૬૪૦), ને સૌએ માન્યો—હિંદુસ્તાનનાં ને આફ્રિકાનાં સંસ્થાનમાં પણ રાજ્ય સહેલથી બદલાયાં.

પિરીનીઝના કાલકારથી (૧૬૫૯) સ્પેન પોર્ટુગલને પોતાના રાજ્યમાં પાછું જોડવાને મુખત્યાર થયું હતું; તે ઉપરથી પોર્ટુગલે પોતાની મદદમાં ઇંગ્લાંડને રાખ્યું હતું. એક્ષેન્સો ૧૬૬૧માં ગાદીએ બેઠો હતો તેણે પોતાની જોન ક્યેરાર્ડને ઇંગ્લાંડના ચાલ્સ બીજા સાથે પરણાવી હતી; ફ્રાન્સે પણ પોર્ટુગલની બાબત પકડી; લડાઈ ચાલી તેમાં એક્ષેન્સોએ રાજનામું આપ્યું ને તેનો લાર્ડ પીટર રબો ગાદીએ બેઠો. તેણે સ્પેનના રાજ સાથે સલાહ કીધી ને એણે પોર્ટુગલનું રાજ્ય સ્પેનથી જુદું સ્વતંત્ર છે એમ કબુલ રાખ્યું (૧૬૬૮).

રશિયા.

બોરીસ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં એક જણ હું માણ રાજનો લાર્ડ હતો એમ કહી ગાદીએ બેઠો (૧૬૦૫). એ વરસ પછી લોકના બખેડામાં કપાઈ ગયો ને પછી અનેક જણ રાજગાદીને માટે દાવો કરતા થયા. સ્વીડન ને પોલાંડનાં રાજ્યોએ રશિયા ઉપર એકજ વખતે ચડાઈ કરી ને પોલાંડના રાજાએ બાળરાજ લેડિસલેઅસને રશિયાનું રાજ્ય આપ્યું (૧૬૧૦). પણ ને કબુલાતથી પોલાંડના રાજાએ પોતાના દીકરાને રશિયાની ગાદી અપાવી હતી તે બળવવામાં ન આવી ને રશિયાનોએ સામા થઈ લડાઈ કરી પરદેશીઓને હાંકી કાઢ્યા (૧૬૧૩). બીજે વર્ષે માર્શલ રોમેનોફ (રિટના કુળમાંનો) સકળ લોકની રાજપુશીથી રશિયાનો બાર થયો.

રોમેનોફે બાલ્ટિક સમુદ્રના કાંઠાનો પ્રદેસ આપી દઈને સ્વીડન સાથે સલાહ કીધી; વાર્ષિક સી-ફિશ સમુદ્ર ઉપર આર્જેન્જલ એ ખંદર માત્ર રશિયાનાં તાબામાં રહ્યું. ચૌદ વર્ષનો તલ હતો તેના બદલામાં રોમેનોફે પોલાંડને આપ્યું (૧૬૧૮), એ પાછું લડાઈ કરી જીત્યું હતું ને વળી હારી પાછું આપ્યું હતું (૧૬૩૪). એ મોટું નુકસાન ખમી રોમેનોફે દુસ્મનોને આગળ કીધા; કિશોરો બાંધ્યા; પરદેશી લશ્કરે ઓફિસરોને પોતાનાં લશ્કરમાં નોકરીઓ આપી; અને વેપારના લાભને માટે ફ્રાન્સ તથા ઇંગ્લાંડ સાથે સંધિ કીધી. ૧૬૪૫માં એલેક્સિસ ગાદીએ બેઠો પણ તેની તરફથી રાજ્યસત્તા ચલાવનારો લોકપ્રિય નહોતો તેથી અમીરો સામા બેઠ્યા હતા; પણ એ બખેડા એલેક્સિસે ૧૬૪૮માં રાજ્યસત્તા પોતાને લાવ લીધા પછી ખેસાડ્યા હતા. ૧૬૫૪માં તેણે યુરેક ફોસેકસ આ લોકને મદદ આપી પોલાંડ સાથે લડાવ્યા ને ૧૬૫૬માં વીલ્નામાં તલનામું થયું તેની

ફોર્મોસિસે પાછું મેળવ્યું; અને ફરીથી લડાઈ ચાલી તે પછી તેમાં એલેક્સિસને કેટલોક ફાયદો થયો. રાજ્યમાં બખેરા થયા હતા ને ૧૬૬૭માં ડોન કેમિલિયોને લોકે પોતાના રેઠાને સરદારના ઉપરી-પણા તરીકે રાજ્યને સાંજ તોડી નાખવાની વેતરણ કીધી. રેઠાને આરુદ્ધકાન છતી લઈ સ્વતંત્ર રાજ કરેવડાવ્યો; પણ પછવાડેથી તેને ને તેના સાથીઓને હરાવી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. એલેક્સિસે કાંચદાનો સંગ્રહ કરાવ્યો. સજુ, રેશમ, લોહ એનાં કારખાનાં મેડાવ્યાં ને ચીન સાથે વહેવાર કરવાની તબીબી કીધી. તેની પછી તેનો વડો દીકરો થીઓ-ટોર (૧૬૭૬) ગાદીએ આવ્યો. તેના રાજ્યમાં રશિ-અન ને એટિમન તુર્ક એ બેની પહેલી લડાઈ થઈ; એ લડાઈ ૧૬૮૨માં હતી ને ચૂકેન રશિઆના તાબામાં આવ્યું હતું.

ઈ.સ. ૧૬૮૬માં એલેક્સિસનો એક નાનો દીકરો પીટર (સતર વર્ષની વયનો) રશિઆનો રાજ થયો; તેનાથી મેટા લાઈ ઈલાન હતો તે રાજ્ય અલાવે કેવળ અસક્ત હતો. પીટરે પ્રથમ તો લશ્કરને અચ્છી રીતની ક્ષાત્ર આપવામાં ને રાજ્યનું વિત્ત વધારવામાં મહેનત લીધી; ૧૬૯૪માં તેણે ડોન નદીમાં ફરવાં લોકો નાનાં વહાણોમાં લશ્કર ભરી તુર્ક સાથે લડી એલેક્સિસે બંદર લીધું-રશિઆનો દરિયાઈ કાફલો પ્રથમ તેટલોજ હતો. ત્રણ વર્ષ પછી તેણે વહાણ બાંધવાનાં કામમાં ને બીજી ચંત્રકળામાં માહિતી મેળવવાને ઇંગ્લાંડ હોલાંડ ને બીજા પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કીધો ને ત્યાંના કારીગરોને પોતાના રાજ્યમાં આવ્યા.

મેલ્લાંડના રાજ સિલ્વિસ્મંડ કબાએ રશિઆ ઉપર હુમલો કરી પોતાના દીકરાને ગાર કીધો હતો (૧૬૧૦), પણ પછી (૧૬૧૮) રશિઆનોએ તે પોતા લોકને પાછા કહાડ્યા હતા. જર્મનિમાં ૩૦ વર્ષની લડાઈ ચાલી તેમાં તે આર્લિઆની બાજુએ રહ્યો હતો. તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં તેનો સરદાર એલેક્સીયુસ્કી કપાઈ મુઓ (૧૬૨૦) ને બીજે વર્ષે સલાહ થઈ તેમાં માલડેવિયાનો પ્રદેશ તુર્કને આપવો પડ્યો; વળી સ્વીડન સાથે લડાઈ ચાલેલી (૧૬૧૮-૧૬૨૬) તેમાં લીવાનિયા સ્વીડનને આપી દેવું પડ્યું. સિલ્વિસ્મંડે અનેક ખટપટ કરી પ્રેટિસ્ટંટ પંથના લોકોનું સ્વતંત્ર રીય રૂંધી નાખ્યું, ગ્રીક ખ્રિસ્તી-માર્મ પાળનારાઓને પૂજ્યા ને પોતાનું કચ્છેલું પાર પાડ્યું—પોપમતસત્તા પોતાના રાજ્યમાં બેસાડી. તેનો દીકરો લેલિસલેઅસ રહ્યો એણે રશિઆની સરહદ

ઉપર લલા કીધાં ને કેટલાંક સહેર તાબે કીધાં. ૧૬૩૪માં રશિઆ સાથે નવો તહ કીધો; તુર્ક સાથે સલાહ કીધી; અને સ્વીડન સાથે ૨૬ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખી. તે પોતે સફરુણી ને બુદ્ધિમાન હતો એટલે રાજ્યનું અંતરણ તેજ વધે તેલું હતું; પણ તેના બાપે રાજ્યમાં બહુ બેસુઈદાને ધાસ્યા હતા તેઓએ પણ બખેરા કરવા માંડ્યા ને તેનું છેવટ આ ચુકે નના કેસેકસોએ બળવો ઉઠાવ્યો; એ બેસાડવામાં આવ્યા પછી ૧૬૪૮માં રાજ મરણ પામ્યો. તેના લાઈ બોન કેસીમીરના રાજ્યમાં કેસેકસોએ કીમિઆના તાર્તરની મદદે બળવો ઉઠાવ્યો ને ૧૬૫૪માં એલેક્સિસે કુમક મોકલી. કાસીમીરે આર્લે અરુદ્ધકાને સ્વીડનનો રાજ માન્યો નહિ એ ઉપરથી એણે પોલાંડ સાથે લડાઈ કીધી. લડાઈમાં રશિઆનોએ પોતાનું તાક્યું હતું. પછી એડનબર્ગનો ઈલેક્ટર ખટપટ કરી પોલાંડથી સ્વતંત્ર થયો (૧૬૫૭). ૧૬૬૦માં સ્વીડન સાથે સલાહ થઈ ને પોલાંડના રાજાએ સ્વીડનની ગાદી ઉપરથી હક ઉઠાવ્યો. પછી રશિઆનો સાથે લડાઈ ચાલી (૧૬૫૮-૧૬૬૭). તેનું છેવટ આ આવ્યું કે સિલ્વિસ્મંડની વખતમાં જેટલું મેળવ્યું હતું તેટલું પોલાંડે ખોયું. કાસીમીરે ૧૬૬૮માં ગાદી છોડી ત્યાર પછી મક્લને રાજ કરવામાં આવ્યો. તુર્ક લોકે પોલાંડ ઉપર હુમલો કીધો ને બોન સોબીએસ્કીએ ચુક ફરાજતા વાપરી પરાક્રમ દેખાડ્યું, પણ તે હાર્યા ને ચૂકેન પ્રાંત તુર્ક લોકને હાથ ગયો; વળી તેને ૨૨ હજાર ડચુકેટ દર વર્ષે ખંડણીના કપુલ કરવા પડ્યા. પાછી લડાઈ ચાલી ને સોબીએસ્કીએ એલેક્સીમ આગળ ફતેહ મેળવી (૧૬૭૩). બીજે વર્ષે માર્શલ મુઓ ને સોબીએસ્કી સઘળા લોકની પ્રસન્નતાથી બોન કબો એ નામ ધારણ કરી પોલાંડની ગાદીએ બેઠો.

એ રાજાએ અસાધારણ શ્રમ કરી લશ્કરનું બળ વધાર્યું ને પછી ઉપરાઉપરી છત મેળવતાં ચૂકેન પ્રાંત અડધા ઉપર પાછો છતી લીધો (૧૬૭૬). ૧૬૮૩માં તેણે તુર્ક લોકને વીએનામાંથી હાંકી કાઢી યુરોપનાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોને મોહ ઉપજાવ્યો; પણ પોતાના રાજ્યમાં રાજ્યના ધારા આગળ ને અમીરોના સામા થવા આગળ તેનું ચાલ્યું નહિ. ૧૬૮૬ના લીઓપોલ્ડના કાલ-કારથી તુર્ક તથા તાર્તરની સામા રશિઆની મદદ લેવી પડી; પણ તે બારે થઈ પડી—ધણેક પ્રદેશ આપી દેવા પડ્યો. ૧૬૮૮ની રાજસલામાં બારે લાંબગડ ચાલી રહી તે પ્રસંગે તેણે રશીને કપુલ કીધું હતું કે મારા દેસને ઝણી રહેલા નારામાંથી ઉતારવાને

માસમાં શક્તિ નથી. તે ૧૯૬૬માં મરણ પામ્યો ને તેની સાથે પોલાંડના મોટપણનો પણ અંત આવ્યો.

સ્વીડનના ગસ્ટાવસ એડોલ્ફસે (૧૯૧૧-૧૯૩૨) પોલાંડના સિનિકમંડને અને રશિયાના કારને લડાઈઓમાં હરાવ્યા હતા ને ૧૯૨૬માં સલાહ થઈ ત્યારે શીમા અને લીવોનિયાનો ફેટલોક લાખ તેણે પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યો હતો. જર્મનિમાં ન્યારે કૃષિક તથા ક્યુલ્ચર લોકને લડાઈ ચાલી ત્યારે તેણે ક્યુલ્ચર લશ્કરોની સરદારી કરી ઉપરાઉપરી છત મેળવી હતી, પણ તે ૧૯૩૨માં લુટ્ઝનની લડાઈ છતતાં પડ્યો હતો. પછી એની દીકરી ક્રિસ્ટિના ગાદીએ બેઠી. રાજ્યકારભારીઓ અનુભવી ને હોંસીલા હતા તેઓએ જર્મનિમાં ૧૯ વર્ષ લગી લડાઈ ચાલુ રાખી. ૧૯૪૪થી રાણીએ પોતે કારભાર કરવા માંડ્યો. તેણે ડેન્માર્ક સાથે ચાલેલી લડાઈનો ફેટલોકમંદીથી અંત આવડ્યો અને પ્રધાનમંડળીની ઇચ્છા ઉપરાંત જર્મનિના મહારાજને કલકાર કરવાની તાકીદ કરાવી. એ ઉપરથી વેસ્ટ-ફેલિઆના કલકારથી (૧૯૪૮) રાણીને (તેનાં લશ્કરે છત મેળવી હતી તે ઉપરથી) ફેટલોક લાખ ઉલર અને પોમોરેનિઆ, એમન, લર્ડન, વિસ્મર એ પ્રાંતો મળ્યા; વળી જર્મનિની મહારાજસલામાં ત્રણ મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો. ક્રિસ્ટિના રાણીમાં શીના કામળ ગુણ થોડા હતા; તે ચોપડીઓ, સિકાઓ, પ્રયોગ કરવાનાં સાહિત્યો એ સંધાનો સંગ્રહ કરતી અને ઓર્ગેનીઝેશન, ડેકોર્ડ જેવાને તથા હરબેલોલ્ડ, બ્રાકાર્ડ જેવાને પોતાના આશ્રયમાં રાખતી. તેણે પોતાની અઢાવીસ વર્ષની ઉંમરે એકએક પોતાનીજ ઇચ્છાથી મોટા સમારંભ કરી રાજપાટ છોડી દીધું (૧૯૫૪).

ચાર્લ્સ ૧૦મો એણે પોલાંડના કેસીમીરને હરાવી લગાડ્યો, પણ પોલ ને રશિઆ એ બે મળી જવાથી તેનું લશ્કર પાંધું વળ્યું હતું. ડેન્માર્કના ફ્રેડરિક ત્રીજે સ્વીડન ઉપર હુમલો કરી ત્યારે ચાર્લ્સે તેની સામા થઈ જલ્દીતે દીપકલ્પ છતી લીધો ને ડેનલોકને કલકાર કરવા પડ્યા (૧૯૫૮). ચાર્લ્સે ડેન્માર્કને છતી પોતાના રાજ્ય સાથે બેઠી નાખવાની તૈયારી કરી, પણ તેટલામાં તે મરણ પામ્યો (૧૯૬૦). તેનો દીકરો ચાર્લ્સ ૧૧મો લઈ ૧૪માની સામા થએલાં રાજ્યોનો સાથી થયો હતો. પણ લઈની ખટપટથી તે સંધીલાં રાજ્યોથી અળગા થયો હતો. પછી તે ડેન્માર્ક તથા હોલાંડનાં રાજ્યો સાથે લડાઈમાં

ગુંથાયો. એ લડાઈ ૧૬૭૬માં પડી; ને ચાર્લ્સ ડેન્માર્કની રાજપુત્રી એડીઓનોરા સાથે પરણ્યો. પછી તે રાજ્યનાં કામમાં પડ્યો; અમીરોએ સામા થવા માંડ્યું, પણ ૧૬૯૩માં પ્રાંતોના કારભારીઓએ હરાવ લીધો કે રાજ ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને સ્વતંત્ર છે. ૧૬૯૭માં તેનો દીકરો ચાર્લ્સ ૧૨મો રાજ થયો.

ડેન્માર્કના ક્રિસ્ટિયન ૪થાએ લાપ્લાંડ ઉપર હાવો કરી સ્વીડન સાથે લડાઈઓ કરી (૧૬૧૧-૧૬૧૩). સલાહ થવા પછી તેણે પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યોનાં લશ્કરની સરદારી કરવાનું માથે લઈ ફેટલોક છત મેળવી, પણ પછવાડેથી તેને લજવાઈને કલકાર કરવા પડ્યા હતા (૧૬૨૬). વળી એ લડાઈમાં સ્વીડ ને ડચ એઓના લશ્કરી કાફલાએ ચાર્લ્સના કાફલાને હરાવ્યો હતો (૧૬૪૪). ફ્રેડરિક ૩જને સ્વીડન સાથે લડતાં ફેટલોક પ્રદેશ આપી દેવો પડ્યો. ક્રિસ્ટિયન ૫મો ૧૬૭૦માં ગાદીએ બેઠો ને સ્વીડન સામા સંપ બંધાયો હતો તેમાં સામેલ થયો; એ લડાઈ ૧૬૭૬માં પડી હતી. ૧૬૮૬માં હોલ્સ્ટીનના ડચ સાથે પણ લડાડાનો ટંટો હતો તે પડ્યો. એના રાજ્યમાં વેસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીની સ્થાપના થઈ અને વેસ્ટ ઇન્ડિઆમાં અને હિંદુસ્તાનના ટ્રાંકવીઆરમાં સંસ્થાન મંડાયાં. એ રાજ્યે વેપાર કારખાનાને હોલ્ડન આપ્યું હતું ને ગરીબ લોકની હાલત સુધારવ ઉપર લક્ષ રાખ્યું હતું. ૬૦ સં ૧૯૬૬માં ફ્રેડરિક ૪થો ડેન્માર્કનો રાજ થયો.

ઓટોમન રાજ્ય—તુર્કસ્તાન.

તુર્ક રાજ્યની સત્તા બે કે બહારથી નિસ્તેજ થતી દેખાતી હતી તોપણ તે ખણી ડરામણી હતી. બેની અરીજ લશ્કરે પોતાનું ચલણ રાજ્યમાં વધાર્યું હતું ને એઓની ખટપટમાં પાંચ સુલતાન થઈ ગયા;—૧૬૩૮માં હરાનીઓ પાસેથી બગદાદ લીધું હતું. ૧૬૬૭માં મહમ્મદ ૪થાના વહારે કંદિયા છત્યું. ૧૭૭૨માં મહમ્મદે કાસ્સેકસની રાજવસત્તા પોતાને હાથ લઈ પોલાંડની સામા ટકાવી રાખી, પણ તે તેને ૧૯૮૨માં રશિઆને હરાવે કરી દેવી પડી. તુર્કે ફ્રેન્ચ વીએનાને ઘેરો બાંધ્યો હતો, પણ સેબાસ્ટોપોલિસે તેઓને હરાવ્યા. પછી આસ્ટિન્ઝા પોલાંડ ને રશિઆ વેનિસ એ ચારે સંપ કરી લઈ પડ્યાં ને ૧૯૮૭માં ઓહાડસની લડાઈમાં ભારે હાર ખાધા પછી તુર્કને હંગરિ પ્રાંત ખાલી કરવો પડ્યો ને ગ્રીસનો હકિલ પ્રદેશ વેનિસે પોતાનો

તાબામાં લીધો. મહમ્મદ પછી સુલીમાન ડબ્બે એ સુલતાન થયો. એણે લડાઈ નરી રાખી; ને બેલકેડનો કિલ્લો આખરે તુર્કના હવાલામાં રહ્યો. સુલતાન આકસેદ બીબની કારકીદીમાં વાસાડીનનો કિલ્લો આરિફમનના તાબામાં ગયો (૧૬૬૧). સુલતાન મુસ્તફા બીબની કારકીદીમાં એએકે રશિયાએ છતી લીધું ને ૧૬૬૭માં સવોયના યુદ્ધને એન્ડા આગળ તુર્કને હાર લાગ્યા. ૧૬૬૯માં કાર્લોવીઝમાં કોલકરાર થયાથી લડાઈનો અંત આવ્યો. પણ તુર્કરાજ્ય હલકું પડ્યું-વાનિસલેવેનિયા, રહેવોનિયા ને હંમરિ એ જર્મનિના મહારાજની સત્તામાં ગયાં; પોડોલિયા અને ચુકેનનો ભાગ એ પોલાંડનાજ હવાલામાં રહ્યાં; ક્રાસનુદ્ડ ઉપરનો છતેલો મુલક રશિયા પાસે રહ્યો અને એવિયા વેનિસને આપવામાં આવ્યું.

ધરાનમાં શાશ આખાસ પછી સાફફી થયો (૧૬૨૭-૧૬૪૧). તેણે માછ રાજ્યે તુર્કનો જેટલો મુલક છતી લીધો હતો તે સધળો ખોયો. પછી જે શાહ થયા તેના વખતમાં હુમર વેપારની આખાદાની હતી; પણ દરબાર અતિશય મોજલ્લી હતી ને કામવિના લોકરની હોંસ ટાઢી પડી ગઈ હતી. ૧૬૬૪માં હુસેન મિરજાં છેક નિર્બળ ને ધર્માત્મી ગાદીએ બેઠો. તેણે વીસ વર્ષ નિરાંતે રાજ્ય કીધું; પછી અફઝાન લોકે તેના રાજ્ય ઉપર હુમલો કીધો હતો ને પોતાના સરદાર મહમ્મદના મોઢા પર મિરજાં પાસેજ ધરાનનું તાજ મુકાવ્યું હતું (૧૭૨૨).

હિંદુસ્તાન.

જહાંગીર (પૃથ્વી છતનારો) એ નામ રાખી અકબરનો વડો દીકરો સલીમ બાદશાહ થયો. શાહનવા ખુશાદુએ બંડ લેઠાવ્યું, પણ તેનું કાવ્યું નહિ ને બાદશાહે માફી આપી. બીજી વાર તેણે પંજબ જઈ ૧૦ હજાર માણસ એકઠાં કરી લાહોર લીધું ને તે કિલ્લો તાબે કરતો હતો તેટલામાં બાદશાહી ફોજે તેને હરાવ્યો; પછી ખુશાને કંઈ કરવામાં આવ્યો હતો ને તેના સાથીઓને શૂણીએ ચઢાવવામાં આવ્યા હતા. દસ વર્ષ પછી ખુશા બંદીખાનામાંજ માર્યો ગયો હતો.

ઉદેપુર ઉપર એક વાર મહોબતખાને ને બીજી વાર બખ્શીખાને ચઢાઈ કરી હતી, પણ ન્યારે શાહનવા ખુશા ૨૦ હજાર લોકર સાથે ઉદેપુર જઈ પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાંનો રાજા રાજ્ય થયો. જહાંગીરે તેનું રાજ્ય તેને પાછું આપ્યું ને તેના દીકરાને પોતાનો એક સરદાર કીધો (૧૬૧૪). કાબુલમાં ઉઝબેક લોકે બંડ લીધું હતું (૧૬૧૧), પણ તેઓનો મુખી મરી જવાથી

ત્યાં પાછો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. ખુશા દક્ષિણમાં જઈ વિજયપુરના બાદશાહને મલીકંબરના સંપમાંથી છટ્ટો પાડ્યો એટલે તેણે તાબે થઈ અહમદ-નગર તથા તેનો પ્રાંત બાદશાહના હવાલામાં કરી દીધો (૧૬૧૭). પછી ખુશા માન્ડુ જઈ બાદશાહને મળ્યો. વરસેક દહાડો ગુજરાતમાં સાથે રહ્યા પછી ખુશાને ગુજરાતનું કામ સોંપી બાદશાહ પંજબ ગયો ને ત્યાંનો બખેડો બેસાડી કારમીર ગયો (૧૬૧૮). વળી મલીકંબરે મુઝફ સરદારોને અહમદનગરમાંથી કાઢી મૂક્યા ને વળી ખુશા લડાઈ કરી મલીકંબરને હરાવ્યો (૧૬૨૧).

ધરાની લોકે બાદશાહી તાબાનું કંદહાર લીધું હતું તે પાછું છતી લેવાને ખુશાનેજ (શાહનવાને) હુકમ થયેલો, પણ તેણે આનાકાની કીધી તે ઉપરથી બાદશાહે શહેરીઆરને કંદહાર મોકલી શાહનવાની ભગીરો જમ કરી તેટલો મુલક તેને દક્ષિણમાં આપવાનું ઠેરવ્યું. શાહનવાં લશ્કર સાથે આગ્રા બહી થયે; પણ બાદશાહી ફોજે તેને નસાડ્યો. શાહનવા પસ્વીજ, મહોબતખાન તથા ખાનખાનાન એઓએ ખુશાનપુર જઈ

એના ઉપર ખ્યાર તો હતોજ, પણ લડાઈમાં તેની ફતેહમંદી બેઈ બાદશાહે વધારે ખ્યાર કરી શાહનવાં એવો ખિતાબ આપ્યો હતો. શાહનવાંએ બેગમ નૂરજહાંના લાઈ અસફખાનની બેટી સાથે સાદી કીધી હતી તેથી બેગમનો ખ્યાર હતો. બાદશાહ શાહનવાંને ગાદી આપવાનો ઠરાવ કરે છે એવું ન્યારે નવર્યું ત્યારે બેગમે બાદશાહને લંબેરી શાહનવાંને રાજ્યની સરહદ ઉપર મોકલવાનું કીધું-તેની મતલબ પોતાના આગલા ધણીથી થયેલા એકરીના વર શહેરીઆરને ગાદી આપવાની હતી; એ મતલબ બહી શાહ-નવાંએ બાદશાહનો હુકમ માન્યો નહોતો. નૂરજહાં એ વાતાર દેશના એક ખાનદાન પણ ગરીબ માખાપની બેટી હતી ને તેઓની સાથે દિલ્લી આવી હતી. તે ધણી ખુબસુરત તથા કામેલ હતી (શાહેરી કરતી) ને તેના ઉપર સલીમ આશક પડ્યો હતો, પણ તેની સગાઈ કંઈ રોર અફઝાન નામના એક તુર્ક સાથે થયેલી તેથી સલીમ શાદી કરી શક્યો નહોતો. ગાદીએ બેઠા પછી તેણે (બાદશાહે) રોર અફઝાનને વાધ હાથી સાથે લડાવ્યો હતો તેની પાછળ ૪૦ મારાઓ રાખ્યા હતા ને એક કુતુબે તેને મારવાનું માથે લીધું તે ઉપરથી તેને બંજાખાનો સુબેદાર કીધો હતો, પણ એટલું બધું છતાં રોર અફઝાને પોતાનો જન બચાવ્યો હતો. ન્યારે લશ્કરની ટુકડી તેને પકડવા ગઈ ત્યારે પણ તેણે થોડી વાર પોતાની બહાદુરી બતાવી હતી, પણ પછી તે લાચાર થઈ જખમે વિધાઈ પડ્યો હતો. પછી ચાર વર્ષ ગુજ્યા બાદ બાદશાહે નૂરજહાં સાથે સાદી કીધી હતી ને તેના લાઈને વડે વજર બનાવ્યો હતો.

તેને સપડાવ્યો. શાહજહાં તેલંગણને રસ્તે ખંજાળે બયો ને તેણી તરફનાં પ્રાંત તેણે પોતાના તાબામાં લીધા. બાદશાહ તથા તેના સરદારો ત્યાં પણ જઈ પહોંચ્યા ને પછી શાહજહાં નિરુપાય થઈ પાછો દક્ષિણમાં જઈ મલીકંબર સાથે રહ્યો. અહીં પણ બાદશાહી ફોજે હુમલો કરીને શાહજહાં પોતાની ફોજને સામા ફોજમાં મળી જતી બોઈ તાબે થયો. પછી તેણે બાદશાહના હુકમથી રોડાસ તથા અશીરગઢ એ કિલ્લા તાબે કરીધા ને પોતાના દીકરા દાશ તથા ઔરંગઝેબ એ બેને બાદશાહ પાસે બોળમાં મોકલ્યા (૧૬૨૫).

થોડા કલાક પછી નૂરજહાંએ મહોબતખાન ઉપર બાદશાહની ઉત્તરાજી કરાવી. મહોબતખાન બાદશાહનો બરોસાદાર હોસ્ત તથા વફાદાર સરદાર હતો ને તેણે જ શાહજહાંને ઉપર ઉપસાઉપરી ફતેહ કરી બાદશાહને જરાપણ આંચ આવવા દીધી નહોતી. બાદશાહે તેને બોલાવ્યો, પણ તે દરબારનું કારસ્તાન સમજી પોતાના સ્વયંબોરના કિલ્લામાં જઈ રહ્યો. ઉપસાઉપરી તેડાં આળ્યાં ત્યારે તે ૫ હજાર રજપુત સાથે નીડવ્યો. બાદશાહી ફોજ કાબુલ જતી હતી. તેણે જેમણે ઉપરનો પૂલ પસાર કરીધો હતો ને બાદશાહ થોડાક દરબારીઓ સાથે પછવાડે રહ્યો હતો. એ લોકો બોઈ મહોબતખાને થોડુંક લશ્કર પૂલ ઉપર રાખી બાકીનું બાદશાહના તંત્ર તરફ દોર્યું. ઉમરાવો સામા થયા, પણ મોટું લશ્કર બોઈ હઠયા ને મહોબતે નહાવાના તંત્રમાં જહાંગીરને ભેળ્યો. બાદશાહે પૂછ્યું કે મહોબતખાન, આ રીતે માંધણ ને તારો શો ધરાદો છે? મહોબતે જવાબ વાળ્યો કે હુમલો મારા જન પર આવ્યો છે માટે હું મારા બાદશાહને સરણ આવ્યો છું. બાદશાહે પૂછ્યું કે આ હથિયારબંધ માણસો શા માટે? મહોબતે જવાબ દીધો કે, એ લોકો મારા જનની સલામતીને માટે આપની પાસે ખાતરી માગે છે ને ખાતરી મળ્યા વિના તેઓ પાછા જનારા નથી. બાદશાહે કહ્યું કે, તારો જન લેવા સંબંધી મેં કંઈ પણ ધરાદો કરીધો નથી ને મહોબતને થંડો પાડવા માંડ્યો, મહોબતે ભેળ્યું કે બાદશાહને શિકાર કરવા જવાનો આ વખત છે ને થોડો ખેડી થાય છે એમ બોઈ વધારે બોલ્યો નહિ; અને બાદશાહ નાહલાજ થઈ થોડે ખેડો ને મહોબતના બહાદુર રજપુતોના પહોરામાં શિકારે ગયો.

નૂરજહાં ને તેનો બાઈ અસફખાન વજીર જે મોટી ફોજ સાથે હતો તેઓ બાદશાહ કદી થવાની ખબર સાંભળી મોટા મહાશબ્દમાં પડ્યાં ને પછી એકું ઠર્યું કે અમે તેમ કરીને બાદશાહને ઝાડવો. બહાદુર રજપુતોની

સામા ખસવાને નદી બોળજવાની હતી, પણ નૂરજહાંએ પોતાની ફોજને હસ્તેવાને નદીમાં હાથી હંકાવ્યો ને ખાડી લડાઈમાં મર્યા તીરના ચાર ભાયા ખાલી કરીધા; ત્રણ માવત વિંધાઈ પડ્યા ને એક દીકરી સાથે હતી તેને હાથમાં જખમ લાગ્યું. રજપુતોએ કામ કામ હતરી આવતા હુમલોના ઉપર હલા કરીધા, પણ ઉમરાવો મોટા લશ્કર સાથે નદી હતરી આવી રજપુતોની પાછલી હારને વીખેરી તંત્ર આગળ જઈ પહોંચ્યા-તંત્ર તીરેથી વિંધાઈ ગયો હતો ને બાદશાહ કાલોની ઘોલકીમાં લસાઈ રહ્યાથી બચ્યો હતો; પણ મહોબતખાને આખરે લડાઈનો રંગ ફેરવી નાંખી પુરી છત મેળવી; નૂરજહાં લાહોર નાસી ગઈ. એને મહોબતખાને જહાંગીર પાસે કાગળો લખાવી તેડાવી;— નૂરજહાંને મોતની સજા કરવાને મહોબતખાને બાદશાહી હુકમ લખાવી લીધો હતો. તદબીરબાજ બેગમે આવી બાદશાહની એક મુલાકાત લેવાની અરજ કરી ને મહોબતખાને તે પોતાની હજીર થવાની કસુલાતે રત્ન આપી. નૂરજહાં તંત્રમાં ગઈ ને ટકટક બોલી ઉઠી રહી— તેની ખુબસુરતી ગમીની અંદર વધારે ચળકતી હતી. જહાંગીર રડી પડ્યો ને તેણે પોતાની દીલોજન બેગમની જિંદગીની સલામતીને સાત આજીજી કરીધી; મહોબત પીગળ્યો ને એણે બાદશાહને મરજમુજબ કરવાની રત્ન આપી.

મહોબત બાદશાહને તેના બાદશાહી દબદબા સાથે કાબુલ લઈ ગયો ને તેને સબજો બાદશાહી કારભાર કરવા દીધો. એ દરમિયાનમાં બાદશાહે નુકસાનનો બદલો ને ખીજ મહેરબાનીઓ આપવાનું જણાવ્યું, પણ મહોબતે આશાર માની પોતાના બોધાનું રાજનામું આપ્યું. બાદશાહને કુલ અખત્યારી આપી દીધી ને પોતે સાધારણ સંસારી થઈ રહ્યો.

નૂરજહાંના દીલમાંથી વેર ખસ્યું નહોતું—તેણે બાદશાહ પાસે મહોબતનો જન લેવાનો હુકમ માગ્યો. બાદશાહે બહુ સમજાવી; ને ન માન્યું ત્યારે લાચાર થઈ હુકમ આપ્યો; પણ તરતજ વળી મહોબતખાને પણ કુપી રીતે સંદેશો મોકલી જણાવ્યું. મહોબતખાન વેસ બદલી અહીં તહીં નાસતો થયો—બળવાખોરનું એક લાવનારને માટે ઇનામ ઠેરવવામાં આવ્યું હતું.

અસફખાને બેનનું કામ પસંદ ન કર્યું, પણ તેની સામા થઈ રહ્યા તેમ પણ નહોતું. એક સતે અસફખાનને વસ્તી ગઈ કે કોઈ અદનો મુલાકાત આડે છે; પછી મહોબતખાન ને અસફખાન મળ્યા; બેબોએ

ખિલ્લત કરી નહીં કીધું કે શાહજહાંને ગાદીએ બેસાડ્યા વિના બાદશાહી ચાલવાની નથી. તરતજ શાહજહાંને પેગમ ગયો. પણ કેટલીક હકીકતને લીધે કામ મુલતવી રહ્યું. દમનો રોગ હતો તે લોકલે ને જહાંગીર કાશ્મીરમાં મરણ પામ્યો (નવંબર, ૧૬૨૭). ખુરાક કેદમાં મુકો હતો ને પછી પરવીજ પણ મરી ગયો હતો એટલે શાહજહાં ને શહેરીઆર એ બેમાં જહાંગીરે શહેરીઆરને ગાદી વારસ ઠેરવ્યો હતો, પણ મહોબતખાન ને અસફખાન એઓએ શાહજહાં દક્ષિણથી આવે છે તેટલામાં શહેરીઆરને હરાવી બંદીખાને નાખી આંધળો કરી રાખ્યો ને નૂરજહાંને પણ બંદીખાને ધાલી

શાહજહાં આગ્રે આવી ગાદીએ બેઠો-અસફખાને ખુરાકના દીકરા દાવરને શાહજહાંના આવતાં લગી નામનો બાદશાહ કરી માન્યો હતો તે ધરાન નાશી ગયો ને શાહજહાંએ પોતાના લાઈ લગીલ વગેરે કુટુંબનાં માણસોને દેહાંત કીધાં. પણ હજી તેને દક્ષિણની ફોજનો સરદાર પઠાણ બાદશાહના વંશનો ખાનજહાં લોહી કરીને હતો તેની તરફનું મોટું લય હતું. લોહીએ શહેરીઆર તરફના થઈને શાહજહાંને આગ્રે પહોંચતાં ધણીજ રીતે પળવ્યો હતો. શાહજહાંએ તેની ઉપર ફોજ મોકલી ને લોહી હથિયાર મૂકી તાબે થયો. પછી તેને માળવાના સુબાનું કામ આપી આગ્રે બોલાવ્યો. કેટલાક ઉમરાવોએ તેને કડવાં સખુન કલાં તે ઉપરથી તેના દીકરાએ તરવાર કાઢી ને મોટો બખેરો થયો- લોહી પોતાના બે દીકરાને લઈ ઘોડા પર સવાર થઈ પોતાના સાથીઓને પાછળ આવવાનું કહી નાઠો; ઉમરાવો પાછળ પડ્યા; ચંબળ નદીને પૂર આવ્યું હતું તે છતાં અંપલાવી લોહી સામે પાર ઉતર્યો; ને દક્ષિણમાં જઈ વિનપુર તથા ગોવલકોંડાના રાજાઓને મદદમાં લઈ મોટી ફોજના સરદાર બની બાદશાહી ફોજની વાટ ભેટો લેતો. શાહજહાંએ ઈરાદ-તખાન તથા બીજા સરદારોને જુદી જુદી ફોજ સાથે મોકલ્યા ને અસફખાનને મોટી ફોજની સરદારી આપી. ગોવલકોંડાનો રાજા અસફખાનને મળી ગયો તે જણી લોહી નાઠો ને શાહજહાંએ સઘળાં નાકાં બંધ કીધાં છતાં તે માળવે જઈ પહોંચ્યો. બાદશાહે અબદલી સરદારને ૧૦ હજાર ફોજ સાથે મોકલ્યો. લોહીના બે દીકરા મરણ પામ્યા ને માત્ર ૩૦૦માંના ૩૦ સાથી તેના રહ્યા હતા. લોહીએ લાચાર થઈ તેમને બોલાવી જેમ ફાંવે તેમ રસ્તો લેવાનું કહ્યું; એઓએ ન માન્યું ને લોહીએ દુશ્મનોની અંદર ઘોડો મારી મૂક્યો. એક

ગોળી તેની છાતીમાં વાગી ને તે પડ્યો, ને તેના સાથી પડ્યા; ત્રણ વર્ષ ચાલેલા બખેરાનું ઉવટ આવ્યું. ને શાહજહાં હરખાયો (૧૬૩૦).

અહમદનગરમાં મલીકંબરના દીકરા ફતેહખાને મૂર્તઝા નિઝામશાહને મારી નાખી એક બાળકને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો. મહોબતખાને ફતેહખાનને દોલતાબાદમાં ઘેરી લઈ સપડાવ્યો ને બાળક રાજાને ગ્વાલીઅરના કિલ્લામાં લઈ જઈ રાખ્યો (૧૬૧૩). શાહજહાં લોંસલેએ વિનપુરના રાજાની મદદે અહમદનગરમાં નવો બાદશાહ બેસાડી પોતે કાશ્મીર કરવો એવો નિશ્ચય કરી દોલતાબાદ તથા બીજા કેટલાક પ્રાંત મુઝલ પાસેથી છતી લીધા. શાહજહાંએ વિનપુરવાળાને કહેવડાવ્યું કે અહમદનગરના જે કિલ્લાઓ તમે લીધા છે તે સરંભ સહિત અમને હવાલે કરો. મુલક મેદાન નામની તોપ પુરિંડથી વિનપુર લઈ ગયા છે તે મોકલી દો ને શાહજહાંને મસલતમાંથી દૂર કરો; અગ્રે કોકણપટ્ટીને લગતો નિલમશાહી મુલક તથા સોલાપુરનો કિલ્લો તમને આપીશું. વિનપુરવાળાએ માન્યું નહિ. શાહજહાંએ બે ફોજ શાહજહાં સામા ને બે વિનપુર સામા મોકલી ચાંદવડ તથા નારાક ને બીજા કિલ્લાઓ જે શાહજહાંના હતા તે મુલક સરદારોએ લીધા; ને વિનપુરને ઘેરો ધાક્યો ત્યારે ત્યાંના રાજાએ દર સાલ વીસ લાખ રૂપીઆ ખંડણી આપવાનું કબજા કરી તેના બદલામાં નિલમશાહી રાજ્યને પેટ કેટલાક પ્રાંત મુઝલ સરકાર આપે એવો ઠરાવ કરાવી લીધો (૧૬૩૬). પછી શાહજહાંની સમ્મતિથી, શાહજહાં વિનપુર સરકારમાં રહ્યો ને અહમદનગરના રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ (૧૬૩૭). એની પહેલાં ગોવલકોંડાના રાજાએ પણ દિલ્હી સરકારને ખંડણી આપવાનું કબજા કીધું હતું.

દિલ્હી સરકારનો એક સરદાર જફરખાન એણે દક્ષિણમાં બાલાણી રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું (૧૩૫૦). તે રાજ્ય ૬૦ સં ૧૫૦૦માં પાંચ રાજ્યોમાં વહેંચાયું ને એમાંનાં ત્રણ ભેરાવર થયાં-ગોવલકોંડાનું અથવા કુટુંબ-શાહી, વિનપુરનું અથવા અદિલશાહી ને અહમદનગરનું અથવા નિલમશાહી. નિલમશાહી સરકારે સિકંદરના મરેહા બદલવાને દસ હજાર ઘોડાનાં ખર્ચેને માટે કેટલીક ભગીરો કરી આપી હતી-(સિકંદર ઔરંગઝેબની પૂર્વે ૬૦ માઇલ ઉપર). બદલવાને પોતાની દીકરી માલોજી લોંસલેના દીકરા શાહજહાં સાથે પરણાવી હતી. માલોજીને પણ નિલમશાહી સરકારે પુના તથા સુપાની બગીચ આપી હતી ને શિવનેરી તથા ચારણના કિલ્લા આસપાસના મુલક સાથે તેની સંભાળમાં રાખ્યા હતા. અહમદનગરનું રાજ્ય શાહજહાં તાબે કરતો હતો તેવામાં શાહજહાં તેની વરફેણને

કંદહાર દિલ્હીની બાદશાહીની સત્તામાંથી ટળી ઇરાનના તાબામાં ગયું હતું. ત્યાંના સુબેદાર અલીમદાનખાને પોતાની સરકારથી કંટાળીને તે પ્રાંત શાહજહાંને હવાલે કરી દીધો. બહાનુ પ્રાંતમાં નજરમહમંદનો દીકરો અબ્દુલ અજીઝ એણે બંદ કરેલું તેનો બંદોબસ્ત કરવાને અલીમદાનખાનને (૧૬૪૪) મોકલેલો. પણ તે પાછો આવ્યો, વળી (૧૬૪૫માં) ૧૪ હજાર રજપુત સાથે જમતસિંહ શાહજહાંને મુરાદ તથા અલીમદાનખાન એ બીજી વાર ગયા ને બાદશાહે તે પ્રાંત પોતાનો છે એવું જહેનામું કીધું (૧૬૪૬). અબ્દુલ અજીઝે મુલક છૂટવા માંડ્યો તેને પકડવાને શાહજહાંને ઔરંગઝેબ ગયો, પણ બહાનુમાં તે ગાંધાર્થ રહ્યો. મહમંદ તાબે થઈ દરબારમાં આવી રહ્યો હતો તેને બાદશાહે ફરીથી બહાનુનો સુબેદાર સ્થાપ્યો ને ઔરંગઝેબ બુલ્લુનું તથા થોડો ખર્ચ ઇલ પામી પાછો આવ્યો (૧૬૪૭). ઇરાનીઓએ બહાનુ ઉપર ચડાઈ કરી તે શહેર કીધું. બાદશાહનો વજીર સાઅદુલ્લા તથા ઔરંગઝેબ બંને સાથે એક વાર ૧૬૪૬માં ને બીજી વાર ૧૬૫૨માં ગયા ને પાછા આવ્યા. શાહજહાં દારા ગયો તે પણ ફોજ ગુમાવી કાણુલ આવી રહ્યો (૧૬૫૩).

શાહજહાંએ વડા શાહજહાં દારાને પોતાની પાસે રાખી બંગાળનો સુબો શાહજહાં સુબ્બને, ગુજરાતનો શાહજહાં મુરાદને, દક્ષિણનો શાહજહાં ઔરંગઝેબને સોંપ્યો હતો. ઔરંગઝેબે વજીરને મેળવી લઈ બેઠાના લક્ષ સાદ બંગાળે જવાનું છે એવું બહાનું કાઢી હેરાબહાનના બાદશાહને સપડાવ્યો ને એણે પોતાની દીકરી ઔરંગઝેબના દીકરાને આપવાનું ને દિલ્હી સરકારને દર સાલ એક કરોડ રૂપીઆ ખંડણી આપવાનું કબુલ કીધું. પછી ઔરંગઝેબે વિનપુર ઉપર હલ્લો કરી તે રાજ્યને ખંડણી આપવું કીધું.

શાહજહાં એકાએક માંદો પડ્યો ને તેણે પોતાનો

થયો હતો, ને શાહજહાંએ તેનો જમીરી તથા બીજા મુલક તેના હવાલામાં રહેવા દીધો હતો, પછવાડેથી તેનો કેટલોક મુલક બાદશાહે પોતાના રાજ્યમાં ગણવા માંડ્યો હતો. ત્યારે શાહજહાં વિનપુર સરકારનો નોકરીમાં રહ્યો હતો. મલકસાર થયા પછી પુત્ર તથા સ્ત્રી શાહજહાંને પાછાં મળ્યાં હતાં ને વિનપુરવાળાએ પોતાની તરફથી કનાટકમાં કેટલોક મુલક બીજા તેને આપ્યો હતો. એ મરેઠા સરદાર શાહજહાં હોંસલેનો દીકરો શિરાજી જુમર ગામની પાસે ચિવનેરીના કિલ્લામાં જન્મ્યો હતો (એ, ૧૬૨૭).

સધળો રાજ્યકારવાર દારાને સોંપ્યો (૧૬૫૦). એણે પોતાના બાઈઓ સાથે ઘાઈ સંબંધ ન રાખે તેવો કુદમ ફેરવ્યો ને જે ઉમરાવો તેઓની તરફના હતા તેઓને કાઢી મૂક્યા. શાહજહાં ધણી દહાડા બેસાન પડી રહ્યો હતો ને સારો યાય તેવી આશા નહોતી. એ સ્થિતિમાં અદેખો તથા મોઠાઈઓ દારા, ધીમે તથા ખટપટી ઔરંગઝેબ, ને લોકો તથા લોળો મુરાદ એઓએ રાજ્યમાં ઉત્પાત કરી નાખ્યો હતો. ઔરંગઝેબે મુરાદને બાદશાહ કરી સ્થાપવાની લાલચ બતાવી હતી; સુબ તે બંગાળથી કાશી લગી આવી પહોંચ્યો હતો. એટલામાં શાહજહાં સારો થયો ને તે ખબર સુબને પહોંચી હતાં તેણે આમળ વધવાં માંડ્યું પણ દારાના દીકરાએ તેને હરાવ્યો ને તે મોંગીરના કિલ્લામાં બસાઈ રહ્યો. ઔરંગઝેબ ને મુરાદ એઓએ માળવામાં કિપ્રાને તીરે બાદશાહના સરદાર જસ-વંતસિંહને હરાવ્યો. એ બખેડાનું લયકર રૂપ બેઈ શાહજહાંએ તે બેસાડવાને દારાની તરફેણ ખેંચી ને તેની તરફથી લડાઈમાં સામેલ થવાનો ભેસ્સો કીધો. પણ તે સામેલ થયો નહિ. શાહજહાંએ દારાના દીકરા સુલેમાનને ફરમાવ્યું કે તારે સુબનું મન મનાવી બીજા કાકાઓની સામા જવું. પછી દારા ને સુલેમાન એ બે જણ મોટી બાદશાહી ફોજ સાથે આગેથી થોડક દૂર ચંબલને તીરે જળરી ધાવણી કરી રહ્યા. સામાવાળા બાઈઓ ડુંગરી વાટ પોતાની ફોજ સામી લઈ ગયા. મોટી લડાઈ થઈ—દારાએ મુરાદની ફોજ લાંછ તેને જખમી કીધી, પણ ઔરંગઝેબે પોતાની સામેની ફોજને નસાડી મુરાદની મદદે આવી પુરી ફતેહ મેળવી (૧૬૫૭). ઔરંગઝેબે સુલેમાનની ફોજમાં ફૂટ ધલાવી ને બાદશાહને સંદેરો કહેવડાવ્યો કે આટલે લગી વાત આવી તેને માટે કું પસ્તાઈ છે. ને ખાતરી કરી માનલો કે હજી કું વાબેદાર દીકરો ને વફાદાર રૈયત છે. શાહજહાંએ તેનું ખર્ચ માન્યું નહિ, પણ બંને તો સમાધાની આણવી એવા વિચારથી પોતાની લાડકી દીકરી બેહનઆરાને બાઈઓ પાસે મોકલી મુરાદ તેને દારાની તરફની જ ભણતો હતો. તેથી તેણે તેની સાથે દીલથી વાત કરી નહિ, પણ ઔરંગઝેબે પસ્તાવો સંભળાવ્યો ને બમડેલી વાત સુધારવાની કાળજી દેખાડી. બેહનઆરા લોળવાઈ, ને તેણે દર-બારની વાત મસલત ઔરંગઝેબને કહી દીધી. જ્યારે બેહનઆરાએ જઈ બાપને કહ્યું ત્યારે એણે સાચું તો ન માન્યું, પણ મળવા આવવાની રત્ન આપી. ઔરંગઝેબે કહેવડાવ્યું કે ખુનેશર હોય છે તેને બીક બહુ હોય છે માટે મારો દીકરો થોડાંક હથિયારબંધ મણસો

સાથે મેહેલમાં આવે તો મને મારી જિંદગીની ખાતરી થાય. શાહજહાંએ તેમ કરવાની પણ રત્ન આપી. ઔરંગઝેબનો દીકરો થોડાંક માણસો સાથે મેહેલમાં ઠેરવેલી જગાએ જઈ ઉભો. પણ ત્યાં તેણે બાદશાહની રખેવાળીમાં ધણાં માણસ હીઠાં. તેણે બાદશાહને જઈ કહ્યું કે આ માણસો નહિ ખસે ત્યાંસુધી હું મારા બાપને અહીં બોલાવનાર નથી. બાદશાહ પોતાનાં માણસોને ખસી જવાનો હુકમ દીધો; તેટલે તેને ખબર થઈ કે—ઔરંગઝેબ અકબરની કબર આગળ બંદગી કરવા લાગ્યો છે. બાદશાહે ઔરંગઝેબના દીકરાને પૂછ્યું કે અહીં ન આવતાં તેને ત્યાં જવાનું કારણ શું? તે છોકરાએ જવાબ વાળ્યો કે તેનો વિચાર બાદશાહને મળવાનો નહોતો. બાદશાહે પૂછ્યું કે ત્યારે શું અહીં કેમ આવ્યો છે? તેણે જવાબ દીધો કે, કિલ્લો તાબામાં લેવાને. બાદશાહે પોતાને શાપ દેવા માંડ્યા; પછી તે છોકરાને કહાવાલા કરી સમજાવ્યો કે મારી દુર્દશા ન કરો, હું મારી બાદશાહી ખુશીથી સ્વાધીન કંઈ છઉં. તે છોકરો કંઈક અંદેશમાં પડ્યો, પણ પછી બાદશાહનું કરમરત્ન ન લેખવતાં તેની પાસેથી ખસી ગયો (૧૬૫૮).

મુરાદે જખમ રૂઝા પછી પાછી હરહરી સરદારી લીધી. ઔરંગઝેબે તેને સમજાવ્યું કે આ બધું તારે માટે હીધું છે—બાદશાહી કોઝવ ને મને રત્ન આપ કે હું મક્કે જઈ આવી દર્વેશની જિંદગી ગુજારું. બીજી ખાસથી તેણે બક્ષીસો આપી ફોજના માણસોને વરા કરી લીધા. મુરાદે તે ખટપટ જોઈ તેને મારી નાખવાની મતલબથી પોતાને ત્યાં ખાના પર તેડ્યો. ઔરંગઝેબ ગયો, પણ ચેતીને તબીબીત બગડવાનું બહાનું કરી પાછો જતો રહ્યો. પછી ઔરંગઝેબે મુરાદને તેડ્યો—એ નાચ-રંજ ને કેડમાં લઈ યઈ જઈ પોતાના તંત્રમાં જઈ જઈયો. ઔરંગઝેબે તેને બંધાવ્યો; મુરાદ છુટવાનાં ફાંફાં મારે છે ને તરવાર બોળે છે તેવામાં ચક્ર લપાડી ઔરંગઝેબે કહ્યું કે કાંતો તાબે થાય કે કાંતો મરે; સામો થાય તો મારી નાખો; મુરાદ ધણું બળદી તાબે થયો; ને પછી તેને કેદ કરી આગે લઈ ગયા હતા. ઔરંગઝેબે તરત બાદશાહ ન કહેવડાવતાં થોડા દહાડા બાળ્યા. મુરાદના ડોકાને બેહુરમત કરવામાં આવ્યું; ને ઔરંગઝેબે આદીનશીન થવાનાં કારણો જણાવવાને પોતાના દીકરાને બાદશાહ પાસે મોકલ્યો. એણે સુરેસ યઈ જવાબ કહાવ્યો કે દીકરાઓએ પોતાના બાપને માફી ઉપરથી લેડાડ્યો છે, પણ દુર્દશામાં આવેલા બાપને ઓડવી રિખાવાનું કામ ઔરંગઝેબનેજ

માટે ખાલી રહ્યું હતું; તેનાં બહાનાં સાંભળ્યાં એ તેની ચાલચલણને વાજળી માન્યાં એવું માય. ઔરંગઝેબે જવાબ ન વાળ્યો. પછી શાહજહાં સાત વર્ષ સખત કેદમાં પણ અદબદબ સાથે રહી મરણ પામ્યો.

શાહજહાંએ ૩૦ વર્ષ બાદશાહી કરી ૬૭ વર્ષની ઉંમરે દેહ છોડી; તેમાં વીસ વર્ષ તો તેણે રાજકીય ચરાચરી રીતે લીધાં. ડાહ્યા ને વિચારવંત પ્રધાન અસ-ફખાન, મહોબતખાન ને સાદુલ્લાખાન મરણ પામ્યા પછી તેણે વિશેષ કાળજી રાખી હતી. તેણે મુલકોની અજમાએશ વીસ વર્ષ થયાં ચાલતી હતી તે પુરી કરાવી ટાડરમલની ધોરણ સધળે ઢેકાણે રાખી હતી; તે વાજળી ઈન્સાફ કરતો, પણ કાઈ કાઈ વાર સબ કરવે કરેલો થતો. મુસલમાન હિંદુ પ્રભને ચલેચલ ધર્મ પાળવાની જે છટ હતી તે તેણે કાયમ રાખી હતી—તેણે સારા કામદાર રાખી રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો ને તે પ્રજાનો વહાલો બાદશાહ હતો. તેની કારકીર્દીમાં જમ-નાની નહેર, જુરમામસ્જીદ, તાજમહેલ (શાહજહાંની બેગમ નૂરજહાંની કબર; પોણો કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ થયો હતો), હવેલીઓ, બાગબગીચા વગેરે બન્યાં હતાં. તેણે પોતાને માટે હીરામાણેથી જડેલું મયૂરસન (તખ્તે તાલિસ) કરાવ્યું હતું. (એની કિંમત મુરોપના એક ઝવેરીએ સાડા ૭ કરોડની કરી હતી). લવાજમ બક્ષીસો, જે લાખ સવાર બધુ નોકરીમાં તેનો પગાર, લડાઈઓનો ખર્ચ એ સધળું જતાં તેના રાજને અતે ચોવીસ કરોડ રૂપીઆ ને બીજું સોળ રૂપું જવાહિર એ તેના ખર્ચનામાં હતું, રાજવસુલ ૩૨ કરોડની હતી.

ઔરંગઝેબ ૧૬૫૮માં ૪૧ વર્ષની વયે માફીએ બેઠો ને તેણે પોતાના નામનો સિક્કો પડાવ્યો. દારાએ લાહોરથી મુલતાનને રસ્તે ગુજરાત જઈ પોતાને બાદશાહ કહેવડાવ્યો. ઔરંગઝેબે તેને જેપુર પાસે હરાવ્યો; તે નાસી સિંધમાં ગયો, પણ ત્યાંના રાજાએ તેને કેદ કરી મોકલાવ્યો; ઔરંગઝેબે તેને મારી નખાવી તેનું મુઠકું રાહેરમાંથી ધસડાવી કઢાવ્યું. સુબને પ્રયાગ પાસે હરાવ્યો ને ૧૧૪ તોપ તથા ધણુ એક હાથી એ લૂટમાં લીધા; સુબ આરાકાન તરફ નાસી ગયો, પણ ત્યાં તે તથા તેનાં કુટુંબના માણસો માર્યા ગયાં. પછી ઔરંગઝેબે આસામ ઉપર ફોજ મોકલી પણ ત્યાંના રાજાએ માત્ર ખંડણી આપવી કમલ લીધી.

દક્ષિણમાં શાહજહાં બેંસલેનો દીકરો શિવાજી બાદ-

શાહી મુલકમાં લટકાવ કરતો. તે ઉપરથી શાહિસ્તખાન એ ઔરંગઝેબના હાથમાં રહેતો. તે તથા રાજા જસવંતસિંહ (મારવાડનો) એ બે જણે પુના કીધું. શિવાજીએ તેમનાં લશ્કર ઉપર હાથો માર્યો, પછી શાહનદો મોઝમજીમ દક્ષિણમાં ગયો, પણ શિવાજીએ તેને ન લેખવતાં કેટલાંક સહેર લૂટ્યાં ને કેટલોક મુલક ફત્તવા લાવ્યો. બાદશાહે દીલીસ્તખાન તથા જેસિંહને (જેપુરનો) મોકલ્યા. એઓએ લડાઈ કરી, પણ પછી મિલાપી કાર થયા. શિવાજીએ જેસિંહ સાથે જઈને વિનપુરના રાજા સાથે લડાઈ કીધી. પછી શિવાજી બાદશાહની મરજી ઉપરથી દિલ્હી ગયો, પણ ત્યાં તેને કેદ રાખ્યા જેલ કરવામાં આવ્યું એટલે તે ત્યાંથી નાસીને પાછો દક્ષિણમાં આવ્યો (૧૬૬૬). જેસિંહ વિનપુર લેવાને મથ્યો, પણ ફાળ્યો નહિ ને થોડે દહાડે મરણ પામ્યો. (બાદશાહના હુકમથી જેર આપવામાં આવ્યું હતું). બાદશાહની તરફથી મોઝમજીમ, દીલીસ્તખાન ને જસવંતસિંહ એ ત્રણ જણ દક્ષિણના મુલકનો કારભાર કરતા. તેમાંથી જસવંતસિંહને શિવાજીએ પોતાની તરફનો કરી લીધો ને તેની મારફતે ઔરંગઝેબ સાથે દોસ્તી બાંધી. એણે શિવાજીના ગુના માફ કરીને તેનું જીવું રાખ્યું તેને હવાલે કીધું ને બીજો પણ કેટલોક મુલક આપ્યો (૧૬૬૭). થોડાં વર્ષ પછી બાતમી મળી કે બાદશાહનો ઇરાદો શિવાજીને પકડીને કેદ કરવાનો છે તે ઉપરથી એણે બાદશાહી મુલક લૂટવા માંડ્યો. ઔરંગઝેબે ૪૦ હજાર ફોજ મોકલી. પણ તેની જારે કાર થઈ (૧૬૭૨). પછી મહોબતખાન તથા મોઝમજીમને પાછા બોલાવી ગુજરાતના મુખેદાર ખાનજહાંને દક્ષિણ મોકલ્યા.

કાણુલમાં બળવો બેઠો તે ઉપરથી ત્યાં બે વરસ લડાઈ ચાલી, પણ પાકે બંદોબસ્ત થયો નહિ. મારવાડની કોઈ સંતરામી વેરાજણે હિંદુ મુસલમાનને પોતાના ધર્મમતના કરી દિલ્હીથી થોડેક દૂર બંડ હાંચું હતું-એક બે વાર બાદશાહી ફોજને મારી હાલી હતી, પણ પછવાડેથી બંડખોરોનું જોર વધી પડ્યું હતું. (૧૬૭૫).

ઔરંગઝેબ મુસલમાની ધર્મનો આગ્રહ કરી હિંદુ પ્રબંને દમના લાગ્યો-હિંદુઓને સરકારી કામમાં રાખવા નહિ, બત્રા. લશાય નહિ એવો હુકમ કીધો અને મુસલમાનનો જજાત વેરા માફ કરી હિંદુઓ ઉપર જજાતો કર નાખ્યો. રજપુતો પ્રથમથીજ ઔરંગઝેબ ઉપર નીકળે હતાં, બચાવે તેણે ઉમરે આવતાં હરેક હિંદુ

જીવાન ઉપર વેરા મૂક્યો. ત્યારે તેઓ બહુ ખીજવાણ વળી જસવંતસિંહ કાણુલમાં મરણ પામ્યો (બાદશાહના હુકમથી જેર દેવામાં આવ્યું હતું). ત્યારે તેની રાણી (મેવાડની બેટી) ને તેનો બાળક અજિત એઓને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા. જ્યાં સુધી જસવંતસિંહ ને જેસિંહ હતા ત્યાંસુધી જજાતો વેરા મૂકવાને બાદશાહની હિમત ચાલી નહોતી, પણ તે બેનું કાટકું કરાવ્યા પછી તેણે પોતાનો ઇરાદો અમલમાં આણ્યો હતો. જેપુરનો રાણો સર્વસિંહ સમળી હિંદુ પ્રબંની તરફથી ને જોધપુરની તરફથી સામો થયો. બાદશાહે તેના ઉપર ચડાઈ કરી વણી મોટી લડાઈએ ચાલી-હારજીત થયાં કીધી. મુસલમાનોએ આમ બાળ્યાં બંડ કરાવ્યાં, દહેરાં લાવ્યાં. રજપુત બેરાં છોકરાં ઉપર કૂરતા ચલાવી; તેમ રજપુતોએ પણ બસજીદો લૂટી, કુરાનો બાળ્યાં ને મુસલમાનોની આજીવ લીધી. બંને તરફને કઠણીને સલાહ કીધી આડું હતું કે અજિતસિંહ મોટો થયે જોધપુરનું રાજ્ય બાદશાહ તેને પ્રાપ્ત આપે ને જેપુરના રાણાએ સાંભળતા અકબરને બાદશાહ સામા મદદ કરી મદદ તે થોડોક મુલક પાછો આપે (૧૬૮૧).

એ લડાઈઓમાં ઔરંગઝેબ શોકાયો હતો તેવામાં શિવાજીએ દક્ષિણમાં મંકણ પછી તથા પાટમણી ઉપરનો કુખ્ખા નદી સુધીનો મુલક લાભે કરી રાજમદમાં રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો હતો. (૧૬૭૪). એવે તેણે વિનપુરવાળાને મદદ કરી બાદશાહના સરકાર દીલીસ્તખાનને વેરા હાલી ખસી જવાની ફરજ પાડી હતી (૧૬૮૦). એ પ્રમાણે દક્ષિણની સ્થિતિ હતી તેવામાં ઔરંગઝેબે દક્ષિણનાં રાજ્યોથી સમાપ્તિ કરવાને બુરાનપુર આવી છાવણી કરી (૧૬૮૩). શાહનદો અમજને ચાંદવડનો મુલક લેવાને અને સાંભળતા મોઝમજીમને ૪૦ હજાર ફોજ સાથે મંકણ લેવાને મોકલ્યા. એ બાદશાહી ફોજોનો શિવાજીના ફિરકા કિલાજીએ ધણો ખરો નારા કીધો. પછી અજમે વિનપુર ઉપર (બાદશાહ પણ ત્યાં ગયો હતો) ને મોઝમજીમે ગોવળકોડા ઉપર ચડાઈ કરી. એ ચડાઈ બોનું એવટ આ આવ્યું કે અબુલકસન રાજા સાંભળીના ટકાવ રાખ્યો, પણ પછી કૂટ કીતુર થયે તેના ગોવળકોડાના રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ અને એ રાજ્યનો તથા વિનપુરનો તથા મરહોમો એઓનો પલોક મુલક બાદશાહના તાબામાં આવ્યો (૧૬૮૮).

સંભાળ મંકણમાં હોમમેશરમાં હતો તેવામાં તુમરખાને તેના ઉપર હાથો મારી તેને કેદ કરી બાદશાહ

પાસે મોકલ્યો. ઔરંગઝેબે તેને મુસલમાન થવાનું કહ્યું; સંજ્ઞાજીએ ઔરંગઝેબને તથા પેગંબરને ગાળો દીધી, અને ઔરંગઝેબે તેની આંખો ફેરી છલ ખેંચી કાઢી તેનું રોડું કપાવી નાખ્યું (૧૬૮૬). પછી મુઝલ્લાએ રાયગઢ કિલ્લો લીધો ને સંજ્ઞાજીનો દીકરો ચાહુ તેઓના હાથમાં આવ્યો. ચાહુનો કાકો રાજરામ ચાહુને નામે મરાઠી રાજ્યનો કારભાર કરે છે એવી ખબર બહુવાથી બાદશાહે જીલ્દીકારખાનને લશ્કર સાથે મોકલ્યો. પણ કિલ્લાને ઘેરો ધાલવા નેટલી ફોજ તેની પાસે નહોતી. મરેઠા સરદારો તો કામ કામ લૂટકાટ કરી ધાસ દાણો ચોથ વગેરેની ધાંધલમાં પગ્યા હતા ને સરકાર ખાનનો દિલ્હી જતો લૂટી લેતા હતા. ઔરંગઝેબે શાહનવાઢા કામખાને તથા જીલ્દીકારખાનના બાપ અસદખાનને જંછ ઉપર ફોજ સાથે મોકલ્યા, એ બેને માંહોમાંહે વાડું પડ્યું; એટલામાં મરેઠા સરદારોએ વીસ હજાર વીણેલા ઘોડા સાથે કહ્નાટકમાં જઈ મુઝલ્લા લશ્કરને ધાસ દાણા સીધાની તંત્રીમાં આવડ્યું, ને ખૂમ હડારી કે બાદશાહે મરણ પાગ્યો (૧૬૯૭). કામખા સાથે મિલાપી ખટપટ કરી છે એ વાત જાણીને જીલ્દીકારખાને કામખાને કેદ કીધો ને એ ખબર ફેલાયથી લશ્કરે ઘેરો છઠાવી પાછાં ફરવા માંડ્યું; મરેઠાઓએ તેને હાંકી કાઢ્યું. ઔરંગઝેબે દક્ષિણમાં જઈ પંદરપુર પાસે છાવણી કરી કામખા તથા અસદખાન એઓને તેડાવી લીધા; ને જીલ્દીકારખાને કેટલેક દહાડે જંછ કિલ્લો લીધો; પણ એણે રાજરામને અંદરખાને મિલાપ હતો માટે આજ-મચ્છી ચેતાવી નસાડી મૂક્યો હતો (૧૬૯૮). રાજરામે કહ્નાટકમાંથી પાછા આવી સતારામાં પોતાની રાજધાની કરી ને છેક ગોદાવરીની પેલી તરફ ભલના મુધી ચોથાઈ લીધી. ઔરંગઝેબે પંદરપુરથી નીકળી પરબી, સતારા, કેળણા, ઇત્યાદિ કિલ્લાઓ ઉપરાઉપરી લીધા તો ખરા પણ પછી મરેઠાઓએ ઔરંગઝેબને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવ્યા;—એની ચોડીજ ફોજ રજપુતનાં બંડ બેસાડવાને ઝઈ હતી ને ચાલતી લડાઈથી ધણાંક માણસ એાછાં યઈ ગયાં હતાં; ધાસ દાણો ખૂટ્યો હતો; ખાનનો લુટાયાથી લશ્કરને પગાર આપવો મુશ્કેલ પડતો હતો; અને મરેઠાઓ અહીં તહીં છાવ-ણીઓ લૂટાલૂટ કરી રહ્યા હતા. એ આફતમાં બાદ-શાહે સલાહતું કહેણ મોકલ્યું, પણ સામું માગણું ધણું હોવાથી તે પોતાનાં લશ્કર સાથે મુશ્કેલીથી અહમદ-નગર આવી પહોંચ્યો ને પછી થોડે દહાડે ઔરંગા-બાદમાં મરણ પાગ્યો (૧૭૦૭).

મરેઠાનું રાજ્ય—પ્રથમ અહમદનગર સરકારનો ને પછી વિંજપુર સરકારનો જગીરદાર સરદાર શાહજી કોંસલેનો દીકરો શિવાજી ૧૬૨૭માં જન્મ્યો હતો. તે શાહજીના એક કામદાર શાહજી કોંડરેજ નામના બ્રાહ્મણની સંભાળમાં ઉછર્યો હતો. ઓગણીસ વર્ષની વયે તેણે તોરણુ કિલ્લો લીધો. દાદાજી મરી ગયા. પછી જગીરનું કામ પોતાને હાથ રાખ્યું ને વસુલને પોતાના ઉપયોગમાં લેવા માંડી. તે દિલ્હી સરકાર તથા વિંજપુર સરકારના મુલકોમાં હલ્લા કરી લૂટ મેળવતો ને દોલત એકઠી કરી હુંગરી કિલ્લાઓમાં રાખતો; એ દોલતવડે તે પોતાનું લશ્કર વધારવાને શક્તિમાન થયો હતો; તેનું લશ્કર ધાટમાયાના માવળ પ્રાંતનું હતું, તેણે ૧૬૪૮માં કલ્યાણી પ્રાંત લીધો. વિંજપુર સરકારે પોતાના સરદાર શાહજી ઉપર શક આવેથી તેને કહ્નાટકથી તેડાવી સપડાવ્યો કે તારો દીકરો તાબે નહિ થાય તો તને મારી નાખવામાં આવશે. પછી વિંજપુર સરકારે કહ્નાટકમાં બખેડા થયેથી શાહજીને પાછો ત્યાં મોકલ્યો. એ ચાર વર્ષની દરમિયાનમાં પણ શિવાજીએ તે સરકારના મુલક ઉપર ચોડાક હલ્લા કર્યા હતા. વિંજપુર સરકારે ધણીક વાર ફોજ મોકલેલી, પણ શિવાજી મુલક છોળડ કરતો અટકતો નહિ, ઔરંગઝેબે ઉપરાઉપરી ફોજ મોકલી ત્યારે શિવાજીએ તાબે યઈ દિલ્હી સરકારના લીધેલા કિલ્લા તથા મુલક પાછા આપ્યા ને બાદશાહનો તાબે-દાર સરદાર થવાનું કબુલ કીધું. બાદશાહના તેડાવ્યા ઉપરથી શિવાજી દિલ્હી ગયો, પણ ત્યાં ભય બેસું લાગ-વાથી છુપો નાસી આવ્યો. ૧૬૬૪માં શાહનવાઢા મોત્યજીમના વયમાં પડવાથી બાદશાહની મહેર-બાની મેળવીને શિવાજીએ ૩૭ વર્ષની વયે રાયગઢમાં રાજ કરેલડાવ્યો, ૧૬૭૪માં તેણે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, ને અષ્ટપ્રધાનની રાજસભા કરી પેચ્છા અથવા મુખ્ય પ્રધાન, પંતઅમાત્ય-જમા વસુલનો કામદાર, પંતસચીવ-દફતર રાખનાર તથા ચીટણીસ મંત્રી-રાજચૂડનાં કામકાજનો ઉપરી તથા રાજકાજમાં ખાસ મસલહતી, સેનાપતિ સુમંત-મુલકી કામદાર, ન્યાયાધીશ ને પંડિતરાજ ધર્મશાસ્ત્રના મત આપનારો.

શિવાજીએ વહાણમાં લશ્કર લઈ જઈ બારસીલો-રનો મુલક લૂટ્યો. સુરત જે વાર લૂટ્યું તેમાં બીજા-વાર ૨૫ હજાર માણસ સાથે; કુચલી સહેર લૂટી અતિ-શય લૂટ મેળવી; અને ૪૦ હજાર પાયદળ તથા ૩૦ હજાર સવાર સાથે કહ્નાટકમાં પોતાના લાઈ ઉપર ચડાઈ.

કરી;—બાપની જમીની મિલકતમાંથી લાજ લેવાને અને બિલપુરનો મુલક તાબે કરવાને; ને એ બંને કામ તેણે ખાસ પાડ્યાં હતાં, તે પોતે તાબે કરેલા મુલકમાંથી એથ (ચોથાઈ) ને સરદારશુખી (દસમો હિસ્સો) એ પ્રમાણે વસુલ કરાવતો, ૧૬૭૦માં તેણે દિલ્હી સરકારના તાબાના ખાનદેશ ઉપર પણ ખંડણી બેસાડી હતી. તેણે રાયગઢ પ્રતાપગઢ વગેરે કિલ્લા બંધાવ્યા હતા. તે ૧૬૮૦માં ૫૩ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો ત્યારે આખું કૈલજી, પુનાનાં પ્રજણાં અને કલ્યાટકમાં અહીં તહીં થોડોક મુલક એટલું તેની સત્તામાં હતું.

શિવાજીને એ દીકરા-શંભાજી ને રાજરામ, તેમાં શંભાજી ૨૩ વર્ષનો ગાદીએ બેઠો તે બાપના જેવો બહાદુર પણ નિર્દય ને હટલો હતો. તેણે પોતાના બાપની વખતના પ્રધાનોને ન લેખવતાં કલ્હણ નામના કનોજીઆ બ્રાહ્મણને રાજકાજનો સંધો અખત્યાર આપ્યો હતો. એક વાર તે પોતાના રખેવાળ સૈન્યથી છટો પડ્યો હતો તેવામાં તેને મુગલ ફોજના સરદારે પકડ્યો; ઔરંગઝેબે તેને તથા કલ્હણને નિર્દય રીતે મારી નખાવ્યા (૧૬૮૬); અને રાણી તથા તેના કુંવર શાહને કેદમાં રાખ્યાં.

મરેઠા સરદારોએ શાહનો છુટકારો થાય ત્યાંબીને માટે રાજરામને રાજ ઠેરવ્યો. તેણે સત્તાશને રાજ-ધાની કરી અને પ્રતિનિધિની નવી પદવી પ્રદક્ષાદ-નીરાજીને આપી અને સેનાપતિ સંતાજી ઘોરપટે એને જઈ પડકો. એ નામનો વાવટો બક્યો—રાજરામ ૧૭૦૦માં મુજો. તેની સ્ત્રી તારાબાઈ પોતાના દીકરા શાહને રાજ કરી એને નામે કારભાર ચલાવતી થઈ. રાજરામ ને તારાબાઈ એ બેની કારકીર્દીમાં ઔરંગઝેબે પોતાના મરતાં સુધી મરેઠા રાજ્યનો નાશ કરવાને બહુ મથન કીધું હતું, પણ તેમ ન થતાં મરેઠા સરદારોએ રાજ્યસત્તા ધણીક વધારી હતી.

શીખલોક—સિકંદર લોહી કે બાબરના રાજ્યમાં નાજકે પંજાબમાં લોકને નવો ધર્મ આપી શીખ કરવા માંડ્યા હતા. પછીનાં રાજ્યોમાં શીખલોકની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ હતી. સત્તરમા સૈકાના અંતમાં ઔરંગઝેબના જીવમથી તેઓએ સામા હથિયાર ઉચક્યાં. જ્યારે નાનકથી નવમી પેઢીના ગુરુને પકડી જ્વાલીઅરના કિલ્લામાં આણી ઠોર કરાવ્યો ત્યારે તેના દીકરા ગુરુગોવિંદે વેર લેવાનું પણ લઈ ઔરંગઝેબ સામા લડાવવાને પોતાને માનનારા લોકોનો એક સંપ કરાવી દેવાક કિલ્લા લીધા હતા.

● સત્તરમા સૈકામાં યુરોપીઅન લોકની સ્થિતિ ઈન્ડિયાનામાં આ પ્રમાણે હતી; કચ-વલંદા લોક (કોલાંડ દેશના) પોર્ટુગીઝ સાથે લડીને પુલિકટ, જેમ્પપટ્ટણ્ન કલિકટ, કોચીન, કાન્નાડુર, એ સહેરા લીધાં ને કેટલેક ઠેકાણે કોઠીઓ કીધી. રેન લોક (ડેન્માર્કના) તંબેરના રાજ પાસેથી ત્રેકવેબાર લીધું. ફ્રેન્ચ લોકે ૧૬૬૪માં કંપનિ કરી હિંદુસ્તાન આવી બાદશાહની રાજથી ૧૬૭૫માં સુરતમાં લાટી બાંધી ને ચાર વર્ષ પછી પોંડિચેરીમાં ચાલું કીધું. ઇંગ્લિશ, અંગ્રેજ વેપારીની કંપનિએ ૧૬૧૧માં પ્રથમ સુરતમાં માલ ઉતારેલો ને પછી હિંદુસ્તાનમાં કોઠીઓ કરવામાટે જહાંગીર બાદશાહને અરજ કરેલી ને જેમ્સ બીબની તરફથી સર દોમસ ફ્રે વડીલે બાદશાહની મુલાકાત કરેલી, તે ઉપરથી ૧૬૧૩માં તેણે (કંપનિએ) સુરત, અમદાવાદ, બંશાલ, ઘોષા એ ઠેકાણે પોતાની કોઠીઓ કીધી, પણ તેનો વેપાર વલંદા જેવો થમથામરે ચાલ્યો નહિ. ૧૬૨૪માં કંપનિએ પોતાના નેહરોના બન ઉગારવા માસવાની રાજકીય સત્તા મેળવી, ૧૬૨૫માં મેલોરની દક્ષિણે આમિજમમાં કોઠી કીધી. ૧૬૪૦માં ગોવળકોંડાના રાજની પરવાનગીથી મદ્રાસમાં મલ્લું કરી ફોર્ટ સેન્ટ જોર્જ નામને કિલ્લો બાંધ્યો અને મુગલ બાદશાહની મહેરબાનીથી (ગોઆમાં—ગોાલીઆમાં) પીપલીમાં કોઠી કીધી, સુરતની કોઠીમાં બોટન નામના દાકતરે (૧૬૫૧માં) આજે જઈ શાહજહાંની બેટીને મરતાં ઉગારેલી તેના બદલામાં બાદશાહે તેને મોટી બક્ષીસ આપવાની મરજ જણાવી. દાકતરે પોતાને માટે કંઈ ન માંગતાં પોતાના દેશી અંગ્રેજ વેપારીઓના વેપાર સંબંધી કેટલાક હક માગ્યા, ને પછી સુરતમાં ઉતરતા માલ ઉપર જે જકાત લેવામાં આવતી તેની માફી થઈ હતી; તે દાકતરે બંગાળના નવાબને રાજ કરી તેની લલામણ ઉપરથી તે પ્રાંતમાં કેટલીક જગા મેળવી; ને ૧૬૫૬માં કંપનિએ હુમલો ઉપર કોઠી બાંધી. બીજી બધી કરતાં મદ્રાસની કોઠીનો વેપાર બહુ મોટો હતો માટે ત્યાંના કારભારીઓ બીજી સૌનું ઉપરીપણું રાખતા. ૧૬૬૧માં ઇંગ્લાંડની સરકારે કંપનિને નવી

● એ સૈકામાં સિંધુ ચિત્ર ગાયન એ વિદ્યાએ વિક્ષિ પામી, અને પ્રાંત પ્રાંતની પ્રાકૃત ભાષામાં સુંદર કવિતા લખાઈ-હિંદુસ્તાનીમાં બિહારીદાસ ને જીખણ, દક્ષિણમાં તુકારામ, રામદાસ ને વામન, અને ગુજરાતીમાં પ્રેમાનંદ ને સામળ એ ન્યૂમાંકિત વ્યાસ હર્દમાં વહી ચાહેર હતો.

સત્તા આપી કે તે ખ્રિસ્તી સિવાય બીજા હરકોઈ સાથે સંબંધ અથવા હાથ નહીં કરે. ૧૬૬૨માં ચાર્લ્સ રાજાએ પોતાને પોર્ટુગીઝોની મળેલી પહેરામણીમાંનો મુંબઈ ટાપુ કંપનિને સ્વાધીન કીધો. (તે ટાપુ મુઝલ સરકારે ફીરંગીઓને ૧૫૩૦માં આપ્યો હતો). મુંબઈના ફીરંગી એ બીજા રહેનારા એઓએ કંપનિના કારખાતે વિરુદ્ધ ઉઠાડના રાજને લખી જણાવ્યું, પણ તેણે તે ન ગણ્યો. માત્ર તેઓના બંડ કરવાના ગુનાને માફ કીધો. ફરીથી કંપનિ ઉપર કોઈ હાથ લેવા ન કરે. માટે તેણે સુરતને ટાપુ મુંબઈને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાંની પોર્ટુગીઝોની જગ્યાઓમાં મુખ્ય ઠેકાણું કીધું (૧૬૮૫). ૧૬૬૮માં સિવાજીએ સુરત છૂટું હતું તે પ્રસંગે અંગ્રેજો કોડીવાળાઓએ પોતાની કોડીનું રક્ષણ કરી બ્રિટીશોને કાઢી મૂકવામાં નવાબને મદદ કરી હતી.

એ સૈકાની આમેરીએ અંગ્રેજ કંપનિએ યુરોપને વેપાર માર્ગે ખરો પોતાને હાથ રાખ્યો હતો. તે કંપનિએ પહેલીવહેલી રાજકીય સત્તા સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો. તે ૧૬૮૬થી બંગાળખાતાના આડલીઆઓએ પોતાને હસ્ત કરનારા દેશી હાકોને સપડાવવાને બે પોર્ટુગીઝો કોડીઓના રક્ષણને માટે થોડુંક લક્ષ્ય મેળવવાને ઉઠાડ લખ્યું ને તે હાકોને કોડીઓ મોકલ્યું. અંગ્રેજોએ ચિતાગોમ હાથ કરી લઈ ત્યાં કિલ્લો બાંધવા માંડ્યો. નવાબ સામે થયો-થોડીક સામસામી થઈ ને પરણામાં તથા કાસમ બલરમાં અંગ્રેજોની કોડીઓ હતી તે છૂટાઈ. અંગ્રેજોએ બેલાસોન્ના બંદરમાં પોતાનાં વહાણો લઈ જઈ નવાબ સરકારનાં ૪૦ વહાણ બાળી મૂક્યાં. એ રીતની અંગ્રેજ લોકની પ્રાંધલ ભેઈ ઔરંગઝેબે કંપનિની સખળી કોડી ઉપર હલ્લા કરવાનો હુકમ કીધો-સુરત, મહલીપટ્ટણ ને વિજાપુરની કોડી લીધી ને મુંબઈ તાબાનો કેટલોક સુલત કીધો. કંપનિએ લાચાર થઈ બાદશાહને માગ્યા કરાર કરી આપ્યા ને પછી ઔરંગઝેબે પણ તે વિષે કાઠી હરકાર રાખી નહિ તેથી અંગ્રેજો વેપાર આજીવના જેવો ચાલુ રહ્યો. ૬૦ સં ૧૬૯૬માં કંપનિએ કેટલાંક બામ બંગાળના નવાબ પાસેથી વેચાતાં લીધાં ને કલકત્તામાં ફોર્ટ વિલ્યમ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો. એ સનદી કંપનિને બહુ ફાયદો થતો ભેઈ બીજા વેપારીઓએ નવી કંપનિ લખી કરી ઉઠાડ સરકારને બે કરોડ રૂપીઆ બાળે ખીરી હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાની સનદ મેળવી હતી (૧૬૯૩). પણ પછી ૧૭૦૨ના જુલાઈની ૨૨ માએ તે બે કંપનિ એકાઈ જઈ એકી મળેલી, 'ઈસ્ટિઆ

કંપનિ' એ નામે વહીવટ કરતી થઈ; તેનું હેડોફા બે કરોડ રૂપીઆનું હતું.

ચીન.

મુઝલવંશ પછી મિંગવંશના રાજાઓએ (૧૩૬૮-૧૬૪૪) પેકીનમાં રાજ્ય કીધું ને પછી મેચુવંશની સ્થાપના થઈ તે આવી રીતે:—એ મુઝલવંશને ચીનમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવેલા તે ઉત્તરપૂર્વના તાર્તર લોકમાં જઈ વસ્યા હતા. એ લેખથી કેટલીક ભલિ મંજુ કહેવાતી ચીનના રાજ્યમાં પછવાડેથી મહાલ તાલ્કાના અમલદારો માંહોમાંહે લડતા થયેલા તેઓ મંજુ લોકની વખતે વખતે મદદ માગતા; એઓએ લાગ સાધી રાજ્ય ઉધું વાળ્યું ને જીજી ને ગાદીએ બેસાડ્યો (૧૬૪૪). તેણે અનુભવી વજીર કારભારીઓની સલાહથી રાજ્ય ચલાવી શક્તિમાન બુદ્ધિમાન ને ઉદાર રાજાનું માન મેળવ્યું. તેનો દીકરો કાંગહી (૧૬૬૧) તેના સરખો સદગુણી રાજા ચીનમાં થયો નહોતો—તેણે પ્રભને સંપ મુલેહના ફાયદા બતાવી રાજ્ય આબાદ રહેવું કીધું. તેના રાજ્યમાં જેસુઈટાએ કોઈ કોઈને ખ્રિસ્તીધર્મનો બોધ કીધો હતો; પ્રથમ તો રાજાએ તેઓના ઉપર કંઈ મહેર દેખાડી હતી, પણ પછવાડેથી તેઓને નાભમેદ કીધા હતા; રાજા જેસુઈટના ધર્મગુરુ પોપની દૈવી સત્તા હતી કાઢતો.

જાપાનના ટાપુઓમાં એક જુના કાળથી ચીના લોક વસ્યા હતા. ૬૦ સં ૫૦ ૭મા સૈકામાં ચીનના રાજા તે ત્યાંના પણ હતા. પછવાડેથી ચીનની સત્તામાંથી છૂટા થઈ દેશી સરદારો પોતપોતાનાં મુલક કરી રહ્યા હતા. પછવાડેથી એક મુખીની સત્તામાં તે ટાપુઓ હતા; મુખી રાજ્યસત્તા ને ધર્મસત્તા બંને ધરાવતો. ૧૫૮૫માં બે જુદા જુદા સત્તાધારીઓ થયા. રાજાએ જેડો શહેરને અને આચાર્યે મીઆકોને પોતાનાં મુખ્ય શહેર કરી રાખ્યાં. એ ટાપુઓ સાથે પોર્ટુગીઝો પહેલો વહેવાર ૧૫૪૧માં કીધો હતો; રામન ક્રોસલિક ધર્મ પ્રસરવા માંડ્યો હતો, પણ પછી ધાતકીપણે તેને દેશમાંથી સમૂળે કાઢવામાં આંચો હતો. વલંદાઓએ ૧૬૬૧માં તે લોક સાથે વેપાર કરવા માંડ્યો અને આજ કાલ યુરોપના દેશમાંના તેજ લોક એ કે જેને તેઓ પોતાનાં બંદરોમાં આવવા દે છે.

સંસ્થાન.

અંગ્રેજ સંસ્થાન—હિંદુસ્તાનમાં પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે હતાં. આફ્રિકામાં એઓએ બીજીને કાઢી

સેન્ટેન્ટેસ ને સીએસીએન એ બંને ૧૯૭૪માં કીધાં. વેસ્ટ ઇન્ડિય ટાપુઓ ખાતે કેટલાક વેપારીઓએ બાર્બેડોસ ને સેન્ટ કીટ એ બે ઠેકાણે ૧૯૨૫માં કોઈ માંડી ને ૧૯૫૫માં બાર્બેડોસ ટાપુ જીતમાં મળ્યા પછી તેણી તરફનો અંગ્રેજી વેપાર બહુ દોલત આણતો થયો. ઉત્તર અમેરિકા ખાતે ૧૯૨૦માં મેસાચુસેટ્સ ખાતે કેટલાક પ્રેઝિડેન્ટિયન જર્મ વસ્યા ને ૭ વર્ષ પછી તેઓએ બોસ્ટન શહેર વસાવ્યું; કોડ ટાપુ (૧૯૩૦) ખુરિટન લોકે ને મેરીલેન્ડ (૧૯૩૨) એ કેથોલિક લોકે વસાવ્યાં; કારોલીનાનો પ્રદેશ આર્લ્સ ખીલએ કેટલાક અમીરોના હવાલામાં આપ્યો. (૧૯૬૨). આર્લ્સસ્ટન સંસ્થાન ૧૯૮૦માં સ્થપાયું. એસાપીક બે એના કાંડાનો મુલક પ્રથમ સ્વીડનને તાબે હતો; તેઓની પાસેથી વલંદા પાસે ને તેઓની પાસેથી તે અંગ્રેજ પાસે આવ્યો હતો (૧૯૫૪). ફિલાડેલ્ફીઆ, ૧૯૮૧માં સ્થપાયું. ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડ, નોવાસ્કોશિયા ને બીજા કેટલાક મુલક યુટ્ટેક્ટના કોલકારથી (૧૭૧૩) ગ્રેટ બ્રિટનની સત્તામાં આવ્યો હતો. ફ્રેન્ચ સંસ્થાન ૧૯૦૮માં કાનેડામાં થયું ને ૧૯૮૫-૯૦માં પોંડી-મેરીમાં થયું. સ્પેનિશ સંસ્થાનોની દોલત સ્પેન આવતી તે લડાઈઓને લીધે ડચ, ફ્રેન્ચ ને અંગ્રેજ વહાણોવાળા લૂટી દેતા. પોર્ટુગીઝ સંસ્થાન હિંદુસ્તાનમાં (૧૬૪૦ પછી) ગોવા, દમણ ને દીવ એજ રહ્યાં હતાં. બ્રાઝિલનો મોટો ભાગ (૧૬૨૦-૧૬૪૦) હથ લોકના હાથમાં ગયેલો, પણ ૧૬૬૦માં તે પાછો પોર્ટુગીઝના રાજ્યની સત્તામાં આવ્યો; ૧૭૦૦માં કેટલીક ખાણોની ભાગ લાગી હતી. વલંદા સંસ્થાનમાં કેપ ઓફ ગુડહોપનું ૧૬૫૦માં થયું; ૧૬૫૬માં તેઓએ સિલોનના કોલોમમાંથી પોર્ટુગીઝને કાઢ્યા. પોર્ટુગીઝની સત્તાવાળા મસાલાના ટાપુઓ હથ લોકે ૧૬૦૫માં પોતાના તાબામાં લીધા હતા અને દક્ષિણ અમેરિકામાં સૂરીનમનું સંસ્થાન ૧૫૯૦માં સ્થપાયેલું તે સત્તરમા સૈકાનાં પાણજ આબાદ થયું હતું.

દર્શન ૧૬મું.

૪૦ સં. સૈકા ૧૮મો.

પ્રેઝિડેન્ટ.

વિલિયમ્સ ને તેની સાળી એન. એ બંનેને સંતાન ન હોવાથી પાર્લમેન્ટ તથા રાજ્યે મળી ઠરાવ કરી

રાખ્યો કે એનના મરણ પછી ઇંગ્લાંડની રાજમાદી જેમ્સ ૧લાની વડી દીકરીની દીકરી સોફાયા જે હેનોવરના ડ્યુક સાથે પરણી હતી ને પ્રિટરસ્ટ પંથની હતી તેને ને તેના વારસને આપવી (૧૭૦૦). વિલિયમ ત્રીજા ૧૭૦૨માં મરણ પામ્યો ને એન ગાદીએ બેઠી. સ્પેનની ગાદીના વારસની તકરારમાં રાણીએ ઇંગ્લાંડને જર્મનિ તથા હોલાંડના સંપમાં રાખ્યું અને લઈ સામા લડવાને માર્લબરોના ડ્યુકને મોકલ્યો. તે સરદારના ઉપરીપણા તળે અંગ્રેજી લશ્કરે જર્મનિમાં ને ફ્રેંડ્સમાં કેટલીક અધરી જીત કરી-છલ્લેનહીમમાં (૧૭૦૪) ને રેમિલિયમાં (૧૭૦૬); તેમ પીટર્બરોના અલ્ફ્રેડો લશ્કર વડે બ્રિસ્ટોલનો કિલ્લો લીધો હતો (૧૭૦૪) એ લડાઈથી ઇંગ્લાંડને ખરેખર કંઈ ફાયદો નહોતો ને પાર્લમેન્ટના ટોરીઓએ તેનો છોડો આણવાની તજવીજ કરવા માંડેલી પણ માર્લબરોના ડ્યુકે લડાઈ ચાલુ રહે તેમાં પોતાનો લાભ ભેઈ સલાહની વાત આગળ ચાલવા દીધી નહિ.

સ્કોટ્લાંડની પાર્લમેન્ટ ખાતરી કરી લેવાનો ઠરાવ કીધો કે ઇંગ્લાંડ સ્કોટ્લાંડને વેપાર સંબંધી સરખા હક મળે નહિ તો રાણીના મરણ પછી ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેસનારાને સ્કોટ્લાંડનો રાજ માનવો નહિ; વળી તેણે લડાઈને માટે લોકને હથિયાર બંધાવવાનું કામ પણ ચાલવું કીધું (૧૭૦૩) એ ઉપરથી ઇંગ્લાંડના પ્રધાન-મંડળને ભય હતપત્ર થયું કે રખેને સ્કોટ્ લોક પદબ્રજ થયેલા જેમ્સ રાજના દીકરાને રાજ કરે; અને પછી તેઓએ ઇંગ્લાંડના તથા સ્કોટ્લાંડના મુખ્ય મુખ્ય કારભારીઓની એક સલા મેળવી. એ સલાએ વિચાર કરી ઠેરવ્યું કે ઇંગ્લાંડ સ્કોટ્લાંડની પાર્લમેન્ટ બેની એક કરી નાખવી; સ્કોટ્ લોક પોતાના રાજ્યમાંથી ૪૫ જણને ઇંગ્લાંડની લોકસલામાં મોકલે ને ૧૬ જણને સરદાર સલામાં મોકલે અને ઈસાફ તથા ધર્મનો વહીવટ છે તે કાયમ રાખે. પછી ૧૭૦૭ના મેની ૧લી તારીખે ઇંગ્લાંડ તથા સ્કોટ્લાંડમાં જુદાં બે રાજ્યો ટળી એકજિલ્લનું એકત્ર રાજ્ય કહેવાયું.

ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલુજ હતી-અંગ્રેજી લશ્કરે ઉદેનાર્દમાં ફતેહ મેળવી (૧૭૦૮); પછી મેનોર્કા તથા મિનોર્કા એ ટાપુઓ ઇંગ્લાંડને તાબે થયા; અને (૧૭૦૯માં) માલખાકવેટ આગળ જીત થઈ. પ્રધાન-મંડળના અધિકારીઓ બિલ્મ હતા ને તેઓએ નિર્ણય લડાઈ ચાલુ રાખી ઇંગ્લાંડને મોટા ખર્ચમાં નાખ્યું હતું તે ઉપરથી લોક નારાજ થયા હતા; રાણી પોતાની નાનપણની બેનપણી સહરોબેનિયના (માર્લબરો)

ના કચ્છ લેવાના) કલા પ્રમાણે ચાલતી, પણ પાછાડેથી તેણે તેની મજબૂત ને તોછડી રીતથી કંચણને એકિએ મેરોમને પોતાની માનીતી કીધી હતી; એ નવી બેનપણી રાજ્યનો સેક્રેટરિ મિસ્તર હાર્લી જે બિગ પ્રધાન મંડળીની સત્તા તોડવાની મહેનત કરતો તેના કલામાં હતી; એ બધી ઘટ્ટી બેન-વાઈ મળેથી પ્રધાન મંડળ બિગ હવું તે બદલાઈ ટોરી થયું (૧૭૧૦). માર્લબરો જ્યાં ત્યાં નિંદાયો. તેના ઉપર લાંચ લીધાનો ને જખરદસ્તીથી નાણાં કઢાવવાનો અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો ને રાણીએ તેને આપેલા અધિકાર સધળા છીનવી લીધા. ટોરી પ્રધાન મંડળે ક્રાન્સ સાથે ચાલેલી લડાઈનો અંત આણવાને ખંતથી મહેનત કીધી ને ૧૭૧૩માં યૂટ્રેક્ટના કોલકારથી સામસામાં રાજ્યને સલાહ યર્ષ-જિજ્ઞાસુદર ને મિનોર્કા એ બેજ ઇંગ્લાંડના હાથમાં રહ્યાં. એ પછી બીજે વર્ષે રાણી એન મરણ પામી.

જોર્જ ૧લો (અંગ્રવિગ કુળનો ને સોફિયાનો દીકરો) ઇંગ્લાંડનો રાજા કહેવાયો. બિગ લોકની મહેનતથી ગાદી મળી હતી તેથી તેણે ટોરી પ્રધાનમંડળને રાજ આપી પોતાનું બિગ પ્રધાનમંડળ રાખ્યું. એ મંડળે પાછલા રાજ્યના ટોરીઓને અપરાધી ઠેરવવા માંડ્યા. ટોરીઓ બખેડા કરવા લાગ્યા, ને એને માટે ફિતર કરનારાને માટે બિગોએ કાયદો ઠેરવ્યો. સત્તા-પદવી-નોકરી વિનાના નિરાશ થએલા ટોરીઓએ પાછલા રાજ્યના સેક્રેટરિ મારના અર્લને આગેવાન કીધો ને એણે જેન્સ બીબના દીકરાને સ્કોટ્લાંડની ગાદીએ બેસાડવાને ૧૦ હજાર પર્વતવાસી સ્કોટ્લાંડ ભેળા કરી બળવો ઉઠાવ્યો; વળી તેજ વખતે ડર્વેટવો-હરના અર્લે ઇંગ્લાંડની ઉત્તરમાં બળવો ઉઠાવ્યો (૧૭૧૫), તે બળવા રાજનાં લશ્કરોએ લાંબાયા ને તેના મુખીઓને સજા કરવામાં આવી. પછી પ્રધાન મંડળે રાજ્યમાં સ્વસ્થતા બેઈ ત્રણ ત્રણ વર્ષે નવી પાર્લમેંટ બોલાવવાનો ધારો હતો તે બદલી સાત વર્ષે બોલાવવાનો ધારો કરાવ્યો (૧૭૧૬).

સ્પેનના રાજ્યે પોતાનો ગુમાવેલો ઇટાલિનો મુલક પાછો લેવાની ઉઠાવણી કરેલી ને ક્રાન્સ, જર્મનિ ને હોલાંડ એ સામાં થએલાં તે પ્રસંગમાં ઇંગ્લાંડ ત્રણ રાજ્યોનો પક્ષ કરી સ્પેનની સામા ઉતર્યું (૧૭૧૮). એડ્મિરલિએ ભૂમધ્યસમુદ્રમાં સિસિલિ આગળ સ્પેનના કાફલાને હરાવ્યો; વળી સ્પેનનો જે કાફલો ઇંગ્લાંડ ઉપર ચડ્યો હતો તે પણ હારી પાછો વળ્યો; એમ હાર થએથી સ્પેનના રાજ્યે સંપીલાં રાજ્યોની ઇચ્છા પ્રમાણે કોલકાર કરી આપ્યા હતા (૧૭૧૬).

જોર્જને અંગ્રેજ બોલતા આવડતું નહિ; તે ઇંગ્લેન્ડનો રાજ્યકારભાર ભરે કરવાની દરકાર ન રાખતાં પ્રધાનમંડળ પાસે કરાવતો ને બહુખર્ચે તે પોતાના હેનોવરમાં રહેતો. એ રાજ્યમાં સાઉથ સી કંપનિનું લોપાળું ખુલ્લું પડ્યું હતું (૧૭૨૦). ઇંગ્લાંડના રાજ્યને ૫૦ કરોડ રૂપિયાનું દેણું હતું તે સંબંધી પ્રધાનમંડળ વિચાર કરતું કે બ્યાજ છ ટકા આપવામાં આવે છે તે પાંચ ટકા પ્રમાણે આપવું; એવામાં દક્ષિણ સમુદ્રમાં સ્પેનનાં સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવાને ઉભા થએલા વેપારીઓની કંપનિએ સરકાર દેણું વેચાણ લઈ તેની વ્યવસ્થા કરવાનું માલે લીધું ને રોરો કરી ફંડ વધારવાની સરકારે સત્તા આપી; રોરના લાવ દસમણા વધ્યા, કેટલાક લોક રોર ખરીદી વેચી દોલતમંદ થયા; પણ તે આળાદી ધણી વાર રહી નહિ; બુઠાણું માલમ પડી આવ્યું, રોરના લાવ ઘટ્યા ને હંબરો જણ ખરા બેહાલ થઈ ગયા; લોકસભાએ મુશ્કેલીથી ને ગુંચવણવાળી તદબીરે નફા નુકસાનને સરભર કરી લોકમાં ધીર બેસાડી; અને એ કામમાં સર રોબર્ટ વોલ્પોલે ધણી મહેનત લીધી હતી તે ઉપરથી તેને વડો પ્રધાન કરવામાં આવ્યો હતો.

જોર્જ ૨લો (જોર્જ ૧લાનો દીકરો ૪૦ વર્ષનો) ૧૭૨૭માં રાજ થયો, પણ સઘળો રાજ્યકારભાર તેનો વડો પ્રધાન સર રોબર્ટ વોલ્પોલ કરતો. એ રાજ્યમાં ને બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં સલાહ રહે તે ઇચ્છતો ને વસુલનો બંદોબસ્ત કરવામાં ને વેપારથી સમૃદ્ધિ વધારવામાં ધણી મહેનત લેતો; પણ પાર્લમેંટ સંબંધના કામમાં મેગ્ગરોને પોતાના મતના કરી લેવાને તે લાંચ આપતો ને તેઓ તે લેતા.

સ્પેનનાં સંસ્થાનોનો વેપાર અંગ્રેજ વેપારીઓએ વગર હક્કે પોતાને હાથ કરી લીધેલો તે ઉપરથી સ્પેન સરકારે સાઉથ સી દક્ષિણ મહાસાગરમાં ફરતાં અંગ્રેજ વહાણોનો ઘાટો બેવાનો દાવો કીધો. લડાઈ કરવાની ઇચ્છા નહિ તે છતાં વોલ્પોલને સ્પેન સાથે લડાઈ ચલાવવી પડી (૧૭૩૬). એ લડાઈ ધીમે ધીમે ચાલતી-ચાલતામાં અંગ્રેજોએ પોર્ટોબેલો લીધું હતું, પણ બીજે વર્ષે કાર્યોજના ઉપર હસ્તો કરતાં ૨૦ હજાર માણસ ખોયાં પણ તે લેવાયું નહોતું.

૧૭૪૦માં જર્મનિના મહારાજે પોતાની વડી દીકરી મેરાથા ચેરેસ્સા જે હંબરિની રાણી હતી તેને પોતાના સઘળા રાજ્ય પ્રદેશની વારસ ઠેરવી હતી; પણ ફ્રેંચોએ રાજ્યો વચ્ચે થએલા કોલકારોની દરકાર ન રાખતાં બાવેરિયાના ઇલેક્ટરને મહારાજાની પદવી

અપોની હતી. પ્રસિદ્ધિના રાજ્યે મેરાયા ઘેરેસાનો સિલિસિયા પ્રાંત લઈ લીધો અને સેકસની, બાવેરિયા ને ફ્રાન્સ એ ત્રણે મળી તે રાજ્યના બીજા પ્રાંતો ઉપર હુમલા કીધા, એ લડાઈમાં હેનોવર ઉપર હલ્લા થવાનો સંભવ તેથી જોઈ પોતાના પ્રદેશને ક્ષેમ રાખવા માટે મેરાયાનો પક્ષ લીધો. ફ્રેંચ લોકે જોને મહારાજા કીધો હતો તેને નાસી જવું પડ્યું ને તેને મદદ આપનારાં રાજ્યોએ તેને છોડી દીધો. ૧૭૪૩માં આસ્ટ્રિયનોએ (મેરાયાવાળા) ને જોર્જની સરદારી તળે અંગ્રેજોએ ડેલ્ફિનજોન આગળ ફ્રેંચને હરાવ્યા; પણ બીજે વર્ષે કંબલેડના ડયૂકની સરદારી તળેના અંગ્રેજ લશ્કરને ફ્રેંચીનોએ આગળ ફ્રેંચોએ હરાવી હડાડ્યું (૧૭૪૫);

એ વર્ષમાં ફ્રાન્સનો જૂથ પંદરમો એની દરબારે નેધર્લેંડમાં ચાલેલી લડાઈમાં પોતાની ફતેહ થાય તેને માટે પદબ્રજ થએલા જેમ્સ રાજના દીકરાના વડા દીકરા ચાર્લ્સ એડવર્ડને લશ્કરી વહાણોની મદદ આપી ઇંગ્લાંડ ઉપર મોકલ્યો. એ કાફલો તોફાનથી પાછો ફર્યો, પણ એડવર્ડ બ્રિટનમાંના પોતાના મળતીઆઓને બરોસે સ્કોટ્લાંડ જઈ ઇન્વર્નેસ રાજ્યમાં હતર્યો (જુલાઈ). ત્યાં ધણાક પર્વતવાસી સરદારો તેને મળ્યા; પછી તેણે એન્ડિમરો લીધું ને ઇંગ્લાંડના રાજના લશ્કરને પ્રેસ્ટોનપેન્સ આગળ હરાવ્યું. ઇંગ્લાંડમાં ડર્બી સુધી આવ્યો; પણ ત્યાંથી તેને પાછું હટવું પડ્યું. થોડા દહાડા પછી કંબલેડના ડયૂકે મોટું લશ્કર લઈ જઈ દુરમનને કુલેંડન આગળ પૂરો હરાવી ફ્રાન્સ તરફ નસાડ્યો (૧૭૪૬). ફ્રાન્સની સામા આસ્ટ્રિયન તથા અંગ્રેજો હડતા તેમાં ફ્રેંચ યુરાકીની લડાઈમાં ને અંગ્રેજ વહાણની લડાઈમાં જીતતા; અંતે તે લડાઈ એકલારોપેલના કલકત્તાથી પૂરી થઈ હતી (૧૭૪૮); એ લડાઈથી રાજ્યોના પોતપોતાના અસલ મુલકમાં કંઈ પણ વધવટ થઈ નહોતી.

૧૭૫૫માં ઉત્તર અમેરિકામાં ફ્રેંચ કેનેડા ને બ્રિટિશ સંસ્થાનનો વચ્ચેના સીમાડા બાબત ઇંગ્લાંડ ફ્રાન્સને વાંધો પડ્યો ને ૧૭૫૬થી સાત વર્ષની લડાઈ મંડાઈ તે ૧૭૫૭માં મિસ્ટર પિટ (પછવાડેથી એથામનો આર્લ) વડે પ્રધાન થયા પછી જોસથી ચાલી. જનરલ ઉલ્ટ્રે કાનડાનાં તથા બીજાં ફ્રેંચ સંસ્થાની રાજ્યનાં મુખ્ય શહેર ક્વીબેક ઉપર એક રાતે છાપો માર્યો ને પછી મારામારી ચાલી તેમાં ફ્રેંચ સરદાર માર્કિસ

ઇંગ્લાંડે હેનોવરના રક્ષણ માટે પ્રસિદ્ધિ સાથે કલકત્તા કીધા હતા ને તેને લશ્કરી કુમક ને નાણાંની મદદ કીધી હતી.

ડી મોંટકામ પડ્યા ને ઉલ્ટ્રે બીજી વારના જખમે મરણ પામ્યો. પણ તેના સામા લશ્કરને હરાવી સધળો કાનડા પ્રાંત છોડી લીધો (૧૭૫૭). એજ વર્ષમાં ક્લાઈવે હિંદુસ્તાનમાં પ્લાસીની લડાઈ છોડી બંગાળમાં અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપ્યું—(ઇંગ્લાંડની સત્તા કેવે પ્રકારે હિંદુસ્તાનમાં વધતી ગઈ તે હિંદુસ્તાનનું પ્રકરણ વાંચેથી જણાયે); પણ યુરોપમાં ફ્રેંચોએ હેનોવર ઉપર ચડાઈ કરી કંબલેડના ડયૂકને હરાવ્યો હતો ને તેના ૪૦ હજાર લશ્કરી સિપાઈઓને હથિયાર મૂકી દેવાની ફરજ પાડી હતી. પછી સ્વર એડવર્ડ હોલે (૧૭૫૯) ને કસાન ઇલિયટ (૧૭૬૦) લશ્કરી કાફલાની સરદારી કરી છોડી મેળવી તેથી ઇંગ્લાંડનું નૌકાબળ મોટી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. જોર્જ રજો ૧૭૬૦માં મરણ પામ્યો ને તેના દીકરાનો દીકરો ૨૩ વર્ષનો ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠો.

જોર્જ રજો ઇંગ્લાંડમાં જન્મ્યો હતો ને ઉછર્યો હતો; ને તે રાજકાજમાં સારી પેઠે મન ધાવતો, પણ મતીઓ ને હડીલો હતો. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોએ ફ્રેંચની સત્તા તોડી (૧૭૬૦) ત્યાર પછી ફ્રાન્સ, સ્પેન ને નેપલ્સ એ ત્રણે રાજ્યે સંપ કરી ઇંગ્લાંડ સાથે લડાઈ શરૂ કરવાની ગોઠવણ કીધી. તેની ખબર પડતાંજ વડા પ્રધાન પિટ સ્પેન સાથે લડાઈ શરૂ કરવાનું મત આપ્યું, પણ જોર્જ તે ન માન્યું ત્યારે પિટ પ્રધાનવટું છોડ્યું. રાજ્યે તેને અમીર પદવી આપી ને વર્ષે ૩૦ હજાર રૂપીઆનું પેન્શન ઠેરવ્યું. ઇંગ્લાંડ ફ્રાન્સની સાત વર્ષની લડાઈનું અને પ્રસિદ્ધિએ ૧૭૫૬થી બીજાં રાજ્યો સાથે લડાઈ ચલાવેલી તેનું ઉવટ ૧૭૬૩માં પારિસના કલકત્તાથી આવ્યું. ઇંગ્લાંડને લાભ થયો—ફ્લોરિડા તથા મિનોર્કા એ સ્પેન પાસેથી અને લુસિઆના, કાનડા, વેસ્ટ ઇન્ડીઝના કેટલાક ટાપુ એ ફ્રાન્સ પાસેથી મળ્યા. પણ એ વેળા ઇંગ્લાંડના રાજ્યનું કરજ વધી એક અબજ ચાલીસ કરોડ રૂપીઆનું થયું હતું.

પિટના પછી બ્યૂટનો અર્ક (ટારી પક્ષનો) પ્રધાન થયો હતો તે સલાહને કચ્છનારો હતો. તેણે ઇંગ્લાંડની આટલી ફતેહમંદી છતાં રાજ્યો વચ્ચે સલાહ કરાવવાની ખટપટ કીધી હતી તે ઉપરથી તેના ઉપર લોક બહુ ચિડાયા હતા—કામકામ તેનું પુતળું કરી બાજ્યું હતું. બ્યૂટને પ્રધાનવટું છોડવું પડ્યું ને ગ્રેન્વિલ મુખ્ય પ્રધાન થયો. એણે બ્યૂટનો કહો શત્રુ જોન વિકલેસ જે પાર્લિમેંટનો મેમ્બર ને એક બ્રિટન નામના વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ હતો તેના

ઉપર રાજને જુદો દલાનો અપરાધ મૂક્યો. તેને રાજ્યના સેક્રેટરિના એક સાધારણ વારંટથી પકડ્યો ને કિલ્લામાં નાખ્યો, પણ થોડા દહાડા પછી પાર્લિમેન્ટનો મેમ્બર જાણી ઓડ્યો. પાર્લિમેન્ટમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો ને તેના વર્તમાનપત્રને ફાંસી દેવાનું કામ કરનારાને હાથે બાળી મુકવામાં આવ્યું, તોપણ વિલ્કસે રાજ્યના સેક્રેટરિ ઉપર વમર કાયદે કેદમાં નાખ્યાનો અપરાધ મૂકી ફર્યાદ માંડી. વડા ન્યાયાધીશ આદે જણાવ્યું કે વોરંટમાં નોર્થ બ્રિટન પેપરના છાપનારા તથા પ્રેમટ કરનારને પકડવો એટલુંજ લખ્યું હતું, વિલ્કસનું નામ લખ્યું નથી—એવા સાધારણ વારંટથી પકડવો એ ઇંગ્લાંડના કાયદાથી વિરુદ્ધ છે અને નુકસાનનો બદલો મળવાનું હુકમનાનું કરી આપ્યું. * એ સમય ઉપર રાજ તથા રાજકારણારી એઓની નિંદાના ધણાક કાગળ (જુનિયસ એ વામની સહીના), વર્તમાનપત્રોમાં છપાયા હતા.

ઇંગ્લાંડે અમેરિકામાં ફ્રેંચ સાથે જે લડાઈઓ કરી હતી તે પોતાનાં સંસ્થાનના રક્ષણને માટે; પણ તેથી ઇંગ્લાંડને ધણું કરજ થઈ ગયું હતું, ને તે ધરાડવાને પ્રધાન મંડળીએ હવે સંસ્થાનો. ઉપર કર મૂકવાનો વિચાર કીધો. એનવીલે ૧૭૬૫માં સ્ટાંપ એક્ટ પસાર કરાવ્યો. સંસ્થાનના લોકે અરજી કીધી કે પાર્લિ-

* એ કામમાં વિલ્કસ જીત્યો, પણ નિંદા કીધાનાં ને બીજાં તોહમત તેના ઉપર સાળીત થયાં ને લોકસભાએ તેને ટાળ્યો. પછી તે ઇંગ્લાંડ ઓડી બીજા રાજ્યમાં જઈ રહેલો તે ઝેફ્ટનનો ડચૂક પ્રધાન થયો ત્યારે પાછો આવ્યો. મિલ્સેક્સ પ્રગણના લોકે પોતાની તરફથી તેને મેમ્બર નીમ્યો, પણ પાર્લિમેન્ટે દાખલ કીધો નહિ. બીજી વાર ને ત્રીજી વાર લોકે તેને નીમ્યો, પણ પાર્લિમેન્ટે તેને રદ કીધો હતો. ૪૮ અમીર જેમાં ધણાક વિજ આગેવાન હતા તેઓ 'વિલ્કસ ને સ્વતંત્રતા' એના પક્ષમાં પ્રજટરીતે બોલ્યા હતા.

† એનવીલ તથા તેના મળતીઆથી કંટાળીને રાજએ વિજના આગેવાન લોર્ડ શેકિંગહામને પ્રધાન કીધો હતો. પિટ્ટને પ્રધાન ન કીધો તેથી તેણે નારાજ થઈ પોતે વિજ હતાં વિજ ગૃહસ્થામાં પક્ષ પડાવ્યા હતા, શેકિંગહામે પિટ્ટના મત પ્રમાણે સ્ટાંપ આક્ટ રદ કરવાની પાર્લિમેન્ટની મંજૂરી મેળવી, પણ રાજ જે સંસ્થાનના લોકને બડખોર સમજતો તે નારાજ થયો. વિજમાં જે પક્ષ હતા તેથી શેકિંગહામનું ફાવ્યું નહિ; અને પિટ્ટ લડાઈને ચલાનારો છે એમ જાણી રાજએ તેને પ્રધાન કીધો; અને પ્રજ પાંચ રાજ થઈ કે તે અમેરિકાની સાથે સમાધાની આણુરો; પણ પિટ્ટ માંદો પડ્યો, તેનો અવેજ પાર્લિમેન્ટમાં સામાવાળાઓની આગળ ફાવ્યો નહિ અને આ, કાય વગેરે ઉપર જકાત લેવાનો ધારો થયો. સંસ્થાનો ઉપર જોર જુલમથી કરવેરા નાખવા ન જોઈ એ એણું મત ધરાવનારા ગ્રેથામ, બર્ક,

મેન્ટમાં અમારા મુખત્યારો દાખલ થયા નથી ત્યાંમુખી ઇંગ્લાંડને અમારા ઉપર કર વેરા મૂકવાનો અધિકાર નથી. અગર ઇંગ્લાંડને નાણાંની જરૂર છે તો અમારા મુખત્યારોની સભા અમારાં બંદરોમાં આવતા જતા માલ ઉપર જકાત ઠેરવશે ને તે ઉધરાવી ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવશે. એ ઉપરથી ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટમાં બિગટારી† વચ્ચે બારે લાંબગડ ચાલી ને અંતે સ્ટાંપ એક્ટ રદ કરવામાં આવ્યો; પણ ૧૭૬૭માં ઇંગ્લાંડ સરકારે આ, કાય ને રંગ એ ઉપર જકાત કીધી. ૧૭૭૦માં લોર્ડનોર્થની કારકીર્દીમાં બીજા માલ ઉપરથી જકાત કહાડી માત્ર એક આ ઉપરજ રાખી ને એને માટે તો ઇંગ્લાંડે મમતજ ધર્યો, નહી જણાવવાને કે સંસ્થાનો ઉપર કર મૂકવાની પાર્લિમેન્ટને સત્તા છે. ૧૭૭૩માં સંસ્થાનના લોક સામા થયા ને લડાઈઓ ચાલી તેનાં પરિણામમાં તે ઇંગ્લાંડથી છૂટા થયા; ને ૧૭૮૩માં વર્સેલ્સમાં કોલકરાર થયા ત્યારે ઇંગ્લાંડે તે એકત્ર સંસ્થાનનું સ્વાધીન સ્વતંત્ર રાજ્ય છે એણું કબુલ રાખ્યું (યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પ્રકરણ જોડું). એની પહેલાં (૧૭૮૨માં) આયર્લેન્ડના લોકે પોતાની પાર્લિમેન્ટને ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટથી સ્વતંત્ર રાખવાની મંજૂરી અત મેળવી હતી. એ સમા ઉપર ઇંગ્લાંડને પ્રભનું કરજ જે અબજ સડસેટ રૂપીઆનું હતું.

ફોક્સ એ સમર્થ પુરુષો હતા, પણ પાર્લિમેન્ટમાં રાજ્યકાર-ભારીઓ તરફનાં ધણાં મત પડ્યાં હતાં તેથી લડાઈ કરવાનો કરાવ થયો હતો.

‡ ઇંગ્લાંડે પોતાના વેપારની ને લશ્કરની ફોતેહમંદીથી બીજાં રાજ્યોને અદેખાં કીધાં હતાં; ને ૧૭૬૩માં પારિસમાં કોલકરાર કરાવવામાં આગેવાની કીધી તેથી ફ્રાન્સને ધણું નરસું લાગ્યું હતું: ૧૭૭૮માં ફ્રાન્સે યુનાઈટેડ સંસ્થાનોને લશ્કરની કુમક કરી હતી; ૧૭૭૯માં સ્પેને લડાઈ ચલાવી, ૧૭૮૦માં હોલાંડ પણ દુસ્મનોને મળ્યું હતું; અને રશિઆ સ્વીડન ને ડેન્માર્ક એ તટસ્થ રહીને ઇંગ્લાંડને હલકું પડેલું જોવાને ઇચ્છતાં. ૧૭૭૯માં ૩ લાખ લશ્કરનું ને ૩૦૦ લશ્કરી વહાણનું બજા દુસ્મનના લશ્કરના બળને તોડવાને બસ નહોતું. વળી ૧૭૭૮માં કેથોલિક વિરુદ્ધ કેટલીક ફોજદારી કાયદા કરવામાં આવેલા તે ઉપરથી એડિંબરો, ગ્લાસગો, ને બીજાં સહેરોમાં કેથોલિકે બંદો કર્યા હતાં. ૧૭૮૦માં લોર્ડ ગોર્ડને કેટલીક લોકને એકઠાં કરી રાજધાની લંડનને દખલે કરી સાત દહાડા મુખી કેથોલિક દેવળો તથા કેટલીક ઇમારતો બાળી નાખી હતી; એ સઘળાં સંકટમાં ઇંગ્લાંડે બળવા બેસાડયા હતા; જિઆ-લરને ફ્રાન્સ તથા સ્પેને ચાર વર્ષ (૧૭૭૯-૧૭૮૩) ઘેરામાં રાખ્યું હતું, પણ તે તાબે થયું નહોતું અને રાડનીએ સ્પેનના કાફલાને ૧૭૮૦માં ને ફ્રાન્સના કાફલાને ૧૭૮૨માં કરાવ્યો હતો.

લોર્ડ નોર્થ પછી રાફિમહામના માર્કિસનું ને પછી શેલબર્નના અર્લનું પ્રધાનવરું થયું. એની કારકીર્દીમાં ટ્રારી ફેલ્કસ ને પિટ્ટ બિઝ (ચેયામના અર્લનો દીકરો) એ બે સાથે મળી કામ કરનારા સેક્રેટરિ થયા (૧૭૮૩). એઓએ ઇંડિયા બિહાર-હિંદુસ્તાનના રાજ્યકારભારનું ઉપરીપણું રાખનારી મંડળી સ્થાપવાની દરખાસ્ત પાર્લિમેન્ટમાં રજુ કરાવી પણ તે સરદારોની સલામાં પસાર થઈ નહિ ને તે કારભારીઓને રાજ્યે રજા આપી. પછી પિટ્ટ વડો પ્રધાન થયો. તેણે હિંદુસ્તાનનો કારભાર ભેવાને 'બોર્ડ' આવું કંટ્રોલ 'ની સલા કરાવી. પણ બીજા કેટલાક સુધારાને માટે દરખાસ્ત કીધી તે પાર્લિમેન્ટ મંજૂર રાખી નહિ. ૧૭૮૭માં હિંદુસ્તાનના અવર્નર જનરલ વારન હોસ્ટિંગ્સના ઉપર બોર્ડાર્થ ધાતકીપણું વગેરેને માટે તોલમત મૂકવામાં આવ્યાં ને તેની તપાસનો નિવેડો સાત વર્ષ પછી આવ્યો હતો ને હોસ્ટિંગ્સ નિરપરાધી ઠર્યાં હતા; હોસ્ટિંગ્સે પોતાના બચાવમાં પુષ્કળ નાણું ખર્ચ્યું હતું ને બર્ક એણે તથા બીજા કેટલાએકે (પાર્લિમેન્ટના મેમ્બરોએ) તેની વિરુદ્ધ બાલવામાં કંઈજ કસર રાખી નહોતી.

ફ્રાન્સનું રાજ્ય ૧૭૮૯થી ચક્રોળે ચઢવા માંડ્યું હતું, તે ૧૭૯૩માં લઈ ૧૯માના સિરખેદથી ઊઠી ચકરી ખાઈ ઉધું વળ્યું ને પ્રજાસત્તાનું નવું રાજ્ય સ્થપાયું. એ કાળે બ્રિટનમાં પણ કેટલીક મંડળીઓ પાર્લિમેન્ટ પાસે રાજ્યમાં નવા સુધારા દાખલ કરવાને આતુર હતી અને તેઓને ફ્રાન્સનું જોઈ ઉત્તેજન મળે તેવુંજ હતું;—એ કારણને લીધે પ્રધાનમંડળ રાજ્યને ક્ષેત્ર રાખવાના હેતુથી જ્યારે ત્યારે પાર્લિમેન્ટમાં સુધારાની વાત બોલનારાઓની સામે થઈ. ફ્રેંચ એલચીને બ્રિટન ઊડવાનું ફરમાવવામાં આવેલું તે ઉપરથી ફ્રેંચ રાજસલાએ ઇંગ્લાંડ પાસે લડાઈ માગી અને પિટ્ટે ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના રાત્રીઓ સાથે સંધિ કીધી. યુરોપમાં લડાઈ ચાલી તેમાં પ્રથમ તો ઇંગ્લાંડને તથા કુમકી રાજ્યોને ફાયદા ભેડું ન થયું, પણ ફ્રાન્સે પોતાનાં સંસ્થાનો ગુમાવ્યાં. હાઉએ ૧૭૯૪માં ને નેક્સને ૧૭૯૮માં ફ્રેંચ કાફલાઓને હરાવ્યા; તથા વાર ફ્રેંચે આવલોડ ઉપર ચડાઈ કરી પણ તે ફાળ્યા નહિ; એવિસે કપ સેન્ટ વિન્સેન્ટ આગળ સ્પેનના કાફલાને હરાવ્યો અને હંકને હથ્થ કાફલાનો નાશ કીધો (૧૭૯૭). હોલાંડ પાસેથી કપ આવ ગુડ હોપ અને સ્પેન પાસેથી ટ્રિનિદાદ એ લઈ લેવામાં આવ્યાં. પછી ઇંગ્લિશ એનલના કાફલામાં બંડ થયું હતું (૧૭૯૭) તે અને આવલોડમાં બળવો બ્રિટો હતો (૧૭૯૮) તે પતા-

વવામાં આવ્યાં હતાં. ને ફ્રેંચ હુકમી એ આવલોડન બંડજોરોની કુમકે જતી હતી તેને પકડી કેદ કરવામાં આવી હતી. એ સલા ઉપર આવલોડને વધારે પાસેન સંબંધમાં લાવવાને તબક્કીએ થવા માંડી; ને પછી એ સ્કોટ્લાંડ ભેડાયું હતું તેમ આવલોડ પણ મેટ્રિકિલ સાથે ભેડાયું, અને બેર્જ ત્રીજાએ મેટ્રિકિલ તપ આવલોડનાં એકત્ર રાજ્યનો રાજ્ય એવું નામ ધાર કીધું. (૧૮૦૧).*

ફ્રાન્સ.

રીપ્બલિકના કોલકાર (૧૯૯૭) પછી રાજ્યોત પરસ્પર કેટલાંક વર્ષ લગી સલાહ સંપ રહેશે એવું ન લાગતા, પણ એકાએક પાછી લડાઈ ભગી. ૧૭૦૦૨ સ્પેનનો ચાર્લ્સ રજા મરણ પામ્યો તેની ખાલી લઈ ૧૪માનો પૌત્ર ફિલિપ પમો એ નામે સ્પેનનાં રાજ્ય થયો. જર્મનિનો મહારાજા લીઓપોલ્ડ ૨ તેનો સગો બાવેરિઆનો વૃષ એ બે જણ પોતપોતા તરફથી દાવો કરી લડવા નીકળ્યા. એક પાસ ફિલિપ તથા લઈ ૧૪મો ને બીજા પાસ જર્મનિ, હોલાં ઇંગ્લાંડ એ રાજ્યો હતાં ને પાછળથી (૧૭૦૧ પ્રશિયા, પોર્ટુગલ ને સેવોય એ રાજ્યો કુમકે થા હતાં. કામ કામ લડાઈ ચાલી, મહારાજાના સૈન્ય સરદાર યૂજને ધટાલિ ઉપર હુમલો કીધો ને ફ્રેંચો હરાવ્યા; અને સંપીલા સૈન્યના સરદાર માર્શલરો નેધર્લાંડમાં ફ્રેંચ સરદાર બુર્બુસને હડાળ્યો અને કે લાંક સહેર લીધાં. એ હાર થઈ હતી, હંડાર ખા થયો હતો, પ્રોટેસ્ટન્ટોએ બળવો કીધો હતો (૧૭૦૨ વળી એજ વર્ષમાં વહાણના કાફલાનો પણ વેડ

* એ કાળે ઇંગ્લાંડનું કરજ ૨ અબજ ૪૪ કરો રૂપીઆનું હતું ને ૬ કરોડ ૩૧ લાખ સિતેર હજારનું તે વ્યાજ આપવું પડતું; ને કર મૂકવામાં આવેલા તે પ્રજા ભારે પડતા. હિંદુસ્તાન ખાતેની વસુલ જમા ૭ કરોડ હતી, પણ તેમાંની ઘણીખરી ત્યાંની વ્યવસ્થાના ખર્ચે જતી; તોપણ વેપાર, ખેતી ને કારખાનાં ધણાં વધ હતાં—અમેરિકાનાં સંસ્થાનો તાબામાં હતાં તે વાસ્ત કરતાં તે સ્વતંત્ર થયા પછી તેની સાથેનો વેપાર ધણું વધ્યો હતો. દરેક જણ પોતાની હાલત વધારે સારી કરવાનો ઉદ્દેશ કરતો તેથી લોકની પુંજ વધી હતી ને નાણું પુરવું હોવાથી ધીરધાર પણ ઘણી સારી હતી ઇંગ્લાંડના રાજ્યની વસુલ ૧૬ કરોડની હતી ને તેનું લક્ષ (૧૭૯૬માં) બધું મળીને ૨ લાખ ૬ હજાર હતું; એ અડધું સંસ્થાનોમાં હતું. ઇંગ્લાંડનું ખર્ચે બજ તેની અજુ દોલતમાં, પ્રજાનાં સૌર્યમાં તથા ઉદ્યમશક્તિમાં અને ૧૪ લક્ષરી વહાણના કાફલામાં હતું.

આખર અંગેજ દયા ડચ એજીએ નાશ કીધો હતો; ૧૭૦૪માં બ્લેનહીમ આગળ હાર થઈ હતી; ૧૭૦૫માં આર્ચડયુક ચાર્લ્સ (આર્ચબિશોપ) અને પીટર્બરોના અર્લે સ્પેનનો ધણેક ભાગ જીત્યો હતો; અને એ કે ફિલિપ પાંચમાના લશ્કરે તે બે જણને આક્રમણ આગળ હરાવ્યા હતા (૧૭૦૭) તોપણ ફિલિપે આગળ ફ્રેંચ લશ્કરની હાર થઈ તેથી આખું નેધર્લેન્ડ રાજ્યોને હાથ ગયું હતું. યુજીને ફ્રેંચની લડાઈમાં ફ્રેંચને એવી હાર ખવડાવી હતી કે ઇટાલિયાના ફ્રેંચ લશ્કરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો હતો (૧૭૦૯); વળી ઇંગ્લાંડના સ્કોટ્લેન્ડની મદદમાં એ મદદારો હરેલી તેમાં પણ હાર થઈ હતી; એ હાલતમાં ૧૭૧૪માં સલાહની માગણી કીધી, પણ સંપીલાં રાજ્યોનું માગણું એટલું ભારી હતું કે તેણે મન ફેરવી નાખી લડાઈ આપી; પણ એમાંએ માર્લબોરોએ આક્રમણ કર્યું આગળ ફ્રેંચ રાજ્યને છુટક ખવડાવી (૧૭૦૬). એણે બીજી વાર સલાહની માગણી કરી ને સામાવાળાઓને રાજ કરવાને ધણું બીનવ્યા, પણ તેઓએ હજી વધારે ભેઈએ એમ કહીને લૂંટનો અનાદર કર્યો. એવી દયામણી હાલતમાં લૂંટ આવી રહી હતો તેવામાં (૧૭૧૧) ઇંગ્લાંડનું પ્રધાનમંડળ બિલગ હતું તે જલ્દાઈ ટોરી થયું ને માર્લબોરોની સરદારી ગઈ; વળી આર્ચડયુક ચાર્લ્સ જર્મનિનો મહારાજ નિભાયો; બીજાં રાજ્યો સ્પેનને જેમ યુર્મનના તાળામાં ગળેલું ભેવાને ઇચ્છતાં નહોતાં તેમ તે આર્ચબિશોપના તાળામાં પણ ગળેલું ભેવાને ઇચ્છતાં નહોતાં; વળી સ્પેનમાં ફિલિપની તરફના ધણા લોક થયા હતા. એ સ્થિતિમાં ૬૦ સં ૧૭૪૪માં ઇંગ્લાંડ તથા બીજાં મળેલાં રાજ્યો સાથે યુદ્ધમાં અને ૧૭૪૪માં જર્મનિના મહારાજ સાથે રૈક્સહાઉસમાં સલાહના કોલકરાર થયા. એ કરારથી ફિલિપનો સ્પેનની ખાદી ઉપરનો હક કાયમ થયો પણ એવી ચરત રાખવામાં આવી હતી કે સ્પેન તથા ફ્રાન્સ એ બે ભેડાઈને કહી એક રાજ્ય થાય નહિ; ઇંગ્લાંડને અમેરિકામાં કેટલોક પ્રદેશ મળ્યો; નેપલ્સ મિલેન ને સ્પેન તાળાનું નેધર્લેન્ડ એ આર્ચબિશોપના તાળામાં ગયાં; અને સિસિલિનું રાજ્ય સેવોયના ડયુકને મળ્યું. પણ ૧૭૧૫માં લૂઈ ૧૪મો મરણ પામ્યો હતો.

લૂઈ મોટો રાજ હતો-તેનામાં કામ પાછળ મંડવાની શક્તિ, બીજાઓની બુદ્ધિશક્તિ સમજી જઈ તેને પોતાના ઉપયોગમાં આણવાની ઝડપ અને તેઓ પોતાને વળગતા રહે તેમ કરવાની ચતુરાઈ હતી, પણ

તેનો લોભ ને તેનો બુલમ ન ખમાય તેવા હતા. તેણે ૭૨ વર્ષ કેવળ સ્વેચ્છા પ્રમાણે રાજ્ય કીધું. તેણે બધાં મોટાં લશ્કર રાખ્યાં હતાં; સિપાઈઓ પાસે એક સરખો પોશાક રખાવ્યો હતો ને તેઓને એક સરખી બેચાનેટ આપી હતી. ૧૬૭૨થી તેનું હંમેશનું લશ્કર ૧ લાખ ૮૦ હજારનું હતું ને વહાણનાં લશ્કર સાથે સૌ મળી ચાર લાખ પચાસ હજાર હથિઆરવાળાં માણસ હતાં. તેના રાજ્યની વસુલ ૩૦ કરોડ રૂપિયાની હતી અને તે મરણ પામ્યો ત્યારે ૮૩ કરોડથી વધારે દેવું હતું.

લૂઈ ૧૫મો તે લૂઈ ૧૪મોના પ્રપૌત્ર અને સ્પેનના ફિલિપ પાંચમાનો ભત્રીજો પાંચ વર્ષનો ૧૭૧૫માં રાજ થયો. પાર્લિમેંટે ઓર્લીઅન્સનાં ડયુક ફિલિપને રાજની વડીની સત્તા આપી, પણ તે પૂરો છટલ હોઈને રાજકાજ કરવે બેદરકાર હતો. તેણે પ્રથમ તો કેટલાક જણ ધણાં વરસ થયાં બેસ્ટાઈલમાં હતા તેઓનો છુટકારો કીધો; લશ્કર ઓછું કીધું, નિયમિત ખર્ચ રાખવાનું ઠેરવ્યું અને યુરોપમાં સલાહ રહે તેવું ઇચ્છ્યું, પણ સ્પેનનો પ્રધાન અલબેરોની એણે તેને ખસેડવાને અને યુદ્ધકંડના કરારથી આપી દીધેલો ઇટાલિયાનો મુલક પાછો સ્પેનને અપાવવાને લડાઈની તૈયારી કરી. પણ આર્ચબિશોપ, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ ને હોલાંડ એ ચાર રાજ્યે સંપ કરી (૧૭૧૬) અલબેરોનીને રાજ અપવાની ને સંપીલાં રાજ્યોનું કહ્યું માનવાની સ્પેનના ફિલિપને ફરજ પાડી હતી (૧૭૨૦).

ઓર્લીઅન્સના ડયુકે સ્કોટ્લાંડના એક બેન લોની હીકમતી સલાહથી બેંક કાઢી હતી (૧૭૧૮)-તેના શેરો જેઓએ સરકારને નાણાં ધીર્યા હતાં તેને આપવામાં આવ્યા ને લોક તે શેરો ખરીદ કરે માટે બેંકને એક નવી ઉભી થએલી વેપારીઓની કંપની સાથે બેળા નાખી-એ કંપનીએ મિસ્સિસિપી તથા કાનહાના વેપારનો ઇન્કારો રાખ્યો હતો અને તંબાકુ તથા બીજી વસ્તુનો પાક ઉત્પન્ન કરવાને કેટલાક ખેડુત તથા કારીગરોને તે પ્રદેશોમાં વસવાને મોકલ્યા હતા. ૧૭૧૬માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ને સેનીગોલ એ કંપનીઓ પણ મિસ્સિસિપી કંપની સાથે ભેડાઈ, ને એણે તો મોટું કામ ચાલ્યું કે શેરનો ભાવ સેંકડે બારસે ટકા પ્રીમિયમ ચઢ્યો. એ એકત્ર કંપનીએ રાજ્યની સમજી વસુલ જમે કરવાનો ને સિક્કા પાડવાનો હક પોતાના હવાલામાં રાખ્યો હતો, ને પ્રભુનું ફરજ પાડું આપવા માંડ્યું હતું. ૧૭૨૦માં સેંકડે બે હજાર પચાસનું

પ્રીમિયમ થયું; પણ તત્કાળ પછી નફાની આશા રાખી હતી તે ખોટી કરી ને બેંક નોટનાં નાણાં આપવાં બંધ કરીયાં. હજારો ધનવંત કૅવળ નિર્ધન થઈ રહ્યા; અને હો. બેઆબર થઈ વેનિસ જઈ રહ્યો ને ત્યાં મુઓ. એ સમા હવે રાજ્યના આર્થિક તરફના પ્રાંતમાં મશીથી અડધી વસ્તી ધસડાઈ ગઈ હતી.

૬૦ સ. ૧૭૨૩માં ઓર્લીઅન્સનો ડ્યુક મુઓ ને રાજ્યો રાજ્યકારભાર પોતાને હાથ લીધો. લૂઈએ બુર્બનના ડ્યુકને પ્રધાન કરીધો ને તેની સલાહથી પોલાંડનો પદ્મજી રાજ કાન્સમાં આવી રહ્યો હતો તેની કુંવરી મરાયા સાથે લગ્ન કરીયાં. ૧૭૨૬માં ડ્યુકને રાજ આપી કાર્ડિનલ ફ્રેડેરિકી એને પ્રધાન કરીધો. એ રાજ્યસુલનો બંદોબસ્ત કરવામાં, બંધ પડેલી ધીરધાર પાછી છૂટી કરી વેપાર પાછો ચાલતો કરવામાં ને સલાહ રહે તેવું કરવામાં સારી પેઠે મંડયો હતો.

૧૭૩૨માં પોલાંડના રાજની તરફથી કાન્સે, રશિયા તથા આસ્ટ્રિયાની સાથે લડાઈ કરીધી. ૧૭૩૪માં હાર્દન નદીને તીરે બિર્લિનો ડ્યુક આસ્ટ્રિઅન ફોજના સરદાર યુલેનની સામા લડીને ફિલિપ્સબર્ગ લેતાં મરણ પામ્યો. ઇટાલિમાં પણ ફ્રેંચ લશ્કરની ફૂટેહ હતી—આર્સેલ બિલ્લેસ એલે સાડિનિઆના રાજનાં લશ્કરને સાથે રાખીને મિલેન તથા બીલ ઇટાલિ લીધા અને સ્પેનના લશ્કરનો સરદાર ડોન કાર્લો (ફિલિપનો કુંવર) એલે નેપલ્સ છૂટી લીધું. ૧૭૩૫માં વીએનામાં કોલકાર થયા ને લોરેનની ડચી પોલાંડના રાજને આપવામાં આવી, એવી કલુલાતે કે તેના મુઆ પછી તે પ્રાંત કાન્સને મળે; નેપલ્સ તથા સિસિલિ એ ડોન કાર્લોને મળ્યાં;—બુર્બન વંશનાં ત્રણ રાજ્યો યુરોપમાં થયાં.

એ કોલકારથી કાન્સ, જર્મનિના ચાર્લ્સ છઠ્ઠાની પાછળ તેની દીકરી મરાયા થેરેસ્સાને આસ્ટ્રિયાની બાદી અપાવવાને બંધાએલું હતું; પણ ચાર્લ્સના મરણ પછી લૂઈએ પોતાના પ્રધાનની સલાહ ન માનતાં બાવેરિઆના ઇલેક્ટરને મહારાજપદ આપવામાં મદદ કરીધી અને તેથી તેને ઇંગ્લાંડની સાથે લડાઈ કરવામાં બુચવાણું પડ્યું. હંગેરિઅન ને આસ્ટ્રિઅન એઓ પોતાની રાણી મરાયા થેરેસ્સાને માટે જોરાથી લગ્યા; ફ્રેંચ તથા બાવેરિઅન એઓને બાદીમિઆમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા અને એઓને ડેલિનજન આગળ (૧૭૪૩) જોર્જ બીજાની સરદારી તળે અંગ્રેજ લશ્કરે પણ હરાવ્યા હતા. એજ વર્ષમાં ડાહ્યો ને સફળથી

પ્રધાન મરણ પામ્યો ને લૂઈએ પ્રધાન વગર નિર્ફલ રહી રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. તેણે આસ્ટ્રિયાનાં તાબાનું નેધર્લાંડ છૂટી લેવાને આર્થિક સેક્યુરે મોકલ્યા ને એણે ફ્રાંસનોય આગળ ઇંગ્લાંડ, આસ્ટ્રિયા, લોલાંડ એ ત્રણની એકઠી મળેલી ફોજને મોટી કલહ કરી હરાવી (૧૭૪૫). પછી એ લડાઈ થઈ તેમાં પણ કાન્સની છૂટ થઈ હતી, પણ ઇટાલિમાં કાન્સનો કાફલો નારા પામ્યો હતો. તેનાં હિંદુસ્તાન તથા અમેરિકાનાં સંસ્થાનો નય તેવો વખત ઇંગ્લાંડે આપ્યો હતો. એ હાલતમાં એલામપેલમાં કોલકાર થયા ને લડાઈ કરનારું રાજ્યોએ એકમેકનો છૂટેલો મુલક જેનો તેને પાછો આપ્યો (૧૭૪૮).

પછી સાત વર્ષ કાન્સે સ્વસ્થતા બોજવી અને રાજ્ય પોતાની રાખેલીની તાબેદારી કર્યા કરીધી. ૧૭૫૫માં કેનેડા ને અંગ્રેજ સંસ્થાનો એ બેની સરહદને માટે લાંબગઢ લડી ને સાત વર્ષ લડાઈ ચાલી તેમાં એક પાસ કાન્સ તથા આસ્ટ્રિયા ને બીજી પાસ ઇંગ્લાંડ તથા પ્રસિયા એ રાજ્યો હતાં; તેવું છેવટ ૧૭૬૩માં પારિસના કોલકારથી આખું ને કાન્સને અમેરિકામનો વચ આફ્રિકામાંનો મુલક અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝનાં ધણાક ટાપુ એ આપી દેવાં પડ્યાં. રાજ્યની વસુલમાં પણ ધણું ગેરબંદોબસ્ત હતો ને રાજ ત્યારે નિર્લભ્યપણે રૂઢીબાજીમાં ગુલતાન રહેતો—તેણે મુસલમાન બાદશાહ સુલતાનની પેઠે મોટો જનાનો રાખ્યો હતો ને મોટી રકમો લડાવી લીધી હતી. તેનો પ્રધાન ઓર્ડિનરિયનેક ડ્યુક જે મોટો રાક્ષિમાન હતો તે વંદેલ રાજને ઠેકણે આણવાનો પરિશ્રમ કરતો, પણ એને રાજ્યે દરબારમાંથી કાઢી મૂક્યો (૧૭૭૦); અને પ્રાંતપ્રાંતની પાર્લમેંટ જે દરબારના કામની સામા વકાર લેવાતી તેને પોતાની સત્તાના જખરા હાથથી મસજી નાખી. લૂઈ ૧૫મો ૧૭૭૪માં મુઓ; તેનો પાટવી ૧૭૬૫માં મરી ગયો હતો ને પાટવીને ત્રણ દીકરા હતા તે પછવાડેથી લૂઈ ૧૬મો લૂઈ ૧૮મો અને ચાર્લ્સ ૧૦મો એ નામે બોલખાયા.

લૂઈ ૧૫મો પિકારપાત્ર રાજ હતો તેણે કાન્સનાં રાજ્યની કીર્તિ ડાંખી કરી ને દરબારની બહેર બદલેલીઓના અર્થને માટે દરિદ્રી યએલા ને બુર્જે મરતા લોકને પણ નીચોવી લીધા—સરદાર ને હપલા વર્ષનાં ધર્માધિકારી એઓને આધા રાખી ગરીબ લોકના હવેર કર વેરા નાખી તેઓને ચાંપી નાખ્યા હતા; રાજ્યમાં મોજવાપણું ને હરેલપણું ફેલાઈ રહ્યું હતું.

એ મુખે ત્યારે સંજ્ઞાને પોણા બે અબજ રૂપિયાનું દેવું હતું.

જૂન ૧૯૧૦. ૧૯૦૪માં વીસ વર્ષની વયે ક્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો. તે ૧૯૦૦માં આસ્ટ્રિયાની મરાયા હેરેસાની ફીક્સી એક્સપ્રોઇઝનેટ સાથે પરણ્યો હતો. રાજ્ય મળતાવડે સફળ હતો; તેણે પોતાની દરબારના નિર્દિવ દુરાચાર કાઢવાની તબવીબ કીધી ને તે પોતાની પ્રબળે મુખ થાય તેમ કરવાને અંતઃકરણથી ઇચ્છતો હતો; તે ઉદ્યોગી ને ખંતીલો હતો, પણ ચલિત મનનો ને સંમા પ્રમાણે વર્તવાને અશક્ત હતો. પ્રથમ તો તેણે પારિસની પાર્લમેન્ટ ને પાછલા રાજ્યમાં બરતરફ કરવામાં આવી હતી તેને પાછી બોલાવી સ્થાપી; અને રાજ્યનાં નાણાં પ્રકરણનું કામ દર્ગોટ નામના પ્રધાનને સોંપ્યું. એણે રાજ્યનાં હિતને અર્થ કેટલાંક કામ રજુ કીધાં, પણ સરદાર લોકે ને પાર્લમેન્ટ પણ પોતાનું મોટપ બોલું થયે એમ સમજી તે નામંજુર કીધાં. જુન ૧૯૦૬માં તે કામદારને રાજ્ય આપી ને તેની પદવી નેકરને આપી—એ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનો, પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો, મોટી શક્તિનો ને સુવિચારનો પુરુષ હતો. નાણાંની બહુજ લીડ હતી તે છતાં અસાધારણ પરિશ્રમ કરીને તેણે વહાણના કાફલાને ઇંગ્લાંડના કાફલાની બરાબરી કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં આણ્યો હતો. ન્યારે સંસ્થાની લોકે ઇંગ્લાંડથી સ્વતંત્ર થવા માંડ્યું ત્યારે ક્રાન્સના લોક આગલી હીલુપસ્ટીનો બદલો વાળવાને લડાઈને માટે ટમટમી રહ્યા. પોતાની ઇચ્છા નહિ તે છતાં રાજ્યએ લોકનો પોઠાર સાંભળી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ સાથે વેપારના તથા કુમકના કોલકાર કીધા (૧૯૦૮) તરતજ પછી માર્કિવસ લાફાયેટ ફ્રેંચ લશ્કર સાથે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોકને મદદ કરવાને અમેરિકા મથ્યો હતો ને એ ક્રાન્સ અમેરિકાના સંબંધ વડે પ્રબલ રાજ્યના વિચાર ફ્રેંચ લશ્કરમાં દાખલ થયા હતા ને પછી ક્રાન્સમાં સર્વત્ર ફેલાયો હતા.

રાજ્યનું ઉંચું વળવું.—રાજ્યએ નેકરને રાજ્ય આપી (૧૯૦૧) ને કલેમને કારભારી કીધો (૧૯૦૩). તેણે રાજ્યના નીમેલા કેટલાંક વજવાળા મોટા શ્રીમંતો—નોર્ડેમલ્સની સભા મેળવી (૧૯૦૭) અને ઉમરાવની, ધર્માધિકારીની ને લોકની-સૌની સ્થાવર મિલકત ઉપર કર મૂકવા વિષે સમમતિ માગી. એ સભાજનો મોટા મોટા પ્રદેશના બીરદાર હોવાથી તેઓએ તરતજ મંત્રીનો વિચાર રદ કીધો; કલેમને રાજનામું આપ્યું; અને રાજ્યએ એક પછી એક એમ કેટલાંકને મંત્રી રાખ્યા; પણ પાછા નેકરને બોલાવ્યો

(૧૯૦૮). એણે સ્ટેટ્સ બનવલ-ઉમરાવ, ધર્માધિકારી ને લોક એ ત્રણ વર્ગના ગૃહસ્થોની વચ્ચેના સભા મેળવી (મે, ૧૯૦૯). સૌ એકઠા થયા પછી લોકવર્ગના પ્રતિનિધિઓએ જણાવ્યું કે ત્રણ વર્ગ સાથે મળીને વિચાર કરવો, ઉમરાવ તથા ધર્માધિકારી એઓએ તેમ કરવાની ના પાડી; અને લોકના પ્રતિનિધિઓએ નેશનલ અસેમ્બલિ—દેશીજનની સભા એવું પોતાનું નામ રાખ્યું.

એ સમા ઉપર પારિસમાં ને પ્રાંતોમાં મોટી ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો; તેવામાં વળી જેના ઉપર લોકનો પૂરો ભરોસો એવો કારભારી એક નેકરજ ને રાજ્ય પાસે હતો તેને રાજ્યએ ફરીથી રાજ્ય આપી (૧૧ મી જુલાઈ). લોકમાં ઉલ્કું પડેલું જોઈ રાજ્યનો ભાઈ ને બીજા દરબારી ઉમરાવ એઓએ કામ કામનું લશ્કર વસેલું તથા પારિસની આસપાસ એકું કરવા માંડ્યું; અને પારિસના લોકે તથા ચટલો ખજાર ન મળેલો એવા લશ્કરી સિપાઈઓએ એકઠાં મળી પોતાનું નેશનલ આર્ડ્સ—દેશરક્ષક સૈન્ય એ નામ રાખ્યું. એ સૈન્યે ઉત્તરી સ્થિતિના લોકને સાથે રાખી બેરુદાઈલના કિલ્લા ઉપર છાપો માર્યો અને રખેવાળ ગવર્નરને તથા તેના હાથ નીચેનાને ઠોર કીધા; પ્રાંતોમાં પણ લોકે હુલ્લડ મચાવી શ્રીમંતોની હવેલીઓ ઉપર હુમલા કીધા; અને રાજ્યનાં સર્ગાવહાલાં તથા ધણાં એક ઉમરાવો બચીત થઈ દેશ છોડવાની ખટપટમાં પડ્યાં; ખજારાટ ઝુંચવણમાં પડેલા રાજ્યએ વળી નેકરને બોલાવ્યો. એણે અસેમ્બલિને સમભવવા માંડી, પણ લોકની ઝંપૂન તે સભામાંના કેટલાંક જણની અંદર આવી હતી તેથી તેઓએ તેનું કંઈ ન સાંભળતાં એકદમ ઉતાવળા થઈને રાજ્યબચવાના ધારા ધરી કાઢ્યા—ને તે ઉપર બોગસ્ટની ચોથીએ જીતી સહી લીધી. પારિસમાં તોફાન હતુંજ ને બૂખમરાથી હેરાન તથા બીજા હુલ્લડીઆ એવા લોક શરપર આવ્યા હતા; એક ટોળાએ જઈ વસેલસના મહેલ ઉપર હલ્લો કીધો; પહેરેદારને ઠોર કીધા અને રાજ્ય તથા રાજકુટુંબને મરણભય દેખાડી પારિસ જઈ રહેવાનું કહ્યું; (નેશનલ અસેમ્બલિ પણ ત્યાં જઈ હતી). એ દહાડેથીજ જેઠાલીન ટોળીએ પોતાનું મળવાનું બરી રાખ્યું.

૧૯૦૦માં રાજકુટુંબ દયુલ્લિલના મહેલમાં કેદી જેવું હતું, ને અસેમ્બલિ દેશ બચવાના ધારા કરવામાં ઝુંથાએલી હતી. (જુનની ૧૬મીએ) વંશપરંપરાના હક્ક અને સર્વ પ્રકારની પદવી એ રાજ્યમાં ન

એકેએકે અસેમ્બલિએ ધારો કીધો. અને (નવેમ્બરમાં) કામ લીધો કે ધર્માધિકારીઓ એ નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે વર્તવાના સોગત ન હો તો તેઓ એ ધર્માદા જમીનનો ઉપયોગ કરે છે તે તેઓની પાસેથી જીનવી લેવી. એ સલા ઉપર રાજને સલાહ આપનાર કોઈ નહોતું; એમ ધણા ખરા ઉમરાવ તથા શ્રીમંતો દેશ છોડી ગયા હતા તેમ નેકર પણ રાજનામું આપી જતો રહ્યો હતો. લઈ ઉમરાવ લોકને યદા પાડી રાક્યો નહિ ને તેણે પણ નાસી જવાની તબવીજ કીધી (જૂન ૧૭૬૧). તેને જતો અટકાવવામાં ને પછી પારિસમાં આણવામાં આવ્યો. અસેમ્બલિએ નવી વ્યવસ્થાના નિયમ પૂરા તૈયાર કરી સપ્ટેમ્બરમાં રાજ આગળ મૂક્યા ને લૂઈએ તે બાવથી પાળવા વિષે સોગત લીધા પછી નેશનલ અસેમ્બલિ બરખાસ્ત થઈ, પણ આ ઠરાવ કરીને કે હવે લેજિસ્લેટિવ-અસેમ્બલિ— કાયદા કરનારી સલા મળે તેમાં આ સલામાંનો કોઈ ફરીથી નિમાય નહિ એ લેજિસ્લેટિવ સલાએ ૧લી ઓક્ટોબરથી પોતાનું કામ ચલાવવા માંડ્યું. એ સલામાં સધળાજ જણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયું એઈએ એ મતના હતા; ધણાક તો એકોબીન કલબની સાથે સંબંધ રાખનારા હતા ને બિસ્સટ વગેરે કેટલાએક વિવેકી દેખાતા તે વગ સત્તા વિનાના હતા. તે સલાએ દેશ છોડી જનારાઓની મિલકત સરકારી કરી અને સોગત ન ખાનારા ધર્માધિકારીઓને રાજ્ય બહાર ક્યાં રાજને પણ તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો ને તેનું રક્ષકસૈન્ય બોધું કરાવ્યું. એવામાં આસ્ટ્રિઆના તથા પ્રશિયાના રાજ મોટાં લશ્કર લઈ સરહદ ઉપર આવ્યા ને અસેમ્બલિએ તેઓને લડાઈ આપવાનું ઠેરવ્યું (એપ્રિલ, ૧૭૬૨). જુલાઈમાં બ્રેવિકનો ડ્યુક એ આસ્ટ્રિઆ પ્રશિયાનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરનો સરદાર હતો તેણે જહેરનામા કરી જણાવ્યું કે રાજાની સત્તા પાછી

કે ઇંગ્લાંડમાં પાર્લમેંટ પોતાના તથા રાજના હક વિષે વ્યવસ્થાનિયમ બાંધ્યા હતા તે છતાં રાજપદના અભિમાની આર્ચે પાર્લમેંટને તુચ્છકારી કાઢી લોક ઉપર કચેરા મૂક્યા; કે ન આપનારાઓ ઉપર સખ્તી કીધી ને કેટલાકને કેદમાં નાંખ્યા; બીજાં ધણાંએક કાયદા વિકલ્પ કામ કીધાં; હડીલા રાજએ લશ્કરને જોરે પાર્લમેંટને છુટી નાંખવાનું કીધું, પણ તે ફાળ્યો નહિ ને શિરચ્છેદ પામ્યો. ફ્રાન્સમાં પાર્લમેંટ નામનીજ હતી; રાજની ઇચ્છા તેજ રાજ્યના ધારા હતા; ઉશ્કેરાએલા લોકે ક્ષતાવળમાં વ્યવસ્થાનિયમ તથા ધારા રચ્યા ને તે લૂઈએ માન્ય રાખ્યા; અને લોકે એ હક તેને કરી આપેલા તે હકની રૂએ રાજ લેજિસ્લેટિવ સલાના કેટલાક ઠરાવ મંજૂર કરવાને વેળાએ આનાકાની કરતો

સ્થાપવામાં આવશે. રાજ્યમાં ફેરફાર કરી નાખનારાઓને બળવાખોર દાખલ ગણવામાં આવશે અને રાજધાનીમાં લશ્કરી અમલ બેસાડવામાં આવશે. એ મગરરી લશ્કરના જહેરનામાથી સધળા લોક વેર લેવાને ઉશ્કેરાયા ને પારિસના રહેનારા તો ખુનીની ઝનૂનમાં આવી રહ્યા. ઓગસ્ટની ૧૦મીએ તેઓએ ટ્યુલરિય ઉપર હલો કીધો; રક્ષક સૈન્ય રિવલ્યુશીડનાં લોકનું હવું તેને ઠાર કર્યું અને રાજસાલીને અસેમ્બલિના દિવનખાનામાં જવાની જબરદસ્તી કીધી ને ત્યાંથી પછી તેઓને કેદી દાખલ એક જુના મહેલમાં લઈ જઈ રાખ્યાં. જ્યારે રાત્રીનાં લશ્કર ફ્રાન્સમાં આવવા લાગ્યાં ત્યારે કેટલાએક વિકરાળ ખુનીઓએ બંદીખાનાંઓમાં જઈ સોગત ન ખાધેલા એવા એ ધર્માધિકારીઓને કેદ રાખવામાં આવેલા તેઓની કતલ કરી નાખી (૨૭ સપ્ટેમ્બર) અને એવાંજ ઘોર કર્મ પ્રાંતોનાં મુખ્ય રહેરામાં પણ થયાં.

પ્રજાસત્તા-પછી લેજિસ્લેટિવ અસેમ્બલિ ટળી અને નેશનલ કન્વેન્શન-દેશી રાજસભાજ ઉભો થયો. એણે ફ્રાન્સના રાજના રાજ્યને લાંછ નાંખ્યું ને ફ્રાન્સનું રાજ્ય પ્રજાસત્તાક છે એવું જહેર કીધું. ચોડાક વખત પછી તેઓએ બીજા દેશના લોકને પોતપોતાનાં રાજ્ય ઉધાં વાળવાની લલામણ કીધી ને આસરે આપવાનું જણાવ્યું. એ વેળા એકોબીન પાર્ટીના આગેવાન ડેન્ટન ને રોબ્સપીઅર પૂરી સત્તા ચલાવતા હતા; તેઓએ નામની તપાસ ચલાવી લઈ ૧૬માને અપરાધી ઠેરવી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો (૨૧મી જાન્યુઆરિ ૧૭૯૩) (રાણીનો શિરચ્છેદ ૧૪મી અક્ટોબર ને રાજાની બેનનો ૧૭૯૪ના મેની ૧૦મીએ થયો હતો); તેનો બાળક પાટવી ૧૭૯૫માં કેદમાં મુક્યો હતો; કેટલાક ફ્રેંચ કેદીઓના બદલામાં આસ્ટ્રિઆનોને આપી દીધા હતા તેથી માત્ર એક રાજપુત્રી ઉગરી હતી (૧૭૯૫).

ને ખલરાટમાં તેનાથી કેટલાંક સાહસ થયાં; એ સ્થિતિ પ્રસંગમાં અતિ લલો રાજ પોતાના બાપદાદાનાં કરતુકોનો ભોગ થઈ પડી શિરચ્છેદ પામ્યો; પણ કારણે આ પ્રમાણે હતાં :—

લઈ ૧૪માએ પોતાના પ્રેટિસ્ટંટ પંથના લોક ઉપર જુલમ કીધો ને હબરો કુટુંબને દેશ છોડાવ્યો તેથી રાજ્યમાં ઉલ્લમ થટ્યો; વળી તેણે લોલમાં લડાઈએ કીધી ને દરબારનો કાઠ વધાર્યો તેથી રાજ્યને મોટું કરજ થયું. લઈ ૧૫માની કારકીર્દીમાં મિસિસિપીના સફાથી ને દરબારની છયોલ રંડીબાણથી સમ્બંધ કરજ હવું તેથી બમણું થયું; અને ફ્રાન્સના પૈણા ભાગની જમીન એ ઉમરાવ તથા ધર્માધિકારીઓના કબજામાં હતી તે નક્કી હતી, ને તેથી સધળો કારબાર ગરીબ થઈ ગયેલો હતો.

એ વેળા નવા સત્તાધારીઓએ ધણીએક લશ્કરોને પૂરા બંદોબસ્ત સાથે તૈયારી કરી રાખ્યાં હતાં અને

ઉપર નાખવામાં આવ્યો; વળી દરબાર, હમરાવ ને ધર્માધિકારી એઓનાં મોજલાંપણાં, હડાંપણાં; વંઠેલપણાં; અર્ધેપણાં, ધાતડીપણાં અને રાજ્યસત્તા, ધર્મસત્તા એ વિષે ધણીક પુસ્તક ને ચોપાનીઆં નીકળેલાં તે લોકમાં હોંસથી વંચાયાં. લઈ ૧૬માએ અમેરિકા સાથે સ્નેહ કીધો તેથી ફ્રેંચ લશ્કરે અમેરિકા જઈ પ્રજાસત્તાક રાજ્યને માટે પૂરા ભરમાં આવેલા લોકના સહવાસથી રાજ્યસંબંધી ને પ્રજાનાં સુખસંબંધી નવા વિચાર ગ્રહણ કીધા ને તે કાંસમાં આવ્યા; તે લશ્કરના સરદાર લાફાયટીએ લડાઈ-ઓમાંથી મળતી નવરાશમાં વારિગટન, પેન, આદિ સ્વતંત્રતાના સમર્થ હિમાયતીઓ સાથે વિચાર કીધા હતા; નેટિબલ્સની સલાથી જમીનદારો સામા થયા ને સ્ટેટ્સ જનરલથી લોકને સામા થવાનો પ્રસંગ મળ્યો.

૧૭૮૬ના મેની પરીએ વસંતમાં તે મોટી રાજસભા મળી. એક પાસ હમરાવોના મુખત્યાર, એક પાસ ધર્માધિકારીના મુખત્યાર, એક પાસ લોકના મુખત્યાર બેઠા ને તેમાં રાજા હુકુમ સાથે વિરાજ્યો. રાજાએ ભાષણ કીધું તે સૌએ વખાણ્યું. પછી નોકર નાણાંની હુંડી હાલત વિષે ટુંકમાં બોલ્યો ને પછી રાજા સીધાર્યો એટલે હમરાવ તથા ધર્માધિકારી એઓએ ત્રીજા વખ સાથે બેસી વિચાર કરવાની ના પાડી; ત્રીજા વર્ગે આગ્રહ ધર્યો; નેકરે રાજાની ઇચ્છા જણાવી કે એકેક વર્ગ પોતપોતાના વિચાર કરે ને પછી પરસ્પર જોવાને આપે; ત્રીજા વર્ગે જણ્યું કે રાજા એમ કરીને વખત કાઢે છે ને પછી ૧૯૧ રાજા વર્ગવાળાને કહેવડાવ્યું કે આવડું હોય તો આવો, અમે વ્યવસ્થાનિયમ બાંધીએ છીએ; પછી ૨૪ જાણની મંડળીને વ્યવસ્થાનિયમ તૈયાર કરવા સોંપ્યું; કામકાજને માટે છાપખાનું રાખ્યું; ફ્રેંચ પ્રિન્ટેસ્ટ પંચના એક ધર્માધિકારીએ આવી કહ્યું કે પ્રધાનો સાથે વાત થઈ તે ઉપરથી ૧૯૧ રાજા વર્ગ સમજે તેવું જણાવું નથી; આખી સૌઈજ એણે દરબારત કીધી ને સૌને મતે કહ્યું કે હમરાવ ને ધર્માધિકારી એઓ લોકથી જુદા નથી, પણ લોકમાંના બે વર્ગ છે માટે રાજકાજમાં તેઓનાં મત બીજા લોકની પેઠેજ લેવામાં આવશે; અને અહીં અમને બોલાવવામાં આવ્યા છે માટે અમે રાજ્યના લોકના પ્રતિનિધિ છીએ. આ સભાને નેશનલ અસેમ્બલિ એ નામ આપીએ છીએ; અને પછી પ્રતિનિધિઓએ સાચવટથી કામ કરવાને સોગન લીધા. એ અસેમ્બલિનો આગ્રહ જોઈ ધર્માધિકારી જલરાયા ને પારિસનો ધર્માધ્યક્ષ સભામાં હાજર થયો; કેટલાક હમરાવો, લાફાયેટ, આર-લીઅન્સને ડ્યૂક (રાજાનો ભાઈ) વગેરે પણ નોંધાયા; દરબારમંડળીએ બચ પામી સભાના મળવાના મકાનને તાળાં દેવડાવી ચોડી પહેરા રાખ્યા; સભા બીજે ઠેકાણે મળી ને તેણે ઠરાવ કીધો કે જ્યાંસુધી આપણા ૨૪ પ્રતિનિધિએ સોંપેલું કામ તૈયાર કરી રજુ ન કરે ત્યાંસુધી પછી જીવ જાય તોપણ આપણે જુદાં પડવું નહિ. રાજાએ

જનરલ ડ્યુમીરીએએ પ્રંઝવિકના ડ્યૂકને હરાવી કાંસથી દૂર હઠાવ્યો હતો ને એ જીતથી આસ્પિશન

મોટું દરબાર ભરી જણાવ્યું, કે સ્ટેટ્સ જનરલની મંજૂરી વગર હું કર મૂકવાનો નથી ને ત્રીજા વર્ગની ઉદ્ધત વર્તણૂક ઉપર થોડીક ટીકા કરીને ત્રણે વર્ગે સંપે રહી કામ કરવા વિષે બલામણ કીધી. ભાષણને અંતે એક જણે અસેમ્બલિના પ્રમુખ બેઈલીને કહ્યું કે રાજાએ જે ફરમાવ્યું તે જાણીએ; તરત મીરાબો પોતાની હંમેશની છટાથી બોલી બોલ્યો, હા અમે જાણીએ છીએ, કેમકે પ્રધાનોએ રાજાને શું બોલાવ્યો તે અમે સાંભળ્યું, પણ તારે અધિકાર વિના અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન છે? જ તારા સ્વામીને કહે કે અમે લોકની આપેલી સત્તાથી અહીં મળ્યા છીએ અને માત્ર બેયોનેટથીજ અમે ખસીશું. રાજાના ભાષણથી નારાજ થઈ નેકરે જાણનામું આપ્યું; રાજાએ તે કણલ ન કીધું. રાજાને ભરોસો બહી જવાથી, રાણી ધિકારી કરતી તે ઉપરથી ને બીજા દરબારીઓને પણ અજબામણો થયો હતો તેથી રાજાએ નેકરને ૨૪ કલાકમાં રાજ્ય બહાર જતાં રહેવાનો હુકમ કીધો ને લોકે પોતાના વહાલા નેકરના પુતળાનો વરઘોડો કાઢી જીવતો રહે, ઘણું જીવે એવો પોકાર કીધો. એ ધામધૂમના વખતમાં કામ કામ મહેલાઓમાં ઉંચા આસન ઉપર ઉભા રહી કાબેલ રાખસો ભાષણો કરતા ને લોક કહે ભારઈ સાંભળતા. થોડા વખતમાં પારિસના લોકે ૨૦ હજાર બંદૂકો મેળવી-કેટલાક તો કુહાડા, હથોડા, ગજ, સળીઆ લઈને સાથે થયા; નિરપરાધી કેદીઓને છોડી મૂક્યા ને એઓએ પોતાનાં દુઃખોની હકીકત છપાવી બહાર કીધી; લોકે બેસ્ટાર્ડિના કિલ્લાનો નાશ કીધો, રાજાએ પોતાના સલાહ આપનારાઓને દેરાબહાર કીધા ને નેકરને પાછો બોલાવ્યો. રાજા પારિસમાં આવ્યો; ને મીરાબોએ લોકના હક્કની યાદી રજુ કીધી:-સધળાં માણસ સરખાં ને સ્વતંત્ર જન્યાં છે; રાજ્ય સત્તાનો ઉદ્દેશ સ્વતંત્ર રહેવું, જીવમની સામા થવું, અને મિલકત તથા જીવનું રક્ષણ કરવું એ છે; રાજ્યસત્તાનું મૂળ દેરાજન સમસ્ત છે; ને જ્યાં બીજાને નુકસાન ન થાય એવું કરવાની જે શક્તિ તેજ રાજકીય સ્વતંત્રતા છે; સમસ્ત લોકની ઇચ્છાનું પ્રગટ જણાવું તે કાયદો ને તે જનમંડળને દુઃખદાયક થઈ પડતાં કામની મના કરવાને છે, ઇત્યાદિ રાજાએ નેકરને બોલાવ્યો; એણે પોતાના સહાયોનું નવું મંડળ રચી અસેમ્બલિમાં ભાષણ કરી લેખ કાઢવાની સમ્મતિ માગી ને સભાએ તે આપી; પણ ત્રણ અઠવાડીઆમાં ઘણુંજ થોડું નાણું ભરાયું. સભા વ્યવસ્થાનિયમ બાંધવામાં એટલી ગુંથાએલી હતી કે તેણે લોકની દરકાર રાખી નહિ. પછી વ્યવસ્થાનિયમ ને ધારા તૈયાર થએલા તેની બાંજગડ ચાલી, એવામાં કેટલાકે નેકર ઉપર ઉચાપતનું તોહમત મૂક્યું, એણે રાજાનામું આપ્યું; થોડા દહાડા પછી રાજાએ તેને પકડી મંજાવી કેદ કીધો, પણ અસેમ્બલિએ તેને છોડી મૂકવાનો ઠરાવ કીધો; રાજાએ સભામાં આવી નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે સત્તા ચલાવવાને સોગન લઈ કણલાત આપી. થોડા દહાડા

તાબાનું નેધલાંડ કાન્સના નવા રાજ્યના તાબામાં આવ્યું. ૧૭૬૩માં ઈંગ્લાંડ, ફ્રેન્ચ ને હોલાંડ એ ત્રણની સામા લડાઈ મળી, હોલાંડ ઉપર ડ્યુમુરીએ એ ચડાઈ કરી, પણ પછવાડેથી તે સંપીલાં રાજ્યોને મળી ગયો; તેપણુ વર્ષને અંતે ફ્રાંસમાં ને ફ્રાંસ નહીના પ્રદેશમાં ફ્રેન્ચ લશ્કરોની કામકામ છૂટ હતી. લાચન્સ રહેના લોક બળવો કીધેલો માટે બે મહીના દેશમાં રાખી પ્રભુ રાજ્યના લશ્કરે તે રહેર લીધું ને ઘાર ધાતકીપણુ કીધું, હોલેન્ડીના લોક રાજની તરફની સામા ભેડેલા તેઓને લડાઈમાં હરાવી હબરોને કાપી નાખ્યા; અને હુલેંડાં બંદર ને અંગ્રેજોએ લીધું હતું ને પ્રભુસત્તાના તોપખાનાના લશ્કરના એક જુવાન સરદાર કોર્સિકા ટાપુના રહેનાર નેપોલિયન બોનાપાર્ટ એણે પાછું છૂટી લીધું. કહેવાયું પ્રભુરાજ્ય પણ ખરેખરે કાયદાસનું રાજ્ય જેમાં વિકરાળ ધાતકીપણું થયાં તેમાં અગ્રેસર થઈ સત્તા ચલાવનારા રોયસપીઅર ને કોર્નોટ એ હતા. લશ્કરી કામનું ઉપરીપણું કોર્નોટ કરતો અને નવાં રાજ્યની સામે થએલા અપરાધોની તપાસને માટે સ્થાપેલી કોર્ટ ને હબરોની કતલ કરતી ને હબરોની મિલકત ખાલસા કરતી તેનું ઉપરીપણું રોયસપીઅર કરતો.

પછી આસ્ટ્રિયા તથા પ્રશિયાનાં લશ્કરો લૂંટની હિમાયતે સરહદ પર આવ્યાં; રાજ્યને નાસી જવાની તબવીજ કીધી, પણ તે પકડાયો. અસેમ્બલિએ નાસવાનાં કારણ બહુવાને રાજરાણીની જુબાની લેવાને કમિશનરો ઠેરવ્યા. એ વેળા જેકોબીન ટોળીનો અગ્રેસર રોયસપીઅર બોલી બઠયો હતો કે કમિશનર કેવા મોકલવા-નગરનું કોઈ પણ માણસ પુરુષ કે સ્ત્રી કોઈપણ સ્થિતિનું કાયદાના અમલમાં મોટું નાનું નથી, રાણી નગરની છે, રાજ આ વેળા નગરજનમાંનો એક છે ને સમસ્ત નગરજનોને એક જવાબદાર છે ને લોકનો પહેલા અમલદાર દાખલ તેના ઉપર કાયદાનો અમલ થવો જોઈએ—(જેમાં આજળ જેકોબીન સાધુઓ રહેતા તે મઠમાં કેટલાક લોક મળતા તે ઉપરથી જેકોબીન ટોળી કહેવાઈ છે; તેઓના વિચાર વંશપરપરાના રાજપદને અને ખ્રિસ્તી ધર્મને સમૂળો ઉખેડી નાખવાનો હતો; તેઓએ પોતાનાં મતના રસો, મીરાઓ, ખાલટર વગેરેના સ્મરણમાં મોટા ઓગળવ કરાવ્યા હતા ને વર્ષ મહીનાનાં નામ પણ ફેરવાવી નાખ્યાં હતાં). રાજ્યને લખાવ્યું કે અપમાન ને હુલેંડાં થવાથી મેં પારિસ છોડ્યું હતું, પણ રાજ્ય છોડી જવાનો મારો ઇરાદો નહોતો; અને રાણીએ કહ્યું કે રાજની સાથે જવાની મારી ફરજ હતી. એ કમિશન ચાલતું તેવામાં જેકોબીન ટોળીએ એક નવી સભા ઉભી કરાવી તેનું નામ 'માણસના ને નગરના હક્કના મિત્રોની મંડળી' એવું રખાવી તેની પાસે એક અરજ તૈયાર કરાવી અસેમ્બલિને

૧૭૯૩ના ઓક્ટોબરમાં પ્રભુસત્તાને ઠરાવ બહેર કીધો કે કોઈએ પ્રજાસક્તિ કરવી નહિ. પછી પ્રજાસત્તા નારિતક પુરુષોનાં પુતળાં માન સાથે મહેલાઓમાં મુકાયાં અને બુદ્ધિદેવીનો ઓગળવ કરવામાં આવ્યો. એક વર્ષમાં પારિસના સત્તાધારીઓએ ૧૧૦૮ જાણને શિરચ્છેદ કીધા હતા ને તેમાં સમાજમાંની વિવેકી મંડળીમાંના પણ કેટલાક હતા; રોયસપીઅરે પોતાના પણાક સમૂહોને, અને ખીબ હબરોને દેહાંતસિક્ષા કીધી હતી. સમાજમાંના રહેલા લોકને કાલે આપણી થી વલે થરો એવું કય પેદા થયું ને તેથી તેઓએ સંપ કરી રોયસપીઅરનોજ શિરચ્છેદ કરાવ્યો (જુલાઈ ૧૭૯૪).

અવસ્થા રાખનારી મંડળી—રોયસપીઅર મુખ્યા પછી વિવેકી મંડળીના હાથમાં કારભાર આવ્યો. પણ લશ્કરી કારભાર હજી કોર્નોટના હાથમાં હતો ને લશ્કરની ફતેહમંદી તેવી ને તેવીજ હતી. પ્રભુરાજ્યના વહાણના કાફલાનો અંગ્રેજ કાફલાએ નાશ કીધો હતો (૧૭૯૪) ને વેસ્ટઇન્ડીઝમાંનો મુલક અંગ્રેજ તાબામાં ગયો હતો તેપણુ ૧૭૯૫ના આરંભમાં હોલાંડ કાન્સનાં રાજ્યમાં બેઠાયું હતું, જર્મનિમાં છૂટ થઈ હતી, પ્રશિયાના ગર્વિષ્ઠ રાજને દીન

મોકલાવી; તેમાં લખેલું કે હવે આપણા દેશમાં રાજ ન જોઈએ, અમે કોઈને રાજ માનવાના નથી. અમે સ્વતંત્ર છઈએ, વગેરે; એક જણે તે અરજને બંડખોરી લેરેલી કહી, ત્યારે બેજણુ બોલ્યા કે રાજ્ય બદલાવાની લલામણુ કરવાનો લોકને હક્ક છે; પછી નાસી જનારાઓને માટે કાયદા કીધા; રાજનો ન્યાય થઈ તેને શિક્ષા કરાય કે નહિ તે વિષે લાંજગડ ચાલી ને અસેમ્બલિએ ઠેરવ્યું કે ન થાય; જેકોબીન ટોળીએ ઉરફરી અસેમ્બલિને નિંદાવી ને ખીવડાવી; અસેમ્બલિએ ઠેરવ્યું કે રાજ લીધેલા સોગન રદ કરે અથવા સામો લડવા આવે તો તે પદબ્રજ છે એમ સમજવું. ને પદબ્રજ થયા પછી જેટલાં તે કામ કરે તેનો ન્યાય થવો જોઈએ; પછી લૂંટને સમાજમાં બોલાવ્યો; તેના ઉપર ૧૪ તોલમત મૂકવામાં આવ્યાં-આવાં આવાં કે ૧૭૯૬ની ૨૦મી જૂને લોકના પ્રતિનિધિઓની સભા બંધ રખાવી ને તેઓને જબરદસ્તીથી કાઢી મૂક્યા, એટલે લોકની રાજ્યસત્તા ઉપર હુલેંડાં કીધો, અસેમ્બલિની આસપાસ પહેરો રાખ્યો; પારિસના લોકને કતલ કરવાને લશ્કર મોકલ્યું; ખીબ રાજ્યો સાથે સંદેશો ચલાવ્યો; નાસી ગયો ઇંગ્લેન્ડ રાજનો જવાબ લીધો પછી ટીપ મારી કે લૂંટએ દેશી સમસ્તનાં સ્વતંત્રપણા વિરુદ્ધ છપી મસલત કીધી ને રાજ્યની સલામતી ઉપર હુમલો કીધો માટે તેને દેહાંત શિક્ષા છે. પછી રાજ પોતાના કુટુંબને મગી, ઘટતો બોધ આપી પોતાના આસપાસનાઓની આજળ લાખણુ કરી ગંધારપણું શિરચ્છેદને આધીન થયો હતો.

યર્ષા સલાહ કરવી પડી હતી, ને સ્પેનમાં ક્રેટોનિઆ લીધું ત્યારે સ્પેનના રાજાને લાનિજરપણે સલાહ કરવી પડી હતી. ઓક્ટોબરમાં વિવેકી મંડળીનો કારભાર ટળી પાંચ ડાઇરેક્ટર ને એ ધારા કરનારી સભા એઓનો કારભાર થયો-માસાસ, કાનેરોડ, રચુએલી, લેપો ને લીટેરનુર એ ડાઇરેક્ટર હતા; એન્સોટોની (જુનાઓની) સભામાં અદીસે જણ હતા ને ખીજ સભા પાંચસે જણની હોવાતી. રાજ્ય બહાર જઈ રહેલા લોકને પાછા બોલાવવામાં આવ્યા અને ધર્માધિકારીઓએ રાજ્યમાંથી નીકળી ગએલી પ્રભુ ભક્તિ પાછી બાલતી કીધી. હવે આસ્ટ્રિઆ, ઇંગ્લાંડ ને ઇટાલિનાં કેટલાંક રાજ્યો એ જીતવાં બાકી હતાં તેને માટે ત્રણ મોટાં લશ્કર ત્રણ સરદારોને હવાલે કરી મોકલ્યાં—સામ્મર તથા જ્યુલ ઉપરનાં લશ્કરનો સરદાર બોર્ડન હતો, હાર્ડન તથા મોએલ ઉપર મોરો હતો અને ઇટાલિખાતાનો બોનાપાર્ટ હતો—એણે પારિસમાં બવરયા રાખનાર મંડળીની અગત્યની નોકરી બજવી હતી. ૧લા તથા ૨જા લશ્કરની સામા આસ્ટ્રિઆના આર્ય ડયુકનાં લશ્કરો હારજીત મેળવતાં, પણ નેપોલિયને આસ્ટ્રિઆને ઉપરાઉપરી હરાવી ઉત્તર ઇટાલિનાં રાજ્યોને લઈ મેંદુઆ રહેર લીધું (ફેબ્રુઆરી, ૧૭૯૭), અને ત્યાંથી તે આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગી વીએના ઉપર હતર્યો. પોતાની રાજધાની ઉપર ધાડ આવતી જોઈ મહારાજાને સલાહ કરવાની જરૂર પડી; ઓક્ટોબરમાં કેમ્પો ફોર્મિયો આજળ કરાર થયા જેથી આસ્ટ્રિઆન તાબાનો નેધર્લાંડનો પ્રદેશ ફ્રાન્સના રાજ્યમાં ગણાયો; અને મિલેન, મેંદુઆ, મોહીના, બોલોના ને ફરારા એ રહેરો તથા તેને લગતો પ્રદેશ સીસઆઈપાઈન્ટ રીપબ્લિક એનામે અને જીનોઆનો પ્રદેશ લિગુરિઆન રીપબ્લિક એ નામે ઓળખાતો થયો (ફ્રાન્સના તાબામાં); પછી ફ્રેંચોએ ૧૭૯૮માં રોમ લીધું ને પોપને પદબ્રજ કીધો; અને સ્વિટ્ઝર્લૅંડ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના લોક પાસે પારિસના જેવી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખવાનું કબુલ કરાવ્યું.

હવે માત્ર એક ઇંગ્લાંડનો મદ ઉતારવાનું રહેલું તેને માટે ડાઇરેક્ટરોએ હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજ રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાને કે પછી ખટપટી નેપોલિયનને ફ્રાન્સથી દૂરનો દૂર રાખવાને એને દ્વેષોંથી ઉપડી ઇજિપ્ત જવાનું ફરમાવ્યું. એ ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે નીકળ્યો. વાટમાં માદદા ટાપુ લીધો; નેલ્સનનો કાફલો તેને ઇજિપ્ત જતો અટકાવવાને બહુ સાવધ હતો તે છતાં નેપોલિયન

બુધાર્છી પાંચમીએ અલેક્ઝાંડ્રિઆમાં હતર્યો ને તેણે પોતાનો કાફલો આબુકરના ઉપસાગરમાં રાખી તે સહેર લીધું ૧લી ઓગસ્ટે અંગ્રેજ કાફલાએ આવી ફ્રેંચ કાફલાનો નાશ કીધો. ઇજિપ્તમાંનાં ફ્રેંચ લશ્કરનો દરિયાઈ માર્ગ બંધ કીધો. નેપોલિયને ઇજિપ્ત જીતી લીધું ને પછી પેલેસ્ટાઈનમાં જઈ એકરને ઘેરો ધાલ્યો. પણ ત્યાંના પાચ્છાએ અંગ્રેજ લશ્કરી વહાણમાં નોકરી કરનાર સર સિડ્ની સ્મિથ નામના ઓફિસરને પોતાના લશ્કરનો સરદાર કીધેલો તેથી તે સહેરે જખરો ટકાવ કીધો ને નેપોલિયનને ઘેરો હાવવો પડ્યો પછી પાછા ઇજિપ્ત આવી આબુકર આજળ તુર્ક લોકની ફોજનો પૂરો નાશ કીધો (૧૭૯૯). ઇજિપ્તમાંથી હિંદુસ્તાન જવાને માટે નેપોલિયને ટિપુ સુલતાન સાથે સંદેશા ચલાવ્યા હતા. નેલ્સને ફ્રેંચ વહાણોનો નાશ કીધો હતો તે ઉપરથી ઉરકેરાઈ આસ્ટ્રિયાનોએ રશિયન સરદાર કેચુવારોના લશ્કરની મદદે ઇટાલિનો ગુમાવેલો મુલક પાછો જીતી લીધો હતો. નેપોલિયન ઇજિપ્તમાં જનરલ કલેબરને રાખી પોતે અંગ્રેજ વહાણોની ચોકીમાંથી છટકી ફ્રાન્સ આવ્યો. અહીં તેણે ધણીએક ખટપટો કર્યા પછી લશ્કરની મદદે પાંચસે જણની સભાને ધમકી સાથે વિસર્જન કરી અને ત્રણ ફ્રાન્સલ નીચા તેમાં પોતે ૧લો ફ્રાન્સલ-પ્રત્યક્ષતાક રાજ્યનો સત્તાધારી-મુખ્ય કારભારી એ નામ ધારણ કીધું (૧૦મી નવેમ્બર, ૧૭૯૯).

રાજ્યવ્યવસ્થાસભા તૂટી ને રાક્ષિમાન લશ્કરી સરદારોને જય થયો એથી ફ્રાન્સનું રાજ્ય પાણું ઠામ પડ્યું. ફ્રાન્સના રાજ્યની ઉચલપાચલથી સધળાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોમાં શ્રીમંત ને વેપારી ને વિદ્વાન એ વચલા વર્જના લોકની સત્તા વધવા માંડી ને અમીરોની ધટવા માંડી. ફ્રાન્સમાં તરત તો આટલું થયું કે સ્વામી; સેવકપણાના હક્ક અને પ્રથમ જન્મેલા—પહેલા બોળાના દીકરાઓના હક્ક એ નીકળી ગયા; નાના મોટા ઉચ નીચ એકસરખા ધારાની સત્તામાં આવ્યા; ન્યાયના અધિકારી રાજાને આધીન હતા તે હવે સ્વતંત્ર થયા; લોકના પ્રતિનિધિઓની સ્થાપના થઈ ને સૌના ઉપર સરખો કારભાર મૂકવાનો વિધિ ચાલુ થયો. વર્તમાનપત્ર સ્વતંત્ર થયાં; ઇચ્છાપ્રમાણે ધર્મ પાળવાની સૌને છૂટ મળી; કલેશ પમાડી મારી નાખવાની શિક્ષા બંધ થઈ; રાજ્યના પ્રાંતો હતા તે ટળી પ્રજણું થયાં; નેશનલ આર્ડ, ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, જ્યુરી એ ત્રણની નવી સ્થાપના થઈ.

પ્રસિદ્ધિ.

મૂળમાં જોડનબર્ગનો પ્રાંત હતો ને ત્યાં સ્વેવી ને પછી સ્લેવોનિઅન અથવા વેંડાલ જાતિના લોક વસતા. જોડનબર્ગને લગતો પ્રદેશ ટ્યુટોનિક નાઇટ (સાથે બાંધનારા ખ્રિસ્તી સાધુ) એઓએ જીત્યો હતો (૧૨૩૦—૧૨૮૩). એ સમયે પ્રદેશ—પ્રસિયા તે ક્યુડલ ધારા પ્રમાણે પોલાંડના રાજાના તાબાનો બન્યો. ૧૪૧૧માં પ્રસિયાના ભૂપને મહારાજા સિગિસ્મંડે વંશપરંપરાનો ઇલેક્ટર (મહારાજા નીમવામાં મત આપનારો) ઠેરવ્યો. ૧૫૨૫માં ઇલેક્ટર આલબર્ટ ટ્યુટોનિક નાઇટની ધર્મખાતાની જમીન ખાલસા કીધી ને પોતાના મુલકમાં સ્થાયનો ધર્મમાર્ગ દાખલ કીધો. ફ્રેડરિક વિલિયમ મોટો ઇલેક્ટર એણે ૧૬૬૦માં પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કીધો. ૧૬૮૮માં તે પોતાના રાજ્યને સત્તા, ધન ને વિસ્તારમાં વધારી મરણ પાગ્યો. તેનો દીકરો માત્ર ઇલેક્ટર એ નામથીજ પ્રસિયાનું રાજ્ય કરતો, પણ ૧૭૦૧માં તેણે સ્પેનની આદીના વારસને માટે ચાલેલી લડાઈમાં મહારાજા લીઓપોલ્ડને મદદ આપવી કબુલ કીધી તે ઉપરથી તેને તાજ પહેરવાની રાજ મળી ને તે ફ્રેડરિક ૧ હો. રાજા કહેવાયો. એ પ્રસંગે તેણે વાવડા ઉપર કાળે ગરુડ એવું એક સૈન્ય ઉભું કીધું હતું. તેનું લશ્કર ટ્યુરિન ને જોનહીમની લડાઈમાં વખણાયું હતું. તે ૧૭૧૪માં મરણ પાગ્યો ને તેનો દીકરો ફ્રેડરિક વિલિયમ ૧ હો. રાજા થયો. તેને યુદ્ધકળા કાલકારથી સ્પેન તાબાનો એક પ્રાંત ને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનું એક પ્રગણું એ મળ્યાં. તેણે રાજ વસુલમાં સુધારો કીધો; લશ્કર વધારી ક્વાયતી કીધું; ધંધા હુતર કરનારા પરદેશીઓ પોતાના રાજ્યમાં આવી વસે તેવું કીધું; અને કેટલાંક સરકારી કામનાં ને કેટલાંક ધર્મખાતાનાં મકાનો બાંધ્યાં. ૧૬૧૫માં સ્વીડનના ચાર્લ્સ બારમાની મગરૂરી ઉપરથી વિલિયમ તેના શત્રુઓના સંપમાં દાખલ થયો હતો ને ૧૭૨૦માં સલાહ થઈ ત્યારે પ્રસિયાને ધણાંક મુલક મળ્યો હતો. ફ્રેડરિક વિલિયમ ૧૭૪૦માં મરણ પાગ્યો ત્યારે તિબેરીમાં ૬૦ લાખ રોકર હતા, ૭૦ હજાર સિપાઈનું બહુનું પગાર ખર્ચ લશ્કર હતું; તેનું રાજ્ય ૪૬ હજાર ચોરસ માઇલનું હતું ને વસ્તી ૨૨ લાખ ૪૦ હજારની હતી.

ફ્રેડરિક ૨ એ ને મોટો કહેવાય છે તેણે પોતાના બાપની હરબારમાં (હરબારના ચોકમાં લશ્કરને ક્વાયત આપવામાં આવતી) લશ્કરી કેળવણી લીધી હતી. ને

મોંશર ઉચ્છાનના શિક્ષકપણાથી તેને વત્સલાત વિષયના વિચારો કરવાનો શોખ હત્યત થયો હતો. તે અઢાવીસ વર્ષની વયે આદીએ બેઠો (૧૭૪૦). જર્મનિના મહારાજા ચાર્લ્સ છઠાએ પોતાની ફોકરી મરાયા થેરેસા ને હંગરિ તથા બાહીમિઆની રાણી હતી તેને પોતાની વારસ ઠેરવેલી, પણ બીજા રાજાએ દાવા કીધા ને પ્રસિયાના રાજાએ દાવો દેખાડી મરાયા થેરેસાના સિલિશિયા પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કીધી. લડાઈએ થઈ તેમાં ફ્રેડરિક ને તેનાં લશ્કરો યુરોપમાં ધણાં વખણાયાં અને ફ્રેડરિકના કાલકારથી (૧૭૪૫) ફ્રેડરિકે સિલિશિયા પ્રાંત પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યો; એની ચોડીક આગમચ ઇન્ડ ક્રોસલ્ડનું પ્રગણું ત્યાંના કાલિન્ટના મરણથી મળ્યું હતું. પછી અગિઆર વર્ષ ફ્રેડરિકે પોતાનાં રાજકાર્યની તથા લશ્કરની વ્યવસ્થા કરવામાં અને લાખા વિદ્યાના ઉદ્યમમાં સ્વસ્થપણે ગુળર્યાં તેણે પોતાના પ્રધાન કેનિગ્સચાઈની મદદથી પોતાના રાજ્યને માટે ધારા બાંધ્યા ને ફ્રેડરિકને કેનિગ્સ કહેવાય છે; અને બીજાં અનેક કામમાં ચોકાયા રહેતો હતાં તે પોતાના રાજના ધણાંક કામમાં ફરી આવતો ને ખેતી, હુતર ને કારખાનાને ઉત્તેજન આપતો. વસુલજમાના ધણા સારા બંદોબસ્તથી તે ૧ લાખ ૬૦ હજાર લશ્કર રાખી શક્યો હતો અને બાલિન તથા તથા ચોલ્સડામ એ બે શહેરોમાં મહેલો ને બીજાં ધણાંક શોભીતાં મકાનો તેણે બંધાવ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૫૬માં ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાન્સ એ વચ્ચે અમેરિકામાં સંસ્થાનની સરહદ બાબત લડાઈ લડી— એક પાસ ઇંગ્લાંડ તથા પ્રસિયા અને બીજા પાસ ફ્રાન્સ, જર્મનિ, રશિયા, સ્વીડન, સેક્સની એકઠાં મળેલાં હતાં—એઓનો વિચાર ફ્રેડરિકના રાજ્યને લાજ નાખી વહેલી લેવાનો હતો. એ વિચાર ફ્રેડરિકના બચામાં આવ્યો કે તરત ફ્રેડરિકે ચઢાઈ કરી ફ્રેડરિક પોતાને હાથ કરી લીધું અને બાહીમિઆમાં જતાં તેને ઇલેક્ટર અટકાવ્યો ત્યારે એને હરાવી એના હારેલાં લશ્કરને પોતાનાં લશ્કરમાં મોકરી આપી. ૧૭૫૭માં ફ્રેડરિકે બાહીમિઆમાં પ્રેમ આગળ આરિદ્રઅન લશ્કરના સરદાર લોરેનનો ચાર્લ્સ તથા કાલિન્ટનો એઓને હરાવ્યા. પણ તેમ મારીલ રોને કોલિન આગળ પ્રસિયાને હરાવી હઠાવ્યા; તેટલામાં વળી ફ્રેંચોએ અંગ્રેજ સરદાર કંબર્લીડના લશ્કરને હેનોવરમાંથી કહાડ્યું; રશિયન તથા સ્વીડ એઓએ હુતર પ્રસિયા ઉપર હુમલો કીધો, અને ફ્રેંચ જર્મનનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરે અંગ્રેજની

ઉપર ચઢાઈ કરી. ફ્રેડરિકે જેવ જર્મન લશ્કરે જે પ્રશિયન લશ્કરથી ખમણું હતું તેને ફ્રાન્સમાં આગળ હરાવી નીચું ભેવડાવ્યું; આસ્ટ્રિયન લેઓએ બેવરનના ભૂપને હરાવી બેસલો કીધું હતું તેઓને ફિરસા આગળ હાર્યા પણ લીધેલો મુલક પાછો આપી દેવો પડ્યો; ખોરાક ખૂદી પડવાથી રશિયનોને પાછા ફરવાની જરૂર પડી; સ્વીડ લશ્કરને ફેટેલ્સક મુખી હાંકી કાઢવામાં આવ્યું; અને હેનોવરના લોકે ધંધવિકના ફર્ડિનાંડની સરદારીવાળું લશ્કર પોતાના રાજની મદદમાં (ને ફ્રાન્સની સામા) મોકલ્યું. ૧૭૫૮માં ઝોરનડોર્ફની લડાઈમાં બેલાવારે રશિયનો હાર્યા પણ બંને તરફ બારે ગુસ્સાન થયું હતું. બીજે વર્ષે જેવ મિન્ડન આગળ હાર્યા ને હેનોવર ખમ્યું; ફ્રેડરિકે આસ્ટ્રિયન તથા રશિયનનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરને આગળ વધતાં અટકાવ્યાં ને ફુન્ફેર્ડોર્ફ આગળ હુમલો કીધો, અને બારે કતલ થયા પણ તે હાર્યો, તોપણ તેણે ચતુરાર્થ ચલાવી દુશ્મનો પોતપોતાનોજ ખચાવ કરે તેવું કીધું. ૧૭૬૦માં દુશ્મનના લશ્કરે બ્રેડનબર્ગમાં દાખલ થઈ ખલિન કીધું; પણ ત્યાંથી નાણાંની મોટી રકમ આપવામાં આવી એટલે તે શહેરને લૂટ્યા વિના દુશ્મનનું લશ્કર ખાણું ફર્યું. તરત પછી ફ્રેડરિકે સેક્સનિમાં ટોરગુ આગળ આસ્ટ્રિયનોને હરાવ્યા. તોપણ તેની સ્થિતિ ધણી કુંડી હતી; તેને (૧૭૬૧માં) સિલિશિયામાં બાવણી કરી ભારાઈ રહેવું પડ્યું હતું. ૧૭૬૨માં રશિયાની એલિઝબેથ રાણી જે ફ્રેડરિકની કદી દુશ્મન હતી તે મરણ પામી ને તેના વારસ પીટર ૩મને ફ્રેડરિક સાથે મેલાપ રાખ્યો. એ મદદથી ફ્રેડરિકે આસ્ટ્રિયાનાં લશ્કરની સામા ફેટેલ્સકીથી લડાઈઓ કીધી અને ફર્ડિનાંડે વેસ્ટફેલિયામાં ને અંમેલ કાફલાએ દરીઆમાં ફ્રાન્સનું ભેર તદન તોડ્યું. અંતે આસ્ટ્રિયા પ્રશિયા વચ્ચે ફુન્ફેર્ડોર્ફમાં (૧૭૬૩) સલાહના કોલકરાર થયા ને રાજ્યોની સરહદ લડાઈ રાફ થઈ તે વખત જે હતી તેજ કાયમ રહી.

એ કતલ બરેલી લડાઈઓથી પ્રશિયાનું રાજ્ય યુરોપમાં રાજકીય કામોમાં વગસતા ચલાવવું થયું; અને રાજ્યને લડાઈઓથી થએલી ખરાબી દુરસ્ત કરવાની ને રાજ્યને ફરી સ્થિતિમાં આણવાની મહેનત કીધી. ફ્રેડરિકે ૧૭૭૨માં પોલાંડના રાજ્યને તોડવાના વિચારથી રશિયાની કેથેરિન ને આસ્ટ્રિયાની મરાયા યેરેસ્સા એઓની સાથે સંપ બાંધ્યો ને પછી કંઈ જુના હસવા જેવા દાવાનાં બહાનાં બતાવી પોલાંડ ઉપર ચઢાઈ કીધી, તે વેળા પોલાંડના રાજાને પ્રશિયા,

આસ્ટ્રિયા, રશિયાની સામા મદદ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં યુરોપમાં રાજ્યો નહોતાં ને પોલાંડનો ત્રીજો ભાગ તે ત્રણ રાજ્યોએ વહેંચી લીધો-ડાંનલિક, પ્રોસિયા ને નેદરલેન્ડ પ્રમણું એ સિવાયનું પોલાંડ તાબાનું પ્રશિયા ફ્રેડરિકે પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યું (૧૭૭૩). ૧૭૮૬માં ફ્રેડરિકે મરણ પામ્યો ત્યારે તેના રાજ્યનો વિસ્તાર ગાદીએ બેઠો તે વારના કરતાં ખમણું હતો; ૧૦ કરોડ રૂપીઆ તિલેરીમાં હતા અને ૨ લાખ માણસનું લશ્કર હતું. ફ્રેડરિકે ઇશ્વરપ્રકાશિત ધર્મને માનતો નહોતો ને ધર્મસંબંધી વ્યવસ્થાકાર્યને ખુદી રીતે ધિક્કારતો. તે જેવ વેલ્ફેર સાથે ધણો સ્નેહ રાખતો; તેણે ધણુંક પુસ્તકો જેવ ભાષામાં લખ્યાં હતાં; તેની રાજ્યસંબંધી ને નીતિસંબંધી વર્તણૂકમાં જ્યારે ત્યારે તેનો સ્વાર્થ આગળ પડતો દેખાતો. તે કરોડો ને જલમ રાખ હતો, પણ ખુદીમાન ને દુરદર્શી હતો; તેણે પરાક્રમ કરી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરી તે વધાર્યું ને તેની ફરી વ્યવસ્થા કરી આબાદ કીધું તેથી તેની પ્રજાએ તેને મોટા એ ઉપનામ આપ્યું હતું.

ફ્રેડરિકે વિલ્યમ રજો પોતાના કાકાની ગાદીએ બેઠો. તેણે રશિયાની સાથે મળી પોલાંડ ઉપર હુમલો કરી ૨૧ હજાર ચોરસ માઈલનો પ્રદેશ ડાંનલિક તથા પ્રોસિયા એ શહેર સાથે પોતાના રાજ્યમાં વધાર્યો (૧૭૯૩). તેણે ૧૭૯૨માં ૫૦ હજાર લશ્કર ધંધવિકના ડચ્કની સરદારી તળે ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાના અધિકારીઓની સામા મોકલ્યું હતું; પણ તેની હાર થવાથી ૧૭૯૫માં સલાહ કીધી હતી. તેના રાજ્યમાં આન્સબાક ને બાઈરુથના આશ્રયે પોતાનો પ્રદેશ પ્રશિયાને વેચ્યો હતો. ફ્રેડરિકે વિલ્યમ ૧૭૯૭માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો દીકરો ફ્રેડરિકે વિલ્યમ રજો ગાદીએ બેઠો ને એણે પોતાના રાજ્યના આરંભમાં સલાહ રાખવાની ને ઉચ્ચ હુનર વધારવાની તજવીજ કીધી.

જર્મનિમાં લીઓપોલ્ડ પણ તેનો દીકરો જોસેફ ૧ હોઃ (૧૭૦૫માં) મહારાજ થયો તેની કારકીર્દીમાં રપેનની ગાદીના વારસને મોટું લડાઈઓ ચાલી. તેનો ભાઈ જે રપેનની ગાદીનો દાવો કરનારો હતો તે ૧૭૧૧માં ચાર્લ્સ છઠો એ નામ ધારણ કરી મહારાજ થયો. તેને યૂટ્ટેલના કલકરારથી (૧૭૧૩) રપેન તાબાનું નેધર્લેન્ડ અને મિલેન, નેપલ્સ, સાર્ડિનિયા એ મળ્યાં હતાં-પછવાડેથી તેણે સાર્ડિનિયાને ખસેલે સિસિલિ મેળવ્યું હતું. ૧૭૧૫માં ટુર્ક લોકે મોરીઆ છતી કીધું તેથી મહારાજને વેનિસ સાથે મળીને ટુર્ક

સાથે લડાઈ કરી એઓને હરાવ્યા અને બેલગ્રેડ તથા સર્વિઆનો ફેટલીક લાગ એ પાછા પોતાના તાબામાં આવ્યા (૧૭૧૮). તેણે આસ્ટ્રિઆના રાજકુટુંબના વારસકર્મનો ધારો ખાંધો (૧૭૨૪). એ ધારો-ગ્રેમ્-મેલિક સેક્સન જર્મનિનાં રાજ્યોના ભૂપોએ ને યુરોપના ફેટલીક રાજ્યોએ મંજૂર રાખી તે પ્રમાણે અમલમાં આણવાની ખાંડેધરી આપી હતી.

આર્સ રશિયાને તુર્ક સામા લડવામાં મદદ આપી હતી (૧૭૩૮), પણ તેનાં લશ્કરે ઉપરાઉપરી હાર ખાધી એટલુંજ નહિ, પણ બેલગ્રેડમાં સલાહના કાર થયા તેની રૂએ આસ્ટ્રિઆએ ૧૭૪૮માં જેટલો મુલક મેળવ્યો હતો તે તેને પાછો આપી દેવો પડ્યો. આર્સ ૧૭૪૦માં મરણ પામ્યો. તે વિલાક્ષણે આશ્રય આપનારો હતો; તેણે એક મોટી પુસ્તકશાળા સ્થાપી ને સિકાઓનો સંગ્રહ કરાવ્યો. તેણે પોતાના આપ-દાદાનાં રાજ્યોમાં સડકો બંધાવી અને વેપાર કરખાનાંને ઉત્તેજન આપવામાં મહેનત લીધી હતી.

તેની દીકરી મરાયા થેરેસ્સા આસ્ટ્રિઆની રાજ-માદીએ બેઠી કે દાવા કરનારા હતા થયા-બાવેરિઆનો ઇલેક્ટર આર્સ આલ્બર્ટ, પોલાંડનો ઓગસ્ટસ કોએ અને સ્પેનનો રાજ; વળી પ્રશિયાનો ફ્રેડરિક સિલિશિયાને માટે તથા સાર્ડિનિઆનો રાજ મિલેનને માટે એમ દાવા કરવા લાગ્યા. ફ્રેડરિક સિલિશિયા ઉપર ચઢાઈ કરીને મરાયા થેરેસ્સાને કહ્યું કે જો લડાઈ દીધા વગર એમના એમ તે પ્રાંત મળે તો હું તારી સાથે મિલાપ રાખી તારા દુશ્મનોની સામા થઈશ; પણ રાણીએ મોઢું મન રાખી ના પાડી. બાવે-રિઆના ઇલેક્ટરે આસ્ટ્રિઆ તથા બોહીમિઆ ઉપર હુમલો દીધો ને પોતાના લશ્કરને વીએના લગી દોરી રાણીને નાસી જવાની જરૂર પાડી. તરતની સુવાવડમાંથી બેઠેલી મરાયા પોતાના હંગરિના રાજ્યમાં ગઈ, ને પ્રિન્સર્ગમાં રાજસભા બરી તેણે હેયું પીઝગાવી નાખે તેવું સરળ સુંદર લાખણ કીધું ને લોક હરકરાયા; હુમ-સવો રાણીને માટે જન આપવા તૈયાર થયા (એ પ્રસંગે તેણે બાપના મરણને લીધે શોકનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. બાળક દીકરાને પોતાની સોડમાં રાખ્યો હતો, ને પોતાના પૂર્વજની જુની તરવાર હાથમાં લઈ ચારે દિશાએ ફેરવી હતી), તેની તરફથી તેનો દીગર આર્સ એણે અને જનરલ કેવેન કુલર એણે ફ્રેંચ તથા બાવે-રિઆન એઓને આસ્ટ્રિઆમાંથી કાઢ્યા; પણ હજી બોહીમિઆના દુશ્મનો હતા અને ઇલેક્ટરને જર્મનિનાં મહાંએક રાજ્યોએ આર્સ ૭મો લણી મહારાજ

માન્યો હતો. મરાયાને સિલિશિયા આપી હતી પ્રશિયા સાથે સલાહ કરવાની જરૂર પડી; સ્પેન તથા ફ્રાન્સને પૂરાં પડવા સાડ સાર્ડિનિઆ સાથે મેલાપ રાખવો પડ્યો; ફ્રેંચ હાર્યા; પ્રશિયાનો ફ્રેડરિક સિલિશિયાથી ન ધરાતાં વધારે પ્રદેશ માગીને ચઢી આવ્યો, પણ સેક્સનિનો ઇલેક્ટર જે પછવાડેથી મરાયાની તરફનો થયો હતો તેણે તેના ૨૦ હજાર માણસનો પાણુ કહાડી તેને બોહીમિઆમાંથી કાઢ્યો. ૧૭૪૫માં આર્સ ૭ મો મરણ પામ્યો ને મરાયાની ચઢતી દસા થઈ—તેનો વર જે લોરેનનો હયૂક હતો તે ફ્રાન્સિસ ૧લો એ : નામે મહારાજ થયો; ઇટાલિમાં આસ્ટ્રિઆન લશ્કરે ફેટલીક ફોલ મેળવી. ૧૭૪૮માં એલાશાપેલમાં સલાહના કલકાર થયા ને સિલિશિયા સિવાયનો બીજો બધો પોતાનો મુલક મરાયાનાજ તાબામાં રહ્યો. પછી મરાયાએ સ્વસ્થપણે રાજકાર્યની વ્યવસ્થા કરી, ને ઘણાએક સુધારાથી પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો. રાજવસુલ ઘણી વધી; ફ્રેડરિકનો સમોવડીઓ કાઉન્ટ ડોન સરદાર એણે લશ્કરની નવી ગોઠવણ કરી ને પ્રિન્સ કુનિવ્લ રાજકાજ કરતો. એ પ્રધાનનો લક્ષ પ્રશિયાની સત્તા તોડવા તરફ હતો ને તેણે રશિયા, સેક્સન, ફ્રાન્સ સાથે સંપ બાંધ્યો. ફ્રાન્સની લડાઈ ચાલતી તેથી ઇંગ્લેંડે ફ્રેડરિકને નાણાંની સારી પેઠે ને લશ્કરની ચોડીક મદદ આપવી કબુલ કરી હતી (૧૭૫૬). એ લડાઈ સાત વર્ષ ચાલી હતી ને કોઈ તરફેણનો કાયદો થયો નહોતો (૧૭૬૩). ૧૭૬૫માં મહારાજ ફ્રાન્સિસ મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો જોસેફ ૨ જે મહારાજ થયો. એની કારકીર્દીમાં પોલાંડની પહેલી વહેંચણી થઈ ને આસ્ટ્રિઆને ઘણાંક પ્રદેશ મળ્યા (૧૭૭૩); તેમ બાવેરિઆના ઇલેક્ટરનો વારસો પણ મળ્યો (૧૭૭૭). પછી ૧૭૮૦માં મરાયા થેરેસ્સા પ્રજાહિતનાં કામ કરતાં મરણ પામી—તેણે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કીધું. જોસેફે હોલાંડ, તુર્કિસ્તાન ને જર્મનિનાં નાનાં સંસ્થાનોને લઈ આસ્ટ્રિઆનું રાજ્ય વધારવાનો લોભ કીધો, પણ ફ્રાન્સ તથા પ્રશિયા એઓએ તેને ફાવવા દીધો નહિ. રાજ્યમાં સર્વત્ર એકલી જર્મન લાખાજ વપરાય, એકજ ધર્મ મનાય, એકસરખી રાજ્યવ્યવસ્થા રહે અને એક સરખો કર મુકાય એવી એવી રીતના સુધારા કરવા માંડ્યા, પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. તેણે ૧૭૮૮માં તુર્ક સાથે લડાઈ માંડી તેમાં બીજી વારનીમાં તે જીત્યો ને તેણે બેલગ્રેડ તથા બીજા કિલ્લાઓ મેળવ્યા (૧૭૮૯). પછી હંગરિ, નેધર્લેંડમાં બળવા થયા અને પ્રશિયા તથા બીજાં રાજ્યો સામાં થયાં તેથી તે વધારે ફોલ મેળવી

શક્યો નહિ. એસેફ બીએ ૧૭૬૦માં મરણ પામ્યો ને તેનો ભાઈ જે ટસ્કનિનો ડચ્ક હતો તે આસ્ટ્રિયાનો રાજા ને જર્મનિના લીઓપોલ્ડ બીએ કહેવાયો. તેણે ભાઈના સુધારા રદ કીધા, પ્રશિયા ઇંગ્લાંડ સાથે સ્નેહ બાંધ્યો ને ટુર્કિસ્તાન સાથે કાયદા લેરેલી સલાહ કીધી. તેણે પ્રશિયાના રાજાની સાથે મળીને ક્રાન્સની સરહદ ઉપર હુમલો કીધો હતો (૧૭૬૨). એજ વર્ષમાં તે મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો ક્રાન્સિસ રાજે મહારાજા થયો. એની કારકીર્દીમાં ક્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલેલી, પણ બેનપાર્ટની ઉપસાઉપરી ફોતેલ થતી જોઈ તેણે સલાહ કીધી (૧૭૬૭). વળી ૧૭૬૬માં આસ્ટ્રિયા, રશિયા ને ઇંગ્લાંડ એ ત્રણે સંપ બાંધી ક્રાન્સની સામા થયાં ને ઇટાલિ તથા હાઇન ઉપર જીત મેળવી, પણ આસ્ટ્રિયાને રશિયાન સરહદો વચ્ચે વાંધા પડવાથી રશિયાન લશ્કરની હાર થઈ ને પછવાડેથી રશિયા સંપમાંથી આધું ખસ્યું હતું (૧૮૦૦).

સ્પેનના ક્વિલિપ પાંચમાની કારકીર્દીમાં જે લડાઈઓ થઈ તે વિષે જાણ કરવામાં આવી છે. આલબેરોની, પાર્માની દરબાર તરફથી માડ્રીડની દરબારમાં એલચા હતો તેણે ક્વિલિપની રાણી મરણ પામ્યા પછી રાજાને બીજી વાર પાર્માની એલિઝાબેથ ફાસ્તીશી સાથે પરણાવ્યો હતો; ને એ રાણીએ રાજાને વરા કીધો હતો ને આલબેરોનીને વડો પ્રધાન, ધર્માધ્યક્ષ ને હુમરાવ કીધો હતો. એ પ્રધાને શક્તિથી ને ડહાપણથી કારભાર કરી સ્પેનનાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના ઉત્પત્તનો રૂઝો ઉપયોગ કરી સ્પેનને પાછું આબાદ કરવા માંડ્યું હતું, પણ તેટલામાં રાણીએ ક્વિલિપને સમજાવી ઇટાલિમાંનો ગયેલો મુલક પાછો લેવાને લડાઈ જગાવી-પણ તેમાં ફાળું નહોતું ને ઇંગ્લાંડ તથા ક્રાન્સે આલબેરોનીને કાઢી મૂક્યો હતો. ક્વિલિપ ૧૭૪૬માં મરણ પામ્યા પછી ફર્ડિનાંડ છઠ્ઠો રાજા થયો તેણે પોતાના પ્રધાનની મદદથી રાજવસુલનો બંદોબસ્ત કીધો, ધણીક કારભાર ઓછા કીધા ને ખેતીને ઉત્તેજન આપ્યું. ૧૭૫૬માં ચાર્લ્સ ડબ્લે જાહીએ બેઠો તે સાત વર્ષની લડાઈમાં પ્રથમ તો નહિ પણ પછવાડેથી સામેલ થયો ને તેથી તેને ઇંગ્લાંડ સાથે બગડી (૧૭૬૧). પોર્ટુગાલે ઇંગ્લાંડનો સ્નેહ ન તોડ્યો તેથી સ્પેનના લશ્કરે તે દેશ ઉપર હુમલો કીધો-પણ તે ફોતેલ પામ્યું નહિ; અંગ્રેજ કાફલાએ હેલેના લીધું; ક્વિલિપાર્થન ટાપુએ અંગ્રેજને હાથ ગયા; અને ૧૭૬૩માં કરાર થયા ત્યારે સ્પેનને ફ્લોરિડા આપી દેવું પડ્યું. પછી ચાર્લ્સ રાજ્યમાં સુધારા કરવા માંડ્યા. ખેતી હુજરના

વધારાને માટે મંડળીઓ સ્થાપી, નવી સડકો બંધાવી રસ્તા સુધાર્યા, લશ્કરી નિશાળો માંડી જેસુઈટ તથા ઇન્કવિઝિશનની સત્તાને હદમાં રાખી; અને લશ્કરી વહાણનો સુધારો કીધો કે જે અમેરિકાની લડાઈમાં ક્રાન્સને અગત્યના થઈ પડ્યા. ચાર્લ્સ ડબ્લે ૧૭૮૮માં મરણ પામ્યો. ચાર્લ્સ ૪થાની કારકીર્દીમાં રાણીના માનીતા જોશીઈ એણે પ્રધાનપદે ચઢીને રાજ્યને દુર્દશામાં આણ્યું—ક્રાન્સે લડાઈ માગી; સ્પેન પોર્ટુગાલનાં લશ્કર સામાં થયાં પણ ફ્રેંચોએ ફેલોનિયા લીધું ને રાજાને સલાહ કરવાની જરૂર પડી; પછી તેણે ક્રાન્સ સાથે મેલાપ રાખ્યો તેથી ઇંગ્લાંડે લડાઈ કરી ટ્રિનિડાડ ને મિનોર્કા એ લઈ લીધાં અને સંસ્થાન સાથેના ને બીજા બહારના સ્પેનના વેપારને મોટો ધોક્કો લગાડ્યો. સ્પેનનું રાજ્ય ક્રાન્સના તાબાનું હોય તેવી હાલતમાં આવી રહ્યું અને પોર્ટુગાલનો ઓલીવેન્થાનો કિલ્લો ફ્રેંચને આપી દેવો પડ્યો ને ઇંગ્લાંડનાં વહાણોને બંદરોમાં આવતાં બંધ કરવાં પડ્યાં (૧૮૦૧). પોર્ટુગાલમાં ૧૭૫૫ના નવેબરમાં લિસ્બોન શહેર ધરતીકંપથી ઊધું વળ્યું હતું ને ૧૫ હજાર પ્રાણી નારા પામ્યાં હતાં.

હોલાંડનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય એને માટે વિદ્યુત્તમ ડબ્લે ઇંગ્લાંડનો રાજા થયા પછી પણ ધણી કાળજી રાખી હતી. વિલિયમે લ્હ ૧૪માનો મદદ હોવાવાને ધણી બહાદુરીથી લડાઈ ચલાવી, પણ તેમાં તેને કાયદો થયો નહોતો, તેના મરણ પછી સંસ્થાનોએ પોતાની જુની રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રમાણે પોતાનો સંપીલો કારભાર ચલાવ્યો. મુખી હીનસીઉક્સે માર્લબરો તથા ટ્રિન્સ યૂજેન સાથે રહીને અને તેઓને સલાહ આપીને ઇલેનહીમ, રેમીલીઝ, ઉ'દેનાર્ડ ને માલપ્લાકેટ એ ઠેકાણે જીત મેળવી. ૧૭૧૩ના યૂટ્રેક્ટના કરારથી હોલાંડની સરહદ ઉપરના કિલ્લા પોતાના તાબામાં સલામત રહ્યા ને તેની વગ સત્તા તથા તેનું મોટપ એ પણ વધ્યાં, તેનો શત્રુ ઇક દીન થયો, તેનો વેપાર પાછો ચાલતો થયો, વસુલ જમે સારી સ્થિતિમાં આવી ને આસપાસનાં રાજ્યો ઇર્ષા તથા માનથી હોલાંડને બેતાં થયાં. પછી ત્રીસ વર્ષ હોલાંડે સ્વસ્થતાનો ઉપભોગ કીધો-૧૭૨૬માં હોલાંડે ટ્રિઅંગેલિક સેકેશન મંજૂર રાખ્યું. ૧૭૪૦માં મરાયા ચેરેસાનો પક્ષ કરી ૨૦ હજાર લશ્કર ને ફેટલુંક નાણું મોકલ્યું હતું. ૧૭૪૩માં ઇંગ્લાંડ, હોલાંડ ને આસ્ટ્રિયા એઓએ ડેટિનજનની લડાઈ જીતી હતી, પણ ૧૭૪૪માં બારે હાર ખાધી હતી. એ હાલતમાં હોલાંડનાં સંસ્થાનોએ ઓરેંજનો વિલિ-

યમ યથા ને એર્જ બીજની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો તેને પોતાનો મુખી કીધો હતો. પછી હોલાંડને કંઈ નુકસાન ન થતાં એલાશાપેલમાં સલાહના કરાર થયા હતા. ૧૭૪૪માં સાત વર્ષની લડાઈમાં હોલાંડે જીત્યો પણ ધાર્યો નહોતો. વિલિયમ યથાનો દીકરો વિલિયમ પાંચમો એણે ૧૭૫૬માં કારભાર પોતાને હાથ લીધો ને બે વર્ષ પછી તે પ્રશિયાના ફ્રેડરિક મોટાની બાણી સાથે પરણ્યો. પછી ઓર્જ કુળના શત્રુઓ કારભારમાં આગળ પડ્યા ને વલ્દાઓને ઇંગ્લાંડ ઉપર વેર ઉપજ્યું. તેઓએ અંદરખાનેથી સંસ્થાની લોકને મદદ કરી તે ઉપરથી ઇંગ્લાંડે લડાઈ માગી (૧૭૮૦). ચાર વર્ષની લડાઈમાં હોલાંડના વેપારને મોટો ધોડો પહોંચ્યો, ધણાંક સંસ્થાનો ગયાં તે ૧૭૮૪ના કરારથી ઇંગ્લાંડે રાખ્યાં; ૧૭૮૧માં જર્મનિના મહારાજે સરહદ ઉપરનાં શહેરો પોતાને તાબે લીધાં હતાં. એ ખરાબી જોઈ લોક વિલિયમ ઉપર ચિદાઈ ગયા, તેઓએ તેના અધિકાર છીનવી લીધા ને તેની રાણી ને તડાંગો વચ્ચે સમાધાની આણવાની મહેનત કરતી તેને પકડી કેદ કરવામાં આવી. પ્રશિયાના રાજાએ બાણીજનું પસંતુ કરીને ૨૦ હજાર લશ્કર સાથે અંગ્રિકના ડયૂકને મોકલ્યો. એણે આમસ્ટર્ડામને ઘેરો ધાક્યો, એ તાબે થયું ને વિલિયમને પોતાની સત્તા પાછી મળી, પણ તે સત્તા તેણે ધણાં વરસ ભોગવી નહિ. ૧૭૮૮માં હોલાંડે પ્રશિયા તથા ઇંગ્લાંડ સાથે મેલાપ રાખેલો તે ઉપરથી ફ્રેંચ જનરલ પીશતુ, એણે ૧ લાખ લશ્કર સાથે જઈને ફ્રેંચરસના કેટલાક કિલ્લા લીધા (૧૭૯૪) ને પછી આખું હોલાંડ છતી લીધું ઓર્જનો ભૂપ વિલિયમ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ ને હેગમાં મળ્યા હતા તેઓને પોતાના અધિકારનું રાજનામું આપી ઇંગ્લાંડ જતો રહ્યો; અને એકત્ર સંસ્થાનોને પોતાની રાજ્ય-વ્યવસ્થા બદલવી પડી ને પોતાનું નામ પણ બદલવું પડ્યું. ફ્રેંચ સરકારે બાટેવિઅન રિપબ્લિક એ નામ આપ્યું ને ફ્રાન્સના જેવી વ્યવસ્થા ત્યાં રખાવી (૧૭૯૫).

રશિયા.

પોતાની બેન સોફિયાની ઉરફરણીથી મોસ્કોના લશ્કરે બળવો કરાવેલો તેની ખબર પડતાંજ પીટર ને પ્રવાસમાં હતો તે વહેલો વહેલો સ્વરાજ્યમાં આવ્યો; બળવો તો પીટરનો વિશ્વાસુ સરદાર જનરલ મોર્ડન એણે બેસાડ્યો હતો; પીટરે ધણાંકને મરણ શિક્ષા કરાવી બંડખોર લશ્કરને કાઢી નાખ્યું.

તેણે પોલાંડ તથા ડેન્માર્કને કુમકે રાખી નોર્વેને ઘેરો ધાલી સ્વીડન સાથે લડાઈ ચડી કીધી (૧૭૦૦); પણ આઠ હજાર સ્વીડે એશી હજાર રશિઅનોને હરાવી કાઢ્યા. એ હારથી પીટરે હઠી ન જતાં જેવામાં ચાર્લ્સ ૧૨મો (સ્વીડનનો) પોલાંડ તથા સેકસનિમાં રોકાયો હતો તેવામાં ઈથિયા ને કારેલિયા એ તાબે કરી લીધાં. ૧૭૦૨માં તેણે મારીએનબર્ગ એ શહેર લીધું ને બીજે વર્ષે સેન્ટપીટર્સબર્ગને રાજધાની કરવાનો પાયો નાખ્યો. પછી તેણે લિવોનિઆ ને એસ્થોનિઆ એ પ્રાંતોમાં ફરી વળી ૧૭૦૬માં તેણે જતે સરદારી કરીને ચાર્લ્સ ૧૨માને પલટોવા આગળ પૂરેપૂરો હરાવ્યો.

૧૬૯૬માં પીટરે પોતાની રાણીને તલાક આપી હતી, રાણીથી તેને એલેક્ઝિસ નામનો દીકરો થયો હતો ૧૭૧૧માં પીટર પોતાની પ્રિયા લિવોનિઆની કેથેરીન એલેક્સીના સાથે પરણ્યો. એ વખતે ચાર્લ્સ ૧૨માની ખટપટથી તુર્કસ્તાનના સુલતાને રશિઆ સાથે લડાઈ ચલાવી હતી; પીટરે પોતાનું લશ્કર મોલડેવિઆમાં લઈ જઈ પ્રુચ નદીને કાંઠે બાવણી રાખી; પણ દુશ્મનોએ તેને ઘેરી લઈ મોટા સંઘટમાં આણી મૂક્યો. કેથેરીને પીટરને ન જણાવતાં બહારો-બહાર સુલતાનના વજરને ધણીએક લાંચ આપી પોતાની તરફનો કરી લીધો ને પછી કોલકરાર થયા, પણ તેથી પીટરને એકાદ બંદર તુર્કને આપી દેવું પડ્યું. એ પછી પીટરે સ્વીડનની સાથે ચાલેલી લડા. ઈઆમાં ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવી, ને પોતાની નવી રાજધાનીને હરકત કરનારી નેટલી સ્વીડનના તાબાની જગાએ હતી તે બધી ૧૭૧૨ની સાલ આખર-લગીમાં પોતાના તાબામાં ખેંચી લીધી. મેકલેનબર્ગ લેવાની આશાએ તેણે ઉત્તરનાં રાજ્યો સાથે બાંધેલો સંપ તોડી સ્વીડન સાથે દોસ્તી કીધી; પણ વળી પાછી લડાઈ ચાલી તેનો અંત ૧૭૨૧માં ન્યુસ્ટ્રાડની સલાહથી આવ્યો હતો—એ પ્રસંગે થએલા કલ-કારથી પીટરે મેળવેલી સધળી છત તેનીજ પાસે કાયમ રહી હતી. એ સમય ઉપર રાજસભાએ પીટરને રશિઆના સકળ રાજ્યનો મહારાજા બણ્યો ને તેના નામ સાથે મોટો એ ઉપનામ જોડ્યું.

• ૧૭૧૩માં રાજસભા મોસ્કોથી પીટર્સબર્ગમાં લઈ જવામાં આવી અને ઉનાળા રિઆળાના મહેલો બે વર્ષ પછી બંધાયો હતા. ગોદી, વહાણ, રૂકા, કિલ્લાકોટ બાંધવામાં ૪૦ હજાર માણસો કામે લગાડવામાં આવ્યાં હતાં. નીવા નદીના કાંઠા ને પોણીકાદવથી મચેલા રહેતા ત્યાં મોટાં મોટાં મકાનો બંધાયાં. તે શહેર વેપાર દોલતનું મોટું મથક થઈ ચોક્કસ.

એ પછી પીટરે જિન તથા સજીનાં કપડાંનાં કારખાનાંઓ વધાર્યાં, નહેરો બંધાવવા માંડી, ઇસ્પિતાલો કાઢી, તોલ વજન માપ એકસરખાં રાખ્યાં અને લોકની રીતભાત સુધર કરવાને ઘણીક રીતે મહેનત લીધી. વચમાં ૧૭૨૩માં તેણે ઇરાન તાબાના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી બીજાન, આઝર્બાઈજાન ને આસ્ત્રાખાઈ એ પ્રાંતો મેળવ્યા. એજ વર્ષમાં તેણે સેંટ પીટર્સબર્ગમાં રાજવિદ્યાના વધારાને માટે એકેડેમી સ્થાપી, કેસરોઈનને તાજ પહેરાવ્યું ને વડી દીકરીને પરણાવી. પીટર ૧૭૨૫ના જાન્યુઆરિની ૨૮મીએ મરણ પામ્યો.

કેસરોઈન મહારાણીએ જે વર્ષ રાજ્ય લીધું, તે પછી એલેક્સિસનો દીકરો એલેક્સિસ રજો ઝાર થયો. એની કારકીર્દીમાં મેનશીકોફ જેને કેસરોઈનને છેક અપ્રસિદ્ધ સ્થિતિમાંથી કાઢીને પીટર્સબર્ગ રાજધાનીનો મવર્નર લીધો હતો ને જેને વડે કેસરોઈનને તાજ પહેર્યું હતું તેને પકડાવી સૈબીરિયાના ઉજ્જડ મુલકમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો. પછી એન મહારાણીની કારકીર્દીમાં પીટરનો મેળવેલો ઇરાન તાબાનો મુલક ગયો; પણ પોલાંડના રાજ્યને માટે જે જાણે દાવા કરેલા તેમાં રશિયાએ લડાઈ કરવા નીકળી એકનેઅપાવ્યું હતું (૧૭૩૩); અને આસ્ટ્રિયાની સાથે રહી ટુર્કસ્તાન સાથે લડી એઝોફ બંદર પાછું તાબામાં આવ્યું હતું (૧૭૩૬). એન ૧૭૪૦માં મરણ પામી ને એલિઝાબેથ (પીટરની દીકરી કેસરોઈનથી થયેલી) મહારાણી થઈ. ત્રણ વર્ષ પછી તેણે સ્વીડન પાસેથી ફિન્લેન્ડનો ભાગ મેળવ્યો ને ૧૭૪૭માં ૩૬ હજાર લશ્કર મરાયા થેરેસ્સાની કુમકે મોકલ્યું. યુરોપની સાત વર્ષની લડાઈમાં રશિયાએ પ્રશિયા ઉપર હુમલો લીધો હતો તે બીજે ઠેકાણે જણાવ્યું છે. મહારાણી ૧૭૬૨માં મરણ પામી ને પીટર ૩એ ઝાર થયો તેને તેની રાણી કેસરોઈનને કેદમાં નખાવી ઝરથી મરાવ્યો ને પછી પોતે મહારાણી થઈ. તેણે પોલાંડની બાબતમાં છુપી ખટપટો ચલાવી તે રાજ્યની વહેંચણી કરાવી પોતાનો હિસ્સો લીધો અને ટુર્કસ્તાનના રાજ્યસાથે લડાઈ ચલાવી તેમાં પણ કેટલીક જીત મેળવી (૧૭૬૮). એ વખતમાં રશિયાનો લશ્કરી વહાણનો કાફલો પ્રથમજ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં દેખાયો ને તેણે ટુર્કના કાફલાને હરાવ્યો. યુરપીનાં લશ્કરે ક્રિમતાર્તરી, મોલડેવિયા, વોલેશિયા એ પ્રાંતો જીત્યા; અને ૧૭૭૪માં સલાહ થઈ ત્યારે રશિયાએ મોટા મુલક મેળવ્યો અને પોતાના દુસ્મનો પાસે ક્રિમતાર્તરી લોકનું સ્વતંત્રપણું કબુલ કરાવ્યું. એ ચયું તેવામાંજ રાજ્ય વ્યવસ્થા પણ થઈ-૪૩ સુબા પોત-

પોતાના જુદા તાલુકા સાથે કરવામાં આવ્યા, ધારાઓનો નવો સંમલ થઈ તે પ્રમાણે ધીમે ધીમે અમલ થવા માંડ્યો; માંહેના વિશાળ પ્રદેશમાં વસ્તી વધી.- ખસેંદ મામ પોટેમકિન વડા પ્રધાને વસાવ્યાં. ૧૭૮૪માં ક્રિમતાર્તરી રશિયા સાથે જોડાયું ને ૧૭૮૬માં ટુર્ક સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં પોટેમકિન ને સુવારો એઓએ કતલ કરી જીત મેળવી; જૅડર, ઇસ્માએલ વગેરે રહેરો લીધાં. ૧૭૯૨માં યાનેસીની સલાહની રશિયા ટુર્કસ્તાન વચ્ચે નીરતર નદીની હદ મુકરર કરવામાં આવી; જે વર્ષ અઝાઈ સ્વીડનના ગસ્તાવસ સાથે થોડી વાર લડાઈ ચાલેલી ને તેનો અંત આવેલો તેમાં કંઈ મુલક વધ્યો ઘટ્યો નહોતો.

એ લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં મહારાણીનો લક્ષ પોલાંડના રાજ્ય ઉપર તરાપ મારવાનો હતો. તેણે ૧૭૭૨ની વહેંચણીથી તેનો કેટલોક ભાગ રાજ્યમાં જોડ્યો હતો ને ૧૭૯૩ની બીજી વહેંચણીમાં કેટલોક નવો જોડ્યો. ક્રાન્સનું રાજ્ય અકરોળે ચઢેલું તેવામાં તેણે પ્રિટન સાથે વેપારસંબંધી કેટલાક કરાર લીધા અને ૧૭૯૫માં પોલાંડના રાજ્યનો અંત આવ્યો. બીજે વર્ષે મહારાણી મરણ પામી (૧૭૯૬).

પોલ ૧લો ક્રાન્સ ઉપર સંપીલાં રાજ્યોએ બીજી વાર ચઢાઈ કરેલી (૧૭૯૮) તેમાં સામિલ રહ્યો હતો અને સુવારો તથા કેસરોઈ. એઓની સરદારી તળે રશિયન લશ્કરોએ ઇટાલિમાં જઈ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ઉપરા-ઉપરી જીત મેળવી હતી (૧૭૯૯). પછવાડેથી તેણે એકત્ર થયેલાં રાજ્યોના સંપમાંથી ખસી બોનાપાર્ટ સાથે સલાહ લીધી હતી; અને ૧૮૦૦માં ઉત્તરનાં રાજ્યોએ ઇંગ્લાંડની સામા વખત આવે તો ઉત્તરવાને સંપ ખાંધ્યો હતો તેમાં તેણે આગેવાની લીધી હતી.

સ્વીડનમાં ચાર્લ્સ ૧૨મો પંદર વર્ષનો ૧૬૯૭માં ગાદીએ આવ્યો. ડેનમાર્કનો ફ્રેડરિક ૪લો સેક-સનીનો ઇલેક્ટર ને પોલાંડનો રાજ ફ્રેડરિક ઓગ-સ્ટસ અને રશિયાનો પીટર ૧લો એઓએ પોતાનો ગએલો મુલક પાછો લેવાને અથવા રાજ્યને લાંછ કહડા કરવાને સ્વીડન ઉપર ત્રણ બાબુએથી હુમલા લીધા (૧૭૦૦). ચાર્લ્સે ઇંગ્લાંડ તથા હોલાંડના કુમકી લશ્કરો સાથે પોતાના લશ્કરના સરદાર થઈ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું પણ લીધું. તેણે વહાણમાં લશ્કર ભરી કોપનહેગન જઈ તે રાજધાની ઉપર હુમલો લીધો અને થોડાં અઠવાડીયાંમાં તેણે ડેનમાર્કના રાજ્યને સલાહ કરવાની જરૂર પાડી. પછી તેણે ૮૦ હજાર રશિ-

યનો જે ઈંગ્લિશમાં નારવાને ઘેરે બાલતા હતા તેઓને ૮ હજાર લશ્કરે તદ્દન હરાવી લગાડ્યા. પછી સ્વીડ લશ્કરે લડાઈ આપી આપીને દ્વીના નદી ઓળંગી સધળું કુરલાંડ લઈ લીધું ને પછી ઓગસ્ટસને લડાઈ આપી તેનું ધાર્યું ન થવા હઈ સ્વેનિચસને પોલાંડનો રાજા ઠેરવ્યો (૧૭૦૪). ચાર્લ્સ ૫૦ હજાર લશ્કર સાથે લીપઝિક આગળ પડેલો ત્યાં મોટમોટા રાજાઓના એલચીઓની તેણે મુલાકાત લીધી ને જર્મનિના મહારાજા પાસે કેટલીક કબુલાત કરાવી જેથી સિલિશિયા પ્રોટેસ્ટાંટને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ મળી. પણ એવી રાજકીય ખટપટમાં વગ સત્તા નળવી રાખવાના કરતાં તે રશિયાના પીટરને ગાદી ઉપરથી લડાડવાને અતિશય ખંતીલો રહેતો. ૧૭૦૭ના સપ્ટેમ્બરમાં તે સ્મલેન્સ્ક લગી પહોંચ્યો; પણ શિયાળો ઢુંકડે આવે છે નજી તેણે મોસ્કો ઉપર ચઢાઈ કરવાનું માંડી વાળ્યું ને પછી યુકેનમાં શિયાળો ગાળ્યો—પણ એ દરમિયાનમાં તેણે તોપખાનું બોયું, ૧૫ હજાર લશ્કર મદદે આવવું તેને દુશ્મનના લશ્કરે સપડાવી અટકાવ્યું અને જે સહાયોની તેણે આસા રાખી હતી તે વેરણ ખેરણ થઈ રહ્યા. એ સ્થિતિમાં તેણે પીટરની સરદારીવાળા ૭૦ હજાર લશ્કરને પલ્લટોવા આગળ લડાઈ આપી. પણ તે હાર્યો ને તેના ૯ હજાર બહાદુર સિપાઈઓ કપાઈ પડ્યા. એ હારથી સ્વીડનનું ઉપરીપણું ટળી રશિયાનું થયું; ચાર્લ્સ તુર્કસ્તાનની દરબારમાં આશરો ધરી રહ્યો; ડેન્માર્ક તથા પોલાંડે જે કરાર કરી આપ્યા હતા તે રદ લીધા; ઓગસ્ટસ પાછો રાજધાની ઓરસમાં આવ્યો અને પીટરે લિવોનિયા પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યું.

ચાર્લ્સે પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવા પાછા સ્વદેશ ન જતાં પાંચ વર્ષ તુર્કસ્તાનમાં ખટપટ કર્યા કીધી અને તેના દુશ્મનોએ સ્વીડન તાબાના યુરોપમાંના પ્રાંત ઉપર હુમ્મો કર્યા કીધા. ૧૭૧૪ના ઓક્ટોબરમાં તે તુર્કસ્તાન છોડી હંઝરિ ને જર્મનિમાં થઈ સ્ટ્રાલ્સંદ આગળ આવ્યો ને અહીં પ્રશિયા, ડેન્માર્ક, સેક્સનિ ને રશિયા એમને લડાઈઓ આપી. પીટર સાથે તે સલાહ કરવામાં આવેલી, પણ ડેન્સ સાથે લડાઈ ચાલુ રાખેલી તેવામાં દુશ્મનના તોપખાનાના એક ગોળાથી પડ્યો (૧૭૧૮). પછી સ્વીડને નાણાંના અવેજમાં કેટલોક મુશ્કેલી હોવાને (૧૭૧૯) ને કેટલોક મુશ્કેલી પ્રશિયાને આપ્યો (૧૭૨૦). સ્ટ્રાનિસ્લાવસને ઉઠાડી ગ્રેલી ઓગસ્ટસને પોલાંડનો રાજા માન્યો. ૧૭૨૧ના નીસેવોડના કરારથી લિવોનિયા, ઇલ્થોનિયા,

ઇડ્રિયા વગેરે પ્રાંતો રશિયાને મળ્યા ને રશિયાએ નાણું લઈ ફિન્લાંડ પાછું સ્વીડનને આપી દીધું. ઉમરાવોમાં જે પક્ષ પડ્યા—એકે પ્રબળ થઈ રશિયા સાથે સલાહ તોડી ને ફિન્લાંડમાં ઘણીક લડાઈ થઈ તેમાં દરેકમાં સ્વીડને હાર ખાધી ને પછી ઓંબુમાં સલાહ થઈ તેથી રશિયાની રાણીનો એક સગો સ્વીડનનો રાજા કર્યો (૧૭૪૩). નવા રાજાએ કેટલાંક રાજ્યોપયોગી કામો માંડ્યાં, પણ હેડ ને કેપ (જે તરેહની ટાપી પહેરતા તે ઉપરથી) એ નામના પક્ષકારો તેને બહુ સંતાપતા. સાત વર્ષની લડાઈમાં તેણે લશ્કર મોકલેલું તેની બારે હાર થઈ. ૧૭૭૧માં તેનો દીકરો ગુસ્તાવસ એક રાજા થયો તેણે કેટલોક મુશ્કેલી કરવા માંડ્યો, પણ હેડ ને કેપ એઓએ ઝંપવા દીધો નહિ. તેની કારકીર્દીમાં સ્વીડનના લશ્કરી કાફલાએ રશિયન ઉપર એક છત મેળવી હતી. ૧૭૯૨માં ઉમરાવોએ તેને મરાવી નાખ્યો ને તેના દીકરાની ગુસ્તાવસ હથેલ એ નામે આણુ ફેરવાવી.

પોલાંડમાં જોન સોપીએસ્કીના મરણ પછી સેક્સનિનો ઈલેક્ટર ઓગસ્ટસ એક રાજા થયો (૧૬૯૭). જે વર્ષ પછી કાર્લેવિદ્વજની સલાહથી તેને તુર્ક પાસેથી કેટલોક મુશ્કેલી મળ્યો. ૧૭૦૦માં તેણે રશિયા સાથે મળી સ્વીડન ઉપર ચઢાઈ દીધી તેનું પરિણામ આ થયું કે તેને રાજ્ય છોડી દેવું પડ્યું (૧૭૦૭). પલ્લટોવામાં ચાર્લ્સની હાર થયેથી તે ફરીથી તે રાજપદ પામ્યો. લડાઈઓથી રાજ્યની કેટલીક ખરાબી થઈ હતીજ તેમાં તે પૂર્ણ સત્તા પોતાને હાથ કરી લેવાને મથતો હતો; અને રામના ધર્મમત સિવાય બીજા પંથના લોક ઉપર અતિ બુલ્લમ ગુજરતો. તે મુઆ પછી તેનો દીકરો ઓગસ્ટસ એક સેક્સનિનો ઈલેક્ટર થયો તેણે પોલાંડની ગાદીને માટે દાવો દીધો અને જો કે લોકે તથા કાન્સે સ્લાવની-સ્લાવનો પક્ષ ખેંચ્યો હતો તોપણ તેણે રશિયાની મદદથી પોલાંડની ગાદી મેળવી હતી (૧૭૩૬). તેણે પોતાના દિવાનની સલાહથી જર્મનિમાં ચાલતી લડાઈમાં કોઈ વાર આ પક્ષમાં ને કોઈ વાર તે પક્ષમાં લશ્કર મોકલ્યાં હતાં. ૧૭૬૨માં ને ઓગસ્ટસ મરણ પામ્યા પછી રશિયાની કેથેરીને પોતાની સત્તાના દબાણમાં આવેલાં રાજ્યોમાં ખટપટ કીધી, કેથોલિક લોકે પ્રબળ થઈ બળવો ઉઠાવ્યો; અને તેવામાં વળી રશિયા સાથે લડાઈ ચાલી; તુર્ક લોકે પોલાંડની મદદે રહી દુશ્મનો સાથે લડાઈઓ કીવી, પણ તે હાર્યો—એ કારણથી પોલાંડના રાજ્યની પડતી ખાબી.

પ્રશિયાનો ફ્રેડરીક રશિયાની કેથેરીન ને આસ્ટ્રિયાની મરાયા લેરેસ્સા એએએ સંપ કરી પોલાંડનો ફેલ્દોલ્ક લામ વહેંચી લીધો (૧૭૭૨). રાજ્યના લોકને શુદ્ધિ આવી અને તેઓએ (રાજા તો છેક નિર્બળ હતો) રાજ્યમાં ફેલ્દોલ્ક સુધારો કર્યો, પણ તેના રક્ષણને માટે બહુકંત લશ્કર હતું ન કીધું; રશિયાની રાણીએ ફેલ્દોલ્ક ઉમરાવો પાસે બપેડા મથાવ્યા; પ્રશિયાનો રાજા જેણે રાજ્યમાં નવો સુધારો કરવામાં મદદ આપી હતી તેજ રશિયાની રાણીને મળ્યો ને પછી એ બેએ હથેલી કરી બીજી વાર વહેંચણી કરી લીધી (૧૭૯૩). રશિયાને ૮૫ હજાર ને પ્રશિયાને ૨૧ હજાર ચોરસ માઇલનો મુલક મળ્યો. હવે માત્ર ૮૫ હજારનો પ્રદેશ પોલાંડનો રહ્યો. એ બીજી વારની વહેંચણીનો પ્રસંગ લાખવામાં ને રાજદ્રોહી હતા તેઓએ દેશાભિમાની લોક ઉપર સખ્તી ગુબરીને ફેલ્દોલ્કને દેશનિકાલ કીધા, તોપણ રાજ્યહિતેચ્છુઓએ બળવા ઉઠાવ્યા ને મેટા સંપ બાંધ્યા. કુશિઉસ્કો ને પહેલી વહેંચણીની વખત બહાર ગયો હતો તે પાછો આવ્યો ને એણે સરદારી કરીને કેકે રહેર લીધું; વોર્સામાં જખર રશિયન લશ્કર હતું તોપણ ત્યાંના લોકે તેને કાપા-કાપીની લડાઈ કરી હાંફી મહેલ્યુ; અને વીલનાના લોકે પણ તેમજ કીધું. રાજધાની વોર્સો પાછી મેળવવામાં પ્રશિયાનો રાજા ફાળ્યો નહોતો તેથી લોકને છતની આશા થઈ હતી, પણ તેટલે કુશિઉસ્કો લડાઈમાં હાર્યો, જખમી થયો ને પકડાઈ રશિયાનો કેદી થયો. ૧૭૯૫માં વોર્સો પડયું; ત્યાંના રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી પીટર્સબર્ગમાં પેન્શન આપી રાખ્યો અને પોલાંડના રાજ્યને રશિયા, પ્રશિયા ને આસ્ટ્રિયા એએએ વહેંચી લીધું.

તુર્કસ્તાનમાં કાલોવિદ્બની સલાહ થયા પછી મુસ્તફા રાજાને ઉઠાડી તેના લાઈ આકમેટ ઉભને ગાદી આપવામાં આવી હતી (૧૭૦૨). તેણે ચાર્લ્સ ૧૨માને આશ્રય આપ્યો હતો ને એએએ બંદર પાછું મેળવ્યું હતું (૧૭૧૧). તુર્કોએ વીનીશિયનોને કાઢી મોરિઆ પાછું લીધું (૧૭૧૫). તે ઉપરથી જર્મનના મહારાજ ચાર્લ્સ છઠાએ લડાઈ ચલાવેલી ને (૧૭૧૮) સલાહ થએલી તેમાં સુલતાનને આસ્ટ્રિયાની છત આપી દેવી પડી હતી, પણ મોરિઆ તેની પાસે રહ્યું હતું. ૧૭૨૭માં આકમેટ ઇરાન વાળાના બેર્જિઆ ને આર્મિનીઆ એ પ્રાંતો લીધા, પણ નાહીરશાહે ધણીક લડાઈઓમાં તુર્કને હરાવ્યા તેથી અમીરોએ

આકમેટને ઉઠાડી બંદીખાને નાખ્યો (૧૭૩૦).

મહમૂદ ૧લાની કારકીર્દીમાં ઇરાન સાથે લડાઈ ચાલી તેનું છેવટ ૧૭૩૬માં આ થયું કે રાજ્યોની અસલ સરહદ કાયમ રહી. રશિયનોએ કીમીઆ ઉપર ચઢાઈ કીધી તેમાં તેઓને એએએનો કિલ્લો તોડી નાખવો પડ્યો ને બ્લેક્સી—કાળા સમુદ્રમાં વહાણ ખેડવા સંબંધી સધળા દાવા ઉઠાડી લેવા પડ્યા; જર્મનિનો મહારાજ તુર્કની મદદમાં રહેવું કષ્ટ કરી રશિયાને મળી જઈ હુમલો કરવા આવ્યો હતો તેને બેલગ્રેડ આપી દેવું પડ્યું હતું ડાન્યુબ તથા સાવ એ નદીઓ એ રાજ્ય વચ્ચે સરહદ થઈ હતી. મહમૂદ ૧૭૪૫માં મુઓ; તેના લાઈ એએઆર ઉભએ લગી-બઓને ઝેર આપી મારી નાખવાનું કીધું—બે મુઆ તેટલામાં કાકો મરવાથી બીજા બે બચ્યા; એમાંનો એક મુસ્તફા ઉભે એણે ૧૭૫૭માં ગાદીએ બેઠા પછી મહમૂદ રધીબ વજીરની મદદથી ૧૦ વર્ષ સુધી સારી રીતે રાજ્ય કીધું. પણ રશિયાની કેથેરીન ૨જી એ કાલકરાર તોડવામાં લગાર પણ આચકો ખાતી નહિ તેથી સુલતાને લડાઈ ચલાવી (૧૭૬૮). ૧૭૭૪માં અબદુલ હમીદસુલતાને અતિશે લાચારીના કાલકરાર કરી આપ્યા; અને ૧૭૮૪માં કીમીઆ રશિયનના તાબામાં ગયું. કેથેરીન ને મહારાજ બેએએ એઓ તુર્ક રાજ્યને તોડી વહેંચી લેવાની મસલત કરતા તે ઉપરથી સુલતાને ૧૭૮૭માં લડાઈ માંડી. આસ્ટ્રિયન સાથે લડતાં તુર્ક લશ્કર વીએના લગી જઈ પહોંચ્યું, પણ રશિયનોએ વહાણની ને ખુશ-હીની બંને લડાઈઓમાં ફતેહ મેળવી (૧૭૮૮). બીજે વર્ષે સીલિમ ઉભે સુલતાન થયો તેની કારકીર્દીમાં આસ્ટ્રિયન લશ્કરે રીમનીક આગળ લડાઈ કરી તુર્કને હરાવ્યા ને તોપખાનું લૂટી લઈ ચારેલિઆમાં જઈ ખુખારેલ લીધું ને રશિયન લશ્કરે બેંડર તાબે કરી ઈસ્માએલના જખરા કિલ્લાને ઘેરા લાલ્યો. બીજે વર્ષે તે કિલ્લો લીધો ને ૪૦ હજાર કિલોદાર તુર્ક લશ્કરને કાપી નાખ્યું, આસ્ટ્રિયન લશ્કરે બેલગ્રેડની હાલત થઈ તેવી હાલત ઉપર તુર્ક રાજ્ય આવી પહોંચ્યું હતું, પણ તેટલામાં હંઝરિ અને નેધર્લેંડમાં બળવા થયા અને બીજાં રાજ્યો પણ રશિયા આસ્ટ્રિયાનાં અદેખાં થયાં—એ કારણથી તુર્ક રાજ્ય સલામત રહ્યું,—ઇબ્રાહિમ, હોલાંડ ને પ્રશિયા એ ત્રણે રાજ્યે મળીને જર્મનિના મહારાજ પાસે સુલતાન સાથે કાલકરાર કરાવ્યા ને તેણે જલેલો મુલક પાછો આપી દીધો (૧૭૯૧);

અને ફેબ્રુઆરી પછી ૧૭૭૪ના ચાસીના કોલકાર પ્રમાણે સરહદ રાખવી કબુલ કીધી—માત્ર એક ઓકલોકોનો કિલ્લો વધારે રાખ્યો.

એ લડાઈઓથી તુર્ક રાજ્યનો મુલક ન ગયો, પણ રાજ્યમાંહે બંને સરીઓના બખેડા વધ્યા ને પ્રાંતોમાં પણ બળવા બેઠા:—અલીબે એણે ઇજિપ્તમાં સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું; પાનીનાના અલીપાખાએ પણ તેમજ કીધું; વિડીનના અમલદારે બળવો કરાવ્યો; સર્વિઅન લોકે હથિયાર ઉચક્યાં; ને વહાબી લોકે અરબસ્તાન પોતાનું કરી લીધું. સુલતાને પોતાનું મોજબાપણું ઊડી દઈ રાજ્યમાં સુધારો કરવા માંડ્યો ને નવું લશ્કર ઉભું કીધું—એ લશ્કરે નેપોલિયનની સામા આકરનો બચાવ કરી પોતાની આબજ વધારી હતી. ૧૭૯૮માં ફ્રાન્સની સામા લડવાને ઇચ્છાંડ, રશિયાએ સંપ બાંધ્યો હતો તેમાં તુર્ક રાજ્ય પણ સામેલ થયું હતું.

ઇરાન.

અફઘાન મહમૂદ ધાતકીપણે રાજ્ય કરી પછવાડેથી લેલો થઈ ૧૭૨૫માં મુઘલ પછુ હુસેનનો શાહબદો તમારુપ ને આર્મિનીઆમાં પોતાનું રાજ્ય રાખી રહ્યો હતો તેણે ૧૭૨૩માં કસ્પિઅન સમુદ્રને લગતા કેટલાક પ્રાંત રશિયાને આપ્યા હતા, એવું વચન લઈને કે તે મદદ કરે, પણ પછી તેણે વચન પાળ્યું નહોતું. મહમૂદનો દીકરો અશરાફ એ પણ કેટલાક પ્રાંત આપી તુર્ક રાજ્ય મને ઇરાનનો શાહ કરી થાપે એવું ઇચ્છતો; ને તેણે આકમેટને લશ્કરી ઇરાનના કેટલાક પ્રાંત લેવા કીધા હતા; પણ તમારુપને નાહીર કુલી નામના સરદારે મદદ કીધી. નાહીર તુર્ક ભતનો ભરવાડ હતો. પણ પછવાડેથી તે પોતાની અક્લ ને બહાદુરીથી મોટી વગસતા ધરાવતો થયો હતો. લડાઈ થઈ તેમાં અફઘાન રાજ હાર્યો ને કપાઈ પડ્યો; અને નાહીરે સધળા અફઘાનોને દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યા (૧૭૩૦). તમારુપે નાહીરને ચાર પ્રાંતનો અમલ આપ્યો. પછી નાહીરે તુર્ક લોક સાથે ફતેહ-મંદીથી લડાઈ ચલાવી, પણ જેવામાં તે ખોરાસાનમાં હતો તેવામાં તમારુપે પાકી ગોકવણ કીધા વિના તુર્ક સાથે લડાઈ કીધી અને હારીને શરમ ભરેલા કરાર કરી આપ્યા તે ઉપરથી નાહીરે શાહને ગાદીએથી ઉઠાડી તેના દીકરા આબાસ ૩મને બેસાડ્યો (૧૭૩૨). પછી-તુર્ક લોકે ઇરાન ખાલી કીધું હતું ને કોલકારથી ઇરાન ને તુર્ક રાજ્ય એ બેની સરહદ નક્કી કરવામાં આવી હતી (૧૭૩૬). એજ વર્ષમાં બાબક આબાસ

મરી ગયો ને હવે કાઈ સોફી વંશમાં ચલુ નથી એમ કહી નાહીરે પોતાને ઇરાનનો શાહ કહેવડાવ્યો. નાહીરશાહે પોતાની કુદસ્તી સક્તિવડે ઇરાનના રાજ્યને આબાસના રાજ્ય કરતાં વધારે તેજમાં આપ્યું—અફઘાનિસ્તાનનો મોટો ભાગ તાબે કીધો અને ૧૭૩૬માં દિલ્હીના મોગલ દોસ્તી તોડી તે ઉપરથી નાહીર મોટી ફાજ સાથે હિંદુસ્તાન જઈ મોટો સંહાર કરી ૩૦ હજાર રૂપીઆ લૂટ લઈ પાછો ઇરાન આવ્યો હતો. બીજા વર્ષે તેણે ઉસબેગ લોકની પાસેથી ખીજ ને બેઆરશ એ શહેરો લીધાં, અને તુર્ક રાજ્ય સાથે લડાઈ કરી તેમાં ઇરાનને ફાયદો થયો (૧૭૪૩). જ્યારે બહારના દુશ્મન ન રહ્યા ત્યારે નાહીરે પોતાનું નિકરાણપણું સગાં ને રૈયત ઉપર વાપર્યું—પોતાના બહાદુર દીકરાને આંધળો કીધો ને રૈયતમાંના હબરોને કતલ કીધા. નાહીરને તેના સરદારોએ મારી નાખ્યો (૧૭૪૭).

ઉસબેગ લોક તાબેદારી ઊડી છૂટા પડ્યા; અફઘાનિસ્તાનનું સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું ને ૭ હમિદવારના બખેડામાં હંદકુળના કશીમખાને ગાદી ઝડપી (૧૭૫૬). એ ૧૭૭૬માં મરણ પામ્યા પછી પાછા બખેડા ચાલ્યા, અને આખા મહમૂદખાન ઇરાનનો બાદશાહ બન્યો (૧૭૬૫)—આબાસ ચોટાએ કેજર ભતના તુર્કોને માઝાનદરાનમાં વસાવ્યા હતા તેઓને સે સરદાર હતા. એ આબાસે તહેરાનને પાવતખત કીધું અને બેર્લિઆના લોકે બળવો કીધો હતો તેઓની કતલ કીધી. પછી એ શાહને મારી નાખવામાં આબે ને તેનો ભત્રીજો શાહ ફતેહઅલી ગાદીએ બેઠો (૧૭૬૭). એની કારકીર્દીની સરખાતમાં ફ્રાન્સ ને ઇચ્છાંડ એ બે ઇરાનની સાથે હિંદુસ્તાન સંબંધી સરસાઈથી ખટપટ કરતાં હતાં.

હિંદુસ્તાન.

ઔરંગઝેબના મરણ પછી તેનો દીકરો શાહઆલમ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો (૧૭૦૭). એની પાંચ વર્ષની કારકીર્દીમાં મરેઠાઓએ ધણેએક મુલક જીત્યો; રજપુત એઓ પૂરેપૂરા તો બાદશાહીને તાબે થવાજ નહોતા તેઓએ પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યા અને દિલ્હી લાહોરના પ્રાંતોમાં હિંદુ મુસલમાન ભવિષ્યે વૂટી લડવેયા શીખનો સંપ વધતો દેખાયો. ૧૭૧૨માં શાહઆલમ પછી ચાર દીકરાઓ વચ્ચે ઠંડા થઈને નિલને વડો જહાંગીરશાહ એ નામ રાખી બાદશાહ થયો. એ રંડીબાજમાં છેક વહી ગયો ને રાજ્ય કરી શક્યો નહિ. અબ્દુલ્લા ને હુસેનઅલી એ બે લાઈ ને ફૈયદ (પેશવારના વંશના) ઉપનામથી એજ-

ખાતા તેઓએ ફરકશીઅરને બાદશાહ માન્યો. જુલ્ફી-કરખાન સરદારે લડાઈ કીધી, પણ તે તદ્દન હાર્યો ને પછી તેને તથા જહાંદારશાહને મારી નાખવામાં આવ્યા. ફરકશીઅરની કારકીર્દીમાં હુસેનઅલીએ મારવા-ડના રાત્ર સાથે સલાહ કીધી; બંદા નામના શીખ સરદારને તેના ૭૪૦ સાથીઓ સાથે કેદ કરી દિલ્હી આણી ધાતકી રીતે ઠાર કીધો; દક્ષિણમાં જઈ લડાઈ ચલાવી પણ આખરે શાહુ સાથે સલાહ કીધી. એ સૈયદ બાઈઓએ ફરકશીઅરને તો બાયલા જેવો ગણી સાત વર્ષ સુધી કુલ અખત્યારી ચલાવી, પછી તેઓએ બાદશાહને ઉઠાડી નવો કીધો ને એ મુઓ એટલે બીજાને કીધો ને એ મુઓ ત્યારે રૈશનઅખત્યાર એને મહમદશાહ એ ખિતાબ આપ્યો (સપ્ટેમ્બર, ૧૭૧૬).

મહમદશાહે ગાદીએ બેઠા પછી બે મહીનામાં તે બે સૈયદ બાઈને ઠાર કરાવ્યા. તેણે પોતાના બે કાબેલ બહાદુર ને બરોસાદાર વજીર સાદતખાન તથા નિજમ ઉલ્લુહુદ્દે એ બેને ન લેખવતાં કમઅક્કલના જુવાનીઓની સલાહથી ચાલવા માંડ્યું તે ઉપરથી એકે અયોધ્યામાં ને બીજાએ દક્ષિણમાં પોતપોતાની સત્તા કાયમ કરવાની તજવીજ ચલાવી. મરેઠાઓએ માળવા તથા ગુજરાતમાં ફરી વળી આગ્રા સુધી જઈ દિલ્હીમાં ડર ઉપજાવ્યો; સાદતખાને અયોધ્યેથી આવી મરેઠાઓને હરાવ્યા, પણ તેટલામાં બાદશાહે પોતાના એક માનીતાને સરદારી આપવાને લડાઈ બંધ રખાવી; સાદત ખીજવાઈને અયોધ્યે ગયો અને મરેઠાઓએ છેક દિલ્હી નજીકના મુલક ઉપર હુમલો કીધો ને મોટી લૂટ મેળવી (૧૭૩૪).

ધરાનનો નાદીરશાહ અફઘાનિસ્તાનમાં આવેલો તેણે ત્યાં સાંભળ્યું કે દિલ્હીની બાદશાહી કમજોર છે; તરત તેણે બાદશાહને સંદેશો મોકલ્યો કે તમારી દિલ્હીમાં બંડખોર અફઘાન છે તે અમને હવાલે કરી દેવા; પણ તેનો જવાબ ન આવેથી નાદીરે દિલ્હી પર ચડાઈ કરી (અક્ટોબર, ૧૭૩૮). લાહેરનો સુબેદાર અટકાવી શક્યો નહિ ને નાદીર તથા મહમદ એ બેની ફોજનો કરનાળ આગળ મેળાપ થયો. લડાઈમાં નીજમ ઉલ્લુહુદ્દે તો આંચોળ નહોતો ને સાદત આવેલો તે દુરમનને હાથ પકડાવ્યો; મહમદશાહે તાબેદારી દેખડાવી ને પછી બંને બાદશાહ સાથે દિલ્હી આવ્યા (માર્ચ, ૧૭૩૯). બીજે દહાડે શહેરમાં ગપ ચાલી કે નાદીર મરી ગયો; ને એ ઉપરથી દિલ્હીના લોકે ધરાનીઓને મારવા માંડ્યા. એ બખેરો બેસાડવાને

નાદીર ઘોડા પર બેસી શહેરમાં ફરવા નીકળ્યો તો તેણે ધરાનીઓનાં મુઠદાં દીઠાં ને લોકોએ તેના ઉપર પથરા તીર ગોળીઓ માર્યા તેથી તેણે ખીજવાઈને પોતાની ફોજને હુકમ કરી ૩૦ હજાર લોકની કતલ કરાવી. પછી નાદીરે ખંડણીની બોલી કરાવી બાદશાહી ખતમ, જરી-યાન, તખતેતાઉસ એ લૂટમાં લીધાં, અમીર ને લોકો સૌનાં ઘરખાર ફોજ પાસે છુટાવ્યાં; અને પછી તે આઠ નવ કરોડ રૂપીઆ રોકડા લઈ (બીજો અવેજ સાથે ગણતો ૩૦ કરોડ થાય) દિલ્હીની એક શાહબંદી સાથે પોતાના શાહબંદાની રયાદી કરાવી મહમદશાહને પાછો ગાદીએ બેસાડી ધરાન જતો રહ્યો (૧૭૩૯).

કેટલાક અફઘાન સરદારો નાસલાખ કરતાં અયોધ્યા પ્રાંત તથા હિમાલય પર્વત એ બેની વચમાંના મુલકમાં જઈ વસેલા તેઓએ પોતાનું રૈહિલા નામ રાખી રૈહિલખંડનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન કરવા માંડ્યું હતું; ને એકે તેઓની ધાંધલ બાદશાહી ફોજે બેસાડી હતી (૧૭૪૫) તોપણ તેઓ પછી લાગ બેચાં કરતા હતા. ૧૭૪૭માં મહમદશાહ મુઓ ને તેનો દીકરો અહ-મદશાહ ગાદીએ બેઠો. તેની ૭ વર્ષની કારકીર્દીમાં ઉત્તરના પ્રાંતોનો અફઘાન રૈહિલાઓએ ને ઉત્તર પશ્ચિમના પ્રાંતોનો શીખ લોકે કબજો કીધો; તેમ રજપુતોએ અજમેર સુધી પોતાનો પ્રદેશ વધાર્યો. નિજમ ઉલ્લુહુદ્દે દીકરાના દીકરા બ્યાસુદીન તેણે ૧૭૫૩માં બાદશાહને ઉઠાડી મૂકી ઈલમગીરને ગાદીએ બેસાડ્યો—દરબારમાં ઘણીક ખટખટા ચાલી ને જ્યાં ત્યાં ગેરબંદોખસ્ત થઈ રહ્યો. અફઘાન લોકે દિલ્હી ઉપર હુમલો કરી ધાતકીપણું કીધું. ૧૭૫૬માં બ્યાસુદીને આલમગીરને મરાવી નાખ્યો ને બીજા કોઈ ને ગાદીએ બેસાડવાની તજવીજ કરવા માંડી તેવામાં મરેઠાઓએ ઉપરાઉપરી જીત મેળવી મુલક વધાર્યો, અફઘાન લોકને મુલતાન તથા લાહોરમાંથી કાઢ્યા, અને સધળું હિંદુસ્તાન જીતી લેવાની હિંમત દેખડાવી. મુસલમાન સત્તાધારીઓએ માંહોમાંહે સંપ કીધો ને નાદીરના મરણ પછી અહમદ અખત્યારી એ અફઘાનિસ્તાનનો મુલતાન થયો હતો તેણે મદદ કીધી; તેમ હિંદુ રાજ્યોએ ને બ્યાસુદીન એઓએ મરેઠા સાથે મેલાપ રાખ્યો. પાણીપત આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં મરાઠાઓની પુરેપુરી હાર થઈ અને કુતોદ મેળવનાર અફઘાન મુલતાને સિંધુ નદીની પશ્ચિમના મુલકથી સંતોષ માની શાહઆલમ રજને દિલ્હીની બાદશાહી આપી (૧૭૬૧)—એ બાદશાહ મુમલાઈ રાજ્યની આખર વખતની હેડકીઓ બેઈ ઈસ્ત ઉડિયા કંપની સરકારનું ચેન્દાન ખાતો થયો હતો.

મરેઠા રાજ્ય—પેશવાઈ; પ્રથમ અર્ધમહનગર સરદારના ને પછવાડેથી વિજાપુર સરદારના મોટા ભાઈ-રદાર સરદાર શાહજીના દીકરા શિવાજીએ, દક્ષિણનાં રાજ્યોના ગેરબંદોબસ્ત ભેઈ પોતાના પહાડી માવળા લોકને સાથે કરી, મુલકો લૂટી, લશ્કર વધારી, ઔરંગઝેબના સરદારોને લડાઈ આપતાં, મુલકો લૂટતાં, દક્ષિણનાં રાજ્યો સાથે ને મુગલ સરદારો સાથે ખટ-પટ કરતાં, બાદશાહને તાબે થતાં, વળી પાછા સાથે થતાં; બહારવટીઆ લુટારાનું પણ અસાધારણ સાહસ પરક્રમ દેખડાવી, અભિષેક કરાવી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું (૧૬૭૪).

શિવાજી પછી ચંભાજીએ ને પછી રાજરામે સત્તા-શમાં રાજધાની આણી ૧૧ વર્ષ રાજ્ય કીધું; અને પછી તેની ક્તી તારાબાઈ પોતાના દીકરાને નામે રાજ્ય કરતી હતી, તેણે શાહુના છુટયા પછી કોલાપુરમાં નવી ગાદી કીધી (૧૭૦૮). ઔરંગઝેબના મરણ પછી ચંભાજીનો દીકરો શાહુ છુટયો ને ૨૪ વર્ષની વયે સત્તા-રાની ગાદીએ બેઠો. એ જ્યારે કેદમાં હતો ત્યારે ઔરંગઝેબની દીકરીએ તેની સારી બરદાસ્ત લીધી હતી ને તેને બે મરેઠા સરદારોની દીકરીઓ સાથે પર-ણાવી કેટલાંક પ્રગણાની ભઝીર કરી આપી હતી. શાહુ ગાદીએ બેસવા સત્તારે આવતો હતો તેવામાં તેનાં માણસને અને તારાબાઈનાં માણસને ઝગડો થયો હતો. એ પ્રસંગે કોઈના ફેંકવાથી એક બાળક શાહુના પગ આગળ આવી પડયો તેને શાહુએ ઉછેરી લાણીઓ હતો—તે અલ્લકોટના રાજ્યનો મૂળ પુરુષ કહેવાય છે. શાહુ પોતાના રાજ્યોનો કારભાર પોતાના પ્રધાનોને સોંપી મોજમજામાં ગુલતાન રહેતો. શાહુ રાજના રાજ્યના આરંભમાં સેનાપતિ ધનાજી ભલ્લવ ચોથ તથા સરદારમુખી ઉધરાવતો ને તેણે બાબાજી પુરંદરે ને બાબાજી વિશ્વનાથ એ બેને કારકુન રાખ્યા હતા. ધનાજી ભલ્લવ મુઆ પછી બાબાજી વિશ્વનાથ પેશવા—મુખ્ય પ્રધાન થયો (૧૭૨૪). એ ૭ વર્ષ કારભાર કરી મરણ પામ્યો ને તેનો મોટો દીકરો બાજીરાવ પેશવા થયો ને એના મરણ પછી (૧૭૪૦) એના દીકરા બાબાજી બાજીરાવને શાહુ રાજ્યે પોતાના મરણ સમા ઉપર સનંદપટો કરી આપ્યો કે તેણે શિવાજીના કુળના રાજને માન આપી મરેઠી રાજ્યનો પૂર્ણ સત્તાથી કારભાર કરવો. શાહુ રાજ ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કરી ૬૬ વર્ષની વયે ૧૭૪૬માં મરણ પામ્યો. તેને સંતાન નહોતું તેથી તેણે કોલાપુરના શિવાજીના દીકરાને દત્તક લીધો હતો ને એ રામ-

રાજ ૧૭૭૭માં મુઆ પછી તેના લીધેલા દત્તક શાહુ મહારાજે સત્તારાની ગાદી ભોગવી હતી. શાહુની પછીના રાજ્યો છેક નિર્ભળ ને પેશવાના ક્તી જેવા હતા.

પહેલો પેશવા બાબાજી વિશ્વનાથ : (૧૭૧૪-૧૭૨૦) એણે દિલ્હીના સૈયદ બાઈઓની મદદે બાદ-શાહ પાસેથી શિવાજી મુઆ ત્યારે કેટલાંક પ્રગણાં મુગલ સરદારે લઈ લીધેલાં તે પાછાં મેળવ્યાં અને આખા દક્ષિણની ચોથ તથા સરદારમુખીનો હક મેળવ્યો. બાબાજીને બે દીકરા-બાજીરાવ ને ચિમનાજી આપ્યા, તેમાં વડો બાજીરાવ પેશવા થયો.

બીજો પેશવા બાજીરાવ (૧૭૨૦-૧૭૪૦) એને નિભમ ઉલ્લુકને જે દક્ષિણમાં બાદશાહી મુલકોના નવાબ હતો તે જ્યારે ત્યારે સામો થઈ ફાવવા દેતો નહિ; પણ બાજીરાવે મુગલ લશ્કરને બે વાર એકું તો સપડાવી ઘેરી લીધું કે નિભમને પેશવાના કલા પ્રમાણે સંભાલના કરાર કરી આપવા પડયા. બીજે શત્રુ સેનાપતિ ઝ્યંબકરાવ દાલાડે હતો તેને બાજીરાવે વડો-દરા આગળ હરાવ્યો (૧૭૩૧)-દાલાડે પડ્યો ને પેશવાની સત્તા મરેઠી રાજ્યમાં સર્વત્ર ન ઢળે તેવી સ્થપાઈ. બાજીરાવે ગુજરાત તથા માળવાની ચોથ તથા સરદારમુખીની સનંદ દિલ્હી દરબાર પાસેથી મેળવી—તેની માગણીની સામા થઈ રાકે તેવો કોઈ રાજ કે સર-દાર નહોતો ને નિભમ ઉલ્લુકને પણ નિદાને માળ-વાની સત્તા તેને આપી દેવી પડી. તેણે સાલસેટ—સાણીનો ટાપુ ફિરંગી સાથે લડીને લીધો હતો. બાજીરા-વની કારકીર્દીમાં તેના સરદાર મહારાવ હોલકરે ઈંદોરમાં; રાણેજી સિંધીઆએ ગ્વાલિયરમાં ને પિલાજી ગાયકવાડે વડોદરામાં પોતપોતાનાં પેટા રાજ્ય સ્થાપ્યાં.

ત્રીજો પેશવા બાબાજી બાજીરાવ નાનાસાહેબ (૧૭૪૦-૧૭૬૧) એણે શાહુના મરણ પછી રાજ તથા રાજકુટુંબને સત્તાશમાં રહેવા દઈ પુનાને રાજધાની કીધી. નાગપુરનો રાણાજી ભોંસલે પેશવાની સર્વોપરિ સત્તાની સામો થયો, પણ શાહુ રાજ્યે વયમાં પડી તે બે જણનાં મન મનાવ્યાં-બંઝાલ, બહાર ને અચો-ધ્યામાં મરેઠી રાજ્યના જે હક લાગા હતા તે રાણાજીને આપ્યા અને માળવા તથા હિંદુસ્તાનનો પશ્ચિમ પ્રદેશ એ પેશવાની સત્તામાં આપ્યાં. બાબાજીને બે મુખ્ય કારભારીઓ હતા તેમાં તેના કાકા ચીમનાજી આપ્યાનો દીકરો સદાશિવરાવ બાઈ રાજ્યની અંતર્યવસ્થા વગેરેનો કારભાર રાખતો ને બાબાજીનો સગો ભાઈ

રઘુનાથરાવ સૈન્ય-યુદ્ધવિષયનો કારભાર કરતો, પેશ્વા સજ્જીવ કાર્યમાં વિચક્ષણ પણ પોતાનો અર્થ સાધવામાં કૃત્રિમ કરતાં હેરા સંકોચાતો નહિ; તે પોતે આજસુ ને વિખ્યાસક્રા હતો, પણ તેના સમર્થ કાર્થઓ-વડે મરેઠી રાજ્યની સત્તા દલીબૂત થઈ પૂર્ણ ઉત્કર્ષને પામી. ભાઉએ રામચંદ્ર સહુવીને મદદમાં લઈ પ્રભની સ્થિતિ સુધારી—વેઠ, લટ, ધમકી, માર એનો તથા જે બગાડ શિવાજીના કાળથી સત્તાધારી તથા અમલદારોમાં ચાલતો આવ્યો હતો તેમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો ને સંભાળ રાખવામાં આવી. રઘુનાથરાવે કણ્ઠાટક તથા કૃત્તર હિંદુસ્તાનમાં સૈન્યો મોકલ્યાં ને મરેઠા દિલ્હીની દરબારની અંધાધુધીમાં કોઈ વાર એક પક્ષને ને કોઈ વાર બીજા પક્ષને મદદ કરવાની ખટપટમાં આગળ પડી કામ કરતા થયા.

એ પેશ્વાની કારકીર્દીમાં ત્રણ વાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મરેઠાઓએ ચઢાઈ કરી; પહેલી એમાં રઘુનાથરાવે ભલે સરદારી કરી હતી;—બીજીમાં તેણે અફઘાનનો રાજા અહમદશાહ અબદલ્લી જે પંજાબ હાથ કરી બેઠો હતો તેને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો (૧૭૫૮); અને ત્રીજીમાં જઈ સિંધુ નદીના પ્રાંતના પ્રદેશના લોકને થોડી-વાર પોતાની સત્તા માનતા કીધા; પણ એ ચઢાઈઓમાં બહુ મેટો ખર્ચ થયો તે પ્રમાણે બદલો મળ્યો નહિ. પછી મહારાજા હોલ્કર તથા સિંધીઆનાં કુટુંબના કેટલાક સરદાર એઓને ચોથ વગેરે ઉપરાવવા સાથે તે પ્રાંતમાં લશ્કર સાથે રાખી રઘુનાથરાવ પુને આવ્યો હતો.

ત્રીજી ચઢાઈને પ્રસંગ આ કે અહમદશાહ મોટું લશ્કર લઈ મરેઠાઓને લડાઈ આપવા પાછો હિંદુસ્તાનમાં આવેલો તેથી સદાશિવરાવ ભાઉ તથા પેશ્વાનો વડો દીકરો વિશ્વાસરાવ એ બે જણ મોટું લશ્કર લઈને દિલ્હી તરફ ધસ્યા. એક પાસ અફઘાન ફોજ તથા દિલ્હીના કેટલાક અમીરોની ફોજ હતી, અને બીજી પાસ પેશ્વાનું પોતાનું, સિંધીઆ હોલ્કર ગાયક-વાડનું-મરેઠાનાં લશ્કર. વળી દિલ્હીના વજીર તથા બીજા કેટલાક અમીરો ને ભટ લોક એઓનું કુમકી લશ્કર એ હતું. અબદલ્લી જમનાના પુરમાં કંપલાવી લશ્કર સાથે ઉતરી આવ્યો તે જોઈ મરેઠા ચોકચા ને પછી પાછીપતવા મેદાનમાં ખંડક કરી ભીંત ચણી તેમાં છાવણી કરી રહ્યા. અબદલ્લીએ સામા નધસતાં દુસ્મનને ખેંચાઈ પહોંચતો અટકાવ્યો,—એથી મરેઠાઓએ તોપોનો મારો ચલાવી એકદમ ધસારો કીધો; પણ અબદલ્લીએ આજુબાજુએથી ઘેરી લઈ પોતાની

ફોજને એકદમ વ્હી પડવાનો હુકમ કીધો, હલકી સવારીના ઘાટી ઘોડાઓ ભારે સવારીના ઘોડાઓની સામા મેદાનમાં ફાવી શક્યા નહિ ને મરેઠાનું લશ્કર ચારે દિશાએ વેરાવું થઈ ગયું. ૧૫ હજાર પાયદલ, ૬૦ હજાર સવાર ને બીજા ૨ લાખ માણસમાંથી ચતુર્થાશ લોક જીવતા પાછા વળ્યા હતા; સૌ મળીને ૨ લાખ માણસ લડાઈમાં અથવા બૂખ મરાથી મરણ પામ્યાં હતાં. વિશ્વાસરાવે નિન્નમ ઉલમુલકના દીકરા નિન્નમઅલ્લિ ઉપર ફતેહ મેળવી હતી તે ઉપરથી એણે ઉરકેશઈ ધસારો કીધો હતો. એ લડાઈ ૧૭૬૧ના બન્યુઆરિમાં થઈ હતી—વિશ્વાસરાવ જખમી થઈ મરવા પડ્યો તે સાંભળી સદાશિવરાવ હબક્યો, ધસ્યો ને લોપ થયો. જંકોજ સિંધીઆ ને પેશ્વાના પાયદળના સરદાર હજીરાહીમખાન આરદી એ બે ફ્રી પકડાયા ને માર્યા ગયા; મહારાજા હોલ્કર ને દામાજી ગાયકવાડ એ બે તો પ્રથમથીજ નાસી ગયા હતા; વિંચુકર, રાજા બહાદુર વગેરેને દિલ્હીમાં કારભાર કરવાને રાખેલા તે જેમ તેમ કરી પોતાને દેશ જઈ પહોંચ્યા. અબદલ્લી, પુરખ કેદીઓને મરાવી નાખી, ખેરાં છોકરાઓને ગુલામ કરી અને દિલ્હીની ગાદીએ આલમખીર બીજાના વડા દીકરાને ખેસાડી પોતાના રાજ્યમાં જઈ રહ્યો.

એ લડાઈ પછી થોડે મહીને નાનાસાહેબ પેશ્વા મરણ પામ્યો. એણે મરાઠા રાજ્યની છેલ્લી ચઢતી જોઈ તેમ પડતી પણ જોઈ-પડતી એવી કે ફરીથી મરેઠાઓ પાછા જી શક્યા નહિ; અંગ્રેજોએ કોલ્હુની કેટલીક લડાઈમાં મદદ કીધી હતી તે ઉપરથી નાનાસાહેબે તેઓને બાલુકોટ તથા તેની પાડોશનાં નવ ગામ આપ્યાં હતાં ને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે વેપાર સંબંધી કરાર કીધો હતા.

ચોથો પેશ્વા માધવરાવ રહ્યો (૧૭૬૧-૧૭૭૨) એણે સાંચખાઉ કારભારીઓ ઉપર તાકીદ રાખી તેઓને યથાન્યાયે વર્તતા કીધા. તેણે પોતાના કાકા રાધોબાએ બળવો ઉઠાવેલો તેને હરાવી પકડી પુનાના મેહેલમાં કેદ રાખ્યો હતો. એ પેશ્વા યુદ્ધમાં ને રાજ-નીતિમાં વખણાઈ ૨૮ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો ત્યારે મરેઠાના રાજ્યનું ઉત્પત્ત (સિંધીઆ હોલ્કર ભોંસલે વગેરેની ભખીરો સુધાં) ૧૦ કરોડનું ગણાવું, પણ ખરે-ખરી વસુલ ૭ કરોડની હતી. બાલાજી બાનુ જે નાના ફેડનવીસના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે રાજ વસુલ ખાતાનો મુખ્ય કારભારી હતો. એ પેશ્વાના વખતમાં હૈદરઅલીએ દક્ષિણમાં પોતાનું નવું રાજ્ય

માંડી મરેઠાઓના લાગાની સામા થવા માંડ્યું હતું. પાંચમો પેશવા નારાયણરાવ એને આઠ મહીના પછી તેના કાકા રાઘોભાએ મરાવી નાખી પોતાને છઠ્ઠો પેશવા કહેવડાવ્યો (૧૭૭૪ સુધી). પછી નારાયણરાવનો બાળક દીકરો સવાઈ માધવરાવ સાતમા પેશવાની આણ કરી ને નાનાફડનવીસ એણે રાજ્યમાં કારભાર કીધો. રાઘોભા દાદાએ સાલસેટ વસાઈ વગેરે અંગ્રેજને આપી એઓની મદદે સવાઈ માધવરાવને ઊઠાડી મેલવાની તજવીજ કીધી હતી, પણ તેમ થયું નહોતું; ને અંગ્રેજે ફડનવીસ સાથે કરાર કીધા તેની રૂએ તેઓને સાલસેટ ટાપુ મળ્યો ને રાઘોભા કેટલીક મુદત પછી પોતાનાં લશ્કરને રજા આપીને કોપરગામની ભગીર તથા બીજું સાલીઆણું નક્કી કરાવી ત્યાં જઈ રહ્યો ને ૧૭૮૪માં મરણ પામ્યો. સવાઈ માધવરાવ વયે મોટો થયો, તોપણ નાનાફડનવીસે તેને સત્તા ન આપતાં કેદી જેવો રાખવા માંડ્યો તે ઉપરથી તે એક દહાડો ચિડાઈને મેહેલની અગાશીમાંથી નીચે ઝંપલાવી મરણ પામ્યો (૧૭૯૫). પછી રાઘોભા દાદાનો વડો દીકરો બાજીરાવ આઠમો ને છેલ્લો પેશવા થયો તેણે દોલતરાવ સિધીઆને ઉશ્કેરી નાનાફડનવીસને કેદમાં નખાવ્યો, પણ પછવાડેથી તેનો છુટકારો કરી પાછો પ્રધાન કીધો. નાનાફડનવીસ ૧૮૦૦માં મરણ પામ્યો ને તેની સાથે મરેઠાના રાજ્યની પણ સમીસાંજ થઈ.

ફ્રેંચ અંગ્રેજની સરસાઈ-યુરોપમાં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડ સામસામા ઉતર્યા હતાં (૧૭૪૪). લડાઈ માત્ર યુરોપમાંજ નહિ પણ જ્યાં જ્યાં જેની જેની સત્તા હોય ત્યાં ત્યાં તેની તેની સાથે કરવી એમ તરફેણે ધમ્મયું ને ચલાવ્યું. હિંદુસ્તાનમાં વલંદા, અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ એ ત્રણેનાં સંસ્થાન હતાં; તેમાં વલંદા પોતાનાંને વિષે બેદરકાર હતા; પણ અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ એ બેએ હિંદુસ્તાનમાં પોતપોતાની સત્તા વધારવાને અહીં પણ લડાઈ ચલાવી. ફ્રેંચ લાખુડોને એણે પાંચ દહાડા ઘેરો રાખી મદ્રાસ લીધું (૧૭૪૬); પણ પછી કેટલુંક ધન લઈ તે શહેર તેઓને પાછું આપ્યું. પોર્ટુગીસીના ગવર્નર હયુધ્ને તે ગર્યું નહિ ને એણે લાખુડોને પાછો ફ્રાન્સ ગયો એટલે મદ્રાસને પાછું ફ્રેંચ સરકારના તાબામાં લીધું. ૧૭૪૮માં એલાશાપેલીની સલાહ થઈ ત્યારે મદ્રાસ અંગ્રેજને પાછું આપવામાં આવ્યું હતું.

દિલ્હીના બાદશાહનો દક્ષિણનો સુબેદાર નિનમ ઉલમુદ્દ ૧૭૪૮માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો દીકરો નાસીરજંગ હૈદરાબાદની ગાદીએ બેઠો; પણ હુધ્નેએ ખટપટ કરી નિનમની દીકરીનો દીકરો મુઝફરજંગ

એને દાવો કરવા ઉભો કીધો. કહ્નૌટની નવાબીને માટે અન્વરુદ્દીન ને ચંદાસાહેબ એ બે દાવો કરતા તેમાં પણ હુધ્નેએ ચંદાસાહેબનો પક્ષ કરી લડાઈઓ કરી તેને નવાબી અપાવી; ને એ મદદના બદલામાં પોર્ટુગીસીની આબુબાલુનાં ૮૧ ગામ મેળવ્યાં (૧૭૫૦). અન્વરુદ્દીન લડાઈમાં કપાઈ પડ્યો હતો, પણ તેનો દીકરો મહંમદઅલી ત્રિચિનોપોલી રાખી રહ્યો હતો. તેને અંગ્રેજોએ કુમક કરવી કબુલ કીધી. મુઝફરજંગને ફ્રેંચ સરદારો સાથે વાંધો પડ્યો; એઓ તથા ચંદાસાહેબ ખસી ગયા; મુઝફરજંગ નાસીરજંગને શરણ મઈ કેદમાં પડ્યો. આગળ મહંમદઅલી તથા નાસીરજંગ એઓને અંગ્રેજ સાથે વાંધો પડ્યો તે લાજ ભેઈ હુધ્નેએ નાસીરજંગ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને સપડાવ્યો; પઠાણો પાસે બખેડા કરાવી તેને મારી નખાવી મુઝફરજંગને કેદમાંથી છૂટો કરી ગાદીએ બેસાડ્યો અને જ્યારે એના પણ ટંટાખોરોએ પ્રાણ લીધા ત્યારે નિનમના દીકરામાંથી એક સલાબતજંગને નિનમી આપી. અંગ્રેજોએ મહંમદઅલીની કુમકે લડનારાઓને ત્રિચિનોપોલી મોકલ્યા, પણ ચંદાસાહેબે તેઓને લડાઈ આપી ભગાડ્યા; તેમાં દેશી સિપાઈ કરતાં અંગ્રેજ પહેલાં નાકા. થોડી મુદત પછી કલાઈવે ૨૦૦ અંગ્રેજ ૩૦૦ દેશી ને ત્રણ તોપ એ સાથે આર્કોટ (કહ્નૌટની રાજધાની) લીધું. દુશ્મનોએ ઘેરો ઘાલ્યો, પણ કલાઈવે રહેલા ૮૦ ગોરા તથા ૧૨૦ કાળા સિપાઈઓ સાથે કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી આવી તેઓને નસાડ્યા અને મદ્રાસથી કુમક આવી પહોંચી એટલે તેણે ફ્રેંચનું કાંચી શહેર લીધું; વળી તેણે ને મેજર લોરેન્સે ત્રિચિનોપોલીને ઘેરો ઘાલનારાં ફ્રેંચનાં તથા ચંદાસાહેબનાં લશ્કરને હરાવ્યાં (૧૭૫૨). ફ્રેંચની હાર થવા માંડી હતી, પણ હૈદરાબાદની દરબારમાં તેઓનો વજ ધણો વધ્યો હતો—સલાબતજંગે ફ્રેંચ સરદાર ખુશીને મદાપદ્મીથી તે જગંનાથપુરીલગી ત્રણસોં કોરામાં આવેલા પ્રાંતની અમલદારી આપી હતી. પછી અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે કેટલીક લડાઈઓ થઈ. પણ છેલ્લે લંડનમાં સલાહના કરાર થયા તે પ્રમાણે ફ્રેંચોએ છતેલો મુલક પાછો આપી દીધો ને મહંમદઅલીને નવાબ કબુલ રાખ્યો; અંગ્રેજોએ સલાબતજંગને દક્ષિણનો સુબેદાર માન્યો; અને બંને ટાપીઓએ દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં ન પડવા સંબંધી એકમેકને કબુલાત આપી (૧૭૫૪)

અંગ્રેજ રાજ્યસત્તાની સ્થાપના—કલકત્તાની કોઠી મદ્રાસની કોઠીના ઉપરીપણા તળે હતી તોપણ

તેની કમાણી તથા વગસતા બહુ વધી હતી. બંગાળાનો સુબેદાર સુરાજઉદ્દૌલાએ કોડીવાળાને જણાવેલું કે અમારો બુનેગાર નવાબ જે તમારા આશરામાં રહ્યો છે તેને મોકલી દેવો; પણ કોડીવાળાએ જવાબ ન વાળેલો તે ઉપરથી સુબેદારે કલકત્તા ઉપર ચઢાઈ કરી (૧૭૫૬);-કોડીનો સુખી ને ખીલ સૌ વહાલો ઉપર નાસી ગયા, પણ ૧૪૬ કિલોદાર પકડાયા. (એઓને પહેરેગીરોએ એક વખારના ૧૮ ફુટ ચોરસ ચોરડામાં ગોંધેલા તેમાંથી સુરજ ભગતે માત્ર ૧૬ જણ જીવતા નીકળ્યા હતા,—૨૦મી જૂન). મદ્રાસની કોડીવાળાએ કલકત્તાને લશ્કર સાથે કલકત્તા મોકલ્યો. એણે કલકત્તા તથા હુગલી પાછાં લીધાં ને પછી સુરાજઉદ્દૌલા તથા કલકત્તા વચ્ચે સલાહના કરાર થયા. કલકત્તાને મદ્રાસ સરકારનો હુકમ હતો કે કામ પુરું થયેથી તરત પાછું આવવું પણ કલકત્તાને મદ્રાસ ન જતાં બંગાલામાં રહી ત્યાંની રાજમટપટમાં માથું ધાક્યું. સુરાજઉદ્દૌલાની ફોજને પગાર આપનારો બક્ષી મીરજાફર એણે કલકત્તાને નાણું આગવું કબુલ કીધું ને કલકત્તાને તેને સુબેદાર કરવાનું માથે લીધું, એ મસલત ખુલ્લી પડેથી બકર સુબેદાર પાસે માફ માગી ને એણે તે આપી, એવી કબુલતે કે તેણે અંગ્રેજની સામા લડવામાં મદદ કરવી. સુરાજઉદ્દૌલા ૫૦ હજાર પાયદલ, ૧૮ હજાર સવાર ને ૫૦ તોપ સાથે કલકત્તાને શિક્ષા કરવા નીકળ્યો; ને કલકત્તા પણ ૬૦૦ ગોરા ને ૨,૦૦૦ કાળા સિપાઈઓ લઈ ખલાસી ગામ આગળ આવી પહોંચ્યો; થોડી વાર સામસામે તોપનો મારો ચાલ્યો એટલે વળી મીરજાફર પોતાની ફોજ સાથે કલકત્તાને મળ્યો ને એણે કુમકને બળે સુબેદારની ફોજની જખરી દુકડી ઉપર એકદમ ધસારો કરી તેને નસાડી; સુરાજઉદ્દૌલા સાંઠણી ઉપર ચઢી પાછો વળ્યો ને કલકત્તા જીત મેળવી (૨૨ જૂન ૧૭૫૭). પછી બકર બંગાળાનો સુબેદાર થયો ને તેણે સવાળે કરોડ ને વીસ લાખ રૂપિયા અંગ્રેજ કંપનિને આપવા કબુલ કીધા—સુરાજઉદ્દૌલાને બકરના દીકરાના હુકમથી ઠોર કરવામાં આવ્યો હતો. તરતજ પછી અંગ્રેજે બંગાળાની તિબેરી ભેઈ વળ્યા તો તેમાં માત્ર દોઢ કરોડ રૂપિયા હતા ને એ સધળા તો ઉપાડાય નહિ ત્યારે તેઓએ ૮૦ લાખ રોકડા ને ખીજું કેટલુંએક જરીઆન મળીને કરોડ ને ૧૦ લાખ જેટલું તો લઈ લીધું ને બાકીના ત્રણ વર્ષમાં પુરા કરી આપવાનું બકરે કબુલ કીધું. દિલ્હીના બાદશાહનો શાહનશાહ, અયોધ્યાનો નવાબ ને અલાહાબાદનો સુબેદાર એઓ બકરને ઠોડી મૂકવા કલકત્તાને લડાઈ આપવા આવ્યા; પણ પાછલા બેમાં ટંકા થયો તેમાં અયોધ્યા-

વાળાનો જીવ ગયો ને પછી શાહનશાહ એકલો પડી ગયો તેથી તે કેટલુંક નાણું લઈ પાછો વળ્યો. કલકત્તાને લડાઈની સમાધાની આણવામાં મદદ કરી વાસ્તે બકરે કલકત્તાને કેટલીક ખાનગી ભગીરો આપી.

૧૭૬૦માં વોલ્સિલ્ડ કોડીનો પ્રેસિડેન્ટ થયો તેણે ખબરો ખાત્રી ને મીરજાફરથી કબુલેલું નાણું અપાઈ નથી એ ભેઈ નવાબના લાઈ કાસિમને નવાબ કીધો. બકર મુર્શીદાબાદ છોડી કલકત્તા જઈ રહ્યો. કંપનિ સિવાય ખીલ અંગ્રેજ વેપારીઓએ દાણ લગવું એવું કાસિમે ઠેરવ્યું તે કંપનિને પાલવ્યું નહિ; કંપનિના તાબેદાર દેશીઓ પણ જકાત આપતા નહિ; કંપનિએ વેપારના સધળા હક પોતાનેજ માટે રાખેલા તેથી દેશીઓનો વેપાર દૂખ્યો; વસુલાતમાં આધ પડી નવાબ તથા કંપનિના લોકમાં વારંવાર ટંકા થતા, એ સંધા ઉપરથી કાસિમે બધા લોકને દાણની માફી કરી. કંપનિ ખીજવાઈ, ને એલિસે પટણા લીધું; કાસિમે એક અંગ્રેજ વકીલ મેંગીરથી કલકત્તા જતો હતો તેને તેના રિસાલા સુદ્ધાં મરાવી નાખ્યો; પટણાનો સુબેદાર જે અંગ્રેજના આવવાથી ખશી ગયો હતો તેણે મેંગીરની કુમકે ત્યાંના અંગ્રેજને કદ કરી નવાબ પાસે મોકલ્યા; અને કાસિમખબરના અંગ્રેજની પણ તેવીજ હાલત થઈ (૧૭૬૩). પછી કંપનિના લશ્કરે નવી રાજધાની મેંગીર શહેર લીધું (ખીજ ઓગસ્ટ ૧૭૬૩); અને કાસિમ મુર્શીદાબાદમાંના અંગ્રેજની કતલ કરાવી અયોધ્યાના નવાબ પાસે જઈ રહ્યો. અયોધ્યાનો નવાબ અને દિલ્હીનો બાદશાહ એ બે કાસિમની મદદે લડવા આવેલા તેમને મેજર મજોએ (મુંબઈથી આવી) બકસર આગળ હરાવ્યા (૨૨ અક્ટોબર ૧૭૬૪). અયોધ્યાના નવાબે લડાઈનો ખર્ચ આપવાનું કબુલ કરી સલાહ કીધી ને બાદશાહ અંગ્રેજને આજીપુર વગેરે પ્રાંત આપવાના કહી પાછો ફર્યો. પછી કંપનિએ મીરજાફરને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો ને તે સુઆ પછી તેના દીકરા નિલામઉદ્દૌલાને નવાબ કરી જુના દિવાન નંદકુમારને કાઠી મહમ્મદ રીઝાખાન એને દિવાન કીધો ને કેટલાક કરાર કરાવી લીધા. કલકત્તા વચમાં વિલાયત ગયો હતો તે ત્યાંથી હોઈ પદવી ધારણ કરી પાછો કલકત્તા આવ્યો ને પછી તેણે મુર્શીદાબાદ જઈ (૨૫ જૂન ૧૭૬૫) નિલામખાન સાથે કારભાર કરવાને દુલ્લરામ તથા જગતસેક એ બેને નીમ્યા; દરસાલ ૫૦ લાખ ઠેરવી નવાબને ખસતો કીધો અને દરેખસ્ત કારભાર રાખી કંપનિ મુલકનું વસુલ લે તેલું ઠેરવ્યું. ૧૭૬૫ના ઓગસ્ટની ૧૨મીએ દિલ્હીના બાદશાહે દર સાલ છવીસ લાખ રૂપિયા લેવા કબુલ કરીને બંગાળા, બકાર ને બોદીઆ

એ પ્રાંતોનું વસુલ લેવાનો અધિકાર—દિવાની ફરમાન અંગ્રેજ કંપનિને આપ્યો;—ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિએ વેપારી ણી રાજકીય સત્તા ધારણ કીધી. કલ્કાટમાં કંપનિની બહાદુરી મનાતી ને ઉત્તર સરકારના પ્રાંત તેને નવા મળ્યા હતા.

કલકાટ ૧૭૬૭માં વિલાયત ગયા પછી કેટલેકર બંગાળનો ગવર્નર થયા હતા ને એના પછી લોર્ડ કલિફોર્ન થયા (૧૭૭૨). ૧૭૭૩માં ઇંગ્લાંડની

૭ મે ૧૭૫૪માં સલાહ થયા પછી પાછા ગયારે કાન્સ ઇંગ્લાંડની સાત વર્ષની લડાઈ ચાલી (૧૭૫૬-૧૭૬૩) ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં પણ ફ્રેંચ અંગ્રેજો વચ્ચે ચાલી. કલકાટને ચંદ્રનગર લીધું (૧૪ માર્ચ, ૧૭૫૭). અંગ્રેજ અરમારે ફ્રેંચ અરમારને કડલૂર બંદરમાં હરાવી. પણ ફ્રેંચ સરદાર લાલોએ સેન્ટ ડેવિડ કિલ્લો લીધો (૧ જૂન, ૧૭૫૮); તેણે મદ્રાસને ઘેરા લાલો શહેરનો દેશી વસ્તીનો લાગ લીધો (૧૪ ડિસેમ્બર). અંગ્રેજને મુંબઈથી કુમક આવી કે ફ્રેંચ પોતાના માંદા તથા ધાયલ લોકને મૂકી ચાલ્યા ગયા; ત્રિકોમાલી આગળ ફ્રેંચની હાર થઈ; અંગ્રેજ સરદાર ફ્રેંચ બાન્દિવારનો કિલ્લો લીધો તે પાછો લેવા લાલોએ ચઢાઈ કરી, પણ હાર્યો ને એના હુકમથી બુશી હૈદરાબાદથી આવતો હતો તેને અંગ્રેજોએ પકડ્યો; બુશીએ હૈદરાબાદ છોડ્યું તેથી ત્યાં ફ્રેંચનું વજન ઓછું થયું (નવ્યુઆરિ, ૧૭૬૦); પછી અંગ્રેજ સરદાર ફ્રેંચ આર્કોટ, હંજી, દેવીકોટ ને બીજા નવ કિલ્લા લીધા ને પછી એ મહીનામાં પોંડીચરીને ઘેરા લાલો; લાલોએ ઘેરા છોડવાને બહુ બહુ ફાંફાં માર્યા, પણ તેનું વળ્યું નહિ. ૧૭૬૧ના નવ્યુઆરિની ૧૪મીએ તે કિલ્લો અંગ્રેજોએ કંપનિને નામે લીધો ને ત્યાંનો કોટ લાગી નાખ્યો. એ હારથી હિંદુસ્તાનમાંની ફ્રેંચ સત્તા પૂરી નાશ પામી-૧૭૬૩માં પારિસમાં સલાહ કરાર થયા ત્યારે પોંડીચરી ને બીજાં સંસ્થાનો ફ્રેંચને પાછાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. દેશી સિપાઈઓને યુરોપની ક્વાયત શીખવવાની ચાલ પ્રથમ ફ્રેંચોએ કાઢી હતી.

વિજયનગરની ગાદી વૃદ્ધ પછી મહેસુરના ખંડીઆ રાજાએ સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું; ત્યાં કોઈ રાજા હતો ને તેનો કારવાર નંદરાજ કરતો. નંદરાજને હૈદર નામનો એક સરદાર હતો. હૈદર દસ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો ગરીબ બાપ (પંજાબી આવેલો) નેણે લશ્કરમાં નોકરી લીધી હતી તે કપાઈ મુજો હતો. લશ્કરી ચાકરીનો હૈદરને કંટાળો હતો તોપણ તેણે તે ૨૭ વર્ષની ઉંમરે કબુલ કીધી હતી. નંદરાજે તેને એક પાયગા આપી ને તે વધારવાની રત્ન આપી. હૈદર ઘણા લુટારૂ લોકોને એકઠા કરી ૧૫૦૦ સવાર તથા ૫ હજાર પાયદળ અને હાથી છટ વગેરે કેટલોક સરંભ એ સૌ તૈયાર કીધું. નંદરાજે બુશ થઈ તેને ડિગીજની ફોજદારી આપી ને તે બીજા

પાર્લમેન્ટમાં કેટલોક ઠરાવ થયા; કલકાટ, મદ્રાસ, મુંબઈ એ ત્રણ ઇલાકાના ગવર્નરોએ એક ગવર્નર જનરલ તથા કેનિસલ એના હુકમમાં રહી પોતાનાં કામ કરવાં, ગવર્નર જનરલની નીમણુક ઇંગ્લાંડનો રાજા કરે; પ્રધાન-મંડળને કામ પડે ત્યારે ગવર્નર જનરલે કંપનિનું દફતર દેખાડવું; કલકાટમાં ઇન્સાફની અદાલત રાખવી; કંપનિના ચોવીસ ડાઇરેક્ટરો વર્ષોવર્ષ નવા ન નીમતાં દર વર્ષ માત્ર ૭ નવા નીમવા; વગેરે. એ ઠરાવ પ્રમાણે કંપનિનો વહીવટ ૧૭૭૪ના ઓગસ્ટની પહેલી તારીખથી બદલાયો ને લોર્ડ કલિફોર્ન હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ રાજ્યનો પહેલો ગવર્નર જનરલ ઠર્યો.*

રાજાઓનો બંદોબસ્ત રાખતો. નંદરાજે રાજાને કેદમાં નાખી તેના કેટલોક સંબંધીઓનાં નાક કાન કાપેલાં તેથી લોક તેના ઉપર નારાજ થયા હતા; હૈદર તથા તેનો કારકુન ખંડેરાવ એઓએ રાજ્યનો પક્ષ કીધો; નંદરાજે કારવાર છોડી મહેસુર જઈ ફોજ એકઠી કીધી; હૈદરે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી તે શહેર લીધું ને પછી પોતે કારવારી થયા; ખંડેરાવે હૈદરનાં લશ્કર ઉપર તોપ ચલાવી, પણ હૈદર નારી ગયો. હૈદરે નંદરાજની પાસે માફી માગી તેના થઈ જઈ ખંડેરાવને નસાડ્યો ને પછી રાજાને ત્રણ લાખનો ને નંદરાજને ૧ લાખનો પ્રાંત આપી પોતે શ્રીરંમપટણમાં સુલતાન થયા (૧૭૬૧). તેણે ખંડેરાવને મરતાં સુધી લોહાના પાંજરામાં લાલો રાખ્યો હતો.

દિલ્હીના બાદશાહે મહંમદ અલીને કલ્કાટનો નવાબ માન્યો હતો ને ઉત્તર સરકારના પ્રાંત અંગ્રેજોને આપ્યા હતા. એ પ્રાંત હૈદરાબાદના નિબમઅલીના (સલાબત-જંગના ભાઈના) તાબાના હોવાથી તે, નવાબ તથા અંગ્રેજના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરતો; પણ મદ્રાસ સરકાર તેને વાહી વાહીને તેનો ગુસ્સો નરમ પાડતી. હૈદરઅલીની સત્તા તોડવાને નિબમ, મરેઠી સરદાર માધવરાવ ને અંગ્રેજ કંપનિ એઓએ સંપ બાંધ્યો (૧૭૭૦). નિબમ તથા કંપનિનાં લશ્કર નીકળ્યાં તેની પહેલાં મરેઠા સવારો મહેસુરના સપાટ પ્રદેશમાં ફરી વળ્યા હતા—એ લશ્કરની સામા લીડવાની હૈદરની હિંમત ચાલી નહિ ને તેણે ૩૫ લાખ આપવાની જોલો કરી માધવરાવને વિદાય કર્યો (પાછળથી રૂપીઆ અ. ૫૦ નહોતા અને નિબમના મનમાં અંગ્રેજ વિષે માફ અણાવ્યું. હૈદરે ત્રિનોમાલી આગળ કર્નલ સ્મિથ ઉપર હલ્લો કીધો, પણ તેમાં ને બીજા લડાઈઓમાં તે હાર્યો; અને નિબમે હૈદરને છોડી અંગ્રેજ સાથે સલાહ કીવી (૧૭૬૮). અંગ્રેજોએ લડીને તેનો કેટલોક મુલક લીધો; ત્યારે હૈદરે સલાહતું કહેણ મોકલ્યું. પણ અંગ્રેજોએ માન્યું નહિ. હૈદરે ફોક મહીનામાં મધ્યમતુર વગેરે બેએલા

વેનર હેસ્તિંગ્સ (૧૭૭૩-૧૭૮૫)—ઇંગ્લાંડ અમેરિકાની લડાઈ ચાલી તેનો લાભ લઈને ફ્રેન્ચોએ મરાઠા, નિજમ ને હૈદરના હૈદરઅલી એઓ સાથે અંગ્રેજ સામા સંપ બાંધ્યા, પણ તેઓએ ચંદનગર, મહલીપટ્ટણ ને પોંડીચરી એ ખોયાં (૧૭૭૮). મુસ-દીબીરી બરેલા કોલકારથી દુશ્મનો કમજોર થયા, પણ ૧૭૮૦માં હૈદરે એકદમ વૂટી પડી કલ્કાટકમાં મોટા સંહાર કીધા. જ્યારે તે આકોટને ઘેરા ધાલતો હતો તેવામા તેણે એક બીભથી છ માઇલને અંતરે રહેલાં એવાં બે મોટાં લશ્કરને હરાવ્યાં; પણ પછી ફેટ તેને હરાવ્યો; ને તેના કાફલાનો છુએ નાશ કીધો. ૧૭૮૨માં હૈદર મુઝો ને તેના દીકરા ટિપુએ ૧૭૮૪ની સલાહ થઈ ત્યાંસુધી લડાઈ ભરી રાખી. ગવર્નર જનરલ ૧૭૮૫ના ફેબ્રુઆરિમાં વિલાયત ગયો. તેણે હિંદુસ્તાનમાં માઠી વર્તણૂક ચલાવેલી ને મોટા ગુના કરેલા તે વિષે ચર્ચા ચલાવવાથી તેના ઉપર પાર્લિમેંટમાં આઠ વર્ષ કામ ચાલ્યું હતું, પણ આખરે તે નિરપરાધી ઠર્યો હતો.

લોર્ડ કેર્નવેલિસ (૧૭૮૫-૧૭૯૩). ત્રાવણકોરનો રાજા જે કંપનિનો દોસ્ત હતો તે અને ટીપુ એ બેમાં ઝગડો ભગ્યો ને લડાઈ શરૂ થઈ (૧૭૯૦). ફટલીક હાર ખાધા પછી કંપનિએ બેંગલોર લીધું ને શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા ધાલવાનું ભય દેખાડ્યું. ૧૭૯૨ના ફેબ્રુઆરિની પાંચમી તારીખે દુશ્મનો શ્રીરંગપટ્ટણ નજીક આવી પહોંચ્યા ને ટીપુ સુલતાને પોતાનું અડધું રાજ્ય દુશ્મનોને (કંપનિ, નિજમ ને પેશ્વા એઓને) આપી દેવાનું, લડાઈના ખર્ચના ૩૫ લાખ રૂપીઆ આપવાનું ને બે શાહનશા એબમાં મૂકવાનું કબુલ કીધું. કેર્નવેલિસે બંગાળમાં હંમેશના જમીનદાર ઠેરવ્યા-જમીનના ઉત્પન્નનો આકાર જણી લઈ હંમેશને માટે દર બાંધી આપ્યો.

પ્રાંત પાછા લીધા ને પછી છ હજાર સવાર સાથે લાંબી મજલ કાપી તે મદ્રાસ નજીક જઈ પહોંચ્યો. મદ્રાસના કામદારોએ સલાહ કીધી-મુલકની સરહદ લડાઈ પહેલાં હતી તેવી રાખવી ને એકમેકને મદદ કરવી એવા કરાર થયા (૧૭૯૬).

અફઘાન રાહીલાઓએ બાદશાહને દિલ્હીથી બહાર કહાડેલો, પણ મરાઠાઓએ તેને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો (૧૭૭૧). બાદશાહે અલાહાબાદ વગેરે પ્રાંત મરાઠાઓને આપ્યા. હેસ્તિંગ્સે છન્ડીસ લાખનું સાલીઆણું બાદશાહને આપ્યું બંધ કીધું, ને અલાહાબાદ વગેરે પ્રાંત મરાઠાને હાથ ન ભય તેને માટે ૫૦ લાખ લઈને અયોધ્યાના નવાબને વેચ્યા. મરાઠાઓ રાહીલાઓને હરાવી તેઓનો પ્રાંત લૂટી ઉજ્જડ વાળી સ્વદેશ લાણી

સર બન રોર (૧૭૬૩-૧૭૬૮) એની કાર-કીર્દીમાં નિજમ, કંપનિ સરકારનો કદો દુશ્મન થયો. એ લાગ નેઈ ટીપુએ સત્તાધારીઓ સાથે સંપ બાંધ્યા ને કાન્સના સત્તાધારીઓની મદદને માટે તેઓ સાથે સંદેશા ચલાવ્યા.

લોર્ડ મોર્નિંગ્ટન (પછવાડેથી વેલ્લિસનો આર્કિવેસ) એણે મોટી લડાઈ કરી ટીપુને હરાવ્યો-એ તોપના ગોળાથી પડ્યો ને શ્રીરંગપટ્ટણ તાબે થયું—પુષ્કળ ધન, છત મેળવનારાઓને મળ્યું ને અંગ્રેજ રાજ્યસત્તા મક્કમ પાયા ઉપર આવી (૧૭૬૬).

ચીન.

માલ્કુતાતર્કર કુળના રાજા રાજ્ય કરતા. જેસુટ લોક ખ્રિસ્તી ધર્મનો ખોધ કરતા તેઓને સખ મના કરવામાં આવી હતી ને તે ધર્મ દેશમાંથી નીકળી ગયો. યુરોપ સાથે વેપાર વધ્યો હતો.

યુનૅટડ સ્ટેટ્સ.

ઉત્તર અમેરિકામાં ન્યૂહેમ્પશાયર, મેસાચુસેટ્સ, હોડ ટાપુ વગેરે, કનેક્ટિકટ, ન્યૂયોર્ક, ન્યૂજર્સી, પેન્સિલ્વેનિયા, ડિલાવેર, મેરીલેંડ, વર્જિનિયા, ઉત્તર-દક્ષિણ કેરોલીના અને બેર્જિયા એ તેર સંસ્થાન એકમેકથી સ્વતંત્ર હતાં. તે સંસ્થાનોના લોક પોત પોતાની મંડળીઓ કરી પોતાના પ્રદેશની બ્યવસ્થા રાખતા. પછવાડેથી ઇંગ્લાંડે ગવર્નરો નીમવાની સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી ને લોકે પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓની રાજ્યસભાઓ રાખી હતી. સંસ્થાની લોકને પોતાના શત્રુઓની સામા થવામાં ઇંગ્લાંડની મદદ મળતી ને ઇંગ્લાંડને તે કળદ્રુપ પ્રદેશનાં ઉત્પન્નના તમામ વેપારનો ફાયદો મળતો. જ્યારે શત્રુની તરફની નિરાંત થઈ ત્યારપછી સંસ્થાનીઓને ઇંગ્લાંડની મદદની જરૂર નહોતી;—એ સ્થિતિમાં ઇંગ્લાંડે સ્વતંત્ર-

ચાલતા થયા. અયોધ્યાના નવાબે ને હેસ્તિંગ્સે રાહીલાની મદદમાં લશ્કર મોકલ્યાં હતાં તેના ખર્ચને માટે તેઓ સાથે લડાઈ કીધી ને તેઓને પુરા તાબે કીધા (૧૩ એપ્રિલ, ૧૭૭૪). રાહીલાની સામા નવાબને મદદ કરવામાં હેસ્તિંગ્સને લોભ વગર ખીલું કંઈ કારણ નહોતું. ૧૭૭૬માં અંગ્રેજોને રાધોખા દાદાની ખટપટમાં સાલસેટ ટાપુ મળ્યો હતો.

હેસ્તિંગ્સના ઉપર લાંચ ખાધાની ક્યોઈઓ થયેલી ને હુગલીનો ફોજદાર નંદકુમાર સપડાયો. એના ઉપર કોઈએ પાંચ વર્ષની વાત ઉપર ખોટી સહી કીધાનું તોહમત મૂક્યું તેની તપાસ ચલાવી સુપ્રીમ કોર્ટે તેને ફાંસીની સજા કીધી હતી—એ કામ હેસ્તિંગ્સે કરાવ્યું એકું કહી કૉન્સિલના મેમ્બર સામા થયા હતા ને તે લાંજગડ ધણી વધી ગઈ હતી.

તાનો ઇચ્છનારો તે લોક સાથે જેવી રીતે વર્તેલું એવું તેવી રીતે ન વર્તતાં તેઓના ઉપર વિશેષ રાજ્યસભા ચલાવવાનો મમત ધર્યો—કારણકે મૂકવા વિષે પાર્લિમેન્ટમાં ઠરાવો થયા.

નિહાને ૧૭૭૩માં ઇંગ્લાંડે કુદત્ત ચા ઉપર જકાત લેવાનું રાખ્યું; પણ અમેરિકનોએ જાણ્યું કે એ કર હાખલ થવાથી પછવાડેથી બીજા પણ થશે. ન્યૂયોર્ક ને ફિલાડેલ્ફિયાના લોકે અંગ્રેજી વહાણનો માલ બંદર ઉપર ઉતરવા દીધો નહિ; ચાર્લસ્ટનવાળાઓએ ઉતરવા દઈ વખારોમાં લરાવા દીધો, પણ વેચાતો અટકાવ્યો. જોસ્ટનમાં કેટલાક લોકે વહાણમાંથી ઉતરતો કેટલોક માલ દરીઆમાં ફેંકી દીધો. એ ઉન્મત્તાઈ ઉપરથી તે બંદર બંધ કરવાનો એક ને મેક્સિકોની ધારા બાંધનારી લોકસભાને લઠાડી નાખવાનો બીજો એવા બે ધારા ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટમાં પસાર થયા. ૧૭૭૪ના સપ્ટેમ્બરમાં તેરે સંસ્થાનના મુખત્યારો ફિલાડેલ્ફિયામાં મળ્યા ને એકસંધે તેઓએ ઇંગ્લાંડના રાજને અરજી કરી—કર મૂકવાની ને રાજ્ય માંહેની વ્યવસ્થા કરવાની સત્તા માત્ર સંસ્થાનિક સભાઓનીજ છે; રાજ્યના ગુનામાં આવેલા અમેરિકનોની તપાસ ઇંગ્લાંડમાં થવાનો ધારો થયો છે તે ઘટતો થયો નથી; અને વેપાર વહીવટ આવી આવી રીતે રાખવો એવું તેમાં લખી જણાવ્યું હતું. ઇંગ્લાંડ સરકારે તે અરજી લીધી નહિ; અને રાજ તથા પાર્લિમેન્ટ એઓએ લડાઈથી અમેરિકનોને ઠેકાણે આણવાનું ઠેરવ્યું.

૧૭૭૫ના વર્ષમાં પ્રથમ લીડબોડા, લડાઈનાં સંરંભમનો કબજો કરી લેવા માટે બ્રિટિશ લશ્કરી સિપાઈઓ અને હથિયારબંધ સંસ્થાનીઓ વચ્ચે લેકિસંગૂટનમાં થઈ; ફિલાડેલ્ફિયામાં મળેલા મુખત્યારોએ પોતાની સભાનું નામ પાડ્યું—“ઉત્તર અમેરિકના એકત્ર સંસ્થાનોની રાજસભા;” અને દેરાના રક્ષણને માટે લશ્કર ઉઠું કરવાનો ઠરાવ કીધો ને પગાર આપવાને નોટો કાઢી. પહેલી લડાઈ બોસ્ટન આગળ ૧૭મી જૂને થઈ તેમાં બ્રિટિશ લશ્કરે હારી માર ખાધી. પછી વર્જિનિઆનો એક તવંગર ગૃહસ્થ બેર્જે-વોશિંગ્ટનને જે કાનડાને માટે થઈ ગયેલી લડાઈમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો તેને સંસ્થાનિક સેનાનો સરદાર નીમવામાં આવ્યો. જનરલ મોંટગોમરીએ કાનડા ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. પણ તેમ વર્ષ પુરું થયું હતે બ્રિટિશ સરકારથી અમેરિકનોને તાબે કરી ચકાયા નહિ; (કાનડાના લોક સંસ્થાનીઓને ન મળતાં ઇંગ્લાંડનેજ વળગી રહ્યા હતા). અમેરિકનોએ

જોસ્ટનને ઘેરા ધાક્યો અને જનરલ હાઉને ૭ હબર સિપાઈ સાથે તે ઘેરે ખાલી કરી હાઉલિફેક્સ તરફ નીકળી જવું પડ્યું. એથી કેટલુંક તોપખાનું તથા કેટલોક સંરંભ એ અમેરિકનોને મળ્યું ને વોશિંગ્ટનને જીતની પ્રસન્નતામાં તે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો (માર્ચ, ૧૭૭૬). કોંગ્રેસ-સંસ્થાનોની રાજસભાએ બુલાઈ-ની ૪થીએ સંસ્થાનો સ્વતંત્ર છે એવું નહેરનામું કાઢ્યું અને સંપીલાં સંસ્થાનોએ “અમેરિકનાં યુનાઈટેડસ્ટેટ્સ” એવું નામ ધારણ કીધું.

નવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યે ન્યૂયોર્ક ને ન્યૂજર્સી એમાં ને તેને કોંગ્રેસ મેરીલેન્ડમાં લઈ જવી પડી; જનરલ હાઉએ વોશિંગ્ટનને જોડીવાધનકીડ આગળ લાવ્યો ને ફિલાડેલ્ફિયા લીધું (૧૭૭૭)—વોશિંગ્ટનનાં ૧૨૦૦ માણસ આછાં થયાં. લેક્ટેનન્ટ જનરલ બરગોઈને એને ૧૦ હબર લશ્કર સાથે કાનડાથી હાઉને મળવાને મોકલેલો તેણે અમેરિકનોને હરાવી હાંકી કાઢ્યા ને ટિકેનડરેગો લીધું; પણ પછવાડેથી તે એટલી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો ને એલ્ડ્રસ તથા આર્નોલ્ડ એ બે અમેરિકન સરદારો એવા તો સામા થયા કે બરગોઈને બે ભારે લડાઈ આપ્યા પછી પોતાનાં બધાં લશ્કર સાથે સ્પાર્ટોગ આગળ તાબે થઈ રહેવાની જરૂર પડી. જીત બેઈને કાન્સના પ્રધાન મંડળે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ સાથે દોસ્તીના કરાર કીધા (૧૭૭૮); અને લાફાએટ તથા બીજા સરદારો પોતાનાં ફ્રેંચ લશ્કરો સાથે નવા રાજ્યનાં લશ્કરને મદદ કરતા થયા. જનરલ કિલિન્ટન જે બ્રિટિશ રાજ્યસેન્યનો મુખી હતો તે ફિલાડેલ્ફિયા ખાલી કરી ન્યૂયોર્ક જઈ રહ્યો. ક્રોડ ટાપુ ઉપર અમેરિકન સરદાર મુલિવાન અને ફ્રેંચ વહાણના કાફલાનો સરદાર ડીએસ્ટોએ એઓએ ચડાઈ કરી, પણ ત્યાં તેઓ ફાળ્યા નહિ એ સમા ઉપર ઇંગ્લાંડથી કમિશનરો આવેલા તેઓએ સમાધાની આણવાની બહુ બહુ તજવીજ કીધી, પણ કોંગ્રેસે પોતાનું સ્વતંત્રપણું છુલ્લ કરાવવાનોજ મમત ધરી રાખ્યો.

૧૭૭૬માં બ્રિટિશ તથા (અમેરિકની મદદમાં) ફ્રેંચ કાફલાઓની વચ્ચે ઘણીક લડાઈઓ થઈ; ફ્રેંચ કાફલાને સ્પેનનાં વહાણોએ મદદ કરી તેથી ઇંગ્લાંડના વેપારને મોટો ધોક્કા પહોંચ્યો. ૧૭૮૦માં ઉત્તર—દક્ષિણ કેરાલીનના લોકે ઇંગ્લાંડની રાજ્યસભામાં રહેલું ઇચ્છી જનરલ કિલિન્ટનને મદદ કરી; અને લોર્ડ કેર્નવોલિસે અમેરિકન જનરલ ગેલ્ડસને કેમ્પડન આગળ હારે શેલ પહોંચાડી; તોપણ બીજે વર્ષે બીજે

બ્રિટિશ હાથને કામથી ઉતાર-રહિયું કેરોલિનાના મતો, ત્યાં સુધી સીમા અને વોશિંગ્ટનને કિલનકને પીઠપાટી દક્ષિણમાં જઈ કનવોલિસને ચોક્કસાઈમાં ચલાવેલી; સપ્ટેમ્બરમાં વોશિંગ્ટનના હસ્તને પીછા અમેરિકન વચ્ચે ફ્રેંચ હુકમીઓ મળી અને ચમુ અઠવા-કીમાં બ્રિટિશ તોપખાતું અમાજ કરું બંધ પડ્યું-બંધી, બ્રિટિશ ફોજને તાલે ચલાવી જરૂર પડી-હડાઈના કોરો સાબી.

૧૭૮૨ના આરંભમાં બ્રિટિશ પાર્લિમેંટે હડાઈ બંધ સમવાતો કરાવેલી છે. ને પછી નવેમ્બરમાં સલાહના કોલકચર સંબંધી પાર્લિમેંટમાં મુસદ્દા તૈયાર થયા; ને નવા વર્ષના ફેબ્રુઆરિમાં બ્રિટને જાહેર કબુલ કરી કુ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનું અમારાથી જુદું ને સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. યુરો-પનાં બીજાં રાજ્યોએ પણ તેહું માન્યું અને વોશિંગ્ટન જેમાં દેશાભિમાન તથા એકનિમિત્તપણા વડે સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં તે મહાપુરુષ પોતાની સત્તા કેમિસને સોંપી પાછા સાધારણ સંસારીજન થઈ રહ્યા.

હવે અમેરિકન આગેવાનો પોતાના નવા રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી તેને દ્વીભૂત કરવાના હવેમમાં મચ્યા. રાજ્યમાં સર્વત્ર નાશ દેખાતો હતો; ખેતી વેપાર બંધ હતાં, ને રાજ્યને બારે દેવું હતું. તેઓએ સારા સારા ધારા બાંધ્યા અને ૧૭૮૭માં સર્વ સંસ્થાનોના પ્રતિ-નિધિઓની એક મોટી સભા ફિલાડેલ્ફિયામાં ભરી વોશિંગ્ટનને પ્રભસત્તાક રાજ્યના વ્યવસ્થા નિયમ બરી કાઢનાર મંડળીને મુખ્ય કીધા. તેણે તે કામ ચરાસવી રીતે બળવું. ૧૭૮૬માં તેને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનો ૧૬૦ પ્રમુખ સ્થાપવામાં આવ્યો. ૧૭૯૩માં બીજી વાર તેને તે પદ મળ્યું અને જે બુદ્ધિ ને જે નિર્દોષપણું તેણે હરકરી કારકીર્દીમાં દેખાડ્યું હતું તે તેણે રાજ્યના પ્રમુખ સત્તાધારીની કારકીર્દીમાં પણ દેખાડ્યું. ફ્રેંચ-રાજ્ય ઉધું વળ્યું તેના જગડાથી તે હડાપણુકમાં વિચારે અજગો રહ્યો; તેણે બ્રિટન, સ્પેન ને બીજાં રાજ્યો સાથે દોસ્તીના ને વેપારના કરારો કીધા અને રાજ્યમાંહેના સુધારાના કામમાં તેણે ખંતથી મદદ કરી કીધી-એવી રીતની કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનું રાજ્ય વસ્તીમાં ને હોલતમાં અસાધારણ આખાદાનીને પાગરું. ૧૭૯૬માં તેણે સધળાં સરકારી કામનું રાજનામું આપ્યું ને મોટું માન તથા ખર્ચ વડાલ પામી તે કુટુંબસુખ લેતો થયો. વોશિંગ્ટન પછી મિસ્ટર એડમ્સ જે સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં તેનો એક સાથી હતો તે પ્રમુખ થયો.

હેડી ટાપુ ને ગુલામી.

વેસ્ટ ઇન્ડિઝ ટાપુઓમાં વિસ્તારમાં બીજો પ્રમુખ હવેમમાં પહેલો એવો જે હેડી ટાપુ તે કોલમ્બસે ૧૪૯૫માં શોધ્યો હતો. ત્યાં સ્પેનિઅર્ડ લોક જઈ વસ્યા હતા ને તેઓએ ૨૦ વર્ષમાં ત્યાંની અસલ વસ્તી ૧૦ લાખ માણસની હતી તેને નિકંદન-કીધી હતી. બીજા સૈકામાં ત્યાં ઘણાક ગુલામોને આણનામાં આજ્યા હતા. ૧૬૬૫માં ફ્રેંચ લોકો તે ટાપુના પશ્ચિમ કાંઠાનો પ્રદેશ મેળવીને ૧૬૬૭માં તેઓ અડધા ટાપુના ધણી થયા હતા. ત્યાંની ખાંડ, ખૂન ને રૂ એ જલ્દીસોની પેદાશ ૧૭૮૬માં આઠ કરોડની ગણાઈ હતી. એ મોટી પેદાશ આફ્રિકાના અભાગીઆ લોકની ગુલામખીરી વડે થતી હતી-ધણીઓ પોતાના ગુલામોને ખાવા જેટલું આપી મરતમાર મારી કામ કરાવતા.

એ ગુલામોનાં દુઃખ વિષે વિચાર કરવાને ને તેમાંથી તેઓને છોડવવાને ૧૮મા સૈકામાં ડેન્માર્ક, ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લાંડમાં મંડળીઓ સ્થપાઈ ને બાપણુ લખાણુ થવા માંડ્યાં. ઇંગ્લાંડના ક્વેકર ખ્રિસ્તીઓએ ગુલામી ધંધાની વિરુદ્ધ ૧૭૫૪થી જાલવા માંડ્યું હતું ને ૧૭૮૬માં ટોમસ ક્લાર્કસનનાં બાપણુથી લોકમાં દયાલાવ લેખન થયો હતો. ફ્રાન્સમાં એક મંડળીએ (૧૭૮૮)તો ગુલામખીરી કાઢી નાખવાના તરતના ઉપાયો કીધા અને રાજ્યની વ્યવસ્થામંડળીએ (૧૭૯૧) કાળાગોરા સૌને માટે સમાનતાના હક આપ્યા. એ ખબર થતાંજ હેડીના ગુલામોએ હથિયાર ઉઘડ્યાં ને પોતાના આજલા ગોરા ધણીઓને વડાડી નાખ્યા. ગોરાઓ પણ કાળ ઉપર ઉભટ્યા; મોટો બખેરો મચી રહ્યો કે જેનું સમાધાન બહુ વારે થયું. તોપણુ ધારા બાંધનારી સભા તથા ડાઈરેક્ટર મંડળી એઓએ (૧૭૯૩) કાળાઓને સર્વ પ્રકારનું છુટાપણું મળવા વિષે જણાવ્યું હતું.

ભાષા, કળા, વિદ્યા.

ગ્રેટ બ્રિટનમાં-ચંચ (૧૭૬૫), પોપ (૧૭૪૪), ટોમ્સન (૧૭૪૮), ઘે (૧૭૭૧), ગોર્ડનક્રિમ્મ (૧૭૭૪), રોબર્ટ બર્ન્સ (૧૭૬૬) ને કોર્ડેપર (૧૮૦૦) એ કવિઓ હતા. ફ્લીલ (૧૭૨૬), એડિસન (૧૭૧૬), કીરો (૧૭૩૧), ગોર્ડનક્રિમ્મ એ પ્રાસ્તાવિક ગદ્ય લખનારા હતા. ફિલ્કન્ટ (૧૭૪૫), ફીલ્ડિંગ (૧૭૫૪), રિચર્ડસન (૧૭૬૧) ને રમોલ્ફ (૧૭૭૧) એ વાર્તા લખનારા હતા. વાનક્લ (૧૭૨૬) તથા કેમ્બીલ (૧૭૨૮) એ હાસ્યરસ નાટક લખનારા હતા. મેન્સન (૧૭૮૪) કોસ્ટલી

ને અભ્યુદય લખનારો હતા. કુમ (૧૭૭૬), મોરારજી (૧૭૮૩) ને ગિમન (૧૭૮૪) એ ઇતિહાસ લખનારો હતા. ન્યૂટન (૧૭૮૬) ને હેલી (૧૭૮૨) એ ગણિત, ન્યોતિષ ને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં કુશળ હતા. બદલર (૧૭૫૨), પેલી (૧૮૦૫) એ ઈશ્વરજ્ઞાન વિષય લખનારો હતા. જ્યોત્સ્ન (૧૭૮૦) ઇત્યાદિના ધારા સંબંધી ન્યાયજ્ઞાન લખનારો હતા. એડમસ્મિથ (૧૭૯૦) 'રાજ્યોની દોલત' વિષે લખનારો હતા. રીડ (૧૭૮૬) માનસશાસ્ત્રી, ફ્રેડરિક્સન (૧૭૯૦) વીજળી સંબંધી શોધ કરનારો ને પ્રિન્સલ્લી (૧૮૦૪) રસાયનશાસ્ત્રી એ નામાંકિત હતા. એરુઆ રેનોલ્ડ (૧૭૮૨) ચિત્રકાર હતા. વોલ (૧૮૧૬), હાર્શીલ્ક, આર્કરહાઇટ એ ચંત્રગણનાં શોધ કરીને નવાં ચંત્ર બનાવનારો હતા.

કાન્સમાં—વોલ્ટર (૧૭૭૮) ને રુસ્કો (૧૭૭૮) એના ગ્રંથો કાન્સના રાજ્યને ઉધું વાળવાનાં કારણોમાં અવસ્થા બહુય છે; 'સર્વસંચલ' પુસ્તક જે ૧૭૫૧માં નીકળ્યું તેના અધિપતિ ડેડાર્ડ (૧૭૮૪) ને ડીડો હોંજર એ હતા; એ બીજો પદાર્થવિજ્ઞાન ને ગણિતમાં પણ કુશળ હતા. કોંડીલાક (૧૭૮૦) માનસશાસ્ત્રી, મોટરેકસ (૧૭૫૫) ધારાનું સત્વ-રાજનીતિ વિષે લખનારો, ફેલીન (૧૭૪૨) ઇતિહાસ લખનારો, રેઓમર (૧૭૫૭) સુદ્ધિપદાર્થશાસ્ત્રી, બુરોં (૧૭૮૪) પશુપક્ષાદિ પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ લખનારો, લાવાગ્રીઆ (૧૭૬૪) રસાયનશાસ્ત્રી, લાલોંડ (૧૮૦૭) ને લાલોંજ અણિતશાસ્ત્રી તથા ન્યોતિષી એ સૌ નામાંકિત હતા. વરનેડ (૧૭૮૬) ને વીઅન (૧૮૧૦) એ ચિત્રકાર હતા.

ઇલાહિમાં—એલડેની (૧૭૭૨), માલસલ-કિયે (૧૭૮૨) ને આલગ્ગરી (૧૮૦૩) એ નાટક

ગાયન લખનારો હતા. સુલુમોરી (૧૭૫૦) એ (૧૭૪૮) એ ઇતિહાસ લખનારો હતા. ને. સી. કોરમી (૧૭૬૪) એ સુદ્ધિપદાર્થશાસ્ત્રી વર્ણનક્રમ રૂપે લખ્યું હતું. વેલ્ડન (૧૭૯૮) એ અર્થશાસ્ત્ર વિષે લખનારો ને મોરમાગમી (૧૭૯૧) શારીરવિજ્ઞાનમાં નિપુણ હતા; હેલ્ડેની (૧૭૫૬) ને મોરકોવિસ (૧૭૮૭) એ ન્યોતિષી હતા; સુદ્ધિપદાર્થમાં ક્રુપ્પાનલની (૧૭૮૮) હતા; એ. ઝેલ્ડાની (૧૭૮૮) અને લોકડા (૧૮૨૭) એજેન્ટ વિજ્ઞાનવિજ્ઞાને વધારી. હુર્લી (લિખ્યાની) (૧૭૨૪) ને બાટોની (૧૭૮૬) એ ચિત્રકાર હતા.

જર્મનિમાં—રહેબલ (૧૭૫૬) રસાયનશાસ્ત્રી, રીલર (૧૮૦૫) નાટક ને ઇતિહાસ લખનારો; એટ્ટે (૧૮૩૨) કવિ, વાર્તા લખનારો ને મુનન. જર્મ લખનારો, કાન્ડ (૧૮૦૪) માનસશાસ્ત્રી, રુફ (૧૭૯૮), મોરમી (૧૭૫૫) ને રુલ્લર (૧૮૭૬) ઇતિહાસ લખનારો, એસનર (૧૭૬૧) ને કોરોલ્ડી સમ્પદ-શાસ્ત્રી, ર્યાલ (૧૭૩૪) રસાયનશાસ્ત્રી, હેમ્મલ (૧૭૪૨) વૈદ્ય એ હતા; ને ફ્રેડરિક્સ (૧૭૪૩) યર્મોમીટર ઉપયુક્તાદર્શક ચંત્રથી પ્રસિદ્ધ હતા. મુંબર (૧૭૮૩) ગણિતશાસ્ત્રી, વેરલર (૧૮૧૭) ભૂગ-વિજ્ઞાન લખનારો ને લાપ્પાટર (૧૮૧૦) સુખચર્ચ ઉપરથી સ્વભાવ લખવા વિષે લખનારો હતા. મેન્સ (૧૭૭૬), હીલ્ડિક (૧૭૭૪) ચિત્રકાર અને લેલ્ડ (૧૭૫૬), મોલાર્ટ (૧૭૬૧), ફ્રીડન (૧૮૦૬), બાટોવન (૧૮૦૭), વેબર (૧૮૨૬) એ સંગીત-ગાયન લેડનારો હતા.

હિંદુસ્થાનમાં—મોધર (૧૭૨૮) ને મોરમુંત (૧૭૨૬-૧૭૬૩) મરાઠી કવિ, દેવારામે (૧૭૭૭-૧૮૫૧) ગુજરાતી કવિ ને જ્ઞાકર હિંદી કવિ એ હતા.

વર્તમાન દર્શન અપૂર્ણ.

ગ્રેટ બ્રિટન.

આગવીડ યાપુ રાજકીય ન્યવહારમાં ગ્રેટબ્રિટન સાથે એડાથો ને ત્યાંના રાજવંશી ૨૮ સરદાર તથા ૪ પ્રમા-ધ્યક્ષ એઓને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની સરદારસભામાં દાખલ થવાનો અને ત્યાંના ૧૦૦ મુખત્યારી જલુને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની લોકસભામાં દાખલ થવાનો હક મળ્યો (૧૮૦૧). રશિયાનો ઝાર નેપોલીઅનનો દોસ્ત

થયો હતો તે પોતાનાં બંદરોમાં ફરતાં અંગ્રેજ વહીવટી ઉપર વૃદ્ધી પડયો; અને ડેન્માર્ક તથા સ્વીડન એઓ તેની સાથે મળી જવાની તૈયારીમાં હતાં; એ ઉપરથી બ્રિટને એક કાફલો બાહ્યિક સમુદ્રમાં મોકલ્યો ને ત્યાં નેલ્સને ડેન્માર્કના કાફલાને હરાવ્યો. થોડે દહાડે ઝાર મરણ પામ્યો ને નવા ઝાર આલેક્સાન્ડર બ્રિટન

સાથે મેળાપ રાખ્યો. ઇજિપ્તમાં જે અંગ્રેજ લશ્કર હતું તેણે ફ્રેંચને ત્યાંથી કાઢ્યા, પણ સર રોબર્ટ બેનક્રોફ્ટની એ સરદાર ધાયલ થઈ મરણ પામ્યો (૨૧મી માર્ચ). યુરોપના દેશોમાં ફ્રાન્સની ઉપરા-ઉપરી અદ્ભુત છત થતી હતી તેથી ને ધણીક લોક દુકાળ પડ્યાથી હેરાન થતા હતા તેથી સૌ સલાહને માટે આવું થયા હતા. નવા વર્ષની શરૂઆતમાં મિસ્ટર એડિન્ગ્ટન પ્રધાન થયો; ને પછી એગીઅન્સમાં સલાહના કરાર થયા, (૨૭ માર્ચ ૧૮૦૨)-સંસ્થાનો-માંની છત બ્રિટન પાસે રહી ને યુરોપના દેશોમાંની છત ફ્રાન્સ પાસે રહી.

કેલકત્તામાં કેટલુંક વાંધાભરેલું હતું તેનો લાભ લઈ નેપોલીઅને એવી તો ઉધાડી અપ્રીતિ દેખાડવા માંડી કે બ્રિટિશને માફતા ટાપુ (૧૮૦૦માં મળેલો) પાછો ન આપતાં પોતાનીજ પાસે રાખ્યો, ને એ ઉપરથી પાછી લડાઈ ચાલી (મે, ૧૮૦૩). અંગ્રેજોએ પોતાનાં ખંદરોમાં આવળ કરતાં ફ્રેંચ વહાણોને એટકાયાં તથા વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાંના કેટલાક ટાપુઓ ફ્રેંચ પાસેથી છીનવી લેવાને ત્યાં કાફલો રાખ્યો; નેપોલીઅને ધણીજ અંગ્રેજ જે ફ્રાન્સમાં હતા તેમને કેદ કીધા; હેનોવરમાં દોડી-વળી હેમ્બર્ગનો બ્રિટન સાથેનો વેપાર બંધ કરાવ્યો; અને ઇંગ્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાને બોલોનના ખંદરમાં મનવારોનો મોટો કાફલો સજ કીધો. ૧૮૦૪માં મિસ્ટર પિટ પાછો પ્રધાન થયો. ને તેણે મહેનત કરી બ્રિટિશ, રશિયા, સ્વીડન, આસ્ટ્રિયા ને નેપલ્સ એઓને નેપોલીઅનની સામા લડવાને સંપીલાં કીધાં (૧૮૦૫). નેપોલીઅને હોલાંડ છટાલી, સ્પેન ને પોર્ટુગાલ એ દેશોનું પુરું ધણીપણું મેળવીને સમુદ્રના રાજ્યને માટે બ્રિટનની સામા લીડવાનો મોટો ઉદ્દેશ ચલાવ્યો. ટૂંકાકામાં આગળ લડાઈ થઈ (૨૧મી ઓક્ટોબર ૧૮૦૫) તેમાં ૨૭ વહાણના બ્રિટિશ કાફલાએ ૩૩ વહાણના ફ્રેંચ કાફલાને હરાવી મોટી છત મેળવી (નેપલ્સન સરદારનો પ્રાણ ગયો હતો); પણ જમીન ઉપર લડાઈઓ ચાલી તેમાં નેપોલીઅન જે ઉપરાઉપરી છત મેળવતો તેને સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરો અટકાવી રાક્યાં નહિ. ઓસ્ટ્રિયનની હારથી આસ્ટ્રિયા ચીત થઈ પડ્યું ને વર્ષની આખેરીએ તેને નેપોલીઅનની ઇચ્છા પ્રમાણે કાલકત્તા કરી આપવા પડ્યા. એ બનાવે બ્રિટનની રાજમંડળીમાં નાઉમેદી પેદા કીધી; મિસ્ટર પિટ મરણ પામ્યો (નવ્યુઆરિ ૧૮૦૬). મિસ્ટર ફોક્સ પ્રધાન થયો, તે પણ સપ્ટેમ્બરમાં મરણ પામ્યો. બીજે વર્ષે મિસ્ટર

પર્સિવલ પ્રધાન થયો તેના પ્રધાનવટામાં પ્રથમ તો ડેન્માર્કનો કાફલો ફ્રાન્સની મદદે જશે એમ ધારી તેને પકડી આણવાને બ્રિટિશ કાફલો રવાને કરવામાં આવ્યો ને એ કાફલાએ તેમ કીધું, પણ બ્રિટને તટસ્થ રહેલાં રાજ્યો ઉપર હુમલો કીધો તે બીજાં રાજ્યોએ ગેરવાજબી જણ્યું અને રશિયાના મહારાજાએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરી પોતાના એલચીને લંડનથી બાહારી કીધો. હાર્ડેનબર્ગ ઉપર, ઇજિપ્ત ઉપર અને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સ્પેનનાં સંસ્થાનો ઉપર ધણીક ચઢાઈઓ કરવામાં આવી હતી, પણ તેથી બ્રિટનને ફાયદો થયો નહોતો.

૧૮૦૮માં બ્રિટન એકલું પડી જવાથી મોટા સંકટમાં આવી પડ્યું હતું-આસ્ટ્રિયાનોને ધણો પ્રદેશ નેપો-લિઅનને આપી દેવો પડ્યો હતો; છતાં ને એર-સ્ટેટની લડાઈથી પ્રશિયા છેકળ નિર્બળ થયું હતું; ઇટાલિ, સ્પેન ને પોર્ટુગાલ એ ત્રણે ફ્રાન્સના રાજ્યમાં જોડાયાં હતાં; રશિયાએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કીધી હતી; અને નેપોલીઅને બર્લિનમાં કરેલા ઠરાવોથી સઘળાં રાજ્યોને બ્રિટન સાથે વેપાર કરવાની મના ફરમાવી બ્રિટનને ઘેરામાં ધાક્યું હોય તેલું કરી મૂક્યું હતું. પણ વળી બાજનો રંગ ફરવા માંડ્યો-સ્પેનના લોકે બળવો હઠાવ્યો ને બ્રિટનની મદદ માગી; સર આર્થર વેલસ્લિ ૧૦ હજાર લશ્કર સાથે મોંડેગોમાં હતર્યો ને વૈગીઇરે આગળ ફ્રેંચ સરદાર બ્યુનાટ હાર્યો (૨૧મી ઓગસ્ટ). એ ઉપરથી ફ્રેંચોએ વેલ્સલિની જગોએ સર છું ડાહરિખલ થયો હતો તેની સાથે અંગ્રેજ લશ્કર પોર્ટુગાલમાં ખસેડવાની ગાઠવણ કીધી. પણ સર જોન મૂર સરદાર થઈ નવી કુમક સાથે નવે-બરમાં આવ્યો તેણે અંગ્રેજ લશ્કરને પાછું સ્પેનમાં દોર્યું; પણ ત્યાં તેનાથી નેપોલીઅનની સામા ટકાઈ શકાયું નહિ. તેને ફોર્મા ખંદર તરફ પાછું હઠડું પડ્યું; ત્યાં પણ ફ્રેંચ સરદારે તેની પછવાડે પડી તેના લશ્કરને મોટી મુસીબતમાં આણ્યું-લશ્કરને વહાણ ઉપર ચઢાવતાં લડાઈ આપવી પડી તેમાં સર જોન કપાઈ પડ્યો (૧૬મી નવ્યુઆરિ ૧૮૦૬). સર આર્થર વેલ્સલિ ફરીથી સરદાર નિભાયો ને એણે મોટા લશ્કર સાથે પોર્ટુગાલમાં હતરી (એપ્રિલ) આપેટામાંથી દુરમનને કાઢી માડ્રિડ ઉપર ધસારો કીધો. તેણે ટાલાવેરા આગળ ફ્રેંચ સરદાર વિક્ટરને પાછો હઠતો કીધો; પણ પછી તેને પોતાના પોર્ટુગાલમાં પાછું આવવું પડ્યું હતું. ટાલાવેરામાં થોડીક છત મળી તેથી અંગ્રેજ રાજ્યના લોકને હમેશ આપવા માંડી;

વેલ્લિંગ્ટને ઉમરાવ પદવી મળી ને તે ભેરન ડૉરેં ને વાઇકાંટ વેલિંગ્ટન કહેવાયો. વાઇકેરનના ટાપુ ઉપર અંગ્રેજ લશ્કર ચડ્યું હતું તેને ઉવટે ત્યાંના હવા પાણીને લીધે ને સરદાર અનુભવી નહિ તેને લીધે ઘણુંજ ઘુંડું આવ્યું હતું. આસ્ટ્રિઆના મહારાજાએ લડાઈમાં હારીને પોતાની દીકરી મરાયા હુધસા પરણાવવી કબુલ કરી નેપોલીઅન સાથે સલાહ કીધી હતી.

૧૮૧૦માં ફ્રેંચ રાજ્યે સ્પેનમાંનાં પોતાનાં લશ્કરને વધાર્યા અને અંગ્રેજોને ત્યાંથી હાંકી કઢવાનો મસ્તેજાને હુકમ આપ્યો. લોર્ડ વેલિંગ્ટને અંગ્રેજ તથા પોર્ટુગાલી ૮૦ હજાર લશ્કર જ્યુસાડોની હુમરીઓ પર રાખ્યું; સપ્ટેમ્બરમાં ફ્રેંચના તેટલાજ લશ્કરને હરાવી હઠાડ્યું; અને પછી પોતે પોતાના લશ્કર સાથે ટોરેંસ વેદ્રાસ આગળ જઈ ડાવણી કરી. ઇંગ્લાંડમાં ભેળ્લેંડે રાજ વખતે વખતે વિકળ થતો તે એ વર્ષની (૧૮૧૦) આખરે છેક થેલો થઈ ગયો ને તેથી તેનો પાટવી કુંવર રીજેન્ટ—રાજપ્રતિનિધિ ઠર્યો. ૧૮૧૧માં સ્પેનમાં ભારે લડાઈ મચી—ફ્રેંચ લશ્કર હાર્યું (૫મી મે); આલમેડા રહેર અંગ્રેજોને તાબે થયું તથા જનરલ બેરેસફોર્ડવાળા દુકડીએ આલ-જ્યુઓરાની લડાઈમાં ફ્રેંચ જનરલ સોલ્ટને હરાવ્યો; અને જનરલ એહામની દુકડીએ બાર્સેલોસા આગળ ફતેહ મેળવી. વેલિંગ્ટને બાર્ડેનેસને ઘેરા ધાલ્યો હતો, પણ તેને ત્યાંથી ખસી પોર્ટુગાલ તરફ પાછું ફરવું પડ્યું હતું. એ વર્ષમાં અંગ્રેજ લોકને મોટી આપદા વેઠવી પડી;—નેપોલીઅને પોતાનાં જીતેલાં રાજ્યોને બ્રિટન સાથે વેપાર કરવાની મના કરેલી તેનું વેર લેવાને બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળમાં કેટલાક ઠરાવ થયા હતા ને તેથી ભેકે ફ્રેંચ લોક મુઝાતા હતા તોપણ તે ઠરાવોમાં તટસ્થ રાજ્યો સાથે વેપાર કરવા સંબંધી કેટલીક નવી નડતરો રાખેલી તેથી વેપાર ધંધો કરનારા ને કારખાના-વાળા અંગ્રેજ લોકમાં નાઉમેદીનો ભારે ગભરાટ બેઠ્યો હતો. ૧૮૧૨ના મેની ૧૧મીએ પ્રધાન મિં પર્સિવલ કોઈ ગાંડાએ મારેલી ગાળાથી મુઓ ને પછી લોર્ડ લિવર્પુલ, લોર્ડ કેસલરીજ ને બીજાઓ રાજ્ય-કારભારી થયા હતા.

નેપોલીઅને મોસ્કો ઉપર ચડાઈ કરેલી ત્યાં તેનું મોટું લશ્કર નાશ પામ્યું ને એ લાગ ભેળે ૧૮૧૩ની શરૂઆતમાં રશિયા, પ્રશિયા આસ્ટ્રિઆ ને બીજાં નાનાં રાજ્યોએ સંપ બાંધી ઉત્તર જર્મનીમાં ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ જીતી માદ્રિડ રહેર લીધું હતું (૧૮૧૨); અને

એ કે પછી પાછું તેને પોર્ટુગાલ તરફ જવું પડ્યું હતું તોપણ તેણે પોતાના ઉપર લશ્કરનો ભરોસો બેસાડી તેને હોંસીલું કીધું હતું. ૧૮૧૩ના મેમાં વેલિંગ્ટન પાછો લડાઈ આપવા નીકળ્યો; તેને રાજા બેસેફ તથા માર્શલ બેરડન એ બેની સરદારીવાળાં લશ્કરને વિટોરિયા આગળ હરાવ્યાં (૨૧ જૂન); અને નાસ-નારાઓને પિરીનીઝ પર્વતની પેલી પાસે હાંકી કાઢી ફ્રાન્સમાં પ્રવેશ કીધો (૭મી ઓક્ટોબર). ૧૮૧૪ના એપ્રિલની ૧૦મીએ દુલેઈ આગળ જનરલ વેલિંગ્ટને જનરલ સોલ્ટને પુરેપુરો હરાવ્યો; સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરે હાર્દન નદી બોળબી માર્યની ૩૦મીએ પારિસ આગળ જીત મેળવી બીજે દહાડે તે રહેર લીધું હતું. થોડા દહાડા પછી નેપોલીઅન સાથે કોલકરા કરવામાં આવ્યા ને એણે રાજ્ય છોડી દઈ ભૂમધ્ય સમુદ્રના એદલા નામના ટાપુમાં જઈ રહેવાનું કબુલ કીધું. મેની ૩૦મીએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહના કરાર નક્કી થયા ને તેથી ફ્રાન્સના રાજ્યની સરહદ ૧૭૯૨માં હતી તેજ કાયમ રહી પણ કેટલાંક સંસ્થાન તેને પાછાં મળ્યાં; અને ઇંગ્લાંડે માદ્રિડ, કેપ ઓર્ વુડ હોપ ને હેલીગોલંડનો ટાપુ એ રાખ્યા. પછી રશિયાનો મહારાજા ને પ્રશિયાનો રાજા એ બે લંડન આવ્યા હતા ને તેઓનો હરખથી સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો; વેલિંગ્ટને ડયુકનો ખિતાબ ને (પ્રથમ ૧૦ લાખ આપેલા તે ઉપરાંત બીજા) ૪૦ લાખની ભગીર એ આપવામાં આવ્યાં હતાં. ઓક્ટોબરની ૨જીએ સધળાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિની સલા વીએનામાં મળી ને તેણે લડાઈઓથી બદલાઈ ગયેલી સરહદો પાછી નક્કી કરવા માંડી.

એ કામ ચાલે છે તેવામાં ૧૮૧૫ના આરંભમાં નેપોલીઅન એદમેથી ફ્રાન્સ ગયો ને ત્યાંના લશ્કરે તેને સરદાર માન્યો. એ બખર થતાંજ ૧ લાખ પ્રશિયન લશ્કર તથા ૮૦ હજાર અંગ્રેજ લશ્કર એ બે નેધર્લેંડમાં સાથે થયાં ને આસ્ટ્રિઅન તથા રશિઅનનાં, ઝુંડો પણ ત્યાં આવી મળવા લાગ્યાં. સંપીલાં લશ્કરને એકત્ર થતાં અટકાવવાને નેપોલીઅને અહીં તહીં છૂટક છૂટક ને કેટલીક ભારે લડાઈઓ કીધી, પણ પછી તેણે પોતાનું ૮૦ હજાર લશ્કર વેલિંગ્ટનનાં ૭૨ હજાર સામે દોર્યું. બ્રસેલ્સની પાસે વેલ્ડ્રુ ગામ આગળ જૂનની ૧૮મીએ આખો દહાડો લડાઈ મચી; ફ્રેંચ લશ્કરે અંગ્રેજ લશ્કર ઉપર ઉપરાઉપરી હલ્લા કીધા ને અંગ્રેજ લશ્કરે ધીટ થઈ તે હઠાવ્યા; સાંજે સાત વાગતે નેપોલીઅન કુમકને માટે રાખી મૂકેલું પાયદળ બહાર આણી અંગ્રેજ લશ્કરના મધ્ય ઉપર વીંટી પડવાની ગોઠવણ કરેલી

હતો, પણ તેટલામાં અંગ્રેજ લશ્કરે પ્રસારો કરી દુરમ-
નને જાણરાધમાં નાખી નસાવ્યા ને વળી પ્રશિયન
જનરલ ઇલ્ડરે પણ આવી પહોંચી દુરમનના લશ્કરની
જમણી પાંખ ઉપર ઢાપો માર્યો;—ફ્રેંચ લશ્કર ત્રુટિ
થઈ જ્યાં ત્યાં નાસલાગ કરતું થઈ વેરાઈ ગયું ને
નેપોલીયન મુશીબતે ઉતાવળે પારિસ જઈ પહોંચ્યો.
અહીં તેણે રાજ્યકારભારીઓનો પોતાના ઉપર પાછો
લેરોસો બેસાડવાને ધણી મહેનત કીધી, પણ જ્યારે
તેનું ન ફાળ્યું ત્યારે તેણે પોતાના દીકરાને ગાદીએ
બેસાડવાની નિર્ણયક ખટપટ કરી પોતાનું રાજ્યપદ છોડી
દીધું; ને થોડા દહાડા પછી અમેરિકા જવાને તે એલેક્ઝાંદ્ર
નામની અંગ્રેજી મનવારના કપાળને શરણુ થયો. એ
કપાળે પોતાના રાજ્યના હુકમથી તેને કેદ કીધો ને
તરતજ પછી સંપીલાં રાજ્યોએ તેને મરતાં સુધી જેલ
હેલ્સિંગમાં કેદ રહેવાની સજા ઠેરવી; ત્યાં તે ૪ વર્ષ
પછી (૧૮૨૧માં) મરણુ પામ્યો હતો.

૧૮૦૦થી તે ૧૮૧૫ સુધી જે લડાઈઓ ચાલી તેથી
ઇંગ્લાંડના રાજ્યના પ્રદેશમાં વધારો થયો નહોતો ને
હલકું કરજ વધીને ૮ અબજ ૬૦ કરોડ રૂપીઆનું થયું
હતું, લાલ આટલો થયો હતો કે લડાઈથી થતી ખરા-
બીથી દેશના કાંઠા હચમચા હતા ને યોદ્ધાઓનાં પરાક્રમથી
હીર્તિ વધી હતી. એ ૧૬ વર્ષમાં વરાળના સાંઘા
નીકળવાથી લોકને વણાટના પદાર્થો સસતા મળવા
લાગ્યા ને બહારના લોક પણ નેપોલીયનની મના છતે
સરતામાં મળતો અંગ્રેજી માલ પોતાના દેશમાં દાખલ
કરતા. ૧૮૦૬માં વીલ્હમરફોર્સ, કલાર્કસન, એન
વિલ શાર્પ આદિ કેટલાક સુજન પુરુષોના ખંતીલા
ક્રમથી આફ્રિકાને ગુલામી ધધો બંધ કરવાનો ધારો
પસાર થયો. ૧૮૦૭માં કુલ્લને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં
હડસન નદીમાં પ્રથમ આગજોટ ચલાવી. ધણીક
નિશાળો વધી ને હાકતર જેર તથા મિસ્ટર બેસેફ
એઓના કેટલાક સુધારા કેળવણી ખાતામાં દાખલ થયા;
પર મુલકમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પસાર કરવાને ધણી એક
મંડળીઓ હલી થઈ; ભૂગોળવિદ્યાના શોધને માટે—
નવા મુલક જોળવામાં ધણીક વહાણવટીઓને રાજ્યથી
તથા શ્રીમંતોથી ઉત્તેજન મળ્યાં; હાકની ગાદીઓથી
મુસાફરી સહેલી થઈ ને હામઠામની ખખર રાજ્યમાં
સઘળે ઝડપથી ફેલાવા માંડી. એ પ્રમાણે આખાદી છતાં
ફ્રેંચ સાથે સલાહ થયા પછી લોકની હાલત બુદ્ધી
હતી—લડાઈના ખર્ચનો મોટો ભાગ તો હજી આપવાનો
સરકારને બાકી હતો, અને વેપાર વંધાદારા લોક જે
રાજ્યની લડાઈઓના ખર્ચમાં પોતાના કાયદાની

હિમેદ રાખતા તેઓને કર લાવવા પ્રાપ્ત થયા હતા;
પાર્લમેન્ટની લોકસભાના ગૃહસ્થો લોકની તરફનું કામ
નથી કરતા એવી ફર્યાદ બહી રહી હતી ને તેમાં
સુધારો કરવા વિષે પોષાર થઈ રહ્યો હતો; રાજપ્રતિ-
નિધિ તથા પ્રધાનમંડળને મારી નાખવાને ધણેક
ઠેકાણે મસલતો ચાલતી હતી; વળી નહેર મંડળીઓ
તથા વાદવિવાદ એની વિરુદ્ધ સરકારે છ કરડા કાયદા
કીધા હતા; ૧૮૧૮માં માન્ચેસ્ટરમાં એક નહેર મંડ-
ળીમાં મળેલા લોક ઉપર લશ્કર મોકલી હુમલો કરાવ-
વામાં આવ્યો હતો ને ત્યાં કાપાકાપી પણ ચાલી હતી;
ને એથી સુલેહને ચલાનારા લોક ધણીજ નાસજ થઈ
ગયા હતા.

૧૮૨૦ના નવ્યુઆરિન રદમીએ બોર્ન જ્યે
મરણુ પામ્યો ને પાટવી રાજપ્રતિનિધિ તે બોર્ન જ્યે
એ નામે ગાદીએ બેઠો. ૧૮૨૪માં વેપારીઓમાં
મોટો સદ્દો ચાલ્યો ને ૧૮૨૫-૨૬માં ધણીક દેખાળો
નીકળ્યાં. ૧૮૨૬માં વેલિંગ્ટન પ્રધાનની કારકીર્દીમાં
રામન કેબોલિકને પાર્લમેન્ટમાં ને બીજાં મોટાં સરકારી
ખાતામાં દાખલ કરવાનો ધારો થયો. બોર્ન જ્યે
૧૮૩૦માં મુઓ ને તેનો લાર્ડ કલેરેન્સનો હુકમ
તે વિલ્યમ જ્યે એ નામે રાજ થયો. પાર્લમેન્ટ
સંબંધી સુધારો થવા વિષે લોકની આકુરતા એટલી
વધી ગઈ હતી કે તેઓએ લોકસભાને માટે જે નજા
ગૃહસ્થો નીચા તે ટોરી પ્રધાન મંડળને અનુકૂળ સ્થ
તેવા નહોતા અને તેટલા માટે વેલિંગ્ટનનું પ્રધાન
મંડળ બદલાઈ અર્લ એનું થયું. એ પ્રધાનની કાર-
કીર્દીમાં રફોર્મ બિલ પસાર થયું (૧૮૩૨) ને તેથી
લોકસભાને માટે ગૃહસ્થોને પસંદ કરી નીમવાનો હક
વચલા વર્ગના લોકને મળ્યો. ૧૮૩૩માં સંસ્થાનોમાં
ગુલામો ન રાખવા વિષે ધારો થયો; ને તેઓના ધણી-
ઓને નુકસાનના બદલામાં ૨૦ કરોડ રૂપીઆ
આપવામાં આવ્યા.

૧૮૩૭માં રાજ વિલ્યમની લગ્નીલ વિક્ટોરિયા
એણે (૧૮ વર્ષની વયે) રાણીપદ ધારણ કીધું. ૧૮૩૮માં
પહેલી આગજોટ આટલાંટિક મહાસાગર કાપી
અમેરિકા ગઈ. ૧૮૩૯માં પેનિયોસ્ટેજનો ધારો
ચાલ્યો. ૧૮૪૦માં (જર્મનિના) સેકસેકોબર્ગ
તથા ગોથા અહીંના રાજકુવર આલ્બર્ટ એની સાથે
રાણીનાં લગ્ન થયાં. ૧૮૪૨માં રાણી તથા પ્રિન્સ
આલ્બર્ટ એઓ ફ્રેંચ રાજની મુલાકાત કરવા ગયાં—
હેત્રિ આઠમા પછી ૩૦૦ વર્ષમાં ઇંગ્લાંડના કોઈ રાજાએ
ફ્રાન્સના કાંઠા ઉપર પગલું મૂક્યું નહોતું. ૧૮૪૬માં

ખીંચે દેશથી આવતાં અનાજ ઉપર જકાત લેવાતી તે બંધ કરવામાં આવી, ૧૮૪૭માં આયર્લેન્ડમાં ખટાટાનો પાક ન ઉતર્યો ને ભૂખમરાથી કેટલાક લોક મુત્યા ને કેટલાક અમેરિકા જઈ વસ્યા. રૂઢવેના ને બેઇટ સ્ટોક કંપનીના સેરામાં કાવતરાંના સહ આત્મા ને ધણીક પહેલીઓએ દેવાળાં કાઢ્યાં ને કારીગર લોક કામધંધા વગર હેરાન થયા. ૧૮૫૪માં ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાન્સ એઓએ તુર્કસ્તાનનો પક્ષ કરી રશિયા સાથે લડાઈ ચલાવી રશિયાના મહારાજાએ ડાન્યૂબ નદી ઉપરનો તુર્કનો કેટલોક મુલક પોતાના કબજામાં લઈ લીધો હતો. બાલ્કાનના ને ઈનકરમાન એ બે ઠેકાણે મોટી લડાઈઓ થઈ હતી ને સેબાસ્ટોપોલનો કિલ્લો અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ લશ્કરે લીધો હતો. ૧૮૫૬ની માર્ચની ૩૧મીએ સલાહના કરાર થયા તેમાં રશિયાના રાજ્યની હદ નક્કી કરવામાં આવી કે જેથી ડાન્યૂબ નદીનો તેનો વેપાર બંધ થયો. બ્લેકસી—કાળા સમુદ્રના કાંઠાનો વેપાર સૌ દેશના લોકને માટે ખુલ્લો થયો; રશિયાએ તથા તુર્કસ્તાને લશ્કરી વહાણનો કાફલો તે દરીયામાં રાખ્યો નહિ; વગેરે. ઇરાનના શાહે રશિયાની ઉચ્ચેશીયી તથા મદદથી અફઘાનિસ્તાનના હેરાટ ઉપર હુમલો કરી તે કિલ્લો લીધો હતો; ને તે ઉપરથી સુર જેમ્સ આઉટ્રામે ઇરાની અખાતમાં જઈ ખુશરુનું બંદર લીધું ને બે વાર ઇરાની ફોજને હરાવી; પણ તેટલામાં પારિસમાં કોલકરાર થયા ને શાહે હેરાટ પાછું આપ્યું (માર્ચ, ૧૮૫૭). ૧૮૪૨ના કોલકરારથી હોંગકોંગનો ટાપુ ઇંગ્લાંડના રાજ્યને મળ્યો હતો અને હંત્તાન, ફુચુ, નિંગચો, આમોય ને શંધાઈ એ બંદરોમાં વેપારને માટે કોઠીઓ ધાલવાની છૂટ મળી હતી, પણ પછવાડે વાંધા નીકળ્યા ને અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ લશ્કરે હંત્તાન ને હીન્દસિન તાબે કીધાં; પણ પછી ચીનના મહારાજા સાથે કોલકરાર થઈ સલાહ થઈ હતી (૧૮૫૮). હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૫૭માં બળવો બેઠો તેનું પણ સમાધાન થયું હતું ને કંપનિનું રાજ્ય ટીપૂ મહારાણીની આજુ વર્તી હતી (૧લી નવેમ્બર ૧૮૫૮).

બાપા, કળા, વિદ્યા—રોલી, સ્કોટ, ખાયરન, સાઉથી, કેમ્બેલ, મૂર, વર્ડસ્વર્થ ને બીજા કેટલાએક કવિઓ હતા; નવામાં મુખ્ય ઓલિફ્રેડ ટેનિસન રાજ્યકવિ હતો. સ્કોટ, બુલ્કર, ડિકન્સ, થોર્કરે, ફિલિપ્સલી એઓ નોવેલ—વાર્તા લખવામાં નામાંકિત ગણાય છે; મિસ એન્જલ, મિસ ફેરીઅર ને મિસ બ્રાંડી એ ત્રણ સ્ત્રીઓ પણ વાર્તા લખીને

પ્રખ્યાત થઈ છે. હેલમ, આલીસન ને મેકેલે એઓએ ઇતિહાસ લખીને અને લેડોર, બેન્ડી, વિલ્સન, કાર્લોઈલ એઓએ ભાષાવિદ્યાના ગ્રંથો લખીને વિખ્યાતિ મેળવી છે. બર્ક, ફ્રેકસ, પિકુ, શેવિડન, ને બીજાએ પાર્લમેન્ટમાં સુંદર વક્તાનાં માન અને આલમર્સ, ઈર્વિંગ, હોલ, એઓએ ધર્મવિષયનાં વ્યાખ્યાન કરતાં માન મેળવ્યાં છે. સ્ક્રવર્થ, બ્રાઉન ને પછી સુર વિશ્વમ હેમિલ્ટન એઓએ માનસ-શાસ્ત્ર વિષયમાં ઠીક મેળવી હતી. થીકાર્ટ ને માલથુસ એઓએ અર્થશાસ્ત્રમાં, પ્લેઝર ને લેસ્લી એઓએ ગણિતમાં તથા પદાર્થવિજ્ઞાનમાં; સુર હંકી ડેવી, ગુલ્સ્ટન, હાલ્ડન, ફેરેડે એઓએ રસાયન-શાસ્ત્રમાં; બકલેન્ડ, સેલ્વિક, મેલ્ડ કોનીગ્સબર્ગ, હાયઅલ, મર્ચિસન એઓએ ભૂતળવિદ્યામાં; એવેન, એમ્સી, બેનર (જો શીતળવાળો), સિન્સન એઓએ વૈદકશાસ્ત્રમાં બ્રાંક્સ, બ્રાઉન, હૂકર એઓએ પ્રાણી તથા પદાર્થના ઇતિહાસ લખવામાં નામ કીધાં છે. હાગેરેએ ફ્રેન્ચના રોધથી નીકળેલી ફેરિઝા માફીની નવી વિદ્યા ચિત્રકારના તથા લોકના ઉપયોગમાં આવી છે. લોરેન્સ, વિલ્કી, ટર્નર, મિલ્કે, લેડસીર, મકલીસ, સ્ટેનફીલ્ડ એ ચિતારા ચોંટી, નોબલ, ફેલી એ નક્કી કામ કરનારા અને ખારી, સ્કોટ એ શિક્ષી પ્રસિદ્ધ છે. આગાહી, આગોટ, વીજળીના તાર વગેરેમાં ધણાએક ઉપયોગી શોધ થયા છે.

આધીન રાજ્ય ને સંસ્થાનો—હિંદુસ્તાન સંબંધી વૃત્તાંત તો તેનાં જુદાં પડેલાં પ્રકરણ ઉપરથી જણવામાં આવશે ને બીજા દેશ સંબંધી આ પ્રમાણે છે:—૬૦ વર્ષ ઉપર આસ્ટ્રેલિયામાં દેશનિકાલ કરેલા કેદીઓને મોકલવામાં આવતા. પણ હાલ ત્યાં ધણાંક દોલતમંદ રહેરા થયાં છે. તે પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન ગાંજું ઠોરનું હતું, પણ ૧૮૫૧માં સોનાની ખાણે જડવાથી ત્યાંના અંગ્રેજ લોકની સ્થિતિ ઉગ્રમ વેપારથી તેજળી થઈ છે. એ મોટા ટાપુના ન્યૂ સાઉથવેલ્સ પ્રાંતમાં ૧૮૪૦થી ફ્રીઓ મોકલવા બંધ કરવામાં આવ્યા ને આજ ત્યાં ૩ લાખ માણસની વસ્તી છે ને એમાંના ૮૦ હજાર તો સિડની શહેરમાં છે. વિક્ટોરિયા પ્રાંતમાં મોટી મોટી ખાણો હોવાથી ત્યાંની વસ્તી ૫ લાખની થઈ છે ને તેના મુખ્ય શહેર મેલ્બોર્નમાં ૧ લાખ માણસો છે. ન્યૂ સાઉથવેલ્સ, વિક્ટોરિયા, સાઉથ આસ્ટ્રેલિયા ને ક્વીન્સલેન્ડ એ દરેક પ્રાંતમાં આજ લોકની તરફથી નિમાવી

ધારામંડળી અને (લોકને જવાબદાર રહી) રાણીના નીમેલા ગવર્નરને સલાહ આપનારી મંડળી, એવી બે મંડળી છે ને તે રાજ્યવ્યવસ્થા રાખે છે. ત્યાંના લોક તાંબું, સોનું, ઊન ખીજે દેશાવર મોકલે છે; જતા આવતા માલની કિંમત ૧૮૫૯માં ૪૬ કરોડ રૂપીઆની ગણાઈ હતી ને દેશનું ઉત્પાદન ૭ કરોડનું હતું.

આફ્રિકામાં કેપ યુડ હેડપ ને કેપ નાતાલ એ બે બ્રિટિશ સંસ્થાનો છે; એ સંસ્થાની લોકને કાફ્રીઓ સાથે ન્યારે ત્યારે ટંક થયાં કરે છે તેથી તેઓ હજી દીપતા નથી; એક વાર બ્રિટને પોતાના કેદીઓને ત્યાં મોકલવાની ગોઠવણુ ઠીકેલી, પણ સંસ્થાની લોકે કેદીઓને દાખલ નજ કરવા એવો પક્ષો ઠરાવ દીધો હતો ને સરકારને પોતાનો ઠરાવ ફેરવવો પડ્યો હતો.

જેમ આસ્ટ્રેલિયા ને ફ્લીફોર્નિયા થોડાક કાળમાં આબાદ થયાં તેમ કાનડાનો પ્રદેશ પણ ધણેજ આબાદ થયો છે—સો વર્ષ હપર ૭૦ હજાર માણસ હતાં ને ૧૮૫૭માં ૨૫ લાખ ૭૦ હજારથી વધારે વસ્તી ગણાઈ હતી. બ્રિટિશ કોલોનિયા એ એક નવું સંસ્થાન મંડાયું છે.

કોન્સલ

નેપોલીઅને નવી વ્યવસ્થા કરી ત્રણ કોન્સલ ઠેરવ્યા ને તેમાં પોતે મુખ્ય થયો (૨૪મી ડિસેમ્બર, ૧૭૯૯). તેણે ઇંગ્લાંડ તથા આસ્ટ્રિયા સાથે સલાહ કરવાને કહેણુ મોકલ્યાં, પણ તે રાજ્યોએ કબુલ રાખ્યાં નહિ નેપોલીઅને આસ્ટ્રિયા સાથે લડાઈ ચલાવી હાઈનના લશ્કરનો સરદાર મોરે જર્મનિમાં જીત મેળવવા લાગ્યો અને ઇટાલિવાળા લશ્કરની સરદારી કરી નેપોલીઅન પોતે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાંથી એટ સેન્ટ બર્નાર્ડ નામના ડુંગરની વાટે ઉતાવળો મિલ્લાનમાં હતર્યો (૨૭ જૂન, ૧૮૦૦); અને પછી તરતજ મેરેંગોના મેદાનમાં આસ્ટ્રિઅન લશ્કરને હરાવ્યું. આસ્ટ્રિઅન સરદાર મેલાસે તહ માગી પોતાનું લશ્કર માંચુઆ તથા મિનશિઓ એ તરફ વાળ્યું; અને લોગ્ગર્ડીનો ધણેક લાગ ફ્રેંચોએ રાખ્યો. મિલ્લાન, હરિન, જીનોઆ એ ત્રણ ઠેકાણે રાજ્યવ્યવસ્થા કરી નેપોલિયન પારિસ આગ્યો; અને પછી આસ્ટ્રિયા કોન્સલ વચ્ચે સલાહના કાર થયા. એ કાર ઇંગ્લાંડે કબુલ રાખ્યા નહિ ને પછી લડાઈ ચાલી. હેલ્લીનડન આગળ મોરેએ આર્ય ડયૂક જોનને હરાવ્યો (૩૭ ડિસેમ્બર) ૧૮૦૧ના ફેબ્રુઆરિની ૯મીએ હુનાવીલ આગળ આસ્ટ્રિયાએ ઇંગ્લાંડને સાથે ન રાખતાં સલાહના કોલકાર હપર

સહી કીધી;—બટેવિચન (હોલાંડ), રિવરસ, સિસાલપાર્ઝન ને લગ્યુરિયન એ પ્રભસત્તાક રાજ્યો કાઈના તાબામાં નથી એવું કબુલ કીધું; અને ફ્રેંચ તથા આસ્ટ્રિઅન રાજ્યોની સરહદ-હાઈન નહીં કરી. નેપલસના રાજાએ પણ સલાહ મેળવી; નવા પોપને નેપોલિઅને મંજુર રાખ્યો ને ધર્મખાતાની કેટલીક જમીન તેના કબજામાં જવા દીધી; માદ્રા ટાપુ ઇંગ્લાંડના તાબામાં ગયો હતોજ; વળી ફ્રેંચ સરદાર કલેબરને ઠેકાણે ગીનો ચએલો તેણે હાર ખાધી હતી ને ફ્રેંચોએ ઇજિપ્ત ખાલી કરી જવાનું કબુલ કીધું હતું; એટલે હવે, કોન્સલ બ્રિટન વચ્ચે સલાહની ગોઠવણુ થવામાં અડચણ રહી નહોતી. ૧૮૦૨ના માર્ચમાં એમીઅન્સમાં સલાહના કોલકાર થયા—અંગ્રેજોએ સિલોન ને દિનિડાડ એ બે સિવાય ખીલ જીતેલા પ્રદેશો આપી દેવા કબુલ કીધા; આયોનિયન ટાપુમાં પ્રભસત્તાક રાજ્ય મંડાય ને માદ્રા સેન્ટ જોનના નાઇટોના હવાલામાં ભથ્થ એવું કર્યું.

પ્રભસત્તા રાજ્યના ને રાભસત્તા રાજ્યના હિમાયતીઓમાંના કેટલાએક નેપોલીઅનના અધિકારની સામા હતા; એઓએ તેનો ઘાટ ધડી નાખવાની વેતરણુ કરી હતી—૧૮૦૦ના સપ્ટેમ્બરની ૨૪મીએ તે પોતાની ગાડીમાં એક સાંકડા મોહોલામાંથી ઓપેરા-નાટ્ય સંગીત જોવા જતો હતો તેવામાં તેઓએ દારૂનાં પીપથી ભરેલા એક ગાડાને જડાવી દીધું હતું—એ હપરથી તેણે કેટલાકને રાજદ્રોહી ઠેરવી શિક્ષા કીધી હતી અને ઠામઠામની ખાતમી લાવનારા કેટલાક જણની છુપી પોલીસ રાજ્યમાં રાખી હતી. ૧૮૦૧ના એપ્રિલમાં તેણે દેશબહાર જઈ રહેલા રાજ્યઅપરાધીઓને માટે ક્ષમાપત્ર પ્રસિદ્ધ કીધું કે જેઓ કોન્સલમાં આવવાને ઇચ્છતા હોય તેઓ રાજબક્ત રહેવાના સોગંદ ખાઈ સુખે પાછા આવે. ૧૮૦૨માં તેણે પોપની સાથે કરેલો લેખ પારિસમાં પ્રસિદ્ધ કીધો ને રોમન કેથોલિક ધર્મ પાછો રાજ્યનો કરી સ્થાપ્યો ને પ્રોટેસ્ટાંટને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ તથા કેટલીક ધર્માદા નીમણુક કરી આપી. મેની ૧૯મીએ તેણે ‘લીબિઅન ઓફ ઓનર’ એ નામનું માનપદ શરવીર પુરુષોને માટે નવું કાઢ્યું. ૧૮૦૨ના જાન્યુઆરિમાં નેપોલીઅને સિસાલપાર્ઝન રીપબ્લિકનો પ્રમુખ એ હપનામ ધારણ કીધું હતું ને ઓગસ્ટમાં રાજસભાની ગોઠવણુથી તે (જીવતાં સુધીનો) પહેલો કોન્સલ કર્યો. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પરતંત્ર સત્તાને આધીન નથી પણ સ્વતંત્ર છે અને તે ચાલેલી લડાઈમાં કાઈની

તરફેણ ન ખેંચતાં તટસ્થજ રહ્યું છે એવું કબુલ રાખવામાં આવ્યું; પણ તે રાજ્યને ૧૬ હજાર લશ્કર ફાન્સની નોકરીમાં રાખવું પડ્યું. નેપોલીઅને કેળવણી ખાતામાં પણ કેટલાક નવા ધારા બાંધ્યા ને કેટલીક નિશાળો મંડાવી; લશ્કરી કેળવણીને વિશેષે ઉત્તેજન આપ્યું; તેણે દિવાની ધારાઓનો સંગ્રહ પોતાના ઉપરીપણાતળે મોટા કબજે રાખ્યો. પાસે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કીધા-એ તેણે ફાન્સને એક મોટું બક્ષીશ આપ્યું છે.

એંગ્લીઅન્સના સલાહકાર કાયમ રહ્યા નહિ; ૧૮૦૨ના અક્ટોબરમાં ફ્રેન્ચોએ ઇટાલિમાંનું પર્માનું રાજ્ય ફાન્સના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું ને એક મહીના પછી પીડમોંટ પણ જોડ્યું; અને અંગ્રેજોએ સેંટ જોનના નાઈટોને માલ્ટા ટાપુ આપવાનો કબુલ કીધો હતો તે તેઓએ ન આપતાં પોતાનોજ કરી રાખ્યો. ૧૮૦૩ના મેમાં લંડનની પ્રધાન મંડળીએ પોતાનાં બંદરોમાં ફરતાં ફ્રેન્ચ વહાણોના માલને જપ્ત કરી લેવાના તથા તેને અટકાવી રાખવાના હુકમ કાઢ્યા અને ફ્રેન્ચ સરકારે ફાન્સ તથા હોલાંડમાં રહેનારા તમામ અંગ્રેજને કેદ કીધા. એ સલા ઉપર ફ્રેન્ચ લશ્કરે હેનોવર પ્રાંત છતી લીધો અને ઇંગ્લાંડ ઉપર ચડાઈ કરવાને કામઠામનાં લશ્કરી વહાણોને યુલોંના બંદરમાં એકઠાં કરાવ્યાં.

૧૮૦૪ના ફેબ્રુઆરિમાં કેટલાક રાજ્યોએ રાજ્યની સામા સંપ કીધો હતો ને તેમાં તેના કેટલાક સરદારો સામેલ હતા; એનજીનનો ઉચ્ચક જે બેડનમાં રહેતો તેના ઉપર શક જવાથી નેપોલીઅને તેને પકડી મંગાવ્યો, તેનો ઇન્સાફ કરાવ્યો ને ગોળીથી મારી નખાવ્યો; થોડે દહાડે એક સરદાર કેદખાનામાં મરી ગયો, એકને દેશનિકાલ ને એકને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. નેપોલીઅને રાજસલાના કરાવથી મેની ૨૪મીએ ફ્રેન્ચ લોકોનો મહારાજા એ નામ ધારણ કીધું. પોપે શમથી પારિસ આવી તેને મુગટ પહેરાવ્યો; ઇટાલિના લોકે લોમ્બાર્ડીના જુના રાજાઓ જે લોહમુગટ પહેરતા તે તેને માથે મૂક્યો; અને મેની ૨૬મીએ તે ઇટાલિનો રાજા કહેવાયો.

૧૮૦૫ના જુનામાં ઇંગ્લાંડ, આસ્ટ્રિયા, ને રશિયા એઓએ નેપોલીઅનની સામા ત્રીજી વારનો સંપ કીધો. નેપોલીઅન ઉતાવળો જર્મનિમાં ગયો ત્યાં તેને વર્ટેમ્બર્ગનો ઉચ્ચક ને બાવેરિયાનો ઈલેક્ટર એ બે કુમરે યથા ને એઓને નેપોલીઅને રાજની પદવી આપી. ૨૪મી તારીએ આસ્ટ્રિઅન સરદાર પોતાનાં ૨૦ હજાર

લશ્કર સાથે તાબે થયો ને ફ્રેન્ચ લશ્કર ૧૩મી નવેમ્બરે વીએનામાં દાખલ થયું. ૨૭મી નવેમ્બરે ઓસ્ટ્રિય-દુલની મોટી લડાઈમાં એકઠાં મળેલાં રશિઅન તથા આસ્ટ્રિઅન લશ્કર હાર્યા ને નેપોલીઅને ૨૬મી ડિસેમ્બરે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્રેસ્મર્ગમાં સલાહના કલકાર કરાવ્યા-નેપોલીઅન ફ્રેન્ચનો મહારાજા ને ઇટાલિનો રાજા છે એવું કબુલ રાખવામાં આવ્યું; બાવેરીઆવળે તથા વર્ટેમ્બર્ગવળે એઓને રાજપદ આપવામાં આવેલાં તે મંજુર રહ્યાં; વેનિસ ફાન્સના ને ટીરલ બાવેરિયાના તાબામાં ગયાં; રશિઆના મહારાજે પોતાનું લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં તેડાવી લીધું; અને પ્રશિઆનો રાજા તટસ્થ રહ્યો હતો તેથી તેને નેપોલીઅને હેનોવર આપ્યું; એ આપવાનું કાચુ આમ પણ હોય કે તે ઇંગ્લાંડ સાથે સંપમાં ન મળે હવે ઇંગ્લાંડ સાથે વહાણની લડાઈ ચાલતી તેનું ઉપદ્રવગરની લડાઈમાં અંગ્રેજોએ છત મેળવી (૧૮૦૫ના અક્ટોબરની ૨૧મી) તેથી આ આવ્યું કે નેપોલીઅને ઇંગ્લાંડ ઉપર ચડાઈ કરવાની આશા સમુજગી મૂકી. તોપણ, નેપલસના રાજાએ રશિઅન તથા બ્રિટિશ લશ્કરને પોતાના પ્રદેશમાં ઉતરવા દીધાં હતાં તેથી નેપોલીઅને લશ્કર મોકલી તે સહેર લીધું (૧૮૦૬ના ફેબ્રુઆરિમાં), અને પોતાના ભાઈ જોસેફ બોનાપાર્ટને ત્યાંનો રાજા કીધો (માર્ચ); પોતાના બીજા ભાઈ લુઈ બોનાપાર્ટને હોલાંડનો રાજા સ્થાપ્યો; પોતાના મુખ્ય સરદારોને ઇટાલિ તથા જર્મનિના કેટલાક પ્રાંતના ઉચ્ચક બનાવ્યા; અને જર્મનિના દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ પ્રદેશના ૧૪ ભૂપ તે પરસ્પર રક્ષણને માટે જુદાંજુદાં કેન્ટ્રીફરેશન એ નામનું ઐક્યબંધ કરી ફાન્સના આશ્રમમાં રહેતા થયા.

પ્રશિઆને હેનોવર મળ્યું હતું તે છતાં તેણે રશિઆ સાથે સંપ કરી ફાન્સ પાસે લડાઈ માગી. નેપોલીઅને ઓવરસ્ટેટ ને જીતા એ બે મોટી લડાઈઓ છતી (૧૪મી અક્ટોબર ૧૮૦૬) ને થોડા દહાડા પછી બાલેન (પ્રશિઆની રાજધાની) લીધું. અહીંથી તેણે ૨૧ નવેમ્બરે પોતાના રાજ્યમાં સંધે હુકમ લખાવ્યો કે એલ્ઝિટન સાથે કોઈએ વેપાર કરવો નહિ અને અંગ્રેજ મિલકત જ્યાંથી હાથ લાગે ત્યાંથી તે બધી લૂટી લેવી. પછી રશિઅન લશ્કર વિસ્તુલા નદી તરફ ખસ્યું આવવું હતું તેની સામા નેપોલીઅન લીડયો, પણ ૨૮મી ડિસેમ્બરે પંલ્ટસ્ક આગળ તેને રોક મળી. ૧૮૦૭ના ફેબ્રુઆરિની ૮મીએ આઈસ્ટ્રે આગળ ભારે કાપાકાપી થઈ; પણ ઉવટે બલની ૧૪મીએ ફ્રીડલેન્ડ

આગળ રશિયાનોના બુંડા હાલ થયા ને તેઓને આગળની પેલી પાસ હાંકી મેલવામાં આવ્યા. રશિયાના અલેક્ષાંડરે સલાહની માગણી કીધી અને જુલાર્કની ઉમ્મોએ ટિલસિટમાં કલકત્તર થયા—અલેક્ષાંડરે કંચેજનો વેપાર તોડવાના કામમાં મદદ આપવાનું કમ્પ્રમીસ કીધું; નેપોલીઅને પ્રશિયાના રાજાને તેનું અર્ધું રાજ્ય મીલું આપ્યું. અર્ધામાંથી એક ભાગ-સેક્સનિના હર્ષેક્ટરને રાજપદ સહિત આપ્યો ને બાકીનો ભાગ પ્રિન્સેસેલિયા સાથે ભેટી ભેટી મેળાપાર્ટને ત્યાંના રાજા ઠેરવ્યો; બંધવિક ને હેસીકેસલ એ બે રાજ્યો તેડીને વેસ્તફેલિયાનું નવું-રાજ્ય બનાવ્યું હતું. નેપોલીઅને સીરિલ કુમોટને પોર્ટુગલ જીતી લેવાને મોકલ્યો; ત્યાંના રાજા સામું લડવામાં ફાયદો નથી એમ જાણી અનેમાનો પ્રતિજ્ઞા જતો રહ્યો; અને ૩૦મી નવેમ્બરે ફ્રેન્ચે સિરિલોન શહેર લીધું. બીજો વર્ષ સ્પેનનો રાજા ફ્રેન્ચ રાજાના લગ્નથી પોતાની મેળે ગાદી ઉપરથી ખસ્યો; અને નેપોલીઅને નેપલ્સના એસેક્ટને સ્પેનની ગાદી આપી; મુરાને નેપલ્સનો રાજા કીધો; સ્પેનનો રાજા આલ્ફોન્સ ૪થો તથા તેનો દીકરો ફર્ડિનાંડ એઓને ફ્રાન્સમાં નજરકેદ રાખ્યા. પછી સ્પેનમાં બળવો થયો ને લડાઈઓ ચાલી તે વિષે સ્પેન તથા બ્રિટનનાં પ્રયત્ન લેવાં.

આસ્ટ્રિયા પ લાખ માણસનું લશ્કર ઉઠું કરી વળી પાછું લડવા આવ્યું ને ૧૮૦૬ના વસંતમાં દીરોલના લોકે બાવેરિયાની ખુસરી તોડી નાખી. નેપોલીઅને ઓગસ્ટબર્ગે જઈ એકત્રિય થઈ ને એસ્ટરિચ એ બે લડાઈ જીતી ને વળી પાછું વીએના શહેર લીધું (૧૨મી મે, ૧૮૦૬). ડાન્યુબને ડાબે કાંઠે આસ્ટ્રિયાને લડાઈ આપી તેમાં ફ્રેન્ચ લશ્કરના માઠા હાલ થયા, સોપણ નેપોલીઅને જાણીતો આગળ દુરમનોને પુરેપુરા હરાવ્યા (હકી જુલાર્ક) ને પછી સ્કુનક્રુજમાં કલકત્તર કરાવ્યા તે ૧૪મી ઓક્ટોબરે નક્કી મંજૂર થયા. તેણે પોતાની રાણી એલેક્ઝીન્ડરને તલાક આપી મહારાજા ફ્રાન્સિસની દીકરી આસ્ટ્રિયાની આર્યદેવસ મરાયા હુલ્યા સાથે લગ્ન કીધાં (૧૧મી માર્ચ, ૧૮૧૦); અને બીજો વર્ષ ફેબ્રુઆરી નેપોલીઅને તેને રોમનો રાજા કરી સ્થાપ્યો. આખા યુરોપમાંને પોતાની હાકથી મૂલવી નેપોલીઅન ૮ કરોડ લોકના ભાગ્યની વ્યવસ્થા કરતો થયો—પોપે તેને પતિત ઠેરવ્યો હતો તે ઉપરથી ૧૮૦૬ના જુલાર્કની પાંચમીએ પોપને પકડી લઈ જઈ પ્રથમ સાવેનામાં ને પછી ફેટિનબ્રોમાં કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો; બર્નાડોટ નામના પોતાના એક સર-

દારને સ્વીડનની રાજગાદીએ બિસાડવામાં આવ્યો; અને હોલાંડના લોક ઇંગ્લાંડ સાથે ફ્રેન્ચ સંદેશો ચલાવતા ને તે વિષે ત્યાંનો રાજા લઈ (પોતાનો ભાઈ) આંખઆડા કાન કરતો, તે ઉપરથી તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી તે રાજ્યપ્રદેશ ફ્રાન્સના રાજ્ય સાથે ભેટી નાખવામાં આવ્યો (ડિસેમ્બર, ૧૮૧૦).

રશિયાના મહારાજાએ ટિલસિટના સલાહકાર તોડી લંડનની દરબાર સાથે ફરીથી વહેવાર ચલાવવો શરૂ કીધો હતો (૧૮૧૦ની આખરમાં) ને પછી લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી હતી. નેપોલીઅને (૧૮૧૨ના વસંતમાં) સરહદ ઉપર પાંચ લાખ લશ્કર એકત્રી કીધું ને પછી નીમન નદી ઉતરી વિલના લીધું (૨૪ જૂન). ૧૬મી ઓગસ્ટે રશિયન તથા ફ્રેન્ચ લશ્કરે સ્મોલેન્સ્ક આગળ મળ્યાં. ધણી વાર મથ્યા પછી રશિયન સરદાર ત્યાંથી ખસી મોસ્કો તરફ પાછો ફર્યો. ૭મી સપ્ટેમ્બરે બોરોડિનો ગામ આગળ લડાઈ થઈ ને બારે કાપાકાપી ચાલી. રશિયન જનરલ કુલે-એફે વિચાર્યું કે બીજી લડાઈ આપી પોતાના લશ્કરને કમજોર કરવું તેના કરતાં મોસ્કોનું જેમ થાય તેમ થવા દેવું એ વધારે સારું છે ને પછી તે ત્યાંથી આઘા ખસી ગયો; ને નેપોલીઅને મોસ્કો લીધું (૧૪મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૧૨). મોસ્કોમાં થોડાક નીચ લોક સિવાય બીજા બધા લોક પોતાનાં ઘરબાર મૂકીને જતા રહ્યા હતા. ફ્રેન્ચ લશ્કર શહેરમાં પેકું તેની અગાઉ ધણેખરે ઠેકાણે આજ લાગી હતી, ને પવન જળશે હતો તેથી તે બહુ ફેલાઈ હતી, ફ્રેન્ચ સિપાઈઓ ધરે લટવા મંડી પડ્યા તેઓએ તે હોલવવાની કાળજી કીધી નહિ; અને ત્રીજો દહાડો ફ્રેન્ચ લશ્કરને ખાલી કરવું પડ્યું. કેમલિનમાં નેપોલીઅને પોતાની જાવણી રાખી ને લશ્કરને મોસ્કોનાં આગળી બચેલાં ધરોમાં રાખ્યું (૨૧મીએ); ખોરાક સરંભ વગેરેની તંગી પડી જવાથી લશ્કરને થોડાંનું માંસ ખાવાની જરૂર પડી; એ બુંડી દશા ભેઈ નેપોલીઅને રશિયન જનરલને સલાહને માટે માગણી કીધી. કુલેએફે જવાબ વાલ્યો કે જ્યાં લગી દુરમને રશિયાનો મુલક ઊડયો નથી ત્યાં લગી તેની સાથે કલકત્તર થઈ શકતા નથી. અને નેપોલીઅને નિરાશ થઈ કદા શિયાળામાં લશ્કરને પાછાં ફરવાનો કુકમ આપ્યો—૧૯મી ઓક્ટોબરે ફ્રેન્ચ લશ્કરે મોસ્કો ઊડ્યું; રશિયનો પછવાડે લાગ્યા ને લડાઈ થઈ તેમાં ફ્રેન્ચે દુરમને હરાવ્યા; પણ નવેમ્બરની છઠ્ઠીથી બરફ પડવા માંડ્યું ને ફર્દશા થઈ; મોસ્કોથી ૧ લાખ ૨૦ હજાર લશ્કર નીકળેલું તેમાંથી માત્ર ૧૨ હજાર બેરેસીયા

નહીને તીરે જવડું આવી પહોંચ્યું ને ૪૦ હજાર ઘોડા હતા તે ૩ હજારે આવી રહ્યા. એ લશ્કરને બીજું ૫૦ હજાર લશ્કર જે કુમક કરવાને આવી મળ્યું તે સાથે નેપોલીઅને નહીં ઉતરવા માંડી, પણ દુસ્મનના સામા ભાસ્યે તેનું અડધું લશ્કર નાશ પામ્યું. પછી પોતાનું જમરેલું લશ્કર જનરલ ડુરેને સોંપી નેપોલીઅન સ્વેચ્છ હથેલાતી એક તરેહની વગર પેડાંની આડીએ મળલ કાપી ૨૮મી ડિસેમ્બરે મધરાતે પારિસ આવી પહોંચ્યો, (પાંચ લાખ ફ્રેન્ચ લશ્કર રશિયા ઉપર ચઢેલું તેમાંથી ૧ લાખ ૨૫ હજાર લડાઈમાં પડ્યું; થાક ભૂખ સર-દીથી ૧ લાખ ૩૨ હજાર મરણ પામ્યું અને ૧ લાખ ૬૩ હજાર કેહી ચ્યું હવું-ને એમાં ૪૮ સરદારો ને ૩ હજાર બીજા ઓફિસરો હતા).

૧૮૧૩ના વસંતમાં નેપોલીઅને ૩ લાખ ૫૦ હજારનું નવું લશ્કર ઉભું કર્યું. પ્રશિયાના રાજાએ રશિયાના અલેક્ઝાંડર સાથે સંપ બાંધ્યો; સ્વીડનવાળો પણ મળ્યો; ને ત્રણે રાજ્યનાં લશ્કર એકબીજા નહીં લગી આવી પહોંચ્યાં. નેપોલીઅને હુટ્કેન આગળ જીત મેળવી (મેની ૨જીએ); પણ પછી આસ્ટ્રિયાના વચમાં પડવાથી તહ ચલે ને સલાહના કરાર કરવાને રાજાઓના વહીવટ પ્રેમમાં મળ્યા (જુલાઈ ૪થી). નેપોલીઅને પોતાની સત્તામાં ઘટાડો કરે તેવા કરારને સાંભળ્યા નહિ ને તહની મુદત ૧૦મી ઓગસ્ટે પૂરી થઈ કે આસ્ટ્રિયા સંપીલાં રાજ્યોના સંપમાં મળ્યું. ડ્રેસડેનની પડોશમાં ને બોહીમિયામાં લડાઈઓ થઈ. સંપીલાં લશ્કરોનું જોર વધવા માંડ્યું; લીપઝિક આગળ જે લડાઈઓ થઈને બીજામાં ફ્રેન્ચ હાર્યા ને-ફ્રાઈન તરફ પાછા ફર્યા (૧૮મી સપ્ટેમ્બર). આવેશિયાનાં લશ્કરે પણ સંપીલાં રાજ્યોની તરફથી હાનાહ આગળ ફ્રેન્ચ લશ્કરને હરાવ્યું ને નેપોલીઅન ૭૦ હજાર લશ્કર સાથે પાછો ફ્રાન્સ આવ્યો (૭મી નવેમ્બર). ૮૦ હજાર લશ્કર પ્રશિયાના કિલ્લાઓની રખેવાળીને મટિ રાખ્યું હવું તે સંપીલાં રાજ્યોને સરણ થયું અને હોલાંડે ફ્રેન્ચ ઝુંસરી કાઢી નાખી ઓરેન્જના બૂપને પાછો બોલાવ્યો.

એ ખબરાટવાળી સ્થિતિમાં પણ નેપોલીઅને ગડ-પથી ૩ લાખ લશ્કર નવું ઉભું કર્યું. આસ્ટ્રિયાન સરદાર તથા રશિયાન સરદારો દોઢ લાખ લશ્કર સાથે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની સરહદ ઉપર ચઢવા આવ્યા; પ્રશિયાન સરદાર બ્લૂચર ૧ લાખ ૩૦ હજાર સાથે ફેંકફર્ટથી નીકળેલો આવી પહોંચ્યો હતો; ફ્રેન્ચ સરદાર માર્શાલ ૧ લાખ લશ્કર સાથે નેધર્લેન્ડ તરફ ધસ્યો હતો અને

વેલિંગટન પોતાના અંગ્રેજ લશ્કર સાથે બેચેન આગળ હતો. સંપીલાં લશ્કરોએ ફ્રાઈન નદી બોર્નગી ૧૮૧૪ના જાન્યુઆરિમાં રાજ્યોના વહીવટી શાટીલોનમાં મળી ઠેરવ્યું કે ૧૭૬૨માં ફ્રાન્સની જે સરહદ હતી તે કાયમ રાખવી; પણ નેપોલીઅને તે કબુલ રાખ્યું નહિ. જાન્યુઆરિની આખરમાં તેણે લડાઈ આપવી ચર કીધી ને જે મહીના સુધી પોતાનાં ઘોડાં લશ્કર વડે પણ અસાધારણ યુદ્ધચાતુરીથી ને વિદ્યુતસમ ઘોડાદોડીથી રાત્રીએ હંફાવ્યા; પણ જ્યારે તેણે ફ્રાન્સ ઉપર ચઢી આવનારા લશ્કરની પછવાડેની ટુકડીઓ ઉપર હુમલો કરીધો ત્યારે દુસ્તનો પારિસ ઉપર ધસ્યા આવ્યા; ૩૦મી માર્ચે મોટી લડાઈ થઈ ને બીજો દહાડો પારિસ સરણ થયું. બીજા એપ્રિલે ફ્રાન્સની રાજ્યસલાએ ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કરીધો કે “નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે રાજ્ય ઉપરથી પોતાનો ને પોતાના વારસોનો હક્ક હટાડી લીધો છે અને શોક તથા લશ્કર તેની સત્તા માનવાના સોગનથી પ્રત્ય થયા છે.” ૬મીએ રાજ ભૂષ ૧૮મો * એની આજુ ફરી. પોતાના સરદાર પારિસ ઉપર હુમલો કરવાના વિચારમાં સાથી થયા નહિ તેથી નેપોલીઅને ૧૧મીએ પોતાના રાજપદનું રાજનામું આપ્યું ને ઠરાવ થયા પ્રમાણે તે પોતાનો મહારાજનો ખિતાબ રાખી દર સાલ ૨૫ લાખ રૂપિયાનું પેન્સન સોગવવાને એકલા ટાપુમાં જઈ રહ્યો.

જુઈ ૧૮મો ૧૮૧૪ના મેની ૩જીએ પારિસમાં આવ્યો. ૩૦મી તારીખે તેણે સંપીલાં રાજ્યો સાથે સલાહકરાર કરીધો જેથી ફ્રાન્સના રાજ્યની સરહદ ૧૭૬૨માં જેટલી હતી તેટલીજ કાયમ રહી; ઇંગ્લાંડે સેન્ટ સ્ટુશિયા તથા ટોબેગો એ વેસ્ટઈન્ડીઝના ટાપુઓ અને ઓરીજિયસ એ સિવાય બીજા બધી સંસ્થાનિક જીત પાછી આપી દીધી. રાજસલાએ જે નિયમ બાંધી આપ્યા હતા તે પાયા ઉપર જુઈએ વ્યવસ્થાનિયમ નવા રચી ધારા બાંધનારી સલાને આપ્યા ને એણે તે મંજૂર કરીધા. એમ છતાં બહાર જઈ રહેલા તે પાછા ફ્રાન્સમાં આવેલા એવા કેટલાક લોકના તોર વધી જવાથી અને હજી લશ્કરનો મોટો ભાગ નેપોલીઅનના લાલમાં હતો, તેથી ફ્રાન્સમાં આવો વાત ફેલાઈ કે દરખાસનો વિચાર જુની તથા જુલમી રાજનીતિ પાછી હાથલ કરવાનો છે. કેટલાક લોકે જુપી મસલહત કરી નેપોલીઅનેને તેડાવ્યો ને એ

* જુઈ ૧૬માનો દીકરો જુઈ ૧૭મો ૧૭૯૫માં ફ્રેન્ચનામાં મરણ પામ્યો હતો, જુઈ ૧૮મો તે જુઈ ૧૬માનો ભાઈ.

પોતાના જુના ૧ હજાર અંગરક્ષક સિપાઈઓ સાથે એકબાંધી નીકળી ફ્રાન્સમાં કેઉસ ગામ છે ત્યાં હતરો (૧૮૧૫ના માર્ચની ૧લીએ). એનોખલ આગળ કર્નલ લાબેડવાપરવાળી ૭મી રીજીમીટ તેને મળી ગઈ; પછી માર્શલ જેને નેપોલીઅનને ધસ્યો આવતો અટકાવવાને મોકલેલો તે પણ તેને મળી ગયો; અને નેપોલીઅન ફોટેનબ્લો પહોંચ્યો એટલે તો ફ્રાન્સનું ધણું ખરું લશ્કર તેની તાબેદારીમાં આવી મળ્યું. માર્ચની ૨૦મીએ તે દયુરીલીઅના મેહેલમાં દાખલ થયો. લૂઈ ૧૮મો મળસહમાં ત્યાંથી નીકળી ગયો હતો, ને પછી ઓસ્ટ્રેડ થઈ ગ્રેટ બ્રિટ રહ્યો હતો. થોડાએક સિવાય બીજા બધા દિવાની ને લશ્કરી અમલદારો નેપોલીઅનને માન આપતા થયા ને એ બીજવાર રાજગાદીએ બેઠો.

નેપોલીઅને સંપીલાં રાજ્યો સાથે સલાહના કરાર કરવા સંબંધી લાંબજડ ચલાવી, પણ તેઓએ તે પત કરી નહિ; રશિયા, પ્રશિયા, આસ્ટ્રિયા ને ઇંગ્લાંડ એઓએ લોએનામાં સંપ રાખી સામા થવાના કોલ કરાર કીધા. બ્લચર ને વેલિંગ્ટન એ બે સરદારોએ નેધર્લેંડમાં પોતાનાં લશ્કર આણુવા માંડયાં ને નેપોલીઅન તે બેને એકઠાં થતાં અટકાવવાને સંવા લાખ વીણી કાઢેલા સિપાઈઓ સાથે ધસ્યો (૧૫ જૂન). બીજે દહાડે પ્રશિયન બ્લચરે લિબનીઅ આગળ ૯૦ હજાર ફ્રેંચ લશ્કરને ટકર આપી ટકાવ રાખ્યો, પણ પછી તે ડેલનદી ઉપર વાગે તરફ પાછો હટ્યો અને એજ દિવસે માર્શલને એણે ક્વોર્ટર ફ્રાન્સ આગળ હાવણી કરી રહેલાં વેલિંગ્ટનનાં લશ્કર ઉપર હલ્લો કીધો. જૂનની ૧૮મીએ (૧૮૧૫) વેલિંગ્ટને પોતાનું લશ્કર વોટરુ આગળ આણી રાખ્યું ને ત્યાં તેને બ્લચરનું લશ્કર મળવાનું હતું. ફ્રેંચોએ પ્રથમ દુશ્મનનાં લશ્કરના જમણા બૂદ ઉપર હલ્લો કીધો, પણ ત્યાં માર ખાધો ને પછી ડાબા બૂદ ઉપર હલ્લો કીધો ત્યાં પણ તેમ થયું. નેપોલીઅને ત્રીજે ધસારો મધ્ય ઉપર કરાવી એક અગત્યનો મુકામ હાથ કીધો ને થોડેસવાર તથા પાયદળ પલટન ઉપરાઉપરી સામટી રાત્રી ઉપર ગબડાવી. પણ વેલિંગ્ટને પોલા ચોરસ બૂદ રચીને જખર ટકાવ રાખ્યો એટલે ફ્રેંચ નરમ પડ્યા. એ સમા ઉપર બ્લચરવાળું લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને તેણે ફ્રેંચ લશ્કરની જમણી પાંખને પીંખવા માંડી. નેપોલીઅને પોતાનું રક્ષકસૈન્ય બહાર કઢાડ્યું પણ પોતે સરદારી કરી નહિ બ્રિટિશ લશ્કર જે ફ્રેંચના હઠવાથી થોડુંક આગળ વધ્યું હતું ને તોપબંદુકનો મારો

ચલાવ્યા કરતું હતું તેની સામા નેપોલીઅનનું સૈન ટકાવ રાખી શક્યું નહિ અને એ પ્રસંગે વેલિંગ્ટને તોપનો સામટો મારો ચલાવવાનો હુકમ કીધો. ને તેના લશ્કરે ડુંગરી પરથી નીચે હતરી દુશ્મનને વીખેરી નાખ્યા:—માર્ચોના લડાઈનો જીતનારો નાઠો ને મુશીબત વેઠતાં પારિસ આવી પહોંચી મોકલના સમાચાર રાજસભાને પહેલવહેલા તેણે પોતેજ કલા. પછી પરરાજ્યોનાં લશ્કર પારિસમાં આવ્યાં; નેપોલીઅને બીજી વાર રાજયાસન છોડ્યું. તે અમેરિકા જવાની તબવીજમાં અંગ્રેજ વહાણના કપ્તાનને રાજ્ય થયો; ને સંપીલાં રાજ્યના કરાવથી તેને સેંટ હેલેનામાં ક્ષેત્ર થઈ રહેવું પડ્યું; તે ત્યાંજ ૧૮૨૧ના મેની પાંચમીએ મરણ પામ્યો હતો.

લૂઈ ૧૮મીએ ૮મી જુલાઈએ પારિસમાં આવી નવેમ્બરની ૨૦મીએ સંપીલાં રાજ્યો સાથે કોલકરાર કીધા—રાજ્યની સરહદમાં નેધર્લેંડ, જર્મનિ, સેવોથ એ તરફ જુજ ફેરફાર થયો; ત્રણ વર્ષ લગી સંપીલાં રાજ્યનું દોઢ લાખ લશ્કર ફ્રાન્સની સરહદ ઉપર રહે ને ફ્રાન્સ ૨૯ કરોડ ને ૧૭ લાખ રૂપિયા લડાઈનો ખર્ચ આપે એવું હતું.

૧૮૨૪માં લૂઈ ૧૮મો મરણ પામ્યો ને તેનો લાઈ ચાર્લ્સ ૧૦મો એ નામે ગાદીએ બેઠો. એણે ૧૮૨૯માં નેપોલીઅનેકને પ્રધાન કીધો. એણે રાજને સમ-જવી છ કરાવ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા કે જેથી હાપખાનાની સ્વતંત્રતા ગઈ ને લોકોના મુખત્યારોની સભાની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર થઈ ગયો; ને એથી જે ચાર્ટર—પટ્ટા પ્રમાણે વર્તવાને રાજ્યે સોગન લીધેલા તે રદ થવાનો સંભવ જણાયો. પારિસના લોકે બળવો ઉઠાવ્યો; ત્રણ દહાડા મોહોલાઓમાં કાપાકાપી ચાલી, તેમાં કેટલીક રીજીમીટો લોકની તરફ થઈ ગઈ ને રાજના લશ્કરને રહેરમાંથી નીકળી જવું પડ્યું; પછી તરતને માટે બંદોબસ્ત થયો;—પારિસનું રક્ષકસૈન્ય વૃદ્ધ લાફાયેટની સરદારી તળે સોંપાયું અને ઓર્લીઅન્સના ડયૂકને રાજ્યનો લેફ્ટનન્ટ જનરલ એવો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો. ૨૭ ઓગસ્ટે ચાર્લ્સને રાજનામું આપવું પડ્યું ને પછી તે ઇંગ્લાંડ જતો રહ્યો. ૯મી તારીખે ડયૂકને લૂઈ પ્રિલિપ એ નામે ફ્રેંચ લોકનો રાજ કરી સ્થાપ્યો ને રાજગાદી તેના વારસોને ઉત્તરોત્તર મળ્યાં કરે તેવું ફેરવવામાં આવ્યું. ૧૮૩૦ના મે મહીનામાં નેપોલીઅનેક પ્રધાને અલજઅર્સ ઉપર ચડાઈ કરી તેને ફ્રાન્સ તાબાનું સંસ્થાન ગણાવું, કીધું, પણ ૧૮૪૭માં જ્યારે બહાદુર અબદુલકાદર

તામે થયો ત્યારેજ મૂર લોક સાથે લડાઈ ઉઠી બંધ થઈ હતી. (એટલાહીટી ટાપુ કાન્સના વાવટાના આશ્રયમાં આવ્યો હતો. માર્કેસાસમાં ને ન્યૂકે-લિડોનિઆમાં જેઓ જઈ વસ્યા હતા અને આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર કેટલીક નવી કોઠીઓ ધાલવામાં આવી હતી.

લૂઈ ફિલિપના રાજ્યમાં ધણાંક વર્ષ સ્વસ્થતા ને આબાદાની રહી, પણ પછી લોક રાજ્યથી કંટાળી પાછા પ્રજાસત્તાને ઇચ્છતા દેખાયા ને રાજ્યે પણ લોકના મુખત્યારોના ભરોસાદાર પ્રધાનોને પણ ન લેખવતાં પૂરી સત્તાથી વર્તવા માંડ્યું થીઅર્સ ને ગીઝો એ બે કારભારીઓ એકઠીલથી મળીને કારભાર કરતા તેથી રાજ્યને ભય લાગ્યું ને એણે એકના વિચારને મળતા થઈ ખીલને હલકો પાડવા માંડ્યો—ગીઝોમાં રાજના લોભની સામા થવાનું ધીટપણું નહોતું. રાજ્યે આખા દેશમાં કામકામ સરકારી કામદારોની સંખ્યામાં વધારો કીધો ને તેમાં ધણાક તો લોકના મુખત્યારજ હતા કે તેઓ તેના પક્ષમાં રહે; તેણે લશ્કર વધાર્યું; પારિસની આસપાસ કિલ્લાકોટ બાંધ્યા જેથી ભારે ખર્ચ થયો; કર વધ્યા ને રાજ્યનું કરજ વધ્યું. અંતે જણાયું કે કેટલુંક નાણું મોજમજામાં બેઠ્યું; મોટા અમલદારોના ઉપર લાંચ રસ્વતનાં તોહમત મૂકવામાં આવ્યાં; અને દરખારી લોકે કરેલાં કેટલાંક ધાતકી કામો ખુલ્લાં પડ્યાં; પ્રધાનો લોકને અળખામણા થતા ગયા ને રાજ્યે રશિઆ વગેરે રાજ્યો સાથે સ્નેહ બાંધવા માંડ્યો; તેણે પોતાના દીકરાને સ્પેનની એક કુંવરી સાથે પરણાવી આખા યુરોપમાં નામોશી મેળવી, કેઝ્યુનિસ્ટ ને સોશિઅલિસ્ટ એ મતવાદીઓ લોકને સમજવતા કે દેશના લોક સૌ સમાન છે માટે દરેક જણ સરખી મિલ્કતનો ભોગવટો કરે—લોકને પોતાનાં કામ પ્રમાણે વધતો એછો બદલો ન મળવો પણ રાજ્ય સૌને ખવડાવે પીવડાવે ને સરખા ગણે. ૧૮૪૭માં કાન્સના વેપારીઓ ને કારખાનાંવાળા કારીગરો મોટી બીડમાં આવી પડ્યા; બટાટાનો પાક કમ હતરેથી કેટલાક લોક જૂએ પીડાતા થયા. એ સ્થિતિમાં કેટલાક જણે, જેવો ઇંગ્લાંડમાં ૧૭૩૨માં પાર્લમેંટમાં સુધારો થયો તેવો કરાવવાને એટલે રાજસભાના મુખત્યારોને માટે મત આપનારાની સંખ્યામાં વધારો કરાવવાને ઇચ્છ્યું; રાજ તથા પ્રધાનમંડળ એઓ જિદે ભરાઈ સામા થયા. રાજ્યમાં કામકામ મંડળીઓએ સુધારાના મત સારી પેઠે ચરચાય તેને માટે જમવાને બહાને મળવા માંડ્યું—ખાણાંઓ કરવા માંડ્યાં ને

પારિસમાં એક મોટું ખાણું કરવાનું ઠેરવ્યું (૧૮૪૮). લોક એકઠા ન થાય તેને માટે રાજ્યે ભંડેરનામું કાઢ્યું. તેની મંડળીઓ ભરાઈ તેમાં કંઈ ધારા વિરુદ્ધ નથી એમ જણાવવાને આગેવાન મુખત્યારોએ ૨૨મી ફેબ્રુઆરિનો દહાડો મુકરર કીધો; એ સંધિ બેઈ પ્રજાસત્તાના મતવાળા ને સૌ દેશીને સમાન હક મળવા બેઈએ એ મતવાળા રાજ્યની સામા બેડવાને તૈયાર થઈ રહ્યા. ૨૨મીની સવારે લોક એકઠા થઈને પોકાર કરવા લાગ્યા કે 'ગીઝોને કાઢો' 'સુધારો કરો.' એ દહાડો તો પસાર થયો, પણ પછી જ્યારે પ્રજાસત્તાના મતીઆઓએ ભણ્યું કે લશ્કર આપણી સામા નહિ થાય ત્યારે તેઓએ મધરાતે મોહોલાઓમાં પથરા, ગાડ, ગાડી, ગાડાં વગેરે એકઠાં કરી તે ઉપર ચણતર કરવા માંડ્યાં ને સવારે તો ભયંકર અવરોધ ચણાઈ રહેલા દેખાયા. લોકે બંદુકની દુકાનો લૂટી ને ખીલ હથિયારો પણ ભેગાં કર્યા. નેશનલ ગાર્ડના સિપાઈઓ પણ સામે ન થતાં ટકટક બેયાં કરતા હતા. અથવા તેઓને મળવાનું કરતા હતા. એ સ્થિતિમાં રાજ્યે ગીઝોને બાલાવ્યો ને એણે રાજનામું આપ્યું. પણ એક લાઝોંશ નામના રાખસે એક લશ્કરી સરદાર ઉપર પિસ્તોલ છોડી ને તેના સિપાઈઓએ બંદુકના બાર કીધા તેથી કેટલાક લોક મરી ગયા. તેઓનાં મુડદાં ઉચકીને મસાલને અજવાળે પારિસના મોહોલાઓમાં દેખાડવામાં આવ્યાં—લોકો ઉસ્કેરાયા ને એક રાત તથા એક દહાડો બખેરો ચાલ્યો. રાજની તરફથી જણાવવામાં આવ્યું કે ગીઝોએ રાજનામું આપ્યું છે ને થીર્સ (લોકનો માનીતો) પ્રધાન થયો છે ને પાર્લમેંટમાં સુધારો કરવા સંબંધી તેને સત્તા આપવામાં આવી છે. પણ લોકે લૂઈ ફિલિપને ઉઠાડી મૂકવાનો પોકાર કીધો. તેઓ હથિયાર સભેલા થયા હતા તથા તેઓને દોરનાર સારા સરદારો હતા તેથી તેઓએ રાજમહેલ ઉપર હુમલો કીધો ને જે મ્યુનિસિપલ લશ્કર તેની રખેવાળી કર્યું તેને કાપી નાખી મેહેલ લૂટ્યો. બળવાખોર ટુલુઝ ઉપર ધસ્યા આવે છે એ બેઈ રાજ્યે પોતાનું રાજનામું આપવું કબુલ કીધું, પણ તેઓએ માન્યું નહિ ને લૂઈ ફિલિપ કુટુંબ સાથે પારિસ છોડી નાઠો.

પ્રજાસત્તાના મતવાળા ને સમાન હકના મતવાળા એ બેના આગેવાનોએ એકા કરી સર્વ દેશી લોકની સલા મેળવી. એ સલાના ધણાક જણ સુલેહને ચાહ નારા હતા તેથી હુલ્લીડીઆ લોક સામા થયા ને પછી રાજસભા તોડી નાખી સધળી રાજ્યસત્તા જમરેલ

કાવનયાકને સોંપવામાં આવી. ત્રણ દહાડા નેરામાં ઝમઝો રહ્યા, ને હ સાત હજાર માણસોના જીવ ગયા ત્યારે બળવો શમ્યો. પછી ૧૮મી ડિસેમ્બરે ૭૫ લાખ મતથી લૂઈ (નેપોલીયન બોનાપાર્ટનો ભત્રીજો) પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ ઠર્યો (કાવનયાકને માટે ૧૫ લાખ કરતાં ઓછાં મત આવ્યાં હતાં). લૂઈએ ધીમે ધીમે સધળી સત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી—લોકના પ્રતિનિધિની સભા ટાળી તેને બદલે રાજ્યમંડળી સ્થાપી; અને વર્તમાન પત્રો ઉપર સખ્ત નીલેદારી રાખવાને માણસ નીમ્યા. તોપણ હજી કેટલાક વગવાળા લોક તેની સત્તાની સામા હતા. તેથી તેણે ત્રાસ બેસાડવાનો કરાવ કીધો—૧૮૫૧ની ૧લી ડિસેમ્બરે તેણે લોકને પોલીસ પાસે એકદમ પકડાવી પારિસની બહાર કઢાવ્યા; શહેરમાં ગરબડ ભડી, પણ લશ્કરે થોડીક કાપાકાપી કરીને તે બેસાડી દીધી.—એ કામ ધારા વિરુદ્ધ છતાં લોકને—ફ્રેંચ લોકને પસંદ પડ્યું ને તેઓએ લૂઈ નેપોલીયનને જીવતા લગીનો પ્રમુખ ઠેરવ્યો. ૧૮૫૨ના ડિસેમ્બરની ખીજીએ તે લોકોના બહુ મતથી ફ્રેંચનો મહારાજા કહેવાયો. ૧૮૫૩માં તે સ્પેનના એક ખાનદાન કુટુંબની યુજની સાથે પરણ્યો. લૂઈ નેપોલીયનને ખ્રિસ્ત સાથે દોસ્તી મિલાપ રાખ્યો. જ્યારે રશિયાએ તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ ચલાવી ત્યારે તેણે ફ્રેંચ રાજ્યના સિરસ્તા પ્રમાણે પેલેસ્થઈનના રોમન કેથોલિક ખ્રિસ્તીઓના રક્ષક દાખલ ખ્રિસ્તની સાથે રહી તુર્કનો પક્ષ ખેંચ્યો ને રશિયા સાથે લડાઈ કીધી. એ પ્રસંગે ફ્રાન્સના વહાણનો કાફલો ખ્રિસ્તના કાફલા કરતાં નાનો હતો, પણ તેનું ખુશદી લશ્કર વધારે મોટું હતું. એ લડાઈઓમાં ફ્રેંચ ધણી બહાદુરીથી લડ્યા, પણ ફ્રાન્સ ધણા ખર્ચમાં આવ્યું. રોમ ફ્રાન્સના તાબામાં હતું તેથી ઇટાલિના લોક પોતાને માટે વધારે સારું રાજ્ય કરવાના ઇશ્તિયામાં ફાવી શકતા નહિ. ઓરેસીની એણે ધણાક જણ સાથે કુખી મસલત કરી ફ્રેંચના મહારાજાનો પ્રાણ લેવાને હલોમ કીધો, પણ તે પકડાયો ને સિરચેદ પામ્યો. પણ એ ઉપરથી નેપોલીયન ડબ્લ્યુએ સાર્ડિનિયાના રાજા સાથે દોસ્તીના કરાર કુખા કરી રાખેલા તે ત્યાંના રાજા વિઠ્ઠલ ઇમેન્યુએલની દીકરી સાથે પોતાના પિત્રાઈ ભાઈને પરણાવી પાકા કીધા. આસ્ટ્રિયાએ સાર્ડિનિયા ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ફ્રેંચે સાર્ડિનિયાની મદદે રહી જય મેળવ્યો હતો ને અયુરિયના સલાહકારથી લોમ્બાર્ડી પીડમેન્ટ સાથે ભેડાયું (૧૮૫૬); ને કરેલી મદદના બદલામાં સેવોચ ને નીસ એ ફ્રાન્સને મળ્યાં હતાં.

ભાષા, કળા, વિદ્યા—સેન્ટ પીએર (મુઓ ૧૮૧૪), મેડમ કેપ્ટેન (૧૮૦૭) ને મેડમ ડિ બેનલિસ (૧૮૩૦) એ વાર્તા લખનારા હતા; પ્રધાન નેક્સની દીકરી મેડમ ડી સ્ટેલ (૧૮૧૭) વાર્તા ને ઇતિહાસ લખવામાં નામાંકિત ગણાઈ છે; લૂગો ને ગીત કવિતા લખવામાં એકો બીરેન્જર (૧૮૫૭) ને લામાર્તે એ ત્રણ કવિ હતા; લામાર્તે ઇતિહાસ તથા રાજ્યનીતિ વિષયમાં પણ લખ્યું છે; શાટોએ-ઓન (૧૮૪૮), કુમા, યુજન સેવોચે (૧૮૫૭) એઓ વાર્તા લખનારા હતા. થીર્સ, ગીગો, ગીસલા, થીએરી (૧૮૫૬), સીસમંડી (૧૮૪૨) ને બારેન્ટ એ ઇતિહાસ લખવામાં મુખ્ય મનાય છે. વોલની ને ડેનન મુસાફરીની હકીકત લખનારા હતા. ગણિતશાસ્ત્રમાં લાપ્લાસ (૧૮૨૭), ઉલિયન-શાસ્ત્રમાં બુક્ચુ (૧૮૩૬) ને ખગોળશાસ્ત્રમાં વેરીઅર એ હતા.—એ છેલ્લાએ એક નવો મહા શોધ્યો હતો (૧૮૪૬). તત્ત્વશોધનમાં ટુંક એણે ‘પોઝિટિવિઝમ’ નામનું નવું મત પ્રસિદ્ધ કીધું (૧૮૫૭); ક્યુવિઅરે (૧૮૩૨) પક્ષી પક્ષવાદિ પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ લખી આખા યુરોપમાં માન મેળવ્યું છે.

સ્પેન—નેપોલીયન પોતાના ભાઈ નેપોલેને સ્પેનનો રાજા કીધો, પણ ત્યાંના લોકે માન્યો નહિ; તેઓએ ફર્ડિનાંડ ૭માને રાજા ઠેરવ્યો (૧૮૦૮). તેઓએ અંગ્રેજની મદદથી ફ્રેંચ સાથે લડાઈ ચલાવ્યાં કીધી ને ૧૮૧૩માં ફ્રેંચને પોતાના દેશમાંથી હટાડ્યા. ૧૮૨૦માં લશ્કરે બળવો કરી ફર્ડિનાંડને રાજધારથી હટાડે ચાલતો અટકાવ્યો; રાજ્ય તરફના લોકે ખ્રિસ્તી સાધુઓની મદદે લોકને ફ્રેંચના હુમલાનું ભય બતાવી દાખમાં રાખવાની તજવીજે કીધી ને દેશાભિમાનીઓ એક નિશ્ચયે સામા થયા, પણ પછવાડેથી તેઓને તાબે થઈ રહેવું પડ્યું. ફર્ડિનાંડ ૧૮૩૩માં મુઓ ત્યારે રાજગાદીને માટે મારામારી ચાલી ને તેમાં ધણાક કપાઈ મુઆ. રાજકારનાર દીકરીની મા કરતી તેણે ૧૮૧૨માં નક્કી થયેલા રાજધારા પ્રમાણે ચાલવાનું ક્યુલ કરીને લોકનું વહાલ મેળવ્યું. એ બે માંદોમાંદેની લડાઈનું છેવટ ફર્ડિનાંડનો ભાઈ ડોન કાર્લો હારવાથી આવ્યું (૧૮૩૬). ૧૮૪૦માં કારનાર ભટ્ટી રાણીને રાજનામું આપવું પડ્યું ને વિક્ટોરિયાનો ડયુક રાજપ્રતિનિધિ થયો; ને એને પણ દેશમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો (૧૮૪૩). એ વર્ષમાં ફર્ડિનાંડની દીકરી ઈસાબેલા રાજ્ય ચલાવવાને ચોગ્ય થઈ. ૧૮૪૬માં તે પોતાના પીતરાઈ ભાઈ કેડિઝના

હયુક સાથે પરણી ને તેની બેન હર્ષ કિલિપના નાના દીકરા સાથે પરણી. રાણી પોતાના માનીતાઓના કલા પ્રમાણે ચાલતી ને છેકળ ફટિલપણે મોજમત્રામાં શુભતાન રહેતી; એ ઉપરથી લશ્કરે ૧૮૫૪માં બળવો કરી માનીતાઓની સત્તાને નીકંદન કરી. પછી કેટલાંક વર્ષ કારભારીઓની ફેરબદલી, ખટપટ, કાવતરાં ને રાજધારાનું ઉદ્બંધન એ બેવામાં આવતાં મૂર લોકો સાથે લડાઈ થઈ તે ઉપરથી આટલું જણાયું કે સ્પેનના રાજ્યની સ્થિતિ તો હીણી થઈ, પણ લોકનું શૌર્ય તો બેલું અસલ હવું તેલુંજ રહ્યું હવું (૧૮૫૬).

સંસ્થાનો અમેરિકામાં પ્રથમ યથાત્યારથી તે ૧૮મા સૈકની આખર લગી સ્પેનના રાજ્યની તાબેદારીમાં હતાં:-નવાબથી માંડીને તે છેક હલકા કારકુન લગીની જગ્યા સ્પેનના લોકથી પુરાતી; એઓ લાંચ રૂવત લેતા; બધો વેપાર ફક્ત સ્પેન સાથેજ ચાલતો; સંસ્થાનના લોક ધાતુ આપી માલ લેતા; એઓને ખીન રાજ્યો સાથે સંબંધ રાખવાની સખ્ત મના હતી; નેસુઈટ બંધ થયા પછી સ્પેનના મઠમાંથી સાધુઓને મોકલવામાં આવતા ને એઓ લોકને વધારે વહેમી ને અજ્ઞાન કરતા; છાપખાનાં ને વાદવિવાદની છૂટ એ ત્યાં નહોતાંજ. એ પ્રમાણે સ્પેન સરકારનો જીલમ ને લોકની તાબેદારી છતાં ને સ્વતંત્રતાના ભેસ્સાથી અમેરિકાનાં તથા ફ્રાન્સનાં રાજ્યો ઉધાં વળ્યાં તેની અસર તે પ્રદેશમાં થવા માંડી હતી. મેક્સિકો એ સંસ્થાન પ્રદેશનો મીરોંડા નામનો શખ્સ બેલે હયુસુદીજ ફ્રેચ સરદારના હાથ તળે લશ્કરમાં અમલદારી કરી હતી તેણે શેરાંક માણસો સાથે કારાકાસમાં બળવો ઉઠાવ્યો (૧૮૦૬), પણ તે પાકા વિચારથી ને પાકા પાયા પર ઉઠાવેલો નહિ તેથી તેનું ફાળું નહિ; તોપણ સ્પેનની સત્તામાંથી છૂટા થવાની આતુરતા લોકમાં વધી, ને ૧૮૧૦માં તેઓએ વેનીઝુલામાં સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવાને સલા મેળવી. ન્યૂ ગ્રેનેડાની રાજધાની બોગોટા ત્યાં પણ તેમ થયું. સ્પેનમાં લશ્કર સામાં થયાં, પણ સાઈમન, બોલીવર એઓએ લોકની તરફનાં લશ્કરોની સરદારી કરી ફતેહ મેળવી કામ પાર પાડ્યું. બુએનોસાયર્સ ૧૮૧૬માં, ને બિલિ ૧૮૧૮માં, સ્પેનથી છૂટાં પડ્યાં. મેક્સિકો, ચેક ને ગ્વાટેમાલા એ ૧૮૨૧માં સ્વતંત્ર થયાં. ૧૮૨૪ના ડિસેમ્બરમાં દેશબિમાનીઓનાં એકત્ર લશ્કરના સરદાર સુક્રે ને મિલ્લર એઓએ આપાકસુઓની લડાઈમાં સ્પેનના લશ્કરને છેલ્લું હરાવ્યું ને હકિલ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને સ્વતંત્ર થીયાં.

પોર્ટુગાલના લોકે અંગ્રેજની મદદથી ફ્રેચને કાઢ્યા ને ૧૮૧૦માં મરાયા ઇસાબિલા મરણ પામી તેથી તેનો રાજપ્રતિનિધિ બેન ને બ્રાઝિલ જઈ રહ્યો હતો તેના નામની આણુ ફરી. તેણે ૧૮૨૧માં પોર્ટુગાલ આવી છ વર્ષ રાજ્ય કીધું ને પછી બ્રાઝિલનો મહારાજ ડોન પેડ્રો પોર્ટુગાલનો રાજા કર્યો ને એણે પોતાની બાળક દીકરી ડોના મરાયાના નામનું રાજ્ય કીધું ને ડોન મિગેલને રાજપ્રતિનિધિ કીધો. એણે ૧૮૨૬માં રાજસલા મેળવી પોતાને પોર્ટુગાલનો રાજા કહેવડાવ્યો. ડોન પેડ્રોએ યુરોપમાં આવી પોતાની દીકરીના હકને માટે બિટન તથા ફ્રાન્સની મદદે પોતાના બાઈ ડોન મિગેલ સાથે લડાઈઓ ચલાવી ને ૧૮૩૪માં લિસ્બોનમાં સલાહના કતાર થયા-નાનો બાઈ પોતાનો હક ઉઠાવી લઈ વગર હરકતે રાજ્ય બહાર જઈ રહ્યો; ને ડોના મરાયાએ રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લીધી તે મરતા સુધી (૧૮૫૩ લગી) ભોગવી; પછી તેનો દીકરો પેડ્રો પમો રાજ થયો હતો.

સંસ્થાન—ન્યારે ફ્રેચે પોર્ટુગાલ ઉપર હુમલો કીધો ત્યારે ત્યાંનો રાજા બ્રગેન્સા કુળનો બેન પોતાના બ્રાઝિલ સંસ્થાનમાં જઈ રીઓબનેરો રાજધાનીમાં જઈ રહ્યો. ન્યારે તે પોર્ટુગાલની ગાદીએ બેસવાને પાછો આવ્યો (૧૮૨૧) ત્યારે યુરોપમાં નેટલો પ્રદેશ રશિયાનો છે તેટલા વિસ્તારવાળું બ્રાઝિલનું રાજ્ય બેનના દીકરા ડોન પેડ્રોથી સંભાળી રાક્યું નહિ. પોર્ટુગાલની રાજસલાએ બ્રાઝિલનો વેપાર પોર્ટુગાલને માટે રાખવો એવું ઠેરવ્યું તે ઉપરથી સંસ્થાનીઓએ પરતંજ પણામાંથી છૂટા થવાનો નિશ્ચય કીધો ને ડોન પેડ્રોને બ્રાઝિલનો મહારાજા ઠેરવ્યો (૧૨મી ઓક્ટોબર, ૧૮૨૨). એણે પોર્ટુગાલના લશ્કરને યુરોપ જવાની જરૂર પાડી ને ૧૮૨૪માં બ્રાઝિલમાં વંશપરંપરાની રાજગાદી મંડાઈ; રાજ્યનો ધર્મ રોમન કેથોલિક સ્થપાયો, પણ લોકને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ રહી. ડોન પેડ્રો ૧૮૩૧માં પોતાનું રાજ્ય પોતાના બાળક દીકરાના નામનું કરી આધો થયો. બુએનોસ એરીસનો ડિક્ટેટર લશ્કર સાથે ચઢી આવ્યે તેને બ્રાઝિલિયનોએ લડાઈ આપી છત મેળવી (૧૮૫૧). પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કીધું ને ફ્રાંચી દુસ્મન હુમલો ન કરે તેવી રીતનું પોતાનું બળ વધાર્યું.

ઇટાલિ-૧૮૦૬ના માર્ચમાં નેપોલ્યોન ગાદી નેરો-લીએને બેસેફ્રને આપી હતી, પણ ન્યારે તેને સ્પેન મોકલ્યો ત્યારે મુરાટને રાજા કીધો (૧૮૦૮). એણે પોપના મુલક ઉપર ચઢાઈ કીધી ને ઉત્તર ઇટાલિનાં

રાજ્યોને પણ બાકાત્યાં. વોટર્સમાં નેપોલીઅનની હાર થઈ એટલે તેની પણ રાજ્યસત્તા ગઈ; પ્રથમનો રાજ ફર્ડિનાંડ ૪થો પાછો નેપલ્સનો રાજ થયો (૧૮૧૫). ઉત્તર ઇટાલિની વ્યવસ્થા વીએનામાં મળેલી સભાના ઠરાવથી આ પ્રમાણે થઈ—સાર્ડિનિઆનું રાજ્ય, સેવોય સિવાય પણ જીનોઆની ડચી સાથે, વિક્ટર ઈમેન્યુએલ પાસે રહ્યું; વેનિસના પ્રાંત અને માચ્યુઆ તથા મિલાન એ સંધાનું એક રાજ્ય હોબ્સબર્ગી તથા વેનિસનું એ નામે આસ્ટ્રિઆના તાબામાં ગયું; મોદીનાનું રાજ્ય ઓસ્ટ્રોએટીના કુળને સ્વાધીન થયું; પારમાની ડચી પદ્મજી થએલી રાણી મરાયા લઈશાને આપવામાં આવી; આસ્ટ્રિઆનો આર્ચડ્યુક ફર્ડિનાંડ ટસ્કનીનો આંડ ડ્યુક ઠર્યો; અને હુક્ક, એફુરિઆની રાણીને આપવામાં આવ્યું. પારિસમાં ખીજ વાર સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ સેવોય પાછળથી સાર્ડિનિઆના રાજ્યમાં જોડાયું હતું.

ઇટાલિના લોક પોતાના દેશમાં આસ્ટ્રિઆની સત્તા જોઈ બળ્યાં કરતા ને ૧૮૪૭માં તેઓએ મિલાન તથા ખીજે કેટલેક ઠેકાણે બળવા લીધા—એવું જણાવીને કે—આસ્ટ્રિઅન સરકાર દેશીઓ તરફ કરડા ને દમલખાણના ઉપાયો કામે લગાડે છે. તંબાકુના વેચાણની વસુલજમા આસ્ટ્રિઅન સરકારને બહુ થતી તેથી ઇટાલિઅનોએ તંબાકુનો ઉપયોગ કરવો જોડી દીધો. ઇટાલિનાં ખીજ રાજ્યોમાં પણ બળવા થયા ને સામસામી કાપાકાપી ચાલી. પોપ પાયસ દમો અને સાર્ડિનિઆનો રાજ આર્ક્સ આલ્બર્ટ એ જે જાણે ઇટાલિના લોકને આસ્ટ્રિઆના જુલમમાંથી બચાવવાની આગેવાની લીધી; ટસ્કનીના આંડ ડ્યુકે નાખુશીથી પણ લોકોના પોકારને આધીન થઈ જવાબદાર પ્રધાન મંડળ ને રાજ્યરક્ષણ સૈન્ય એ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ લીધાં ખરાં, પણ તેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું તેને ગમ્યું નહિ તેથી તે પોતાનું રાજ્ય છોડી નાસી ગયો. આર્ક્સ આલ્બર્ટ પોતાની પ્રજાને રાજકાજમાં હક્ક મળે તેવા ધારા આપ્યા (ફેબ્રુઆરિ, ૧૮૪૮); આસ્ટ્રિઅનો મિલાનના બંડખોરોને શિક્ષા કરવાને લડાઈની તૈયારી કરતા હતા તેવામાં ફ્રાન્સના રાજ્યમાં મોટો ફેરફાર થયો. મિલાનમાં ઉધમાળીઆ લોકે આસ્ટ્રિઅન લશ્કરનાં માથુસો ઉપર હલ્લો કરી તેઓને નસાડયાં ને મહેલ ઉપર ત્રિરંગી વાવટો ચડાવ્યો. એ જોઈને ખીજે ઠેકાણે પણ બળવા બહ્યા. આસ્ટ્રિઆની સરકાર જર્મનિ તથા હંબરિના લોકના ઝગડામાં રેકાઈ હતી તેથી ઇટાલિમાં

થયેલા બંબેડા તાબડતોબ બેસાડી શકી નહિ; અને સાર્ડિનિઆના આર્ક્સ આલ્બર્ટ પોતાના રાજ્યનું લશ્કર ઇટાલિઅનોની મદદમાં આણી એકત્ર સૈન્યની સરદારી કરી કેટલેક ઠેકાણે ફતેહ મેળવી; પણ પછ-વાડેથી ઇટાલિઅનો પોતાના સરદારને વિષે બેદરકાર થયા; આસ્ટ્રિઅન લશ્કરના સરદારે ઉપરાલપરી ફતેહ મેળવવા માંડી ને આલ્બર્ટ ઇટાલિને આસ્ટ્રિઆની સત્તામાંથી છોડવવાનો વિચાર પડતો મેહેલ્યો. આસ્ટ્રિઅન સત્તા ઇટાલિમાં પાછી બેઠી ને ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાન્સ વચમાં ન પડયાં હોત તો લોકની ધણી ભુંડી દશા થઈ હોત.

જેવામાં મિલાનના લોક આસ્ટ્રિઆ સાથે લડાઈ કરતા તેવામાં પોપે પોતાના રાજ્યના લોકને નવા ધારા આપ્યા ને લોકે ઇચ્છ્યું કે તેણે ઇટાલિને પરાધીનપણામાંથી છોડવવાના કામમાં આગેવાન થઈ. આસ્ટ્રિઆનું રાજ્ય રોમના ધર્મનું સદા રક્ષણ કરનારું તેથી પોપે આનાકાની કર્યા દીધી. રોમના મોહોલાઓમાં કોહી પડ્યું ને પોપ ચાકરનો વેશ લઈને નેપલ્સના રાજ્યમાં નાસી ગયો. ફ્રેન્ચ જે લોક પક્ષનું મત ધરાવનારા તેઓ લોક પક્ષને સહાય ન થતાં પોતાના ધર્મના ઉપરી પોપને સહાય થયા. પણ ફ્રેન્ચ લશ્કર ને રોમના લોક સામા થયા, પણ ફ્રેન્ચોએ ઘેરો ધાલી તે શહેર લીધું ને પોપની સત્તા પાછી બેસાડી આપી (જુલાઈ ૧૮૪૯). સિસિલિના લોકે નેપલ્સના દરબારથી છૂટા પડવાને બંડો ઉઠાવી રાજને ઉઠાડી જીનોઆના ડ્યુકને (સાર્ડિનિઆના રાજના ખીજ દીકરાને,) બેસાડવાની તજવીજ કરી હતી, પણ તેઓ ફાવ્યા નહોતા.

સાર્ડિનિઆનો રાજ ઇટાલિના લોકની તરફના આગેવાન દાખલ રહિયાની સામા પ્રિટન તથા ફ્રાન્સના સંપમાં દાખલ થયો ને ત્યાંની દુકડીએ કીમીઆની લડાઈમાં શાખાશી મેળવી, પારિસમાં સલાહના કરાર કરવાની બાંજગડમાં પણ સાર્ડિનિઆના રાજએ થોડોક ભાગ લીધો ને તે ઇટાલિઅનોને આસ્ટ્રિઆથી છૂટા પાડવામાં આગેવાન છે એમ ખુલ્લું પડ્યું. સાર્ડિનિઆ ને આસ્ટ્રિઆ વચ્ચે લડાઈ ચાલી અને ફ્રાન્સ હંમેશાં આસ્ટ્રિઆના સામું તેથી તેણે સાર્ડિનિઆને મદદ કરી. નીસ તથા સેવોય ફ્રાન્સે લીધાં ને લોન્બર્ડી તથા વેનિસ પીડમોંટ સાથે જોડયાં; વળી સાર્ડિનિઆના રાજએ પોતાની દીકરી નેપોલીઅન ઝળના પીતરાઈ સાથે પરણાવી. એ વાત બહુ આસ્ટ્રિઅને ફ્રેન્ચ લશ્કર આવતાં પહેલાં પીડમોંટ ઉપર ચડાઈ

કીધી તેટલે ફ્રેંચ લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને મોટે બેલ્ગ્રેડ, પાલેસ્કો, માલેડા સોલ્દાદોની એ ઠેકાણે લડાઈઓ થઈ. આસ્ટ્રિયાને લોખંડી છોડી જવું રહેવું પડ્યું ને વિલા ફ્રેંચમાં સલાહના કારર થઈ બુલિયમાં મંજુર રહ્યા તેની રૂએ લોખંડી પ્રદેશ નેપોલીઅન ડબલે મળ્યો, પણ એણે તે સાર્ડિનિયાના રાજા વિક્ટર ઇમેન્યુએલને આપી દીધી.

મધ્ય ઇટાલિમાં પણ ટસ્કનીના ને મેદીનાના લોકે પોતાના સત્તાધારીઓને હાંકી કહાડ્યા; રોમાનના ને બીજાં પોપનાં સંસ્થાનો એ પોપની સત્તા ન માનતાં એકઠાં મળી સાર્ડિનિયાની સત્તા માનતાં થયાં; પોપે મુસારદાર લશ્કર છલું કરી એક ફ્રેંચને સરદારી આપી બંડખોર પ્રજા પાસેથી પ્રદેશ પાછો લેવાની તજવીજ કીધી, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ ને પાપ્પાલ દમાની એવી દુર્દશા થઈ કે એપીનીનની પેલી તરફ એક ઇંચ જોટલી જમીન પણ તેની સત્તામાં ન રહી. નેપલ્સના રાજાએ ઉરફરાએલી પ્રજા ઉપર સખ્તી કરતાં સિસિલિના લોક સામા થયા; આવીઆદી બેણે રોમને ઘેરો ઘાલતી વેળા ને આસ્ટ્રિયાની સાથે લડાઈ ચાલી તે પ્રસંગે પોતાની બહાદુરી બતાવી હતી તેણે સિસિલિના લોકને મદદ કરી નેપલ્સના રાજાએ રાખેલા પરદેશી સિપાઈઓને હાંકી મેલ્યા ને પછી તે પાછો ઇટાલિ આવ્યો; અહીં તેણે ઉપરાઉપરી જીત મેળવીને નેપલ્સનો રાજા નાસી ગયો. કેપ્રુચા આગળ લડાઈ થઈ ને તે તાણે થયું; રાજા ગએટામાં બસાયો; ત્યાં લોકનાં લશ્કરે ઘેરો ઘાલ્યો; રાજા ક્રાન્સિસ રજો રાજ્ય થયો. નેપલ્સનું રાજ્ય પીંડ મોંટ સાથે બેડાયું ને વિક્ટર ઇમેન્યુએલ એણે ઇટાલિનો રાજા એ પદ ધારણ કીધું (૧૮૬૧). ફિવ્ડબેલ્ગ્રેડના રાજ્યમાં કેટલાક ફેરફાર થઈને ૧૮૧૫માં સ્વસ્થતા થઈ-સંસ્થાનોનું નવું જૂદ બંધાયું ને તે સંબંધી બ્યવસ્થા નિયમ ઝ્યુરિચમાં મુકરર થયા; ૧૯નાં ૨૨ સંસ્થાનો થયાં—જીનીવ, ન્યુરેમ્બર્ગ ને વોલ્સ એ ત્રણ ઉમેરાયાં. ઘણા કાળથી એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનાં પહાડી સંસ્થાનોના લોક દક્ષિણ યુરોપના જલમ રાજાઓના અંગ રક્ષણ સૈન્યમાં મુસારદારની નોકરી કરતા, પણ ૧૮૫૬ની ઇટાલિની લડાઈથી તે ચાલ બંધ પડી અને પરદેશી ધર્માધિકારીઓની સત્તા તે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ઉપર ચાલતી તે પણ ખસેડી નાંખવામાં આવી.

જર્મનિ—નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે મરેંગોની લડાઈમાં (૧૮૦૦) ને ઓસ્ટ્રિયાની લડાઈમાં (૧૮૦૫)

મહારાજા ક્રાન્સિસ બીજાને હરાવી જર્મનિનું હબર વર્ષનું જીતું રાજ્ય તોડ્યું ને કાર્લનનાં સંસ્થાનોનું જૂદ સ્થાપ્યું. એ મંડળ ૧૮૧૩માં ફ્રેંચની હાર થયા પછી વૂટ્યું ને વીએનાની સલાહ ૧૮૧૫ના જૂનની ૬મીએ જર્મન રાજ્યસ્થાનોનું નવું જૂદ સ્થાપ્યું; એમાં આસ્ટ્રિયાનો, પ્રસિઆનો ને નેધર્લેન્ડનો કેટલાક ભાગ ગણવામાં આવ્યો. સૌ મળીને ૩૪ રાજ્યસ્થાન તેમાં એક મહારાજ્ય આસ્ટ્રિયાનું; પાંચ રાજ્ય—પ્રસિયાનું, બાવેરિયાનું, હેનોવરનું, વર્ટમ્બર્ગનું, ને સેક્સનીનું; એક ઇલેક્ટોરેટ, ૩૪ તથા મોટી ૩૪ મળીને ચૌદ; આઠ પ્રિન્સિપેલિટી; એક લાડચાવિએટ; ને ચાર સહેર—હેઝબર્ગ, ક્યુબેક પ્રોમેન ને ફ્રેંકફર્ટ. એ સંપનો ઉદેશ પ્રત્યેક રાજ્યનું સ્વાધીનપણું રાખવાનો ને જર્મનિનું સામાન્ય સંરક્ષણ કરવાનો હતો. ૧૮૩૩માં પ્રસિઆના આશરા તળે વેપારને અર્થે કેટલાંક રાજ્યોએ માંદોમાંદો બંદોબસ્ત કીધો; બીજાં રાજ્યો ૧૮૪૮ સુધી પોતાનો જીનો રિવાજ રાખી રહ્યાં, એ વર્ષમાં ફ્રેંચ રાજ્યની ધાંધલમાં બેડનના ડ્યુકને લોકના સામા યવા ઉપરથી વર્તમાનપત્રને છૂટ તથા કેટલાક દુક એ આપવાં પડ્યાં; કોલોનમાં બખેડા થયા; ને રહેનીશ પ્રાંતોમાં મોટા બળવો થયો; હેસી કોસલના મોહોલાઓમાં અવરોધ ચણાયા ને બાવેરિયાનો રાજા પોતાના દીકરાને ગાદીએ બેસાડી દૂર બેઠો. સેક્સની હેનોવર ને બીજાં રાજ્યોને પણ લોકની માગણી કબુલ રાખવી પડી. ફ્રેંકફર્ટમાં જેવામાં સલા મળતી હતી તેવામાં ૫૦૦ જણે દેશી પાર્લમેંટ સ્થાપવાનાં મત આપ્યાં; અફેકું રાજ્ય પોતાની વસ્તી પ્રમાણે એક અથવા વધારે મુખ્તીઆર તેમાં મોકલે એવો વિચાર જણાવ્યો. ૧૮૪૮ના મેની ૧૮મીએ પાર્લમેંટ મળી ને એ તથા ડાએટ—રાજસલાહ એ મળીને એક રાજપ્રતિનિધી ઠેરવ્યો. કેટલાંક જર્મન રાજ્યો પાર્લમેંટ સ્થાપવાની સામાં થયાં ને ફ્રેંકફર્ટમાં બળવો થયો તે મોહોલાઓમાં ભારે કતલ પછી બેઠો. આસ્ટ્રિયાએ કોઈ પણ પ્રકારની પાર્લમેંટ સ્થાપવા વિષે સંમતિ આપી નહિ ને પ્રસિઆના રાજાએ જર્મનિનાં એકત્ર રાજ્યના મુખી થવાનો લોભ રાખ્યો એ કુસંપનું ફળ આ પ્રમાણે થયું—જે રાજ્યોએ પોતાની પ્રજાને હક આપ્યા હતા તે તેઓએ રદ કીધા; અને જે કે જુદાં જુદાં રાજ્યો દોલત તથા આબાદાનીમાં વધ્યાં છે તે પણ ત્યાંના અધીપો કુટુંબના વડીલો-ના જેવી સત્તા ચલાવે છે. વર્તમાનપત્રોમાં વાદવિવાદ કરવાની છૂટ થઈ છે, પણ લોકને સ્વાધીનતાનું, રાજકીય સુખ નથી,

જાણ, કવિ, વિદ્યા-માનસશાસ્ત્રમાં જર્મનો એક ઠ્યાં છે-ફ્રિદ્રીક (૧૮૧૯), સેલિમ ને હેમલ (૧૮૩૧) એઓએ દેશની કીર્તિ વધારી છે. હાકલર ગોલ (૧૮૨૮) એણે ફ્રેનોલોજી-મસ્તક સામુદ્રિકનું નવું શાસ્ત્ર શોધ્યું છે. ધણા જણે નાટક લખ્યાં છે ને પરજાપાનાં નાટ્યકર્તા લાખાંતર કીધાં છે. કેરનર (૧૮૧૩), હર્મન (૧૮૫૪), સેકેનડોર્ફ (૧૮૧૭) વગેરે કવિ અને શીકર (૧૮૨૫), હેકમાન એ વાર્તા લખનારા થયા. રહેમલ (૧૮૨૬) વાર્તા, કવિતા, ગ્રંથવિવેચન ને ઇતિહાસ એ બધામાં ફાળ્યો છે. હરડર (૧૮૦૩), વેન ઝ્યુલર (૧૮૦૬), હેરન, ઇકહેર્ન અને નીયુર (૧૮૩૧) એઓએ ઇતિહાસ લખ્યા છે. હેર્મિંગ, હીન, ગુલ્ક એ ટીકાકાર થયા. નામીયો મુસાફર હમબોલ્ટ (૧૮૫૯) એણે ધણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે ને તેનાં લાખાંતર યુરોપની ધણીએક લાખામાં થયાં છે. ઈયરમાન વિષે પણ ધણાક ગ્રંથકારો થયા છે. આલ્બર્સે ખગોળમાં અને લીબીગ તથા બુન્સન એઓએ રસાયનશાસ્ત્રમાં શોધ કીધા છે.

આસ્ટ્રિઆ.

ફ્રાન્સિસ રાજા ૧૭૯૨માં આસ્ટ્રિઆની રાજગાદીએ બેઠો ને તેણે જર્મનના મહારાજાનું પદ ધારણ કીધું. ને નેપોલીઅને તેને ઉપરઉપરી હાર ખવડાવી ને હાર્મનનાં રાજ્યોનું નવું ભૂટ સ્થાપી જર્મનિનું રાજ્ય હેધું વાળ્યું ત્યારે ફ્રાન્સિસે આસ્ટ્રિઆનો મહારાજા અને હંઝરી તથા બોહીમિઆનો રાજા એ પ્રમાણે પોતાને કહેવડાવ્યું (૧૮૦૫). ફ્રાન્સ પ્રશિઆ વચ્ચે જે લડાઈ ચાલતી તેમાં પડતું માંડી વાળી ફ્રાન્સિસે પોતાના રાજ્યમાં લડાઈઓથી જે ખરાબી થઈ હતી તે સમારવાનો અને વસુલજમા તથા લશ્કરી ભેર વધારવાનો ખંતથી ઉઘોજ ચલાવ્યો. તોપણ ૧૮૦૬માં જ્યારે સ્પેનમાં ફ્રેન્ચોની હાર થવા માંડી ત્યારે તે જર્મનિને પરત્વતામાંથી ઊડવવાને ઉશ્કેરાયો. આર્યડયૂક ચાર્લ્સે પોતે બોનાપાર્ટને એસપર્ન આગળ હરાવ્યો; પછી વાગ્રામ આગળ આસ્ટ્રિઆનો હાર્યા તોપણ તેઓ સારી હાલતમાં બોહીમિઆમાં ગયા; પ્રથમ તહ ને પછી સ્કોનગ્રાનમાં સલાહના કરાર થયા; ચોડીક મુદત પછી ફ્રાન્સિસે પોતાની કુંવરી મરાયા લઈસા ફ્રાન્સના મહારાજા સાથે પરજાવી. વોટર્લૂની લડાઈ પછી વીએનામાં મળેલા પુરોવાની સલાહના કરાવથી ઇટાલિમાંનો કેટલોક મુલક ને પાછો જીતેલો ઇલિરિઆમાંનો મુલક ને ખાવેસ્થિઆને આપી દેવા પડેલો તે મુલક, આસ્ટ્રિ-

આના મહારાજ્યમાં બેડાયા. ફ્રાન્સિસ ૧૮૩૫માં મરણ પામ્યો ને ફર્ડિનાંડ ૧લો આસ્ટ્રિઆનો મહારાજા થયો.

૧૮૪૮માં ફ્રાન્સના દાખલાથી ધણાંખરાં રાજ્યોના લોક પોતાના રાજાઓની સામા થવાને ઉશ્કેરાયા હતા તેમ આસ્ટ્રિઆની પ્રજા પણ ઉશ્કેરાઈ હતી. પ્રધાન મિન્સ મેટરનીક જે હંમેશ લોકની માગણીની સામે હતો તેણે આ પ્રસંગે પણ તેઓને ગાંઠયા નહિ. પાક-ચાળાના વિદ્યાર્થીઓ લોકની તરફના થઈ બહાર પડ્યા, પણ મેટરનીકે લશ્કર પાસે કતલ કરાવી તેઓને હરાવ્યા. પણ અંતે જે પ્રધાને પોતાની રાજ્યનીતિથી ધણાં વર્ષ લોકનાં ભાવ્ય ઉપર અંકુશ રાખી યુરોપમાં નામ મેળવ્યું હતું તેને એકદમ નાસીને ગ્રિટન જઈ રહેલું પડ્યું. એપ્રિલની ૨૬મીએ આસ્ટ્રિઆનાં રાજ્યોમાં લોકના મુખત્યારોની સલા થઈ. રાજધાનીની સંભાળ તથા વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ તથા શહેરના લોક એઓના હાથમાં ગઈ; રાજા નાસીને ટિરોલના પહાડમાં ભરાયો (૧૭મી મે); પણ પછી પ્રધાનોએ લોક સાથે સમજુતી કરી રાજાને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો (ઓગસ્ટ).

બોહીમિઆના લોકે મંડળીઓમાં વિચાર કરી નહેર કર્યું કે અમને જર્મન સરખા ગણી સરખા હક આપો ને મમત લીધો કે દરેક સરકારી અમલદારે જે લાખા બાલુવી બેઈએ. તેઓની માગણી કબુલ કરવામાં આવી ને જર્મનોએ સ્લેવોનિક લાખા શીખવાનું કબુલ ન રાખેલું તેથી જર્મન લોકની અમલદારી કેટલીક બોહી થઈ. બોહીમિઆના સ્લેવોનિક લોકના મુખત્યારોની સલા પ્રેમમાં મળી ને એણે પોતાની હંમેશને માટે સ્થાપના કરવાનું ઈચ્છ્યું; આસ્ટ્રિઆન પ્રધાનો કબુલ થયા નહિ; પ્રેમને ઘેરો ધાલવામાં આવ્યો. કાપાકાપી થઈ; શહેરનો કેટલોક ભાગ નાશ પામ્યો; ને અંતે નવી વ્યવસ્થા કરનારા હારીને છૂટા પડી ગયા.

ક્રોએશિઆમાં વીએનાથી જે ગવર્નર જતા તે બાજુ કહેવાતા. ત્યાંના લોકે માગ્યું કે બાનની પદવી ફક્ત જર્મનોનેજ ન મળે પણ અમારામાંનાને પણ મળે અને તે બેલાચિચને આપો. એને આસ્ટ્રિઆન સરકારે બાન બનાવ્યો; એણે પોતાની બીજી સ્લેવોનિક ભતોને એકઠી કરી જર્મનોથી બુદ્ધા પડવાની ગોઠવણ કીધી. જર્મન ભતોમાં પણ રાજ્યવ્યવસ્થા બદલવાનો ભેરસો હતો ને હંઝરિએ પોતાનું બુદ્ધિ રાજ્ય કરવા માંડ્યું હતું-એ ગભરાટમાં આસ્ટ્રિઆન સરકારથી સાવધ રહેવાયું નહિ; કેટલુંક લશ્કર ફાટ લોકને મળી ગયું;

બળવાખોરોએ રાજ્ય તરફના લશ્કરને હાંકી મેલ્યું ને યુદ્ધપ્રધાનને મારી નાખ્યો; રાજ નાસી ગયો; પણ પછી જેલ્લાબિએ રાજસેનાપતિને સાથે લઈ લશ્કરને કામે લગાડી વીએનાનો બખેડો પતાવ્યો હતો. સ્વસ્થતા થયા પછી રાજ ૨૭ ડિસેમ્બરે પોતાના લગ્નીલ ક્રાન્સિસ ચાલ્સને રાજ્ય સોંપી આપ્યો બેઠો. એ નવા રાજ્યને નવી વ્યવસ્થાનો ધારાસંબંધ કરી તેને પોતાના રાજ્યમાં સર્વત્ર પ્રવર્તાવ્યો (૪થી માર્ચ, ૧૮૪૬).

હંગરિ પ્રાંત આસ્ટ્રિયાના મહારાજના તાબામાં હતો, પણ ત્યાંના લોક પોતાનું જુદું રાજ્ય કરવાને ધણા કળથી હચ્છતા હતા. જેવામાં વીએનામાં બખેડો ચાલતો તેવામાં હંગરિના લોકમાંથી કેટલાએકે આગેવાની કરી હતી; ક્રાન્સિસવેનિઆની રાજસલાના શુદ્ધરો ને વીએનાના લોક એવો સામેલ થયા હતા, હંગરિના લોકે ઇટાલિઅનની સામા આસ્ટ્રિયાને મદદ કરવાની ના પાડી ને આસ્ટ્રિઅન સરકારને વકીલો મોકલી બળવાખોરોની હકીકત જણાવી; આસ્ટ્રિઅન સરકારના ખ્યાલમાં હતું કે કોટ લોક હંગરિના દુસ્મન છે મટિ આપણી મદદમાં રહેશેજ, પણ તેઓ તો સામાજ હતા. આસ્ટ્રિઅન સરકારે કંઈ દાંડ સાંભળી નહિ ને હંગરિના લોકે કોસથને ભાંજગડ પતવાં સુધીનો ડિક્ટેટર બનાવ્યો. મહારાજએ કાઉન્સિલ લેખખર્જને નવાબ કરી મોકલ્યો; હંગરિની રાજસલાએ તેને માન્યો નહિ ને ખૂડાના મહોલ્લામાં લોકે તેને મારી નાખ્યો. લડાઈઓ ચાલી-હંગેરિઅન પ્રથમ હત્યા, પણ એરલ્ડે આગળ હાર્યા (ફેબ્રુઆરિ, ૧૮૪૬); વળી તેઓએ આસ્ટ્રિઅન લશ્કરને જે ત્રણ ઠેકાણે હરાવ્યાં ને યુરોપમાં સૌએ ભણ્યું કે તેઓ સ્વતંત્ર થશે, પણ ઉનાળામાં એવી ખબર ફેલાઈ કે રશિઅન લશ્કર હંગરિ ઉપર ચડ્યાં, હંગરિના લોકે ટકાવ કીધો પણ આખરે ધણાની આગળ થોડાનું ચાલ્યું નહિ ને ૧૩મી ઓગસ્ટે ગારમે સરદારવાળું હંગરિનું લશ્કર રશિઅન લશ્કરને તાબે થયું. જનરલ હેબોએ લોકના ઉપર ધણુંજ ધાતકીપણું વાપર્યું; કોસથ, જેમ વગેરે લોકના આગેવાનો તુર્કસ્તાનમાં ને તેઓના સાથી આસપાસના મુલકમાં નાસી ગયા. રશિઆના ઝારને બહાનું મળ્યું ને તેણે સુલતાનને જણાવ્યું કે હંગરિના જે લોક તમારા રાજ્યમાં હોય તેમને અમારે હવાલે કરવા, ને નહિ કરે તો આપણે દુસ્મન જેવા થઈશું; પણ તેટલામાં અંગ્રેજ કાફલો કાળા સમુદ્રમાં આવી પહોંચ્યો ને ઝારે સુલતાન સાથે લડાઈ કરી માંડી વાળી.

કીમિઆની લડાઈમાં આસ્ટ્રિયા રશિઆનો ઉપકાર ભૂલી ન જતાં તેના પક્ષમાં તો ન હતું, પણ તટસ્થ રહ્યું ને બીજું કારણ આ હતું કે ઇટાલિમાંના પોતાના રાજ્યમાં બળવા બખેડો ચલા હતા. સેનાસ્તપોલની લડાઈ પછી આસ્ટ્રિયાએ વચમાં પડી રશિઆ અને તુર્કસ્તાન, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, એવો વચ્ચે સલાહ કરાવી (૧૮૫૬). ઇટાલિમાં ૧૮૫૬માં સાર્ડિનિઅન તથા ફ્રેન્ચ એ લશ્કરોએ આસ્ટ્રિઅન લશ્કરને લોમ્બાર્ડિમાંથી હાંકી મેલ્યું; માત્ર વેનિસને પ્રાંત મહારાજના તાબામાં રહ્યો.

પ્રશિઆ.

ફેડરિક ઝાલની કારકીર્દીમાં છતાં ને ઓગેસ્ટ-વેલ્ડફની હારથી પ્રશિઆ નેપોલીઅનને તાબે થઈ રહ્યું (૧૮૦૬). ટિલિસિટના કાલકારથી (૧૮૦૭) પ્રશિઆનું અડધું રાજ્ય ગયું-નેપોલીઅને વેસ્ટફેલિઆ જેરમ બોનાપાર્ટને આપ્યું; વોસ્ટ્રીની ગ્રાંડ ડચી કરી તેને સેક્સનીના રાજના આધારમાં રાખી; ડેન્વિકને સ્વતંત્ર નગર કીધું; ને બીજાં બંદરોને ઇંગ્લાંડ સાથે વેપાર કરતાં અટકાવ્યાં. ફ્રેન્ચોએ ઠેકાણે ઠેકાણેથી બળાજારે નાણાં કઢાવ્યાં ને લોકના ઉપર પ્રિયાર દેખાડ્યો. ૧૮૧૩ના આરંભમાં રાજ્યને લડાઈની તૈયારી કરીને સધળા પ્રશિઅનો સાથે થવાને તૈયાર થયા; તેઓએ મોકલેલ આગળ ૩૦ હજાર ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા. બ્રાટ્સલની ને લાઇબઝની લડાઈ ઉપરથી તહ થયો; પણ પછી પાછી લડાઈઓ ચાલી તેમાં પ્રશિઅનોએ ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવી-લાઇબઝનેક આગળ બ્લચરે મેકડોનલ્ડને હરાવી સિલિશિઆમાંથી કાઢ્યો; વોલ્કાચ સરદાર કદી થયો ને તેનું લશ્કર કુલમ આગળ નાચ પાગ્યું; અને સરદાર ને જેને પ્રશિઆનું તાજ મળવાનું હતું તે ડેનેવિક આગળ હાર્યો ને એલ્બ નદી તરફ નાઠો. એ ફતેહ થઈઓ ને વળી બ્લચરે જનરલ બ્રુન્ડોનની હાવણી ઉપર બપો માર્યો તેથી સંપીલાં લશ્કર લીપચિક આગળ સહેલથી મળી રાક્યાં. નેપોલીઅન સાથે ત્રણ દહાડા લડાઈ ચલાવી તેને હરાવ્યો (૧૬મી, ૧૮મી ને ૧૯મી ઓક્ટોબર ૧૮૧૩); ને પછી સંપીલાં લશ્કર ફ્રાન્સમાં દાખલ થઈ હતું. ટિલિસિટના કારથી (૧૮૦૭) જેલ્લો પ્રદેશ ગુમોંચ્યો હતો તેટલો પ્રદેશ વીએનાની સલાના કરારથી (૧૮૧૪) પ્રશિઆને પાછો મળ્યો; પોલાંડવાળો કેલ્લીક મુલક ગયો તેના બદલામાં અડધું સેક્સની અને લાર્ડનના રાજા કાંઠા ઉપરના કેટલાક પ્રાંતોએ પ્રશિઆને મળ્યા.

પછી ઘણાં વર્ષ સ્વસ્થતા ચાલી. ૧૮૩૦માં ફ્રેન્ચ રાજ્યમાં ગરબડ થઈ તેની અસર પ્રશિઆ ઉપર ઝાઝી થઈ નહિ. ૧૮૪૦માં ફ્રેડરિક વિલ્હમ ૪થો રાજ-
ગાદીએ બેઠો. ૧૮૪૭માં રાજાએ આખા રાજ્યને માટે એક પાર્લમેન્ટ સ્થાપી તથા કેટલાક હક શહેરના લોકને આપ્યા ને કેટલાક નવા ધારા કીધા. તે રાજ-
સભાની પહેલી બેઠક એપ્રિલની ૧૧મીએ થઈ એ સભા વિસર્જન થઈ કે તરતજ ઠેકાણે ઠેકાણે મંડળીઓ મળવા માંડી ને લાખણો થવા માંડ્યાં કે રાજ સુધારા કરવાનું ડોલ બતાવે છે પણ અંદરથી તેનો વિચાર લોકને છેતરવાનો છે. જર્મનિનાં એક ખીલથી જુદાં એવાં રાજ્યો જે એકસંપની સત્તામાં છે તે ટાળી સઘળાં રાજસ્થાનના લોક એકસરખી રાજ્યસત્તાને આધીન રહે તેવું કરવાના વિચારમાં કેટલાક લોક પડયા હતા; ને એઓના આગેવાન થઈને રાજાએ લોકને ભરોસો પાછો મેળવ્યો. રાજા લોકની આગળ લાખણ કરતો હતો તેવામાં ઘોડેસવાર પલટન આવી પહોંચી ને માસમારી થઈ તેમાં કેટલાક લોકના છવ ગયા. પોતાના વિષે લોકનું સારું મત બેસાડવાને રાજાએ વારે વારે પ્રધાન બદલ્યા; રાજરક્ષક સૈન્ય હુલું કીધું; અને લોક રાજ થયા તેવી રીતનું કેટલુંક રાજધારામાં દાખલ કીધું. એટલું છતાં જ્યારે લોકે તેના ઉપર વિશ્વાસ ન રાખ્યો ને જ્યારે તેણે જોયું કે રોક ટળીને સેવક થવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તેણે લશ્કરને ઉપયોગમાં આણ્યું. રાજસભા બર્લિનમાં મળતી ને તેને લોક મદદ કરતા તેથી બ્રેન્ડનબર્ગમાં તે મળે એવો ઠરાવ કીધો, કે જ્યાં રાજ્યસત્તાનો હક લોકને વિશેષ રહે. લોકે બર્લિનમાં મળ્યાં કીધું, પણ રાજાએ લશ્કર મોકલી તેઓને છૂટા પાડી નાખ્યા. ખીજ વાર લોકે મળી કર આપવો બંધ કીધો; અને મોટું લશ્કર તથા બર્લિનના લોક એઓ રાજના લશ્કરની સામા થયા પણ હાર્યા. બ્રેન્ડનબર્ગમાં જે રાજસભા મળતી તે રાજકાળ કરી ચકી નહિ ને રાજાએ તેને પણ વિસર્જન કીધી. ૧૮૪૬માં રાજ્યમાં સ્વસ્થતા થઈ ને વ્યવસ્થા તથા ધારા તૈયાર કરવામાં આવ્યા. ૧૮૫૦ના ફેબ્રુઆરિની ૬ઠીએ રાજા, પ્રધાનો ને ધારા બાંધનારી સભાના મુદ્દસો એઓએ નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે વર્તવાના રાખ્ય લીધા. પ્રશિઆ હોલસ્ટીન બળવાખોરોને ધણીક મદદ આપવું ને હેસીના લોકને પોતાના સત્તાધારીની સામા થવામાં હરકેરણી આપવું;—એથી આસ્ટ્રિઆ પ્રશિઆ વચ્ચે લડાઈ જાડે તેવો વખત આવ્યો હતો. ૧૮૫૩માં તથા ૧૮૫૬માં રાજધારામાં અગત્યના ફેરફાર થયા, પણ તે લોકને અતુલ્ય પડે તેવા નહોતા. કીમિઆની

લડાઈમાં ને પહેલાંની પ્રશિઆની રાજનીતિ ચલિત હતી તેથી યુરોપમાં તે રાજ્ય બોલાં વળતનું ગણાવા લાગ્યું. રાજા રાજ્ય ચલાવી શકતો નહિ તેથી તેનો કુંવર ૧૮૫૮માં રાજપ્રતિનિધિ ઠર્યો. પ્રશિઆ, આસ્ટ્રિઆનું જોર વૃદ્ધિ જોવાને ઇચ્છ્યું તેથી તે ઇટાલિની લડાઈમાં ફ્રાન્સની સામા થયું નહિ. ૧૮૬૧માં રાજા મરણ પામ્યો ને રાજપ્રતિનિધિ તે રાજ થયો.

હોલાંડ ને બેલ્જિઅમ—૧૭૯૫ના વર્ષથી એકત્ર પ્રાંતોએ ફ્રાન્સની તાબેદારીમાં રહીને પોતાનો વેપાર ને પોતાનાં સંસ્થાન ગુમાવ્યાં. ૧૮૦૬માં નેપોલીઅને તે એકત્ર પ્રાંતોનું હોલાંડ નામનું રાજ્ય સ્થાપી લૂઈ બોનાપાર્ટને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેને તેના લાઈએ જે થોડીક સત્તા આપી હતી તે તેણે લોકલાભમાં વાપરી. બ્રિટન સાથે વેપાર બંધ રખાવવાના મોટાભાઈના જે હુકમો આવતા તેને તે દાખી રાખતો; પણ એ વાત પછવાડેથી તેના મોટાભાઈના જણ્યામાં આવેથી લૂઈએ પોતાના દીકરાના નામની કરી પોતે રાજગાદી છોડી; પણ એ મોટાભાઈની નજરમાં કીક ન આવ્યું ને હોલાંડ ફ્રાન્સ સાથે જોડાયું (૧૮૧૦). સ્વતંત્રતાને ઇચ્છનારા લોકના ઉપર નવા સત્તાધારીઓએ બળાત્કાર કીધા ને એઓ સામા થયા. ૧૮૧૪ના ઓક્ટોબરમાં બ્રિટન સાથે સલાહના કરાર થયા ને એની રૂએ કેપ ઓફ ગુડ હોપ, ડેમેરારા, એસ્કેડીઓ ને બરબીસ એ બ્રિટને રાખ્યાં ને બાટેવિઆ, મોલ્યુક્કસ, સુરીનમ ને ખીલ ઠેકાણાં હોલાંડને પાછાં મળ્યાં. ૧૮૧૫ના મેની ૨૧મીએ વીએનાની સભાના ઠરાવથી નેધર્લેન્ડના ૧૦ પ્રાંત જે અસલ બર્ગીડીના ડચકના તાબામાં હતા તે વિલ્હમ ફ્રેડરિકની રાજ્યસત્તામાં સોંપ્યા ને એણે યુનાઈટેડ નેધર્લેન્ડનો રાજા એ પદ ધારણ કીધું— રાજ્યની વ્યવસ્થા આવી રીતની કે રાજા વંશપરંપરા રાજ્ય કરે, પણ લોકના મુખત્યારોની સભાના પસાર કીધેલા ધારાને અમલમાં લાવે.

બેલ્જિઅમના લોકે ૧૮૩૦માં એકત્રપણું છાંડી જુદું પડવું ઇચ્છ્યું. ઓગસ્ટમાં ડ્રસલેસના લોક રાજ-સેનાની સામા થયા, ફ્રેન્ચ લશ્કરે આંટવર્પને ઘેરા લાક્યો ને શહેર તાબે થયું. તરતજ પછી બેલ્જિઅમનું રાજ્ય જુદું ગણાયું ને સેકસકોબર્ગના પ્રિન્સ લીઓપોલ્ડે તાજ પહેર્યું (૨૧મી જુલાઈ, ૧૮૩૧).

ડેનમાર્કના કોપનહેગનના રક્ષણને માટે જે વહાણ હતાં તેને નેલ્સને હુબાડ્યાં હતાં, બાજ્યાં હતાં ને પકડ્યાં હતાં. ૧૮૦૭માં ડેનમાર્કનાં લશ્કરી વહાણ અંગ્રેજ સરદાર જેમ્સીર ને કેપ્ટનર્ડ એઓને તાબે થયાં.

હતાં. નેપોલીઅન હાર્યા પછી નોર્વે, સ્વીડનના હવાલામાં ગયું અને સ્વીડનનો પોમરેનિઆ પ્રાંત અને રૂઝનનો ટાપુ એ ડેન્માર્કના હવાલામાં આવ્યાં. વીએનાના કરારથી (૧૮૧૫) એ મુલક પ્રશિયાને આપવામાં આવ્યો. ડેન્માર્કના રાજાને દ્યુએમબર્ગની ડચી મળી. સ્લેઝવિક ને હોલ્સ્ટીન એ બે ડચીઓ વારસાથી ડેન્માર્કના રાજાને મળતી હતી, પણ ત્યાંના લોક ભાષામાં ને રીતભાતમાં જર્મન હતા તેથી તેઓને ડેન્સ સાથે પાલળું નહિ ને તેઓએ (૧૮૪૮માં) જર્મન લોકના સંપમાં મળી ડેન્સ સાથે લડાઈઓ ચલાવી-ખીળી રાજ્યોના વચમાં પડવાથી સમાધાની થઈ; પણ ટંટાનું મૂળ ગયું નહિ; ૧૬ વર્ષ પછી (૧૮૬૨માં) છેલ્લો નીવેડો આવ્યો હતો. ૧૮૩૦માં પ્રાંત પ્રાંતની મંડળીઓને રાજકાજના વિચાર કરવાને સત્તા મળી હતી અને ૧૮૪૬માં લોકના મુખત્યારોની રાજસભા સ્થાપવામાં આવી હતી.

સ્વીડનમાં ૧૮૦૬માં ચાર્લ્સ ૧૩મો ગાદીએ બેઠો તેણે રશિયા તથા ડેન્માર્ક વચ્ચે ચાલેલી લડાઈનો અત આવ્યો ને તેમાં એથો ભાગ મુલક ને ત્રીજો ભાગ વસ્તી એટલું ખોયું. ૧૮૧૦માં તેણે નેપોલીઅનના પક્ષમાં રહી પોમરેનિઆનો પ્રાંત મેળવ્યો. એ વર્ષમાં પાટવી મરી ગયો તેથી રાજસભાએ બર્નાડોટ (નેપોલીઅનનો માર્શલ) એને કાઉન પ્રિન્સ ઠેરવ્યો. ૧૮૧૨માં સ્વીડનનાં ખંદરો ખીળ દેશના લોકના વેપારને માટે ખુલ્લાં થયાં; ૧૮૧૩માં બર્નાડોટે બ્રિટન સાથે દોસ્તી કરાર કીધો નેપોલીઅન સામા લડાઈ કીધી ને એના બદલામાં સંપીલાં રાજ્યોએ તેને નોર્વે આપ્યું (૧૮૧૪). ૧૮૧૮માં બર્નાડોટ સ્વીડન તથા નોર્વેના એકત્ર રાજ્યનો રાજા થયો ને ચાર્લ્સ ૧૪મો કહેવાયો. એની પછી એનો દીકરો ઓસ્કર રાજગાદીએ બેઠો હતો (૧૮૪૪).

રશિયા.

મહારાજા પોલનો ઘેલછાવાળો જીવન લોકથી સંખાયો નહિ ને ૧૮૦૧ના માર્ચમાં તેનું તેના મહેલમાં જ ખૂન થયું. અલેક્ઝાંડર ૧લો એણે નેપોલીઅનનો મહારાજાનો ખિતાબ કપુલ રાખ્યો નહિ ને રાજ્યોના સંપમાં રશિયાને સામેલ કીધું. ઓસ્ટ્રિયલની લડાઈમાં તે જતે પોતાનાં લશ્કર સાથે લડ્યો હતો. ૧૮૦૬માં તેણે પ્રશિયા સાથે મેળાપ રાખ્યો, પણ એ રાજ્યની હાર થઈ ને પોતાનાં લશ્કરે પણ ધલ્યો ને ફિન્લાંડ આગળ ભારે હાર ખાધી તેથી તેણે તહ માગ્યો હતો ને પછી તેને નેપોલીઅનને દોસ્તી

થઈ હતી. ૧૮૦૬માં તેણે બ્રિટન તથા સ્વીડન સાથે લડાઈ કીધી ને ફિન્લાંડનો રહેલો મુલક પૂર્વ બોથનિઆ ને આલાંડ એ સ્વીડને રશિયાને આપ્યાં. ત્રણ વર્ષ થયાં રશિયા ને તુર્કિસ્તાન એ બે વચ્ચે રહી રહીને લડાઈ ચાલ્યાં કરતી તે ૧૮૦૬માં જોસથી ચાલી. રશિયાનોએ ડાન્યૂબ બોર્ગમાં ને શુમલાના કિલ્લા ઉપર મારો ચલાવ્યો; પણ તુર્ક લોક ડબ્બા નહિ ને મોટા વજરે હુમલો કરનારનું અડધું લશ્કર નસાડ્યું (૧૮૧૦) પણ નાસતાં લશ્કરની પાછળ પડતાં વજરને કુડકોરે સપડાવી હરાવ્યો ને વજર મુશીબતથી નાસી ઉઘર્યો. પછી બુકરેસ્કના સલાહકારની રૂએ સુલતાને પ્રથના ડાખા તીરના મુલક ઉપરથી હાથ હઠાવ્યો (૧૮૧૨). એ પ્રમાણે રશિયાએ એક પાસથી સ્વીડનનો ને બીજી પાસથી તુર્કિસ્તાનનો મુલક મેળવી પોતાનો રાજ્યપ્રદેશ વધાર્યો.

નેપોલીઅને બ્રિટન સાથે વેપાર કરવાની સધળાં સજ્યોમાં બધી કરાવેલી તેનો ગભરાટ રશિયામાં પણ હતો; તેવામાં વળી ઓલિવેનબર્ગના ડયૂકનો મુલક નેપોલીઅને કબજ કીધો (૧૮૧૧); એ ઉપરથી અલેક્ઝાંડર નેપોલીઅન સાથે દોસ્તી તોડી ને સ્વીડન સાથે મેળાપ રાખી ફ્રેંચ મહારાજાની સામા લડાઈ ચલાવવા માંડી (૧૬ માર્ચ, ૧૮૧૨). એ લડાઈનું છેવટ ફ્રાન્સના પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. ગુલીસ્તાનમાં થએલા કરારની રૂએ રશિયાને હરાવનો ફેટલોક મુલક મળ્યો (૧૮૧૩). વીએનાની સભાના કરાવથી (૧૮૧૫) રશિયાને વોર્સો શહેર ને આબુખાબુનો મુલક મળ્યો.

અલેક્ઝાંડર ૧૮૨૫માં મરણ પામ્યો ને નિકોલસ કાર થયો. એણે હરાવના મુલક ઉપર હુમલા કરી ફેટલોક મુલક મેળવ્યો (૧૮૨૮). ગ્રીસમાં બખેડા થયા તેનો લાભ લઈ રશિયાએ સુલતાનના મુલક ઉપર હુમલો કરી વાના લીધું (૧૮૨૮); સિલિસિયા (૧૮૨૬) લીધું, ઓડિઆનોપલ લીધું ને રાજધાની કોન્સ્ટાંટિનોપલને તડગાવી. સુલતાન ગભરાયો ને ઓડિઆનોપલમાં સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ રશિયાએ ફેટલોક મુલક પોતાનામાં વધાર્યો; ડાન્યૂબના મુખપ્રદેશ ઉપર સત્તા બેસાડી અને વોલોશીઆ તથા મોલ્ડોવિયાના લોકના હક જળવનાર દાખલ સુલતાનના રાજકારભારમાં વચમાં પડવાનો અધિકાર મેળવ્યો. અંકીઆર સ્કેલેસ્સીના કાલકારથી રશિયાએ કાળો સમુદ્ર પોતાની સત્તામાં લીધો ને તુર્કિસ્તાને ખીળ દેશનાં વહાણોને ડોર્ડેનલસની વાટ અંદર આવતાં બંધ કીધાં.

૧૮૩૦માં યુરોપનાં રાજ્યોમાં ધાંધલ ચાલેલી તેથી હસ્કેરાઈને પોલાંડના દેશાધિમાનીઓએ વોર્સોની લશ્કરી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓને આગેવાન કરી હથિયાર ઉચ્છ્રયાં (૨૬મી નવેમ્બર); કામ ચાલતું કરવાને રાજ્યવ્યવસ્થા કીધી; કલેક્ટીવીટી નામના ધરડા લડ-વૈયાએ લશ્કરની સરદારી કરી; અને ઝારનો ભાઈ ત્રાંડ-ડમુક કોન્સ્ટન્ટાઈન એને પોતાનો અધિકાર છોડી દેવો પડ્યો. પણ રશિયન લશ્કર ઉપરાઉપરી આવી પહોંચ્યાં, ને પોલાંડના લોક બહાદુરીથી લડ્યા; પણ ધણીની આગળ ચોડાતું ચાલ્યું નહિ (સપ્ટેમ્બર, ૧૮૩૧). રશિયનોએ બળવાખોરોમાંના કેટલાકને રાજ્યબહાર જઈ રહેવાનું કહ્યું ને ધણીકને સાઈબીરિયાના ઉજ્જડ વનડામાં વસવાને મોકલ્યા. ૧૮૪૬માં ખીજ વાર પોલાંડના લોકે હડાવણી કીધી, પણ રશિયાએ તેને દાખી નાખી. પછી રશિયા આસ્ટ્રિયા વચ્ચે કરાર થયા તેથી વીએનાના કરારની વિરુદ્ધ કેકાવતું પ્રત્યક્ષ રાજ્ય આસ્ટ્રિયા સાથે જોડાયું. ૧૮૪૮માં રશિયાએ આસ્ટ્રિયાને મદદ કરી હંગરિનો બળવો બેસાડ્યો; અને તુર્કસ્તાનમાં જઈ રહેલા બળવાખોરને આપી દેવાનું સુલતાનને જણાવ્યું. સુલતાને ન માન્યું ને ઝાર કોન્સ્ટાંટિનોપલ ઉપર ચઢાઈ કરવા નીકળ્યો; ઇંગ્લાંડે તુર્કસ્તાનને મદદ કીધી ને રશિયાએ ચઢાઈ કરવી માંડી વાળી.

બે વર્ષ પછી રશિયાએ તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ કરવાનો નિશ્ચય કીધો. મુસલમાની રાજ્યના ખ્રિસ્તીઓને દુઃખ ન થાય અને જેસેલમમાંનાં પવિત્ર સ્થળોની સંભાળ રખાય તેવી ખાતરી કરી લેવાને વોલેશીઆ તથા મોલ્ડોવિઆ એ પ્રાંત માખ્યા; સુલતાને સમાધાનીને માટિ કેટલુંક કબુલ કરી કરાર કરવાની મહેતલ લીધી, પણ રશિયાએ ૧૮૫૩ના જુલાઈમાં પ્રુથનદી એળંગી ને તુર્કસ્તાને સામી લડાઈ આપવાને બહેરમાં જણાવ્યું (૫મી ઓક્ટોબર). રશિયાએ ધણીક તુર્કની કતલ કરી નાખી ને સાઈનોચેના ઉપસાગરમાં જે વહાણો હતાં તેમનો નાશ કીધો; અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ એઓએ સાથે થઈ તુર્કની તરફથી લડાઈ ચલાવી; રશિયનોએ સખાસ્તેપોલમાં હાર ખાધી; ને પછી રાજ્યોવચ્ચે સલાહ થઈ, તે વિષે બ્રિટનના પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. નિકોલસ ઝાર, ૧૮૫૫ના માર્ચની રજાએ મરણ પામ્યો ને સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૬માં અલેક્ઝાંડર રજો એણે મોટા વિધિથી મુગટ પહેર્યો.

તુર્કસ્તાન ને ઝીસ—નેપોલીએને ઇજિપ્ત ઉપર હુમલો કીધો તે ઉપરથી ૧૭૬૮માં સુલતાન સલીમે

રશિયા તથા ઇંગ્લાંડ સાથે રક્ષણને અર્થે દોસ્તીકરાર કીધા ને ઇંગ્લાંડે તે પ્રાંત તુર્કસ્તાનને પાછો અપાવ્યો. સુલતાને પોતાના લશ્કરમાં યુરોપની કવાયત દાખલ કરેલી તે ઉપરથી જુના જેનીસરી બેદીલ થયા હતા; તેમાં વળી કાન્સે સુલતાનને સમજાવી ઇંગ્લાંડ તથા રશિયા સામા લડાઈ કરાવી (૧૮૦૬). રશિયાએ વોલેશીઆને મોલ્ડોવિઆ એ પ્રાંત કબજ કીધા ને એડ્મિરલ ડકવર્થવાળો અંગ્રેજ વહાણનો કાફલો ડાર્ડેનલ્સ પસાર કરી કોન્સ્ટાંટિનોપલ ઉપર ધસ્યો આવ્યો, પણ તરતજ તેને પાછું ફરવાની જરૂર પડી. રશિયાની સરહદ ઉપર વજીર મોટું લશ્કર લઈ ગયો તેવામાં જેનીસરી ફોળે બળવો કીધો ને સલીમને લડાડી મૂકવાનું માગી તેનો બત્રીને મુસ્તફા ડચો એને ગાદીએ બેસાડ્યો.

ફક્તચકના પાચ્છા બૈરાકતર એણે ૪૦ હજાર આલબેનિયનની ફોજ સાથે આવી બળવાખોરને હરાવ્યા, સલીમને તો તે પાછો ગાદીએ બેસાડી ન શક્યો (દુસ્મનોએ તેને મારી નાખ્યો હતો). મજૂ તેણે મુસ્તફાને લડાડી મહમૂદ રજને ગાદીએ બેસાડી રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કીધો. સલીમના ખૂનનું વેર લેતાં ધણીક જણની કતલ કરવામાં આવી; તોપણ હજી જેનીસરીનું જોર નરમ પડ્યું નહોતું ને તેઓએ બૈરાકતરને મારી નાખ્યો. રશિયા સાથે ચાલેલી લડાઈ બુકરેસ્ટમાં થએલા સલાહકરારથી બંધ પડી (૧૮૧૨) ને સુલતાને પોતાના રાજ્યનો કારભાર મોટી શક્તિથી ને રાજકીય બુદ્ધિથી ચલાવ્યો કે જેથી તે પોતાના કાળના શક્તિમંત રાજાઓમાંનો એક ગણાયો. તેણે પોતાના હુલ્લીઆ નવાબોને સપડાવ્યા; વંશપરંપરાની નવાબી કાઢી નાખી અને જેનીસરી લોકો જે પાયતખ્તને પોતાના જુલમથી ત્રાસમાં રાખતા તેઓનું જોર તદ્દન નાબુદ કીધું; વળી અરબસ્તાનના બહાળીઓના બખેડા બેસાડી તેઓને હુકમ માનતા કરવાનું કામ ઇજિપ્તના નવાબ મહમદઅલીને સોંપ્યું.

૧૮૨૦થી મોરીઆના ગ્રીક લોકે પોતાનો દેશ તુર્કના તાખામાંથી છૂટો પાડવાને હથિયાર ઉચ્છ્રયાં, ને તેઓ ૭ વર્ષ લડ્યા. ૧૮૨૭માં ઇંગ્લાંડ, કાન્સ ને રશિયા એઓએ ત્યાંના બખેડાને છેલ્લો નીવેડો આણવાને તુર્કસ્તાન સાથે લાંબજડ ચલાવી પણ સુલતાને ન માનતાં ઇજિપ્તથી કુમડી લશ્કર મંગાવ્યું. ઈબ્રાહીમ પાચ્છા ઇજિપ્તથી દૂર વહાણ લશ્કર તથા ખોરાક ભરી તુર્કનો લશ્કરી કાફલો નવારીનો આગળ પડ્યો હતો તેની કુમડે આવવા નીકળ્યો; પણ બ્રિટિશ રશિયન ને ફ્રેંચ

વહાણોએ ઇજિપ્તના કાફલાને ધસ્યો આવતો અટકાવ્યો. વીસ હજારનો તક નફો કરવામાં આવ્યો, પણ તે દરમિયાનમાં વહાણો કંઈ એકાએક સામસામાં અથડાયાં ને તે ઉપરથી ભયંકર લડાઈ ચાલી; ને ઓટોમન કાફલાનો નાશ થયો (૨૦મી ઓક્ટોબર, ૧૮૨૭). સુલતાને ગ્રીસને મદદ કરનારાં ત્રણે રાજ્યો સાથે લડાઈ ચલાવવાનું જણાવ્યું. તુર્ક રશિયાનો વચ્ચે લડાઈ મચી તેમાં છેલ્લી વારે રશિયાનો જીત્યા. પછી તુર્ક ગ્રીસ વચ્ચે કેટલીક મુદત સુધી મારામારી ચાલી ને અંતે ગ્રીસ તુર્ક-સ્તાનથી જુદું પડ્યું—ખાલિફાનો ત્રિન્સ યથો ગ્રીસનો રાજ થયો (૧૮૩૩).

ઇજિપ્તનો મહમદઅલી સુલતાનના તાબામાંથી ખસવાને ફતેહ મેળવતો હતો તે યુરોપનાં રાજ્યોના વચમાં પડવાથી અટક્યો (૧૮૩૩). ૧૮૩૬માં નેઝીન આગળ લડાઈ થયા પછી યુરોપનાં રાજ્યોએ સંપ કરી પાખાનું ભરે તોડ્યું, પણ આટલું ઠેરવું કે ઇજિપ્તનો પાખા સુલતાનના તાબામાં રહે, પણ ઓલાદ દર ઓલાદ પાખાઈ ભોગવે (૧૮૪૦). તુર્કસ્તાનની સત્તા ઓછી થવાથી રશિયાનું બળ વધી જયો તે વિષે રાજ્યોના પ્રધાનમંડળમાં વિચાર થવા લાગ્યા; તેવામાં રશિયાએ સુલતાન પાસે બંડખોર હંગેસ્તિનોને માગ્યા; અને તે ઉપરથી બ્રિટન તથા ફ્રાન્સ એઓએ સુલતાનને મદદ કરવાનો નિમ્મય દીધો. ફિગીઆની લડાઈ ચાલી તેનો ઝેડો ૧૮૫૬માં એ લડાઈમાં આવ્યો. ઓલ્ટેનિટઝ, કાલાકાત સિલિન્દ્રિયા ને કાર્સ એ ઠેકાણે તુર્કોએ મોટી બહાદુરી બતાવી હતી. ૧૮૫૬ના સલાહકારથી તુર્કસ્તાનના રાજ્યમાં જીજ મુલકનો વધારો થયો ને રશિયા જ્યારે ત્યારે વચમાં પડવું તે ન પડે તેવી તેને બાંહેધરી મળી. વોલેશીઆ ને મોલ્ડોવિઆ એ પ્રાંત તુર્કસ્તાનનાજ તાબામાં રહ્યા, પણ ત્યાંના લોકના ધારાના તથા હકના રક્ષણનો અધિકાર રશિયાનોના હાથમાં ગયો. સુલતાને પોતાના રાજ્યમાં સધળા ધર્મની પ્રજાને એકસરખા હક આપવા માંડ્યા. ખ્રિસ્તી લોકને પણ દરબજ મળતા થયા તે ચુસ્ત મુસલમાનોને પરવડ્યું નહિ ને તેઓએ સુલતાનને હઠાડી મૂકવાને તથા ખરેખર મુસલમાની રાજ્ય રાખવાને છપી મસલતો કરી ને તે રાજ્યમાં બધે છપી છપી ફેલાવી; કામ કામ બળવા બઠવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. પણ તેટલામાં સરકારને બળ પડી ને મસલત કરનારાઓ મોતની સજા પામ્યા (૧૮૫૯).

ઇરાન-૧૮મા સૈકામાં પશ્ચિમ ઇરાનનું ને પૂર્વ ઇરાન અથવા અફઘાનિસ્તાનનું એ એ રાજ્ય જુદાં

પડ્યાં હતાં. પશ્ચિમ ઇરાનમાં આગા મહમદખાન ૧૭૯૫માં રાજ્ય ગાદીએ બેઠેલો તેનું ૧૭૯૮માં ખૂન થયું ને તેનો દીકરો ફતેહ અલીશાહ થયો તેની સાથે બ્રિટિશ લોકે દોસ્તીના કરાર દીધા હતા (૧૮૦૦)—આવી મતલબથી કે અફઘાન લોક ડરતા રહી હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો કરે નહિ. અફઘાનિસ્તાનમાં મહમદશાહ અબદલી જેણે ૧૭૬૧માં પાણીપતની લડાઈ જીતી હતી તેણે ૧૭૭૩ સુધી રાજ્ય દીધું હતું ને પછી તૈમૂરશાહ ૧૭૯૨ સુધી ને પછી કીમનશાહ રાજ્ય કરતો.

૧૮૦૬માં પશ્ચિમ ઇરાન અથવા ઇરાન ને રશિયા સાથે લડાઈ ચાલેલી તે ૧૮૧૩માં બ્રિટિશના વચમાં પડવાથી પતી, દાદસ્તાન સ્કીરવાન ને કાસ્પિયન સમુદ્રના પશ્ચિમ કાંઠાનો સધળો મુલક ઇરાને રશિયાને આપી દીધો; જ્યોર્જિઆ, ઈમરીશીઆ, બ્યુરીએલ, મિગ્રેલીઆ એ પ્રાંતો ઉપરથી પોતાનો દાવો હઠાવી લીધો; અને કાસ્પિયન સમુદ્રમાં ફ્રા રશિયાનાંજ લડાઈનાં વહાણો રહે એવી કબુલાત આપી. ૧૮૨૨માં પાછી લડાઈ બી ને બીજે વર્ષે સલાહ થઈ; પણ વળી પાછી ૧૮૨૮માં લડાઈ ચાલી તેનું પરિણામ રશિયાના હાથમાં આવ્યું હતું.

હિંદુસ્તાન.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ વેપારીઓએ ૧૬૧૧માં આવી ૧૬૧૨માં કાઠી ધાલી અને ૧૭૫૭માં પ્લાસીની લડાઈ કરી બંગાળના રાજકારભારમાં ભાગ લીધો; ૧૭૬૩થી ફ્રેંચ લોકોની વગસતા ઓછી થઈ; ૧૭૬૫થી અંગ્રેજ કંપનીની રાજ્યસત્તા ખરેખરી સ્થપાવા મંડાઈ; ૧૭૯૯માં દીપુ મુઓ; તોપણ હજી મરાઠાઓની સત્તા હાક વાગતી. સિંધીઓએ ઉત્તર તરફ ફતેહ મેળવતાં દિલ્હી, આગા જીતી લીધાં; અને દિલ્હી લેતાં મુગલ બાદશાહ પકડાયો (૧૭૮૮). એ જીતેલા પ્રદેશનો રાજકારભાર સિંધીઓએ પોતાની નોકરીમાં પેરેલ નામનો ફ્રેન્ચ સરદાર હતો તેને સોંપ્યો. બ્રિટિશ લોકે બાજરાવ પેસ્વાને સિંધીયાની સામા થવામાં મદદ આપવામાં વસાઈમાં કાલકાર દીધા (૩૧મી ડિસેમ્બર, ૧૮૦૨)† તે ઉપરથી જનરલ

†બાજરાવે પોતાને ગાદી મળવાની ખટપટમાં દોલતરાવ સિંધીયાને મદદ બદલ એ કરોડ રૂપીઆ આપવા કબુલ દીધા હતા; એ રૂપીઆ આપવાને પેસ્વાની પાસે સાધન નહોતાં ને સિંધીયાને તો પોતાના લશ્કરને આપવાનું બેઠેલો હતા. એવી ગાઠવણ કરવામાં આવી કે પુનાબ

પેરોનને ગુસ્સો ચઢ્યો ને તેણે તેઓની સાથે લડાઈ ચલાવી; બિસરનો રાજ તેની મદદમાં હતો. જનરલ લેકે જનરલ પેરોનને લડાઈ આપી; અલીબહેનો કિલ્લો લીધા પછી પેરોનને સમજાવી તેની પાસે સિંધીયાની નોકરી છોડાવી અને પછી ઉત્તરના પ્રાંતોમાં ધસીને દિલ્હી લીધી ને મુગલ બાદશાહને પોતાના પહેરામાં રાખ્યો, ૧૮૦૩ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬મીએ. ૨૩મીએ મેજર જનરલ વેલરિસ (વેલિંગ્ટનનો ડચ્ક) એણે સિંધીયા તથા રાધોજી ભોંસલેનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરને અસાઈ આગળ હરાવ્યું. પછી સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ અંગ્રેજ સરકારને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મોટા વિસ્તારવાળો મુલક મળ્યો; દિલ્હી તથા આગ્રા એ પણ મળ્યાં અને મુગલ બાદશાહ તાબામાં આવ્યો.—(એને પેરશન દાખલ રકમ બાંધી આપવામાં આવી હતી; તે ૧૮૦૭માં મરણ પામ્યો હતો).

એ કરાર થયા ને થોડા દહાડા થયા તેટલે તો હોલકરે દોઆબના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી કપટથી દિલ્હી લેવાની તજવીજ કીધી (૧૮૦૪). પણ તેને કંપનિના લશ્કરે પાછો કાઢ્યો ને તેના પાયદળને મેજર જનરલ ફ્રેન્ચે દીઓજાએ આગળ હરાવ્યું; લોર્ડ લેકે તેના

શ્રીમંત ગૃહસ્થો પાસેથી સિંધીઓ નાણું કઢાવી લે; ને એ ઉપરથી ધણાંક જાણના જીવ ગયા હતા. સિંધીઓને ને હોલકરને લડાઈ ચાલતી; હોલકર એલીબેલા ગામ તરફ હતો તેવામાં સદાશિવ બાસ્કરની સરદારીવાળું સિંધીઆનું લશ્કર નલનાને રસ્તે પુને આવી પેશવાને મળ્યું. પછી સિંધીઓ તથા પેશવાનું બંને લશ્કર એલીબેલા તરફ હોલકર સામાં ગયાં; હોલકર રાજવાડીનો ધાટ હતરી પુના પાસે લોણી અને હડપસર વચ્ચે આવી પડ્યો; પેશવા તથા સિંધીઓનાં લશ્કર એલીબેલાથી નીકળી પુના પાસે ગારપીરમાં આવી રહ્યાં; પેશવાના સરદાર વિચુરકરને હોલકરના પઠાણોએ હરાવ્યો; હોલકરની તરફના ફતેહસિદ્ધ માનાએ પેશવાની હજીર પાયગા ઉપર ફતેહમંદી હલ્લા કીધા; સિંધીઓના સવારોએ હોલકરના સવારો ઉપર હલ્લો કીધો, પણ તેટલે હોલકરે પછવાડેથી આવીને સિંધીઓના સવારોને પાછા હઠાવ્યા; લડાઈ મચી; ને હોલકરે જીત મેળવી. લડાઈ ચાલતી તેવામાં બાજરાવ ત્યાં જવાને મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો પણ તોપના અવાજથી ચોંકીને દરવાજા આગળજ ઉભો રહ્યો. જ્યારે ખબર પડી કે હાર થઈ છે ત્યારે તે ૭ હજાર લશ્કર સાથે સિંહગઢ ગયો ને ત્યાંથી તેણે કર્નલ ક્લોસ નામનો અંગ્રેજોનો વકીલ પુનામાં હતો તેને સંદેશો મોકલ્યો કે અંગ્રેજોએ પલટણો સાથે અમારી મદદમાં રહેવું. યરાવંતરાવ હોલકર પુનામાં કર્નલ ક્લોસને મળ્યો ને પોતાના તથા પેશવાના ટંકામાં અંગ્રેજો મધ્યસ્થ થાય એવી ઈચ્છા દેખાડી, પણ તેની મતલબ બાજરાવને પુને તેડી પોતાના કબજામાં

વોલેસવારોને ફરકાબાદ આગળ પકડી કાઢી ભારે કતલ કરી લગાડી મૂક્યા. હોલકરનો મુલક અંગ્રેજો પોતાના તાબામાં લીધો, પણ ૧૮૦૫માં તે તેને પાછો આપવામાં આવ્યો.

એ વર્ષમાં સર આર્થર વેલરિસ ગવર્નર જનરલ ઇંગ્લાંડ ગયો ને લોર્ડ કેર્નવોલિસ ખીજ વાર આવ્યો, પણ થોડાં અઠવાડીયાં પછી મરણ પામ્યો ને કાઉન્સિલનો મેમ્બર સર જ્યોર્જ બાર્લો ગવર્નર જનરલ થયો (ઓક્ટોબર, ૧૮૦૫) તેની કારકીર્દીમાં વેલોરની કાળી પલટણે યુરોપીઅન ઓફિસરના મગરૂબ મિનસથી ને ગોરાઓના જેવો લશ્કરી પહેરવેશ રાખવો ગર્યો નહિ તેથી ફીસાદ ઉઠાવ્યો; ૧૩ ઓફિસર ને ૮૩ સોલ્જરોને મારી નાખ્યા ને ૬૨ ને ધાયલ કીવા. જ્યારે આર્કાંટથી લશ્કર આવ્યું ત્યારે ખીજ યુરોપીઅનો હુગર્યા હતા. ૧૭ બંડખોરને ફ્રાંસી દેવામાં આવી ને ખીજોએને ખરતરફ કરવામાં આવ્યા. એ ફિસાદમાં ટીપુના છોકરા સામેલ હતા એવો શક પડવાથી તેઓને કલકત્તે લઈ જઈ રાખ્યા. કર્મોડર ઈન ચીફ તથા મદ્રાસનો ગવર્નર એઓને પદચ્યુત કરવામાં આવ્યા, ને બાર્લોને મદ્રાસનો ગવર્નર કરવામાં આવ્યો (૧૮૦૬).

રાખવાની હતી. બાજરાવે સિંહગઢથી રામગઢ ને ત્યાંથી મહાડ જઈ મુંબઈની કંપનિ સરકારને લખ્યું કે વહાણો મોકલી મને તથા મારા લશ્કરને તમારી હદમાં લઈ ન્હો; તેવામાં વસાઈનો સરમુખેદાર જેની પાછળ હોલકર પડ્યો હતો તે બાજરાવને મળ્યો. હોલકરને આવતો નાણી બાજરાવ તથા મુખેદાર મુબરુદ્દીને પછી દેવગઢ ગયા ને ત્યાંથી અંગ્રેજનાં વહાણોમાં ખેરી વસાઈ જઈ રહ્યા. અહીં કરાર થયા તે આ રીતે કે પેશવા તથા ઇંગ્લિશ એઓએ એક ખીજના તથા પોતાના સહાયના શત્રુઓની સામા એકસંપે રહેવું; છ હજાર અંગ્રેજ લશ્કર તથા ગોલંદાજ સાથે તોપખાનું પેશવાના રાજ્યમાં રહે ને એમાંથી બે હજાર માણસ હંમેશા પેશવાની પાસે રહે; તેમ પેશવાના દસ હજાર સ્વાર તથા છ હજાર પાયદળ જરૂર પડે ત્યારે અંગ્રેજને મદદ કરે; યુરોપમાં જે મુલક સાથે અંગ્રેજને લડાઈ ચાલે છે ત્યાંના કોઈને પેશવાએ નોકરીમાં રાખવા નહિ; અંગ્રેજ લશ્કરના ખર્ચ સાડ બાજરાવ વીસ લાખનો મુલક આપે, પેશવાને સુરતમાંથી જે કેટલોક હક મળતો તે તે ન માગે; નિનમ તથા ગાયકવાડ પાસે પેશવાનું જે લહેણું નીકળે તે અંગ્રેજની મારફતે તેને મળે (એ પ્રમાણે કરારનામું તૈયાર થાય છે તેવામાં બાજરાવે અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાને સિંધીઓ તથા રાધોજી ભોંસલે એઓને દક્ષિણમાં આવવાનો સંદેશો મોકલ્યો હતો.) બાજરાવ કરારનામા ઉપર સહી કરીને ખારસે ગોરા તથા બે હજાર કાળા સાથે પુને આવ્યો હતો.

૧૮૦૭માં લોર્ડ મિલેરે ગવર્નર જનરલ થઈ આવેલો તેની કારકીર્દીમાં ટાવનફોરમાં બળવો થયો ને બેઠો (૧૮૦૮-૧૮૦૯). શીખ લોકના રણજીતસિંહ સાથે કોલકાર કરવામાં આવ્યા ને તેથી જમના તથા સતલજ એ બેની વચમાંનાં ને આસપાસનાં સંસ્થાન અંગ્રેજ સરકારના આશ્રયમાં રહ્યાં (૧૮૦૯). બુંદેલ-ખંડમાંનાં કલ્કીજર ને અજયનગર એ બે શહેર લીધાં ને તે પ્રાંતમાં સમાધાની આણી (૧૮૦૯-૧૮૧૨). ૧૮૧૩માં લોર્ડ હેલ્ફિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થઈ આવ્યો, નેપાલના ગુરખા લોક જે જ્યારે ત્યારે હલ્લા કરતા તેઓએ સરહદ ઉપરની દુકડીને કાપી નાખી; એ ઉપરથી બે મોટી લડાઈ થઈ ને તેઓનો મુલક તાબે કરવામાં આવ્યો (૧૮૧૪-૧૮૧૬). પિંડારાના ૩૦ હજાર માણસ નાની નાની દુકડીઓમાં વહેંચાઈ અંગ્રેજ સરકારના મુલકમાં દોડાદોડ ને કાપાકાપ, લૂટલૂટ ને વણસાડ કરતા તેઓનો નારા કરવાને બંગાલ, દક્ષિણ ને ગુજરાતનું મળીને ૧ લાખ લશ્કર કામે વળગ્યું-વાલીસ મહમ્મદ, કરીમખાન વગેરે આગેવાન તાબે થયા ને ચીટુ જંગલમાં નાઠો તેને વાઘે ખાધો (૧૮૧૬).

ગુરખા તથા પિંડારા એઓની સાથે લડાઈ ચાલતી હતી ને સીરરનું લશ્કર તેમાં રોકાયું હતું તેવામાં પેશવાએ પોતાના માનીતા ગ્રંથકલ્પ* ડેંગલાની લશ્કર-

*પેશવાએ ગાયકવાડ ઉપર કેટલુંક લહેલું કહાડયું હતું તે ઉપરથી કેટલીક રકમ મળે છેવાને ગાય-કવાડે અંગ્રેજ સરકારની બાંહેધરી અપાવીને ગંધાર શાહીને વકીલ દાખલ પુને મોકલ્યો હતો. હિસાબનો વાંધો પડ્યો નહિ તેથી શાહીએ તે કામ પુનાના રેસિડન્ટ એલફિન્સ્ટન સાહેબને સોંપી પાછાં વડોદરે જવાનું નક્કી કીધું. પેશવા તથા ગ્રંથકલ્પએ બધું કે અંગ્રેજને હાથ ચુકાદો કરવાનું જશે તો ગુજરાત સાથે સંદેશો વહેવાર બંધ થશે ને તેથી તેઓએ શાહીનું બહુ માન કરી તેના દીકરાને પુંડરિક નાઈક રાસ્તેની કન્યા સાથે પરણાવવાની લાલચ આપી રાખ્યો. પેશવા પંડરપુરની ભત્રા જવા નીકળ્યો ત્યારે તેણે શાહીને સાથે લીધો. ૧૮૧૫ના જુલાઈની ૧૪મીએ શાહી હથિયાર વગરનાં થોડાંક માણસ લઈ દેવદર્શન કરવા નીકળ્યો; ગ્રંથકલ્પ સાથે ને પેશવા સાથે વાતો કરી તે ધર તરફ જવા લાગ્યો ને થોડુંક ચાલ્યો એટલે કેટલાએક મારાઓએ આવી તેના કંઠકે કંઠકા કરી નાખ્યા. એ ખૂન ગ્રંથકલ્પએ કરાવ્યું એવું ઠેરવી અંગ્રેજ સરકારે પેશવા પાસે ગ્રંથકલ્પને માર્યો ને તેણે લાચાર થઈ આપ્યો. પછી તેને થાણાના કિલ્લામાં કેદ રાખવામાં આવ્યો. પણ ૧૮૧૬ના સપ્ટેમ્બરની ૧૨મીની રાતે તે વેશ બદલી કિલ્લામાંથી નાઠો. તે પાછો ૧૮૧૮માં પકડાયો હતો ને તેને કાશીની પાસે ચુનાર ગઠના કિલ્લામાં જન્મસુધી કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો. શાહીનું ખૂન ગ્રંથકલ્પએ કીધું તે વાત બાજરાવ બહુવા છતાં ના કબુલ કરેછે, વળી તે

રણીથી અંગ્રેજના અંકુશમાંથી નીકળવાની ખટખટ કીધી. ૧૮૧૭ના નવેમ્બરની પાંચમીએ બાપુ ગોખલેની સરદારી તબે મરેઠી લશ્કરે ખડકીમાં થોડુંક અંગ્રેજ લશ્કર હતું તે ઉપર હલ્લો કીધો, પણ તેને કનલ બર્ડે એણે હરાવી પાછું હઠાડયું. તેટલામાં જનરલ સ્મિથ મોટું લશ્કર લઈ પુના તરફ વળ્યો ને બાજરાવ એક પણ લડાઈ આપ્યા વિના રાતોરાત નાઠો (તા. ૧૬મી નવેમ્બર). નાસલાગ કરેલા ખાનદેશના ઉત્તરપૂર્વ ભાગમાં બાજરાવ સર જોન માલકમને રાજ્ય થયો (૩જુન, ૧૮૧૮) ડુઅને દર વર્ષે આઠ લાખનું પેન્સન લેવું કબુલ કરી રાજ્ય ઉપરથી હક લઠાડી કાનપુરની પાસે પ્રજાવર્તમાં જઈ રહ્યો;—હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરિ સત્તા અંગ્રેજ કંપની સરકારની થઈ.

એજ વર્ષમાં રજપુત સંસ્થાનો સાથે કોલકાર કરવામાં આવ્યા ને તે કંપની સરકારના આશ્રયમાં ગણાયાં. ૧૮૧૯માં સરકારે સિંધીઆનો આશીરગદ કિલ્લો લીધો; અને મરેઠાની સાથે થએલી બીજી મોટી લડાઈનો અંત આવ્યો (૧૮૧૬-૧૮૧૯). ૧૮૨૩માં લોર્ડ હેલ્ફિંગ્સ ઇંગ્લાંડ ગયો; કલિન્સલના મેમ્બર જોન મસલ્ટ સરદારો સાથે ધ્રુપી મસલત ચલાવે છે એમ બહુ અંગ્રેજ સરકારે પેશવા પાસે નવા કોલકાર કરાવી લીધા ને તેના ઉપર વધારે ભરતો રાખ્યો (૧૮૧૭).

ડુપેશવા પુનેથી નાઠો તે પ્રથમ સતારે ને પછી પંડરપુર જઈ રહ્યો; અહીંથી તેણે સતારાના રાજને પોતાની સાથે નાસવાને તેડાવ્યો; ને પછી જુન તરફ જતાં ગ્રંથકલ્પ મળ્યો. જનરલ સ્મિથ પછવાડે આવે છે એમ બહુ પેશવા પોતાની મંડળી સહિત દક્ષિણ તરફ નાઠો. તે પુના ઉપર હલ્લો કરવા આવે છે બહુ કર્નલ બર્ડે બીમા નદીને કાંઠે દારેગામ આગળ જઈ પહોંચ્યો. તેટલામાં બાપુ ગોખલે, આપા દેસાઈ, નિપાણકર ને ગ્રંથકલ્પ ડેંગલે એઓએ મસલત કરી ભારે લડાઈ આપી (૧લી જાન્યુઆરિ ૧૮૧૮) પણ ફેબ્રુઆરિની ૧૯મીએ બાપુ ગોખલે તથા બાજરાવ ને સતારાનો રાજ અધીગામમાં હતા ત્યાં જનરલ સ્મિથ જઈ પહોંચ્યો. બાજરાવ પોતાના લશ્કર સાથે છટકી નાઠો, પણ બાપુ ગોખલે થોડાંક સવાર સાથે પછવાડે હતો તે સપડાયો ને લડતાં પડ્યો; અને સતારાનો રાજ પત્તિવાર સહિત અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો.

નાગપુરનો આપાસાહેબ સીતાબાલદે આગળ અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી હાર્યો હતો (૧૭ નવેમ્બર, ૧૮૧૭); હોલકરના સરદારોને માધુપુર આગળ હિલ્લોપ સાહેબે હરાવ્યા હતા (૨૧મી ડિસેમ્બર, ૧૮૧૭); ને પછી કરાર થયા હતા તેથી ખાનદેશનો તથા સાતપુડાની દક્ષિણનો કેટલોક મુલક અંગ્રેજની સત્તામાં આવ્યો હતો.

આડમે ગવર્નર જનરલનું કામ કીધું (નન્યુઆરિથી તે ઓગસ્ટ સુધી); પછી લોર્ડ એમહર્સ્ટ ઇંગ્લાંડથી આવ્યો તેની કારકીર્દીમાં બ્રહ્મદેશના રાજ સાથે લડાઈઓ ચાલી (૧૮૨૪-૧૮૨૬) અને આસામ, આસામને તેનાસરીમ એ પ્રાંતો હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડાયા. ૧૮૨૬માં અંગ્રેજ સરકારે ભરતપુર કીધું ને ત્યાંના બળવતસિંહ જેને દુર્જનસાથે ઉઠાડી મૂક્યો હતો તેને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો. ૧૮૨૮માં લોર્ડ વિલ્કીન્સન બ્રિટિશ સત્તા યવાનો ચાલ બંધ કીધો; દેશીઓને અંગ્રેજ કળવણીનું ઉત્તેજન આપ્યું ને બહેર જાપાની સ્વતંત્રતા વધારી તેની કારકીર્દીમાં ખૂબી, લૂટારા, હગોની ટોળીઓનું મૂળ ઉખેડાયું ને કુર્ગનું રાજ્ય બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડાયું. ૧૮૩૫માં આર્લ્સ મેટ્કાફે બહેર જાપાને સ્વતંત્ર કરેલું; લોર્ડ એમહર્સ્ટ ઇંગ્લાંડથી આવ્યો; રશિયાની ઉશ્કેરણથી ધરાનના શાહે હેરાત લીધેલું (૧૮૩૭) તે ઉપરથી કાબુલમાં બ્રિટિશ સત્તા બેસાડવાને કેપ્ટન બર્નસને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો; એણે ત્યાંના શાહ-સુબને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકનારે દોસ્તમહમ્મદ સાથે કરાર કરવાની મહેનત લીધી, પણ તેણે માન્યું નહિ; પછી શાહસુબ, પંજાબનો રજીસ્ટ્રારસિંહ ને કંપનિ સરકાર એઓ વચ્ચે કરાર થયા તે આવા કે કંપનિ રજીસ્ટ્રારસિંહના મુલકને કંઈ હલ્લો ન આવવા દે અને શાહસુબને અફઘાનિસ્તાનની ગાદીએ બેસાડવો; એજ વર્ષમાં (૧૮૩૮) સિંધ તથા બલુચિસ્તાનને માર્ગે કેટલુંક લશ્કર કાબુલ ઉપર હુમલો કરવા મોકલવામાં આવ્યું. ૧૮૩૯માં રજીસ્ટ્રારસિંહ મરણ પામ્યો ને શીખનું રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થયું; સિંધના અમીરોએ અંગ્રેજ લશ્કરને પોતાના દેશમાંથી જવાની ના પાડી તે ઉપરથી ત્યાં લડાઈ થઈ ને અંગ્રેજે કરાંચી લીધું; પછી કાબુલમાં શાહસુબને ગાદીએ બેસાડ્યો ને થોડાંક માણસ કાબુલમાં રાખી અંગ્રેજ લશ્કર પાછું હિંદુસ્તાનમાં આવ્યું. દોસ્તમહમ્મદ બાબાશમાં નાસી ગયેલો તેને ત્યાંના રાજાએ કેદ કર્યો હતો, પણ તે પાછો ત્યાંની નાસીને કેટલાક અફઘાન સરદારોને મળ્યો હતો; તેણે અંગ્રેજોને દેશમાંથી હાંકી મૂકવાને લડાઈ કીધી, પણ ન્યારે હાર્યા ત્યારે તે મેકનોટન સાહેબને શરણુ થયો, ને એણે તેને કેદી દાખલ લુધી-આને મોકલી દીધો (૧૮૪૦). ૧૮૪૧માં કાબુલમાં બળવો થયો, અંગ્રેજોનાં ઘર ઉપર હુમલો થયા ને તે બાજ્યાં, અમલદારો કપાયા, બેરાંઓની દુર્દશા થઈ ને તિબેટી લુટારા; મેકનોટન સાહેબ દોસ્તમહમ્મદના દીકરા જેડે વાતો કરતો હતો તેવામાં તે માર્યો ગયો;

૧૮૪૨માં અંગ્રેજ લશ્કર કાબુલ ખાલી કરી પાછું આવવું હતું તે દુરમનના હાથથી ને ભૂખ થાક હંડીથી નાશ પામ્યું. એજ વર્ષમાં લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડર આવ્યો. ૧૮૪૩માં સિંધના અમીરો સાથે મીથાની તથા કુબ્બા આગળ લડાઈ થઈ ને સર આર્લ્સ નેપીઅરે સિંધને બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડ્યું.

સર હેન્નિ હાર્ડિન્ગની (૧૮૪૪-૧૮૪૮) કારકીર્દીમાં શીખ લોક સાથે મુઠકી, ફીરોજશાહને સોંપાડીને આગળ લડાઈઓ થઈ (૧૮૪૫-૧૮૪૬) તેનું છેવટ સલાહના કોલકરાથી આવ્યું કે સતલજ તથા બીઆ એ નદીઓની વચમાંનો પ્રદેશ શીખ લોક અંગ્રેજ સરકારને આપે, લડાઈનો ખર્ચ દોઢ કરોડનો તે આપે, લશ્કરને રત્ન આપે ને તોપખાનું આપી દે. પણ પંજાબનો મહારાજ દુલિપસિંહ તે રકમ આપવાને અશક્ત હતો તેથી તેના રાજ્યનો કેટલોક પ્રદેશ ગુલાબસિંહને આપવામાં આવ્યો ને એણે ૧ કરોડ અંગ્રેજને આપ્યા. ૧૮૪૭માં લોર્ડ ડેલ્હાઉસી ગવર્નર જનરલ આવ્યો. બીજી વાર શીખ સાથે લડાઈ ચાલી; કેટલીક મારામારી થયા પછી મુળરાજ તાબે થયો ને તેને બે મોટા અમલદારોનાં ખૂનને માટે જન્મ-કેદ રાખવામાં આવ્યો, રોરસિંહ સરદારના ૬૦ હજાર શીખ ને દોસ્તમહમ્મદના દીકરાની સરદારી-વાળા ૩ હજાર અફઘાન એઓએ લડાઈ કીધી, પણ લોર્ડ ડેલ્હાઉસીએ ૨૫ હજાર લશ્કર વડે તેઓને ગુજ-રાત ગામ આગળ હરાવ્યા (૨૧ ફેબ્રુઆરિ, ૧૮૪૯), અને એ જીતથી મોટા મોટા મુખ્ય શીખ સરદારો તાબે થયા; શીખ લશ્કરને રત્ન મળી, પંજાબ બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડાયું, દુલીપસિંહને પેન્શન મળ્યું ને કોહીનુર હીરો રાણી વિક્ટોરિયાના મુગટમાં જડાયા.

૧૮૫૩માં કંપનિની નવી સનદ થઈ-ડાઇરેક્ટરની સંખ્યા ઓછી થઈ, બે ભાગ જેટલા કંપનિની તરફથી ને એક ભાગ જેટલા રાણીની તરફથી નીમાવા માંડ્યા; હિંદુસ્તાનને માટે ધારા બાંધનારી સભા સ્થપાઈ; અને દીવાની ખાતામાં તથા દાકતરીખાતામાં દેશીઓને મોટા દરજ્જાની નોકરી આપવાનો ઠરાવ થયો. એજ વર્ષમાં બીરારનું ને ૧૮૫૪માં નાગપુરનું એ બે રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યાં. ૧૮૫૬માં અયોધ્યાનું રાજ્ય બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડાયું; લોર્ડ ડેલ્હાઉસી બ્રિટિશ-રાજ્ય પ્રદેશને વિસ્તીર્ણ કરી, રેલવેની સડકો કાઢી, ઇંગ્લાંડ ગયો ને લોર્ડ કેનિંગ આવ્યો.

૧૮૫૭ના આરંભમાં બંગાળની ખારમી દેશી રીજ-મોટ બેદીલીની નિશાની દેખાવી તે ઉપરથી તેને

બરકપુર મોકલવામાં આવી; ને જેઓએ 'કાર્ટ્રિજ' વાપરવાની ના પાડી તેઓને રાજ આપવામાં આવી (તારીખ ૧૬મી ફેબ્રુઆરિ); પણ મીરતમાં ત્રણ રીજ-મીટિંગ પોતાના યુરોપીઅન ઓફિસર તથા સોલ્જરો એઓની સામા બાર કીધા ને પછી દિલ્હી લીધી (૧૦મી મે); અહીં બીજા ત્રણ દેશી રીજ-મીટિંગ મળી; બજવાખોરોએ શાહઆલમ બાદશાહની આજ્ઞા ફેરવી ને શહેરમાં જેટલા ગોરા હતા તેટલાને કાપી નાખ્યા. જનરલ બર્નાર્ડ ને જનરલ વિલ્સન એઓએ દિલ્હીને ઘેરા લાવ્યો ને પછી કુમક આવેથી વિલ્સને દિલ્હી લીધી (૨૦મી સપ્ટેમ્બર); છુટા બાદશાહને કેદમાં રાખ્યો ને તેના શાહબદાને તોપથી હડાળ્યા. કાનપુરના અંગ્રેજો બોટમાં બેસી અલાહાબાદ જતા હતા તેવામાં ત્યાંના સિપાઈઓએ તેઓના ઉપર બાર કીધા ને તેઓનાં બેરો ઓકરાઓને કેદ રાખી પછવાડેથી વહાડી નાખ્યાં હતાં (૧૫ જુલાઈ). જનરલ હેવલોકે બજવાખોરોને કાનપુરમાંથી હાંકી કાઢ્યા. બજવાખોરોએ પછી લખનૌ આગળ જમાવ કીધો; સર હેન્રી લોરેન્સ એણે ૮૭ હાડા કિલ્લાનું રક્ષણ કીધું ને પછી જનરલ હેવલોક ને જનરલ આર્ટિલ્સ એઓ તે ગેરીસનની કુમકે જઈ પહોંચ્યા (૨૫, સપ્ટેમ્બર) ને કમાન્ડર ઈન ચીફ સર કોલિન કેમ્પબેલ એણે લખનૌ તાબામાં લીધું (૨૧ માર્ચ, ૧૮૫૮)—નાનાસાહેબ નેપાલ તરફ જતો રહ્યો ને તાતીઆ ટોપી જે બંડખોરનો સરદાર થઈ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં રાજ તથા લોકને ઉશ્કેરતો, મુલકો લૂટતો ને લડાઈ કરતો તે પકડાયો ને ફાંસીએ ચડ્યો; બજવાખોરોએ ગ્વાલિયરના રાજાને નસાડી તે શહેર તાબે કીધું હતું, પણ સર હુ રોએ તે પાછું લીધું હતું ને રાજાને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની ૧લીથી કંપનિની રાજ્યસત્તા ટળીને મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ બહેર ઢંઢેરાથી હિંદુસ્તાનનો રાજ્યકારભાર પોતાના હવાલામાં લીધો.

બ્રહ્મદેશ ચેમુના લોકે ૧૭૫૨માં જીતી લીધો હતો; પણ ત્યાંનો એક વતની આલોમખા એણે બજવા હાવી પરદેશીઓને હાંકી મેલી પોતાનું રાજ્ય માંડ્યું હતું; એ ૧૭૬૦માં મરણ પામ્યો. પછી શેમરુઅન એણે ૧૭૭૬ મુધી રાજ્ય કીધું. તેના વખતમાં ચીનાઓએ બ્રહ્મદેશ ઉપર હુમલો કીધો, પણ ૫૦ હજાર-માંથી કોઈ એક પણ સલામત પાછું ચીન પહોંચ્યું નહોતું. ચુચુલા રાજા પદ્મજી થઈ ૧૭૮૨માં મુઓ; પછી આલોમખાના વડા દીકરાનો દીકરો ગાદીએ

બેઠો, પણ તેના કાકા મિંદ્રાજીએ એણે તેને હાડી પોતે રાજ્ય ચલાવ્યું ને આરાકાન જતું; તેણે આસા-મના રાજા સાથે લડાઈ ચલાવેલી (૧૭૮૬-૧૭૯૬) પણ પછી કોલકાર થયા હતા; આરાકાનના કેટલાક લોક અંગ્રેજ તાબાના ચિતાગોંમમાં જઈ રહ્યા હતા તેઓ ચાંચીઆનું કામ કરી આરાકાનના વેપારમાં અડચણ કરતા તે ઉપરથી મિંદ્રાજીએ ૧૭૯૪માં ચુનેગારોને પકડવાને ૫ હજાર ફોજ મોકલી હતી; પછી અંગ્રેજ સરકારે તે બાબતનો બંદોબસ્ત કીધો હતો. મિંદ્રાજી ૩૭ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૧૮૧૬માં મરણ પામ્યો. તેની પછી જે રાજ થયો તેણે અંગ્રેજ સરકારના તાબાના મુલકની પાસેનું કારસે જીતી લીધું. પછી અંગ્રેજ સાથે વાંધો પડ્યો ને લડાઈ ચાલી. બ્રહ્મદેશના લોક બહાદુરીથી ને ચતુરાઈથી લડ્યા ને અંગ્રેજને બહુ થકવ્યા, પણ અંતે તેઓએ ૧૮૨૫માં ગ્રામ શહેર લીધું; આરાકાન તાબામાં આવ્યું ને કાચાર તથા આસામ એ પ્રાંતોમાંથી સામાવાળાને હાંકી મેલ્યા. પછી કોલકાર થયા (૧૮૨૬) તેની રૂએ બ્રહ્મદેશ, આસામ તથા તેના તાબાના મુલક, હુયોએકાનના ચાર પ્રજાનાં ને તિનાસરીમના કાંકાનો મુલક એ સૌ અંગ્રેજને મળ્યું અને મજિષ્ટ્ર હાથારના રાજાને આપવામાં આવ્યું. ૧૮૫૨માં બીજા વાર બ્રહ્મદેશના રાજ્ય સાથે લડાઈ થઈ ને ચેમુ પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્યમાં જોડાયો.

આનામ અથવા વીએવનામ એ રાજ્ય, ટેંકવીન કોચીન-ચીન, સીઆમપા, કામ્બોડિયા ને લેઓસ એ પ્રાંતો એકઠા જોડાઈ ને સ્થપાયું હતું-૧૮મા સૈકાની આખરે.

સીઆમનું રાજ્ય, બ્રહ્મદેશના સત્તાધારીઓએ લડાઈઓ ચલાવી હતી તોપણ સ્વતંત્ર રહ્યું હતું; ૧૮૨૧માં બ્રિટિશ ઇન્ડિયાના ગવર્નર જનરલે ત્યાં વહીવટ મોકલ્યા હતા.

ચીન.

માંચુ તાર્તર એ લોકે ચીન ઉપર હુમલો કરી સીંગ ઉપનામના રાજાઓની ગાદી માંડી (૧૬૪૪) તે પાછળ જણાવ્યું છે. પછવાડેથી સત્તાધારી લોક ને પ્રભુલોક એકત્ર થઈ ગયા હતા. ૧૭૬૩માં અંગ્રેજ સરકારે પ્રથમ પોતાનો એલચી ચીનના રાજા પાસે મોકલ્યો હતો. કીનલોંગ રાજા ૬૧ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૧૭૬૬માં મરણ પામ્યો ને કીઆર્કીંગ રાજા થયો; એ ૧૮૨૦માં મરણ પામ્યો; ને હાઓકવાંગ રાજા થયો. ૧૮૩૬માં અંગ્રેજ સરકારે ચીનના

રાજ સાથે ખટપટ ને પછી લડાઈ ચાલી હતી, પણ ૧૮૪૨માં કોલકરાય થયા તેની રૂએ નુકસાનના બદલામાં જે કરોડ દસ લાખ ચાલુ ચીનના રાજ્યે આપવા કબુલ કીધા; કન્ટાન, ફૂચુ, નિંચેયો, આમોય ને શાંઘાય એ બંદરો સાથે વેપાર કરવાની ને ત્યાં કોઠીઓ કરવાની છુટી આપી; અને હોંમકોંગનો નાનો યાપુ અંગેજ સરકારને આપી દીધો. એ કરાર પ્રમાણે ચીનાઓ ચાલ્યા નહિ ને અંગેજ તથા ફ્રેંચ એઓએ કંતાન ઉપર હુમલો કરી તે શહેર લીધું; ને પછી જ્યારે ટીએનસીન લીધું ત્યારે કોલકરાય થયા હતા (૧૮૫૮).

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યે યુરોપની મચેલી લડાઈઓમાં સામેલ ન થતાં પોતાનાં વેપાર ખેતીની આબાદી કર્યા કીધી. ૧૮૦૧માં મિસ્સર ટોમસ જેફર્સન પ્રમુખ થયો. તેણે ૧૮૦૨માં દોઢ કરોડ ડોલર આપી લૂઇસિઆનાનો પ્રદેશ ફ્રાન્સ પાસેથી લીધો-૧૭નાં ૨૪ સંસ્થાનો થયાં ને વસ્તી ઇંગ્લાંડથી છુટાં પડતી વેળા જે હતી તેથી બમણી થઈ હતી.

જે રાજ્યો ફ્રાન્સની સાથે ચાલેલી લડાઈમાં ભાગ ન લેતાં તટસ્થ રહ્યાં હતાં તેઓનાં વહાણોનો ઝાડો લેવાનો બિટને હક હોયો કીધો-આટલા માટે કે કોઈ વહાણ દુસ્મનની મદદમાં લડાઈનો સરંભમ વગેરે લઈ જાય નહિ. એ હક બિટને અમેરિકન વહાણો ઉપર બળવો ઇચ્છ્યો. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સવાળાએ નાખુશીથી પણ તેમ કરવા દીધું, પણ જ્યારે એક પાસથી નેપોલીઅનના ને બીજી પાસથી બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના ઠરાવથી તેઓનો બિટન તથા બીજાં રાજ્યો સાથે વેપાર બંધ થયો ત્યારે તેઓ બહુ ચીઠાયા. ૧૮૦૬માં મિસ્સર એડિસન પ્રમુખની કારકીર્દીમાં રાજસભાએ ઠરાવ કીધો કે ફ્રાન્સ તથા બિટન સાથે એક વર્ષ લગી અથવા તે રાજ્યો પોતાના ઠરાવ ફેરવે ત્યાંલગી વેપાર બંધ રાખવો. ૧૮૧૦ની આખેરી લગીમાં ફ્રાન્સે તો પોતાનો ઠરાવ ફેરવ્યો, પણ ઇંગ્લાંડે ન ફેરવ્યો, ને જે રાજ્યનાં વહાણો વચ્ચે મારામારી થઈ તેથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે બિટન સાથે લડાઈ ચલાવી (જૂન, ૧૮૧૨). બ્રિગેડિઅર હેલ એણે કાનડા ઉપર ચડાઈ કીધી, પણ તેને મેજર જનરલ ઓકે પાછો હઠાવ્યો; બીજી લડાઈમાં પણ અમેરિકનો ફાળ્યા નહિ, પણ દરીઆની લડાઈમાં તેઓ ફતેહમંદ હતા. બિટનથી કેટલુંક લશ્કર લઈ મેજર જનરલ રેલ અમેરિકા આવ્યો ને અહીં એડમિરલ કોકબર્ન સાથે

મળીને વોશિંગ્ટન લીધું ને જહેર મકાનોનો નાશ કીધો; અને અમેરિકન જનરલ જેકસને સર એડવર્ડ પેકનહામને હરાવ્યો. એની પહેલાં થોડા દહાડા ઉપર જે રાજ્યો વચ્ચે ગેંટમાં કોલકરાય થયા હતા.

૧૮૧૭માં મિસ્સર જેમ્સ મેનરો પ્રેસિડેન્ટ થયો તેણે સ્પેન તાબાનો પૂર્વ તથા પશ્ચિમ ફ્લોરિડા પ્રદેશ ખરીદ કીધો ને ૧૮૨૧માં તેનો કબજો લીધો;- ઉત્તરના મોટા સરોવરથી તે મેક્સિકોના અખાત સુધી અને આર્કાંટિકથી તે પાસિફિક મહાસાગર સુધીનો પ્રદેશ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના રાજ્યનો ગણાયો; તેનું મોટપ બીજાં રાજ્યોમાં મનાવું હતું ને તેનો વેપાર દરેક બંદર સાથે ચાલતો હતો. ૧૮૩૫માં ટેક્સાસના લોકોએ મેક્સિકોના રાજ્યની સત્તા ન માનતાં સ્વતંત્ર હોવડાવ્યું ને તે ૧૮૪૫માં એકત્ર સંસ્થાનોમાં ગણાયું. મેક્સિકોનો લડાઈ કીધી ને એકત્ર સંસ્થાન રાજ્યે સોનાની ખાણવાળો કેલીફોર્નિઆ પ્રાંત (મેક્સિકોના તાબાનો) જીતી લીધો-૧૮૪૮ના કોલકરાયથી સલાહ થઈ હતી.

૧૮૫૦માં ૩૧ સંસ્થાન ને બીજા સાત પ્રદેશ તથા એક પ્રગણ્ય એટલું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યના ઉત્તરસંસ્થાની લોકો ગુલામી ધંધાની સામા હતા ને દક્ષિણના લોક તે ધંધાની તરફમાં હતા ને તેઓ વચ્ચે જ્યારે ત્યારે રાજસભામાં તકરારો ચાલ્યાં કરતી. ૧૭૮૭માં એવું થયું હતું કે ઓહીઓ નદીની વાયવ્ય દિશામાં ગુલામનો ધંધો રાખી રહે તેવું કોઈ નવું સંસ્થાન ન હોવું જોઈએ. એ ઠરાવ ફ્રેંચ સંસ્થાનોને રાજ્યમાં દાખલ કરતી વેળા છોડી દેવામાં આવ્યો હતો ને મીસુરીનો કરાર અમલમાં આવ્યો હતો તે આ કે ૩૦-૩૬ એ અક્ષાંશની ઉપર જેટલાં નવાં સંસ્થાન થાય ત્યાં ગુલામ રખાય નહિ. એ પ્રકારે ગુલામ રાખવાનો પક્ષ કરનાર લોકનું રાજસભામાં વજન ચલણ થયું હતું. ૧૮૫૪માં મીસુરીનો કરાર રદ કરવામાં આવ્યો ને બિલ પસાર થયું તેથી નવાં સંસ્થાનને ગુલામ રાખવા ન રાખવા વિષે મુખત્યારી મળી. એ પ્રમાણે દક્ષિણવાળાનું ફાવણું થયું તેથી ઉત્તરવાળા ખિન્ન થયા હતા ને ભારે ઝઘડો મચવાનું બી રાખાયું હતું.

૧૮૫૬માં પ્રેસિડેન્ટ પીઅર્સે બ્રિટિશ એલચીને રૂબ આપી. એ રાજ્યવ્યવહાર પ્રમાણે મોટું અપમાન મળ્યું મનાય ને લડાઈ બેઠે, પણ બિટને સ્પેનમાં આગલે વર્ષે તેવું બન્યું હતું તેનો દાખલો લઈ એલચીને રૂબ મળ્યાની વાતની દરકાર રાખી નહિ. એજ

વર્ષના અંતરમાં મિસ્ટર યુકેનન ને એટલિન ખાતે એલચી હતો તે પ્રેસિડેન્ટ થયો. તેણે ગુલામના ધંધાને ધણીક રીતે ઉત્તેજન આપ્યું અને રાજદરબારી બાપા પણ સ્વતંત્ર સંસ્થાનોના હક ઉપર પાણી ફેરવે તેવી વપરાઈ. તેણે એક ધારો આવો પસાર કરાવ્યો કે જે સંસ્થાનોમાં નાસી આવેલા ગુલામો હોય તે સંસ્થાનોએ તે ગુલામો પાછા આપી દેવા ને બીજો ધારો કરાવ્યો કે હબશીઓને નગરવાસીના હક ન મળે. એક કોઈ બેન બ્રાઉન એણે થોડાક સાથીઓ લઈ ગુલામોને માલિકોની સામા યવાને ઉશ્કેર્યા, ને હથિયારખાનું લૂટ્યું; પણ તે પકડાયો ને મોતની સજા પામ્યો. ૧૮૬૦ના નવેમ્બરમાં લિન્કન પ્રેસિડેન્ટ થયો; ને બીજો મહીનેજ દક્ષિણ કેરોલીના છુટું પડ્યું ને ૧૮૬૧ના ફેબ્રુઆરિમાં બેર્લિંગા, આલાબામા, ફ્લોરિડા, મિસિસિપી, લૂઈશિયાના, ઉત્તર કેરોલીના, વર્જિનિયા, ટેનીસી, આરકનસાસ ને ટેક્સાસ એ છુટાં પડ્યાં—એઓએ પોતાનું એકત્રપણાનું નામ ‘કોન્ફીડરેટ્ડ સ્ટેટ્સ’ એવું રાખ્યું ને મિસ્ટર જેફર્સન ડેવિસને પોતાનો પ્રેસિડેન્ટ કીધો. સામસામી લડાઈઓ ચાલી હતી ને અંતે ફીડરલ યુનિયન ઉત્તર સંસ્થાનોવાળા છુટ્યા હતા.

(પાછળ કથ્યા પ્રમાણે રાજ્યોનાં પોડરા દર્શન છે. એ દર્શનો પરસ્પર સંબંધમાં હોવાથી થોડો અથવા થણો સામાન રંગ રાખે છે; ને એમ છે તેથી સોળ દર્શન તે બે મહાદર્શનમાં સમાવેશ પામે છે. પહેલાં સાત મળીને પહેલું, ને બાકીનાં (વર્તમાન સહિત) બીજું મહાદર્શન થાય છે—પ્રાચીન કાળનો ને અર્વાચીન કાળનો ઇતિહાસ કહેવાય છે.)

૧ હું મહાદર્શન.

૧. પ્રથમ પછી પ્રથમજ રચાપ્યાં તે ચાર રાજ્ય આ હતાં; હોઆંગહો ને યાંગસીક્યાંગ એ નદીઓના પ્રદેશનું—ચીનાઓનું, સિંધુ નદીના પ્રદેશનું—આર્યજનનું; તીબ્રિસ યુફ્રેટિસ એ નદીઓના પ્રદેશનું—આસીરિયનનું, અને નાઈલ નદીના પ્રદેશનું—ઈજીપ્શિયનનું.

એ મોટાં રાજ્યો પોતપોતાના ઉત્કર્ષમાં પ્રકાશતાં તેવામાં નવાં રાજ્યો મંડાઈ દીધ્યાં તે આ હતાં; એશિયામાં ઇરાની, ચાહુદી ને કીનાશિયનનાં અને યુરોપમાં ગ્રીક લોકનાં.

(ચીનાઓનું.)

પ્રથમ સમે વહાણમાં ઉગરેલો પૈયડનના સંતાનનો મૂળ રાજ્યપ્રદેશ નાનો હતો, પણ પછવાડેથી વિસ્તીર્ણ

થયો હતો. ચીનાઓ પોતાની પૂર્વ રીતસાતને પાળતા ને વડીલની આજ્ઞામાં રહી પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો સંસારવહેવાર ચલાવતા; તેઓ પરદેશીઓના સંબંધથી દૂર રહેતા; રાજ મંત્રીમંડળના વિચાર લેતા, પણ પોતે રાજ્યકુટુંબના સર્વોપરિ વડીલ રૂપે પુરી સત્તાથી વર્તતા. ભૂમિની તથા હુતરકળાની સમૃદ્ધિ રાજ્યમાં બિરાજતી.

*એ રાજ્યનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઇ. સ. પૂ. ૧૮૪માં પૂરો થાય છે. પછી હૂન ને તાર્તર રાજ થયા તેઓએ રાજ્યનો ચાલુ વહીવટ કાયમ રાખ્યો હતો. ૬૦ સં ૫૦૦ સેકા છઠ્ઠામાં કોનફ્યુશિયસે પાંચ ચર્કીજ નામનાં પુસ્તક લખી રાજ-ધર્મ-નીતિ સંબંધી કેટલીક શિક્ષા આપી હતી. જેમ પ્રત્યેક કુટુંબમાં વડીલની તેમ પ્રભુ-રૂપ મોટા કુટુંબમાં માત્ર એક રાજની સત્તા છે; રાજ્યને ગેરકાયદા જેવું ન હોય તેવાં કામમાં બાપ પોતાના કુટુંબનો ઇન્સાફદાર થાય છે ને પોતાનાં ઊકરાંને મારી નાખવા લગીનો હક ધરાવે છે; દિવાની ફોજદારી અમલદારોના ફેસલા ઉપર અપીલ નથી; માત્ર શક ઉપરથી પણ રાજ્યના અપરાધીને ગરદન મારવાનો પ્રાંતના અમલદારને કુલ અખત્યાર છે; દિવાની ઇન્સાફ પણ પાછલા ચોરણુ પ્રમાણે ઇન્સાફદારની બુદ્ધિ અથવા ઇચ્છા પ્રમાણે થાય છે; રાજ્યના ધારામાં દુર્ગુણીને દંડવાનું લખ્યું છે તેમ વિદ્વાન સદ્ગુણીને માન આશ્રય આપવાનું પણ લખ્યું છે. વિદ્વાનોને પદવી પ્રતિષ્ઠા મળે છે. ગરીબ નોધારાનું ભરણપોષણ રાજ્યના ખર્ચથી થાય છે. ધર્મ-એક સર્વ શક્તિમાન મહાત્મા પ્રભુ સ્વર્ગમાં રહે છે; તેણે આ જગત ને એમાંનું સૌ ઉત્પન્ન કીધું છે; તે સદ્ગુણુ જોઈ પ્રસન્ન થાય છે ને દુર્ગુણુને ધિક્કારે છે; તે હૈયાની છાની વાત પણ જાણે છે. એક ઈશ્વરને માનવો, રાજધારાને માન આપવું, સાચવટ ને ઇન્સાફથી ચાલવું, પારકાનું સારું કરવું એ કોનફ્યુશિયસનો આપેલો ધર્મ હતો; પણ લોક પોતાના પૂર્વજોને ને બીજી મૂર્તિઓને પણ પૂજતા. ચીનાઓમાં ઉચ્ચારણોને માટે વર્ણલિપિ નથી, પણ વસ્તુતર્જ દેખાડવાને ચિત્રરૂપ ચિહ્ન હોય છે. જેણે મેડેરીનની પદવી મેળવવી હોય તેણે ઓછામાં ઓછા દસ હજાર ચહેરા જેવા વર્ણુ જાણી રાખવા જોઈએ. ચીનાઓને પ્રાચીન કાળમાં પણ જ્યોતિષ ને વૈદકમાં જાણ હતી. તેઓ કાચ તથા (વાંસમાંથી) કામળ બનાવી જાણતા. ફોડવાના દારૂનો પહેલો શોધ તેઓએ કીધેલો, પણ આતશબાજી સિવાય બીજા કોઈ કામમાં તેનો ઉપયોગ કીધો નહોતો. બુદ્ધિચસ સીઝરના વખતમાં તેઓએ બાપવાની કળા શોધી કાઢી હતી. હોકાયંત્ર પણ પ્રથમ તેઓએ બોળ્યો (૬૦ સં ૭૮) કહેવાય છે. શિક્ષકમાં તેઓની ખૂબી ઓછા ભાર રાખી મજબુતી આપવામાં ને ધણી ધણી તરેહ કરવામાં છે; તાર્તર લોકના હુમલા અટકાવવાને ૧૫૦૦ માણ લાંબી, ૪૫ ફુટ ઊંચી ને ૧૬ ઇંચ જાડી દિવાલ બાંધેલી છે.

(આર્યજનનું.)

મનુના વંશને પ્રથમ સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા ને ત્યાંથી પછી ચમુના ગંગાના પ્રદેશો બણી આગળ વધ્યા; તેઓએ પોતાના મોટામાં મોટા પ્રદેશને આર્યાવર્ત કહ્યો છે-દ્વાપરના અંત સુધી આર્યજનનો સ્થાયી વાસ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જ હતો. તેઓ ગૌરવર્ણ હતા ને જુની સંસ્કૃત ભાષા બોલતા; કોઈ ખેતી કરતા ને કોઈ પશુ પાળતા; કોઈ સુતાર, કોઈ હુદાર, કોઈ કંસારા વગેરેના ધંધા કરતા; કોઈ ધાતરક્ષક રાજા બનાવતા; કોઈ નાનાં વહાણો બાંધતા ને કોઈ તે ચલાવી પણ બણતા; કેટલાક જણ ઔષધિવિષય બણતા; કેટલાક જણ વિદ્યાભ્યાસ કરી ધર્મકર્મ કરતા ને કરાવતા; અને કેટલાક જણ મૂળ વતની લોક સાથે લડતા ને જય મેળવી નવા પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણતા. તેઓમાં જાતિભેદ નહોતો, એકમેકનું ખાધે પીધેથી અભદાર્થ જય તેવું નહોતું; તેઓ માંસ પણ ખાતા ને સોમવહ્ની તથા જવનો મધ પીતા; કોઈ એક, ને કોઈ ઘણી સ્ત્રી પરણતા ને કોઈ સ્ત્રીનાં હરણુ પણ કરી આવતા. તેઓમાં પ્રથમ લખવાની લિપિ નહોતી; તેઓ અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય એ મુખ્ય ને ઇંદ્ર, વરુણ, સોમ, ઉષસ, યમ ઇત્યાદિ દેવતાઓનાં સ્તવન કરતા. એઓને ધી તથા ધાન્યનાં ને સોમરસ તથા પશુઓનાં બલિદાન આપતા, અને આરોગ્ય, દીર્ઘાયુ, વંશવૃદ્ધિ, ધાન્યપશુની સંપત્તિ, યુદ્ધમાં જય ઇત્યાદિ સંસાર પ્રવૃત્તિનાં સુખ ઇચ્છતા; તેઓ પિતૃઓને પણ બલિદાનથી સંતોષતા; તેઓમાં કોઈ દેવની મૂર્તિ નહોતી, દહેરાં નહોતાં; સૌ પોતપોતાના ધરમાં સ્તવન કરતા ને હોમ ચણ કરતા; તે ધરમાં અથવા આંગણ આગળ ખુદ્ધામાં; કોઈ કોઈ ગામમાં ચણરાળાઓ પણ બાંધી રાખતાં; તેઓ તત્ત્વ-દેવતાઓને આરાધતા, તોપણ જગત્કર્તા એક પરમેશ્વર છે એવું તેઓ માનતા ને કેટલાક ઋષિઓએ તેનાં પણ સ્તવન રચ્યાં છે.

કળાંતરે યુદ્ધમાં ધુમનારાઓએ ઉપરાઉપરી પ્રદેશ છૂટ્યા ને તેથી આર્યપ્રજા નવા લોકના સંબંધમાં આવવાથી નવા નવા મોહ-વિચાર-ઉદયમાં પડી. તેનો

આર્યજનના ધર્મજ્ઞાનનો વિષય તે અથવા એ વિષયનો જે ગ્રંથ તે વેદ એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રથમ એક ઋગ્વેદ હતો, પણ પછી બીજા ત્રણ થયા-યજુર્સ, સામ ને અથર્વ; એકેક વેદના ત્રણ ભાગ છે, સ્તુતિ પ્રાર્થનાનો સંગ્રહ તે સંહિતા, કર્મકાંડ સંબંધી શિક્ષા તે બ્રાહ્મણ, ને આત્મા પરમાત્મા સંબંધી વિચાર તે ઉપનિષદ. સંહિતા ભાગ ઋષિઓએ પ્રથમ રચેલો છે ને બીજા ભાગ પાછળથી રચાઈ ઉમેરાયા છે.

વેદોક્ત દેવતા ઉપર આગળના જેટલો ભક્તિભાવ ને ધર્મ કર્મ ઉપર તેટલો આગ્રહ રહ્યો નહિ; હિન્મત યોદ્ધાએ એ ઋષિપુત્રોને ગાંઠ્યા નહિ; એ સ્થિતિમાં ઋષિપુત્રોએ કોષે ભરાઈ હિન્મત યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી તેઓને પ્રદેશ પોતે વહેંચી લીધા ને આધીન થયા તેઓ પાછા આપ્યા; અને એ જયથી તેઓએ પોતાના શ્રેષ્ઠપણું સ્થાપી વ્યવસ્થાનિયમ બાંધ્યા, જે દ્વાપર અંત સુધી યથાસ્થિત રાહ્યા.

ધર્માધિકારી ઋષિપુત્ર-બ્રાહ્મણોએ પ્રથમ તો જય દીશ્વર વિષે ને તેને પામવાના ઉપાયો વિષે આ પ્રમાણે નક્કી કરી સ્થાપ્યું; જગત્ અંધકાર પ્રલયરૂપ હોવા જ્ઞાનમય એક સૂક્ષ્મ પરમાત્માએ સ્વેચ્છાએ પોતાનું મહા તેજ પ્રગટ કીધું ને અંધકારનો નાશ કીધો. પછી જા ઉત્પન્ન કીધું; જળમાં બીજ રોપ્યું તેનું અંડ થયું; પછી અંડ ફાટ્યું ને પરમાત્માએ બ્રહ્મદેવને રૂપે જન્મ લીધો બ્રહ્મદેવે અડનાં બે ફાળાંનાં પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ નિર્મા કરી તે બેની વચમાં આકાશ રાખ્યું ને જળને માટે સ્થા નક્કી કીધાં. પછી તેણે આત્માતત્ત્વ તથા તેમાંથી અર્ધકાર, મન, સત્ત્વ, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણ, રાખ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ એ વિષયની પાંચ જ્ઞાન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિય અને પંચમહાભૂત એ ઉત્પન્ન કીધાં; પછી પોતાના અર્ધભાગનો પુરુષ ને અર્ધભાગની સ્ત્રી એ ઉત્પન્ન કીધા ને તે સ્ત્રીપુરુષથી વિરાટ પુત્ર થયો ને એણે મનુ ઉત્પન્ન કીધો ને એણે દશ પ્રજાપતિને ઉત્પન્ન કીધા; એઓએ દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી ઇત્યાદિ બ્રાહ્મણસૃષ્ટિ રચ અને સૌને પોતપોતાનાં કર્મ સોંપી દીધાં. મનુષ્યને આત્મા છે—જીવાત્મા (જેથી હાલચાલ થાય છે તે ને અંતરાત્મા (સદસત્ત્વ જ્ઞાન ધરાવનારો); જે બેની સ્થિતિ જુદી જુદી છે, પણ ઈશ્વરી તેજ જે સર્વ વ્યાપી રહ્યું છે તેની સાથે તેઓનો સંબંધ છે જીવાત્મા પોતાનાં રૂડાં ભુંડાં કર્મ પ્રમાણે રૂડી ભુંડી ગતિને પામે છે—તે અનેક યોનિમાં (વૃક્ષજાતિમાં પણ જન્મ લે છે, હંડ પીડા ભોગવી નિર્દોશ થાય છે; પછી કાચિક વાચિક માનસિક કર્મને વશ રાખી પરમાત્માને વિષે જ્ઞાન પામી તેમાં મળી જાય છે. સત્કર્મ ને સદ્વિચારે ઉત્તરોત્તર હવે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે સકામ કર્મથી સ્વર્ગ મળે છે, પણ નિષ્કામ કર્મથીજ મોક્ષ મળે છે; અને સત્કર્મપ્રકાર ને સત્યજ્ઞાન વેદાધ્યયનમાં વેદાર્થ વિચારમાં જ છે.

આર્યધર્મમાં સ્નાન પ્રાયશ્ચિતાદિ કર્મો એ બાહ્યોત્તર શ્રાવણ રાખવા વિષે મોટો આગ્રહ છે—‘આચારો પ્રથમે ધર્મ’ એવું કહ્યું છે. સોળ સંસ્કાર કહ્યા છે તે

ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ લેવો ને ચત્તોપવીત ધારણ કરવું એ સૌથી શ્રેષ્ઠ સંસ્કાર છે કે જેથી જનનો બીજો રૂડો જન્મ થયો એમ મનાય છે ને એ ઉપરથી આર્યપ્રજા તે દ્વિજ કહેવાય છે. કેટલીક શિક્ષા પોતપોતાના નતિધર્મ કર્મ પાળવા વિષે છે—યજન, યાજન, અધ્યયન, અધ્યાપન, દાન, પ્રતિગ્રહ એ છ ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણનાં કર્મ છે; ક્ષત્રીએ વેદાભ્યાસ કરવો, યુદ્ધ વિદ્યાભ્યાસ કરવો, પ્રસંગે યુદ્ધ કરવાં, પ્રભવું રક્ષણ કરવું, રાજ્યકાર્ય કરવાં ને ચક્ષ કરવા; વૈશ્યે વેદનો અભ્યાસ કરવો, (કરાવવો નહિ), હોમ કરવા, દાન કરવાં, પશુ પાળવાં, ખેતી કરવી, વણજ વેપાર કરવા. દ્વિજે આટલાં કર્મ તે નિત્ય કરવાં; પ્રતિદિન સ્નાન કરવું, સૂર્યોદય મધ્યાહ્ન ને સૂર્યાસ્ત સમયે સંધ્યા કરવી અને પંચયજ્ઞ કરવા—વેદ બાણવો બાણાવવો તે બ્રહ્મયજ્ઞ, અન્ન ઉદકથી તર્પણ કરવું તે પિતૃયજ્ઞ, વૈશ્વદેવ હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ, ભૂતપ્રેતાદિને બલિ આપવો તે ભૂતયજ્ઞ ને અતિથિને જમાડવો તે મનુષ્યયજ્ઞ. જનમમરણનું સૂતક પાળવું, રાખને દહન કરવું, વ્રત પાળવાં; રૂડે અવસરે ને પિતૃ-તિથિએ શ્રાદ્ધ કરવાં, તીર્થયાત્રા કરવી, દેવતાઓની પ્રસાદી મેળવવાને ચક્ષ કરવા ઇત્યાદિ કર્મ પ્રસંગે પ્રસંગે કરવાનાં કલાં છે. દેવતાઓની પ્રતિમા કરી તેની પૂજા કરવાનો નિષેધ કર્યો છે.

દ્વિજે આટલા પદાર્થ ન ખાવા ને આટલા ખાવા—માંસ ખાનારાં પક્ષી, બારણાં આગળ ફરનારાં ભુંડ, મરલાં વગેરેનાં માંસ ન ખાવાં; શાહુડી, ઘો, કાચળો વગેરે ખાવાં અને મોટા સમારજમાં ને શ્રાદ્ધમાં ગાયનું માંસ પણ ખાવું. બ્રાહ્મણે ચક્ષ વિના બીજે પ્રસંગે માંસ બાક્ષણ કરવું નહિ. નિરર્થક જીવહિંસા ન કરવી, વડીલ પૂજ્ય ગુરુની સામા ન બોલવું, શરણાગતને ન મારવો; ઉપકારને બદલે અપકાર કરવો, કુટુંબને દુર્દશામાં આણી પરોપકાર કરવો એ મોટા દોષ છે; ગાય બ્રાહ્મણનું રક્ષણ થવું હોય અથવા કોઈનો પણ જીવ ઉગરતો હોય તો તે પ્રસંગ અને વિલાસ તથા વિવાહપ્રસંગ એ સિવાય બીજે બધે પ્રસંગે જીવું બોલવાનો ને ખોટી સાક્ષી આપવાનો મોટો દોષ કહ્યો છે; ચક્ષકાર્યને માટે વેળાએ કરી હોય તો તે નહિ, પણ બીજી બધી ચોરી અપરાધમાં ગણી છે. રાજદંડથી ને ધર્મોક્ત પ્રાયશ્ચિત-જપ

મંત્રનો અર્થ આ છે કે પરમાત્માના અથવા સૂર્યના સ્તુત્ય તેજનું આપણે ધ્યાન ધરીએ કે તે આપણી બુદ્ધિને પ્રકાશિત કરે. “ગાયત્રી વેદનું મુખ છે,” “તેના જપથી મહાપાતક બળી નય છે,” “ત્રણ વેદનાં અધ્યયનનું ફળ મળે છે,” “મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે.” ઇ..

તપ વ્રત ચક્ષ એ કર્મથી અપરાધી જન થોડો અથવા બધો દોષમુક્ત થશે; પણ અતિઅધમ અપરાધીને તો મુઆ પછી ચમદંડ ભોગવી હીન થોનિમાં ભટક્યા વિના છુટકો નથી.

રાજ્યવ્યવસ્થા ને રાજનીતિ—રાજા ક્ષત્રી-કુળના પોતપોતાના પ્રદેશમાં વંશપરંપરાના હતા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, સંકર જાતિ ને શૂદ્ર એ સૌ મળીને તેની પ્રજા હતી. રાજાની સત્તા સર્વ પ્રજા ઉપર હતી, પણ તેઓ બ્રાહ્મણના બાંધી આપેલા ધારાને આધીન હતા; રાજા તથા સાત ક્ષત્રી પ્રધાન અને દસ કે પાંચ કે ત્રણ બ્રાહ્મણ એઓની સલા અથવા એ સલાને બદલે એ બ્રાહ્મણ (જેને મુખ્ય પ્રધાન ગણવામાં આવતો) એઓના વિચારથી રાજકાર્ય ચાલતું. બીજા કામદારોમાં ન્યાયાધીશ, (દૂત પરરાજ્ય સંબંધી કામની નિધા રાખનારો તથા સંધિવિગ્રહ કરાવનારો) અને સેનાપતિ એ મુખ્ય હતા. રાજધાની સિવાય બાકીના પ્રદેશના વહીવટને માટે એક-દસ-વીસ-સો-હજાર ગામના અધિ-પતિ ઠેરવવામાં આવતા; એક ગામના અધિપતિએ પોતાના ગામના લોક પાસેથી ધાન્ય દ્રવ્ય લઈ તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરવો; દસ ગામવાળાને નિર્વાહને માટે છ છ બળદનાં બે હજારી જેટલી ખેડાય તેટલી ને વીસવાળાને ૧૦ હજાર ખેડી શકે તેટલી જમીન મળતી; સો ગામવાળાને એક નાનું ને હજાર ગામવાળાને મોટું ગામ મળતું; એક ગામના વહી-વટદારથી ચોરી ક્ષેત્રનો બંદોબસ્ત ન થતો તો તે

“રાજ્યનું બળ, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, અર્થ (ભંડાર), ને સૈન્ય એ ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે માટે રાજાએ તે સંબંધી પાકા બંદોબસ્ત રાખવા. તેણે વિચારથી સુંદર જગામાં રાજધાની રાખવી—સૈન્ય તથા યુદ્ધસામગ્રી એ કિલ્લામાં રાખવાં, પોતાનો મહેલ કિલ્લાની વચોવચ્ચ જગ્યાએ ને દેખાવડો ચોતરફ પાણી તથા ઝાડ હોય તેવી રીતે બાંધવો. તેણે મોટે પરોડીએ ભડી સંધ્યાહોમથી પરવારી સલા ભરવી ને ત્યાં મળેલી પ્રજા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરી તથા તેની સાથે કાર્ય પુરવું ભાષણ કરી સૌને વિદાય કરી પોતે એકાંતમાં જઈ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરવા; એ થયા પછી તેણે ક્ષત્રીને યોગ્ય એવી કીડા કરી જ્ઞાન કરી ભોજન કરવું; પછી મનને આનંદ પમાડે તેવી વાર્તા કુટુંબ અથવા બીજા સાથે કરવી; પછી ઘરની વ્યવસ્થાનો કામદાર નીમ-વાનો અને જે કામ પોતાનેજ કરવું છે તેનો વિચાર કરવો; પછી સૈન્યના પુરુષ, હાથી તથા ચોડા વગેરેની કવાચત ને રાક્ષની કસરત ભેવી; સૂર્યાસ્ત સમયે સંધ્યા કર્યા પછી ચાર દૂત એઓએ જે વર્તમાન આપ્યા હોય તે સાંભળી લેવા; પછી રાતનું ભોજન કરી ચોડીક વેળા સુંદર વાલો સાંભળી સૂઈ જવું.

દસ ગામવાળાને જણાવતો ને એમ ઉત્તરોત્તર; ઘરઘર પશુ જુદે જુદે ઠેકાણે જ્યાં જોઈએ ત્યાં તેટલું અમલદારોના ઉપરીપણા તળે રાખવામાં આવતું. એ બધાં ગામના સમસ્ત તથા જુદા જુદા કામદારો યોગ્ય પ્રકારે કામ ચલાવે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવાને માટે ઉપરીઓ નીમવામાં આવતા ને દરેક મોટા નગરમાં એકેકો સરસુખો રાખવામાં આવતો. જમાબંદી ને કરવેરા વિષે નિયમ હતા. રાજ તંગીમાં આવી મરવા જેવો થયો હોય તોપણ તેણે વેદશાસ્ત્ર સમ્પન્ન બ્રાહ્મણ પાસેથી કર લેવો નહિ તથા તેવા બ્રાહ્મણને તેણે પોતાના રાજ્યમાં ભૂખે મરવા દેવો નહિ.

યુદ્ધનિયમ—રાજ્યે શત્રુને સામ, દામ, ભેદ, દંડ ચાર ઉપાયથી જીતવા. તેમાં સામ ને દંડ એ ઉપાયને પંડિતોએ વખાણ્યા છે; લડાઈમાં હુપા ભસુસો જરૂર રાખવા; વારણ્યુદ્ધ એટલે ચઢી આવેલા શત્રુને નિવારી પોતાનું રક્ષણ કરવું હોય તે પ્રસંગે રાજ્યે સંગ્રામમાંથી પાછા ફરવું નહિ, પણ ક્ષત્રીનો ધર્મ શો છે તેનું વારંવાર સ્મરણ કરી ઉત્સાહથી લડવું. પોતાનું સૈન્ય જ્યવસ્થિત ને શત્રુનું અજ્યવસ્થિત હોય તો તેણે એકદમ ધસારો કરવો; શત્રુ વધારે બળવાન હોય ને સપડાઈ જવાય તેવું હોય તો થોડુંક સૈન્ય શત્રુની સામા રાખી સંધિ કરવાનો યત્ન કરવો અથવા શત્રુથી ન અવાય તેવે ઠેકાણે પોતે ભરાવું અથવા કોઈ બળવાન રાજાનો આશ્રય લેવો; પણ જ્યારે તેને જણાય કે એ આશ્રય દુઃખદાયક છે તો તેણે અજ્યવસ્થિત છતે એકલાએજ મરણીઆ થઈ યુદ્ધ કરવું. મારણ્યુદ્ધ એટલે શત્રુ ઉપર ધસી ચઢવાને પ્રસંગે તેણે માગસર અથવા ફાગણ ચૈત્રમાં ચઢાઈ કરવી કે ચોમાસું કે શિઆળ પાક લરકરને મળે; જય થવાનો સંભવ હોય તો ગમે ત્યારે ચઢાઈ કરવી; જળમાર્ગ, જમીનનો માર્ગ, ને ઝાડીનો માર્ગ ખોળી, હાથી ઘોડા રથ પાયદળ સરદાર તથા ચાકર એઓની ગોઠવણ કર્યા પછી શત્રુની રાજધાની ઉપર ચઢાઈ કરવી; શત્રુની નોકરીમાં પોતાના મિત્ર હોય તો તે વિષે ને આવતા જતા દૂત વિષે સાવધ રહેવું; કૂચ કરતાં ને લડાઈમાં પ્રસંગ વિચારી અનેક પ્રકારની રચના કરવી; દંડ—શકટ—વરાહ—મકર મુચી—ગરુડ બૃહ કરવા; કમળ કૂલના જેવી રચના કરવી ને રાજ્યે પોતે વચમાં રહેવું; મેદાન હોય ત્યાં રથમાં અથવા ઘોડા ઉપર રહી લડવું; જળપ્રદેશમાં હોડીઓમાં રહી અથવા હાથી ઉપર બેસી લડવું; ઝાડીવાળી જગ્યામાં ટીરકામઠાંથી લડવું ને સપાટ જગ્યામાં ઢાલ

તરવાર તથા ખીબં શસ્ત્રોથી લડવું. કુરુક્ષેત્રમાં, મત્સ્ય દેશમાં, પંચાળ દેશમાં, સૂરસેન દેશમાં જન્મેલા તથા ખીબ ઉચા કદાવર યોદ્ધાઓને મોખરે રાખવા; પછી વીરરસનું લાખણ કરી ઉત્તેજન આપી આરંભ કરવાની આજ્ઞા આપવી. શત્રુને ઘેરો ઘાલવાના પ્રસંગમાં રાજ્યે છાવણી નાખી રહેવું ને આસપાસના મુલકને ઉજડ કરવો ને સામાવાળાનાં અન્નપાણી લોકડાં વગેરેનું નુકસાન કરવું; શત્રુપક્ષના આગેવાનોને ગુપ્ત રીતે મેળવી લેવા, શત્રુની ચર્ચા જોવી ને પછી લાગ જોઈ શત્રુ ઉપર વૃદ્ધી પડવું. લૂટમાં જીતે એ મળે તે તેનુંજ પણ ભારે કીમતી વસ્તુ રાજ્યે લરકરને વહેંચી આપવી. ધર્મયુદ્ધના નિયમ—ગુપ્ત શસ્ત્ર, કાંટાદાર તીરે, અગ્નિખાણે ધા કરવો નહિ; ઘોડેસ્વાર અથવા રથીએ પેદલને મારવો નહિ, શરણે આવે તેને, કેશ વિખેરાઈ ગયાથી જોઈ શકતો ન હોય તેને, ચાક ખાવા બેઠો હોય તેને, બાધતાને, રાજ્ય રહિત થએલાને, નાસતાને તટસ્થ રહી જોનારને ઇન્ના ઉપર ધા કરવો નહિ. દેશ જીત્યા પછી તે દેશમાં જે દેવની પૂજા થતી હોય તેનું રાજ્યે વંદન કરવું, બ્રાહ્મણોને દાન આપવું, મોટા મોટા લોકને બક્ષીસ આપવી ને સર્વને અભય આપવું; જીતેલા દેશના લોકની ઇચ્છા જણાવ્યા પછી ત્યાંના રાજવંશી કુમારને ગાદીએ બેસાડવો ને તેને તેના ધારા પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવા દેવું અથવા પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે થોડા ફેરફાર સાથે ચલાવવાનું કહેવું; જીતેલા દેશના રાજાને પોતાનો મંડલિક અથવા પોતાનો મિત્ર ગણવો; ખરો મિત્ર એવો રાજા મળવાથી સ્વરાજ્યનું જેટલું બળ વધે છે તેટલું બળ, ધન અથવા પ્રદેશ મળ્યાથી વધવું નથી.

ન્યાય—રાજ્યે પોતે કરવો અને કદાપિ પોતાનાથી ન બને તો એક મુખ્ય ને ત્રણ સહાયી એમ ચાર બ્રાહ્મણોએ કરવો; ન્યાયાધીશે ધર્મશાસ્ત્ર જાણી કુલાચાર, ગ્રામાચાર ને વેપારી વહાણવટી વગેરેના શિરસ્તા જાણી ન્યાયાન્યાય સમજ અને વાદીપ્રતિવાદીના સાક્ષી તથા તેઓની મુખ્યચર્ચા એ ઉપર વિચાર કરી ફેસલો આપવો. હીવાની ધારા—(મિલકત સંબંધી) : પ્રજાચારી, અનાથ બાળક, વિધવા વગેરેની મિલકતની રાજ્યે સંભાળ રાખવી. એક જણે ખોઈ ને ખીબને જડી એવી મિલકત રાજ્યે કોઈની સંભાળમાં મૂકવી ને એવી મિલકત ચોરનારને હાથીના પગતળે કચરા-

*ગ્રીક લોક પણ તેમજ કરતા—સિકંદરે જેરુસેલેમ લીધું ત્યારે તેણે ત્યાંના પ્રમુખ્યકે દેખડાવેલા વિધિ પ્રમાણે જીવોવાને બલિ આપ્યો હતો.

વવો. (લેવડદેવડ વ્યાજ જમીન સંબંધી) : ન્યાયમાં લેણું ખરું કરવું તો તે વાદીને આપવામાં આવવું ને પ્રતિવાદીને સેંકડે પાંચ કે દસ ટકા દંડ કરવામાં આવતો. માલ ગીરો રાખી નાણાં ધીર્યાનું વ્યાજ દર મહીને દર સેંકડે ૧૧ ટકા ને અંશુ ધીર્યાનું બે ટકા બ્રાહ્મણ પાસેથી, ત્રણ ટકા ક્ષત્રી પાસેથી, ચાર ટકા વૈશ્ય પાસેથી ને પાંચ ટકા શૂદ્ર પાસેથી લેવાવું. કરજદાર હાજર ન થાય તો તેના જમીને દેણુ ચુકવવું, પણ તે બંધન જમીનના છોકરાને નહોવું; ગવૈયા વગેરેને આપવી કપુલ કરેલી અથવા જુગારમાં ગુમાવેલી અથવા દારૂ પીવામાં ખરચેલી અથવા દંડ કરજમાં આપવી બાકી રહેલી એવી રકમ લેણુદારને પાછી આપવાને કરજદારોનો અથવા જમીનનો છોકરો ધારાના બંધનમાં આવતો નથી; પણ લેણુદાર નહિ આપે તો હું આપીશ એમ કહી જે જમીન થયો હોય તેના વારસોએ તે દેણુ આપવું; કુટુંબનાં બરણપોષણ માટે દેવું કરી કોઈ મરી ગયો હોય તો તેનાં કુટુંબે તે આપવું. અનામત મૂકેલો માલ રાખનારો પાછો ન આપે ને શાહેદો ન હોય તો ન્યાયાધીશે ગુપ્ત માણસો પાસે તેને ત્યાં સોનું અનામત મુકાવી પછી પારખું ભેડું. કોઈ કોઈ વાર વેળાએ પક્ષકારો પાસે ધીજ કરાવવામાં આવતી. (વારસા સંબંધી) : મરનાર પછી તેનો પુત્ર ને પછી પૌત્ર ને એ ન હોય તો એકઠો રહેતો કાકો ને તે ન હોય તો તેના છોકરા વારસ થાય; કુટુંબ જુદું પડયું હોય ને મરનારને છોકરો ન હોય તો તેની ધણીઆણી; દત્તપુત્ર પણ વારસ થાય પણ તેનો પોતાના ખરા બાપની મિલકત ઉપર હક પહોંચે નહિ. દત્તક લીધા પછી લેનારને પુત્ર થાય તોપણ દત્તકનો ચોથા ભાગ ઉપર હક પહોંચે. સાત પેઢીમાં કોઈ ન હોય તો ગુરુ અથવા શિષ્ય; અને એ પણ ન હોય ને મરનાર બ્રાહ્મણ હોય તો સધળા બ્રાહ્મણ વારસ થાય છે; મરનાર ખીજ જ્ઞાતિનો હોય તો વારસો રાબને મળે. બાપના મરણ પછી બાઈઓ સાથે રહે અથવા મિલકત વહેંચી લે, પણ બાપ જીવતો છતાં તેઓથી જુદા પડાય નહિ; બાઈઓ જુદા નથી પડ્યા ત્યાં સુધી મોટા બાઈએ ધનમાલનું ધણીપણું રાખવું ને બાઈઓ જુદા પડે તો બારમેા હિસ્સો મોટાને, એંસીમેા હિસ્સો નાનાને ને ચાણીસમેા ખીજ સૌએ વહેંચી લેવો અને બાકી રહેલી પુંજના બરાબર ભાગ કરી વહેંચણુ કરવી; કુંવારી બેનને બાઈએ પાળવી; છોકરીઓને બાપની મિલકતમાંથી ભાગ ન મળે, પણ માની મિલકતમાંથી બાઈઓની બરાબર ભાગ મળે; ઉપરની વહેંચણી એક માનું

અથવા એક વર્ણની માનાં છોકરાંઓને માટે છે, પણ તેવું ન હોય તો બ્રાહ્મણીના છોકરાને ચાર ભાગ, ક્ષત્રીણીનાને ત્રણ, વૈશ્યાણીનાને બે ને શૂદ્રીનાને એક ભાગ એમ મળતાં; એકજ છોકરો ને શૂદ્રીના પેટનો હોય તોપણ તેને દસમેાજ હિસ્સો મળે; નપુંસક, નતિબ્રધ, મુંગો, બહેરો, આંધળો, હાથપગરહિત, માંડો, મૂર્ખ એ વારસાને પાત્ર નથી, એઓ બરણ-પોષણના હકદાર છે ખરા. (ગોવાળીઆ સંબંધી) : જે ગોવાળને મહેનતના બદલામાં દૂધ આપવામાં આવે છે તેણે ધણીની રજ લઈ દસમાંની એક સરસ ગાયનું દૂધ દોહી લેવું; ગોવાળની કસુથી ટોર નાસી જાય, તેને જીવંત કુતરું કરડે અથવા તે ખાડામાં પડી મરી જાય તો ગોવાળે કિંમત ભરી આપવી; ચોર ચોરી જાય ને તેની બણ ગોવાળ બે ધણીને કરે તો તે તુકસાનનો જવાબદાર નહિ; ટોર મરી જાય ત્યારે કાન, ચામડું, પુછડું, નાભિની નીચેનો ભાગ, અંડ, મસ્તકમાંથી નીકળતો મઘ એ સર્વ ધણીને સોંપવાં તથા હાકડાં પડ્યાં હોય તે ઠેકાણું દેખાડવું. (સિમાડા સંબંધી) : જેઠ મહીનામાં સિમાડા નક્કી કરવા; વડ, પીપળો, ખાખરો, શીમળો, શાલ, તાડ એ ઝાડ અથવા જેમાંથી દૂધ નીકળવું હોય તેવાં ઝાડ અથવા ગુચ્છાવાળાં ઝાડ રોપવાં ને માટીની પાળ બાંધી લેવી; તળાવ, વાવ, કુવા ખોદાવવા; જમીનની તળે કોતરેલા પત્થર વગેરેની છાની એધાણી કરાવી રાખવી. જ્યાં વાંધો પડે ત્યાં વાદી પ્રતિવાદીઓની સમક્ષ સાક્ષીના માથા ઉપર માટી મૂકી તેને કોઠમાં રાતાં કૂલનો હાર ધાલી, રાતાં વજ્ર પહેરાવી શપથ આપી પૂછી લેવું; બે એ રીતે નિવેડો ન આવે તો રાબએ પોતાની સત્તાથી સિમાડો નક્કી કરી આપવો. ફેાજદારી ધારા- (નિંદા સંબંધી) : બ્રાહ્મણને અપરાધથી નિંદનારા ક્ષત્રીને ૧૦૦ પણ (પૈસા), વૈશ્યને ૧૫૦ અથવા ૨૦૦ પણ દંડ કરવો ને શૂદ્રને ફટકા મારવા; બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીને નિંદવાથી ૫૦ પણ વૈશ્યને નિંદવાથી ૨૫ પણ ને શૂદ્રને નિંદવાથી ૧૨ પણના દડને પાત્ર થાય છે; દિજની નિંદા કરનારા શૂદ્રની જીભમાં છેદ પાડવો, નામને તથા જતને જાળ દે તો દસ આંગળ લાંબો લોહાનો ધગધગતો સળીઓ તેના મોંમાં ધાલવો, ને ઉન્મત્તાઈથી બ્રાહ્મણને ધર્મનીતિનો ઉપદેશ કરે તો તેના મોંમાં તથા કાનમાં કડકડવું તેલ રેડવું. (બિચાર સંબંધી) : પરત્તી સાથે સંભોગ કરવાની ઇચ્છા કીધાનાં ચિહ્ન જણાય તો લોકને જોતાં ત્રાસ ઉપજે તેવે તેવે ઠેકાણે તેને ડામ દેવા ને રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢવો; ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું, પણ શૂદ્ર બ્રાહ્મણી સાથે છિનાળું

કરે તો તેને દેહાંત દંડ કરવો; બહેર નાચનારી બાના-રીઓને સજા નથી, પણ એઓની સાથે કામ પાડના-રઓને કોરોડ દંડ કરવો પડતો; સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરનારાને અંગ્રહાંજ શિક્ષા હતી; ઉચ્ચવર્ણ પુરુષ પાસે સ્ત્રી જાય તો તે પુરુષને રાજ્યો દંડ કરવો નહિ, પણ હાલથી ભાવના પુરુષ પાસે જાય તો એણે તે સ્ત્રીના ધરમાં વાસ કરવો; જ્ઞાતિવારી પુરુષને તપાવેલા પદ્મ ઉપર મરતાં લગી સુવાડવો; એક સ્ત્રી ખીલથી બગડે તો ૨૦૦ પાણી દંડ તથા બમણું પાણી ને તેને દસ ફટકા મારવા; જે સ્ત્રી બીલને બગાડે તેનું માથું તરત કાઢાવવું. તેની આંજણો કપાળવી ને ગધેડે બેસાડી આશ્વિના ફેરવી; કુટુંબસંબંધી જવનું અભિમાન રાખનારી સ્ત્રી સ્વમિત્રિતિ ચોખ્ખું ધર્મ ન પાળે તો તેને પ્રસિદ્ધ જગતમાં કુતરા ફાંટી ખાય તેવી હાલતમાં આણવી; રસાધુ, લાટ, ચણ કરાવનાર બ્રાહ્મણો ને કસીબર એટલાને સ્ત્રીઓ સાથે બાપણ કરવાની ફટ હતી. ખાંડ, ચોરી, ધરબાળનાત એવાઓના હાથ કાપી નાખવા. વીક્ષણ સૂણીએ ચઢાવવા. 'કમમાં કમ સોનીઓ હોય છે માટે તેઓની કમીઈ માલમ' પડે તો અશ્વેવલી તેઓના કંઠેકંઠા કરાવવા; નહાઈ અનાજ સારું કઢી વેચનાર ને સિમ્મડાની એધાણી તોડનાર એઓને એવી શિક્ષા કરવી કે તેઓનું શરીર ઢિલ થાય. બ્રહ્મહત્યા, મુરખાન, બ્રાહ્મણનું મુવર્ણ ચોરણ, ગુસ્તી સ્ત્રી, શિષ્યની સ્ત્રી-મા-માશી-બેન-દીકરી વગેરે સાથે સંબંધ કરવો એ મહાપાતક કરનારા દેહાંતદંડને પાત્ર છે.

સંસ્કાર રિવર્જિત, રીતબાત, કળા, વિદ્યા-(બ્રા-હ્મણ આશ્રમમાં) સર્વ દિવની બહુધા સમાન સ્થિતિ હતી-વિદ્યા માગી વિદ્યાભ્યાસ કરવો ને ગુરુની સેવા કરવી; બ્રાહ્મણને ૮મે વર્ષે સુતરના જનોઈનો, ક્ષત્રીને ૧૧મે વર્ષે સણના જનોઈનો (પૂર્વ કાળમાં મૃત્યુર્મુક્ત હોય) ને વૈશ્યને ૧૨મે વર્ષે બિના જનોઈનો સંસ્કાર હતો;—વહેલામાં વહેલા કાળ ૫, ૬, ૮ અને મોડામાં ક્રેડી ૧૬, ૨૦ ને ૨૪ વર્ષની વયનો હતો; જનોઈ વિદ્યાનો આર્ય તે આર્ય નહિ. જનોઈનો વિધિ નહિ, બાકી બીજા રાષ્ટ્રસંસ્કાર યથાકાળે ને યથાક્રમે અંગ્રહણ વિના સ્ત્રીઓએ પણ કરાવવા. બ્રાહ્મણમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને ઋત્વિજ એ ત્રણ ભેદ હતા. આચાર્ય જનોઈનો સંસ્કાર આપતો ને ચાર વેદ તથા તેના બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદ બહુાવતો; તેનો નિર્વાહ બ્રાહ્મણી શિષ્યો શિક્ષા માગી કરતા; ઉપાધ્યાય ૪

જ્યેષ્ઠસ્તી ધર્મ પાળનારી સ્ત્રીઓને ફરવી છે.

વેદાંજ-શિક્ષા (ઉપચાર), હંદ (કવિતા), બ્રહ્મકરણ, નિરુક્ત (ચમત્કાર), જ્યોતિષ ને હલ્પ (કર્મવિધિ) શિષ્યોને બહુાવતો; અને સામગ્રી તૈયાર કરી યજ્ઞકર્મ કરાવનારો તે ઋત્વિજ જેને કંઈ અમુક રકમ મળ્યાં હતી. બ્રાહ્મણી શિષ્યોને ગુરુઓની તરફથી ધણું ખર્ચ આવો ઉપદેશ થતો કે ગુરુની ખોડ કાઢવાથી ગધેડાનો, નિંદા કરવાથી કુતરાનો, તેના ધનનો ઉપ-ભોગ દીધાથી કીડાનો અવતાર હોવો પડે છે; કામવાસના પૂરી પાડનારના કરતાં કામવાસનાનો ત્યાગ કરનારો શ્રેષ્ઠ છે. ગૃહસ્થાશ્રમવિધે—વેદાભ્યાસ કરી ઋષિનું, બ્રહ્મદાન આપી દેવતાનું તેમ પુત્ર ઉત્પત્ત કરી પિતૃ-ઓનું તથા આપનું; પુત્રને હાથે પિંડ પાણી મળ્યા વિના મરી ગયેલા પિતાની સદ્ગતિ થતી નથી માટે સૌએ પરણીને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યા; ૩૦ વર્ષનો ૧૨ વર્ષની અને મનને ક્ષિય લાગે તેવી કન્યાને વસી રાકે; અથવા ચોવીસ વર્ષનો આઠ વર્ષની કન્યાને વસી રાકે; જે કન્યા પુરુષના બાપની અથવા માના કુળની ૬ થેલી સંબંધમાં ન હોય તેની સાથે પુરુષે લગ્ન કરવું; ધર્મહીન ને વંશરહિત ને રોગી કુળમાંની ન પરણવી, જે કન્યાનો એક સાથે વેસવાળા થયો હોય તે બીજાને ન કરી રાકે. લગ્નના પ્રકાર-વેદ બાંહેધો તથા સદા-આસી એવા પુરુષને બોલાવી સન્માન કરી કન્યાદાન આપવું તે (બ્રાહ્મવિવાહ); યજ્ઞકર્મ કરાવનાર ઋત્વિજને અર્ધકાસદિત કન્યા આપવી તે (દૈત્રવિવાહ); સસરા જમાઈ થાસેથી જાય ગોધાની એક કે એ બેદ (ધર્મકર્મના ઉપયોગને માટે) થઈ વિધિયુક્ત કન્યાને પરણાવે તે (આર્ધવિવાહ-એ ઋષિઓમાંજ ચાલતી); 'બંને જણાં તમે તમારો ધર્મ પાળો' એવું કહી વર-કન્યાનું પૂજન કરી કન્યા આપવી તે (આનપત્ય વિવાહ); કન્યાના બાપને અથવા સંબંધીને અથવા કન્યાને દ્રવ્ય આપી પરણવું તે (આસુરવિવાહ), સ્ત્રીપુરુષની છબ્બથી ધણીધણીઆણી થઈ રહે તે (માંધર્વવિવાહ); કન્યાનાં સગાંને મારીને કન્યાનું હસ્ત કરી લાવવું તે (રાક્ષસ-વિવાહ); બંધેલીની કે ચેમમાં પડેલીની સાથે સંબોલ દીધાથી જે લગ્નસંબંધ થાય તે (પૈશાચીવિવાહ) ને

કેટલાક કહે છે કે પહેલા ૪ બ્રાહ્મણને હજ છે, અસુરાદિ એલા ચાર ક્ષત્રીને, અને રાક્ષસ સિવાય ક્ષત્રીના તે વૈશ્ય તથા શૂદ્રને હજ છે, કેટલાક કહે છે કે પહેલા ચાર બ્રાહ્મણને હજ છે; રાક્ષસવિવાહ ક્ષત્રીને અને વૈશ્ય શૂદ્રને અસુરવિવાહ હજ છે, પણ મનુના ધર્મશાસ્ત્રમાં હજ પાંચમાંના પ્રાણમત્ય, માંધર્વ ને રાક્ષસ એ ત્રણ ધર્મ છે, પૈશાચ મે અસુર તથાપિ કરવા નહિ.

પાણિગ્રહણ-હસ્તમેલાપને સંસ્કાર પોતાના વર્ણની કન્યા હોય તેનીજ સાથે કરવો, ક્ષત્રીની કન્યાએ બ્રાહ્મણ સાથે લગ્ન કરતી વેળા હાયમાં તીર ગ્રાહણ; વૈશ્યની કન્યાએ બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રી સાથે પરણતાં હાયમાં ચાળખો રાખવો, અને શૂદ્રની કન્યાએ બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રી અથવા વૈશ્ય સાથે પરણતાં વસ્ત્રનો ઊંડો ગાંધી રાખવો. ક્રીને ઝટુ કાળ પ્રાપ્ત થયા પછી તેના ધણીએ રતિ સંબંધ કરવો. પુરુષ એક અથવા વધારે સ્ત્રી સાથે પછે તે, તેણે પોતાનાથી હિતરતી વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું, પણ હપલી વર્ણની સ્ત્રી સાથે ન કરવું; બ્રાહ્મણે શૂદ્રી સાથે લગ્ન કરવું નહિ ને કરવું તે પ્રથમ શૂદ્રી સાથે કરવું નહિ; ધણી સ્ત્રીઓમાં હજી પદવી પ્રથમ પરણેલીની ગણાતી; ક્ષત્રીની કન્યા સ્વયંવર કરતી. દેવ રાખનારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવા વિષે, તેમ પરદેશ ગએલા ધણીને અમુક વર્ષ લગી વાટ જોઈ સ્ત્રી જોડી શકે તે વિષે પણ ધારા હતા. સ્ત્રીએ પ્રેમભક્તિ પૂર્વક પતિની આજ્ઞામાં રહેવું, તેમ પતિએ તેનાં નિર-પકારી ઇચ્છાસુખ પૂરાં પાડવાં; પતિ પરદેશ હોય અથવા મરી ગયો હોય તો તેણે સંબંધી પુરુષના આશ્રયમાં રહેવું; સ્ત્રીના બરણચોપણના બંદોબસ્તને માટે ને તેના સન્માન વિષે ધણે ઠેકાણે લખ્યું છે-જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન છે તે કુળ ઉપર દેવ સન્તુષ્ટ છે ને જે કુળમાં નથી તે કુળની વજાદિ ધર્મક્રિયા નિષ્ફળ છે, જે કુળમાં સ્ત્રીઓ કંઠાસ કરતી નથી તે કુળની નિરંતર ચડતી થાય છે, જે કુળમાં ધણી ધણીઆણી એક બીજાથી સંતુષ્ટ છે તે કુળમાં સદા કલ્યાણનો વાસ છે; પતિએ અનવચ્છ આભૂષણથી સ્ત્રીને સંતુષ્ટ રાખવી કે તે પતિને સંતુષ્ટ રાખે. વિધવાઓનાં રક્ષણ વિષે, તેઓનાં બરણ-ચોપણ વિષે ને તેઓના ધર્મ વિષે પણ ધણુંક લખ્યું છે, પણ સતી થવા વિષે કંઈજ લખ્યું નથી. બ્રાહ્મણને તેના સત્યના, ક્ષત્રીને તેના ઘોડાના અથવા રાજના, વૈશ્યને ગાય અનાજ અથવા સોનાના રાખય ખવડાવવા ને શૂદ્રને આવા કે જુદું જોણું તો જેટલા અપરુદ્ધ કહેવાય છે તે સંધાનું પાપ મારે માથે. હુનરો તોફે કાશીચરીના નહિ, પણ સાદા ને શોભીતા હતા-સોના રૂપાનાં ને જડાવ ધરેણાં, સુતરાઈ ને રેશમી વસ્ત્ર રથ-ઘોડા-હાથી-પાદબીના સાજ, અનેક પ્રકારનાં વાસણ ને રાજ રાજમંદિર, વારીઓ એ સૌને માટે સારા હુતર જોઈએ તે હતા; પણ નકશીકામ, ચિત્રકામ, સિકાકામ વગેરે હુતરો ઝાઝા ને સારા નહોતા. ધર્મ-જ્ઞાન વિષય, નીતિશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, બ્યવહારશાસ્ત્ર એ સંધામાં આર્યપડિતો નિપુણ હતા. વેદની જુની સંસ્કૃત ભાષા ક્ષેત્રવાતાં સ્મૃતિની ભાષામાં ને પછી રામાયણ મહાભારતની ભાષામાં ઉતરી હતી. વાનપ્રસ્થ

ને સંન્યસ્ત આશ્રમમાં આર્ય દિવસે જે વિચાર કર્યો તે વત્તશાસ્ત્રપે પ્રકાશ્યા. પૂર્વ મિત્રાંશા-(જેમની રચિત) વેદોના અર્થ સમજવાને છે-કીએ ઠેકાણે કીએ તક બાંધવો, કીમાં કર્મ કીએ પ્રસંગે કવી રીતે કરવાં તે સંબંધી વિષય છે. હિતર મિત્રાંશા-(બ્યસચરિત) એક અનાદિ કરણ, ઉપાકાર કરણ નિત્ય, સર્વ સક્ષિમાન, સર્વબ્યાપક, સર્વજ્ઞ પરમાત્માણે પોતાની કલ્યાણે વિચાર્યું છે ને તે પાછું પોતાનામાં સંકારી થયો. પ્રત્યેક આત્મા તે જેમ અગ્નિનો તણખો તેમ ઈશ્વરના ચૈતન્યનો અંશ છે; પોતાના પૂર્વના સંકલ્પ પ્રમાણે કર્મપ્રવૃત્તિ થવાને સમર્થ છે, પણ તે સ્વભાવે નિવૃત્ત છે, બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન અને પ્રાણ તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિય એ મળીને આત્માનો સૂક્ષ્મદેહ બંધાય છે. એ દેહ સાથે તે ચંદ્રલોકમાં જાય છે; ત્યાં તેને જળરૂપ દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે વરસાદને માર્ગે નીચે પડે છે ને એકાદ વનસ્પતિમાં બસાય છે ને એમાંથી અગરૂપે છવાયવામાં પેસે છે; એ પ્રમાણે કર્મ પ્રમાણે જન્માંતરો

જગૃહસ્થ જાણે કે હવે મારે અંચ રિધિય રહ્યું છે ને હું વૃદ્ધ થયો છઉં ત્યારે તેણે સંસાર ખટ્યો પોતાના છેકરાને સોંપી એકલા અથવા સ્ત્રીની કલ્યાણ હોય તો તેને સાથે લઈ વનમાં જઈ રહેવું, અગ્નિહોત્સવ સ્વયં સિવાય અન્નવચ્છ વાસણ એમનું કંઈએ સ્પર્શ લેવું નહિ, તેણે વસ્ત્રને બદલે મૂવચર્મ અથવા વસ્ત્ર પહેરવું, પંચકેરા તથા નખ વધારવા; પણ ખેડમાં ધાત્ર શાક તથા કંદકુળ ખાવાં, ત્રિકાળ સ્નાન, પંચચક્ષુ, વેદાધ્યયન એ કરવાં ને પોતાના ખાવામાંથી બહિ તથા બિદાનો ભાગ કાઢવો ને આશ્રમમાં જે આવે તેને જળ આપી સત્કારથી રાખવો; સર્વતા ઉપર દયાલાવ રાખવો ને પરોપકાર કરવો, દાતા રહેવું, પણ ધન લેવું નહિ; બૂમિ ઉપર આજોટવું, પક્ષી અંગુડા ઉપર હાથ રહેવું, સ્ત્રીખમાં પેચાગ્નિ સાધવો, વર્ષામાં હવાડા રહી ભિળવું, હેમંતમાં ઝીણાં વસ્ત્ર પહેરી રહેવું, એવે એવે પ્રકારે તપશ્ચર્મા કરવી ને સદા ઈશ્વરના ચિંતનમાં રહેવું. વાનપ્રસ્થમાં રહેલા દિવસે મોટો આશ્રમ સંન્યસ્તનો લેવો;—બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચર્ય અથવા ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી પણ સંન્યસ્ત લઈ શકે. તેણે અગ્નિ તથા સ્ત્રી રહિત થઈ નિઃસંજ એકલા રહેવું; ગ્રામમાં માત્ર અન્નને અર્થ જવું; બ્યાધિથી પીડા થાય છે, ધડપણમાં ચકિત થઈ છે, પ્રાણ જતી વેળા દુઃખ થાય છે, કર્મના કોષે અસિદ્ધિ થાય છે, ને અનેક જન્મ લેવા પડે છે, આત્મા પરમાત્માને સંબંધ રો છે, એ સંધાનો તેણે વિચાર કરવો અને જેજ સમાધિ લઈ સૂક્ષ્મ પરમાત્માનું ચિંતન કરવું.

ભોગવ્યા પછી આત્મા મોક્ષને પામે છે. મોક્ષ ત્રણ પ્રકારનો છે: આત્મા પરમાત્મામાં મળી નથ તે પૂર્ણ મોક્ષ; બ્રહ્મલોકમાં જઈ રહે તે, અને આ લોકમાંજ ઈશ્વરી શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય તે, -મનની શક્તિ બહુ બહુ ઉપભોગ લેવાને પાત્ર થાય પણ કર્મો કરી શકે નહિ. -યજ્ઞે તથા ભક્તિએ ધ્યાન ધરવાથી છેલ્લા બે મોક્ષ મળે છે. સાંખ્ય-જગતનો કર્તા કોઈ ઈશ્વર નથી. પણ પ્રકૃતિજ અનાદ્યંત, અવ્યક્ત, નિરવયવ, અવિકૃત ને જગતને ઉત્પન્ન કરનારી છે. આત્મા પ્રકૃતિથી જુદો છે, તે કોઈનાથી ઉત્પન્ન થતો નથી ને તે કોઈને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, તે ધણીક વસ્તુઓ સાથે રહ્યા છતાં જુદો છે, સચેતન અવિનાશી ને પ્રકૃતિ વિના પણ રહી શકે તેવો છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ને શબ્દ એ ત્રણ પ્રમાણોથી પદાર્થોનું ખરું જ્ઞાન થાય છે, પદાર્થમાત્રનો સમાવેશ પચીસ તત્ત્વમાં થાય છે: -પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર, પંચતન્માત્રા, એકાદશ ઇન્દ્રિય, પંચમહાભૂત અને આત્મા. આત્મા તથા પ્રકૃતિનો સંભોગ થાય છે ને તે સંભોગ થકી મહેત્વ વગેરે ઉત્પન્ન થઈ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા ઉપભોગ તથા મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે; એ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે બુદ્ધિ, અહંકાર, એકાદશ ઇન્દ્રિય ને તન્માત્રા એઓથી રચેલો સૂક્ષ્મદેહ તેને મળે છે; એ દેહ સર્વ પ્રકારની અડચણોથી છુટો ને મનના ધર્મથી વિકાર પામનારો છે પણ પંચમહાભૂતથી ઘડાયેલા રથૂલદેહ વિના તે વિષયોનો ઉપભોગ લેવાને શક્તિમાન નથી; રથૂલદેહ નાશવંત છે, પણ સૂક્ષ્મદેહ ઘણીવાર સુધી રહે છે ને જન્માન્તરમાં પણ આત્મા સાથે રહે છે. રથૂલદેહીના ચૌદ વર્ગ છે તેમાં દેવ, ભૂત, પિશાચાદિ આઠ તે મનુષ્ય-યોનિથી શ્રેષ્ઠ ને પશુ, વૃક્ષ, ખનિજઆદિ પાંચ તે કનિષ્ઠ છે; રથૂલદેહ તથા સૂક્ષ્મદેહ એ સિવાય બુદ્ધિના વિકારથી બનેલી એક ભાવસૃષ્ટિ છે. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણ-સત્ત્વ, રજ, તમ એ સજીવ તથા નિર્જીવ ભૂતોનો વિકાર કરે છે; સત્ત્વથી ધર્મ તથા સુખ, રજથી અધર્મ અને તમથી અવ્યવસ્થિતપણું ને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. એ નિરીશ્વર સાંખ્યનો કર્તા કપિલ કહે છે કે આત્મા જુદા જુદા છે, બુદ્ધિ પ્રકૃતિની જળ ઉકેલીને સૃષ્ટિ પેદા કરે છે; પણ પ્રકૃતિરૂપ અથવા ચૈતન્યરૂપ પરમેશ્વર નથી; પતંજલિ કહે છે કે સર્વ આત્માઓ થકી જુદો એવો એક જુદો આત્મા છે, જે દુઃખો ખીળને થાય છે તે તેને થતાં નથી, તે અનંત ને સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે-પતંજલિ યોગસૂત્રમાં અનેક રીતના પ્રાણાયમથી (શ્વાસ રંધવાથી) ને પ્રત્યાહારથી (ઇન્દ્રિયો છૂટીને) આત્માનું પરમાત્મા સાથે ઐક્ય કરવું એવું કહ્યું છે.

યોગી સમાધિએ ભૂત ભવિષ્યનું અને પાસે આવેલી વસ્તુઓનું જ્ઞાન પામી શકે છે, તે ખીળનાં મનની વાત બાંધે છે, તે હાથીનું બળ, સિંહનું શૌર્ય, પવનનો વેગ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે વાયુમાં ઊડે છે, પાણીમાં તરે છે, સર્વ ભુવન ભેઈ શકે છે ને અનન્ત ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ કરી શકે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર (ગૌતમકૃતમાં) અગોચર પદાર્થો સંબંધી અને (કણાદકૃતમાં) ગોચર પદાર્થો સંબંધી વિચાર કર્યા છે. ગૌતમે તર્કવાદ કરવાનાં સાધનના સોળ પ્રકાર જણાવ્યા છે; પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડ, હેત્વાભાવ, છલ, ભતિ નિગ્રહ-સ્થાન. પ્રમાણ ચાર પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન ને શબ્દ. પ્રમેય બાર પ્રકારનું: આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના વિષય, બુદ્ધિ, મન, ચાંચલ્ય, દોષ, જીવનું, મરણું, ફળસિદ્ધિ, દુઃખ ને મોક્ષ, વળી આત્માના ચૌદ ગુણ છે: સંખ્યા, પરિમાણ, જુદા-પણું, સંભોગ, વિભાગ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને ભાવના. એ પ્રમાણે ખીળ સાધનો વિષે પણ ઘણી ઘણી બાંધેલી છે. એ મત પ્રમાણે આત્મા અનાદ્યન્ત, પ્રકૃતિ રહિત ને સ્વતંત્ર છે; ઈશ્વર એ પરમાત્મા અનાદ્યન્ત, જ્ઞાનનું ઠામ, સર્વ વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરનારો છે. કણાદે પાંચ પદાર્થ મુખ્ય ગણ્યા છે: દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ ને સમવાય. તેણે પણ ઇન્દ્રિયો, પંચમહાભૂત, આત્મા તેની શક્તિયો, કળ, દેશ ઇત્યાદિનું ગૌતમની પેઠેજ વર્ણન કીધું છે. તે કહે છે કે જેને આદિ નથી, જેના વિભાગ થઈ શકતા નથી એવા પરમાણુઓના સ્વભાવસંયોગે આ નાશવંત જગત રચાયું છે.

વિશાળ રસાળ સુંદર પ્રદેશમાં જય વાસ કરનારા શાંત સ્વભાવના પણ આગ્રહી વૃત્તિના ને પ્રાદ બુદ્ધિના આર્યજનો દ્વિજરૂપી ઐક્યમાં પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે ભતિઓ રાખી, વેદોક્ત કર્મવિધિ તથા રાજ્યધારાએ એને કેવળ આધીન રહી, પોતપોતાના પ્રદેશના પ્રતાપી રાજાઓનાં વિવેકછત્ર તળે બાહ્યાંતર શુચિ પાળતા, ધર્મકર્મનાં તથા સંસારકર્મનાં યશસુખ ભોગવતા ને ત્રણ રંગે પણ એક આર્યસ્વરૂપે શોભતા, રાજ્યનાં લોકની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં ને રાખવામાં સદા હિષ્કૃત, અર્થસાધુ, અભિમાની, તથા 'ભય વિના પ્રીતિ નહિ' એ નીતિથી વર્તનારો સ્વતંત્ર બ્રાહ્મણવર્ગ

કસત્યયુગમાં મનુસ્મૃતિ, ત્રેતામાં ગૌતમસ્મૃતિ ને દ્વાપરમાં શંખરસ્મૃતિ પ્રધાન મનાવી.

અને ધર્મ—પ્રદેશના રક્ષણને અર્થે યુદ્ધના ઉત્સાહી તથા પ્રભાવશીલ સંપાદવાને અર્થે વિવેકી ધોતાળ ક્ષત્રિ-વર્ગ એ જે વર્ગ આર્યરાજ્યના મહાસ્તંભ હતા; એ જે વર્ગને પ્રસન્ન રાખી પોતાના ઠાવઠા ઉદ્ધમની સમૃદ્ધિમાં પ્રસન્ન સંતોષી વૈશ્યવર્ગ હતો; (રાજ્યમાંના ચૂદ્રો પોતાના સ્વામિઓનાં તિરસ્કાર છતાં તેઓના તેજમાં મોહિત હતા); વળી સ્ત્રી વર્ગમાં કેટલીક બ્રાહ્મણી તથા ક્ષત્રાણી તે વિદ્યા સદાચાર ગૃહકાર્ય વ્યવહારમાં ને કેટલીએક સ્વરૂપે પ્રેમીપણે સૌંદર્ય દાખવતી. રાજ્યોમાં કેટલાએક અશ્વમેધાદિયજ્ઞ ને પુત્રીઓના સ્વયંવર કરતા ને તે સમારંભોમાં દેશદેશનાં આર્ય સ્ત્રીપુરુષો મોટા આનંદ મહાલતાં. તપ પ્રધાન સત્યયુગમાં આર્યજન સ્વચ્છંદી તથા ઉત્સાહી હતા; જ્ઞાનપ્રધાન ત્રેતામાં કર્મિષ્ઠ તથા જયી હતા;—સૂર્યવંશી રઘુકુળ રામે પીળો જયધ્વજ (ત્રિકોણ) રાજ્યમંદિર ઉપર ચઢાવી આર્યરાજ્યનો ઉત્કર્ષ દેખાડ્યો; યજ્ઞપ્રધાન દ્વાપરમાં લોક વિદ્યાસી તથા ઉન્મત્ત હતા;—ચંદ્રવંશી ચંદ્રકુળ કૃષ્ણે ધણાક મદમાતા રાજ્યોનો સંહાર કર્યો ને કરાવ્યો;—સુધિષ્ઠિદે આર્યધર્મનો ભગવેા ઝુંડો આર્યાવર્તમાં દેખડાવી રાક પ્રવર્તમાન કીધો.*

(આસિરિયનનું.)

નિનેવે ને બેબિલોન એ જે જુદાં રાજ્ય હતાં. નિનેવેના રાજા નાઇનસે બેબિલોનના રાજ્યને છતીને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડ્યું. (સૈકા ૨૦ કે ૧૮માં) ત્યારથી આસિરિયાનું મહારાજ્ય સ્થપાયું હતું. નાઇનસે મીડિયા, આર્મિનિયા, બેક્ટ્રિયા વગેરેનાં રાજ્યો પાસે પણ પોતાની આજ્ઞા મનાવી હતી. નાઇનસના દીકરા પછી વીસમો રાજા ટોટમસ તેણે પોતાની આજ્ઞા માનતા (ટ્રોયના) પ્રાયમ રાજાને લશ્કરની મદદ મોકલી હતી.

રાજકાર્યને અર્થે ધારા નહોતા ને જુના રિવાજ પણ ધણીવાર ફેરવી નાખવામાં આવતા; રાજા ઈશ્વરનો અવતાર કહેવડાવી રાજ્યનું ને ધર્મનું ઉપરીપણું કરતો; તેના મહેલમાં ધણીક પણીઅત ને ધણીક રાખેલી સ્ત્રીઓ હીજડાઓની ચોકી સંભાળમાં રહેતી. રક્ષક-સૈન્યનો સરદાર રાજાના હુકમ પ્રમાણે ગુનેગારોને સજા કરતો; હીજડાઓનો મુખી ગનાનાને સાચવતો.

*ક્ષત્રિઓ પરસ્પર સ્પર્ધા દ્વેષે લડતા ને નારા પાગ્યા તેથી આર્યોનું જયીપણું—આર્યપણું—કુળ ધર્મ વિદ્યાયુક્તથી પ્રાપ્ત કરેલું શ્રેષ્ઠપણું નિસ્તેજ થયું; અને બ્રાહ્મણોએ યુદ્ધવાદ કીધો ને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બૌદ્ધધર્મે આર્યધર્મને નિસ્તેજ કીધો.

તેમ રાજકુંવરોની કેળવણીનું ઉપરીપણું પણ કરતો; મુખ્ય ઉપાધ્યાયો બીજા ગૌર ઉપાધ્યાયો જે સ્વપ્ન-વાર્તાના યુદ્ધાસા કરતા ને જોશ જોઈ ભવિષ્ય વર્તતાં તેઓની શાળાનું ઉપરીપણું કરતો; અને એક વડો વજીર લોકની ક્યારેક સાંભળતો ને ઇન્સાફ ચુકવતો—એ પ્રમાણે કામદારો હતા.

ઉપાધ્યાય લોકનો બહોળો વાસ શેલ્ડિઆ પ્રાંતમાં હતો તે ઉપરથી તે શેલ્ડિઅન કહેવાયા; તેઓ વંશ-પરંપરા તેનો તેજ ધંધો કરતા; તેઓ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા એઓની પૂજા કરતા ને કરાવતા—એ સ્ત્રીઓના પૂજા કહેવાઈ છે. પછવાડેથી તેઓએ પ્રતાપી પુરુષોને ઈશ્વરરૂપે મનાવ્યા હતા. તેઓનો મુખ્ય દેવ બાલ (સૂર્ય અથવા રાજ્ય સ્થાપનારા મૂળ પુરુષ) કહેવાતો. મૈલિટ્ટી દેવતા ચંદ્ર અથવા પૃથ્વીની ઉત્પાદક શક્તિ અથવા વળી સેમિરામિસ રાણી એ ત્રણ રૂપે મનાતી—તેના દહેરાનો એક ભાગ જે ‘દીકરીઓનો વાસ’ કહેવાતો તે સ્ત્રીપુરુષના અનાચારનાં કાર-ખાનાં હતાં. મનુષ્યનાં બલિદાન આપવાં ને સ્ત્રી પુરુષે વ્યભિચાર કરવા એ બેબિલોન એસિરિયાના લોકનાં ધર્મકર્મનાં અંગ હતાં. દેવદેવીની મૂર્તિઓ ઘણાં માયાની અને મનુષ્ય તથા પક્ષીપદ્યાદિ પ્રાણિ-ઓના અવયવો મેળવીને વિચિત્ર ભયાનક બનાવવા-માં આવતી.

બાપને પોતાની દીકરીનાં લગ્ન કરવાનો હક નહોતો; જ્યારે છોકરીઓ મોટી ઉંમરની થતી ત્યારે તેમનું લીલામ કરી વધારે ગાણું આપનારને તે વેચવામાં આવતી; તેથી ખૂબસુરત છોકરીઓને ગરીબ તથા કદ્રૂપા ધણીઓ મળતા, લોક વ્યભિચારી, મલપાન કરનારા, મોજમઝાથી ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરનારા અને ઉપાધ્યાયના તથા બહુમરના વહેમના ગુલામ હતા.

નિનેવે શહેર ટીગ્રિસ નદીને પૂર્વ કાંઠે હતું; તે ચોખ્ખણ આકૃતિનું ૧૫ માઇલ લાંબું, ૬ માઇલ પહોળું ને ૪૮ માઇલ પરિધમાં હતું—ગામગામડાં, અમીર ઉમ-રાવની વાડીઓ એ બધું મળીને શહેર કહેવાયું. કોટની દિવાલ ૨૦૦ ફુટ ઉંચી હતી ને એટલી પહોળી હતી કે ત્રણ ગાડી સાથે તે ઉપરથી ચાલી જતી; ૧૫૦૦ છુરછ કિલ્લા હતા. એ રાજ્યના પ્રદેશમાં ધાન્ય ને ફળ થતાં પણ લોકડાં કામ લાગે તેવાં ઝાડ થતાં નહોતાં; પત્થર પણ કહીં કહીંજ હતા, પણ મટોડું અને નખતેલ તથા ભૂમિતેલનાં ઝરણુ એ બહુ હતાં; મટોડાંને સુકવી અથવા પકવી કરેલી ઈંટ અને ચુનાને ઠેકાણે નખતેલથી ભીંજવેલા ધાસ પાતરાં એથી ધણાંજ મજબુત અણ-

તરે બનતાં;—સેકડો વર્ષનાં હવ પાણી ખાધાં હતાં રહેલી જુની ભીંતમાંની ઈંટો હજુ ધસાઈ નથી ને તેના ઉપર કોતરેલા તીરના જેવા માધાવાળા અક્ષરો સ્થામત રહ્યા છે.

ઉદ્ધત સ્વભાવના, ચંચળવૃત્તિના, શોધમોહકબુદ્ધિના લોક પોતાના પ્રૌઠ પૂર્વ શેલડિઅન ધર્મોપાધ્યાયની ને નિરંકુશ રાજની સત્તા તથા કેવળ સંસારી હવમમાંજ સુખ માનતા; વિચિત્ર ભયંકર મૂર્તિઓને પૂજતા; અત્યંતિથી વર્તતા; હુલસંધામાં ચાતુરી બતાવતા ને સભ્ય-સરકારની સાથે પ્રદેસ છત્તવા નીકળ્યા પછી હવમને ભેરેસે હડતાં સભ્ય કીર્તિના લેણી, પરાક્રમી, મહાશિયાની ને નિર્દય હતા તેમ કેટલાએક કાલે, વિધવાસક્તા, ક્રોધી ને ઉદાર પણ હતા.

(ઇજિપ્શિયનનું.)*

પૂર્વ તરફના પહાડમાં ને બેટના લાકામાં વસનારા તે પશુપાળે ધંધો કરતા; નદી તટો ઉપર માછી ને નાવખેડુ રહેતા, અને સપાટ રસાળ પ્રદેસમાં સુધરેલા લોક વસતા. ઇજિપ્તના લોકમાં ઉપાધ્યાય ને હડવૈયા ઉત્તમવર્ગમાં મનવતા; ખેડૂત, વેપારી, કાઠીઓ, ખલાશી એ બીજા વર્ગના અને પશુપાળ ભરવાડ એ કનિષ્ઠ વર્ગના ગણાતા;—ઉપાધ્યાયોએ દક્ષિણમાં જુદે જુદે કાળે સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હોય એમ જણાય છે—વચમાં દહેર ને આસપાસ ગામ—નગર એવી રીતની દરેક સંસ્થાનની રચના હતી; ધર્મ સૌનો એક હતો, પણ પ્રત્યેક સંસ્થાનીની ગ્રામદેવતા જુદી જુદી હતી; રાજ્યકીય વ્યવસ્થા પણ જુદી જુદી હતી.

ઉપાધ્યાયની બતના પ્રત્યેક કુળ પ્રત્યેક દેવજન્મ સંબંધમાં હતું. થીબ્સ નગરના આમન દેવનો પુત્રી અથવા તેનો દીકરો હેલીઓપોલિસના સૂર્યનો પુત્રી થઈ શકતો નહિ; એ સધળા સ્વતંત્ર પુત્રીઓનું ઉત્પત્તિપણું રાખનારા મોટાં મોટાં નગરમાં વંશપરંપરાના મુખ્ય ઉપાધ્યાયો હતા. સધળી વિદ્યા ઉપાધ્યાય-વર્ગમાં હતી—તેઓ પુત્રી ને ધર્મનીતિને ઉપદેશ

* ઇજિપ્તની દક્ષિણમાં એથિયોપિયા દેશમાં મીરોઈનું રાજ્ય જુના કાળથી સુધરેલું હતું—ત્યાંના શિલ્પકામના નમુના ઉપરથી ઇજિપ્તમાં પિરેમિડ તથા દહેરાં બધાયાં હતાં; ત્યાંના લોક વિદ્યાકળામાં પ્રવીણ હતા; લડાઈના કામમાં પણ બળીતા હતા. ઇ. સ. ૫૦ ૭૭૦થી તે ઇ. સ. ૫૦ ૬૫૬ સુધીમાં એથિયોપિયાના રાજાઓએ ઇજિપ્તમાં રાજ્ય કીધું હતું.

કરનારા હતા એટલુંજ નહિ, પણ ન્યાયાધીશ, અધિવ્યવસ્થા, ન્યેતિથી, વૈદ્ય અને શિલ્પકામ તથા નકશીકામ બધાનારા હતા. રાજકુળ, હડવૈયા લોકની ભૂતિમાં ગણાતું—એ લોકના નિર્વાહને માટે કેટલાક પ્રદેસ આપવામાં આવ્યા હતા ને તે પ્રદેસો એશિઆની સરહદને લગતા ને નાઇલ નદીના મૂળ લાણી હતા કે જ્યાંથી પરદેશીઓના હુમલાઓનું રાજ્યને લય હતું. લડાઈમાં લોકોની નાની નાની ચારક વપરાતી—લોકોને બહુ જતનથી ઉછેરી કેળવવામાં આવતા; તીરક્ષકમાં, વાંકાં ખડ્ગ, ફરસી, કુહાડા, સોટા, ગદા એ સૌ લડાઈનાં ધાતક, અને ટોપ બખ્તર, લાંબી ચોખ્ખુ ઢાલ એ રક્ષક હથિયાર હતાં; તેઓનાં હસ્તકમાં ઘોડેસ્વારો પણ હતા; હસ્તકની ટુકડીઓને પોતપોતાના કુંડા હતા; કવાચ પણ સારી હતી; ઇજિપ્તના લોક પોતાના કેદીઓના ઉપર બહુ નિર્દય થતા. બીજા ત્રીજા વર્ગની સ્થિતિ કાળે કાળે જુદી જુદી હતી, પણ ધંધો તેો બાપદાદા જે કરતા આવેલા તેજ હતો; એક નીચા વર્ગના લોકને વેઠે પકડી મોટી મોટી ઇમારતો બાંધવાનાં કામમાં લગાડવામાં આવતા.

રાજ પરંપરાના હતા; કાઠમાઠથી ને બડી મજામાં રહેતા; લોક નીચા વર્ગ તેઓને માન આપતા. રાજ રાજ્યનું કામ કરે ને તેની સાથે ધર્મવિષયનાં કામની પણ ચોકશી રાખે એ રીતની રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. દરેક મોટા કામને માટે ધર્મવિધિ હતો, ને તે રાજને પાળવો પડતો. આખા રાજ્યની ત્રીજે હિસ્સે જમીનના બધી ઉપાધ્યાય હતા; પાંચમો હિસ્સો રાજકુળના હવાલામાં હતો. ઉપાધ્યાયો રાજ્યમાં મોટી પદવી ધરાવતા; તેઓ દિવાની ફોજદારી અમલદારી કરતા; સરકારી દફતર રાખતા ને કરવેરા મૂકવાનું તથા તોલમાપ નક્કી કરવાનું કામ પણ તેઓના હવાલામાં હતું. ત્રીસ ન્યાયાધીશની રાજસભા હતી. હેલીઓપોલિસ, થીબ્સ ને મેફિસ એ ત્રણ મુખ્ય શહેરમાંથી અકેકમાંથી દસ દસ એ રીતે ન્યાયાધીશ નિમત્તા; એઓને સેગન ખવડાવવામાં આવતા કે સનને હુકમ હોય તોપણ અમારે પોતાની ફરજ બજાવતાં અંતરું નહિ. એ ન્યાયાધીશોનો ખર્ચ સરકારમાંથી અપાતો—લોકોના ઉપર નહોતો પડતો.

કાયદા બધા સખ્ત હતા. પોતાના નમસ્કનનો જીવ ઉગારવાને શક્તિ હતાં જે પોતાની ફરજમાં ગાફિલ થતો તેને ખૂની ગણવામાં આવતો—એ કેદી માણસનું ખૂન ચએલું માલમ પડતું તો જે શહેરની હદમાં તે ખૂન થયું હોય ત્યાંના લોકોને મોટા ખર્ચ કરી લેખ

શરીરને 'એમ્બામ' કરવું પડતું. જો યોગ્ય કસમ પણ મેળી શકે તો મજાતો. ચાલીઆ નિંદાખોરને માટે પણ સભા હતી. જે નગરજન સંખ્યાની-કાની વાત દુરમન આવળ કહેતો. તેની જીભ કાપી નાખવામાં આવતી. સરકારી કાગળ અથવા ખાનગી દસ્તાવેજ અથવા અલગી શિક્ષા નવા બનાવે અને યોગ્ય માપતોલ ચલાવે તેઓના હાથ કાપી નાખવામાં આવતા. જે કોઈ કોઈ જુદા બનાવવા કરતો તેનાં વૃક્ષ કાપી નાખવામાં આવતાં; અને છિનાણું કરવાને બાળી મૂકવાની સભા હતી. વળી બીજા હાથેલા આવા હતા: વર્ષે વર્ષે દરેક રાષ્ટ્રે માનિસ્ટ્રેટ પાસે જઈ પોતે કેવી રીતે ગુજરાન કરે છે તે જણાવવું; જે માણસ પ્રમાણિકપણે પોતાનું ગુજરાન મેળવી શકતો નહિ તેને માટે મોટી સભા હતી. દેશદાર પોતાના બાપનું એમ્બામ કરેલી મમી ગીરો મૂકી કરજ વાળ્યા વિના મરી જતો તો તેના મુડદાને પણ એમ્બામ કરવામાં આવતું નહિ, -જેનાથી પોતાના બાપદાદાની ગીરો મૂકેલી મમી કરજ અદા કરી પાછી લેવાતી નહિ તો તેને ધણું જ હીણું કહેવાતું. બાળકને રખડતાં ન રાખવા વિષે ધારો હતો; બાળે પોતાના છોકરાને હાથેરી કેળવણી આપવી જોઈએ, પણ તે પછીએત બેરીથી હોય કે દાસીથી અથવા વેશ્યાથી થએલા હોય. ખૂનને બદલે મોતની સભા હતી, પણ તે ગુલામનું ખૂન હોય તોપણ; અને નાના અપરાધને માટે સોદીના ફટકા હતા.

ધર્મ-લોક મૂર્તિપૂજક હતા. ધણીક દેવદેવીને અને પશુ, પક્ષી, વૃક્ષને પૂજતા. જેઓમાં બે મોટી દેવતા,

● એમ્બામ એટલે મુડદાને મસાલો ભરી રાખી મૂકવું. ઇન્ડિયન લોક માનતા કે ન્યાંસુધી શરીરને વિકાર લાગ્યો નથી ત્યાંસુધી જીવ તેના સંબંધમાં છે; પણ આમ કરી છટો પડ્યો કે તે બીજા શરીરમાં જાય છે, -શરીરને કંતાનમાં મસાલા સાથે લપેટી એક ભતના ખારમાં રાખી મૂકવામાં આવતું ને બહારની બાજુ રંગવામાં આવતી પણ તે મસાલો ભરેલાં મુડદાંને-મમીને માણસના આકારનું લાકડાનું ખોખું તૈયાર કરી તેમાં તે મમી જોડી રાખી કુટુંબનાં મસાણાની ભીંત સાથે ગોઠવી મૂકવામાં આવતી. મરનારે કપડથી લોકેનું નાણું ધાર્યું હોય અથવા તે નહાસી ચાલેલો હોય તો તેની મરણક્રિયા કરવાને ન્યાયાધીશની સલાહ હુકમ આપતી નહિ. મરનાર સદગુણી રૂઝો માલમ પડતો તો તેનાં સરકાર તરફથી જહીર વખાણ કરવામાં આવતાં. ચાલીસ ન્યાયાધીશની કોર્ટ રાજાઓની પણ કરી ને અદલત તપાસ કરતા ને કેટલાક રાજાઓનાં મુડદાં પણ ક્રિયા વિના દાટ્યા વિના રજૂઆત હતાં.

ઓસિરિસ-સૂર્ય ને ઓસિસ ચંદ્ર એ હતી, ઓસિસનું વાહન વૃષભ ને ઓસિસનું વાહન ગાય. રાજ્યના જુદા જુદા ભાગમાં જુદાં જુદાં પૂજનકર્મ હતાં; જે પ્રાણી એક પ્રાંતમાં પુજતાં તે બીજા પ્રાંતમાં મારી નાખવામાં ને ખાવામાં આવતાં, -એક પ્રજાણમાં કુતરો પવિત્ર મનાતો તો બીજામાં તેનું માંસ ઘણું સાંચું રજાવું; એકમાં બિલાડાં, એકમાં ઉદર ને એકમાં મુસવાળ એમ પુજતાં. ગાય પુજતી, પણ બળદનું માંસ ખાવામાં આવતું; પશુદેવતાઓ નિમિત્ત દહેરાઓ હતાં ને તેના એક ભાગમાં તે પ્રાણીઓને રાખવામાં, ખવાડવામાં, નવાડવામાં ને શણગાર સમજાવવામાં આવતા; તેમાંનું કોઈ મરી જતું તો આખું પ્રજાણ ચોક કરતું ને તેની ક્રિયા કરવામાં ઉપાધ્યાયો પોતાની તરફથી ખરચ કરતા એટલું જ નહિ, પણ સરકાર પણ ખરચ આપતી; લોક પોતાનાં બેરો-છોકરાં કરતાં પશુદેવતાઓની વધારે કળજ રાખતા. પણ ઉપાધ્યાય વર્ગમાં એક ઈશ્વરનો વિચાર હતો; તેઓ માનતા કે તેની શક્તિઓ મનુષ્યનાં જુદાં જુદાં કર્મની અધિષ્ઠાતા છે; મનુષ્યનો આત્મા તે સર્વાત્મા પ્રજાનો અંશ છે; આત્મા અનેક જન્મોત્તર પછી પરમાત્માને પાછો મળે છે; આત્મા અમર છે; પ્રાપ્ત થવાના દેહ કરતાં વર્તમાન દેહ એકા મૂલનો છે; સદગુણમાં જિંદગી ગુજરવાથી ઉત્તમ જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રણ તત્ત્વ મળીને આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે. -સર્વાત્મા એણે આ જગત તથા તેના સમજા બાજને આકાર ને ચૈતન્ય એ આપ્યાં; પદાર્થ તત્ત્વ-પ્રકૃતિ (જે પણ અનાદિ માનેલી) અને ગુણ જે પ્રેમાત્મા અપૂર્ણતાને લીધે સર્વાત્માના શુભ વિચારની સમીક્ષા થાય છે; -જે ત્રણ હત્ત એસિરિસ, ઓસિસ ને ઈશ્વર એ દેવતાઓ મનાતાં.)

વિદ્યાકળા-ઉપાધ્યાયોને જ્યોતિષ સંબંધી જ્ઞાન હતું; તેઓ ચંદ્રસૂર્યનાં ગ્રહણ વર્તતા ને ગ્રહ તારા ઉપરથી ભવિષ્યની વાત કહેતા; ચંદ્રરાશિ ને સૂર્યરાશિ નક્ષત્ર; વૈશ્વકમાં ધણું નહિ પણ સાંચું જ્ઞાન હતું. (ટોલેમીના વખતમાં ઇન્ડિયન વૈદ્યો વખણાયા હતા.) સિદ્ધ-કામમાં ઇન્ડિયન લોક બહુ કુશળ હતા. મિરેબિલ ને ઓબેલિસ્ક એઓને તડકા હવાથી હજી કંઈ પણ ગુક્કસાન લાગ્યું નથી. આખાના આખા પથરાઓની તે બનાવેલી છે. સૌ મળીને ૨૦ પિરેમિડ છે તેમાં કરો શહેરની પાસે ત્રણ છે; ને સૌથી મોટી છે જે સહ્યારસ છે; -પાયાની દરેક બાજુ ૧૬૩ કુટની છે, તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૧ એકર છે, કેટલાક પથરા દરેક ત્રીસ કુટ લાંબા ત્રણ ત્રણ કુટ પહોળા ને ચાર ચાર કુટ ઊંચા છે; પિરેમિડની ઊંચાઈ ૪૮૦ કુટ છે, જેને પથરીમાં છે, ને તેનું શિખર દસ બાર પથરાનું તેર

કુટ ડાળી બાબુનું સમચોરસ છે; એક બે ચોરડા સિવાય બધું નકર કામ છે; પિરેમિડ રાબની કબરો હશે ને એક લાખ માણસે વીસ વર્ષ ખાંધી હશે એમ અનુમાન થાય છે. ઓબેલિસ્ક એ ચોધાર જયસ્તંભ છે. દેવળના કેટલાક થાંભલા સાઠ સાઠ કુટ હયા ને અગિઆર અગિઆર કુટ વ્યાસના છે; કર્નકના દહેરાનો પરિધ બે માઇલ છે; સો દરવાજાનું થીબ્સ શહેર ટ્રોજન લડાઈની વખતમાં ધણું દેખાવડું હતું તેમાં ચાર મોટાં દહેરાં હતાં; મેમનની મૂર્તિ ૫૦ કુટ હયા હતી ને નિત્ય સુરજ ઊગતે રાખ્દ કરતી. મૂર્તિ ને પુતળાંઓ રારીરના ભાગના પ્રમાણમાં ઘડેલાં છે, પણ ચાંચક્યભાવ દેખાડતી નથી. ઈજિપ્શિયન લોક કાચ બનાવતા ને રંજતા; સોના રૂપાના તારનું ભરતકામ, ધાતુ માટી ઉપર નકશીકામ ધણી સારી કારીગરીથી બનાવી બજાવતા; શિકા બનાવી બજાવતા; દરાખનો રસ કાઢવાનાં કારખાનાં રાખતા.

રીતભાત ને સ્થિતિ-લોક માથું સુંડાવતા ને ધણીક તરેહની ટોપીઓ પહેરતા; વણજ ધંધાનું કામ ખેરાંઓ કરતાં ને કાંતવા ભરવાનું કામ મરદો કરતા; જમતી વેળા તેઓ પલાંડીવાળી નહોતા બેસતા, પણ ખુરશી ટબલ વાપરતા. જમણવારોમાં મરદની સાથે ખેરાંઓ પણ બેસતાં, કસરત ને ગાયન એનો લોકમાં શોખ હતો. સ્ત્રીઓનાં માન હતાં, પણ દોષ જણાયાથી તેઓના અવયવો કાપવાની તથા તેઓને મારી નાખવાની તેઓના ધણીઓને સત્તા હતી. વૃદ્ધ વય તથા પદવી એને બહુ માન આપવામાં આવતું—કોને સલામ કરવી ને કોને લાંબા ચર્ચ પગે લાગવું એ સંબંધી રીત મુકરર કરી રાખેલી હતી. ઈજિપ્તના લોક પોતાની જુની રીતભાતને હઠથી વળગી રહેતા, પર-દેશીઓને ધિક્કારતા, પણ ધિક્કારીને તેઓને તાબે કરવાનો તેઓનામાં ભેરસો નહોતો. સદ્ગુણી પણ ધણી નીચી જાતનો હોય તો તેને વધારે માન આપવામાં આવતું નહિ એવો જાતિભેદ હતો. તેઓ દેવતાઓના ઓચ્છવમાં ધણીજ બેઘડખી કરતા. લોક સાચવટથી ચાલનારા નહોતા, પણ હુચ્ચા ને ઠગાઈ કરનારા હતા. તેઓ સુલેહને ઇચ્છનારા હતા ને દેશરક્ષણને માટે લશ્કર રાખતા, પણ એ ભેરાવર નહોતું તેથી તેઓને વચમાં વચમાં પરદેશીઓની ઝુંસરી વેઠવી પડતી—સૈકા ૧૯થી તે ૧૭ સુધીમાં ભરવાડ રાજ હતા; ૬૦ સં ૫૦ ૭૦૦થી તે ૬૦ સં ૫૦ ૬૫૬ સુધી એથિઓપિઆના રાજ હતા;

પછી પાછું જુના વંશના સેમેટિકસે ઈજિપ્તનું રાજ્ય માંડ્યું હતું.*

નાઇલ નદીવાળા નાના પ્રદેશના પણ બહોળી વસ્તીના ઈજિપ્શિયન લોક પોતપોતાની જાતિના ધંધા કરતા, ને ખેતી કરવાની થોડી તેથી હુન્નર કારીગરીમાં વિશેષ ચાતુરી બતાવતા; તેઓ પોતપોતાનાં પ્રજામાં જુદાં જુદાં દેવદેવીને માનતા, ઉપાધ્યાયોના બોધ પ્રમાણે શુભાશુભ કર્મ કરતા; વ્યવહારમાં જુઠાણું તથા ઠગાઈ વાપરતા; અને એક હિતરતી જાતિના લોક વેઠે પકડાઈ કામ કરતા. બુદ્ધિશાળી અજ્ઞાવધાની પણ સ્વાર્થી ઉપાધ્યાયો પોતાનાં ગુરુ પદની તથા રાજકારભાર-પણાની સત્તાવડે ને પોતાની વિદ્યા વડે રાજ પ્રભુ ઉપર સરખો અંકુશ રાખતા અને વંશપરંપરાના રાજ નિર્બળ તથા વૈભવી હતા; તેઓ દેશનું રક્ષણ કરવાને લશ્કરનો ઠાક રાખતા. પણ સૌર્ય પરાક્રમે નવા પ્રદેશ જીતવાનો લોભ રાખનારા તો એક સીસોરિટ્રસજ નીકળ્યા હતા.

*સેમેટિકસના વખતથી પરદેશીઓના સંબંધ વડે જુના વહીવટમાં ધણોએક ફેરફાર થયો. ઈજિપ્તના લોક વેપાર કરતા નહોતા તે વેપાર કરતા થયા—ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપરના રાતા સમુદ્ર ઉપરના પરદેશીઓ ઈજિપ્તનાં બંદરોમાં આવતા થયા; એ રાજાઓએ ગ્રીક લોકને પોતાના રાજ્યમાં વસે તેવું કીધું—ઈજિપ્તના ઊકરાઓને બજાવવાને ગ્રીક પંડિતો રાખ્યા; અને એ રીતે ઈજિપ્તના લોક જે બીજા લોકના સંબંધમાં આવવાને ઇચ્છતા નહિ તેઓને મેદાન મૂક્યા ઈજિપ્શિયનોએ પોતાની જુની ચહેરાલિપિ બદલીને નવી વર્ણલિપિ કરી, જુની લિપિ બે પ્રકારની હતી, એક પત્થર લાકડાં ઉપર લેખ કોતરવાની એટલે માણસ ચીતરી માણસ, ઘોડો ચીતરી ઘોડો, તાજ કાઢી રાજ, સુરજ કાઢી દહાડો સમજાવવો; અને બીજી ઉપાધ્યાયો જે પોતાના સંકેત જણાવવાને વાપરતા તે.

ઈજિપ્તમાં લાકડું નહોતું મળતું તેથી નાઇલ નદી ખેડવાને ખરોડાનાં અથવા પકાવેલાં મટાડાંનાં હોડકાં હતાં, પણ ફીનિશિયન લોકનાં જંઝલ તેઓના તાબામાં આવ્યાં ત્યારથી તેઓ મોટાં વહાણો ખાંધતા થયા—થીએઇડ એ વેપારનું મોટું મથક હતું—દક્ષિણ એશિઆ તથા પશ્ચિમનો મુલક અને એથિઓપિઆ તથા ઉત્તર આફ્રિકા એ સંધાનો માલ ત્યાં એકઠો થતો. એથિ-ઓપિઆથી વણજારમાં સોનું, હાથીદાંત, ચામડાં, ગુલામો એ આવતાં; ધૂપ, સુગંધીની વસ્તુઓ અરબસ્તાનથી ને મસાલા હિંદુસ્તાનથી આવતા; એ માલ ગ્રીક ને ફીનિશિયન ખરીદ કરતા; ઈજિપ્તથી અનાજ ને વણાટકામ બીજે દેશ જતાં; રાજ્યની તરફથી ઉત્તેજન મળતું તેથી લોક ખેતી ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખતા ને તેથી ઈજિપ્તમાં અનાજનો પાક ઝાઝો થતો.

(ઇરાનીઓનું)

અંદ અવસ્તાનો ધર્મ આપનારો જરથોસ્ત પેગંબર ૬૦ સં ૫૦ ૧૫૭૧માં ને કોઈ કહે છે કે ૧૨૧૬માં હતો. જરથોસ્તે કેટલાક મોઝેમ કરી બાઈબિયાના રાજ ગુસ્તાસ્પને પોતાના ધર્મમતનો કીધો. ગુસ્તાસ્પે સેબિઅન ધર્મ છોડ્યો ને સીથિયાના ને રાજને ખંડણી આપતો તેને કહેવડાવ્યું કે તમે ને સેબિઅન પૂન છોડો તો હું ખંડણી લઈ. તે રાજએ ગુસ્તે થઈ લરકર સાથે આવી બલખ શહેર લીધું ને જરથોસ્તને તથા બીજા ૮૦ ઉપાધ્યાયોને મારી નાખ્યા. પછી ગુસ્તાસ્પે લરકર એઠું કરી સીથિયનોને કાપી નાખી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું ને જરથોસ્તી ધર્મને સળગા પાયા પર આવ્યો હતો.

ધર્મ—જમદીશ્વર એક ને અનાદિત છે; અનાદિતત્વ-હમેશથી એ આદિતત્વ છે; સત્યશુભ-સુંદર કર્મની અધિષ્ઠાતા શક્તિ અહુરમઝદ ને અસત્ય-અશુભ-મલિન કર્મની અધિષ્ઠાતા શક્તિ અહરીમન છે; ફિરસ્તાઓ, તત્વ-જંતુઓ મનુષ્યજાતિની વ્યવસ્થા રાખે છે ને અહરીમનના દૂત ને અવ્યવસ્થા-નાશ કરવાને મથે છે તેઓનું કાવવા દેતા નથી; અંતે ઓરમઝદનો જય છે; પ્રકાશ એ ઓરમઝદના યશનું ચિહ્ન છે ને તેટલા ઉપરથી તેના બનાવેલા સૂર્યને અથવા જમતમાં આપી રહેલા અગ્નિને પૂજી તે ઓરમઝદની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવી; વાયુ, પાણી, પૃથ્વી એ તરવોને પણ માન આપવાનું કહ્યું છે. પડતર ખેતર ખેડવું, ફળનાં ઝાડ રોપવાં, વિકરાળ પશુઓનો નાશ કરવો, સુકી જમીનમાં પાણી આણવું એ કામ મનુષ્યજાતને સુખ આપનારાં છે—માટે તે કામ ઈશ્વરને ગમતાં છે અને ઈશ્વર પોતાનાં ઉત્પન્ન કરેલાં પ્રાણીઓને ઉચું સુખ યાઓ એવું ઇચ્છે છે. ધર્મના ઉપાધ્યાયો મોટી સત્તા ધરાવતા; એમાંના કેટલાક જ્ઞાની તથા લવિષ્યવક્તા

જરથોસ્ત ૬૦ સં ૫૦ સૈકા છઠ્ઠામાં થયો એવું પૂર્વે લખાયું છે, પણ તે તો જરથોસ્તની ગાદી ચલાવનારો હતો. ઇરાન તથા મીડિઆ એ બે જુદાં જુદાં રાજ્ય હતાં, પણ ધર્મ એક હતો. મીડિઆના ઉપાધ્યાયોએ આસીરિયા—બેબિલોનના લેકની સંજતિથી પોતાના જુના ધર્મમાં ફેરફાર કર્યો હતો ને તેઓ માજી કહેવાઈ પોતાના નવા પંથનો બોધ ઇરાનીઓને કરતા ને એઓને તેઓનો ચેપ લાગ્યો હતો. સાધરસે માજીઓ ઉપર જુલમ ગુલગો હતો ને જરથોસ્તી ધર્મના એક આગ્રહી ઉપાધ્યાયે—જુનો ધર્મ પાછો મનાતો કીધો હતો (૬૦ સં ૫૦ ૫૨૨).

હતા; તેઓ દરબારમાં બેસતા ને દિવાની કામના ઇન્સાફ પણ કરતા. ઉપાધ્યાય, રાજ ને સૌ લોક રાજ્યના ને જુના ધારા (ધર્મના પાયા ઉપર રચાયેલા) તેને માન આપતા.

સ્થિતિ—જુના ઇરાનીઓ શરીરે મજબુત ને લડવૈયા હતા; ધરડા ને નબળા સિવાય સૌ મરદને રાજની સાથે લડાઈમાં જવું પડતું. તેઓ માછલીનાં લીંગડાંઓના આકારનું ધાતુના પતરાનું બખ્તર પહેરતા; તીર મારવાની કામઠીઓ બહુ લાંબી રાખતા; એક નાની તરવાર ને એક ટાલ દરેક જણ રાખતો; ઘોડાને પણ તેવાંજ બખ્તર હતાં; તેઓ લડાઈમાં ગાડી પણ વાપરતા; લડનારાઓને લૂટ સિવાય બીજો પગાર નહોતો; તેઓ લડવા જતા ત્યારે તેઓની પાછળ બૈરાં છોકરાં ચાકર ચાકરડી એ સૌ પરિવાર પણ નીકળતો ને લડાઈના મેદાનથી થોડેક ઊંટ રહેતો. ઇરાનીઓ લડાઈમાં મોટી હિંમત દેખાડતા ને લડાઈમાં દગા કાપતાં કામે લગાડવાં તે ધણું હીણું છે એમ સમજતા; દુરમન એકાએક છાપે મારતો તોજ તેઓ રાત્રે લડતા, બાકી લડતા નહિ. લોક મોજલા નહોતા; તેઓ ડુંગર રાનના સાંકડા પ્રદેશમાં રહેતા, ચામડાં પહેરતા, જંગલી મેવો ખાતા ને પાણી પી સંતોખાતા; છોકરાઓની કેળવણી ઉપર ધણું ધ્યાન આપવામાં આવતું—ઘોડા ઉપર સવારી કરવી, તીર મારવામાં ચપળતા દેખાડાવવી અને સાચું બોલવું એ ત્રણ વાતનો નાનપણથી અભ્યાસ કરવામાં આવતો; છિનાણું કરવું એ ગુનો ગણાતો તેમ કુંવારા રહેવું એ પણ ગુનો કહેવાતો; ખૂન ચોરી માણસ જતના સુખનો નાશ કરનારાં છે માટે તે મોટા ગુના ગણાતા.

(ચાહુદીઓનું)

ચાહુદીઓ ઇજિપ્તમાં વસ્યા પછી પોતાનો લત્તાડનો ધંધો મુકી ખેતી કામ કરતા થયા હતા ને તેઓએ ત્યાંના ધર્મ વિચાર તથા ત્યાંની રીતભાત એમાંનું કેટલુંક પોતાનામાં દાખલ કીધું હતું. ન્યારે તેઓએ ઇજિપ્ત છોડ્યું ત્યારે તેઓની સંખ્યા એ ત્રણ લાખની હતી ને ધણાખરા વીસ પચીસ વર્ષની વયના હતા; એ સૌ ચાળીસ વર્ષના બ્રમણમાં પોતાની ઉન્મતાઈથી નાશ પામ્યા હતા, પણ એઓની બાળ તરુણ સંવતિ જોણે મોઝીઝ—મુસાની શિક્ષા અદ્ભુત કર્મો જોઈ જોઈને ખાતરીથી મનમાં ઠાંસી હતી તેણે હામના વંશજોમાંના ધણાક ને કનીનામાં હતા તેઓને ત્યાંથી કાઢી મેલી ત્યાં પોતાનો સ્થાયી વાસ કીધો—એજેહામે પોતાની જન્મભૂમિ છોડી ત્યાર પછી ૪૭૦ વર્ષ ૧૪૫૧માં

એ વેળા ચાહુદીઓનાં ૧૨ કુળ હતાં; તેઓને કનીનાનો પ્રદેશ વહેંચી આપવામાં આવ્યો. ચાહુદી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ૩૫૬ વર્ષ રહ્યું તે કાળમાં તેઓએ પરસ્પર દંડા કીધા ને બીજાં રાજ્યો સાથે લડતાં સાત વાર તેઓની તાબેદારીમાં રહી જીતમ વેઠ્યો. પોતાનાં ધર્મકર્મ મોટા કાઠનાં હતાં તે છતાં ઘણાક લોક મૂર્તિપૂજક ને દુરાચારી થયા. તેઓનાં સ્તુતિપાત્ર કર્મ આ હતાં કે તેઓએ ક્ષિત્રિસ્ટાઇન સાથે લડતાં વચમાં વચમાં સૌર્ય પરાક્રમ દેખાડ્યાં અને એ કે તેઓ સ્વચ્છંદે વર્તતા તોપણ તેઓ વડીલોનું ઉપસકીઆ પણ માન રાખતા અને મુખ્ય ઉપાધ્યાય દ્વારે દેવવાણી થતી તે તથા ભાવિવક્તા જે કહેતા તે સાંભળતા. પંદર ન્યાયાધીશમાં છેલ્લો સેન્યુએલ જે ભાવિવક્તા પણ હતો તેણે કામકામ ફરી ભતિઓના દંડા પતાવી મૂર્તિપૂજક કાઠવાને ભાષણ કરી શુદ્ધ ધર્મ બોધને માટે ઉપાધ્યાયોની સભા સ્થાપી હતી. પછી સાહિલ રાજ થયો-(૧૦૬૫) તેણે ચાહુદીઓને લડવૈયાની કીર્તિ અપાવી, પણ હજી તેઓ દોલત ને મોજશોખ વિનાના ખેડૂત તથા પશુપાળનીજ સ્થિતિમાં હતા. પણ ડેવિડની તથા સોલોમનની કારકીર્દીમાં ચાહુદી રાજ્યનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હતો-ઉત્તરસીમા રીબલાહ સુધી ને ઉત્તર પૂર્વ તરફ યુફ્રેટિસ સુધી હતી; ત્યાંથી આમન, મોઆબ ને ઇડમ એ પ્રદેશોની પેઢી ગમથી તે રાતો સમુદ્રના પૂર્વ કાંઠા સુધી હતી ને પશ્ચિમસીમા ભૂમધ્યસમુદ્રનો કાંઠો હતો; ક્ષિત્રિસ્ટાઇનનો પ્રદેશ તાબામાં આવ્યો હતો ને ફીનિશિયન તેઓના દોસ્ત થયા હતા.

ડેવિડે જેસલેમને રાજધાની કરી ને ત્યાં મોટું દેવળ બંધાવ્યું. જ્યારે “સાક્ષ્યલેખની પેટી” ત્યાં પધરાવી ત્યારે ૨૨ હજાર બળદ ને ૧ લાખ ૨૦ હજાર ઘેટાંને ઈશ્વરને ભોગ આપવામાં આવ્યો હતો. સોલોમનની કારકીર્દીમાં જ્યુને માટે રાખેલું લશ્કર પાડોશનાં રાજ્યોને ભારે લયમાં રાખ્યું; દોલત ને મોજશોખ પાર વિનાની હતી. ચાહુદીઓનાં વહાણ દેશાવરોનો માલ આણતાં થયાં; ને ફીનિશિયન લોક પાસેથી શિલ્પકામ શીખી લીધેલાં તેમાં તેઓએ વધારો કીધો. નીતિશાસ્ત્ર ને પદાર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યવ્યવસ્થા ને રાજકાર્ય, પદાર્થ પ્રાણી ઇતિહાસ ને કવિતા એ સઘામાં ચાહુદીઓ કુશળ શોધ્યા.

એ પ્રમાણે ચાહુદીઓનો સંસારી ઉત્કર્ષ હતો, પણ તેઓના જોસ્સા તેઓના તાબામાં નહોતા. સોલોમને પરદેશી ને વિભવિ મૂર્તિપૂજક લોકની સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કીધો ને મૂર્તિપૂજક કીધી; તેના મરણ પછી

ભતિઓમાં કલહ બિઠયો; જુડાનું તથા ઇઝ્રાએલનું એમ બે રાજ્ય જુદાં પાડ્યાં ને લોક પાછા મૂર્તિ પૂજવા લાગ્યા. ઇઝ્રાએલનું રાજ્ય મોટું ને પણી વસ્તીવાળું હતું, પણ જુડાનું વધારે દોલતમંદ ને રાજધાની તથા દહેરાને લીધે અને ડેવીડવંશજ રાજાઓને લીધે વધારે અગત્યનું માનવંતુ મનાયું; અને એથી બે રાજ્યો વચ્ચે દંડા ચાલ્યાંજ કીધા. ઇઝ્રાએલના રાજ્યમાં એ કે ખરો ધર્મ સખ્તીથી કાયમ રાખવામાં આવ્યો હતો તોપણ ખરાને ખોટા ભાવિવક્તાઓના દંડાથી ત્યાંના લોકની સ્થિતિ ભુંડી હતી.

નિનેવેના શાસકોનાસરે ઇઝ્રાએલના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી સમારીઆનો પ્રાંત ઉજ્જડ કીધો ને દસ ભતને કેદ કરી લઈ જઈ આર્મોનિઆ ને મીડિયામાં રાખી (ઇ. સ. ૫૦૦ ૭૨૨). સમારીઆમાં જે થોડાક ચાહુદીઓને રહેવા દીધેલા તેઓ ત્યાં નવા વસાવેલા મૂર્તિપૂજક લોક સાથે એકઠા થયેથી પોતાનો ને બીજાઓનો મળીને એક નવો ધર્મ માનતા થયા, ને બહુડનેઝરે જેસલેમ લૂટ્યું ને જુડાના લોકને બેબિલોનમાં કેદ રાખ્યા (ઇ. સ. ૫૦૦ ૫૮૮).

ધર્મ—જગતની ઉત્પત્તિ વિષે મોઝીએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—પ્રથમ સર્વત્ર અંધકારમય જળ હતું, ને તે ઉપર પ્રભુનો શ્વાસ ચાલતો હતો. પ્રભુએ કહ્યું કે પ્રકાશ થાઓ ને તે થયો; પ્રભુએ પ્રકાશને અંધકારમાંથી જુદો પાડયો; પ્રકાશને દહાડો કંલા ને અંધારાને રાત કહી. બીજે દિવસે પ્રભુએ કહ્યું કે પાણીની વચ્ચે અંતરીક્ષ થાઓ ને તે થયું ને પાણી ઉપર તળે જુદાં પડ્યાં. ત્રીજે દિવસે પ્રભુએ કહ્યું કે આકાશની નીચેનાં પાણી એક જગાએ એકઠાં થાઓ ને કોરી જમીન દેખાઓ, ને તેમ થયું; અને પ્રભુએ કોરી જમીનને પૃથ્વી કહી ને એકઠાં મળી જતાં પાણીને સમુદ્ર કહ્યા; પૃથ્વી ઉપર ધાસ, વનસ્પતિ, વૃક્ષ એ કીધાં. ચોથે દિવસે સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, ઉત્પન્ન કીધાં. પાંચમે દિવસે જંતુ, પક્ષી, જળચર એ ઉત્પન્ન કીધાં; છઠ્ઠે દિવસે હરગ, પશુ, દોર એ ઉત્પન્ન કીધાં; અને પછી પ્રભુએ પોતાની પ્રતિભાવા પ્રમાણે ને પ્રતિમા પ્રમાણે મનુષ્યને ઉત્પન્ન કીધો. એ પ્રમાણે જગત ઉત્પન્ન કરી સાતમે દિવસે પ્રભુએ વિશ્રાંતિ લીધી ને એ દિવસને સેબાથ પવિત્ર સ્થાપ્યો.

*પ્રભુએ બોધની મટાડીનો માણસ બનાવ્યો ને તેનાં નસકોરામાં શ્વાસ કુંકયો એટલે તે સંભવ થયો. એ આદમને નિદ્રાવશ કરી તેની એક પાંસળી કાઢી મીરાવણી

ધર્મની વિવિધતામાં સુતતથી સંસ્કારી થયેલા ચાહુ-
દીઓને માટે ઈશ્વરની મુખ્ય દસ આજ્ઞા આ પ્રમાણે
હતી. હું વિના ખીજ કાઈ દેવાને હું માનીશ નહિ;
હું તારે માટે દેવરૂપ કાઈ કાલેથી મૂર્તિ કરીશ નહિ;
આકાશમાંની કે પૃથ્વી ઉપરની કે પાણીમાંની કાઈ
પક્ષ પ્રતિમા કરીશ નહિ; હું તેને નમાશ નહિ; હું તેની
સેવા પૂજા કરીશ નહિ;—જેઓ મને ધિક્કારશે તેઓના
ઉપર તેઓની ત્રીજી ચોથી પેઢી સુધી હું કાપીશ
અને જેઓ મારા ભક્ત રહેશે, મારી આજ્ઞા પાળશે
તેઓની હજારો પેઢી સુધી હું દયા રાખીશ; હું વિના-
કારણ વધા તારા પ્રભુનું નામ લઈશ નહિ, જે લઈશ
તો તે તને નિર્દોષ નહિ માને; સેવાય દિવસને પવિત્ર
માની પાળજે; હું તારાં માળાપનું સન્માન રાખજે કે
તાઈ આવદાં વધે; હું કાઈની હત્યા કરીશ નહિ; હું
બલિયાર કરીશ નહિ; હું ચોરી કરીશ નહિ; હું તારા
પાડોશીની સામા ખોટી સાક્ષી પુરીશ નહિ; હું તારા
પાડોશીના ઘરની, તેની સ્ત્રીની, તેનાં ચાકરચાકરીની,
તેનાં બળદ ગધેડાંની વૃષ્ટા રાખીશ નહિ.

મોઝીએ પ્રભુની આજ્ઞા ઉપરથી ચાહુદીઓ પાસે
સ્વર્વ સામગ્રી એકઠી કરાવીને લોકસમુદાયના તંબુમાં
હથેા મંડપ રચાવ્યો; તેમાં અઢી હાથ લાંબી, દોઢ
હાથ પહોળી ને દોઢ હાથ ઉંચી એવી, વળી માંહેથી
ને બહારથી ચોખ્ખા સોનાથી મઢેલી બાવળના લાક-
ડાની પેઢી મૂકી ને તેમાં સાક્ષ્યલેખન રાખ્યો હતો.

માંસને એકઠું કરી દીધું ને પાંસણીની ઝેરી બનાવી. એ
દંપતિને પ્રભુએ ઈડન વાડીમાં રાખ્યું હતું ને આજ્ઞા
આપી હતી કે વાડીમાં વચ્ચેવચ્ચ જ્ઞાનનું ઝાડ છે તેનું ફળ
ખાશો નહિ; એવું છતાં તેઓએ એક ધૂર્ત સર્પના ભમાવ્યાથી
ફળ ખાધું હતું ને એ પાપને માટે પ્રભુએ આદમ તથા ઇવ
તથા સર્પ એ ત્રણેને શાપ દીધા હતા. પછી આદમનો દીકરો
કેન પોતાના લાઈ આબેલનું ખૂન કરી પ્રભુથી વિરુદ્ધ
થયો, પણ તેના કરગરવાથી પ્રભુએ તેના વંશની વૃદ્ધિ
કરી હતી. કેટલેક કાળે મનુષ્યોની અનીતિથી કંટાળી
પ્રભુએ કહ્યું કે ‘મારો આત્મા સદા મનુષ્યોની ખટપટમાં
નહિ પડે; હવે તેનું આવરદા એકસો ત્રીસ વર્ષનું થશે.’
કેટલેક કાળે પ્રભુએ જોયું કે માણસો બહુ પાપી થયાં છે;
તેઓનાં હૈયાના વિચાર ને તર્ક નિરંતર કેવળ દુર્વાસનાથી
ભરેલા છે; ને પ્રભુએ મનુષ્યને ઉત્પન્ન કરીને તેને માટે પરતાવો
કીધો ને પછી ખિન્ન થઈ કહ્યું કે પૃથ્વી દુષ્ટ ને નિર્દય કર્મથી
ભરપૂર થઈ છે માટે હું તેનો સંહાર કરીશ; પછી જળ પ્રલ-
યથી સંહાર કીધો હતો, ને પોતાના ભક્તને ઉગાર્યો હતો.

સાક્ષ્યલેખની પેઢી ફિલિસ્ટાઇન લોક લઈ ગયા હતા,
પણ તે પાછી આજ્ઞામાં આવી હતી ને જ્યારે હહેરે
ઝંખાયું ત્યારે તેને ત્યાં રાખવામાં આવી હતી.

પેઢી ઉપર અઢી હાથ લાંબું ને દોઢ હાથ પહોળું
એવું ને જેના બે છેડાં પર પાંખો પસરેલી એવા બે
ફીરતા કરેલા એવું એક દયાસન મૂક્યું હતું—(એ
દયાસન પરથી પ્રભુએ પ્રસંગે પ્રસંગે વાણીદારે ચાહુદી-
ઓને આજ્ઞા આપ્યાં કરીશ એવું કહ્યું હતું); મંડપની
ઉત્તરે પડદા બહાર મેજ મૂકી તે ઉપર પ્રભુની સન્મુખ
રોટલી રાખી હતી; મંડપની દક્ષિણ બાજુએ દીવાનું
સોનાનું બુમ્મર રખાવ્યું હતું; તંબુમાં પડદાની સામા
ધૂપને માટે સોનાની વેદી રખાવી હતી; મંડપના
દ્વારની સામા પડદો હલો કરાવ્યો હતો ને દ્વારની
પાસે બાળવાનો બલિ તથા ખાવાનો બલિ અર્પણ
કરવાને ચક્ષુવેદિઓ રખાવી હતી; તંબુ તથા વેદિની
વચ્ચમાં પાણીનો હોળ કરાવ્યો હતો (નહાવા તથા
હાથપગ ધોવાને); એ પ્રકારની રચનાવાળા મંદિરની
પ્રતિષ્ઠા કરી, તેમાં કરવાનાં કાર્યનો વિધિ દેખડાવી
મોઝીએ સંધુ ધર્મકાર્ય અધિકારીઓને સોંપી દીધું હતું.

ચાહુદીઓ કેવળ શુદ્ધ રહી શ્રદ્ધાથી પ્રભુની આજ્ઞા
માને ને તેને પ્રસન્ન રાખે એ વિષે ધર્માધિકારીઓનો
મોટો પરિશ્રમ હતો. અન્નલે પાપ કર્યાનું—ધર્માધિ-
કારીએ પાપ કર્યાનું—સમસ્ત લોકે પાપ કર્યાનું—હાકેમ
પાપ કર્યાનું—પોતાની જાણ છુપી રાખ્યાનું—અપવિત્ર
વસ્તુને અડક્યાનું—ખોટા સોગન ખાધાનું—મંદિરની
વસ્તુ ચોર્યાનું ઇત્યાદિકનાં પ્રાયશ્ચિત્ત હતાં; અને તેને
માટે વિધિપૂર્વક બલિ હતા-હહનીય બલિ બળદ,
ચેટા, કબૂતર વગેરેના હતા. વળી માનતા, રૂડા
અવસર વગેરે નિમિત્તના પણ બલિ હતા. વર્ષમાં
ત્રણ વાર મહોત્સવ કરવા (એકમાં સાત દહાડા ખમીર-
વાળી રોટલી ના ખાવી); વર્ષમાં ત્રણ વાર ચાહુદી
સમસ્તે પ્રભુમંદિરમાં આવવું; કાઈ પણ દેવની મૂર્તિ
ન કરવી, ખીજ દેશના લોકોના દેવને બલિ ન આપવા,
મૂર્તિપૂજકોના ઉપર દ્રેષ રાખવો ને તેઓની મૂર્તિનો
નાશ કરવો. એવી પ્રભુએ આજ્ઞા આપી હતી.
ભક્ત્યાભક્ત્ય વિષે આ પ્રમાણે: જે ખરીના પગલામાં
ને વાગોળનારાં પણ ખાવાં—જીટ સસલાંને જે ખરી
નથી માટે તે અને જીંડ વાગોળતું નથી માટે તે
અપવિત્ર પ્રાણીનું માંસ ખાવું નહિ ને તેના શબને
અડકવું નહિ; પાંખ ને જીંડાં હોય, તે દરીઆનાં
પ્રાણી ખાવાં; ગરૂડ, બીધ, કાગડો, ધુવડ, રાકરો,
હંસ, સારસ, કૌચ, વડવાગોળ વગેરે ન ખાવાં, પણ
ઊડનારા ચાર પગના જીવ જેઓને પગ ઉપરાંત
ફેલાની ટંઝડી હોય છે તે ખાવાં વગેરે. ઊકરો
જાણુનારી સ્ત્રી ૭ દહાડા કેવળ અપવિત્ર ને પછી તે ૩૩

દહાડા લગી કોઈ પવિત્ર વસ્તુને અડકે નહિ ને મંદિરે જાય નહિ; છોકરી જણનારી એ અઠવાડીયાં લગી કેવળ અપવિત્ર ને પછી ૬૬ દહાડા અભાડાએલી જેવી રહે. કોઠીયું માણસ ને તેનું ઘર ધણુંજ અપવિત્ર મનાયું.

ધારઓ-દાસદાસી સંબંધી: ખરીદ કરેલો ચાહુદી નોકર ૭ વર્ષ નોકરી કર્યા પછી સાતમે વર્ષે કંઈ પણ આપ્યા વિના ધણીથી છુટો થાય; પરંતુલો હોય તો તેની બેરી પણ તેની સાથે જાય; શેઠે ચાકરને પરણાવ્યો હોય તો ચાકર એટલો અંધનથી છૂટે ને તેનાં બેરાં છોકરાં શેઠની પાસે રહે; જો ચાકર કહે કે હું મારા શેઠને તથા મારાં બેરાં છોકરાંઓને ચાહું છઉં, મારે છટી જવાની ઇચ્છા નથી તો શેઠ તેને ન્યાયાધીશ આગળ લઈ જાય ને તેનો કાન વીધે; દાસીનું કામ કરવાને વેચેલી દીકરી તે શેઠથી છટી ન થાય. શેઠે લગ્ન કરવા સારૂ ખરીદ કરી હોય ને પછી તે પસંદ ન પડે તો નાણુ પાછું લઈ પાછી અપાય, પણ ચાહુદી વિના ખીજી જાતના કોઈને વેચાય નહિ. જો કોઈ પોતાને સારૂ ખીજી સ્ત્રી કરે તો પહેલીને અત્રવજ્ઞ ને વાસો એ બોલાઈ ન કરે ને બોલાઈ કરે તો તે સ્ત્રી કંઈ પણ આપ્યા વિના છટી પડી શકે. **મારમરણ સંબંધી:** મારથી સાચું માણસ મરી જાય તો મારનારને મારી નાખવો; જો કોઈ દેખથી પોતાના પાડોશીને મારવા આવે તો તેને પ્રજાની વેદીથી બહાર કાઢવો કે તે મરે; જો પોતાનાં માળાપને મારે તેને મારી નાખવો; માણસને ચોરી વચે તેને મારી નાખવો; જો માળાપને શાપ દે તેને મારી નાખવો; મારામારીમાં પત્થર કે મુઠ્ઠી વગેરેથી જો કોઈ માંદો પડે તો મારનારે નુકસાન ભરી આપવું; શેઠ પોતાના ચાકર કે ચાકરડીને લાકડી મારે ને તેથી મરણ થાય તો શેઠને શિક્ષા કરવી, પણ માર ખાનાર એક બે દહાડા જીવે તો શેઠને શિક્ષા નહિ, કેમકે તે તેનો માર છે; માર ધક્કાથી સ્ત્રીનો ગર્ભ પડે ને ખીજી હાનિ ન થાય તો સ્ત્રીનો ધણી જે કહે ને ન્યાયાધીશ મંજુર કરે તે મારનારો આપે, અને જો હાનિ થાય તો જીવ સાટે જીવ, આંખ સાટે આંખ, દાંત સાટે દાંત, હાથ સાટે હાથ, પગ સાટે પગ વગેરે મારનારો ખોય; મારથી દાસ દાસીની આંખ કૂટે અથવા દાંત પડે તો તેને માટે શેઠને શિક્ષા નહિ; ગોધાને શિંગડાં મારવાની ટેવ હોય ને તેના ધણીને ખખર છતાં તેણે બાંધી ન રાખ્યો ને માણસ મરણ પામ્યું તો ગોધાને પત્થરે પત્થરે મારી નાખવો ને તેના ધણીને પણ મરણશિક્ષા થાય; કોઈ ખાડો ખોદે ને ન ઠાંકે અને તેમાં ગોધો કે ગધેડું પડે

તો ખાડાવાળો નુકસાનનો અવેજ આપે ને મુએલું ઠોર તેનું થાય; એકનો ગોધો ખીજના ગોધાને મારી નાખે તો જીવતા ગોધાને વેચી નાખી અડધો અડધો અવેજ અને ધણી વહેંચી લે ને મુએલા ગોધાને પણ વહેંચી લે, પણ ગોધાને મારવાની ટેવ છે એમ તેનો ધણી જણતો હોય તો તે ગોધાને બદલે નવો ગોધો આપે ને મુએલો પોતે રાખે. દુધ ને દુલડાઓ દીકરો ખાપની આજ્ઞા ન માનતો હોય તો માળાપે તેને પકડી પોતાના શહેરના મુખીઓ પાસે લઈ જવો ને તેઓ પણ જાણે કે છોકરો હડીલો છે તો તેને સૌએ પત્થર મારી મારીને મારી નાખવો; કોઈ પાપકર્મ કરવાથી મરણહંડને પાત્ર થયો હોય તો તેને ઝાડ ઉપર લટકાવી મારી નાખવો; અજાણે ખૂન કરનારાઓને માટે ધારો કે ન્યાંસુધી ન્યાય થાય ત્યાંસુધી તેઓ ઠેરવેલાં કેટલાંક શહેરો-માંથી કોઈમાં જઈ રહે; એ શહેરની બહાર ભમતો હોય ને વેર લેનારો તેને મારી નાખે તો એ ગુનેગાર નહિ. **ચોરી સંબંધી:** જો કોઈ ગોધાને કે ઘેટાંને ચોર ને કાપે કે વચે તે ગોધાને બદલે પાંચ ગોધા ને ઘેટાંને બદલે ચાર ઘેટાં આપે; જો ચોર ખાતર પાડતાં પકડાય ને વહાણું વાચું હોય તો તેને લીધે રક્ત પડે તો તેણે બદલો વાળવો જોઈએ, તે કંગાલ હોય તો તે વેચાય; ગોધો ગધેડું કે ઘેડું કે ચોરેલી વસ્તુ તેના હાથમાં જીવતી મળે તો તે તેનું ખમણું પાછું આપે. **નુકસાનો સંબંધી:** જો કોઈ ખીજના ખેતરમાં કે દ્રાક્ષાવાડીમાં ઠોર હાંકી વણસાડ કરાવે તો પોતાના ખેતરમાંનું ને પોતાની વાડીમાંનું જે કંઈ મોલું તે તેને બદલે આપે; આગથી ખેતર વણશે તો આગ લગાડનાર નુકસાન ભરી આપે. પાડોશીને ત્યાં મૂકેલું રૂપું કે ધરણું ચોરાય તો ચોર મળેથી તે ખમણું આપે ને ચોર ન મળે તો તે પાડોશીને ન્યાયાધીશ આગળ આણવો; ખોવાએલી વસ્તુના ધણી થવા આવનારાઓની ક્યાંદ ન્યાયાધીશ ચૂકવે, જે અપરાધી ઠરે તે ખમણું આપે. **વારસ સંબંધી:** કોઈને દીકરો ન હોય ને દીકરી વારસ થાય, દીકરી ન હોય તો તેના ભાઈઓ; ભાઈઓ ન હોય તો ખાપના ભાઈઓ ને એ ન હોય તો કુટુંબના પાસેના સંબંધી વારસ ગણાય. વેસવાળ ન થએલો એવી કુંવારીને ભોળવી તેની સાથે સુએ તો તે તેને પલ્લું આપી પરણે અને કુંવારીનો ખાપ પરણાવવાની ના કહે તો કુંવારીઓનાં પલ્લાં પ્રમાણે ગુનેગાર તેને રૂપું આપે. એક કુળની દીકરી ખીજ કુળના દીકરા સાથે પરણવાથી પહેલા કુળવાળાને વારસાનું નુકસાન થવા લાગ્યું તેથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે દીકરીઓ ખાપનાજ કુળમાં પરણે ને કાકાના દીકરાઓ સાથે પર-

જીવાની રીત ચાલી. છિનાળા સંબંધી: છિનાળું કરનાર સ્ત્રીપુરુષોને અને પુરુષ-પશુ સાથે સોખત કરનારાઓને મારી નાખવાં; જે કોઈ સ્ત્રી પશુ સાથે સોખત કરે તો તે સ્ત્રીને તથા પશુને બંનેને મારી નાખવાં; દીકરો માની સાથે સોખત કરે તો તે બંનેને જીવતાં બાળી મૂકવાં. તલાકનો ધારો: આવી રીતનો કે ધણીએ પોતાની સ્ત્રીનામાં અનાચાર જોયો હોય તો તલાક આપી છે એવી ચિઠ્ઠી તેણે બેરોને આપી કાઢી મૂકવી; એ બેરી બીજની સાથે પરણી શકે; એ પણ તલાક આપે તો પહેલો ધણી તેને પાછી સંધરે નહિ. નવા પરણેલા પુરુષને માટે ધારો હતો કે તે વર્ષ દહાડા સુધી લડાઈમાં જાય નહિ. બીજી શિક્ષાઓ આ પ્રમાણે હતી—ડાકેણને જીવતી ન રાખ; પ્રજા વિના બીજ કોઈ દેવ નિમિત્ત ચણ કરાવનારાને મારી નાખ; પ્રવાસીને, વિધવાને ને અનાથને દુઃખ ન દે; ગરીબને ધીરેલા રૂપાનું બ્યાજ ન લે; પાડોશીનું વજ્ર ધરેણે લીધું હોય તો તે સાંજ પડતાં પહેલાં તેને પાછું આપ નહિતો તે શોમાં સૂશે? દેવની નિદા ન કર ને લોકના હાકેમને શાપ ન દે; ખોટી વાર્તા ન ચલાવ; અધર્મી સાક્ષી થવાને દુષ્ટનો સાથી ન રહે; દુષ્ટપણું કરવાને પું ધણા જણમાં સામેલ ન થા; ન્યાય ફેરવવાને પું ધણાઓની પેઠે ઇનકાર ન કર; દુસ્મનનું ગોધું ગધેડું ભટકતું કેથે નજરે પડે તો પું તેને પાછું આપ; પું તારા ગરીબના બાદમાં ન્યાય ન ફેરવ; જુઠાણાથી દૂર રહે અને નિર્દોષ તથા ધર્મને મારીશ નહિ; પું લાંચ લઈશ નહિ; કેમકે લાંચ ડાહ્યાને આંધળો કરે છે ને ન્યાયીઓની વાતને ફેરવી નાંખે છે; છ વર્ષ પું તારી જમીનનું ઉત્પન્ન ખા, પણ સાતમે વર્ષે તેને પડતર રાખ કે ગરીબજરખાં ને પશુઓ તેનું ઉત્પન્ન ખાય. બ્યાજખોરી કરતો નહિ; વળી બાપ-મા-બેન (બાપની અથવા માની દીકરી)—દીકરાની-દીકરી-દીકરીની-દીકરી-કોઈ-માશી-હાલી-દીકરાની વહુ-લાણી એ સૌની નમ્રતા ન જો, તે દુષ્કર્મ છે; એક સ્ત્રીના જીવતાં તેને ખીજવવાને તેની બેનની કે અજબીની સુવાવડીની કે પાડોશીની સ્ત્રીની નમ્રતા ન જો; પુરુષસંભોગ કે પશુસંભોગ કરીશ નહિ; સ્ત્રીપશુ સંભોગ કરીશ નહિ.—એ ઘોર પાતક છે; પોતાની દીકરીને છિનાળું કરાવી બ્રહ્મ ન કરીશ; ખેતરની નિરાની ન ખસેડીશ; ચાહુદી વિના બીજ કોઈ પરદેશી સાથે કરી રીતનો સંબંધ રાખીશ નહિ.

ચાહુદી સ્ત્રીઓ જોખવને ટાળે એકઠી મળી રૂક ખંજરી લઈ ગાતી ને નાચતી. ઇજિપ્તના ફેરો રાજનું સૈન્ય પાણીમાં ફળી ગયું ને ચાહુદીઓ ક્ષેમ ઉતર્યા તે પ્રસંગે મોઝીઝની બેન મરીઅમે પ્રજાનું જયગીત ગાઈ

ગવાડયું હતું. જૈર ન્યાયાધીશની પછી ચાહુદીઓ ફિલિસ્ટાઈન તથા આમેનૅટ લોકથી પરાજય પામ્યા ત્યારે ચાહુદીઓએ જેફતાને પોતાનો સરદાર કીધો હતો ને જય મેળવી તે પાછો આવતો હતો તે પ્રસંગે તેની દીકરી ધણીએક સ્ત્રીઓ સાથે ગાતી નાચતી બાપને મળવાને સામી ગઈ હતી.

ચાહુદીઓના વડીલ એક જગદીશ્વરને માનતા; ઇજિપ્તમાં જઈ વસ્યા પછી ચાહુદીઓને ત્યાંની મૂર્તિપૂજા તથા અનીતિનો પારા લાગ્યો હતો; તેઓને મોઝીઝ અનેક અદ્ભુતથી ને અનેક ભયથી એક ઈશ્વરને ભજવા વિષે, સદા શ્રદ્ધામાં રહેવા વિષે ને રાજ્યમાં તથા વ્યવહારમાં વર્તવા વિષે ધર્મનીતિનો ચયાસ્થિત બોધ કીધો; ઉપાધ્યાયોએ મોઝીઝની શિક્ષાનો લોકને સુબોધ કર્યો કીધો ને રખેને પાડોસનાં રાજ્યના સંબંધથી પ્રભુ બ્રહ્મ થાય માટે કેટલાક ધારા પણ ચલાવ્યા;—તોપણ ચાહુદીઓનાં ચિત્ત મૂર્તિપૂજા ને સંસારી મોજમજા તરફ ધસ્યાં જતાં અટક્યાં નહિ. પરસ્પર કલહ ને પારકાના સંસારી વૈભવ ઉપર મોહ એ બેથી તેઓની સ્થિતિ બુંડી થઈ; તોપણ ઉવિડ સોલોમનના પુરા તેજસ્વી રાજ્યમાં યોદ્ધા રાજાએ એક ઈશ્વરને સંભારી ક્ષમા માગતાં ઉપકાર માનતાં તેના ગુણ ગાયા ને તેના પુત્રે મૂર્તિપૂજામાં તથા અનીતિમાં રમતાં નીતિ-સૂત્રો કીધાં—એ મોઝીઝના ધર્મનો મોટો યશ છે. બીજા દેશના લોકે એકેકા વિષયમાં સંપૂર્ણ લાવો લીધો, પણ ચાહુદીઓએ ઉવિડ સોલોમનના વખતમાં એક સમ્રાટ સામંટા ઉત્કર્ષ દેખાડ્યો.

(ફીનિશિઅનોનું)

એકેક શહેર સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું, પણ રક્ષણને માટે તે સંઘાં સંપ બાંધી રહ્યાં હતાં ને તેમાં પ્રથમ, સૈડનનું (૬૦ સ૦ ૫૦ હમાં હતું) ને પછી ટાચરનું ઉપરીપણું હતું. પણ એ સંપ, સ્વાર્થ ને વેપારની અદેખાઈથી વારે વારે વૃદ્ધતો. શહેર શહેરમાં રાજાઓ, પ્રભુસત્તાક રાજ્યના થોડા ધણા ધારાથી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખતા. *

ઠાચરના સત્તાધારી આબુબાબુનાં શહેર ગામ ઉપર નિર્દયપણે સત્તા ચલાવતા તે ઉપરથી ફીનિશિઅન લોકે આસિરિઅન ને પછી બેબિલોનીઅન એઓની મદદ માગી હતી; પણ ઠાચરના લોક વહાણની લડાઈમાં બહુ ભેરાવર હતા તેથી તેઓએ દુસ્મનોનું ફાવવા લીધું નહોતું. પણ જ્યારે નેબૂકડનેઝરે ઠાચરને ઘેરો બાંધી તેરમે વર્ષે જમીનદોસ્ત કીધું ત્યારે તેઓએ નિરૂપાય થઈ ત્યાંથી ખસી જઈ નહું ઠાચર વસાવ્યું હતું. સાધરસે બેબિલોન લીધું ત્યારે ફીનિશિઅન શહેરો રાજપુત્રીથી તેને તબી થયાં હતાં.

વહાણુ ખેડવાની બધામાં ને વેપાર કરવામાં ફીનિશિયન જેવા તે કાળમાં બીજા કોઈ લોક નહોતા. ટાયરના લોક એક બતની માછલીના રસનો રંગ બનાવતા ને તેથી રંગેલાં કપડાં બહુજ વખણાતાં. તેઓ સણ, રૂ ને સૂતર ઇન્જિનથી આણતા ને પછી તેનાં ઘણી તરેહનાં રંગદાર કપડાં બનાવી દેશવરોમાં લઈ જતા. લાકડાં હાથી દાંતના પદાર્થો બનાવવાનાં અને કીમતી મણિ સોના રૂપાના જડાવનાં કારખાનાં હતાં. તેઓનો વેપાર ઇન્જિન અરખરતાન સાથે, સીરિયા બાબિલોન, મધ્ય એશિયા ને કોકેસસ પર્વતના પ્રદેશો સાથે જાડની વણબરોથી ચાલતો; ભૂમધ્યસમુદ્રના કાંઠા તથા ટાપુ સાથેનો ને હિંદી મહાસાગરના ટાપુઓ સાથેનો વેપાર વહાણે ચાલતો. તેઓએ સ્પેનની ખાણોની દોલત પોતાની કરી હતી ને ત્યાંના લોક ખાસે ગુલામી કરાવી હતી.

ઉપાધ્યાયોની પણ સત્તા ચાલતી, પણ તેઓની વંશપરંપરાની બાંધ નહોતી. તેઓ મોલોકોને મનુષ્યના ભોમ આપતા—બાહ્યને પણ મીનતા—તેઓ ધૂરીથી પોતાનાં ડોકાં છાપી દેવને પ્રસન્ન કરતા. થામ્મસ એડોનિસ એ દેવને પણ અનાચારયુક્ત વિધિથી પૂજતા.

(ગ્રીકનાં).

મૂળ વતની, પેલાસજિઅન કહેવાતા; પછી તેજ બાંધેલાં પાંડોરામાં રહેનાર એક ટાણું જે હેલીનીઅનું કહેવાયું તેણે પેલાસજિઅનોને ખસેડ્યા ને તે દેશમાં સથળે ફરી વળ્યું. ગ્રીસના ઉત્તર પ્રદેશમાં થેસેલી પ્રાંત છે ત્યાંના એક શહેરનો રાજા હેલીના નામનો હતો—તેને ત્રણ દીકરા ઇઓલસ, ડોરસ ને ક્યુથસ નામના હતા—એ છેલ્લાને ઇઓન ને એક્રીઅસ એ નામના બે દીકરા હતા—એ સૌ આખું ગ્રીસ છતી લઈ જુદે જુદે ઠેકાણે વસ્યા. ઇઓલિયન, ડોરિયન, ઇઓનિયન, એક્રીઅન એ નામનાં ચાર કુળનો વિસ્તાર ચાલ્યો—એ ચારમાં ઇઓનિયન અને ડોરિયન એ બે કુળ વિશેષ બહાર પડ્યાં અને જોકે તે પોતાનું એક લોહી રાખતાં છતાં ગુણુ કર્મ પરત્વે જુદે જુદે પ્રકારે દેખાયાં, તોપણ એક ભાષા, એક ધર્મ ને ધણું કરીને એકસરખો રાજકીય વહીવટ એને લીધે તે બે કુળને બીજાં પણ સામાન્ય પક્ષ એકજ સ્વરૂપે શોધતાં.*

*ઇઓનિયન લોકે પ્રભુસત્તાક રાજ્ય વિષે પ્રીતિ દેખાડી વંશપરંપરાના હક્કની સામા યવામાં ચોર્ય દેખાડ્યું છે; તેઓ ઉલ્લાસી, ચંચળવૃત્તિના અને પોતાનું તથા પોતાના દેશનું અભિમાન રાખનારા હતા; તેઓ રસિક હતા, પણ યુદ્ધમાં તેટલા વીર્યવંત

ગ્રીક લોકે પોતાના એકદેશી સંપે ટ્રોયની લડાઈમાં જય મેળવતાં પોતાનું સ્વરૂપ એગેમેમ્નન, એકિલીઝ, યુલિસીઝ, એલકસ, હેલનનો ઘણી મેનેલેઅસ, નેસ્ટર, પેટ્રોકલસ આદિ યોદ્ધાઓના ગુણુકર્મમાં દેખડાવ્યું હતું (ઇ. સ. પૂ. ૧૧૮૪); પછી ગ્રીસમાં ફેરફાર થઈ ગયા હતા, ને છેલ્લી વારે ડોરિયન ગ્રીકનું પ્રબળ થયું હતું ને બીજા ગ્રીકો અહીં તહીં જઈ રહ્યા હતા. એ હંગામમાં ઘણાક ગ્રીક લોકે સ્વદેશ છોડી આસપાસના ટાપુઓમાં, એશિઆના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ને ટસ્કનિના દરીઆને લગતા ઇટાલિના સઘળા કાંઠા ઉપર નવાં ગામ વસાવ્યાં હતાં. ૧૧૮૪થી સ્પાર્ટાનું નવું રાજ્ય મંડાયલું ત્યાં એકજ સમયે બબે રાજા સાથે રાજ્ય કરે તેવી વ્યવસ્થા ચાલતી. ડોરિયનોએ એથેન્સ ઉપર હુમલો કરેલો, પણ તેઓ ફાળ્યા નહોતા ને ત્યાંના લોકે પોતાના કોટસ રાજાના મરણ પછી (૧૦૬૫થી) આર્કનો ઠેરવવા શરૂ કરીયા હતા. ઇ. સ. પૂ. ૧૦૫૫માં સૈકામાં લાઈકર્ગસે સ્પાર્ટાના રાજ્યને ધારા બાંધી આખ્યા (કીટના રાજ્યમાં માર્કનોસે ૧૪૩૧માં ધારા આખ્યા હતા); ઇ. સ. પૂ. ૭૭૬થી ગ્રીસના લોકે ઓલિમ્પિક રાક ચાલુ કરી કાળગણના કરવા માંડી હતી.

ધર્મ—ઉત્પત્તિ વિષે ગ્રીક માનતા કે પ્રથમ તરવાનું અરતવ્યસ્તપણું હતું, અંધકાર રૂપ રાત્રિ હતી; રાત્રિયે પોતાની કાળી પાંખો વડે વાયુરૂપ અંડ ઉત્પન્ન કરી, એમાંથી પુરી સુદતે કામદેવ (પીઠ ઉપર સોનેરી પાંખ હતી) બહાર ફેલી નીકળ્યો; એણે કાળી પાંખવાળી અંધકાર રૂપ રાત્રિને ભેટતાં પક્ષી ઉત્પન્ન કર્યાં:—પછી તરવાની વ્યવસ્થા થઈ ને સ્વર્ગ, સમુદ્ર, પૃથ્વી અને અમર દેવતાઓ એ ઉત્પન્ન થયાં. બાપ સ્વર્ગ ને મા પૃથ્વી એ બીધી કોનસ (કાળ) ઉત્પન્ન થયો. એણે દુનિયાનું રાજ્ય પોતાના બાપ પાસેથી છીનવી

નહોતા; તેઓ વેપારથી સમૃદ્ધિ વધારવી ઇચ્છતા ને બડા ખટપટીઆ હતા; તેઓ પોતાના તાબાના સંસ્થાની લોકના ઉપર નિર્દેશપણે વર્તતા. ડોરિયન ગ્રીક રીતભાતમાં સાદા ને જીવન વહીવટને વળગી રહેનારા હતા; તેઓ શ્રીમંતવર્ગની રાજ્યસત્તાને માન આપનારા હતા; ને પુખ્ત હંમરના અમલદારોને પસંદ કરતા કે તેઓ નવો વહીવટ રાજ્યમાં દાખલ કરે નહિ; તેઓ સત્તાના લોભી હતા ને રાજ્યના લોક જડસા લડવૈયા રહે તેવું ખંતથી ઇચ્છતા. દરેક ડોરિયન સંસ્થાનમાં ગુલામની હાલત એક કંગાલ હતી—વંશપરંપરાના ગુલામો હતા ને તે હજી ખેડતા; વેપારથી લોકની સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય માટે લોકને તેની સખ્ત મના હતી; અને રખેને લોક મોજા આળસુ જનાની યાચ માટે સુંદર હુન્નર કળા શીખવાનો અટકાવ હતો.

હીધું અને એની પાસેથી એના ઘીકરા ઝીયૂસ એણે
હીનવી હીધું; ઝીયૂસને બાઈઓ હતા તેથી સુધિના
રાજ્યની વહેંચણી (ચિઠ્ઠી નાખી) કરી હીધી તે આ
પ્રમાણે—સ્વર્ગ ને ઉપરના પ્રદેશ ઝીયૂસની સત્તામાં,
સમુદ્ર પેાસીડોનની સત્તામાં ને પાતાળ પ્રદેશ હેડીસની
સત્તામાં; પણ પૃથ્વી ત્રણેની સામાન્ય સત્તામાં રહી.
ઝીયૂસ સર્વોપરિ દેવ હતો ને થ્રેસેલીમાં એલિમ્પસ
પર્વત ઉપર તેનો વાસ હતો. ગ્રીકના દેવને સ્ત્રી સંતતિનો
પરિવાર હતો—ને એકે દેવ ને દેવી એકે વિષયનું
અધિષ્ઠાતાપણું કરતો ને કરતી. ગ્રીકો દેવદેવીની
મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી મંદિરો બેસાડતા ને ત્યાં
ઓરેકલ—દેવાસા નજીવાને પૂજારીઓ રાખતા. કોઈ
પણ વર્ગનો ગ્રીક પૂજારી થતો; પૂજારીઓ વંશપરંપરાના
નહોતા ને તેઓ ખીલ સંસારી ધંધા પણ કરતા.
મનુષ્યમાં જે સદ્ગુણ દુર્ગુણ તે ગ્રીકના દેવોમાં પણ
હતા—અંતર આટલોજ કે ગ્રીકના દેવ અમર હતા;
તેઓ મનુષ્યના ઝગડામાં પડતા ને પોતપોતાના
ભક્તોને માટે પોતાનામાં ઝઘડા મચાવતા. લોક દેવના
કોપ સમાવવાને અને પોતાનાં કામમાં યશ મેળવવાને
પશુનાં ને કોઈ કોઈ વાર મનુષ્યનાં બલિ બાવથી આપતા.
પાપ પુણ્ય સંબંધી ને મરણ પછી થવાની સ્થિતિ
સંબંધી વિચાર ગ્રીક લોકના ધર્મમાં ગ્રાહ્ય નહોતા.

કાળસ્વરૂપ.

પ્રલય સમયથીજ તે ઇ. સ. ૫૦ સૈકા ૮-૭ સુધીના
કાળમાં ધર્મરાજે ભયદંડે પ્રબળ રાજ્ય કીધું, ધણેખરે
ઠેકાણે લોક જગત્કર્તાની સક્તિઓની પ્રતિમાઓ કરી
એને પૂજતા; ચાહુદીઓ એક જગત્કર્તા પ્રણેજ ભજતા;
હરાનીઓ જગત્કર્તાની મહાશુભરાક્તિ અદ્ભુતમજદમે
સૂર્ય અગ્નિદ્વારા આરાધતા ને હિંદુસ્તાનમાં આર્યજન
એક જગત્કર્તા પરમાત્માનું ચિંતન કરતા તથા
સ્વર્ગના દેવતાઓની કૃપાપ્રસાદી મેળવવાને એઓને

* પ્રલયના વર્ષને માટે કેટલાક વિદ્વાન ઇ. સ. ૫૦
પૂ. ૩૩૦૮ ને કેટલાક ૩૨૪૬ ઠેરવે છે, પણ ૨૩૪૮
જે બહુમતે રાખવામાં આવ્યું છે; આ અઠ્ઠાવીસમા
કલિયુગનો આરંભ ઇ. સ. ૫૦ ૩૧૦૧માં થયો એમ
મનાય છે, પણ કાળે કાળે દેશ દેશમાં જગતમાં સર્વત્ર
એક-સરખી રીતના બનાવો બન્યા છે તે એવાં ને
બાબાઓએ કલિયુગનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તેની સાથે
મેળવતાં તે યુગનો આરંભ બુદ્ધના કાળથી (ઇ. સ. ૫૦
પૂ. સૈકા ૬-૫ માં) થયો એમ હું માનું છું. દ્વાપરને
અંતે હજીવાતાર ને કલિયુગમાં બુદ્ધાવતાર થયો એમ
તો હિંદુઓ માને છે જ.

આરાધતા. અનેક ધર્મકર્મ હતાં, પણ હોમબલિના
પ્રકાર સર્વ લોકમાં હતા. સદાચાર શિક્ષા હિંદુસ્તાન,
હરાન ને પેલેસ્ટાઇનમાં વિશેષ હતી. જ્યાં ત્યાં
ધર્માધિકારીઓ પુનતા-રાજ્યો તેમને આધીન હતા
(એક જે ઠેકાણે પાછળથી કેટલાક રાજ્યોએ ધર્મા-
ધિકારીઓને દબતા રાખ્યા હતા); ઉપાધ્યાય વર્ગના
જન સર્વ વિજ્ઞાના નજીનારા, ધર્મકાર્ય કરનારા ને
કરાવનારા, રાજ્યના ધારા બાંધી આપી મંત્રી ન્યાયા-
ધીશ રૂપે રાજકારભાર કરનારા અને ઘેરઘેર ધર્મનીતિનો
બોધ કરનારા હતા; કેટલાએકે કેટલેક ઠેકાણે સમયે
સમયે યોજાડે પણ જય મેળવ્યા હતા. આર્યબાહ્યો
સ્થાપવે ને વ્યવસ્થિત રાખવે સર્વ પ્રકારે વિજયી
પ્રકાર્યા અને ચાહુદી ઉપાધ્યાયો સ્થાપવે જયી
શોભ્યા.

પ્રથમ તો કુટુંબ કુટુંબના વડીલોમાંના શ્રેષ્ઠ જન
સકળ મંડળ ઉપર સત્તા ચલાવતા. ન્યારથી રાજપદ
સ્થપાયાં ત્યારથી રાજ વંશપરંપરાના મનાતા
થયા ને તેઓ તથા એક મંત્રિમંડળ મળીને રાજકાર્ય
ચલાવતા; કેટલેક ઠેકાણે એકજ રાજ મંત્રિમંડળ સાથે,
કેટલેક ઠેકાણે એક નિરંકુશ રાજ, ને કેટલેક ઠેકાણે
પ્રદેશ પ્રદેશના સ્વાધીન રાજ પોતપોતાનાં મંત્રિમંડળ
સાથે પણ તે સકળ રાજ્યોને અર્થે બાંધેલા સામાન્ય
ધારા પ્રમાણે વર્તનારા, એમ ત્રણ પ્રકારની રાજ્ય-
વ્યવસ્થા હતી. (ઉત્તર ઝાળમાં ગ્રીક સંસ્થાનોમાં
લોકની સત્તાવાળાં રાજ્યો મંડાયાં હતાં ને ગ્રીસમાં
મંડાતાં હતાં.) હિંદુસ્તાનના ક્ષત્રી રાજ સત્વગુણે
વિજયી તપ્ત્યા ને ચળકયા, તુર્કસ્તાનના રાજ રણેગુણે
વિજયી ઝળકયા ને ગ્રીસના રાજ તમોગુણે જયી દીપ્ત્યા
(દ્રોજન સાથે લીને).

આર્ય રાજ્યમાં રસાળ ભૂમિની ને વિલા તથા ઉંચા
તર્કની, ચીના-આસિરિઅન-ઇન્ડિઅન રાજ્યમાં
હુતરકળાની અને ફીનિશિઅન રાજ્યોમાં વેપારની સમૃદ્ધિ
વિશેષ પ્રકશી; સાહસિકપણે વહાણ ખેડવાના
ધંધા વેપારથી દેશદેશની વસ્તુઓ લોકના ઉપયોગમાં
આણનાર ફીનિશિઅન લોકજ હતા;—એઓનાં માંડેલાં
સંસ્થાનોમાં કાર્યજનું સર્વોપરિ હર્ષ; ઉત્તરઝાળમાં
ગ્રીક લોક ફીનિશિઅનોનો વેપાર તોડતા થયા હતા.

ધારાઓ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રથમના લોકમાં
મોટો લાભ હનમત હતો ને સમજીકોએ અપરાધને
મોટું કરડી શિક્ષા રાખી હતી; જન, ખાલ, દેશ, ધર્મ
એ સૌનું રક્ષણ થવા વિષે નિયમ હતા, પણ ધર્મના
રક્ષણ વિષે અત્યાગ્રહ હતો. ધારાઓ દેશ દેશના

જુદા જુદા હોતે કેટલીક વાતે મળતા હતા અને રીત-લાતો જુદી જુદી હોતે કેટલીએક એક સરખીજ હતી.*

એ કાળમાં આત્મા પરમાત્મા જગત્ જગદીશ્વર એના જ્ઞાનના વિચાર આર્ય લોકેજ હીધા. ચાહુદીઓએ નીતિવિષયમાં સુંદર વિચાર જણાવ્યા. ઉપલા વર્ગમાંના કેટલાએક જણ જ્યોતિષ, ભૂમિતિ, સિદ્ધ એ શાસ્ત્ર જાણનારા ને નીચલા વર્ગમાં કેટલાએક સારા હુમરી હતા. સંસારસ્થિતિ ઉપાધ્યાયવર્ગની તથા રાજ્યવર્ગની

* આર્યજન ને ઇન્ડિયન એમાં પરંપરાનાં ભતિકુળકર્મ હતાં; ઇન્ડિયન, શાલકિયન, ઇરાની, આર્યજન, ચીના એ સૌ સાઠ સાઠ વર્ષનું યોરણ રાખી કાળની ગણના કરતા; તેઓનાં દહેરાં-ચક્ષુમંડપો પૂર્વાશિ-મુખ હતાં; અઠવાડીઆના દિવસનાં નામ ગ્રહો ઉપરથી પાડેલાં તે એકસરખાં અનુક્રમમાં હતાં; તેઓ (ચાહુદીઓ પણ) પોતાનાથી જુદાં ટોળાંના અથવા પરદેશીઓના સંબંધમાં આવવાને ઇચ્છતા નહિ; તેઓના છોકરાઓ પોતાના વડીલનું માન રાખી મર્યાદાશીલ રહેતા ઇન્ડિયન ને ચીના વિશેષે કળાકુશળ હતા; બંનેની લિપિ એક સરખી હતી; ઇન્ડિયનઓમાં એક તહેવાર હીવાઓનો કહેવાતો ને ચીનાઓમાં એક તહેવાર ક્વાનસોનો કહેવાતો.

૬ મહાભારતના યુદ્ધ પછી મગધમાં જરાસંધનો હીકરો સહદેવ રાજ્ય કરતો; એનાથી ૩૫૦ અબ્દશત્રુ થયો ને તેની રાજધાની રાજગૃહ કાશીની પૂર્વદક્ષિણ બાજી ૧૫૦ માઇલ ઉપર હતી; તે ગૌતમ-બુદ્ધના મરણ પહેલાં સાત વર્ષ ઉપર પોતાના બાપને મારી નાખી ગાદી ઉપર બેઠો હતો. તે પ્રથમ તો બુદ્ધની સામા હતો, પણ પછપાડેથી તેણે બુદ્ધને ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો ને બુદ્ધની દેખઠાવેલી તજવીજથી કપિલ (બુદ્ધની જન્મભૂમિ), કાસલી ને વેસલી એ રાજ્ય પ્રદેશો છૂટ્યા હતા. તેણે બુદ્ધના મરણ પછી પાંચસેં બૌદ્ધ સાધુઓની સભા ભરી બુદ્ધનાં ચરિત્રો તથા તેણે આપેલી શિક્ષાઓ એ સૌનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો. (બુદ્ધના મરણનું વર્ષ કાઈ ૪૦ સં ૫૦ ૫૪૩ ને કાઈ ૪૭૭ કેરવે છે. અબ્દશત્રુ પછી નંદરાજ થયો ને એનાથી નવમે ચંદ્રગુપ્ત (૪૦ સં ૫૦ ૩૧૫માં) ને એનાથી ત્રીજે અશોક રાજ થયો—૪૦ સં ૫૦ ૨૬૩માં તેના નામની આજુ ફરી. ૨૫૬માં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો ને ૨૪૬ કે ૨૪૨માં તેણે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારને અર્થે સભા ભરી કામ કામ ઉપદેશકો મોકલ્યા હતા.

આર્ય રાજ્યની પડતીના કાળમાં બુદ્ધવાદો વધ્યા, સૌત્રાંતિક વૈશાલિક માધ્યમિક, યોગાચાર એ શૂન્ય-વાદીઓનાં મત આગળ પડ્યાં ને લોક બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા થયા. છેક જુનું મત આજુ કે જગત કર્તા કાઈ ઈશ્વર હોજ નહિ; પ્રકૃતિ અનાદિ તથા અવિનાશી છે ને એનામાંજ શક્તિ છે કે જેથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે નારા પામે છે ને પાછું ઉજીં થાય છે; પ્રકૃતિના દરેક કણમાં ચૈતન્ય બુદ્ધિત્વ ને ચિત્તીપા—ઇચ્છાતત્ત્વ

ધણી રૂડી હતી, પણ હલકા કરીતર ગુલામ વગેરે જે લોક તેઓની ધણીજ જુડી હતી.

૨. કાળાંતરે એશિયામાં આ પ્રમાણે રાજ્યો ટીક્યા; આર્યરાજ્ય તૂટ્યા પછી હિંદુસ્તાનમાં મગધનું રાજ્ય (૪૦ સં ૬૦ પાંચ સુધી) પ્રસિદ્ધિમાં હતું. આસી-રિયાનું મોટું રાજ્ય વૃદ્ધી નિનેવી, બેબિલોન ને મીડિયા એ ત્રણ રાજ્યમાં વહેંચાયું; ત્યારપછી નેબુકડનેચરે બેબિલોનનું મહારાજ્ય કીધું (૪૦ સં ૫૦ ૫૮૮); અને પછી સાઈરસે ઇરાનનું મહારાજ્ય કીધું (૫૩૬).

(વળી કાઈ મતે ત્રીજું અહંકારતર) છે ને એ બેના અથવા ત્રણના બેળથી જે સ્વરૂપ—ભૂત—બુદ્ધ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે તે કેવળ સારીરમનની ચેષ્ટારહિત છે. બીજું મત આજુ છે કે ચૈતન્ય સ્વરૂપ, પ્રકૃત્યાતીત સ્વતંત્ર તથા વિશ્વારક્ષમ જે મૂળતત્ત્વ તે કેવળ ચેષ્ટા રહિત છે ને તે પરમેશ્વર છે; કેટલાક કહે છે કે તે સ્વયંભૂ છે તથા પ્રકૃત્યાતીત છે અને કેટલાક કહે છે કે તે પ્રકૃતિનો સંબંધ કરી એક પુરુષ ઉત્પન્ન કરે છે ને એ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. તેણે પોતાના તત્ત્વમાંથી પાંચ ને કાઈ કહે છે કે સાત બુદ્ધો ઉત્પન્ન કીધા ને તે બુદ્ધો થકી પાંચ—સાત બોધિસત્ત્વ (બીજાં સ્વરૂપ) ઉત્પન્ન થયાં ને એકેકું બોધિસત્ત્વ એકેકું જગત વારાફરતી ઉત્પન્ન કરે છે—એવા કાચદાથી કરે છે કે પછી તે (જગત) પોતાની મેળેજ આગળ વધ્યાં કરે છે; કેટલાક કહે છે કે બોધિસત્ત્વો પોતાની તરફનું કામ અલાવવાને નવાં ભૂત ઉત્પન્ન કરે છે ને કેટલાક કહે છે કે જે બોધિસત્ત્વે હાલનું જગત નિર્માણ કીધું છે તેણે સત્ત્વ, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણ ધરાવનારી દેવીઓ ઉત્પન્ન કરી છે ને એઓ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય કરવાનું કામ કર્યોજ કરે છે.

મનુષ્યસૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિ થકી ઉત્પન્ન થએલાં તરવો ભૂતો અનેક જન્માંતર ભોગવી કર્મ તથા તપને બળે જ્યારે પૂર્ણ ચેષ્ટારહિત-નિર્ગુણ થાય છે, ને એ સ્થિતિમાં જે તેઓનાં સ્વરૂપ તે બુદ્ધ છે. બીજા મતવાળા કહે છે કે મનુષ્યમાંથી થયેલા બુદ્ધો તે આદિ બુદ્ધ—ઈશ્વરના તેજ થકી અથવા બીજા બુદ્ધો અથવા બોધિસત્ત્વો એઓના અંશ છે; અને છેલ્લીવારે તે પોતાના ઈશ્વરી તેજમાં મળી જાય છે—(એ મત વેદાંતમતને મળતું છે). આ જગતમાં તથા થયેલાં જગતમાં મનુષ્યબુદ્ધો ધણા થઈ ગયા છે ને છેલા સતમા ગૌતમે હાલના બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ કીધો છે. એ બુદ્ધોથી ઉતરતી પદવીના અનેક બુદ્ધ છે તે પોતાના પુરુષને બળે પૂર્ણ નિર્મેષ્ટતાથી પાસે પાસે આવી રહેલા છે; અનેક બુદ્ધ સિવાય સ્વર્ગમાં ને પૃથ્વી ઉપર રહેનારા ભૂતો તે દેવરૂપ છે. સિંહલદ્વીપના લોક જુનો બૌદ્ધધર્મ પાળે છે ને નેપાળ તથા ચીનના તે બીજાં મતનો બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે.

બૌદ્ધલોક વેદોક્ત ધર્મને માનતા નથી; તેઓમાં ભતિકેદ નથી; સંસારી ને સાધુ એવા બેજ વર્ગ છે કાઈ પણ સંસારી સાધુ થઈ શકે છે. સાધુઓ

શુરોપમાં-શ્રીમતાં રાજ્ય વ્યવસ્થિત ને બળિષ્ઠ થતાં હતાં તે કદિ વ્યવસ્થા કરતાં મેરથોનની લડાઈ (૬૦ સં ૫૦ ૪૬૦) પછી ચેરિક્લિસના કાળમાં પૂર્ણ હત્કર્ષને મામ્યાં. મેસીડોનના ક્વિલિયે શ્રીક રાજ્યો પાસે પોતાનું સર્વોપરિપક્ષ કબુલ રખાવું ને સીકંદરે ઇરાની રાજ્ય છતી પોતાનું કીધું (૩૩૧). રામનું રાજ્ય ૬૦ સં ૫૦ ૭૫૩થી ૫૦૬ સુધી ચાલ્યું; પછી ત્યાં સેરદાર વર્ગની સત્તા પ્રબળ હતી, પણ પછી પ્રબલસત્તાક રાજ્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ હતી (૬૦ સં ૫૦ ૩૩૬).

(બેબિલોનનું.)

૬૦ સં ૫૦ ૬૮૦માં નિનેવેનું ને બેબિલોનનું એ બે રાજ્ય પાછાં જોડાયાં હતાં, પણ ચેલડિઅન મેસોપોતામિયે મીડિઆના ક્રિયાકસરિકની મદદે નિનેવેના રાજના મરણ પછી તે રાજ્યને પોતાના બેબિલોનના રાજ્યની આજુ માનવું કીધું (૬૨૫); અને નેબુકડનેઝરે (૬૦૪-૫૬૧) જુડાનું રાજ્ય ઉધું વાળી બેબિલોનનું મહારાજ્ય કીધું. તેણે પાલેસ્ટાઈન, ઐડયુમિઆ, આમ્મન, મીઆબ એ પ્રદેશો છત્યા હતા ને ઇરાનને તાબે કીધું હતું. પછીના રાજાઓ કમ્બેસર, નબુચ ને ધાતકી હતા. છેલ્લો બેલશાઝાર લીડિઆના રાજની મદદે મોટું લશ્કર એકઠું કરી સાધરસની સામા લડતા વિગ્રા આગળ હાર્યો (૫૪૫) ને પછી ૫૩૮માં સાધરસ બેબિલોન લીધું હતું. નેબુકડનેઝરે કળા વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું હતું; રાજ્યના લોક ઠાવકા ઉદ્યમી હતા; અને રાજ્ય, વ્યવસ્થિત હોઈને મોટપથી લગ્ય, અનેક સમૃદ્ધિથી ભરપૂર ને ઉત્સાહશીર્યથી પ્રીત, તેજસ્વી ચોભવું હતું. એ રાજ્યનો પ્રદેશ ૨,૫૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ હતો.

બેબિલોન શહેર સપાટ પ્રદેશમાં ને ચોરસ હતું— ચુકેટિસ નદી શહેરના મધ્યમાંથી વહેતી ને કોટ ભીંતને લગતા ખંડકો ભર્યા રાખતી; ફરતા કોટને સો દરવાજા હતા

એકાંત મઠમાં રહેવું. પીળો જલ્લો પહેરવો, અડવાણે પગે રહેવું, માથું તથા દાઢી મુંડાવવાં, ધણાકે એકઠાં મળી દર રોજ કેટલીક વાર પોતાના દેવળમાં જઈનીમેલી પૂજા કરવી, પરણવું નહિ, એક ઓરડીમાં બેસી બધાએ સાથે જમવું, સૂતી વેળા કેટલીક ક્રિયા કરવી, અઠવાડીઆમાં એક વખત સૌએ સાથે નહાવા જવું, શિક્ષા લેવા બહાર જવું તે સિવાય બીજે કોઈ પ્રસંગે કહી પણ તેઓએ પોતાના મઠ છોડવા નહિ, મઠની ભાંહેના દેવળમાં બીજા લોકને આવવા દેવા નહિ, લોકને માટે મઠની બહાર દેવળો રાખવાં એવા તેઓના ધારા છે. કાણા છવ પેટમાં ન જાય માટે સાધુઓ બપોર પછી કંઈ ખાતાપીતા નથી; લોક સાધુઓનાં હાડકાં કે હાંત કે વાળ દાઢી તેના ઉપર ઘંટાકાસ્તી. સમાધિયો—

ને એને નક્કર પીતળનાં ખારણાં હતાં; મહોલોઓ સીધા હોવાથી જ્યાં તે મળતા ત્યાં ચોરસ ચક્કા હતા; કોટની દિવાલ ઈંટની, ૮૭ ફુટ જાડી ને ૩૦૦ ફુટ ઉંચી હતી; વચમાં વચમાં બૂરજ કિલ્લા હતા; સૌ મળીને શહેરમાં ૬૭૬ ચક્કા હતા; એમાંના કેટલાએક તો વસ્તી વિનાના રાખ થતા તેના ઉમરાવોના ખેતર વાડીરૂપે હતા; નદીને બન્ને તીરે એકેકો રાજમહેલ હતો ને તે બે ૬૬૦ ફુટ લાંબા ને ૩૦ ફુટ પહોળા પૂલથી જોડાયા હતા. બાલનું દહેરું જમીનથી ૬૦૦ ફુટ ઉંચે બાંધેલું હતું ને ત્યાં જવાને પગથીઆં નહોતાં પણ ગાડી તથા ભારખરદારી પશુઓને ચઢવાને ઢાળાવ રાખ્યા હતા; તે દહેરામાં સોનાની મૂર્તિઓ હતી અને જોટલી દોલત બેસિલોનિયનોએ લૂટમાં મેળવી હતી તેટલી બધીથી તેને ચોભવું કીધું હતું; જુનો રાજમહેલ બહુ જબરેશ બાંધેલો હતો ને નવા રાજમહેલની ચારેમેર ૮ માઇલ ફરતી વાડીઓ હતી.

લોક યાંત્રિકકળા ને ગણિતમાં જણીતા હતા ને જ્યોતિષવિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. તેઓ ધાતુકામ ને વણાટકામમાં કુશળ હતા. તેઓ બાળવાનાં લોકડાંને ઠેકાણે નખતેલ ને ભૂમિતેલ વાપરતા હતા; અને બહુ ચતુરાર્થવાળી શુદ્ધિનાં સાધનો કામે લગાડી ધાતુ ગાળતા. કીણુ કુમાસની ને ચકચકીત રંગની મલમલ વણાતી તે રાજકુટુંબના વાપરવામાં આવતી. કારમાનીઆ તથા સિરિયાના પ્રાંતોમાંથી રૂ આવવું ને તેનાં કાપડ કરવાનાં કારખાનાં બેબિલોન તથા તેના તાબાનાં ધણાંક શહેરોમાં હતાં. સુગંધી દ્રવ્ય, કોતરેલી લાકડીઓ, નક્શીકામના પત્થર ને મહોરદાર વીંટીઓ એ, શહેરમાં બનતી; રત્ન કાપવા ધસવાની કળા ઉત્કૃષ્ટ હતી; તેવી આજ કોઈ ઠેકાણે નથી.

બેબિલોન રાજ્યના લોક ઇરાન તથા હિંદુસ્તાનની ઉત્તરના પ્રદેશ સાથે વેપાર કરતા ને ત્યાંથી સોનું, કીમતી પત્થર, રંજનો સામાન ને શિકારી કુતરા લાવતા; કંદહાર તથા કાસ્મીરથી ઊન તથા શાલ અને બાકિટ્રાનાં મેદાનમાંથી પાનાં વગેરે મણિ આણી પશ્ચિમ એશિઆ

સ્વયે બાધે છે. શુદ્ધાની પ્રતિમા કહીં કહીં ઉભી પણ ઘણે ઠેકાણે પલાંડી વાળી ધ્યાનમાં હોય તેમ અકુડ બેસાડેલી હોય છે, માયાના નીમાળા વાંકડીઆ હોય છે; વેશજ, કારલે વગેરેની ગુફામાં ધણાંએક દેવળો કરેલાં તે આજ પણ છે.

છવાઈસા ન કરવી, ચોરી ન કરવી, બીજા માણસના છવ દુખાય માટે ઇન્દ્રિયોને બેકાવવી નહિ, જુદું બોલવું નહિ, કોઈ પણ કેદ કરવો નહિ એ પાંચ આજ્ઞા અવરય પાળવી; જિતેન્દ્રિય થવું, પરોપકાર-પરમાર્થ કરવો, ધ્યાન કરવાનો અભ્યાસ રાખવો એ બીજા ધર્મની શિક્ષા છે.

તથા યુરોપ તરફ મોકલતા. હિંદુસ્તાનની ઉત્તર તરફથી કીરમજ, લાખ, સોનું તથા સોનાની ધૂળ એ સૌ બેબિલોનમાં આવતું; એ ધંધો ઊંટની વણનરથી બલખ શહેરને માર્ગે ચાલતો. બેબિલોનના લોકે ઇરાની અખાતના બહેરીન ટાપુઓમાં વેપારને માટે વખારો રાખી હતી—અહીંથી તેઓને વહાણો બાંધવાનાં લાકડાં ને મોતીઓ મળતાં. યુક્રેટિસ તથા ટીગ્રિસના મુખ અને હિંદુસ્તાનનો પશ્ચિમ કાંઠો એ બેની વચ્ચેનો દરીઓ તેઓ ખેડતા ને ધણી જાતનાં લાકડાં, મોતી, તજ તથા બીજા મસાલા એ સંધુ પોતાના મુલકમાં આણતા.

(ઇરાનનું.)

ઇરાન, એસિરિયાના મહારાજ્યના પાંચ લાખ ચોરસ માઈલના પ્રદેશમાં ગણાવું; સૌંદના પાલસને ઊઠાડી મૂકવામાં ઇરાનીઓએ મીડ તથા બેબિલોનિયનને મદદ કરી હતી, પણ તેઓ નવાં મંડાએલાં તે બે લોકનાં રાજ્યોની તાબેદારીમાંથી છૂટ્યા નહોતા; બેબિલોનના નેબુકડનેઝરે તેને પોતાના તાબામાં ગણ્યું હતું, પણ તેના મરણ પછી તે મીડિઆનીજ સત્તામાં ગયું હતું;—એ વેળા મીડિઆનું મહારાજ્ય થયું હતું (૫ લાખ ચોરસ માઈલ અથવા હિંદુસ્તાનના વિસ્તારના ત્રીજા હિસ્સા જેટલું); ઇરાનીઓએ જેની જેની તાબેદારી કીધી હતી તે તે રાજ્યોની સમૃદ્ધિઓ અંતે સાઈરસે ઇરાનમાં આણી અને ડરાયસ તથા ઝર્કસેઝ એઓએ મોટા ઠાઠથી રાજકાર્યનો તથા સંસારી વિષયનો વૈભવ કીધો. તખ્ત સોનાનું હતું ને તેના ઉપર ખજૂરી તથા દરાખના માંડવાના ઝાડનું સોનાનું છતર હતું ને તેને ફળના લૂમખાને ઠેકાણે મોતીમણિના લટકતા ઝમખાઓ હતા. અગાઉ રાજ્યમાં સોના રૂપાના ચલણી સિક્કા નહોતા તે ડરાયસે નવા કાઢ્યા. ઇરાનીઓએ મીડિઆના રાજ્યના લોકનો પહેરવેશ તથા તેઓની રીતભાત એ પોતાનામાં દાખલ કીધાં હતાં; ને ઇજિપ્ત જત્યા પછી ત્યાંનાં બખ્તર રાખવા માંડ્યાં હતાં.*

* અંતરસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી; રાજ્યો ને પ્રજાણના સત્રપો ઠાઠથી રહેતા ને યથેચ્છ વર્તતા. જનનાખાનાઓની સંભાળ ખટપટી હીજડાઓ કરતા. જનનાનાં ઈરાં રાજગાદીના ઉમેદવારોની તરફેણ કરવામાં અથવા તેમને મારી નાખવામાં ખટપટ કરતાં. પદવીના ઠાઠના ને જનનાખાનાની મોજમજાના ખર્ચમાં રાજ્યનું વસુલ વપરાતું. ખેડૂતો કરવેશ ભરતાં કંઝાલ થયા હતા. અનેક જાતનું લેળાયલું મોટું લશ્કર જાણી રાખવામાં આવતું; ને તેમાં સરહદ ઉપરના જંગલીઓ

(ગ્રીસનાં)

રાજ્યવ્યવસ્થા—જુદાં જુદાં નગર (લગતા થોડાક પ્રદેશ સાથે અથવા તે વિના પણ) તે જુદાં જુદાં સ્વાધીન રાજ્ય હતાં; એક નગરનું મુખીપણુ બીજાં નગરો થોડી ધણીવાર માન્ય રાખતાં, પણ કીયાં કે જ્યાંના લોક મુખ્ય નગરના લોકની કુળશાખામાંના હતા તે; એથેન્સ એ સર્વ આયોનિયન ગ્રીકનું ને સ્પાર્ટા એ સર્વ ડોરિયન ગ્રીકનું મુખ્ય નગર હતું, આકાયા પ્રદેશનાં નગરો એકબીજાના કુળસંબંધમાં નહોતાં, પણ રાજકીય સંપર્કમાં હતાં; અને થીબ્સ નગર બિઓશિયા પ્રાંતનાં બીજાં નગરો ઉપર વેળાએ વેળાએ પોતાની સત્તા રાખતું હતું. એક નાના દેશમાં અનેક નગરરાજ્યો, એઓ વચ્ચે ઝડઝડ સંપ કુસંપ ઝડઝડ અક્રેક લડાઈ તથા સલાહ થતી. રાજ્યમાં વારે વારે થતા ફેરફાર અને દેશના સામાન્ય સંપર્કમાં (યુદ્ધ પ્રસંગમાં ને મહોત્સવ પ્રસંગમાં) પણ પોતપોતાનાં નગરની સરસાઈ, એ કારણોથી ગ્રીક લોકમાં નગરનું માહાત્મ્ય વિશેષે આગળ પડ્યું. નગરનું રક્ષણ કરવું, નગરનાં થવું, નગરને સોભાવવું, નગરની કીર્તિ વધારવી અને એને માટે અનેક પ્રવૃત્તિમાં મથવું; વળી ધરમાં લડવું, કુટુંબ પાડોશી સાથે લડવું, પરદેશી શત્રુ સામા લડવું એમાં ગ્રીક લોકનો અત્યાગ્રહ હતો. ધર્મરક્ષણ ને કુટુંબસુખ એના વિચાર ગૌણ હતા, પણ દેશરક્ષણ ને દેશીરૂપે પોતપોતાના સ્વતંત્ર યશ પ્રગટ કરવા એ વિચાર પ્રધાન હતા. એપોલો દેવ તથા તેનાં દહેરાંનો કારભાર એ સંબંધી વિચારો કરવાને સર્વ સંસ્થાનોના મુખ્યત્વારો ડેક્લીમાં મળતા અને ઓલિમ્પિક વગેરે ઓચ્છવ યાણે સધળા ગ્રીક એકઠા થતા—એવી રીતે જો કે દેશી સમસ્તનો પ્રસંગે પ્રસંગે મોટા મેળાવડો થતો, તોપણ રાજકીય વિચારને અર્થે તેઓ વર્ષમાં એક વાર પણ મળતા નહોતા. પરસ્પર ઇર્ષા હતી ને તે જુદાં જુદાં સંસ્થાનોમાં જુદી જુદી રાજ્યવ્યવસ્થા હોવાથી વધતી હતી, એ કારણને લીધે દેશીસંપ હંમેશાને માટે બંધાયો નહોતો; પ્રસંગે પ્રસંગે સંસ્થાનો વચ્ચે સંધિવ્યવહાર ચાલતો, પણ પછવાડેથી વધારે વૂટ પડતી ને નિરંતર માંહોમાંહે લડાઈ ચાલતી.

પણ હતા. લશ્કરને રાજ્યની ફતેહ અથવા સલામતીની દરકાર નહોતી;—તેઓ પગાર અથવા લૂટની મતલબે લડતા ને સરદાર કપાઈ પડેથી અથવા પાછો હઠેથી પોતે પણ નાસભાગ કરી વેરાતા થઈ જતા.

+ ડયૂકલીઅનના દીકરા એમ્પિક્લીઅને તેણે કંઈક યોજ્યું હતું (ઈ. સ. ૫૦ ૧૫૨૧), પણ તે પછવાડેથી બંધ પડી ગયું હતું.

પ્રથમ તો સંસ્થાન સંસ્થાનમાં વંશપરંપરાના રાજ, પોતાના બરોબરીઆ સરદારોને સાથે રાખી જુના વહીવટ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવતા. દ્રોણની લડાઈ પછી એ ત્રણ સૈકામાં રાજની સત્તા ઓછી થઈ ગઈ ને કેટલેક ઠેકાણે રાજગાદી નીકળી ગઈ-પરરાજ્ય ઉપર હુમલા ને સ્વરાજ્યમાં ફેરફાર બહુ થયા હતા. અને ચેસેલિઅન, બીઓશિઅન ને ડોરિઅન એ લોકે જ્યાં ત્યાં ફરી વળી જુના રાજવંશોનો ઉચ્છેદ કીધો હતો. એ ટોળાં ભેડે પૂર્વના રાજપદને માન આપનારાં હતાં તોપણ પોતાની જુની સ્થિતિ બદલાવાથી તેઓનું વલણ રાજની સત્તા તોડવા તરફ થયું હતું, તેઓ રાજ્યોને કહેતા કે તમારી સત્તા લોકના ઉપર તથા રાજધર પુરુષો ઉપર આધાર રાખે છે; પણ મૂળ કારણ એ છે કે તો તે આ હવું કે ગ્રીક લોક પ્રકૃતિથીજ ચંચળ બુદ્ધિના ને હિંમતી હતા. કામકામની રાજગાદીઓ એક સપાટે નીકળી નહોતી ગઈ; રાજ્યો વંશપરંપરાના હતા તે ટળી નવા નવા નિમાતા થયા, પ્રથમ એક કુળમાંથી ને પછી કોઈ પણ કુળમાંથી, જિંદગી લગીના ને પછી મુરત મુરત લગીના; ને છેલ્લી વારે રાજ્યસત્તા ધણી જણના હાથમાં ગઈ હતી. એ પ્રકારે રાજ સરદારોને જવાબદાર થતા ગયા ને અમલદાર જેવા થઈ રહ્યા; કુળથી, લસ્કરી બહાદુરીથી તથા ચતુરાઈથી અને લોકને પસંદ પડે તેવા સદ્ગુણથી જે સરદારો પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા તેઓની મંડળી રાજ્યમાં આજેવાની કરતી થઈ; કાળાંતરે સરદાર મંડળીઓની સત્તા ઘટી અને લોક જે સ્વતંત્ર હતા પણ રાજકાજમાં ભાગ લઈ શકતા નહિ તેમાંના ધણીએકે લોકની તરફથી નવા નવા હક્ક માગવા માંડ્યા એવું એવું મોટાં શહેરોમાં અવશ્ય થયું સરદાર-મંડળી સ્થાવર મિલકતના વેચાણનો અટકાવ કરતી અને રાજ્યકારભારમાં હક ધરાવનારાઓની સંખ્યામાં વધઘટ ન થાય તેવા ઉપાયો કામે લગાડતી; પણ તેથી આટલુંજ થયું કે તે પોતાની સત્તા જાળવી શકતી, પણ પોતાની સામા લોકનો સંપ વધતો તેનો અટકાવ કરી શકતી નહિ ને પોતાનું બંધારણ પણ ઘટ્ટ કરી શકતી નહિ; એ સ્થિતિમાં સરદારમંડળી કેટલાકને રાજકારભારમાં થોડોક ભાગ આપતી અથવા કુળવંતને બદલે દ્રવ્યવંતને પણ વધારે હક આપતી થઈ. સરદારો પણ મોટા જમીનદાર તેથી રાજ્યવ્યવસ્થામાં ઝાંઝો ફેરફાર થતો નહિ, પણ જે રાજ્યમાં થોડી જમીનદારીવાળા લોકને પણ રાજકારભાર કરવામાં હક મળતો જતો તે રાજ્ય શ્રેષ્ઠ ને વધારે સ્થાયી કહેવાયું. કોઈ કોઈ વાર સરદારમંડળી ને લોક એ બે વચ્ચેના ટંકમાં સૌ જણ કોઈ એક રાખસને થોડી વારને માટે સર્વોપરિ સત્તા આપતા.

એ પ્રકારના એટલે સરદારવર્ગની અથવા સરદારવર્ગ તથા લોકવર્ગ એ બંને વર્ગમાંના થોડાકની સત્તાવાળાં રાજ્યો માંહોમાંહેના ટંકથી ઉધાં વળતાં ને કોઈ ખાનદાન સરદાર પોતાની શક્તિ ચાતુરીથી લોકને પોતાની તરફના કરી લઈ રાજના જેવી સર્વોપરિ સત્તા ચલાવતો; એમ જે ધુસનારા તે દાયરંદ કહેવાતા ને તે પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાને ગરીબ લોકને ધણાંક વર્ષ લગી હિંમતે વળગાડી શહેરમાં મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવી રીઝમાં રાખતા; વળી તે ટાયરંટ ખંતીલા રહી બીજાં રાજ્યો સામા લડાઈઓ કરવાનું ઉપભવતા, મતલબ કે પળવનારા મિત્રો ને સંકટમાં આણનારા શત્રુઓ સૌ રોકાયા રહે ને જ્ય મળેથી પોતાની સત્તા દટ થાય. એવા ટાયરંટોમાંના કેટલાકે પોતાની સત્તા પોતાના વારસને માટે મૂકેલી, પણ ત્રીજી ચોથી પેઢીએ તે પાછી જતી રહેલી. કેટલાક ટાયરંટ પરરાજ્યના લસ્કરની મદદે પોતાના શત્રુનો નાશ કરતા અથવા તેઓને રાજ્ય બહાર કરતા ને તેવાં બીજાં કર્મથી તેઓ લોકને અજબામણા થતા ને પછી માર્યા જતા; એવા ટાયરંટોને કહાડવામાં રાજ્યો સ્પાર્ટાની મદદ માગતાં ને એ તરત આપવું-પોતાના રાજ્યમાં તેવા કોઈ ટાયરંટ ન હોય થાય માટે અને બીજાં રાજ્યોમાં પોતાની વગસત્તા વધે માટે. ઇરાનની સાથે લડાઈઓ ચાલી તેની પહેલાં જ્યાં જ્યાં ટાયરંટો ભરાએલા ત્યાં ત્યાંથી સ્પાર્ટાએજ તેઓને કાઢ્યા હતા ને તેથી ગ્રીસના રાજકીય કારભારમાં સ્પાર્ટા સર્વોપરિ વગસત્તા ધરાવનારું થયું હતું. સ્પાર્ટાની બીજી મતલબ આ હતી કે બીજાં રાજ્યોમાં પણ જ્યાં ફાવે ત્યાં પોતાના જેવોજ રાજપ્રકાર રખાવવો; પણ એવી તજવીજ કરવામાં તે પોતાના વિચારને નહિ પણ વિરુદ્ધ વિચારને સબળ કરવું-કારણ કે સરદાર ને લોકના ઝગડા નવા નવા ઊઠ્યાંજ કરતા ને તેમાં લોક ફાવતા ને તેનું પરિણામ આ થયું કે લોકમાંના કેટલાક ધનવંત પણ રાજકારભારમાં દાખલ થતા. કેટલેક દહાડે થોડી જમીનદારીવાળાને પણ હક મળતા થયા ને તેથી પછી ખરેખરાં પ્રભારાજ્ય ઘડાઈ રહ્યાં. જે પ્રમાણે એથેન્સમાં ને સ્પાર્ટામાં થયું હતું તેજ પ્રમાણે ગ્રીસનાં

જે એથેન્સમાં છેલ્લી વારે પ્રભારાજ્ય બની રહ્યું હતું અને સ્પાર્ટામાં જે કે રાજગાદી હતી તોપણ રાજની સત્તા સરદારમંડળીના અને લોકમાંથી નિમાતા એફોરી એટલે માનિસ્ટ્રેટના અંકુશમાં હતી-કેટલેક કાળે એ એફોરીઓએ સરદાર તથા રાજ એઓની સત્તા ધણીક રીતે ઓછી કરી નાખી હતી.

બીજાં બધાં સંસ્થાનોમાંથી પણ રાજગાદી કાઢી નાખવામાં આવી હતી ને તે ધણું કરીને એક-સરખાંજ કરાવેલી.

યુદ્ધ—સ્પાર્ટન ને થીબન એ ગ્રીકે જમીનની લડાઈમાં ને એથીનિયનોએ દરીઆની લડાઈમાં વધારે કુશળતા દેખાડી છે. યુદ્ધસંકટમાં ગ્રીક બહુ બહાદુરીથી લડી રસ્તો કાઢતા, પણ હથિયાર લઈ ધસીને છાપે કેમ મારવો-હલ્લો કેમ કરવો તે તેઓ જાણતા નહિ ને એવે પ્રસંગે તેઓ જ્યારે ત્યારે નિર્બળ જેવા જણાયા છે. તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક કેસરીઆં કરી લગ્યા નથી; ડેલિયમ ને એમ્ફિપોલિસની મોટી લડાઈ થઈ તેમાં રૂડો જોગ આવી મળ્યાથી જીત હતી.

સ્ત્રી તથા દાસ એઓની સ્થિતિ દયામણી હતી. હોમરના અને તેની પૂર્વના કાળમાં પુરુષની સ્ત્રીપ્રત્યે વર્તણૂક સુધી ને સાચવટવાળી હતી; રાજયોદ્ધાઓની સ્ત્રીઓ પણ ધરનાં કામકાજમાં ગુંથાઈ રહેતી; સીવતી, વણતી, પાણી આણતી, કપડાં ધોતી વગેરે; બાપ પોતાની દીકરીને ઇચ્છામાં આવે તેને પરણાવતો; લગ્ન વેળા સામસામાં બક્ષીસો આપવામાં આવતાં અને એ સ્ત્રીને અન્યાય વિના પોતાને પીએર આવવાની જરૂર પડતી તો તે સાસરેથી મળેલું પોતાના હિસ્સાનું ધન પોતાની સાથે આણતી; પુરુષનાં ધન ને કુળ એ ઉપર તેટલું નહિ પણ બળ, હિંમત, બહાદુરી, ચતુરાઈ ને લડાઈનાં કામની કસરત એ જોનામાં વિશેષ હતાં તેને છોકરી પરણાવવામાં આવતી; ઘણે ઠેકાણે પુરુષો સ્ત્રીઓને હરણ કરી જઈ પરણતા; સ્ત્રીઓ પતિમતે રહેતી. કાળાંતરે સ્થિતિ બદલાઈ તે આ પ્રમાણે હતી: સ્પાર્ટામાં છોકરીઓને પુરુષની પેઠે કસરત કરાવવામાં આવતી કે તેઓ પરણ્યા પછી મજબુત બાંધાનાં છોકરાં જાણે; પુરુષ બળે અથવા છળે છોકરીને તેના માબાપનાં ધરમાંથી કાઢી લઈ જઈ પરણતો; પરણ્યા પછી સ્ત્રી ઝાઝી લોકની નજરે પડતી નહિ; અને એ કે તેઓ પોતાના ધણીઓના સહવાસમાં થોડી રહેતી તોપણ તેઓનું માન રાખવામાં આવતું ને તેઓનું એટલું તો ચલણ હતું કે તે સ્ત્રીસના બીજા ભાગના લોકમાં બહુજ નહારે ને દુઃખદાયક મનાતું; સ્પાર્ટાના ઇતિહાસના છેલ્લા કાળમાં માત્ર ત્યાંનીજ સ્ત્રીઓ પોતાનું ગૌરવ રાખી રહી રોમન ગૃહસ્થાણીઓની સરસાઈ કરાવે ચોગ્ય જણાઈ હતી. એથેન્સમાં સોલનના ધારામાં હતું કે સ્ત્રીઓએ તણુ જોડ લુગડાં ને થોડુંક ખાવાનું સાથે રાખ્યા વિના બહાર જવું નહિ; રાતે મહોલ્લામાંથી જવું નહિ ને જવું તો ગાડીમાં ને આગળ મસાલ

રાખવી, અને મરણ પ્રસંગે થેલજાથી અથવા મલાવીને વિલાપ કરવા નહિ. કાળાંતરે સ્ત્રીઓને જનનામાંજ રાખવામાં આવતી. પ્લેટોએ કહ્યું છે કે જે પુરુષો બીકણ હોઈને અપ્રમાણિકપણે વર્તે છે તે બીજે જન્મે સ્ત્રીભતમાં અવતરે છે; તેનો ધર્મ આટલોજ કે ધરતું કામકાજ કરી સંભાળ રાખવી ને ધણીની આજ્ઞા માનવી. એરિસ્ટોટલે કહ્યું છે કે જ્યારે ગર્ભ, પ્રકૃતિવિકારે પુરુષ-રૂપે નથી ધડાતો ત્યારે સ્ત્રીરૂપે ધડાય છે; સ્ત્રી સ્વતંત્ર રહેવાને પાત્ર નથી; તેણે બાપ-ધણી-દીકરા-સગા એનો આશ્રય ધરી તેને આધીન રહેવું જોઈએ. ગ્રીસમાં સર્વત્ર ગુલામો ઉપર ધણીજ સખ્તી હતી. સોલેનનાં ધારામાં તેઓને મરતમાર મારી તેઓની સાક્ષી લેવી એવું હતું; પછીના વખતમાં એથેન્સમાં ગુલામોની હાલત કંઈક સારી થઈ હતી.

ભાષા, કળા, વિદ્યા—ગ્રીક ભાષા તે મૂળ પેલાસ્જિઅન લોકની ભાષાને બહુધા મળતી હતી, પણ દેશ કાળ ને જનસ્થિતિ પરત્વે બદલાયલી હતી. હેલેનીઝની ભાષા પેલાસ્જિઅન ભાષાથી માત્ર પ્રત્યય અનુબંધમાં જુદી પડતી, પણ વધારે જોરવાળી હતી; એ ભાષા ગ્રીસમાં સર્વત્ર બોલાતી થઈ; પણ પ્રાંત પ્રાંત પરત્વે થોડો થોડો ફેરફાર હતો. ગ્રીસના ઉત્તર ભાગની ડોરિક કહેવાતી તે પ્રથમ કઠોર ને પહોળાં ઉચ્ચારણની હતી, પણ પાછળથી ધણી સુંદર થઈ હતી ને પિંડારે નવી ડોરિકમાં લખ્યું હતું; બીઓશિયા ને પેલોપોનીસસની ભાષા ઈઓલિઅન તે ડોરિકને ધણીખરી મળતી હતી—સાફ્રેએ એ ભાષામાં લખ્યું હતું. એટિકના ઈઓનિઅન લોક એશિયા માઈનરમાં જઈ વસ્યા ને ત્યાંના લોકના સંબંધવડે આયોનિક ભાષા હલકાં ભારી ઉચ્ચારણ નિયમિતપણે જોડાયાથી મધુર થઈ. હોમરે જુની ને એનાક્રીઆન નવી આયોનિકમાં લખ્યું હતું. એટિક (એથેન્સની) ભાષા ફળવાતાં ફળવાતાં કેટલેક કાળે ધણી સરળ ને સુંદર થઈ ને ગ્રીસના સર્વ વિદ્વાનોએ તેનેજ વાપરી. શોકવિષયનાટક લખનારા ને યુસિડિડીઝ એઓએ જુની એટિક ગ્રીક ભાષામાં લખ્યું; એરિસ્ટોફેનીસ, પ્લેટો, એનોફ્રન એઓએ જુની નવી એકત્ર થતી એવીમાં અને એસ્કિનીસ, ડીમોસ્થિનીસ વગેરેએ નવી એટિકમાં લખ્યું. ગ્રીક વર્ણલિપિ ફિનીશિઅન ઉપરથી થઈ હતી. કવિતા કરવા વિષે લોકની સ્વભાવવૃત્તિ બહુજ બહાર પડતી હતી ને તેઓએ પોતાના યશ દેખાવ્યા છે. ઇ. સ. ૫૦૦-૮૦૦માં હોમર ને હીસીઓડ એ જ મોટા કવિઓ થયા- ઇ. સ. ૫૦૦-૪૪૨ સુધીમાં જુદા જુદા ઇંદમાં સંબીતકવિતા રચાઈ; આર્કિલોકસ

દોષ બોલવામાં ને હસી કાઢવામાં એકો થઈ ગયો; સિમોનીડીસે જીને બુંડણ, કહોલી, કુતરી, ગધેડી, નાળાએણ, વાંદરી, મધમાખી, મટોડી અને દરીઓ એનાં રૂપક આપી આપી વર્ણવી છે; દૈરદ્યુસે યુદ્ધખીત લખ્યાં; સોલને નીતિસંબંધી ને રાજકીય પ્રકરણ સંબંધી લખ્યું, (૬૦ સં ૫૦ ૧૧૧); આલ-ક્યુએ ઈશ્ક તથા મોજમજા સંબંધી ને તેની પ્રિયા સાફફે. એલે હૈયું પીગલાવે તેવાં ઈશ્ક સંબંધી લખ્યું; એનેક્રિઓન (૫૬૦) એલે ઈશ્ક તથા દાડને વખાણ્યાં છે; અને પિંડાર (૫૨૨-૪૪૨) એલે ઓલિમ્પિયન, પીથિયન, નીમિયન ને ઈસ્થમિયન બે ધર્મયાત્રા મહોત્સવોમાં જેઓએ જય મેળવેલા તેઓના અનેક હંદમાં અનેક વિષયયુક્ત ખીત લખ્યાં છે; પિંડાર સંખ્યાત્મકવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયો છે. નાટક લખનારામાં એસ્કીલસ (૫૨૪-૪૫૬) એલે ૭૦ નાટક લખ્યાં હતાં (માત્ર ૭ હાલ છે); સોફોકલિસે (૪૯૫-૪૦૬) ૧૩૦ લખ્યાં હતાં (માત્ર સાત હાલ છે); ને યૂરિપિડીસે (૪૮૬-૪૦૬) ૭૫ કે ૯૨ લખ્યાં હતાં (માત્ર ૧૯ હાલ છે). ધર્મનું રહસ્ય જેમાં રહેલું તેવા ગૂઢ વિષય અથવા ધર્મનો ખાલ વિષય એ નાટક રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યા હતા. એસ્કીલસે પોતાના પ્રૌઢ તર્કને લબ્ય હીપક રાખ્દોમાં ઈશ્વરી અદ્ભુત સામર્થ્યવંત પુરુષ-કર્મ-ખનાવને ચીતર્યા; સોફોકલિસે મનુષ્યો જેવાં હોવાં જોઈએ તેવાં ને યૂરિપિડીસે જેવાં છે તેવાં ચીતર્યા હતાં. મહદેવ ડાયોનીશિઅસ એને ખકરાનો ભોગ આપવામાં આવતો તે પ્રસંગે પૂજક શોક નાચતા, ગાતા, વેદિની પ્રદક્ષિણા કરતા-એક ગાતો ને ખીલ સધળા ઝીલતા; પછવાડેથી એક જણ વેરા લેતો યયો; એ પ્રમાણે નાટકની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. એસ્કીલસે જે જણને વેરા લેતા કીધા, ગાયકગણનું કામ ચોડામાં આણ્યું ને એક મધ્યસ્થને વધાર્યો કે જે નાટકના સધળા રસ પોતાના અનુભાવે દેખાડતો ને સૌ જોનારાનો લક્ષ તેનાજ ઉપર કરતો. હાસ્યનાટક લખવામાં એરિસ્ટોફેનીસ (૪૪૪-૩૮૦) શ્રેષ્ઠ હતો—તેણે પોતાની વખતના નામાંકિત પુરુષોને વિકૃત રૂપવેશે દેખાડી દેખાડી તેઓનું ઉપહાસ્ય કીધું હતું. ઇતિહાસ તથા વક્રત્વ-હેરોડોટસની (૪૮૪-૪૪૩) પહેલાં કેટલાંક ત્રુટિત ઇતિહાસ-રૂપ કથન હતાં, પણ શુદ્ધ ઇતિહાસ સ્વરૂપે તો તેણેજ પ્રથમ દેખાડ્યું. તેણે ગ્રીક ને ઇરાની એઓ વચ્ચે જુના કાળથી જે દેશ ચાલેલો તે સંબંધી લખ્યા પણ જે લડાઈઓ ચાલી તે સંબંધી યથાસ્થિત ઇતિહાસ લખ્યો; થ્યુસિડિડીસે (૪૭૧-૩૯૫)

એથેન્સ સ્પાર્ટા વચ્ચે ચાલેલી લડાઈનો ઇતિહાસ લખ્યો; અને એનોફને (૪૪૪-૩૫૪) થ્યુસિડાઇડીસે જ્યાંથી અધુરું રાખેલું ત્યાંથી આગળ ચલાવી લડાઈનો ઇતિહાસ પુરો કીધો, ને મેડીનીઆની લડાઈના કાળ સુધીનો (૩૬૨) નવો લખ્યો. થેમિસ્ટોકલીસ, આરિસ્ટાઇડીસ ને પેરિકલીસ એ સમર્થ વક્તા હતા. પણ કેવળ એજ વિદ્યાર્થી નામાંકિત થએલા તેમાં શ્રેષ્ઠ તો ડીમોસ્થિનીસ (૩૮૫-૩૨૨) હતો. તેનાં ૫૯ ભાષણોમાં ૧૭ રાજકીય હતાં ને એમાંનાં ૧૨ તો મેસીડોનના ફિલિપની સામા ગ્રીકને સાવધ રાખવાને માટે હતાં; ને ૪૨ ન્યાયવિષયનાં હતાં. શિક્ષકમાં ગ્રીક ધણાજ કુશળ હતા. સ્તંભરચના ઉપર તેઓનો વિશેષ લક્ષ ને મોટો શ્રમ હતો—એ સ્તંભો ડોરિક, આયોનિક ને કોરિન્થિઅન એવા ત્રણ પ્રકારના હતા કે જે આજ પણ શિક્ષણશાસ્ત્રમાં નમુના ગણાય છે. ડોરિકનો હેતુ નક્ષત્રપણું-મજાનુતી આપવાનો, આયોનિકનો નાનુક ને સુંદર દેખાડાવવાનો અને કોરિન્થિઅનનો લબ્ય શોભા-યમાન કરવાનો હતો. તક્ષક-કોતરકામ પણ સાફ હતાં; લાકડું, પત્થર, આરસપહાણ, હાથીદાંત, મણિ, સોનું, રૂપું, તાંબું, પિત્તળ, મટોડી, મીણુ એ પદાર્થો ઉપર નકશી કરવામાં આવતી; ફીડીઆસ શિક્ષક ને તક્ષક બંનેમાં નિપુણ હતો. ચિત્રવિદ્યા સાદી ને સાધારણ હતી. તક્ષકમાં જેવી મનની ધારણા ઉત્કૃષ્ટ હતી તેવીજ પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ બનતી—મન ને હાથ સરખી રીતે સૌંદર્ય દેખાડતાં પણ તેહું ચિત્રમાં નહોતું. એ કળા તેઓ સુંદર દેખાડાવી શક્યા નહોતા. આયનનો ઉદ્દેશ કાનને ખુશ કરવા કરતાં મનને ઉત્તેજન આપવાનો હતો એમ ગ્રીક સમજતા—તેઓ આયનથી લડાઈમાં શૌર્ય ઉપજાવતા અને જંગલી રીતિઓને સુધક કરતા; એ કારણને લીધે એ વિદ્યામાં તેઓ સારી કેળવણી લેતા.

તત્ત્વવિચારનો આરંભ ૬૦ સં ૫૦ ૭મા સૈકાથી થયો. જેવામાં ડોરિઅન લોકે ગ્રીસમાં જ્યાં ત્યાં ફરી વળી રાજ્યોમાં ઉચ્ચપાયાલ કરી નાખી તેવામાં કેટલા-એક ગ્રીકે એશિઆમાઈનરમાં આવી આયોનિઆ વસાવ્યું હતું. એ રાજ્યના તાબાના મીલેટસ નગરમાં થેકસ નામના ગ્રીકે (૬૦ સં ૫૦ ૧૪૦-૫૪૮) ઇજિપ્ત વગેરે દેશમાં પ્રવાસ કરી જ્ઞાન સંપાદન કરી આ પ્રમાણે વિચાર જણાવ્યા હતા—“સર્વ વસ્તુનું મૂળ જળ છે; જળમાંથી સર્વ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે ને પાછી જળમાં સમાય છે, પણ ઈશ્વર-બુદ્ધિએ સર્વ વસ્તુ તેમાંથી બનાવી છે. સર્વ વસ્તુ જો કે પાર ન આવે તેજ વિલાન્ય છે, તોપણ કેટલાએક અવિલાન્ય મૂળ થર-

માણુઓ વડે તે બનેલી છે-ઈશ્વર અનાદિ છે ને મરણ ને જીવન એ બે જુદાં નથી, જીવ અમર છે; તે માનતો કે સૃષ્ટિ બધાં બુડાં માણુસોના (શરીર રહિત) જીવોથી બરેલી છે; જેને માટે આપણે બીજનો દોષ બોલીએ તે આપણે પણ ન કરવું એ નીતિએ માનમાં ને ન્યાયીપણે માણુસે જિંદગી ગુજારવી." સોમોસ્ટ ટાપુનો પિથાગોરાસ (૫૮૬ કે ૫૬૮માં જન્મ્યો હતો) ઇજિપ્ત અને પૂર્વ તરફના કુટલાક દેશોમાં પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી ઇટાલિમાં કોટનામાં વસ્યો હતો. અહીં તેણે બહુએક શિષ્ય કરી પોતાની શાળા સ્થાપી હતી, તેના શિષ્યો દેવબલિમાં ન ખપતાં એવાં પ્રાણીનું માંસ ખાતા નહિ; ધર્મસંબંધી ક્રિયા કરતાં ધોળાં વસ્ત્ર પહેરતા; મૌન્ય, મર્યાદાશીલતા, ખાવાપીવામાં મિતપણું ને પરસ્પરે સ્નેહ-બંધુત્વ રાખતા; અને શિષ્ય યનારને પાંચ વર્ષ પછી સંકેત સૂત્રોમાં સિદ્ધાંત સમજાવવામાં આવતા. જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરી તેણે જણાવ્યું હતું કે સ્વર્ગના ગ્રહ, પ્રકાશનો ગોળો જે સૂર્ય તેની પ્રદક્ષિણા કરે છે; પૃથ્વી પોતાના આંસ ઉપર ફરે છે ને તેથી રાત દહાડો થાય છે; પૃથ્વીનો ગોળો હવામાં અક્કર રહેલો છે; અને ચંદ્ર તથા બીજા ગ્રહોમાં પણ વસ્તી છે. થાલીસની પેઠે તે પણ અવિભાજ્ય પરમાણુ છે અને એ પરમાણુઓ અમુક સંખ્યા પ્રમાણમાં ગોઠવાયાથી અગ્નિ-પૃથ્વી-જળ-હવા ઉત્પન્ન થાય છે એમ તે કહેતો. એક ઈશ્વર સર્વ વસ્તુનું મૂળ છે; સત્ય એ તેનું સત્વ છે; જેઓ પ્રેમથી તેને બને છે તેઓને તે સુખ આપે છે; તે સર્વ વસ્તુનો આત્મા છે-સર્વ વ્યાપક ને સર્વનો આધાર; માણુસના જીવ મરણ પછી પણ હોય છે; સઘળું આકાશ જીવોથી બરેલું છે; જે જીવ આ જિંદગીમાં ધર્મનીતિથી વર્ત્યા છે તેઓ માનસ્તુતિને પાત્ર છે; ભક્તિ કરવાના અભ્યાસથી જીવ પોતાની વૃત્તિઓ શુદ્ધ કરે છે; ઈશ્વરની પ્રકૃતિ તથા તેનું આનંદીપણું એ પામવાને જ્ઞાન શોધવું જોઈએ. વળી ઈઓનિઆ તાબાના કલાઓમીતી નગરનો આનાક્સાગોરાસ (૫૦૦-૪૨૮) એ પોતાની મિલકત વેચી વીસ વર્ષની વયે એથેન્સ જઈ વસ્યો ને અહીં ત્રીસ વર્ષ રહ્યો; તે થૂરિપિડીસ તથા પેરિક્લીસ એ બેનો મિત્ર ને ગુરુ હતો; તેનાં મત એથીનિઅન લોકને અનુકૂળ ન આવવાથી તેને પાખંડી ઠેરવી રાજ્ય બહાર કરવામાં આવ્યો હતો (૪૫૦). તેણે પોતાના શિષ્યોને બહુાવ્યું કે એક ઈશ્વર છે ને તે સર્વજ્ઞ મન છે કે જેણે જગતના ચૈતન્યવિનાના જડ પરમાણુઓને ગતિમાન કીધા છે ને એથી તે પરમાણુઓએ અનેક રૂપ ધર્યાં છે, તે મને સર્વત્ર પ્રસરિત હોઈને સર્વ પ્રકૃતિની વ્યવસ્થા કરી છે,

તોપણ તે કોઈ પણ જડ વસ્તુની સાથે કોઈ પણ રીતે બળેલું નથી પણ કેવળ જુદું જ છે. સોક્રેટીસ (૪૬૯-૪૦૦) એથેન્સની પાસેના ગ્રામનો મૂર્તિધડો ને આનાક્સાગોરાસનો શિષ્ય એણે શાળા કાઢી નહોતી કે બહાર બાપણો પણ કીધાં નહોતાં; પણ તે કહેતો કે મને કોઈ અંતરપ્રેરણા કરે છે ને તે પ્રમાણે હું બોધ કરે છઉં. તે બજારમાં, દુકાનોમાં, રંગ અખાડામાં કામકામ ફરતો ને બાળક, તરુણ, વૃદ્ધ સૌને નીતિયુક્ત અંતરબોધ માનવા વિષે અને કર્મનો ઉદ્દેશ તથા તેનાં ફળ એ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા વિષે વાદ સાથે સંભાષણો કરતો; મતીઆ પંડિતોના યુક્તિવાદમાં લોક મોહ પામતા તેઓને પોતાની બુદ્ધિએ ખરું બોલું, સારું નરસું સમજવાની શક્તિ આવે તેટલા માટે તેણે બીજા ધંધો કરવો છોડી દઈ અહીં તહીં ભટકતાં બોધ આપવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો-વું તારી મેળે બહુ, વું પોતાને બહુ, એમ તે કહેતો. તેણે ડોળધાણ મતીઆ પંડિતોને કુંડિત કરતાં ન્યાયશાસ્ત્રનો પાયો રચ્યો હતો. કોઈ એક દેખરેખ રાખનાર ઈશ્વરી સત્તા છે, મરણ પછી જીવને સદ્ગતિ છે, ને એટલા માટે નમ્રતા આદિ સદ્ગુણ તથા સત્કર્મ એ અવશ્ય છે એવી તેની આસ્થા હતી. પ્લેટો એ એથીનિઅન ગ્રીકે (૪૨૮-૩૪૮) પોતાના વિચાર આ પ્રમાણે ફેલાવ્યા: જગતની ઉત્પત્તિને કોઈ પણ એક આદ્યંતરહિત સ્વયંભૂ કારણ ને સકળ વસ્તુનો પિતા હોવો જોઈએ, ને તે શુભ સુંદર બુદ્ધિમાન ને શક્તિમાન છે; ને જ્ઞાનીઓને પણ દુર્લભ છે તો લોકની બુદ્ધિને અગત્ય કેમ ન હોય? એ આદ્યંતરહિત પિતાએ પોતાના વિચારમાં એક નમુનો ઉભો કરી પછી આ સૃષ્ટિનો ઘાટ રચ્યો છે અને આત્માવિના કોઈ પણ વસ્તુ પૂર્ણ શુભ સુંદર નથી એવું વિચારી તેણે સૃષ્ટિને સજીવ કીધી; તેના સકળ જડ વિભાગને ઈશ્વરી સત્ત્વ-તેજથી સચેતન કીધા. આત્મા સ્થૂળ શરીરથી જુદો છે, અમર છે અને તે ઈશ્વરીસત્ત્વ જડમાં વ્યાપી રહ્યું છે તેનો અંશ છે; ઈશ્વરમાં સમાઈ જવું તે મોક્ષ. નીતિસંબંધી વિચાર પોતાના ગુરુ સોક્રેટીસના જેવાજ હતા-ન્યાય, મિતભોગ, રાજ્યધારા પ્રત્યે આજ્ઞાંકિતપણું ને પૂર્ણ સદાચારીપણું એ ચાર વાનાં જેને જ્ઞાની થવું હોય તેને અવશ્ય છે અને સદ્ગુણી સુંદર માણુસજ સુખી હોય છે. પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પ્લેટો પિથાગોરાસના મતનો હતો. એરિસ્ટોટલ (૩૮૪-૩૨૨) મેસીડોનિઆના સ્ટાઇરા નગરમાં જન્મ્યો હતો; તે ૩૬૭માં એથેન્સ આવી પ્લેટોની શાળામાં શિષ્ય થઈ ગુરુના મરણ સુધી (૩૪૭) ત્યાં રહ્યો હતો; પછી કુટલાક વર્ષ બહાર ફરી આવી પાછી તેણે એથેન્સમાં શાળા કાઢી ૧૩ વર્ષ બાપણ કીધાં હતાં ને અંથો લખ્યા હતા. તેણે વાદના

સૂત્ર બાંધી ન્યાયશાસ્ત્ર રચ્યું છે, ને થઈ ગયેલા પંડિ-
તોના વિચારનું શાસ્ત્રીય રીતે વિવેચન કર્યું છે. તે કહે
છે કે જેમ આંખની કીકી ને દષ્ટિ તેમ શરીર ને
આત્મા છે, પણ આત્મા શરીરથી જુદો પડી શકતો
નથી; આત્મા અમર હોય પણ સ્મરણશક્તિ રહિત
જગત એ કાર્યને કોઈ પણ આદિકારણ છે, ને તે કારણ
ગમનક્રિયા આરંભે છે, પણ પોતે ક્રિયામાં પડવું નથી,
તે કારણ તે બુદ્ધિ છે કે જે પોતાનેજ ઓળખે છે, જગ-
તને જાણવું નથી ને એ રીતે તે જગતથી જુદું છે. નીતિ-
સંબંધી વિચાર, 'અતિસર્વત્ર વર્જયેત્' એને મળતા
હતા—પેટોનું મત આણું કે મનોવિકારને છૂટવા; ને
એરિસ્ટોટલનું આણું કે તેમને નિયમિત રાખવા.
એરિસ્ટોટલ પછી બીજા પંડિતો પણ થયા હતા.*

સમુદ્રના કાંઠાથી કતરાયેલા કાંઠો, કાંઠાની પડોસના
ટાપુઓનાં ઝૂમખાં, માંહેનો પ્રદેશ પહાડ, ખિડ,
મેદાનથી ખંડિત થયેલો, નહિ મોટો ને નહિ રસાળ

કે જીનો (૬૦ સં ૫૦ ૩૧૦—૨૬૦) સાઈપ્રસમાં
જન્મેલો તે એથેન્સમાં આવી વસ્યો હતો. તે
સૈનિક કહેવાતા પંડિત કેટિસનો શિષ્ય હતો. જીનોના
શિષ્ય તે સ્ટોઇક કહેવાતા. તે ઇન્દ્રિયજિત ને સાધુ
સાદો પુરુષ હતો. એક ઈશ્વર જે સ્વયંભૂ સૃષ્ટિમાં
જીવ મૂકનાર તે પૂર્ણ જ્ઞાન છે તેણે આરંભે હવાની
વસ્તુનું પાણી કીધું અને તેમાં પોતાનું સત્ત્વ રાખ્યું;
એથી ચાર તત્ત્વ થયાં ને એમાંથી સઘળી વસ્તુઓ
બની છે ને એમાંજ તે પાછી સમારો; સૃષ્ટિ તેજ
ઈશ્વર છે-કારણ કે જેનામાં બુદ્ધિ છે તે બુદ્ધિ નથી
એવાના કરતાં વધારે સારું છે, સૃષ્ટિ કરતાં વધારે
સારું બીજું કંઈ નથી માટે સૃષ્ટિનામાં પણ બુદ્ધિ છે;
વળી જેનામાં જ્ઞાન અનાદિપણું છે તે જેનામાં નથી
તેના કરતાં વધારે સારું છે, પણ જગત કરતાં વધારે
સારું કંઈ નથી, માટે જગત તે ઈશ્વર છે. નીતિસંબંધી
વિચાર જન્મનું સાર્થક ક્યારે કે પોતાના સ્વાભાવિક
વલણ પ્રમાણે વર્તવાં કરે; બાળક ઉપર હેત, કુટુંબ
સંસાર વહેવારનો સંબંધ તથા એ ઉપરથી અવશ્ય
પાળવા જેવા જે ધર્મ એ સૌ સ્વાભાવિક વલણ છે.
જીવ એ એક ગરમ પવન છે ને તે નષ્ટ વસ્તુનો
બનેલો છે; સદાચારે રહેવામાં સુખ છે તેા દુરાચારે
રહેવું એનાં દુઃખ સિવાય બીજું દુઃખ નથી માટે
દેહકષ્ટ એ ખેંદું નથી-વિષયનો ત્યાગ કરવો ને
દેહકષ્ટથી ઇન્દ્રિયજિત થવું. એપિક્યુરસ સામેસ
ટાપુમાં ૩૪૨માં જન્મેલો હતો, પણ ૩૦૭થી
એથેન્સમાં આવી ૧૭૧માં મરણ પામ્યો ત્યાંસુધી
ત્યાંજ રહ્યો હતો. જીનોનું મત આ કે સુખની સ્પૃહા
ન રાખતાં સદ્ગુણ વધારવા; પણ એપિક્યુરસનું
આણું કે સુખને અર્થે સદ્ગુણ વધારવા. પ્રકૃતિ-જડ
અનાદિ છે, અનંત પરમાણુ સદૈવ અનંત

એવા ગ્રીસ દેશના પીલાસ્ટિનિઅન હેલીનીઝ નામના ઉદ્ધત,
સ્વચ્છંદી પહાડી લોકે ઇજિપ્શિઅન ક્વિનીશિઅનના
સહવાસથી પોતાની સ્થિતિ સુધારી, પોતપોતાનાં
કુળનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં ને કેટલેક કાળે સ્વદેશી રાજમાંના
એકને અપમાન મળ્યું તેનું વેર લેવાને સંપસાદસે
ટ્રોજન સાથે લડાઈઓ કરી જય મેળવ્યો (૧૧૮૪).

કાળાંતરે તે ગ્રીકના વંશજો વૃદ્ધા; થેસલીના પેલા-
સજિઅનોએ બિઓશિયાના ઇઓલિયનોને ભગાડ્યા
ને એઓ જ્યાં જેમ ફાળ્યા ત્યાં તેમ વસ્યા, દક્ષિણમાં
પ્રબલ થયા; પછી ડોરિઅન ગ્રીકોએ ધસાધસ કરીને
ધણાંક રાજ્ય ઉધાં વાળ્યાં ને પોતાનાં નવાં કીધાં.
એટિકાના રાજ્ય ઉપર ડોરિઅનો ફાળ્યા નહોતા, પણ
ત્યાં નાસરણે આવી વસેલાં ધણાંક કુટુંબો એમાં
થયાં હતાં; એ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં સત્તાધારીઓના
જીલમથી, માંહેમાંહેના ઝગડાથી ને પાડોશમાં રાજ્યો
સાથે નિરંતર ચાલતી લડાઈઓથી કંટાળીને કેટલાંક
કુટુંબ ગ્રીસ છોડી બીજા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યાં ને પોતપોતાનાં

આકાશમાં ગમન કર્યાં કરે છે, ને અનેક પદાર્થો
બનાવે છે. એ પદાર્થો પાછા પરમાણુ રૂપ થઈ જાય છે,
પણ મૂળપ્રકૃતિ રૂપ પરમાણુઓ વધતા ઓછા થતા
નથી. સત્ય પારખવાનાં ત્રણ લક્ષણ છે-ઇન્દ્રિયવંડે
જાણવું; ન દીઠામાં આવેલી વસ્તુઓની મનમાં છાપ
પડે તેથી-સ્મરણથી-અનુમાનથી જાણવું અને સુખ
દુઃખ થાય તેથી જાણવું; પણ શરીર તથા આકાશ
એના ખરાપણાની પેલી પાસ સમજાય તેવું બીજું કંઈ
નથી; મરણ એ નાશ છે; મરણ પછી જે બીજી સ્થિતિની
આશા નથી તેા સદ્ગુણની પ્રશંસા કરવી એ મિથ્યા છે.
નીતિસંબંધી-ડાહ્યાં માણસે જીવ જવો તે માહું છે એમ
ન માનવું, તેણે પોતાની જિંદગી વધારે લાંબી કરવાનાં
કરતાં સુખમાં જાય તેવું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો;
સુખમાં રહેવાને ઇન્દ્રિયની ભૂખતરસ પુરી પાડવી કે
જેથી શરીર આરોગ્ય તથા સ્વસ્થ રહે ને એથી મન પણ
નડતરથકી છુટું રહે; દુઃખ ને બહારાટ એથી દૂર રહેવાને
આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કેમકે સુખ એ આપણાં
જીવતરનો હેતુ છે; પણ દરેક જાતની મોજમજા ડાહ્યાં
માણસે ખોળવી નહિ. કેમકે જે માણસે મિતપણાથી
રોટલી પાણીમાં સ્વાદ માન્યો છે તેને મેઁજાં જમણની
જરૂર નથી; માટે સુખ એટલે નિરંકુશ મોજમજા ન
સમજવી; જે કોઈ પોતાની ઇચ્છાને વિવેકતા પ્રકાશથી
જોઈને આટલી યોગ્ય છે એમ નક્કી કરે છે ને બીજાને
દાખે છે તે ખરા સુખી છે; જે ડહાપણથી ને પ્રમા-
ણિકપણે વર્તતો નથી તે સુખમાં રહી શકનાર નથી,
અને સુખી થયા વિના કોઈ ડહાપણથી ને પ્રમાણિક-
પણે રહી શકનાર નથી, કેમકે સદ્ગુણ ને સુખ એ
જે એકબીજાથી છૂટાં પડી શકે તેવાં નથી.

નવાં રાજ્ય કરી ઉઘડે વળગ્યા. થોડા કાળમાં સંસ્થાની રાજ્યનો ઉત્કર્ષ થયો. જોઈ ગ્રીસના લોક હેયે દાઝી સ્વતંત્રેજ રાજ્ય આણુ રાખવાનો હિસાહ પ્રગટ કીધો. ને દેશી ઐક્યનો શક આરંભ્યો (૭૭૬).

લાર્કર્જસે સ્પાર્ટાને ધારા બાંધી આપેલા તે પ્રમાણે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા હતીજ; એથેન્સમાં સોલને ધારા બાંધી આપ્યા; ને જો કે લોકમાં તડાં હતાં ને પિસિસ્ટ્રેટસે સર્વોપરિ સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી તો-પણ રાજ્યમાં ધણાક સુધારા થયા હતા; ખીલું રાજ્યોમાં પણ લોક ચંચળ ને ઉઘમી હતા. હીપિયસને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો તે સમા ઉપર એથેન્સ ને સ્પાર્ટા આ પ્રમાણે શોભ્યાં; એથેન્સના લોક શાંતિને ઇચ્છી અનેક ઉઘમમાં વધારો કરવાને ઇચ્છતા અને લોક ઉઘમી રહે તેવા ત્યાંના રાજ્યધારા હતા. દરેક જણને રાજકાળમાં મત આપવાનો હક હતો તેથી તે પોતાનું મોટપ સમજતે, પોતાની સૂઝ તથા શક્તિ ઉપર વધારે ભરોસો રાખતો, ને સરસાર્ધમાં વધારે સારા કહેવાને નિરતર ઉઘમમાં મગ્યો રહેતો; કાંઈને મોજમજાનો ને અનીતિનો એપ લાગ્યો નહોતો, ને દરેક વર્ગમાં ને દરેક જણમાં દેશાભિમાન વ્યાપી રહી તકતકતું હતું; લોક ઉત્તમ નૌકાસૈન્યે, મોટી સમૃદ્ધિએ; કેળવાએલી બુદ્ધિએ ને પ્રપંચ વૃત્તિએ રાજ્યને બળિષ્ટ ને સુંદર કરતા હતા. સ્પાર્ટાનું રાજ્ય કેવળ ઘરકરી હતું; લોકને ખાવાપીવા પહેરવા ઓઢવા વગેરેનું રાજ્ય-માંથી મળતું એટલે તેઓને પોતપોતાનો સંસાર ચલાવવાને ઉઘમ કરવાની જરૂર નહોતી; તેઓ યુદ્ધકાળમાં શૂર વિકરાળ હતા પણ શાંતિકાળમાં આળસુ ને નિસ્તેજ હતા; તેઓ વિદ્યાકળાને તથા જોઓ તેનો અભ્યાસ કરે તેને ધિક્કારતા; તોપણ ચોક્કાનું માન સર્વોપરિ છે એમ તેઓ માનતા. દરેક જણ રાજધારાની આજ્ઞામાં રહી એક સરખી કરી કેળવણી લેતા, કાંઈના બળાત્કારથી નહિ કે રાજતંત્રમાં જડ રૂપ ગોઠવાવાને નહિ, પણ આખા રાજ્યરૂપી પ્રાઠ પુરુષનું હું એક સચેતન ને કામ કરી શકું તેવું અંજ હજ એમ સમજીને કેળવણી લેતો ને તેની છાતી દેશાભિમાનથી, શૌર્ય ભર્યા હુંપદથી ને મોતના ધિક્કારથી ધમધમતી હતી.

ચોમ આવ્યો-સંસ્થાની આયોનિયને ઇરાની રાજ્ય-ની ઝુંસરીમાંથી નીકળવાને પોતાનાં કુળના એથેનિ-અનોની મદદ માગી, એઓએ તે આપી ને ઇરાની રાજ્ય કોપ્યું. સૌ ગ્રીક રાજ્યો સાવધ થયાં ને સુપ બાંધી સજ્જ થયાં,—એથેન્સ ને સ્પાર્ટા, એક વિદ્યા-કળાને માન આપનારું ને ખીલું તેને ધિક્કારનારું, એક મોન-નામને માટે આતુર ને મોટાં શૌર્યથી લડનારું

ને ખીલું કહણ કરેલાં અંજબળથી તથા લડાઈની કરી કેળવણીથી વિકરાળ થઈ લડનારું હતું; બંનેનું ઘરકરી બળ ધણું કરીને સરખુંજ ને બંને સ્વતંત્રતાના અધીર અને તે બંનેના તથા ખીલું પણ ગ્રીક રાજ્યોનાં દરેક જણનાં ને સૌ જણનાં હૃદય દેશાભિમાનથી પ્રભવલિત હતાં. ઇરાનીઓ ઉપરાઉપરી મોટ મસારે પણ બારે ઠાકથી ખુશકીએ ને વહાણે ગ્રીક જીતવા આવ્યા; ગ્રીક સામા થઈ લડાઈ આપી રાત્રીને હરાવ્યા, રાત્રીએ આઠી-વાટે ગ્રીસમાં ઉતરી એથેન્સને બાળ્યું, પણ સાવધ, ચતુર, ચપલ, ગ્રીકોએ વહાણની લડાઈ જીતી મહારાજ અર્કિસસને લલિજત કરી પાછો કહાડયો. લીઓનિડાસે અલગ રહી સ્પાર્ટાના રાજપ્રતિ પોતાની ભક્તિ પોતાનો વધ કરાવી શિક્ષણીય રાખી; ને સૌ ગ્રીક જનોએ ઓલિમ્પિક ઓમ્ફલમાં થેમિસ્ટોકલીસને ધન્ય ધન્ય ભવ્યું-દેશાભિમાની સ્વતંત્ર લોકના એકદેશી સંપનો જય પ્રકાશ્યો (૪૮૦).

પેરિકલીસના સમયમાં એથેન્સના કીર્તિમાન રાજ્યનો વૈભવ પુરેપુરો શોભ્યો ને નાટકકારોએ તે યથારિચિત ચીતરી દર્શાવ્યો (૪૬૦-૪૨૯).

પેરિકલીસના મરણની સાથે એથીનિઅનોમાં દેશા-ભિમાન ને યુદ્ધનો હિસાહ એ ઘટવા માંડયાં-તેઓ બુદ્ધિના તથા સમૃદ્ધિના મદમાં જેટલું સાફ તેટલું અમારુંજ એ સ્વાર્થ ને અમેજ સૌથી મોટા એ ગર્વ વિશેષે રાખતા થયા; ઇરાનની રીતભાવ તથા મોજ-શોખ જો કે કેળવાયલા સુંદર રૂપમાં દેખડાવતા તોપણ તેઓ ધણાજ ખટપટી ને અનીતિમાન થયા હતા. એથેન્સ સ્પાર્ટાને મૂળથીજ પરસ્પર સ્પર્ધા હતી ને તેમાં એથેન્સ ચઢ્યું એટલે સ્પાર્ટાએ ડોળા કહાડયા. ઇરાને હુમલો કર્યો તે વેળા લડાઈમાં સ્પાર્ટાન સરદારને સર્વો-પરિ સત્તા આપવામાં આવી હતી; તે સત્તા (૪૭૭થી) એથેન્સે પોતે રાખી હતી ને એ સત્તા સ્પાર્ટાને પાછી પોતે લેવાને નિશ્ચય કીધો. સત્તાવીસ વર્ષ લડાઈ ચાલી ને એથેન્સે સ્પાર્ટાની તાબેદારી કીધી. (૪૦૪થી) સ્પાર્ટાએ સધળાં ગ્રીક રાજ્યોમાં સર્વોપરિ બળવાન દહેવડાવ્યું; એનો મદ થીબ્સે ઉતાર્યો (૩૭૧) ને તે અજક્યું. પડતીના કાળમાં તત્વશાસ્ત્રીઓએ પોતાના શોધ પ્રગટ કીધા. ડીમોસ્ટિનીસે સૌ ગ્રીક રાજ્યોને માહસીનના ફિલિપની સામા ઉશ્કેરવાને મથન કીધું. પણ ફિલિપે ગ્રીક સમસ્તને પોતાની આજ્ઞ માનતા કીધા (૩૩૮).

અને પછી સિંકદરે વીસ લાખ ચોરસ માહલનું ઇરાની મહારાજ્ય જીત્યું ને ગ્રીક જયનો જગતમાં વિસ્તાર કીધો (૩૩૧).

(રોમનું.)

બીક દેશમાં એક જાતનાં જુદાં જુદાં કુળે જુદે જુદે ઠેકાણે રાજ્યો માંડ્યાં, પણ એકથી વધારે જાતિકુળના લોકે રોમમાં સત્તા સ્થાપી, રોમનું મોટું વધારી અને રોમ નગરના રોમન જીએ એવું પોતાને કહી કહેવડાવી પોતાની વિખ્યાતિ કીધી. સાંસારિક રાજકીય ને સૈનિક વ્યવસ્થા રોમ્યુલસે કરેલી તે આ પ્રમાણે હતી. (૧) સકળ વસ્તીના બે મોટા વર્ગ હતા-નગરજન (પેટ્રન) અને તેઓના અનુજીવી (ક્લાયંટ). અનુજીવીઓને કોઈની તરફથી દુઃખ નુકસાન થતું તો તેના સ્વામી પેટ્રન ધારા-વહીવટથી તેઓનું રક્ષણ કરતા અને અનુજીવીઓ પોતાના પેટ્રનની કેટલીક નોકરી બજાવતા; સઘળા રાજકીય હક નગરજનોએ પોતાનેજ માટે રાખ્યા હતા. (૨) નગરજનની ત્રણ વણ (ટ્રાઈબ) હતી; રામનીઝ (રોમ્યુલસના રોમન); દીટસ (સૈન્ય રોમન); ને ક્યુસરીઝ (ધર્મસ્કન રોમન); એકેક વર્ણમાં દસ દસ કુળ (ક્યૂરી) ને એક એક કુળનો એકેક મુખી અમલદાર હતો; સૌ મળીને ૩૦ કુળ હતાં જે ૩૦ સેનાઈન સૌઓ વડે રોમન તથા સેનાઈન એ બે એકઠા મળી ગયા હતા તેઓને નામે ઓળખાતાં. રાજ સઘળી રાજકીય બાબતો ક્યુરિઓની સલામાં મૂકતો ને તેઓનાં વધતાં ઓછાં મત પ્રમાણે દરેક કામનો નિકાલ કરવામાં આવતો. તેઓની સમ્મતિ વિના રાજથી કોઈ નવો ધારો થઈ શકતો નહિ અને ક્યૂરીઓની સલામાં ઠરાવ થતો ત્યારેજ રાજને રાજ્યસત્તા ધારા પ્રમાણે મળી કહેવાતી. રાજ યુદ્ધમાં મુખ્ય સેનાધિપતિની તથા પ્રાણ હગારવા લેવા સંબંધી સર્વ કામમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશની સત્તા ધરાવતો અને એની નિશાનીમાં તેની સાથે બાર લિક્ટર (છઠીદાર) રહેતા-એઓ ડાંગ રાખતા ને દરેક ડાંગમાં વચમાંથી ફરશી જેવું હથિયાર બેસાડેલું હતું. ક્યૂરીઓની સલામાં સઘળા કુલીન નગરજનને મત આપવાનો હક હતો. જીએ સલા સિવાય બીજી એક મોટરોઓની સલા જેનેટ હતી તે રાજને સલાહ આપવાને માટે હતી -પ્રથમ તેમાં ૧૦૦ જણ હતા, પણ જ્યારે સેનાઈન રોમન સાથે મળી ગયા ત્યારે ૧૦૦ બીજા વધારવામાં આવ્યા હતા-૧૦ રામનીઝ તથા ૧૦ દીટસ ક્યૂરીઓમાંની એકેકમાંથી દસ દસ; ક્યુસરીઝ વર્ણની ૧૦ ક્યૂરી હતી, પણ તેને પોતાની તરફથી સેનેટમાં મોકલવાનો અધિકાર મળ્યો નહોતો. સૈનિક વ્યવસ્થામાં આવું હતું કે દરેક વર્ણ ૧૦૦૦ પાયદળ ને ૧૦૦ ઘોડેસ્વાર પુરા પાડતી ને એ રીતે કુલીન સરદારોની તરફનું લશ્કર

૩૦૦૦ પાયદળ ને ૩૦૦ ઘોડેસ્વારનું હતું ને તે લીજીઅન કહેવાતું; દરેક વર્ણના લશ્કરી સવારની ટુકડી તે સેંચુરી કહેવાતી ને ત્રણ સેંચુરી તે રામનીઝ, દેટીઝ, ક્યુસરીઝ એ નામે ઓળખાતી; સઘળા રસાલાનો વડો અમલદાર તે દરજ્જામાં રાજ પછી બીજો ગણાતો.

ધર્મ તથા ધર્માધિકારી સંબંધી વ્યવસ્થા ન્યૂમાએ આ પ્રમાણે કરી હતી; જુપિટરેક આકાશમાંથી એક ઢાલ નાખી તે ચોરાઈ ન જાય માટે ન્યૂમાએ તેના સરખી બીજી અગિયાર કરાવી ને પછી બાર ઢાલના બાર પૂજરી (સાલીએ) ઠેરવ્યા હતા. દેવતાના પૂજનવિધિનું ઉપરીપાણું રાખવાને તથા ધર્મને લગતી બાબતનો વિચાર કરવાને ચાર આચાર્ય (પોંટિક) ઠેરવ્યા હતા. એ ચાર મળીને ધર્મની વ્યવસ્થા રાખતા. રોમના ઐશ્વર્ય નામાંકિત કુલીન જનને આચાર્યપદ મળતું. ધર્મકર્મ કરાવનારાઓનો જુદો વર્ગ નહોતો. રોમનગરપાળ જે દેવનો એકેક ને એક જુપિટરનો એવા ત્રણ પૂજરી (ફ્લેમેન્સ) હતા. દેવતાઓની ઇચ્છા-આજ્ઞા જણવાને ચાર શકુન પરીક્ષક લવિવ્ય વર્તનારા (ઓગર) નીમ્યા હતા. રોમની જણતી જે આદ્યા નગરી ત્યાંની વેસ્તા દેવીનો અગ્નિ રોમ આણી રાખેલો તેને નિત્ય સતેજ રાખવાને વેસ્તાનું દહેરું બંધાવ્યું ને તેની જોડેના મકાનમાં ચાર કુમારિકાઓને રાખી. સંત્રામકાળ ને શાંતિસ્વસ્થતાનો કાળ જુદો દેખડાવવાને બે મોઢાંના (આગળ પાછળ) જેનસ દેવનું દહેરું બંધાવ્યું. ધાન્યાદિકનાંજ બલિ દેવને આપવાં એવું ઠેરવ્યું. દરેકનાં ખેતરને હદ કરી આપી હતી ને એ હદ ખસેડવી તે ખેતરપાળ દેવની ચોરી મનાતી; ખેતરપાળનો દર વર્ષે ઓચ્છવ થતો. ન્યૂમાએ લોકના ધંધા પ્રમાણે વર્ગ કીધા; ગુડફેથનું (ધીરપતીજ-સત્ય વિશ્વાસનું) દહેરું બંધાવ્યું; ટાણાં તહેવારના દહાડા નક્કી કર્યા; અને તેણે રોમ્યુલસે ઠેરવેલા વર્ષના ૧૦ મહીના હતા (કેટલાક ૨૦ દહાડાના હતા) તેમાં જન્યુઆરિ ને ફેબ્રુઆરિ એ બે મહીના જોડ્યા ને ૧૨ ચાંદ્રમાસ ને એક દહાડો ઉપર એટલે ૩૫૫ દહાડાનું વર્ષ ઠેરવ્યું.

આંકસ મારિયસે કેટલાંક લેટિન શહેરો લીધાં ને

• સ્વર્ગનો દેવ-વૃષ્ટિ વાયુ ગર્જન વિદ્યુતનો અધિકારી; એ સર્વોપરિ દેવ મનાતો; દરેક ધર્મકાર્ય અથવા સંસારકાર્યના આરંભમાં તેનું આરાધન કરવામાં આવતું; તે પ્રકારનો દેવ હતો ને સ્વેતરંગ તેને ગમતો તેથી જયી ચોજાની સવારીમાં રથને ચાર સફેત ઘોડા હતા. ધર્માધિકારી સફેત ટોપી પહેરતા.

ત્યાંનાં મુખ્ય કુટુંબોને નગરજન બનાવ્યા. જેઓએ રોમમાં રહેવું ઇચ્છ્યું તેઓને પાંચમી હુંગરીમાં વસાવ્યા; જે રોમની સત્તા માની પોતપોતાનાં ગામમાં રહ્યા તે નગરજન તથા અનુજીવી એ સ્વામિસેવકના સંબંધથી અળગા હતા. ટાર્કિવનિયસ પ્રિસકસે લ્યૂસ-રીઓને સેનેટમાં દાખલ કરી ખીજ વર્ણની બરાબરીએ આપ્યા એટલે સેનેટ ત્રણસે જણની થઈ; પેટ્રન તે પેટ્રિશિયન કહેવાયા. પેટ્રિશિયનોનો પરસ્પર સંબંધ જણાવવાને કુટુંબોના વર્ગ કીધા* (કુળ શાખા પ્રમાણે કે ખીજ રીતે તે જણવામાં આવ્યું નથી), એઓને પરસ્પર લગ્ન કરવાની છૂટ હતી; પેટ્રિશિયન અનુજીવી સાથે પરણે તો દીકરો પેટ્રિશિયન ન કહેવાય ને તે પોતાના બાપના ધરમાંનો ન ગણાય; પેટ્રિશિયન નહિ ને અનુજીવી નહિ એવા કેટલાક લેટિન લોક (રોમની સત્તામાં નવા આવેલા) હતા તેઓ પ્લેબ્સ કહેવાયા—એઓ રાજકાળમાં હક ધરાવી શકતા નહિ તથા પેટ્રિશિયન સાથે લગ્ન સંબંધ કરી શકતા નહિ. પણ તેઓ કોઈ રીતના સ્વામિ-સેવકના સંબંધ રહિત હોવાથી અનુજીવી કરતાં વધારે છૂટથી રહેતા હતા ને કેટલાક શ્રીમંત પણ હતા; એ પ્લેબ્સમાંનાં કેટલાંક કુટુંબને અકેકી વર્ણ સાથે જોડી નાખ્યાં ને અકેકી વર્ણ જુની તથા નવી કહેવાઈ; એ રીતે કેટલાક પ્લેબ્સ પેટ્રિશિયન થયા, પણ તેઓ હજી રાજકાળમાં ભાગ ન લઈ શકે તેવા હતા. ટક્વિસ હોસ્ટિલિયસે ઘોડેસવાર રસાલાની સંખ્યા ત્રણસેની છસે કીધી હતી ને ટાર્કિવનિયસે બારસેની કીધી.

સર્વિયસ ટલ્લિયસ રાજાએ પ્લેબીઅન લોકને સંખ્યામાં ને દોલતમાં વધતા જોઈ તેઓને રાજકાળમાં ભાગ નથી માટે સામા થશે એમ વિચારી એક નવી લોકસભા હબી કીધી કે જેમાં સૌ નગરવાસીને પેટ્રિ-શિયન ને પ્લેબીઅન એકસરખા દાખલ કીધા—તે સભાનું વ્યવસ્થા સ્વરૂપ લશ્કરી હતું—તે શહેરની બહાર માર્સના (યુદ્ધદેવના) ક્ષેત્રમાં બરાબી; સભાસદો પોતપોતાનાં હથિયાર સાથે આવી પોતપોતાનાં મત આપતા; જેઓને ઓછામાં ઓછી ૧૧ હબર રતલ જેટલી જમીનની પેદારા અથવા ધરની મિલ્કત હતી તેજ માત્ર નવી સભામાં દાખલ થઈ શકતા; સભાના પાંચ વર્ગ મિલ્કત પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા હતા; અકેકા વર્ગની સેચુરી કંપનિઓ કરવામાં આવી હતી; ને એમાં ૧૭થી તે ૪૫ સુધીની હંમરના તે જુનિઅર

ને ૪૫થી તે ૬૦ સુધીના તે સ્ત્રીનીઅર કહેવાતા; એ પાંચ વર્ગની ઉપર ઘોડેસવાર હતા—એઓની છ સેચુરી હતી ને તે પેટ્રિશિયનનીજ હતી; તેમાં ૧૨ પ્લેબીઅન કુટુંબનાં માણસોથી વધારી સૌ મળીને ૩,૬૦૦ ઘોડાનો રસાલો કીધો—ઘોડાનો ખર્ચ વર્ષને માટે મુકરર કરેલી રકમ પ્રમાણે સરકારમાંથી આપ-વામાં આવતો; વળી ઇજનેરનાં કામને માટે સુથાર લુહારની જે કંપનિ હતી તેનાં માણસો અને ૧૧ રતલથી ઓછી પેદારાના તે પાંચમા વર્ગમાં ભેળી નાખવામાં આવ્યા હતા—એ નવી સભાએ (જુનિઅરની-પ્લેબીઅન ધણા હતા) ધીમે ધીમે કચૂરીઓની સભાનું કામ પોતે કરવા માંડ્યું અને જો કે નવી સભાએ યોજેલા ધારા કચૂરીની સભામાં તપાસાવા ને પછી તેના ઉપર સેનેટ મંજૂરી આપતી તોપણ આગળ જતાં સેચુરીએટ અસેમ્બલી-નવી સભા-રાજ્યમાં કાયદા કરનારી સર્વોપરિ થઈ હતી.

લાશિયમનો મોટો પ્રદેશ રોમના રાજ્યમાં જોડાયો હતો; ને સર્વિઅસે તે બધાના મોટા નાના ભાગ પાડ્યા ને ત્યાં વસનારા લોકની જાતિ (ટ્રાઈબ) મુકરર કીધી. રોમ્યુલસની બાંધેલી વર્ણ-ટ્રાઈબ માત્ર ત્રણ ને તે કુળપરતે પેટ્રિશિયન નગરજનની હતી, પણ સર્વિ-અસની બાંધેલી જાતિ-ટ્રાઈબ ૨૦ હતી ને તે પ્રદેશના જુદા જુદા ભાગમાં વાસ કરનારા પ્લેબીઅનોનીજ હતી. રોમ્યુલસની ટ્રાઈબમાંનો અથવા સર્વિઅસની ટ્રાઈબમાંનો કોઈ પોતાનું રહેઠાણ બદલતો તો તે પોતાની ઠેરવેલી જાતનોજ ગણાતો. દરેક ટ્રાઈબના મુખીઓ કરાવ્યા હતા કે જે દીપ રાખતા, પણ કોઈ ખીજે ઠેકાણે જઈ રહ્યો તો તેટલાજ ઉપરથી તેનું નામ પોતાની દીપમાંથી કાઢી નાખવાની તેઓની સત્તા નહોતી, ચાર ટ્રાઈબ શહેરની હદની અંદરને માટે ને ખીજ બહારને માટે હતી. ટ્રાઈબમાં નોંધાએલા પ્લેબીઅનો શહેરના ચોકબજારમાં—ફોરમમાં જ્યારે જ્યારે ગુંજરી બરાબી ત્યારે ત્યારે મળતા ને રાજકાળ સંબંધી પોતાના મત આપતા.

એક ઠેકાણે મળેલા લોકનાં મત સામટાં લઈ લેવાનો વહીવટ રોમમાં નહોતો; મત આપનારા લોકની મંડ-ળાઓમાં વહેંચણુ કરવી ને પછી તે મંડળાઓના બહુ મત પ્રમાણે કામનો નિકાલ કરવો એવો વહીવટ હતો. જો પ્રમાણે રોમનાં રાજકાળની વ્યવસ્થાને માટે જે હતી તેની ચાર સભા થઈ-કચૂરી પ્રમાણે મળતા પેટ્રિ-શિયનની તે ચોકબજારના છેડાના ભાગમાં મળતી, પોતપોતાની જાતિમાં પ્લેબીઅનો મળતા તે ચોકબજાર-

*આર્ય બ્રાહ્મણોએ ગોત્ર, શાખા, સર્મ અને દિવેદી, ત્રિપાઠી, યાજ્ઞિક વગેરે એ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરી હતી.

માંજ; પેટ્રિશિયન પ્લેબીઅન સૌ લોકની તે યુદ્ધદેવના ક્ષેત્રમાં મળતી; અને એ ત્રણેની વાતને મંજુર રાખનાર અથવા રદ કરનાર સર્વોપરિ સભા સેનેટની હતીજ. (પછવાડેથી) પેટ્રિશિયનની સભા નામનીજ રહી હતી; પ્લેબીઅન દ્વાર્ષણીની સભાએ ધીમે ધીમે સત્તા મેળવી રાજ્યના ધારા બાંધવાનું કામ પોતાને હસ્તક રાખ્યું હતું અને પેટ્રિશિયન પ્લેબીઅનની મોટી સભા તે ધીમે ધીમે પેટ્રિશિયનની સત્તા તોડી ખરેખરી લોકસભા જેવી થઈ હતી.

રાજને કાઢ્યા પછી પેટ્રિશિયનોએ સધળી સત્તા પોતાને હાથ રાખી, પણ પ્લેબીઅનોને રાજ રાખવાને તેઓના પસંદ કરેલા બે વડા અમલદાર ઝીટર (એજ પાછળથી કોન્સલ કહેવાયા હતા) રાજના જેટલીજ સત્તાથી હાકમી કરે એવું કબુલ કરીને સેચુરીની (લોકની) સભાએ બેને ઠેરવ્યા ને કચૂરીની સભાએ તેઓને પદ્મભિષેક કરીધા. કોન્સલોએ રાજ્યોની વખતમાં સેનેટ હતી તે પ્રમાણે ૩૦૦ પેટ્રિશિયનોની નવી સેનેટ સ્થાપી. વેલેરિઅસ કોન્સલના વખતથી વહીવટ ધારા ચાલ્યા કે કોન્સલો પોતાની લીજઅન સાથે શહેર બહારના મુલકમાં હોય ત્યારેજ તેઓ ઉગારવા મારવાની સત્તા વાપરે, શહેરમાં નહિ; અને કોન્સલનાં કામ ઉપર લોકસભાને અપીલ કરવાનો હક દરેક રોમનગરજન ધરાવે. કોન્સલ વર્ષને માટે નિમાતા એટલે તેઓ પોતાનાં કામને માટે જવાબદાર હતા ને એ શાંતિકાળમાં લોકના હકમાં ઠીક હતું, પણ યુદ્ધકાળમાં ન્યારે કોન્સલો લડાઈમાં ગુંથાતા અને વળી લોકે પસંદ કરેલા એટલે તે હંમેશના પ્રવીણ સરદાર જેવા હોયજ નહિ ને હોય તોપણ તેઓને વર્ષ પછી અધિકાર છોડી દેવો પડે એવું હતું તેથી સેનેટ (વેલેરિઅસના મરણ પછી) ઠેરવ્યું કે જરૂરની વખતે બેમાંથી એક કોન્સલ કોઈને છ મહીનાને માટે ડિક્ટેટર કરે—તેની સત્તા શહેરમાં ને બહાર ચાલે, તેની સાથે ફરશીવાળી ડાંગ રાખનારા રહે, તે ચાહે તેને મારે કે ઉગારે ને તે પોતાનાં કામને માટે કશી વાતે જવાબદાર નહિ. એ કરાવ પ્રમાણે ૪૬૮થી ડિક્ટેટર નિમાયો (સેચુરી સભાનો હક છીનવી લેવાયો.)

* વેલેરિઅસના વખતથી કોન્સલોના લિક્ટરો નગરમાં ફરશી વિનાની ડાંગ રાખતા. પાછલા વખતમાં મહીના મહીનાના વારા પ્રમાણે ન્યારે એક કોન્સલના બાર લિક્ટર ફરશીવાળી ડાંગ રાખતા ત્યારે બીજાના બાર ફરશી વિનાની રાખતા. ફરશીવાળી ડાંગ એ મારવા ઉગારવા સંબંધી કુલ અખત્યારની નિશાની હતી.

ટાઈવનની સામા ચાલેલી લડાઈઓથી રોમનોએ કેટલોક પ્રદેશ ગુમાવ્યા હતા ને તેથી ધણાક પ્લેબીઅનો કંઝાલ થઈ ગયા હતા—લોકાંક કુટુંબ પેટ્રિશિઅન જેટલાં દોલતમંદ હતાં, પણ ધણાંક તો ગામ ગામડાંમાં રહી પોતપોતાનાં નાનાં ખેતરો જતે ખેડીને અથવા કરજ કાઢીને ગુબરો કરતાં; રાજ્યની નોકરીમાં ન્યારે તેઓ ઉનાળામાં લડાઈને માટે નીકળતા ત્યારે તેઓનાં પોતાનાં ખેતર અણખેખાં રહેતાં અથવા ખાડોશીઓ તે ખેડતા. વળી સરહદ ઉપર દુશ્મનો પણ ખેતરો વણસાડતા. પેટ્રિશિઅનો તો રોમમાંજ રહેતા; તેઓ પોતાની જમીન પોતાના અનુજીવી પાસે ખેડાવતા, ને એઓની પાસે બીજા ધંધા કરાવી નફો મેળવતા; પાછલા રાજની કેટલીક ખાસ જમીન જે રાજ્યનો થઈ હતી તે પેટ્રિશિઅનોએ પોતાના હવાલામાં રાખી હતી ને તેનું હથકો બાકું સરકારમાં ભરી પોતે તે જમીન ખેડાવી તેનું ઉત્પન્ન ખાતા; તેઓ લોકને નાણાં ધીરતા ને દેણદારથી મુક્તસર તે પાછાં નહોતાં ભરાતાં તો રાજ્યના ધારા પ્રમાણે તેઓ દેણદારની પાસે ગુલામી કરાવતા અથવા તેને પકડી કેદ કરી ગુલામ દાખલ વેચતા અથવા મારી નાખતા. પ્લેબીઅન બહુ અકળાતા હતા તેવામાં એક પ્રસંગ બન્યો, એવો કે ચીથરેલાલ ને લાંબી મેલી દાઢીવાળો ને પગમાં બેડી એવો એક રોમન બજાર ભરાયલો તે દહાડે ફેરમમાં ખૂસ્યો; સૌએ તેને ઓળખ્યો કે તે લો ફલાણો બહાદુર સિપાઈ છે; પછી તેણે પોતાની વાત કહી કે લડાઈ ચાલતી તેવામાં દુશ્મને માંડે ધર બાળી નાખ્યું ને નાનું ખેતર લૂટી લીધું, પછી મેં એક પેટ્રિશિઅનનું કરજ કાઢ્યું, ને તે મારાથી અદા ન થયું તેથી તેણે મારી આ દશા કરી છે. એ ઉપરથી સધળા પ્લેબીઅનો હસ્કેરાયા; એક કોન્સલ તો સંતાઈ ગયો ને બીજાએ પ્લેબીઅનોની તરફથી સેનેટને સમજાવવાનું માથે લીધું. થોડે દહાડે સરહદ ઉપર દુશ્મનો ચઢી આવ્યા ને તેની સામા જવાને કોન્સલોએ હરકત બોલાવ્યું, પણ પ્લેબીઅનોએ ધારા પ્રમાણે સમ ખાઈ નામ નોંધાવવાની ના પાડી; સાર્વલિઅસ કોન્સલે સરકારી લેખ કરી જણાવ્યું કે લડાઈ ચાલશે તે દરમિયાનમાં કોઈ દેણદારને કેદ કરવામાં નહિ આવે ને લડાઈ પૂરી થયા પછી દેણદારના ધારામાં ફેરફાર કરવા વિષે તે સેનેટને સમજાવશે. પ્લેબીઅનોએ તે કોન્સલના ઉપર બરોસો રાખી દુશ્મન સામા જઈ તેઓને હાંકી કાઢ્યા; પણ ન્યારે કોન્સલ પોતાના જથી સિપાઈઓ સાથે પાછો આવ્યો ત્યારે સેનેટ તેને જય કહ્યાનું માન ન આપ્યું ને દેણદારના ધારામાં પણ

કંઈ ફેરફાર કરવાની ના પાડી. પ્લેબીઅનો વધારે કોષે ભરાયા; વળી દુશ્મનોની સામા જવાનો વખત આવ્યો; સેનેટ વેલેરિઅસને ડિક્ટેટર નીમ્યો કે તે સમજાવીને લોકને લડવા મોકલે. વેલેરિઅસે વચનથી ખાતરી આપી કે હું તમારું દુઃખ ઓછું કરાવીશ. લડાઈ પૂરી થઈ; સેનેટ કંઈ કીધું નહિ ને વેલેરિઅસે પોતાનો અધિકાર છોડ્યો-કહીને કે મારું વચન પાળ્યું નહિ તેમાં મારો દોષ નથી. જે પ્લેબીઅન લશ્કરવડે વેલેરિઅસે જય મેળવ્યો હતો તેણે હજી હથિયાર ઉતાર્યા નહોતાં; અને એપીઅસ કોન્સલે તેઓને રજા ન આપી. લશ્કરે પોતાનામાંના બે જણને પોતાના સરદારો કરી કૃત્ય કીધી ને ટાબર તથા એનીઓ એ બે નદીના સંગમ આગળની ટેકરી ઉપર (રોમથી બે માઇલ દૂર) નવું શહેર વસાવવાનો નિશ્ચય કીધો. પેટ્રિશિયનોએ ઉપરાઉપરી સંદેશા મોકલ્યા, પણ પ્લેબીઅનોએ કાને લીધું નહિ; એપીઅસ કહ્યું કે પ્લેબીઅન વિના ચાલશે, પણ બે જણ જે આગળ ડિક્ટેટર થયા હતા તે અને મેનેનીઅસ એગ્રિપ્પા નામનો પેટ્રિશિયન જે લોકનો હિતુ હતો તે વચમાં પડ્યો. એગ્રિપ્પાએ ' શરીર તથા તેના અવયવ ' એની વાત પ્લેબીઅન લશ્કરને સંભળાવી ને સમાધાની આણવી કબુલ કરાવી. પ્લેબીઅનોએ આ પ્રમાણે સંદેશો કહે-વડાવ્યો કે જે દેણદારોથી કરજ અદા થઈ શકતું નથી તે કરજ માંડી વળાય તથા જેઓને ગુલામગીરીમાં રાખ્યા છે તેઓ છૂટા થાય; પેટ્રિશિયન અમલદારોની સામા પ્લેબીઅનોનું રક્ષણ કરવાને માટે પ્લેબીઅનોમાંથીજ બે ટ્રિબ્યૂન નામના અમલદાર નિમાય; જેટલો કાળ તેઓ અમલદાર રહે તેટલો કાળ તેઓનાં અંમને આંચ ન આવે; તેઓ શહેર છોડી બીજે કહ્યું જાય નહિ ને તેઓનાં ઘર શતદહાડો ઉધાડાં રહે કે જ્યારે જેને જરૂર પડે ત્યારે તેને લાખડતોખ મદદ મળે. એ માગણી પેટ્રિશિયનોએ કબુલ રાખી, પણ આટલું ઉમેરાયું કે સેન્ટુરીની મોટી સભા ટ્રિબ્યૂનોને નીમે-આવી મતલબથી કે તે સભામાં પેટ્રિશિયન તથા તેના દોલતમંદ અનુજીવી એઓનાં બહુ મત રહે. ટ્રિબ્યૂનોને સેનેટની સભામાં બેસવાનો હક હતો ને વળી તેઓને મોટી ને જોખમભરેલી સત્તા મળી કે જેથી કોઈ પણ ટ્રિબ્યૂન એકાદો કાયદો થતો બંધ પાડે અથવા સેનેટના કરાવેને અમલમાં આવતો અટકાવે. જે ઠેકાણે કોલકસાર થયા તે ઠેકાણે પ્લેબીઅનોએ જીપિટરની વેદિ બાંધી ને તે ટેકરી પવિત્ર ટેકરી એ નામે ઓળખાઈ. થોડે દહાડે પ્લેબીઅનોને પોતાનામાંથી બે એડીલ નીમવાનો હક મળ્યો હતો-તેઓ

મહોદ્દાઓમાં સુલેહ રાખતા, ને મકાન વસ્તાઓ સમરાવતા.

એગ્રેરિયન લો-એ ધારો પસાર થયો તે આ રીતે,-રાજાઓની ખાસબી જમીન જે સરકારી થયેલી તેમાં વધારો થયાં કરતો-દુશ્મનનો મુલક બધો અથવા થોડો છતનારા લોકના ઉપયોગ તથા લાભને માટે રાજ્યમાં દાખલ કરવાનો વહીવટ હતો; એવી ધણીક જમીન પેટ્રિશિયનોએ પોતાના વાપરમાં લીધી હતી, તોપણ કેટલીક ઠોરને ચરવા લાયકની રહી હતી; કેપ્યુરિયસ કેસીઅસ નામના એક પેટ્રિશિયને ગરીબની દાઝ જણી દરખાસ્ત કીધી કે પ્લેબીઅનો જે નાનાં નાનાં ખેતર ખેડી મુસીબતે ગુબરો કરે છે તેઓનાં ઠોરને માટે ઉપર કહી તેવી અણખેડી જમીન થોડી વહેંચી આપવામાં આવે તો તેઓની સ્થિતિ સારી થાય. કેસીઅસે મોટાં કામ કીધાં હતાં, તે ત્રીજી વારનો કોન્સલ હતો ને તેની સત્તા ધણી હતી; વળી પવિત્ર ટેકરીનું સ્મરણ પેટ્રિશિયનોને હતું; એ ઉપરથી સેન્ટુરીની સભાએ મંજૂર રાખ્યો-વિચારીને કે ધારો થતો અટકાવ્યા કરતાં તેનો અમલ થતો અટકાવવો એ વધારે ડહાપણ છે.

પછી પેટ્રિશિયનોએ રાજદ્રોહનો અપરાધ મૂકી કેસીઅસનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો ને તેનું ઘર તોડી પડાવ્યું. ચારેક વર્ષ તો પેટ્રિશિયનોએ એગ્રેરિઅન લોની ચર્ચા ચાલવા દીધી નહિ, કોન્સલો શહેરની બહાર પોતાની કચેરી કરતા કે જ્યાં તેઓ ઉમારવા મારવાની સત્તા ચલાવી શકે ને ટ્રિબ્યૂનોની સત્તા ચાલે નહિ. ૬૦ સં ૫૦ ૪૭૬માં ટ્રિબ્યૂનોએ એક કોન્સલને અપરાધી ઠેરવી દંડ કરાવ્યો; ૪૭૩માં જેન્યુશિયસ ટ્રિબ્યૂને પાછલાં વર્ષના કોન્સલના ઉપર એગ્રેરિઅન લોનો અમલ થતો અટકાવ્યો એવો અપરાધ મૂક્યો; પેટ્રિશિયનો ગભરાયા, અને તેઓએ તે ટ્રિબ્યૂનનું ખૂન કરાવ્યું. પછી પાછી ભાંજગડ ચાલી; હુલ્લડ થયું ને કોન્સલો સેનેટ સભાના મકાનમાં ભરાઈ રહ્યા; વેલેરીઅસ પબ્લીઅસ એ ટ્રિબ્યૂને દરખાસ્ત કીધી કે ટ્રિબ્યૂન ને એડીલ એઓની નીમણૂક સેન્ટુરીની સભા ન કરે પણ ફોરમમાં મળતી પ્લેબીઅનોની ભતિની-ટ્રિબની સભા કરે; એ દરખાસ્ત થઈ, પણ પેટ્રિશિયનોએ તે ધારો થવા દીધો નહિ; પણ પ્લેબીઅનોએ મમતથી પબ્લીઅસને બીજી વાર ટ્રિબ્યૂન ઠેરવ્યા ને તેનો સાથી લેટોરિઅસ હતો તે પણ દંડ નિશ્ચયથી કામ કરનારો હતો. એ બે જણે ફોરમમાં ભતિઓની

સભામાં ધારે બાંધવા માંડયો; કોન્સલોએ પોતાના લિફ્ટરો સાથે ત્યાં જઈ અટકાવ કરવા માંડયો; લેટારિયસે તેમને પાછાં જવાનું કહ્યું; હુલ્લડ થયું; ધસારામાં પ્લેબીઅનો કેપિટલની ટેકરી પર ચઢી ગયા ને તેઓએ પેટ્રિશિયનોના હલ્લાઓને હડાવ્યા; પછી ભતિઓની સભામાંથી ટ્રિબ્યૂન ને એડીલ નીમવાનો ધારો પસાર થયો હતો. પ્લેબીઅનોએ પાંચ ટ્રિબ્યૂન નીમ્યા તે પ્રસંગે (૪૭૦માં) પેટ્રિશિયનો આડા આવ્યા નહિ.

ટ્રિબ્યૂનો એગ્રેરિઅન હો. પુરેપુરો અમલમાં આવતો કરવાને બહુ મધ્યા, પણ ફાવ્યા નહિ— કોન્સલોની નીમણૂક પેટ્રિશિયનો કરતા ને કોન્સલો પોતાની જુલમી સત્તા વાપરતા એટલે પ્લેબીઅનોનું શું ફાવે ? તોપણ (૪૬૨માં) ટેરેન્ટિલિઅસ નામના રાખ્સે આવી દરખાસ્ત કીધી કે પેટ્રિશિયન તથા પ્લેબીઅન એઓએ હવે પછી એકબીજાના સંબંધમાં કેમ વર્તવું તે વિષે નક્કી ધારા બાંધવાને ૧૦ જણને કમિશનર મુકરર કરવા ભેઈએ. પેટ્રિશિયનોએ તે દરખાસ્તની સામાં યથા કીધું, ને પ્લેબીઅનોએ ટેરેન્ટિલિઅસને મદદ આપ્યાં કીધી—પાંચ વર્ષ સુધી પ્લેબીઅનોએ તેના તેજ ટ્રિબ્યૂનો નીમ્યા કીધા હતા. ટ્રિબ્યૂનો પેટ્રિશિયનની દરકાર ન રાખતાં કમિશનરો નીમવાનો ઠરાવ કરતા હતા તેવામાં કેટલાક જુવાનીઆ પેટ્રિશિયનોએ સભામાં જઈ તેમને કામ કરતા અટકાવ્યા; એ ઉપરથી બન્ને તરફેણ વચ્ચે લડાઈ ચાલવાનો સંભવ હતો. પણ એટલામાં ટ્રિબ્યૂનોએ શહેરમાંથી કાઢી મૂકેલા એવા કેટલાએક રોમનોએ સેનાઈન લોકની મદદથી કેપિટલની ટેકરી કીધી એવું સાંભળ્યું ને કોન્સલોએ ટસક્યુલમના લેટિનોને ભરોસો આપી સાથે લઈ બંડ બેસાડયું; પણ કોન્સલ કમડામાં કપાઈ પડયો ને પેટ્રિશિયનોએ ધારા

• એ ટેકરી પર જીપિટરનું દહેરું હવું. કેપિટલ કહેવાનું કારણ આ કે દહેરાને માટે પાયો બાદતાં માણસનું ડોકું નીકળ્યું હવું; ટાર્કિવનિઅસ પ્રિસકસે દહેરું બાંધવા માંડ્યું હવું તે ઉલ્લા ટાર્કિવનની કારકીર્દીમાં પુરું બંધાઈ રહ્યું હવું; પણ પ્રભરાજ્યના ત્રીજા વર્ષમાં (૫૦૭) તેની પ્રતિક્ષા થઈ હતી, તે ભવ્ય દહેરું અકેદી બાજુ ૨૦૦ ફુટની એવું સમ- ચારસ હવું; તે દહેરે જવાને સો પગથીઆં ચઢવાં પડતાં; કાંસાના જેવા મિશ્રધાતુનાં બારણાં હતાં; દહેરાનો સોનાનો શણગાર તેજ માત્ર ૧૨ હજારી ટેલેંટનો હતો; તે દહેરામાં સીબીલ ભવિષ્યવાણી કહેનારી સ્ત્રીઓનાં પુસ્તક રાખવામાં આવ્યાં હતાં; ત્યાંજ કોન્સલો પોતાનો અધિકાર લેતી વખત સોગન ખાતા ને બહિ આપતા; અને જયી સરદારો કામખૂમથી ત્યાંજ જઈ જીપિટરને વંદન કરતા.

બાંધવાની વાત ઉપર દરકાર રાખી નહિ. સિન્સિનેટસે ઇકવીઅન લોકના હુમલાને હડાવ્યો તેમ શહેરમાં ટ્રિબ્યૂનોની સત્તા પણ તોડી; પ્લેબીઅનમાંના કેટલાક આગેવાનોનાં ખૂન પણ થયાં; રોમમાં ધારાનું ચલણ નહિ સરખું થયું; બધાં ત્યાં કલહ મચી રહ્યો; તોપણ પેટ્રિશિયન ને પ્લેબીઅન એ બેમાં કેટલાક સમજુક હતા તેઓએ સમાધાની આણી. સેનેટ પાંચના દસ ટ્રિબ્યૂન કરવાની મંજૂરી આપી. (૪૫૭); પેટ્રિશિયનોને ઠેરબું કે ત્રણ માણસ ગ્રીસ જઈને સોલનના ધારા તથા બીજા રાજ્યોના ધારા તથા વ્યવસ્થાનિયમ ને તેઓને સારા ને ઉપયોગી જણાય તે લઈ આવે. એવેનટાઈન ટેકરી ને સરકારી ખુદ્દી જમીન હતી તે પ્લેબીઅનોને ભથ્થુ રહેવાને આપી. ને ત્રણ જણ ગ્રીસ ગયા હતા. તે ત્રીજે વર્ષે (૪૫૨) પોતાનું કામ કરી પાછા આવ્યા.

એ સમયે પેટ્રિશિયનો સમાધાનીને એટલા ચાહતા હતા કે તેઓ કોન્સલ તથા બીજા અમલદારોને કાઢી નાખી દસ જણની સભાને સધળો રાજ્યકારભાર સોંપવાને કબુલ થયા—તે દસ જણ એક પાસથી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખે, ન્યાય ચૂકવે, સૈન્યની સરદારી કરે અને બીજા પાસથી ધારાઓનો સંગ્રહ રચે. ડિસેમ્બર—દસ જણની સભા ૪૫૧માં સ્થપાઈ તે બધા પેટ્રિશિયનોજ હતા. પહેલા વર્ષના ડિસેમ્બરેએ ન્યાયે ને મિતપણે રાજ્ય ચલાવ્યું ને વર્ષને અંતે ધારાસંગ્રહની ૧૦ પાટી—ટબલ (કોતરેલી) તૈયાર કીધી ને ફોરમમાં ટાંચી કે નગરજન તે વખાસે ને સુધારવા સંબંધી સૂચના કરે; નિયમિત કાળ પછી તે ધારા સંચુરીની લોકસભાએ મંજૂર રાખ્યા ને તે નક્કી થયા—એ ધારાનો હેતુ પેટ્રિશિઅન ને પ્લેબીઅન બંનેને એકસરખી રીતે ન્યાય આપવાનો હતો. વર્ષને અંતે ૧૦ જણે પોતાના અધિકાર છોડયા ને નવા દસ થયા તેમાં એક જુના- માંનો એપીઅસ બટપટ કરી પાછો દાખલ થયો હતો; ને ચોડાએક પ્લેબીઅન પણ હતા. એપીઅસ ને પ્લેબીઅન એપીઅસ એ બે શહેરમાં રહેતા ને મુખ્ય ગણાતા; અને બીજા આઠ લોકરોની સરદારી કરતા ને એડીલ, ક્વેસ્ટર વગેરેનાં કામ કરતા. એપીઅસ ને પહેલે વર્ષે જનહિત જણાયો હતો તેણે બીજે વર્ષે પોતાના પેટ્રિશિયન સાથીઓને સમજવી તથા પ્લેબીઅન સાથીઓને રૂસ્વતથી દાબી ત્રાસદાયક કારભાર કીધો; સેનેટ કવચિત મળતી ને લોકને પોતાના વિચાર છૂટથી જણાવવાની બંધી હતી. વર્ષ પૂરું થયું તેની આગમજ ડિસેમ્બરેએ બે બીજા

ટેબલ તૈયાર કરી ને તેને ધારા માનવા એવું ઠેરવ્યું—એ ધારા નલ્લમ હતા ને તેનો હેતુ પેટ્રિશિયનોને તેઓના જીના હક પાછા મળે તેવું કરવાનો હતો; વર્ષ પુરું થયું તોપણ તેઓએ પોતાના અધિકાર છોડ્યા નહિ. એવામાં સેબાઈન ને ઇક્વીઅન એઓની સામા લડાઈ ચાલી; પ્લેબીઅન લશ્કરોદીલથી લડ્યાં નહિ; ને વચમાં કેટલાક બનાવો બન્યા તેથી તે પોતાની આવેનટાઈન ટેકરી ઉપર છાવણી કરી રહ્યા. શહેરના લોક જે એપીઅસની સામા થયા હતા તે પણ લશ્કરને મળ્યા; ને તેઓ રામ ઉપર વૂટી પડવાની તૈયારી કરતા હતા. એ સ્થિતિ જોઈ સેનેટ સભા મળી ને તેણે સમાધાનીનાં કહેણ મોકલાવ્યાં, પણ તેમાં કંઈ વળ્યું નહિ, જ્યારે સેનેટે ડિસેંવરને પોતાના અધિકાર છોડી દેવાની ફરજ પાડી ને લોકના હેતુ એવા જે જણને કાલકરાર કરવાને માટે મોકલ્યા ત્યારે પ્લેબીઅનોએ આ પ્રમાણે કહેવડાવ્યું:—ટ્રિબ્યૂનો પાછા નિમાય ને નતિઓની સભા રાજ્યકાજમાં ભાગ લે; સર્વોપરિઅધિકારીના ઉપર લોકને અપીલ કરાય; ચાલેલા અઘડામાં જે પ્લેબીઅનોએ આગેવાની કીધી છે તેમને માફી મળે અને ડિસેંવરને જીવતા બાળી મૂકવા; સેનેટે ત્રણ વાત કબુલ રાખી ને ચોથીને માટે માંડી વાળ્યું. નતિઓની સભા બરાઈ; દસ ટ્રિબ્યૂનો નિમાયા, ને પ્લેબીઅનો પાછા શહેરમાં આવ્યા. પછી પેટ્રિશિયનોની ઇચ્છા ઉપરથી પ્લેબીઅનોએ કબુલ રાખ્યું ને સેંચુરીની લોકસભાએ જે કોન્સલ ઠેરવ્યા ને એઓએ લોકને અપીલ કરવાનો ધારો જે ડિસેંવરોએ મંજૂર રાખ્યો હતો તે ચાલતો કીધો—(લોકને એટલે સેંચુરીની સભાને); નતિઓની સભા કાયદા બાંધે ને મંજૂર થાય તે સેંચુરીની સભાના કાયદાની પેઠે પેટ્રિશિયન ને પ્લેબીઅન સૌ નગરજન ઉપર અમલ ચલાવે. બાર ટેબલના ધારા એ સર્વ રાજધારાઓના મૂળ પાયારૂપે હતા એવું મનાયું છે—સિસરો તેને લાવથી માન આપતો. (બાર ટેબલના ધારામાંના કેટલાક વૂટક હાથ લાગ્યા છે). એ ધારાઓ વડે પ્લેબીઅન ને પેટ્રિશિયનના સંબંધમાં જે વાંધા હતા તેમાંના કેટલાક નીકળી ગયા.

કેન્યુલીઅન લેા—ઈ.સ. ૫૦ ૪૪૫ માં કેન્યુલીઅસ ટ્રિબ્યૂને ખીલ રજી કીધું કે પેટ્રિશિયન ને પ્લેબીઅન વચ્ચે લગ્નવહેવારનો અતરાય છે તે દૂર કરવો; તેના નવ સાથીઓએ દરખાસ્ત કીધી કે કોન્સલનો અધિકાર એકલા પેટ્રિશિયનને જ નહિ પણ પ્લેબીઅનને પણ મળે; ટ્રિબ્યૂનોએ તકરાર લીધી કે જે

પેટ્રિશિયનો અમારી સાથે લગ્નસંબંધ કરવામાં નીચું સમજે છે તો તેઓએ અમારાથી જુદા રહેવું; ને સૌ પ્લેબીઅનો શહેરમાંથી નીકળી જઈ જેનીકયુલમમાં વસ્યા. વળી લાંજગડ ચાલી ને પરસ્પર લગ્ન-વહેવાર કરવાનો ધારો પસાર થયો. પેટ્રિશિયનો પોતાને પ્લેબીઅનોથી હથા ને જુદી જાતના ઈએ એમ માનતા તે અંતર ટળ્યો, પણ પ્લેબીઅનો પણ કોન્સલ થાય એ વિષે ઘણી લાંજગડ ચાલ્યા પછી ઈયું કે કોન્સલની નીમણૂક વિષે પુરતી ગોઠવણ થાય ત્યાંસુધી લશ્કરી ટ્રિબ્યૂન એ નામના અમલદારો કોન્સલના જેવી સત્તા વાપરનારા નીમવા ને તે સેંચુરીની સભા કાઈ પણ વર્ગમાંનાને નીમે. એ રીતે પેટ્રિશિયનોએ પ્લેબીઅનોને રાજ કીધા, પણ તેજ વર્ષમાં તેઓએ સેન્સર નામના જે અમલદારો સેનેટના ઠરાવથી નીમ્યા કે જેથી કેટલાંક અગત્યનાં કામ લશ્કરી ટ્રિબ્યૂનોના હાથમાંથી ગયાં. ૪૨૧માં પ્લેબીઅનો ક્વેસ્ટરના અધિકારને પાત્ર ગણાયા. ક્વેસ્ટરના અધિકાર મળતા થયા કે પછી તેઓને સેનેટમાં જગ્યા મળતી થઈ. લશ્કરી ટ્રિબ્યૂનોને માટે ધારો ૪૪૫ માં થયો, પણ તે પ્લેબીઅનમાંથી પ્રથમ નિમાયા તે ઇ.સ. ૫૦ ૪૦૦માં. ધારા પસાર થયા ને પ્લેબીઅનો અધિકારને પાત્ર થયા, તોપણ સંતોષી ને રાજકીય પ્રકરણ વિષે થોડી સ્પૃહા રાખનારા તેથી પેટ્રિશિયનો જ્યારે ત્યારે તેઓની વાતમાં આડા પડતા. ૪૧૪ માં પેટ્રિશિયન વર્ગના એક લશ્કરી ટ્રિબ્યૂને એક્વીઅન લોક પાસેથી મળેલી કેટલીક જમીન ગરીબ પ્લેબીઅનોને વહેંચી આપવામાં આવતી તેનો અટકાવ કીધો ને લશ્કરના સરદારના ઓઢામાં લશ્કરને ધમકી આપી—લશ્કરે તેના ઉપર પથર ફેંકી તેને મારી નાખ્યો હતો.

દહાડે દહાડે પેટ્રિશિયન તથા પ્લેબીઅન એ બેનો અંતર ટળી જતો હતો—પેટ્રિશિયન કુટુંબો ઓછાં થતાં હતાં ને પ્લેબીઅન કુટુંબો વધતાં હતાં. પ્લેબીઅનો સેનેટમાં દાખલ થયા હતા, લશ્કરી ટ્રિબ્યૂન દાખલ રાજ્યના લશ્કરોની સરદારી કરતા થયા હતા, અને ખીલ બધા અધિકાર મેળવતા થયા હતા, પણ સેન્સર ને કોન્સલ એ બેને માટે વાંધો રહ્યો હતો; કારણ કે કેટલાંક ધર્મકાર્ય પેટ્રિશિયનોએ જ કરવાં જોઈએ એવું પ્રથમથી ચાલ્યું આવ્યું હતું ને તે બદલમાં પહેલાં કેટલાક શકુન જેવા જોઈએ એવું હતું, પણ હવે લોકોએ સમજવા માંડ્યું હતું કે બંને વર્ગ માણસ રૂપે સરખા સ્વભાવના છે ને રાજ્યની સેવામાં સંકટ સમે સરખા ભાગ લેનારા છે તો અંતર શા માટે રાખવો ?

સં ૫૦ ૩૭૬માં લીસીનીઅસ ને સેક્સટીઅસ એ બે ટ્રિબ્યુનોએ ત્રણ બિલ રજુ કરીયાં—કરને લીધેલાં નાણાંનું ભેટલું બ્યાજ આપ્યું હોય તેટલું મુદતમાંથી બાદ કરી બાકીનું મુદત ત્રણ વર્ષમાં પાછું આપી દેવું; કોઈ નગરજને ૩૨૦ એકરથી વધારે રાજ્યની જમીન રાખવી નહિ ને જે જમીન ઠોરને ચરવાને માટે હોય તે ઉપર ૧૦૦ થી વધારે મોટાં ને ૫૦૦થી વધારે નાનાં ઠોર ચરે નહિ; ત્રીજું આ કે હવે પછી હંમેશા કોન્સલ જેવા ટ્રિબ્યુન નહિ પણ કોન્સલોજ સર્વાનુમતે નીમવા ને બેમાંનો એક કોન્સલ પ્લેબીઅન હોવો જોઈએ. પેટ્રિશિયનો કેટલાક ધનવંત પ્લેબીઅનોને પોતાની તરફ ખેંચી લઈ ત્રણે બિલની સામાં થયા; અને કેટલાક ટ્રિબ્યુનોએ (પ્લેબીઅનનાજ રક્ષકોએ) ત્રણે બિલ ઉપર વીટો મૂક્યો (અટકાવ કરવાની નિશાની લખી); પણ લીસીનીઅસ ને સેક્સટીઅર (પ્લેબીઅન-ટ્રિબ્યુન) એ બે જણે સંચુરીની સભામાં નવા અમલદારોની નીમણૂક થતી હતી તે અટકાવી; અને તેથી પછી ચાર વર્ષ તો કોન્સ્યુલર ટ્રિબ્યુન, સેન્સર ને ક્વેસ્ટર વિનાનું રાજ્ય હતું, માત્ર ટ્રિબ્યુન ને એડીલ એ બે અમલદારની નીમણૂક જાતિઓની મંડળીમાંથી થયા કરતી. પાંચમે વર્ષે આણું બન્યું કે જ્યારે લેટિનની સામા લડવાને ટસ્કયુલમના લોકે રોમની મદદ માગી ત્યારે ટ્રિબ્યુનોએ લસ્કરની સરદારી કરવાને કોન્સ્યુલર ટ્રિબ્યુનો કરવાની જરૂર જણાવી ને જેઓ બહુમતથી નિમાયા તેમાં એક લીસીનીઅસનો મિત્ર સિસરો હતો ને એણે વળી એક નવું ચોથું બિલ રજુ કર્યું કે સ્લેબીલીન-ભવિષ્ય-વાણીનાં ધર્મપુસ્તકોના રક્ષણને માટે જે જે જણને રાખવામાં આવ્યા છે તે દસ જોઈએ ને તે પ્લેબીઅનમાંના પણ નિમાય, માત્ર પેટ્રિશિયનજ ધર્મ વ્યવસ્થા રાખે એમ તો ન બને. પેટ્રિશિયનો સમજ્યા કે હવે આપણું ફાવવાનું નથી તોપણ સેનેટે ડિક્ટેટર નીમી પોતાના લાભમાં બિલ સંબંધી ફડચો કરાવવા માંડ્યો, પણ તેઓ પણ હારી બેઠા. સમજીક પેટ્રિશિયનો આગળ પડ્યા—એઓએ ચોથા બિલને મંજૂર કરી ધારો થવા દીધો અને ઇચ્છા જણાવી કે જે પ્લેબીઅનો કોન્સલ સંબંધી બિલને માટે મમત ન કરે તો પહેલાં બે બિલ ધારાના રૂપમાં આવવા દઈએ. ટ્રિબ્યુનોએ કહ્યું કે જ્યાંસુધી રાજકીય સર્વોપરિ સત્તાના હક ન મળે ત્યાંસુધી પ્લેબીઅનોનાં સંસારી દુઃખ ટળનાર નથી માટે પ્રથમ તો કોન્સલ સંબંધીજ ધારો થવો જોઈએ. પેટ્રિશિયનોએ ટ્રિબ્યુનોને ધણીક રીતે સમજાવ્યા પણ ફોક્ક; તેઓને સ્વાધીને સત્તાલોભી કલા ને ધણાક પ્લેબીઅન લોકે પણ પોતાનો આગ્રહ મૂકી

દઈ સમાધાની આણવાનું કબુલ કર્યું; પણ ટ્રિબ્યુનોએ ઉપલા વર્ગની દહેશત ને નીચલા વર્ગની અરજ એ બેને ગણકારી નહિ; પાંચ વર્ષ એ ઝગડો ચાલ્યો ને છેવટે ત્રણે બિલ પસાર થઈ ધારાના રૂપમાં આવ્યાં (૬૦ સં ૫૦ ૩૬૭).

એ ધારા થયા પછી સેક્સટીઅસ પહેલો પ્લેબીઅન કોન્સલ થયો. કોન્સલો જેને સંચુરીની સભા બહુ મતે ઠેરવતી તેઓને ક્યૂરીની સભાના ધારાથી સર્વોપરિ અમલદારી મળવી જોઈએ; પણ ક્યૂરીઓમાં પેટ્રિશિયનોજ હતા તેઓએ નામંજૂર કર્યું ને સેનેટે કેમિલ્લીઅસને ડિક્ટેટર કીધો—એણે પ્રથમ તો પેટ્રિશિયનની તરફની જીકરો ચલાવી, પણ ન ફાળ્યું ત્યારે મધ્યસ્થ રૂપે સમાધાની આણવાને તગવીજ કીધી. પ્લેબીઅન કોન્સલને સર્વોપરિ અમલદારી મળી, પણ ન્યાયસત્તા એક મુખ્ય પેટ્રિશિયન ન્યાયાધીશને આપવામાં આવી, ને તે શહેરનો પ્રીટર કહેવાયો; એ પ્રીટર ફોજદારી સિવાયના બીજા મુકદ્દમા મુકરર કરેલા સો જણને સોંપી શકતો. ક્યૂરીલ એડીલનો અધિકાર એક વર્ષ પેટ્રિશિયનને તો બીજે વર્ષે પ્લેબીઅનને મળતો; તેઓ મોટા ઓચ્છવનાં કાર્યોની વ્યવસ્થા રાખતા ને એને સાડ તેઓને રાજ્યભંડારમાંથી મુકરર કરેલી રકમ મળતી. પછી સંપસલાહનું એક દહેરં બાંધવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રમાણે સર્વ રોમનોનું, ધારાથી એક્ય થયું—પ્લેબીઅન ડિક્ટેટર (૩૫૬માં), સેન્સર (૩૫૧ માં), પ્રીટર (૩૩૭ માં) અને આચાર્ય (૩૦૧ માં) થયા; અમેરિઅન લોમાં કલમ વધારી કેટલાક ગરીબ રોમનોને સાડાચાર નહિ પણ નવ એકર પ્રમાણે જમીન વહેંચી આપવામાં આવી, ૨૮૬.—પછી ૧૫૦ વર્ષ સુધી રોમનોમાં પરસ્પર કલહ નહોતો.)

કાળસ્વરૂપ.

એ કાળમાં કામે સ્વેચ્છાશક્તિએ સ્વતંત્રતાના સુંદર જથ્થ દેખાયા. ધર્મે લોક પાસે ધર્મોધિકારીઓની તથા રાજાઓની સત્તાઆજ્ઞા પુરેપુરી મનાવી જુદાં જુદાં રાજકીય એક્યને ઘટ્ટ કરી રાખવાના ઉપાયો, કામે લગાડ્યા હતા; પણ કામે દેશદેશના લોક પાસે પોતપોતાનાં રાજ્ય તથા ધર્મસંબંધી નવાં એક્ય કરાવવાને ને સખળ રખાવવાને પ્રત્યેક જનને ને સકળજનસમૂહને પોતપોતાનાં સ્વાધીન અને સ્વતંત્ર રીતે ઉધુક્ત કરીયાં. ચીનમાં કનફ્યુશિયસે પરંપરાથી ચાલ્યા આવેલા જડવહીવટની વકી વ્યવસ્થા કરી. હિંદુસ્તાનમાં વિદ્વાનો અનેક શુદ્ધિવાદે વેદનું ખંડન કરતા થયા;

શૂન્યવાદીઓ નીકળ્યા ને બુદ્ધે નવો ધર્મ ચલાવી લોકને પરંપરાનાં ભતિકુળબંધનમાંથી મુક્ત કીધા; મૂર્તિ-પૂજન નહું સ્થાપ્યું, લોકભાષાને ઉત્તેજન આપ્યું ને નવા ઉપદેશકોને ઉત્સાહી કરી લોકમાં નહું ચાંચલ્ય આણ્યું. ઇરાન જે એસિરિયા, બેબિલોન, મીડિયા એ મહારાજ્યોની ધણી કાળથી તાબેદારીમાં હતું તેણે તે સૌને છૂટી પોતાનું મહારાજ્ય કીધું ને એ, અનેક ભતના લોક, અનેક પ્રકારનાં બળ, ને અનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિ એથી ઝળાંઝળાં કરી રહ્યું;—પણ એ મહારાજ્યને નાનાસરખા ગ્રીસ દેશના લોક પ્રમાણમાં ધણાજ થોડા હતા એક સંપે સપાટની સાથે ગાંધું પાડી નાખ્યું, અને પછી એક રાજપુત્રે ભેતાં ભેતાંમાં છૂટી લઈ એસિઆયુરોપનો સંબંધ વહેવાર શોધાવ્યો. ગ્રીકની હથેળીજ સ્વચ્છંદી પણ સુઘડ વૃત્તિના અને ઉચી બુદ્ધિ-શક્તિના જ્ય સંસારી રીતભાતમાં અને વિદ્યાકળામાં સર્વત્ર વિરાજ્યા. * રોમનોએ પોતાના રાજને નસાડ્યો ને પ્રભસતાક રાજ્ય માંડ્યું; પણ જુના કુળના રોમન સર્પ રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ-રાખી લોક રોમ-નના હક બીનવી લેતા તે ઉપરથી એએએ પોતાના સ્વતંત્રશીર્ષ સમાનતાને માટે ભારે ગડા મચાવ્યા ને ક્ષાવતાં ક્ષાવતાં સરખા હક લીધા.

સિકંદરના મરણથી તે રોમનું રાજ્ય ઉધું વળ્યું ત્યાં-સુધીના આઠસો વર્ષના કાળમાં પ્રથમ તો ગ્રીકના મહારાજ્યમાંનાં રાજ્યો, કાર્યજનું મહારાજ્ય ને રોમનું રાજ્ય એ હતાં; પણ પાછળથી રોમે તે મહારાજ્યોને છૂટી પોતાનું અતિ વિસ્તારવાળું મહારાજ્ય કીધું (ઇ. સ. ૫૦ ૧૪૬) ને ભોગવ્યું (ઇ. સ. ૪૭૬ સુધી). ચીન તથા હિંદુસ્તાન અને જુડિયા એ દેશોમાં જુના નવા ધર્મના યુદ્ધનો ચળકાટ હતો.

(હિંદુસ્તાન.)

જન્મેજય, ને પછી નંદ ને પછી ચંદ્રગુપ્ત એ રાજાઓ થયા ને પછી ચક્રવર્તી પણ બૌદ્ધ મહારાજ અશોક હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર, સિંહલદ્વીપમાં ને ચીનમાં ધર્મ-પ્રસાર કરાવવાને અર્થે મહાઉદાર ને મહાઉક્ત વિરાજ્યો (ઇ. સ. ૫૦ ૨૫૦).

ઋગ્વેદનોએ ગ્રીક વર્ણો ને ગ્રીક દેવતા પ્રથમથીજ પોતાનામાં દાખલ કીધા હતા; રોમ એ નામ પણ ગ્રીક છે; રોમન બાળકોને ગ્રીક ભાષા શીખવવામાં આવતી અને રોમના ઇતિહાસ લખનારાઓમાં જે પહેલો થયો તેણે ગ્રીકભાષામાં ગ્રંથ લખ્યો હતો (ઇ. સ. ૫૦ ૨૦૦); અને ગ્રીકની રીતભાત મોજશોખ ને આપવડાઈ—એ લઘુતા રોમનોએ પોતાનામાં દાખલ કરી હતી અને ગ્રીકતાત્વજ્ઞાને રોમનોની ધર્મ ઉપરથી આસ્થા ઉઠાડી હતી.

માળવામાં વિદ્વાન રાજા ભર્તૃહરિ થયો ને તેની પછી તેના બાઈ વિક્રમે પરદેશી શકાદિ લોકને હિંદુસ્તાનમાંથી કાઢી દિલ્હીની આદીએ એસી મહાપરાક્રમી ચક્રવર્તી રાજપણનો શક પ્રવર્તાવ્યો (ઇ. સ. ૫૦ ૫૬). શાલિવાહને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં શક ચલાવ્યો (ઇ. સ. ૭૮).

બ્રાહ્મણોએ આર્યધર્મનું નહું સ્વરૂપ મૂર્તિપૂજનનું દર્શાવ્યું, * પુરાણો રચવા માંડ્યાં ને બૌદ્ધધર્મને નિકંદન કરવાનો સંકલ્પ કીધો; જૈનધર્મ નવો ઉદય થયો.

એક જગદીશ્વર પરમાત્માનું ચિતન, વેદોક્ત કર્મને સ્મૃતિઓમાં કહેલો આચાર એ આર્યલોકનો ધર્મ હતો. (તે વેળા શૂદ્ર ને બીજા અનાર્ય લોકમાં મૂર્તિયો હતી કે નહિ તે વિષે કંઈ ભણુ નથી; કાઈ આર્યજને બૌદ્ધધર્મ ચલાવ્યો ને તેમાં બુદ્ધોનું મૂર્તિપૂજન રાખ્યું; કાળાંતરે રાજ્યોમાં અસ્તવ્યસ્તતા થઈ-આશ્રય આપનારા રાજા ન રહ્યા તેથી બૌદ્ધ સાધુઓનો ઉદ્દોગ છેક મંદ પડ્યો; પણ બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ જે હજી પોતાનો વેદોક્ત ધર્મ આગ્રહથી રાખી રહ્યો હતો તેણે દેશ કાળ સ્થિતિ પરત્વે બાવરા થઈ ગએલા લોકને મૂર્તિપૂજનજ અનુકૂળ છે એમ વિચારી ધર્મનું સ્વરૂપ બદલ્યું. જગદીશ્વરને સગુણ ને ત્રિગુણાત્મક માન્યા; ને ઉત્પતિ-સ્થિતિ-લયનો એકેક મોટો દેવ તથા તેની અકેકી શક્તિ તે અકેકી મોટી દેવી એમ માન્યું; અને પછી ઈશ્વરની અનેક ગુણ શક્તિઓને દેવદેવી રૂપે માન્યાં (પૂર્વ કાળમાં દેવાત્માઓ તે પરમાત્માથી જુદા હતા, જગદીશ્વરના ઉત્પન્ન કરેલા લોકમાં દેવલોક પણ હતા, પણ હાલમાં દેવદેવીઓ તે જગત્કર્તાનાં જ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે એમ માનેલું છે), એ અકેકા સ્વરૂપને ચચેચ્છ કલ્પિત પ્રતિમા રૂપે પૂજવાનો સંપ્રદાય ચાલતો કીધો અને પુરાણોમાં, સૃષ્ટિની ઉત્પતિ આદિ લઈ તત્ત્વવિચાર, દેવદેવીનાં ચરિત્ર, પૂજનક્રિયા ને ભક્તિબોધ એ વિષયો લખવા માંડ્યા. પૂર્વકાળમાં બ્રહ્માનું મહાત્મ્ય હતું પણ તેની મૂર્તિ નહોતી; પુરાણ સંપ્રદાય ચાલ્યા પછી તેની મૂર્તિનું પૂજન ચાલ્યું હશે—(હિંદુસ્તાનમાં એક તેનું દહેરું આજ પણ છે); પછી કાળાંતરે સંહાર શક્તિવાળા તથા ફરીથી સૃષ્ટિ કરવાવાળા મહાદેવનું પૂજન ચાલ્યું ને પછી અનેક દેવદેવીઓનાં પૂજન ચાલતાં થયાં. બ્રાહ્મણો શિવપૂજન કરતા થયા પણ તેઓએ સંધ્યા, જપ, શ્રાદ્ધ ઇત્યાદિ વેદોક્ત કર્મ મૂક્યાં નહિ. (કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે બધાં પુરાણો ખ્રિસ્તી શકના ૮-૧૬ સૈકામાં થયાં છે).

જગત્કર્તા કાઈ ઈશ્વર નથી, પ્રકૃતિ અનાદિ છે, જીવહિંસા ન કરવી, વેદને તથા અગ્નિને ન માનવા, નિશ્ચેષ્ટ ધ્યાનાવસ્થા તેજ પરમ સુખ છે, પરમ સાધુ સિદ્ધની પ્રતિમાનું પૂજન કરવું એ વિચાર બૌદ્ધ જૈનના સરખાજ છે; વિશેષ આ પ્રમાણે છે કે જૈનોએ નવ તત્ત્વ ગણ્યાં છે. ઇવ, અણવ, પુરુષ, પાપ,

ગ્રીક લોકે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોક સાથે સંબંધવહે-
નાર રાખ્યો હતો ને રોમન લોક દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનાં
ખંદેરો સાથે વેપાર ચલાવતા હતા.

(જૂડિઆ)

એ પ્રદેશ ઈજિપ્તના ગ્રીક રાજ્યના તાબામાં ગયો
હતો, પણ ટાલેમી ચોથાનાં રાજ્યમાં જુલમ ગુજાર્યા
ત્યારે ચાહુદીઓ સીરિઆન ઍલિઓકસની તાબેદારી
માનતા થયા (ઇ. સ. ૫૦-૫૦ ૧૯૮). સીરિઆના
રાજા અપિફેનસને જ્યારે રોમનોએ ઇજિપ્તમાં જીત
મેળવતો અટકાવ્યો ત્યારે તેણે જૂડિઆ ઉપર વેર
કહાડ્યું—૪૦ હજાર ચાહુદીઓને કાપી નાખ્યા ને ૪૦

આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, ખંપ ને મોક્ષ, અને પાછા
અઠેક તત્વના વિષયોના વર્ગો પાડ્યા છે. જીવ એ
અનાદિત્વ અનેક રૂપમાં છે; પણ મુખ્યત્વે બે પ્રકારે
છે—અતિ કરનારાં તે પશુ, પક્ષી, કીટ, ગ્રાણી, મનુ-
ષ્ય, ભૂત, દેવ, ઇત્યાદિ; અને પૃથ્વી, પાણી, વાયુ,
અગ્નિ એ ચાર તત્વથી થએલા તે ધાતુ, વરાળ, વાયુ,
હૃદયિજ પદાર્થ ઇત્યાદિ; વળી એક-બે-ત્રણ ચાર-પાંચ
ઇન્દ્રિયો પ્રમાણે જીવોના વર્ગ છે; એ પ્રમાણે બીજાં
તત્વો વિષે પણ કથન છે. જીવતત્વો અનેક જન્માન્તર
પછી નિર્લેપ સ્થિતિમાં આવી રહે ત્યારે તેનો કેવળ
મોક્ષ છે; જૈનો ભતિભેદ પાળે છે; અનેક દેવદેવીઓને
માને છે, પણ તે તીર્થંકરોના કરતાં ઉતરતી પદવીના
છે એમ સમજે છે; તીર્થંકરો (જીવી પદવીને પામેલા
પરમાર્થના પ્રકાશ કરવાવાળા મુક્ત જીવો) પાછલા
જુગમાં ચોવીસ હતા, આ જુગમાં ચોવીસ છે ને
હવે પછી ચોવીસ થશે; ચાલતા જુગમાં પહેલો
મખભદ્રેવ, તેવીસમો પાર્શ્વનાથ ને ચોવીસમો મહાવીર
જૈનોમાં ધણાંક મત છે, પણ દિગંબરનું ને શ્વેતાં-
બરનું એ બે મત મુખ્ય છે—એક સિદ્ધની મૂર્તિઓ
નક્ક રાખે છે ને બીજા વસ્ત્રાશ્રયણ પહેરાવે છે, એક
કહે છે કે ૧૬ સ્વર્ગ તથા ૧૦૦ ઇન્દ્ર છે ને બીજા
કહે છે કે, ૧૨ સ્વર્ગ ને ૬૪ ઇન્દ્ર છે; એક કહે છે કે
અંજ (ધર્મપુસ્તક) આચાર્યનાં રચેલાં છે ને બીજા
કહે છે કે તે તીર્થંકરોના શિષ્યોએ રચેલાં છે; એક
કહે છે કે સાધુએ ઓધા કમંડલ રાખવાં એ કંઈ
અવશ્ય નથી ને બીજા કહે છે કે અવશ્ય છે; એક કહે છે
કે સ્ત્રી મોક્ષને પાત્ર નથી ને બીજા કહે છે કે તેને પણ
મોક્ષ મળે છે. જૈન સાધુઓ લોકમાંનાં કોઈ પણ વર્ગ-
માંથી થઈ શકે છે, વંશપરપરાના નથી, ને પરણતા
નથી; એ વાતમાં તો તેઓ બોક્ષને મળતા છે, પણ
તેઓ બોક્ષમતના સાધુઓની પેઠે હાડકાં પૂળવતા
નથી ને બોક્ષ મઠોની પેઠે જૈનના મઠો નથી.
સિદ્ધોની મૂર્તિ આરસપહાણની હોય છે; આણુ ઉપર ને
વેરળ, નારાકની ગુફાઓમાં જૈન હહેરાંઓ છે, મ્હેસુ-
રમાં તીર્થંકરનું પુતળું પત્થરમાં કોતરેલું છે તે ચો-
પનથી તે સિતેર કુટ હેલ્યું છે. (કેટલાક વિદ્વાન કહે
છે કે ઇ. સ. ૬૦ સે. ૬—૭માં જૈન પ્રગટ થયા.
૮—૯ માં પ્રસિદ્ધ પામ્યા, ૧૧માં હર્ષવર્ધને પામ્યા ને
૧૨—૧૩ માં પડ્યા).

હજારને કેદમાં નાખ્યા (ઇ. સ. ૫૦-૫૦ ૨૭૦). તેણે
પોતાના રાજ્યમાં સર્વત્ર ગ્રીક મૂર્તિપૂજન રખાવવાનો
ને જોઈ ન રાખે તેને દેહાંત દંડ કરવાનો નહેર હુકમ
કીધો. ધણાક ચાહુદી પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક દુર્યા પામી
મુખ્યાં (૧૬૮). પણ પછી મેથીઆસ નામનો એક
શ્રીમંત ચાહુદી સામો થયો, પણ વહાવરવાને લીધે
જ્યારે તેનાથી લાંબી મુદત લડાઈમાં રહેવાઈ ચકાયું
નહિ ત્યારે તેણે એક બીજા કુટુંબના જુડાસ નામના
એક જુવાન બહાદુરને સરદારી આપી ને એણે દુશ્મન-
નાં હસ્કરને હરાવી જૂડિઆને સીરિઆની ઝૂસરી-
માંથી છૂટું કીધું (૧૬૯). તોપણ લડાઈઓ ચાલ્યા
કરતી; ને તે જુડાસ જે મેકાબીના ઉપનામથી જાણ-
ખાતો તે જ્યારે લડતાં પડ્યો (૧૬૧) ત્યારે તેના
ભાઈઓએ પરાક્રમ કરી દેશનું રક્ષણ કીધું ને તેમાંના
હીરકેનસે ચાહુદી રાજ્યને વધાર્યું પછી તેનો દીકરો
રાજ થયો (૧૦૫). ધીમે ધીમે રોમનોએ જૂડિ-
આના કારભારમાં વધારે હથ ધાલ્યો; ઇ. સ. ૫૦
૬૩માં પોમ્પીએ જેરુસેલેમ લીધું ને પછી ઇ. સ.
૭૦ ૩૬માં એંટીઓટરનો દીકરો હેરોડ જૂડિઓનો
રાજ થયો હતો—એના રાજ્યના છેલ્લા વર્ષમાં જીજ્ઞાસ-
કાઈસ્ટનો જન્મ થયો (હમણા જે ઇસ્વી સન ચાલે છે
તેની પહેલાં ચાર વર્ષ ઉપર).

જે અવતારી પુરુષ સત્તાધારી હેરોડ આંટીપસના
હિંસક ક્રોધને લીધે ૩૦ વર્ષ તો હતો ન પડ્યો પણ એન
સાધુને કેદમાં નાંખ્યો છે એવું જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે તેણે
કેટલાક માછીઓને પોતાના શિષ્ય કરી સૌ લોકને ઉપદેશ
કરવા માંડ્યો—“પશ્ચાતાપ કરી લો, સ્વર્ગનું રાજ્ય હુકડે
છે.” જીસસ (ખ્રીસ્તીજન જનસંસ્કાર) પામ્યો ત્યારે
આકારાવાણી થઈ હતી કે “એ મારો પ્રિય પુત્ર છે ને એના
ઉપર હું પ્રસન્ન છઉં;” પછી તેણે ઈશ્વરી-પવિત્ર આત્મા-
ની પ્રેરણાથી રાતમાં જઈ ૪૦ ઉપવાસ કીધા હતા ને સે-
તાને તેને મોહનજમાં નાખવાને ચત્ત કીધા હતા, પણ તે
ચલિત થયો નહોતો ને ઈશ્વરના હુતોએ આવી સેવા કીધી
હતી) “ ધન્ય છે હીનસ્વભાવના જનને કેમકે તેઓને
માટે પ્રભુનું ધામ છે, ધન્ય છે ચોકપિડિતને કે તેઓની
આસનાવાસના થશે, ધન્ય છે નમ્રજનને કે પૃથ્વીનું વતન
પામશે; ધર્મીપણાની ભૂખ તરસ રાખનારાઓને ધન્ય છે
કેમકે તે પ્રભુનાં દર્શન કરશે; ધન્ય છે સમાધાની સલાહ
કરાવનારને કેમકે તે પ્રભુનાં પ્રિય બાળક કહેવાશે; ધર્મી-
પણાને માટે કષ્ટ પામનારને ધન્ય છે કેમકે તેને માટે
પ્રભુનું ધામ છે.” આણું ન ધારશો કે હું ધર્મશાસ્ત્રનો કે
ભાવિ વક્તાઓનાં કથનનો નાશ કરવા આંચો છઉં; હું
નાશ કરવા નથી આંચો પણ વચનોની સિદ્ધિ કરવા આ-
ંચો છઉં; “તમે ધણા કાળથી સાંભળતા આવ્યા છો
કે ‘ હું હત્યા કરીશ નહિ, કરીશ તો ન્યાયથી શિક્ષા
થશે’, પણ હું કહું છઉં કે જે કોઈ પોતાના ભાઈને મૂર્ખ

(શ્રીક મહારાજ્યમાંનાં રાજ્યો.)

ચિંહરના મરણ પછી તેના બે બાળક દીકરાનાં ખૂન થયાં ને લક્ષ્મી સરદારોએ માંહોમાંહે લડી

હરેશે તેને તો નરભાગિ વેઠવો પડશે. “પૂર્વે કહ્યું છે કે બ્યભિચારકરીશ નહિ.” પણ “જે કોઈ પરચી ઉપર દષ્ટિ કરે છે તે પોતાના મનમાં તેની સાથે બ્યભિચાર કરેજ છે; જે તારી જમણી આંખ તને હુલાવે તો તેને કાઢી નાખ, ને જે તારો હાથ તને હુલાવે તો તેને કાઢી નાખ, કેમકે એક અંજ ભય તો સાચું નહિ તો તારું બધું શરીર નરક ભોજવશે ‘પૂર્વે કહ્યું છે કે “જેણે પોતાની ભૈરીને કાઢી મૂકવી હોય તો તે તલાક લખી આપીને તેમ કરે, પણ હું કહું છું કે “બ્યભિચારના ખરાં કારણ વગર જે કોઈ પોતાની ભૈરીને છોડે તે તેની પાસે બ્યભિચાર કરાવે છે ને તેવીની સાથે પરણનાર તે બ્યભિચાર કરે છે; “વળી તમે સાંભળ્યું છે કે “વું ખોટા સોગન ખાઈશ નહિ, પણ પ્રજા પ્રત્યે જે તારા સોગન હોય તે બરાબર ખાળ, પણ હું કહું છું કે “વું સોગનજ ન લે.” તમે સાંભળ્યું છે કે “આંખને સાટ આંખ ને દાંતને સાટે દાંત,” પણ હું કહું છું કે “હુંડાની સામો ન થા, જે કોઈ તારા જમણા ગાલ ઉપર મારે તો વું ડાઘો પણ ધર;” તમે સાંભળ્યું છે કે “વું તારા પાડોશીના ઉપર પ્રીતિ કરજે ને શત્રુને ધિક્કારજે,” પણ હું કહું છું કે શત્રુ ઉપર પણ પ્રીતિ રાખ, જે તને શાપ દે તેને વું આશીર્વાદ દે; જે તારો દ્રેષી હોય તેવું વું બહું કર, અને જે તને તુચ્છકારી સતાવે તેને માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કર;” દાન કરે તો ગુપ્ત કર, કીર્તિધર્મને માટે ન કર; પ્રાર્થના કરે તો એકાંતમાં કર ને તેમાં લવારો ન કર; ઉપવાસ કરે તો લોકને દેખાડવાને લેવાઈ ગએલે મોઢે ન કર, માથે તેલ લગાડીને મોઢું ઘોઈને કર; પૃથ્વી ઉપર દ્રવ્ય સંચય ન કર, પણ વું તારે માટે સ્વર્ગમા એકું કર; શરીરનો દીવો આંખ છે ને તારી આંખ જે નિર્દોષ છે તો ને આખા શરીરને પ્રકાશિત કરશે; એક જણથી બે ધણીની સેવા થઈ શકતી નથી, તેમ દેવને દ્રવ્ય બંને સાથે સેવામાં નથી; જિંદગીમાં શું ખાઈશું, શું પીશું શું પહેરીશું, શું ઓઢીશું એની કંઈ પણ ચિંતા ન કર; પ્રજા સૌવં પિટ ભરે છે, તેના બહુયામાંજ છે કે તારે તે ભરશે; પ્રથમ તેના રાજ્યને ને તેના પવિત્રપણાને શોધ ને તને તે બધો વસ્તુઓ મળશેજ; આવતી કાલનો વિચાર ન કર; જે વું માણસના અપરાધને ક્ષમા કરીશ, તો સ્વર્ગનો પિતા તારા અપરાધને ક્ષમા કરશે. જેવું વું ગ્રીભ પાસેથી ઇચ્છે છે તેવું વું ગ્રીભઓને પણ કર.

જાજસે કેટલાંક રોગી તથા અપંગને સારાં કીધાં, કેટલાંકનાં ભૂત કાઢ્યાં, પ્રચંડ વાયુને શાંત કીધો, પાંચ રોટલી ને બે માછલીમાંથી ધણાક જનને તૃપ્ત કીધા, કેટલાક મુખ્યાને જીવતા કીધા. સામા થનાર શાસ્ત્રી તથા મતવાદીઓનાં પ્રશ્નનાં સમાધાન કીધાં, ઇત્યાદિ લીલા કરી પોતાનું પ્રભુપણું સ્થાપિત કરી લોકને ભક્તિબોધ કીધો. “પ્રિત્તોએ પ્રભુને કહ્યું કે તારે વિષે અમારી આસ્થા વધાર, ને પ્રભુએ કહ્યું કે તમારી આસ્થા

મહારાજ્યને વહેંચી લીધું ને ચાર રાજ્ય થયાં. શ્રે- સનું વહેલુંજ નારા પામ્યું ને પછી તે પ્રદેશમાં ગેલે- શિયાનું, પોંટસનું ને ખીચિનિયાનું એ ત્રણ રાજ્ય થયાં

રાઈ જેટલી હોત ને તમે કહ્યું હોત કે ઉખડરે ગુફર સમુદ્રમાં રેપા, તો તેમ હતું.” “જે કોઈ પોતાનો જીવ ઉગારશે તે તે ખોશે ને જે કોઈમારે માટે પોતાનો જીવ આપશે તે પોતાના જીવનું તારણ કરશે.” “જે સાચું ખીજ રાપે છે તે માણસને દીકરો છે, જગત્ એ ક્ષેત્ર છે, સારાં ખીજ તે રાજ્યનાં છોકરાં છે, કડવા દાણા તે હુંડાંનાં છોકરાં છે, એ દાણા રાપનારો સેતાન છે, કાપણી તેજ જગત્નો અંત છે, ને કાપણી કરનારો તે દૂતો છે; માણસનો દીકરો પોતાના દૂતોને મોકલશે ને એઓ દુઃખ-દાયક તે હુંડાઓને અગ્નિહુંડમાં નાખશે ને પછી દુધને અધર્મીઓ ચીસો પાડશે ને દાંતો પીસશે, પણ તે વખત ધર્મીઓ પોતાના બાપના રાજ્યમાં સુરજ સરખા પ્રકાશશે.” “પરસ્પર પ્રીતિથી રહો; જુઠા ભાવિવક્તાઓ-થી સાવધ રહો; પવિત્ર આત્માને નિંદરો નહિ; હું પવિત્ર આત્માને પ્રભુની પાસેથી તમારી કને મોકલીશ ને સત્યના આત્માને પણ કે જોઓ મારે વિષે તમને ખાતરી કરી આપશે.”

“તારણનો ઉપાય દેખાડવાને, માણસનાં પાપોને માટે મરવાને તેઓને માટે શુદ્ધ ધર્મપણું પ્રવર્તાવવાને પ્રભુએ કોઈસ્ટને મોકલ્યો હતો.” “તેણે સ્વર્ગારોહણ કરતી વેળા પોતાના શિષ્યોને આજ્ઞા આપી હતી કે જગતમાં ફરો ને મંજળવાર્તાના દરેક પ્રાણીને ઉપદેશ કરો-જે માન-શે તે સંસ્કારી થશે, તેનું તારણ થશે, પણ જે કોઈ નહિ માને તે શાપિત થશે.” કોઈસ્ટ ઇ.સ. ૩૦ની ૩૦મીએપ્રિલે મરણ પામ્યો તે વેળા તેના શિષ્યો ૧૨૫ હતા; દસ દહાડા પછી પીટરે ૩ હજાર યાહુદીઓને ક્રિસ્તિયન કીધા; થોડા દહાડા પછી બે હજાર વધ્યા. સત્તાધારીઓએ કેટલાક શિષ્યોને કેદમાં નાખ્યા ને કેટલાકને મરાત્રી નાખ્યા; અને કેટલાક બહાર વેરાતા થઈ જઈ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા; પ્રથમ તો યાહુદીઓનેજ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હતો, પણ પ્રભુની પ્રેરણા થવાથી પીટરે એક રોમન સેન્યુરીઅનને ક્રિસ્તિયન કીધો. કોઈસ્ટનો ધર્મ પાળનારા પ્રથમ ક્રિસ્તિયન કહેવાયા તે ઍટીઓક શહેરમાં ઇ.સ. ૪૦માં; મૂર્તિપૂજકોને ઉપદેશ કરનાર પાઉલ હતો તે એશિઆ તથા યુરોપના ધણાક ભાગમાં ફરીને ઉપદેશ કરતો, તેને પાંચ વાર ચાબકનો ને ત્રણ વાર લાકડીનો માર પડ્યો હતો, એક વાર તેણે પત્થરોનો માર ખાધો હતો, ચાર વાર તે વહાણ લાગવાથી ડૂબતો હતો, એક દહાડો ને રાત તે દરીઆમાં હતો ને છેલ્લે તેને રોમમાં શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો; ખીજ ઉપદેશકોની પણ ધણી દુર્દશા થઈ હતી; પણ જેમ જેમ ઉપદેશકોના ઉપર જીલ્લમ થતો તેમ તેમ ધણા લોક ક્રિસ્તિયન ધર્મ માનતા થતા હતા. રોમમાં ક્રિસ્તિયનો ઉપર દસવાર મહારાજ્યોની તરફથી જીલ્લમ થયો હતો ને જ્યારે કોન્સ્ટંટ-ને તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે ક્રિસ્તિયનોને વેઠલાં દુઃખનો-જલ્લો મળ્યો હતો.

હતાં. સિરિયાનું રાજ્ય (હરાન, મીડિઆ, બેબિલોનિયા સુધી) બહુ મોટું હતું; એને ને ટાલેમીવાળા ઇજિપ્તના રાજ્યને જ્યારે ત્યારે લડાઈઓ ચાલતી; ૬૦ સં ૫૦ ૩૦૦ સૈકામાં પાર્થીઆ* ને એક્ટ્રિયા એ બે પ્રાંતો બંડ કરી સિરિયાથી જુદા પડ્યા ને બે નવાં રાજ્ય થયાં; રાજ્ય એટીઓકસ (મોટા) એણે થોડી વાર સિરિયાના રાજ્યને ઝળકાવ્યું; પણ તેણે રોમન સાથે લડાઈ કરી હારીને કેટલોક પ્રદેશ રોમને હવાલે કીધો (૬૦ સં ૫૦ ૧૬૦); તેના દીકરા એટીઓકસ એપિફનીસ એણે સિરિયા ઇજિપ્તની પાંચમી વારની લડાઈ ચલાવી હતી; તેનો વિચાર પોતાના રાજ્યમાં સધળે બળાતકારથી પણ ગ્રીક માર્તિ-પૂળ પળાવવાનો હતો ને તેથી ન્હાડિઆ સ્વતંત્ર થયું હતું. પછીના રાજ્યોની કારકીર્દીમાં માંડોમાંડે ઝગડા ને સરહદ ઉપર હુલા થયા તેથી સિરિયાનું રાજ્ય નિર્બળ થયું ને તે રોમના મહારાજ્યનો એક પ્રાંત ગણાયો (૬૦ સં ૫૦ ૧૪).

ઇજિપ્તમાં ટાલેમી ૧લાએ અલેક્ઝાંડ્રિયાને રાજ્ય-ગાર્યું ને મોટું પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું; તેનું રાજ્ય, વિદ્યા તથા વેપારથી સુધારામાં રુક્ષિ પામવું હતું. તેના દીકરાએ પોતાના એક ભાઈને મારી નખાવ્યો હતો,

*પાર્થીઆનું રાજ્ય ૬૦ સં ૫૦ ૫૫૬માં નવું માંડ્યું. ત્યાંના રાજ્યોએ રોમનો સાથે હોંડ લડાઈ-ઓ કીધી હતી ને એક લડાઈમાં કેસસ હારીને કપાઈ પડ્યો હતો (૬૦ સં ૫૦ ૫૩). પાર્થીઆનો પરદેશી-ઓની સાથે સંબંધ નજીક રાખવો એવો આગ્રહ રાખતા હતા; તેઓ પૂર્વ પશ્ચિમના વેપારનો અટકાવ કરતા હતા-એ ઉપરથી પાલમાઈરનો રસ્તો વેપારીઓએ શોધ્યો હતો. પાર્થીઆના તાબાના હરાન પ્રાંતમાં નવું રાજ્ય મંડાયું (૬૦ સં ૨૨૬) તેણે પાર્થીઆના રાજ્યનો અંત આણ્યો હતો.

પલમાઈરા શહેર સિરિયાના મોટા રણમાં હતું, ત્યાં યુદ્ધ-દિસને લગતા પ્રદેશમાં સેરાસેન લોકનું રાજ્ય હતું. ઝીનોબીઆ નામની રાણી ત્યાં રાજ્ય કરતી. તેણે ઇજિપ્ત-ને જીતી લીધું ને સિરિયાના પ્રદેશને પોતાના રાજ્યમાં જોડવાનું કીધું. ઓરેલીઅને જઈ એટીઓક લીધું ને તેની પડોશમાં ઝીનોબીઆના બખ્તરવાળા રસાલદારોને જ્યાં ચપળ તીરંજદાનેને હરાવ્યા. બીજી લડાઈમાં પણ રાણી હારી ને પછી તે રાજવાનીમાં બસઈ; મહારાજ્યએ થેરો ધાલી પલમાઈરા લીધું (૬૦ સં ૨૭૩). બે વર્ષ પછી તેને હીરાઓથી રાણગાંત્રી તેની ડોકમાં સોનાની સાંકળ ધાલીને એનો એક છોડો એક ગુલામના હાથમાં રખાવી, જયી મહારાજના રથની આગળ ચલાવવામાં આવી હતી.

એક્ટ્રિયાનું રાજ્ય જે ૬૦ સં ૫૦ ૨૫૫માં મંડાયલું તેને પાર્થીઆનો ૬૦ સં ૫૦ ૧૩૪ કે ૧૨૫માં હુલુ પાળ્યું હતું.

ને એકને રાજ્ય બહાર ક્યો હતો, તોપણ તે વિદ્વાનોને ઘોતાળ થઈ આશ્રય આપતો હતો, તેના હુકમથી ચાહુદી ધર્મપુસ્તકનું ભાષાંતર કરવાને ૭૦ દુલાખીઆઓ કામે લગ્યા હતા; થેરોસેની દીવાદાંડી બંધાઈ હતી ને નહેર કરવાને રાતો સમુદ્ર તથા નાઇલ નદી એ બેની વચમાંની જમીન ખોદાઈ હતી. ટાલેમી ૩મે (હિતકર્તા) એની કારકીર્દીમાં (૨૪૬-૨૨૧) ઇજિપ્તનું રાજ્ય ધણુંજ આબાદ હતું. પછી વિષયી ને નિર્દય રાજ થયા; ને ઇજિપ્તનું રાજ્ય મેસીડોન તથા સિરિયાના હુલાઓમાંથી જમરવાને રોમની સેનેટને સરણ થયું (૬૦ સં ૫૦ ૨૦૨).

ગ્રીસ-સિકંદરના મરણ પછી તેના સરદારો વચ્ચે લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં એથેન્સે સધળાં રાજ્યોમાં એકય કરાવવાની તજવીજ કીધી હતી, પણ કોઈ સાથી થયું નહોતું ને તે એકલું લડ્યું પણ ફાળ્યું નહિ; તોપણ તેણે પોતાનું થોડી વાર રક્ષણ કીધું ને પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પાછું સ્થાપ્યું (૬૦ સં ૫૦ ૩૦૭); પણ પોતાનામાંજ પરસ્પર ઝગડા મચ્યા કરતા તેથી તે પોતાનું સ્વાધીનપણું રાખી રાક્યું નહિ. ડીમેટ્રિયસે મેસીડોનનો રાજ થઈ સાત વર્ષ ગ્રીસનું રાજ્ય કીધું; એથેન્સ પાછું સ્વાધીન રાજ્ય થયું (૨૮૭) ને વળી પાછું મેસીડોનને આધીન થઈ રહ્યું (૨૧૨). સ્પાર્ટા સિકંદરના સરદારોના ટંકામાં પડ્યું નહોતું, પણ અબ્યવસ્થિત બહુ હતું. રાજ્ય આજીજી રયાએ સુધાર્યું પણ પછી તે આકાચન નગરોના સંપત્તિ સામે થયું ને પડ્યું. તે મેસીડોનની સત્તા તોડવામાં રોમ-નોનું સાથી થયું, પછી વળી રોમનોની સામા મેસીડોનની તરફનું થયું, ને અંતે રોમન રાજ્યનો એક પ્રદેશ ગણાયો. ગ્રીસના આકાચના પ્રદેશનાં નગરોએ સૌ સરખાં એવી વ્યવસ્થાવાળું સંપીકું ન્હા બાંધ્યું હતું તે સિકંદરના મરણ પછી વૃદ્ધ્યું હતું પાછું બંધાવા માંડ્યું હતું (૨૮૦) તે, એથેન્સ તથા બીજાં નગર રાજ્યોમાં મળવાથી જોરાવર થઈ મેસીડોનની સામા અચ્છું મચ્યું હતું (૨૪૩-૨૨૬). એ ન્હા તોડવાને રોમનોએ ખટપટ કીધી, પણ ફીલોપિમેન એણે જગાર આંચ બાવવા કીધી નહિ; એ ૧૮૩માં મરણ પામ્યા પછી ન્હા નબળું પડ્યું. આરેટસ, લેકોર્ટિસ ને ફીલોપિમેન એ ત્રણ ગ્રીસની સ્વતંત્રતાને માટે મથન કરનારા હતા. દેશાધિમાની પુરુષો હતા. પછી આ-ચનોએ ૧૪૭માં રોમનો સાથે લડાઈ કરી હતી, પણ કોરિંથની લડાઈમાં હાર થયા પછી તેઓનું ન્હા લૂટ્યું હતું ને ગ્રીસનો પ્રદેશ આકાચને નામે રોમન રાજ્યનો એક પ્રાંત ગણાતો થયો હતો.

મેસીડોનમાં કેસેડર તથા તેનો દીકરો એ મુઆ પછી રાજગાદીને માટે લડાઈઓ ચાલી હતી ને પછી ડીમેટ્રિયસ રાજ થયો હતો (૨૯૪). એને ઈપાઈરસના પિદ્સે હઠાડી મૂક્યો (૨૮૭) ને એને ગ્રેઈસના રાજાએ હઠાડ્યો; વળી અંધાધૂંધી ચાલી, પણ પછી ઍટીંગા-નસ ગાનાટાસ એણે મેસીડોનને લડાઈઓની દુર્દશામાંથી કાઢી ભેરાવર કીધું ને ૪૮ વર્ષે ગ્રીસનાં રાજ્યો ઉપર કરડી હાકમી કીધી. ૨૨૧માં ક્વિલિપ પમો ગાદીએ બેઠો; તે ગ્રીસનાં રાજ્યોના ઝગડામાં પડ્યો ને તેણે રોમનોની સામા હેનિબાલ સાથે સંધિ કરાર કીધા. ક્વિલિપ તથા રોમનો વચ્ચે લડાઈ થઈ ને ક્વિલિપે હારી ગ્રીસમાંથી ગેરિસન લશ્કર ખસેડી લેવાની, લશ્કરી વહાણ ઓછાં કરવાની ને લડાઈનો ખર્ચ આપવાની કમુલાત આપી. એટલું છતાં તેના દીકરાએ રોમન સાથે પાછી લડાઈ ચલાવી, પણ તે હાર્યો, પકડાયો ને કેદમાં મુક્યો; મેસીડોન રોમનો પ્રાંત થયો (૧૯૮) ને પછી થોડે વર્ષે ગ્રીસ પણ રોમનો રાજ્યનો પ્રાંત ગણાયો હતો (૬૦ સં પૂ. ૧૪૬).

(કાર્યજનું ગહારાજ્ય.)

પૂર્વે કહ્યું છે કે કાર્યજનું સંસ્થાન ટાયર નગરના ફ્રીનિશિઅનોએ ૬૦ સં પૂ. ૯મા સૈકામાં સ્થાપ્યું હતું ને સૈકા ૬-૫માં વૃદ્ધિ પામી ઉત્કર્ષને પામ્યું હતું. રાજ નગરનો કોટ ૨૦ મહલ પરિધમાં હતો ને તેની વસ્તી (રોમન સાથે લડીને સધળો રાજ્યપ્રદેશ ખોયા પછી પણ) ૭ લાખની હતી. ત્રણસેં લીખીઅન શહેરો તેને ખંડણી આપતાં; રપેનમાં તેની સત્તા નવી થઈ હતી, વહાણનો કાફલો ભેરાવર હતો, જમીન ઉપર લડનારે લશ્કર પણ બહુ મોટું હતું ને સમૃદ્ધિ અનર્ગળ હતી. એ રાજ્યે સિસિલી લેવાનો લોભ કરી રોમનો સાથે લડાઈઓ કીધી; અને તે પોતાના ફ્રીનિશિઅન વેપારીપણાનાં બળસાંદર્યનો પૂર્ણ ને છેલ્લો રંગ દેખાવી નિરાસાના તામસમાં પોતાનાં પ્રેમલક્ષ્મીસંતાન સહિત લડકે બગી લસમ થયું.

હાજો (મોટા આફ્રિકામાં નવા પ્રદેશો જીતનારો ને રાજકાજમાં આગળ પડી સત્તાથી કામ કરનારો હાજો, નવા પ્રદેશ શોધનારો સાહસિક વહાણવટી હામિક્કર આર્કા-સિસિલીમાં રોમન સામા ટકાવ કરી રાખનાર ને રપેનનો મોટો ભાગ કાર્યજની સત્તામાં આણનારો, તેનો જમાઈ હાસર્ડુબલ તથા નાનો દીકરો હાસર્ડુબલ ને મોટા દીકરો હેનિબાલ એ સરદાર થોડાઓ, -એ નામો કાર્યજ તથા રોમના સંબંધમાં અમર છે.

કાર્યજનીઅનો, વેપારી રાજ્યની પ્રભુત્વે હાજો ને મિતવ્યથી હતા; તેઓ પ્રાપ્તિના નવા રસ્તા બોળતા ને નવા નવા શોધ કરતા; છાતીવાળા ધનવંતો હુનરી કારી-ગરોને, કારખાનાંવાળાને ને મહેનત મજૂરી કરનારાઓને ઉલોગે લગાડતા. તેઓની રીતભાત માનની સમજથી નહિ, પણ સ્વાર્થની સમજમાં સુધરેલી હતી; તેઓ વિવેકી ને મળતાવડા હતા. તેઓ ખગોળ-નૌકા-સાધારણ ગણિત-ચંત્રવિદ્યા ને ખીજ સંસાર-વહેવારના ઉપયોગમાં આવતી એવીજ વિદ્યા ભણતા; લોકની દાનત દોલત ને મિલકત મેળવવા ઉપર હતી એટલે ફક્ત દીલને ખુશ કરે કે ખુદ્દિને કંઈ પણ સુધક કરે તેવી મનની મહેનત કરનારાને ઉત્તેજન મળે તેવું નહોતુંજ; ભાષાવિદ્યા ખેડાઈ નહોતી; પાછળ ગ્રીક ભાષા શીખવાની કંઈજ જરૂર જણાઈ હતી. તેઓ નફાનુકસાનને ધોરણે દરેક વસ્તુની તુલના ખૂબ-કરતા; અને દરેક જણનાં ને સૌનાં સુખનું મોટું સાધન દ્રવ્યજ છે એ તેઓનો વિચાર બહાર પડતો હતો; તેઓ રાજ્યમાં દરજ્જા તથા નોકરીઓ છોડક નાણું આપી ખરીદ કરતા વચન ભરેસો તોડવે ને છળકપટ કરવે તેઓ એકા હતા. પાડોસનાં રાજ્યો સાથે સલાહ હોય તો વેપાર આબાદીને ઘોકો ન લાગે એ વિચારથી તેઓ લશ્કરીપણાને હલકું માનતા ને એ સમજથી તેઓ હિંમત સાહસમાં રોમન કરતાં ઉતરતા જણાયા હતા, બાકી પ્રકૃતિથી તેઓ તે ગુણોમાં લગાર પણ ઉતરતા નહોતા. લશ્કર* પોતાના લોકનું નહિ પણ જીતેલા દેશના લોકમાંથી મુસારો આપવો કરી ભેઈએ ત્યારે હથું કરવામાં આવતું તે એ વગર દીલના ને વગર કવાયતના માણસો જ્યારે ત્યારે રોમનોથી હારતા; જ્યારે વળી ડાઁ અસાધારણ ખુદ્દિનો હેનિબાલ જેવો સરદાર નીકળી આવતો ત્યારે તેજ એક તેવાં લશ્કર પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવતો. જ્યાં દરેક જણ પોતાના અર્થને રાજ્યના સામાન્ય અર્થથી જુદો સમજે ત્યાં દેશાભિમાન હોયજ નહિ અને એ નહોતું તેથીજ રાજસલાના કુળકુળના શૂદ્રઓમાં સામસામી ચાલી હતી;

* સિબિઆ, ઇટાલિ, રપેન, ગોલ, ને ગ્રીસ, અર્હાના માણસોનાં લશ્કર હતાં; થોડેસવાર લશ્કર જંગલી કંકણ ન્યૂ મીડિઅન લોકનું હતું; ગોફલ મારવામાં બેલીઆરીસ ટાપુના લોક હતા; એ લશ્કરોની સરદારી રાજનગરના કાર્યજનીઅનો કરતા; એઓ લશ્કરી કવાયત લેતા, પણ મિલ લોકનાં લશ્કરની સરદારી કરવે લાયક નહોતા; એઓ ગ્રી-મંતકુળના પક્ષમાં અથવા તેના ગુણુ ગાનારા હતા તેઓને સરદારી આપવામાં આવતી; ને તેઓ જ્યારે હારીને આવતા ત્યારે તેઓને કાર્યજ સરકાર દંડ, કેદ કે ફાંસીની સજા કરતી.

એ દેખને લીધે મોટા રાજ્યમાં બંદોબસ્ત રહ્યો નહિ ને તે રામના પંજમાંથી છૂટ્યું નહિ.

(રામનું મહારાજ્ય.)

૬૦ સ. ૫૦ ૨૦૧માં કાર્યેજ સાથે સલાહ થઈ ત્યાંસુધીની રાજ્યવ્યવસ્થા આવી હતી. પેટ્રિશિયન કુટુંબો ધર્યાં ને પ્યેબીઅન કુટુંબ વધ્યાં તેથી કચૂરીની સલા નામનીજ રહી; તે સલાએ સિસરોના વખત સુધી મળ્યાં કીધું, પણ તે ધર્માચારની વ્યવસ્થા સંબંધી માત્ર કામ કરતી; ૨૭ વર્ષની ઉંમરે ક્વેસ્ટર, ૩૭ વર્ષનીએ એડીલ, ૪૦ વર્ષનીએ પ્રીટર; ને ઓછામાં ઓછાં ૪૩ વર્ષનીએ કોન્સલ થવાનો ધારો રાખેલો. પણ તેમ આવડું નહોતું; એડીલ સરકારી મકાનોની સંભાળ તથા મહોલ્લાની ગોઠવણ રાખતા ને ઓચવટાણાના મેળામાં તથા બીજાં પોલિસ સંબંધી કામની તજવીજ રાખતા; ક્વેસ્ટર તે કોન્સલ તથા પ્રીટરના સંબંધમાં હતા ને તે કર ઉપરાવનાશ પાસેથી જે રકમો મળતી તેનો જમે ખર્ચ રાખતા ને તેમાંથી લશ્કરખાતું, વહાણખાતું, દિવાનીખાતું એ ત્રણેમાં યતો ખર્ચ પગાર કરતા; તેઓ પ્રથમ જે હતા પણ પછવાડેથી ચાર ને પછી આઠ થયા હતા—જે રામમાં રહેતા ને બાકીના કોન્સલ, પ્રીટર, પ્રોકોન્સલ* સાથે બહાર મુલકમાં રહેતા; પ્રીટર પ્રથમ શહેરના દિવાનીખાતાનાજ ન્યાયાધીશ હતા, પણ પછી જીતેલા મુલકો પ્રીટરને કારભારમાં સોંપાતા; તેઓ કોન્સલની ગેરહાજરીમાં સેનેટમાં ને સેંચુરીની મોટી સલામાં અધ્યક્ષસ્થાને બેસતા. સધળા ધારા સેનેટ તથા લોકને નામે બહાર પડી વહીવટમાં આવતા, અને જે કે તે સલા માત્ર ૩૦૦ જણની હતી તોપણ તે સ્થાયી ને જુદિશાળી લોકની હોવાથી રાજ્યકારભારને વ્યવસ્થિત સતેજ રાખી. સેનેટના ચુકરથો વંશ-પરંપરાના નહોતા, પણ તે જીવે ત્યાંસુધીના સેનેટર કહેવાતા; તેઓ લોકના બહુ મતથી નિમાતા ને અગર કોઈ વાંકમાં આવતો તો તેને બીજી હતરતી પદવી આપવામાં આવતી; ક્વેસ્ટરનું તથા તેનાથી ઉપલી પદવીનું કામ જેણે કીધું હોય કે અમુક મિલકતવાળો હોય (મિલકતનું પછવાડેથી ઠરું હતું,—ઓગસ્ટસે સાડાઠસ હજાર પૌંડ મિલકત ઠેરવી હતી), ને ત્રીસ વર્ષની ઉંમરનો હોય તે સેનેટર થતો; સેનેટ સલામાં ધારો વંચાતો ને સેંચુરીની સલા મત આપતી; સેનેટ સલા એક ઠરાવ કરતી ને તે જો થોગ્ય ન

*કોન્સલ અથવા પ્રીટરપણાની મુદત થઈ રહ્યા પછી જરૂરને લીધે જેને વધારે મુદત લગી રાખવા પડતા તે પ્રોકોન્સલને પ્રીપ્રીટર કહેવાતા.

જણાયો તો સેંચુરીની સલા તે ઠરાવ અમલમાં આ-વતો અટકાવી શકતી; લડાઈ કરવી કે સલાહ કરવી એ જે વાતમાં લોકનું મત પૂછવામાં આવતું, પણ એ સિવાયનાં બીજાં રાજકાજમાં સેનેટ કેવળ નિરંકુશ હતી; તે કોન્સલ પ્રીટરને મુલકનો કારભાર તથા લશ્કરની સર-દારી આપતી, તેઓની પાસેથી કામ પાછું લઈ શકતી, કોન્સલના જયનો ઓચવ કરવાને રાજ આપતી અથવા ન આપતી, તે પરરાજ્યોમાં પોતાનામાંથી વહીવે નીમી મોકલતી ને તે રાજ્યો સંબંધી સંધુ કામ પોતેજ કર-તી, રાજ્યની વસુલ વ્યવસ્થા તે તેનેજ હાથ હતી. તેનો ઠરાવ તે ધારા રૂપે મનાતો, તેમ તે પ્રસંગે ધારાનો અમલ થોડીક મુદત સુધી બંધ રખાવી શકતી, વગેરે દ્રાઈબની સલા સેનેટની મરજી ઉપરાંત પણ લોક-હિતના ધારા બાંધતી; પણ સેંચુરીની સલા તો સેને-ટની તાબેદાર જેવી હતી; કોન્સલ, પ્રીટર, સેન્સર એ સેંચુરીની સલામાંથી નિમાતા; ટ્રિબ્યૂન એડીલ પછવા-ડેથી ક્વેસ્ટર લશ્કરી ટ્રિબ્યૂન ને બીજા હતરતી પદવીના અધિકારીઓ દ્રાઈબની સલામાંથી નિમાતા; પણ જ્યારે ક્વેસ્ટર તથા એડીલમાંથી પ્રીટર કોન્સલ નીમવા એકું ઠરું ત્યારે સેંચુરીની સલાથી દ્રાઈબની સલા ચલીઆવું વળન ધરાવનારી થઈ.

રામના જીતેલા મુલકની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે હતી; જે લોકે તરત તાબેદારી કબુલ કરેલી અથવા લડાઈમાં મદદ કરેલી તેઓનાં ઉપર કોઈ રીતનો કરવેરો નાખ-વામાં આવતો નહિ; જે શહેરો લડાઈથી તાબે થતાં તે તેના મહાલ સાથે રામની મિલકત થતી; ધણીક લોક પોતપોતાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્યકારભાર રાખતા, પણ રામ અથવા રામન સંબંધી કામકાજને માટે મુખ્ય શહેરોમાં રામ સરકારથી જે પ્રીટરો નિમાઈ આવતા તેઓની તાબેદારી કબુલ રાખી તેની કચેરીના ખર્ચને માટે ભાગે પડતું આપતા. ઇટાલિની સધળી જમીન ઉપર કર નહોતો, પણ ઇટાલિ બહારના મુલકો ઉપર કર હતો (પછી કોલકારમાં અથવા સેનેટના ઠરાવમાં ન લેવાનું હોય તો ન લેવાતો). સરકારી જમીનનું ભાડું અથવા ઉપલક ગણાત, દાણજાત, વેરા ને મુલકી જમીન ઉપર કર એ પ્રકારની રાજ્યતંત્રી મુલકમાં હતી ને તે કેપિટલની તળેટીમાં ફેરમ હતું ને તેને ઊંડે સાર્દનનું દહેરું હતું ત્યાં ભંડારમાં ભરાતી. ગુલામોનો છુટકારો થતો તે સમા ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા લેવામાં આવતા ને તે અડી વેળાએ વાપરવાને માટે અનામત જમા રાખી મૂકવામાં આવતા. પ્રબંધનની દિવાનીખાતાના ખર્ચને માટે તેની વસુલજમા મુકતી હતી; રામને પોતાના રાજ્યકારભારી તથા અમ-

હદાર એઓને પગાર આપવો પડતો નહિ; હડાઈના ખર્ચને માટે મિલકત ઉપર કર મૂકવામાં આવતો ને તે પુરો ન પડતો તો દોલતમંદ લોકો પાસેથી હજીનાં નાણાં લેવામાં આવતાં-લશ્કરી સામાન પુરો પાડવાને કંટાળે આપવામાં આવતા; ૯૦ સં ૧૬૭માં બહારના મુલકની વસુલજમા બહુ વધી ગઈ હતી ને તેથી કેટલાક કાઠી નાખવામાં આવ્યા હતા.

સૈનિક વ્યવસ્થા—જુના કાળમાં રોમન લોક ટ્રીક ફેલેકસની પેઠે ઘટ્ટ ચોરસ રચના (ધનવ્યૂહ) કરી લાંબા લાલાથી હડતા ને ગોળ ઢાલ રાખતા; પ્રભુસાન્યમાં તેઓ બે બરછી તથા લંબગોળ ઢાલ રાખતા; એકેક સિપાઈ એકેક વારને અંતરે ઉભો રહેતો; પાછલી હારનાં માણસો આગલીનાં માણસોની બરાબર પીઠ પાછળ નહિ પણ આગલીના વચગાળા-ઓની પાછળ ઉભા રહેતા; આગલી હાર ઘા કરી પાછી હડતી ને પાછલી હાર વચગાળામાંથી બહાર આવી હડતી ને એમ એકેકી હાર આગળ આવતી ને એકેકી આગલી પાછળ જતી ને છેલ્લી વારે બધું સૈન્ય લીડેલીડા કરવાને દુશ્મન ઉપર વૂટી પડવું મરાયસ ને સીઝરના વખતમાં આખી લીજિઅનનાં માણસોને એકસરખાં હથિયાર હતાં; એકેકી લીજિઅનની દસ કેહર્ટ ને એકેકી કોહર્ટની ૬ સેચુરી ને એકેકી સેચુરીને એકેકો ઓફિસર હતો. લેટિન સામા હડાઈ ચાલી તેવામાં લીજિઅનની ત્રણ બટાલિઅન હતી. એ એકેકીમાં ૧૨૦૦ જખરા સિપાઈ ને વળી તેના સંબંધમાં કેટલાક ઘોડેસવાર, કામઠીવાળા ને ગોફણવાળાઓ હતા; પહેલી બટાલિઅનવાળાને લાંબા લાલા હતા, એની પાછળ બે નાની નાની તરવારવાળા કુલીન રોમનોની બટાલિઅન હતી; પાછળ ધ્વજો રહેતા ને એની પાછળ ત્રીજી બટાલિઅન અનુભવી સિપાઈઓની હતી જે આગલી બટાલિઅનને જરૂર પડે ત્યારે મદદ કરતી; એકેકી બટાલિઅનની સાથે ત્રણસે ત્રણસે ઘોડાનો રસાલો હતો; પણ રોમનું ઘોડેસવાર લશ્કર સમર્થ નહોતું; પાયદળ ઉપર જીતનો મુખ્ય આધાર હતો; લેટિન ઘોડેસવારો બહુ જખરા હતા. કાર્યજની હડાઈની આખેરીએ લશ્કરની ગોઠવણ આ રીતની હતી:—સત્તરથી તે પિસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમર લગીને ને ઓછામાં ઓછા ૪ હજાર સ્તલ તાંબાં જેટલી મિલકતવાળો દરેક રોમન હડાઈ વખતે લશ્કરમાં નોંધાતો; એ પ્રમાણે એકેક કોન્સલને માટે બખ્ખે લીજિઅનો ઉભા થતી ને વર્ષ પછી સિપાઈઓને છૂટા થવાનો હક હતો; બધુના ઓફિસરો પણ નહોતા; એકેકી લીજિઅનને ૬ ટ્રિબ્યૂન ને ૬૦ સેચુરિઅન હતા; ટ્રિબ્યૂનો ટ્રાઈબની સલા નીમતી

ને બાકીના ઓફિસરો જેઓ લીજિઅનમાં રહી ઓછામાં ઓછી પાંચ હડાઈ હડયા હોય તેઓમાંથી જોઈને તેટલાને કોન્સલો નીમતા; રાજ્યકાર્યમાં ને સેનામાં એકસરખીજ વ્યવસ્થા હતી. મુકરર કરી રાખેલા લશ્કરી અમલદારો નહોતા, પણ જેઓએ રાજ્યકારભાર કરેલો અથવા હડાઈમાં કામ કરેલું તેઓ હડાઈની વખતે ઓફિસરો બનતા; બધું લશ્કર નહોતું, પણ હડાઈની વખતે જેટલું જોઈએ તેટલું લશ્કર ઉભું થવું; ક્વાયત શીખેલા સિપાઈઓ નહોતા પણ દરેક સિપાઈએ ધણીક હડાઈમાં નોકરી કરી અનુભવ મેળવેલો હતો. પછવાડેના કાળમાં રોમન સૈન્ય પોતાના સરદારનેજ વળગતું રહેતું, રાજ્યની સેવામાં તેટલું નહોતું; એમ કરવાની રીત સિપિઓથી શરૂ થઈ ને મરાયસ તથા સીઝરે પુરેપુરી દેખાડી; સિપિઓને કુમકી લશ્કર આપવાની ન્યારે સેનેટ ના કહી ત્યારે તેણે પોતાના જુઝમા ઉપર લશ્કર ઉભું કીધું હતું ને તેઓને પછી ઇટાલિના દક્ષિણભાગમાં જમીનો વહેંચી આપી હતી; એવાં લશ્કર લટને લોભે ધણાં ઉભાં થતાં હતાં.

સર્વિયસ રોમને રોમના કેટલાક ધનવંતોને રાજ્ય-માંથી ઘોડા આપી રાહેરનાં લશ્કરમાં નોકરી કરવાનું સોંપ્યું હતું તે ઇકિવેટ કહેવાતા ને તે સૌ મળીને છત્રીસે જણ હતા. ન્યારે રોમે બહુ મુલક મેળવ્યો ત્યારે રોમમાં ધણાએક જણ દોલતમંદ થયા હતા ને એમાંના ધણા એકે પોતાને ખાનગી ખર્ચે ઘોડે સવાર થઈ લશ્કરમાં નોકરી કરવાની પ્રજ્ઞા દેખાડી હતી ને તે ઉપરથી નવી ગોઠવણ થઈ હતી—સરકારી ઘોડાવાળા ને પોતાના ઘોડાવાળા એમ બે પ્રકારના નાઈંટ કહેવાતા. જે ક્વાઇટ સેનેટ થતો તે પોતાના વર્ગમાંથી ટળતો; ક્વાઇટ કેટલાક સેનેટરના કુળમાંના ને કેટલાક તવંજર વેપારી હતા—એઓ (જાણે એક નાનો અમીરવર્ગ હોયની તેવે રૂપે) પ્રસંગે પ્રસંગે સેનેટ સલાના કામની સામા થતા.

લીજિઅનનો ધ્વજ તે એક મોટા લાલા ઉપર રસેલા ધાતુનો ગરુડ હતો, ને પદવીવાળો ઓફિસર તે ધ્વજ ઝાલતો; સૌ સિપાઈઓ ધ્વજને શક્તિપૂર્વક માન આપતા; વાઘમાં માત્ર પિત્તળની તલ્લીઓ હતી; લશ્કરનો ક્વાયતીબંદોબસ્ત સખ્તી કરીને પણ બરાબર રાખવામાં આવતો; અસાધારણ પરાક્રમ કરનારાને બક્ષીસ આપવામાં આવતા; જે દુશ્મનના કોટ ઉપર પ્રથમ ચઢતો તેને અને જે સિપાઈ પોતાના સાથીનો જીવ ઉગારતો તેને કાઉન (તાજ અથવા માથાનો એક શણગાર) પહેરાવી માન આપવામાં આવતું અને જે

મુખ્ય સરદાર જીવતો તેને હોરલ જાડનાં પાતરાંનો હાર વિઠાળી માન આપવામાં આવતું. સેનેટ ને આજ્ઞા આપતી તો જયી સરદાર મોટા કાકયી રામમાં પ્રવેશ કરતો—નકશીવાળો મહેરાળ ઉભો કરવામાં આવતો ને તેની નીચેથી તે સરદાર નગરમાં દાખલ થતો; લોકના જોવામાં આવે માટે બનરામાં ને મહો-સ્થાઓમાં પાલખો ઉભી કરવામાં આવતી; પ્રથમ ઘોડેસવારની ઢુકડી વાજતાં રણસિંગમાં સાથે દેખાતી, પછી પૂનરીઓ (પવિત્ર જખ્ખા પહેરીને) બળિદાન આપવાના સો ઘોળા બળદ તથા તેના રખેવાળો સાથે દેખાતા, પછી જીતેલા લોકનાં શસ્ત્ર ધ્વજ તથા લૂટનો સામાન એથી ભરેલા રથો ને તેની પાછળ કેદીઓનાં ગુંડ એ દેખાતાં; પછી પાછાં રણસિંગડાં વાજતાં ને બંબુઆ રંમનો જખ્ખો પહેરેલો તથા હોરલ પત્રનો હાર કપાળે વિઠાળેલો એવો, અને હાથીદાંતનો દંડ હાથમાં લીધેલો એવો, વળી જેની આગળ ગરુડવાળો ધ્વજ તથા ઘોડેસવારો એવો જયી સરદાર ચાર ઘોળા ઘોડાના સુંદરરથમાં બેસી આવતો દેખાતો; તેની ચોમેર સુંદર વસ્ત્ર શસ્ત્ર સજ્જેલા લશ્કરી સરદારો ફરી વળેલા શોભતા; ઘોળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં છોકરાંઓ તેની ઉપર સુગંધી તથા પુષ્પ ફેંકતાં ને ચશ્મીત્ર ગાતાં; છેલ્લી વારે લડીને જીત કરેલી તે લશ્કર આવતું; એ પ્રમાણે સવા-રીનો કાઠ હતો. કેદી ધએલા રાજાઓને સૌને દેખાજ્ઞા પછી મારી નાખવામાં આવતા ને બીજા કેદીઓને ઓચ્છવની રમતમાં વિકરાળ પશુઓ સાથે લડવાને મોકલવામાં આવતા. રામનાં લડાઈનાં વંદાણો બેડોળ હતાં; નાળનું માથું કોઈ પશુના આકારનું ને લોહનું કરતા કે રાત્રનાં વંદાણને ડૂબાડવાં સહેલ પડે.

ધર્મ—મૂળ તો સેબાધન લોકનો, પછી કેટલાક દેવનાં નામ ને ક્રિયા એ ઇટસ્કન લોકનાં આવ્યાં ને હેલેનિક દેવદેવીઓ એ પણ હતાં. અસલની વખતના રામન ખેડુતો ઈશ્વરનું ભય માનતા;—અમારા કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે ને અમારાં કર્મની તે તપાસ રાખે છે. વળી તે સારાં કર્મને તથા સાધુવૃત્તિને આહે છે ને બુડાં કર્મને તથા અપ્રમાણિકપણાને ધિક્કારે છે એ સાચું માની તે પ્રમાણે વર્તતા. પણ કાર્યજની લડાઈ પછી લોકની ધર્મનીતિ ઉપરથી આસ્થા ભઠી ગઈ હતી; ઉત્તરકાળમાં તેઓમાં વહેમ બહુ વધી ગયો હતો—જુના એરેકલને કોઈ માનવું નહોતું, પણ ઈજિપ્તના ને પૂર્વ તરફના દેશોના દેવદેવતા તથા તેઓ સંબંધી ક્રિયાઓ તેઓએ દાખલ કરી હતી. છેલ્લી વારે તેઓ ખ્રિસ્તી થયા હતા.

લોકની સ્થિતિ, નીતિ, રીતભાત—સામનેટ સાથે લડાઈ ચાલી ત્યારથી તે કાર્યજનિબન સાથે બીજી વારની લડાઈ પુરી થઈ ત્યાંસુધીના (૩૪૩-૨૦૨) કાળમાં આ પ્રમાણે હતી; પ્રજાણના લોક સાદા, પ્રમા-ણિક ને અસહ્ય તડભડીયા હતા; કોટ ચણેલાં નગરોમાં મુખ્ય ગૃહસ્થો ને તેના અનુજીવી તથા ગુલામો રહેતા; પણ અદાસ નગરજનનો મોટો ભાગ નગરની આસ-પાસના પ્રદેશોમાં પોતપોતાનાં ખેતરનાં ઉત્તમ ઉપર નિર્વાહ કરી રહેતો; તેઓ પોતાનો માલ વેચવાને અથવા રાજસભાઓનાં કામમાં ભાગ લેવાને વખતે વખતે નગરમાં આવતા; તેઓનાં ઘરને ચરવાને સર-કારી જમીન હતી; તેઓનાં ઘેરાં સજ્જ બન કાંતી વણી ઉપયોગમાં લાવતાં; તેઓને ઘર બાંધવાને ને ખેતીનાં ઓભર કરવાને લાકડાં પથરાની જીત હતી—ધાતુ ને મીઠું એ ઉપર રાજ્યનોજ મખતો હતો. જેમ જેમ વંશવિસ્તાર વરતો તેમ તેમ કેટલાક ખેડુત રામનો પોતાનાં ખેતર વેચી બીજે ઠેકાણે જઈ વસતા ને કેટલાક મજૂરીનો ધંધો કરી કરકસરથી ગુજરાન ચલાવતા. રાજ્યતાબામાં આવેલી ઘણી એક જમીન હતી તે સત્તાધારીઓએ તેમને અને લેટિન થતા બીજા લોક જેઓ સંસ્થાની નગરજન થવાને ઇચ્છતા હતા તેઓને વસવાને કાઢી આપી હતી—જે રાત્રુલોક લડાઈ કીધા વિના તાબે થતા તો તે રામની પ્રજા ગણાતા, પણ જો તે સામા થઈ લડતા ને હારતા તો તે ગુલામ થતા. નાના ખેડુતો ખરીદ કરી શકતા નહિ તેથી તવંજર પેટ્રિસિયન તથા પ્લેબીઅન એઓ ગુલામોને ખરીદ કરતા—એ ગુલામો જે પ્રકારના હતા—શહેરના ને ગામડાંના; તેઓને નગરજનના કોઈ પણ હક નહોતા; તેઓ રાજ્યના ધારા પ્રમાણે લગ્ન કરી શકતા નહિ; તેઓની પોતાનાં છોકરાં ઉપર સત્તા નહોતી; તેઓ પોતાને નામે જમીન રાખી શકતા નહિ; ગુલામે માટે તેઓનો સરકારી કોર્ટમાં ઇન્સાફ થતો ને ગુલામની કિંમતથી વધારે નહિ તેટલા નુકસાનની જવાબદારી ધણીઓને શિર રહેતી; ગુલામને મારી નાખવો, લંચડો કરવો, તેના ઉપર સખ્તી કરવી એ તેના ધણીને નુકસાન થયું એમ મનાવું ને ધણી નુકસાનનો દાવો માંડી બદલો મેળવતો; ધણીને નુકસાન ન થાય ને ગુલામને દુઃખ લીધું હોય તો તે બાબતની દુઃખ દેવારને સભ નહોતી. જો કે મોટે ઘેર કેટલાક ગુલામોને દુઃખ ન હોવું ને એઓ પોતાના ધણીના માનીતા તથા સલાહ આપનારા હતા, ને કેટલાક ગુલામોના તાબામાં બીજા ગુલામો હતા, તોપણ ગુલામોની મોટી સંખ્યા—ચિસેવે ખેડુત ગુલામો ઘેર પ્રમાણે ગણવામાં આવતા; તોપણ વળી સારી

ચાલના બદલામાં તેઓને છુટાપણું મેળવવાની આશા રહેતી તેથી હાલના હબશી ગુલામોના જેવી તેઓની હાલત નહોતી. હજી થયેલા ગુલામો પરચુરણું ધંધો કરતા, દુકાન માંડતા ને કેટલાક તો સારી કેળવણી પામેલા હતા. શ્રીઓની સ્થિતિ સારી હતી; કુટુંબમાં તેઓનાં માન હતાં, હયુકેશિયા, વેલ્લમ્મિયા, ને ચીકીની મા કેનેલીઆ જેવી શ્રીઓથીજ પુરુષના હૃદયમાં મોટી ઇચ્છા ને શૂરવીરપણાના વિચારો એ ઉત્પન્ન થયાં હતાં. જેમ શ્રીઓ પતિવ્રતા, સંભાળીને ખર્ચ કરનારી હતીઓ તેમ પુરુષો મિતપણે રહેતા ને પ્રસંગે પોતાના પ્રાણ પણ અર્પણ કરતા. રાજ્યના ધારા પ્રમાણે પરણેલી શ્રીઓને ખાસ હક નહોતા ને તેઓ ગુલામની પેઠે તદ્દન પોતાના ધણીની તાબેદારીમાં હતી તોપણ તેઓનાં માન હતાં. જ્યાંસુધી ખાપ પોતાના ઇકારાને સ્વતંત્રપણે વર્તવાની છૂટી ન આપે ત્યાંસુધી એઓ તેમને આધીન હતા. જે પ્રમાણે માણસે દેવતાઓને પૂજવા ઘટિત છે તે પ્રમાણે ઇકારાંઓએ ખાપને પૂજ્ય વડીલ જણી તેની આજ્ઞામાં રહેવું એકું હવું; વડીલ ખાપનો ધાક ને સુધી નીતિનો અભ્યાસ એથી તરણે વિચારમાં તથા કર્મમાં જેમચાંદ થતા નહિ. રોમે કાર્યજ સાથે તથા ગ્રીસ સાથે છેલ્લી લડાઈઓ કરી છત મેળવી, ને પોતાનું ચક્રવર્તી રાજ્ય કહેવડાવ્યું તેવામાં રોમનો ખીજ દેશોના સંબંધમાં આવવાથી છટેલ ને મોજલા થયા હતા; આમઆમડાંના લોક પોતાની જમીન મિલકત વેચી શહેર કસ્ટામાં રહેવા માંડ્યું ને પરિણામ આ થયું કે ત્યાં ને સૌથી વધારે રોમમાં ગરબડ, બેફીકરા, તોફાન હુલ્લડ કરવાને તૈયાર એવા લોકની સંખ્યા વધી ગઈ હતી. રાજ્યકાર-હારીઓ લોભી લાંચીઆ થયા હતા ને શ્રીઓ પણ મોજલી ને છટેલી થઈ હતીઓ. રોમન લોકના પહેર-વેશમાં ખાંચ વગરનો અર્ધચંદ્રાકાર રમતો જપ્પો ને તંગીઓ એ હતાં. પુરુષો ઉધાડે માથે ફરતા, પગમાં પાવડી-ચંપલ અથવા અડધો નળો ઢંકાય તેવા હોય એવીના ભેડા પહેરતા. ખાનપાન જુના વખતમાં સાદું હવું, પણ જેમ જેમ તેઓ સત્તામાં વધ્યા તેમ તેમ તાબે કરેલા મુલકના લોકનું સવાહાર ખાણું ખાતા થયા-કેટલાક મહારાજઓ પોતાનાં ખાણું ઉપર નવા-ઈની વસ્તુઓ દેખાડવાને ઇડાઉપણે ખર્ચ કરતા; નાનાં પક્ષીઓનાં ભેજ તથા કલેજ, પોપટનાં માયાં, મોર તથા ગુલગુલની છલ એનાં ખાણું તો રોજંદાં હતાં-રોમનો કોચ ઉપર અટલીને જમતા. કોઈએ કુંવારા રહેવું નહિ એવો રાજ્યનો ધારો હતો, રહે તેને માટે સજા હતી; એકવાર સેન્સરોએ સખળા કુંવારા

જીવાનોને એક મુકરર મુદતમાં પરણાવવાને માટે શપથ અવડાવ્યા હતા. લોકના મેલ તમાસામાં મુકીબાજ, કુસ્તીબાજ, હથિયારબાજ, ગાડીઓની શરત એ હતાં, પણ જંગલી પશુઓ ને જોરાવર માણસો એ બેની લડાઈનો તમાસો રોમનોને બહુ ગમતો હતો ને એ જોવાને માટે ગોળાકૃતિ મકાનો બંધાવવામાં આવ્યાં હતાં-કોલોઝીઅમ નામનું હવું તેમાં એસી હબર માણસનો સમાવેશ થતો; ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૦ પછી એવા તમાસા ધણા થતા હતા. (મહારાજ) કોન્સ્ટાંટાઈને ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યા પછી તે બંધ કરાવ્યા હતા.)

ભાષા, વિદ્યા, કળા-રોમે ઇટાલિનો સર્વ પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો (૨૭૪-૨૯૪) ત્યારથી તે કાર્યજ સાથે પહેલી લડાઈ પૂરી થઈ (૨૪૧) તે દરમિ-આનમાં રોમન લોકની લેટિન ભાષા સુંદર બડાઈ-લેટિન લોકની ભાષામાં કેટલાક શબ્દ ગ્રીકને મળતા હતા; (કેટલાક ધાતુ તો ગ્રીક તથા સંસ્કૃત સરખાજ છે. લેટિન ભાષા ગ્રીક કરતાં સંસ્કૃતને વધારે મળતી છે). રોમની લેટિન ભાષામાં પીલાસનિઅન ને હેલેનિક શબ્દોની સાથે ઓસ્કન, એગ્રીઅન ને વિશેષે સખેન શબ્દો ઉમેરાયા; એ પ્રકારે થએલી રોમની લેટિન ભાષા તે કાળપરત્વે કેળવાતાં ખરબ-ચડી ટળી સરળ સુંદર થઈ (લેટિન લોક રોમના રાજ્યમાં મળી ગયા તેથી તેઓએ પણ નવી લેટિન સ્વીકારી હતી). દક્ષિણ ઇટાલિ ને સિસિલી એની છત કીધા પછી ગ્રીક લોકના સંબંધથી રોમનોએ ભાષા વિદ્યા તરફ મન દોડાવ્યું; તેઓને નાટકનો બહુ શોખ હતો તેથી પ્રથમ તે રચાયો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૦૦ સૈકામાં);-પણ તે ધણાંખરાં ગ્રીક નાટકોનાં ને વિશેષે યૂરિપિડી-સુનાં નાટકનાં ભાષાંતર હતાં; નીચિયસે કાર્યજની પહેલી લડાઈ ઉપર વીરરસ કવિતા રચી હતી (એ કવિ ૨૦૩માં મરણ ગમ્યો હતો); એલીઅસ કવિયે (૨૩૮-૧૬૮) દેશી બીતોને ઉચાં મૂકી ગ્રીકછંદ ને રીતીયો એ લેટિનમાં વપરાતાં કીધાં હતાં. એણે ગ્રીકના શોકનાટકનાં તથા હાસ્યનાટકનાં ભાષાંતર કીધાં હતાં, પણ તેણે રોમનું વૃતાંત-કાર્યજની લડાઈ એ ઉપર વીરરસ કવિતા લખી તેથી તેની કીર્તિ જથુ રહી છે. ફેબીઅસ ને સિન્સર એ બે પહેલવહેલા લેટિન ગદ્ય લખનારા હતા, તે બંનેએ કાર્યજની ખીજ લડાઈની હકીકત લખી હતી (ફેબીઅસ ૨૨૫માં સેનેટર થયો હતો). ક્વિન્ટિલિઅસ ને ક્વિન્ટિ-કામ માનવંતાં ગણાતાં. કેપિટલવાળી ટકરી ઉપર પિત્તળનું એક મોટું પૂતળું ઉઠું કરવામાં આવ્યું હવું (૨૬૩); ફેબીઅસ જુના કાળના મહાપુરુષોનાં

પછી તેઓએ ચાહુદીઓની આશા છોડીને પશ્ચિમ બાણીનાં રાજ્યોમાં ઉપદેશ આરંભ્યો; ખ્રિસ્તીઓએ બહુ બહુ દુઃખ વેઠ્યાં, પણ અંતે ખ્રિસ્તી ધર્મે કોન્સ્ટંટાઇનને પ્રેરણા કીધી ને પછી રોમના મહારાજ્યમાં વિજય મેળવ્યો.

ઉપર્યુથ વિવેકી આર્યજને વેદોક્ત ને બૌદ્ધ એ બે ધર્મ પ્રવર્તાવ્યા;—જે પોતાની ધર્મશાસ્ત્રો ને પોતાની જ શક્તિ વડે જગત ઉત્પન્ન કરે છે ને જગત પાછું પોતાનામાં સંવરી લે છે, જે સર્વ શક્તિમાન હોવાથી પ્રસંગે પ્રસંગે મોટી કર્મપ્રવૃત્તિમાં મચે છે, પણ પરવારીને પાછો પોતાનો શાંતિ—વિશ્રામનો આનંદ વૈભવે છે તે એક પરમાત્માને પામવાનાં સાધન વેદે દેખડાવ્યાં; અને (ઉત્તરકાળમાં) અનાદિ અવિનાશી મૂળતત્ત્વ—પ્રકૃતિમાં જ શક્તિ છે કે જોથી જગતની ઉત્પત્તિ ને પુનરુત્પત્તિ થયાં કરે છે, અને પ્રકૃતિના અંશો-માંના અનેક ચૈતન્યો પોતપોતાના અનેક જન્માંતરો કરી સ્વર્ગ નરક ભોગવી રૂડાં ભુડાં કર્મનું ત્રાજણું બરોબર કરી પૂર્ણ સ્થિર થઈ શૂન્યતા નિર્વાણને પામે

છંદ ૦ સં ૪૦થી તે ૩૧૨ સુધી ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોએ દુઃખ વેઠતાં ધણાક લોકને ખ્રિસ્તી કીધા હતા, પણ તેઓમાં જ ધણાક પંથ નીકળ્યા હતા—કેટલાંક મંડળ કાઠસ્થનું પ્રભુપુત્રપણું કબુલ કરતાં નહોતાં; કેટલાક તેને માણસ ને પ્રભુની વચમાંની પદવી આપતા; કેટલાક કહેતા કે કાઠસ્થ ને માણસમાં ભેદ નથી; કેટલાક કહેતા કે પાપ ને પ્રભુની કૃપા એ સંધું બુંદું છે, કેટલાક કહેતા કે ભાવ ને જન દયા એ સિવાય બીજી બાબતો ઉપર આગ્રહ ધરવો તે મિથ્યા છે; કેટલાક કહેતા કે આત્માને શુદ્ધ કરવાને દેહકષ્ટ કરવાની જરૂર છે; કેટલાક કહેતા કે સંસારી વિષયમાં, સાસસારનો ભેદ જ નથી; કેટલાક કહેતા કે અતિ વ્યભિચાર કરવાથી દુઃખ દેનારી કાયામાંથી આત્માનો જેવો વહેલો છુટકો થાય છે તેવો પદ્માતાપ ઉપવાસ ને બીજાં દેહકષ્ટથી થતો નથી. ગ્રીક ખ્રિસ્તીઓનાં મતમાં એકાંતવાસ, દેહકષ્ટ, ઉપવાસ ને પ્રાર્થના એ ચાર હાથલા વિષે આગ્રહ છે. રાજ્યાભય મેળવ્યા પછી ઠેકાણાં ઠેકાણાંના મઠ મંદિરના ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોની સલાઓ ભરવામાં આવી હતી. નૈસીમાં (૩૨૫), કોન્સ્ટાંટિનોપલમાં (૩૮૧), એફેસસમાં (૪૩૧) ને કાલ્સેડનમાં (૪૫૧) ને પછી કાઈસ્થ પુરુષ વિષે, પ્રભુ પુત્ર ને આત્મા એ ત્રણ વિષે, અવતાર વિષે ને પદ્માતાપ પ્રાથમિક વિષે નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું; પણ તે પ્રમાણે વર્તનારા ઘોડાકળ હતા. એક જણે લખ્યું છે કે પાંચમા સૈકામાં અનેક તર્કથી ને મૂર્તિપૂજકોની અનેક ક્રિયા બળ્યાથી ખ્રિસ્તી ધર્મ બ્રહ્મ થયો હતો; મંડળોની વ્યવસ્થા જે સાદી સુધી હતી તે હવે શુંયણી-વાળી પણ નિયમ પદ્ધતિવાળી થઈ હતી.

છે;—એ મોક્ષ પામવાનાં સાધન બૌદ્ધધર્મે દેખડાવ્યાં, કે એ પુરુષને બીજાએ પ્રકૃતિને આદિ માની; એકે સક્ષળ આત્માને પરમાત્મામાં ભેળ્યા ને બીજાએ પ્રત્યેક આત્માને સ્વતંત્ર ઈશ્વર રૂપ કીધા; એકે દેવતાઓને મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ સ્થાપ્યા ને બીજાએ તેઓને મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ પણ મનુષ્યમાંથી થએલા શુદ્ધ તથા બોધિસત્ત્વોથી ઉતરતા રાખ્યા; એકે આચારને ને બીજાએ અહિંસાને એમ પ્રધાન ભર્યાં; એકે ભતિ રાખી પોતાનાને જ બોધ કીધો ને બીજાએ ધર્મના ઉપદેશને અર્થે ભતિઓ ન રાખી; બંનેએ પાપપુણ્ય પ્રમાણે નરક, સ્વર્ગ, જન્માંતરો મનાવી પોતપોતાની ત્રિગુણાતીત-નિવૃત્તિ દેખાડી.* મહેચ્છ ઉદ્ધત ચાહુદીઓમાં મોઝીએ પ્રવૃત્તિકર્મના વૈભવી જગત્કર્તા પ્રભુનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ધર્મ કર્મ—પવિત્રતા પોતાનાં લોકમાં પ્રવર્તાવ્યાં ને તેનું ઉદ્ધન ન કરવા વિષે પ્રભુની તરફનું દાડણુ ભય દાખવ્યું ને પોતાની તરફની કરડી શિક્ષા બણી; અને (ઉત્તર કાળમાં) કાઈસ્થ પ્રભુપુત્રરૂપે અવતરી પોતાનાં વચન પર વિશ્વાસ બેસાડવા વિષે, પ્રભુને શુદ્ધ અંતઃકરણે ભજવા વિષે, શુદ્ધ ભાવે ધર્મકર્મ કરવા વિષે પણ અવશ્ય ઉત્તમ નીતિ પળાવવા વિષે બોધ કરતાં જનદયા, સહનશીલતા, પ્રેમભાવ દાખવ્યાં—બંને જણે પ્રભુનાં સામર્થ્ય

જ્ઞામ, રૂપ, ઇદ્રિયો, ધારણા, ધર્મજા, આધિ, બ્યાધિ, ઉપાધિ, દુઃખ, શોક, શ્રમ, જરા, મૃત્યુ એ સંધાનું મૂળ કારણ જન્મ છે ને જન્મનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન—અવિદ્યા છે ને અવિદ્યાનો નાશ ધર્મથી થાય છે; ધર્મી પુરુષનો ઉદ્દેશ આવો હોવો જોઈએ કે તેણે હઠયોગથી સંસારતુળવાસનાનો ત્યાગ કરી લોક કલ્યાણનાં કામો કરી પોતાના મનની સ્થિતિ એવી ઉચી કરવી કે તે પૂર્ણ શાંતિને પામી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે. નિર્વાણવિષે સમજાવતાં સામ્યશુદ્ધે કહ્યું હતું કે વસ્તુઓ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે ને અનેક રૂપાંતરે સ્વભાવથી પ્રાપ્ત કરે છે, પણ તે અંતે શૂન્યતામાં ભય છે. જન્મ એક ઝાડ છે, માણસનાં સાસં નરસાં કર્મ તે તેનાં ફળ છે ને એ ફળ તે ફરી લેવાનો જે જન્મ તેનાં બીજ છે. મોત તે જે જીવનાં ઝાડમાંથી બીજાં થવાનાં છે તેનો નાશ છે, ધર્મજ્ઞાન તથા નીતિ એથી ઝાડની ભિજવાની શક્તિ જતી રહે છે, ને એ જ્યાં પછી નહું ઝાડ ભિજવાનો સંભવ નથી. દીવાની ભેત જતી રહેવી (વિચાર કરનાર તત્ત્વ અટકી ભય) તે નિર્વાણ. મોઝીજીવત્ત્વ ધર્મ તથા વેદોક્તધર્મ એ બે બે પોતાના સિવાય બીજાં લોકને બોધ ન કીધા, પણ બૌદ્ધ ધર્મે તથા ક્રિમિયન ધર્મે કોઈ પણ પ્રદેશના ને કોઈ પણ ભતના લોકને બોધ કરવાનું શખ્યું; એ બંનેમાં જનદયા પરોપકાર વગેરે સદ્ગુણનો વિરોધ બોધ છે; બંનેના સાધુઓને માટે મઠ હતા ને ધર્મકર્મની કેટલીક રીત બંનેમાં સરખી હતી.

પ્રેમ વિષે જોધ કીધો ને બંને જણે પાપપુણ્યના બદલામાં સ્વર્ગ નરક સમન્વયા-સૃષ્ટિના નાશને સમે સધળાં મૃતજન ફરીથી પાછાં પોતાનાં શરીર ધારણ કરશે ને પ્રભુની ન્યાયસભાના ઠરાવ પ્રમાણે પોતાનાં ભુંડાં કર્મના બદલામાં સદા નરકમાં વાસ કરશે ને રૂડાં કર્મના બદલામાં નિરંતર પ્રભુના રાજધામમાં વાસ કરશે.

વિદ્યાકળા-સગળ રાજ્યમંડળોના વિદ્વાનોમાં આર્ય તથા ગ્રીક એ બેએજ શાસ્ત્રીય રીતે તત્વશોધન કરી પોતપોતાના વિચાર જણાવ્યા-(વિશ્વનું મૂળ કારણ આત્મા તથા પ્રકૃતિ ને એ બેનો સંબંધ એ આદિ વિષયોના વિચાર તે બંનેના ધણાખરા સરખાજ છે);-વેદાંતશાસ્ત્રકર્તાઓ તથા ન્યાયકર્તા ગૌતમ એઓએ માત્ર એક પરમાત્માનેજ અનાદિ તત્ત્વ માન્યું, પણ બીજા સૌએ ધણું કરીને બે મુખ્ય તત્ત્વ માન્યાં: કર્તૃક ને અકર્તૃક-આત્મા ને પ્રકૃતિ-ચૈતન્ય ને જડ, પણ એ કેવે સંબંધે રહ્યાં છે તે વિષે અનેક વિચાર કર્યા તેમાં બે મુખ્ય છે. કેટલાકે કહ્યું કે તે બે મૂળથીજ જુદાં છે ને કોઈ પણ રીતે પરસ્પર લગી શકતાંજ નથી અને કેટલાકે કહ્યું કે તે બે વસ્તુતઃ જુદાંજ છે પણ સંબંધે રહ્યાં છે. એ વિચારથી પ્રદેશપ્રદેશના લોકના ધર્મ નીતિવિષયમાં અનેક ભેદ પડયા; એ વિચારો કરતાં પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કેટલોક શોધ થયો ને વાદ કરવાની પદ્ધતિઓ નીકળી; તર્કવિદ્યાની ધણીક રીતે વૃદ્ધિ થઈ. જ્યોતિષવિદ્યા ચીના, આર્યજન, કેલ્ડિયન ને ઇજિપ્શિયન એ લોકમાં હતી. શિલ્પશાસ્ત્રમાં હિંદુસ્તાનના લોક એસીરિયન, ઇજિપ્શિયન, ગ્રીક ને રોમન પ્રવીણ હતા-બૌદ્ધલોકે સ્તુપ ગ્રીકે સ્તંભ ને રોમને ગોલખંડ (મહેરાબ) સુંદર દેખાડયા; ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હિંદુસ્તાન, ઇજિપ્ત ને ગ્રીસના લોકે કીધો ને ભૂમિતિવિદ્યાનો ઉત્કર્ષ તો ગ્રીક લોકેજ દેખાડ્યો. વ્યાકરણ, કોશ ને શબ્દાર્થવિષય હિંદુસ્તાનમાંજ યથાસ્થિત કેળવાયાં; કવિતા તથા નાટક હિંદુસ્તાન તથા ગ્રીસમાંજ સર્વોપરિ વિરાજયા;-સજ્જિનીતિની કવિતા જૂડિઆમાંજ હતી, ને ઇટાલિમાં નાટકને ઠેકાણે આપેરા હતા; વળી, કવિતાવિષય પણ પછવાડેથી સારો કેળવાયો હતો. રસાલંકારશાસ્ત્ર ને વક્રત્વશાસ્ત્ર એ હિંદુસ્તાન, ગ્રીસ, ને રોમમાં હતાં. ઇતિહાસ માત્ર ગ્રીકે ને રોમન એઓએજ લખ્યા;-(હિંદુઓએ પુરાણ લખ્યાં); વાર્તા વિષયમાં કંઈ કંઈ હિંદુ ને ગ્રીકે લખ્યું. ગાયન હિંદુસ્તાન, ગ્રીસ, ને રોમમાં હતું. વૈષ્ણવ ને રસાયન હિંદુસ્તાન ને ગ્રીસમાં હતાં. લખવાનું કામ

પ્રથમ પત્થર, ધાતુ કે તાડપત્ર એ ઉપર અક્ષર કોતર્યાથી ચાલતું, પછી ગડોળી અંતર્ગત (લોખપત્ર જેવી) ઉપયોગમાં આવતી થઈ; પછી મીણુ પાએલાં કપડાં વપરાતાં થયાં. સિકંદરની વખતમાં કાગળો વપરાતા થયા ને પછી તેવે તેવે પ્રસંગે ચામડાં ઉપર લખવાનો રિવાજ ચાલ્યો. ધાતુનાં ભરતકામ, હીરા માણેકનાં જડાવકામ, કોતરકામ, કાપડનાં વણાટકામ ને સાદી પણ ચંત્રચના એમાં બેબિલોન ને ઇજિપ્તના લોક કુશળ હતા. બીબાંથી છાપવાની કળા ચીનમાં હતી.

જયીજિત લોક ચીનમાં પરસ્પર લગી એકત્ર થયા હતા; હિંદુસ્તાનના આર્યરાજ્યમાં સ્મૃતિકારોએ શૂદ્રને માટે કરડી શિક્ષાઓ લખી, તોપણ તેઓની સ્થિતિ છેક હીણી નહોતી; ઇજિપ્તમાં છેલા વર્ગના લોકની સ્થિતિ છેકજ હીણી હતી; ગ્રીસ ને ઇટાલિમાં પ્રથમ તો ગુલામોની હાલત બહુજ ભુંડી હતી, પણ પછવાડેથી કંઈ ઠીક થઈ હતી. શૂદ્રનતિની સ્થિતિ હીણી હતી તેમ આર્ય બ્રાહ્મણો, ઇરાનીઓ, ચાહુદીઓ ને ગ્રીકજનો એ જ્યારે પરાજિત થયા ત્યારે એઓની સ્થિતિ પણ દયામણી હતી.

પુરુષ સ્ત્રી-એ બેમાં પુરુષે પોતાની જાતિને શ્રેષ્ઠ સ્થાપી એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાક લોકે ને ગ્રીક પંડિતોએ સ્ત્રીજાતને અધમ ગણી; આર્ય સ્મૃતિકારોએ સ્ત્રીજાતને સ્વતંત્રતા ન આપવા વિષે લખ્યું ને દુરાચારી સ્ત્રીઓને માટે કરડી શિક્ષા લખી તોપણ તેઓએ તેમને અધમ ગણી નથી; ને તેઓમાં સ્ત્રીજાતની સ્થિતિ રૂડી હતી. ઉપલા વર્ગની ગ્રીક સ્ત્રીઓની સ્થિતિ દયામણી નહોતી ને રોમન લોકમાં તો સ્ત્રીઓનાં માન હતાં. આર્ય સ્ત્રી ને રોમન સ્ત્રી એમાંથી કેટલીકે પોતાના સદૃશુણથી મોટી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી.

સંહાર-પ્રલયથી (૯૦ સ. ૫૦ સ. ૨૪થી) તે રોમનું રાજ્ય લાગ્યું (૯૦ સ. ૫૦ સ. ૨૪થી) ત્યાંસુધીના ૩,૦૦૦ વર્ષથી વધારેના મહાકાળે અસંખ્ય માણસોને જન્મ આપી પાછાં મોતને આધીન કીધાં, તેમાં અદ્ભુત નથી, કેમકે સંહાર કરવો એ તો તેનો ધર્મજ છે; તોપણ, તેણે મહાસમર્થ બુદ્ધિમાન માણી રૂપે વહાડકાપ કરી અનેક રાજ્યરૂપી વાટિકા તથા ઉપવન એ કીધાં- સુસંસ્કૃત કીધાં ને વળી પાછાં યુદ્ધના ધમસાણ મચાવી, અગ્નિ ને કરાં વરસાવી, દુકાળ ને મરકી ચલાવી, પાણી ને લોહી વહેતાં કરી, વાયુ ને ધરતીકંપ કરી, અનેક રીતે ધાણવાળી, સુંદર રાજ્યોને રાન જંગલ જેવાં કીધાં એ મહદ્ અદ્ભુત કર્મ છે;-ધર્મ રક્ષણ

ને દેશ રક્ષણ કરતાં લાખો જણ મુઆ; પ્રદેશ વધારવાના લોભમાં નેજાડનેજર, સાર્દરસ, અલેકઝાંડર ને સીઝર ને ખીલ એઓએ લાખોના પ્રાણ લીધા; ને રાજગાદીના લોભમાં તથા તેને પોતાનીજ કરી રાખવાના ઉદ્ધમમાં રાજા તથા સગાં સંબંધીઓના જીવ ગયા ! સરહદ પરના રાની લોકે આવી રંગમાં લંગ કરી નાખ્યો ! રાય ને રંક, ધર્મી ને અધર્મી, વિદ્વાન ને મૂર્ખ, નગરવાસી ને રાનવાસી, મોતે ને કમોતે નાશ પામ્યા; સુંદર રાજયધામ તે ભયંકર રાન થયાં; ધર્મવિજયી ને

રાજયવિજયી પુરુષોએ મહાયુદ્ધે ને મહારાત્રિયે સદાકાળ એક રંગ રાખવાને મહાપ્રયત્ન કર્યા, પણ તેઓ તેમ કરી શક્યા નહિ;—તેઓએ ઉત્પત્તિ કરતાં ને સ્થિતિ રાખતાં પણ નારાને જોયો અને મહાકાળ પોતે પણ ધર્મસ્વરૂપે, કામસ્વરૂપે, અર્થસ્વરૂપે લીલા દેખડાવી સંહાર કરી (પણ ખીલવિજયી-પોતાની પ્રસાદી રાખીને) અનંતકાળમાં સ્થાયી થઈ પામ્યા.

